

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ
1784 έως σήμερα

Ιστορικές και θεωρητικές
προσεγγίσεις

ΑΘΗΝΑ 2005

Εικόνα εξωφύλλου: Έργο του Γιάννη Τσαρούχη,
Νέος που διαβάζει το “Ελληνικό Μέλλον”, 1936.
Ιδιωτική συλλογή. © Ίδρυμα Γ. Τσαρούχη.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ
1784 ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

LA PRESSE GRECQUE
DE 1784 À NOS JOURS
APPROCHES HISTORIQUES ET THÉORIQUES

INSTITUT DE RECHERCHES NÉOHELLÉNIQUES
FONDATION NATIONALE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE
Projet de recherche «L'Encyclopédie de la Presse grecque, 1784-1996»

LA PRESSE GRECQUE
DE 1784 A NOS JOURS
APPROCHES HISTORIQUES ET THÉORIQUES

Actes du Colloque International
Athènes, 23-25 mai 2002

Textes recueillis
par
LOUKIA DROULIA

ATHÈNES 2005

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
Πρόγραμμα: «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996»

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ
1784 ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου
Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002

Επιμέλεια
ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

ΑΘΗΝΑ 2005

Οργανωτική Επιτροπή

Πασχάλης Κιτρομηλίδης Πρόεδρος
Ανδρέας Χριστοδουλίδης Αντιπρόεδρος
Λουκία Δρούλια Γενική Γραμματέας
Άννα Ταμπάκη Ταμίας
Ουρανία Πολυκανδριώτη Ειδική Γραμματέας
Δέσποινα Παπαδημητρίου Μέλος
Μάνος Χαριτάτος Μέλος

Επιστημονική Επιτροπή

Αικατερίνη Κουμαριανού Πρόεδρος
Γιούλα Κουτσοπανάγου Γενική Γραμματέας
Αργυρώ Αγγελοπούλου Μέλος
Γιάννης Γιανουλόπουλος Μέλος
Έλλη Δρούλια-Μητράκου Μέλος
Ελευθέριος Καριάτογλου Μέλος
Νάση Μπάλατα Μέλος

Η έκδοση των Πρακτικών πραγματοποιήθηκε με την οικονομική στήριξη του Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ, της Γενικής Γραμματείας Αποδήμου Ελληνισμού και του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών / ΕΙΕ

© Institute for Neohellenic
Research/National Hellenic
Research Foundation
Vas. Constantinou 48,
Athens 116 35
tel. (+30) 210-72.73.554
fax (+30) 210-72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

Ινστιτούτο Νεοελληνικών
Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος
Ερευνών
Βασ. Κωνσταντίνου 48,
116 35 Αθήνα
τηλ. (+30) 210-72.73.554
fax (+30) 210-72.46.212
e-mail: kne@eie.gr

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Προϊόν της ανταπόκρισης των συνεργατών του προγράμματος «Η Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», αλλά και πολύ ευρύτερου κύκλου ειδικών, ο ογκώδης αυτός τόμος των Πρακτικών αποδεικνύει το μεγάλο ενδιαφέρον για το θέμα «Τύπος» και συνάμα το ευρύ πεδίο που καλύπτει και έχει ακόμα να καλύψει η σχετική έρευνα.

Στόχος του Συνεδρίου υπήρξε να διευρύνει τη συζήτηση και να απαντήσει στα ερωτήματα που θέτει η δημιουργία της πρώτης προσπάθειας να συνταχθεί μία Εγκυκλοπαίδεια, στη διττή μορφή της: δηλαδή μία εργασία σε έντυπη μορφή με επιλεγμένα αντιπροσωπευτικά λήμματα για τον Τύπο και τους ανθρώπους του και, παράλληλα, μία Βάση Δεδομένων Ανοικτού Ορίζοντα που φιλοδοξεί να περιλάβει όσο το δυνατό πιο εξαντλητικά όλο το σχετικό υλικό: τον Τύπο της επικράτειας και του έξω ελληνισμού. Φιλόδοξο σχέδιο, που ωστόσο είναι απαραίτητο για να μπορέσει να μελετηθεί το φαινόμενο Τύπος στο σύνολό του. Και, φυσικά, για να ευοδωθεί το αποτέλεσμα, θα πρέπει να αποτελέσει μία συλλογική προσπάθεια με ευρύτερες συνεργασίες.

Μία τέτοια συλλογική συνεργασία αποτέλεσε το Συνέδριο, όπου ο κάθε σύνοδος κατέθεσε τη δική του γνώση και εμπειρία. Και είναι πολλοί οι σύνοδοι –περίπου ογδόντα– που πήραν μέρος με εισηγήσεις και παρεμβάσεις καλύπτοντας στο μέτρο του δυνατού τους τομείς της θεματικής του προγράμματος. Με τον διπλό αυτό τρόπο παρουσιάσεων επιδιώχθηκε να δοθεί η ευκαιρία να ακουστούν περισσότερες «φωνές» και να υπάρξει ικανός χρόνος για συζήτηση. Το δεύτερο αυτό σκέλος, ως συνήθως, δεν μπόρεσε πάντοτε να επιτευχθεί.

Πέρα από τις ανακοινώσεις που περιλαμβάνονται στον τόμο, θα πρέπει να γίνει ειδική μνεία για το συνοδευτικό τους υλικό, που πρόθυμα κατέθεσαν πολλοί από τους συνέδρους. Πίνακες και καταλογογραφήσεις εφημερίδων, είτε κατά τόπο, είτε κατά θέμα, καθώς και ειδική βιβλιογραφία, εμπλουτίζει τις γνώσεις μας και συμβάλλει ουσιαστικά στον απογραφικό στόχο που έχει θέσει το πρόγραμμα της Εγκυκλοπαίδειας.

Την οργάνωση του Συνεδρίου πλαισίωσαν δύο σχετικές με τον Τύπο εκδηλώσεις, χάρη στο ζήλο και την ευγενική προσφορά των πρωτεργατών τους. Αφενός ο Μάνος Χαριτάτος με τους συνεργάτες του οργάνωσαν, με υλικό του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) στο Αί-

θριο του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, μία έκθεση με τίτλο «Έξι περί Τύπου Ενότητες», όπου παρουσιάστηκαν εφημερίδες της ομογένειας, της ελληνικής επαρχίας, του παράνομου και αντιστασιακού Τύπου (1941-1944), σατιρικές εφημερίδες, χειρόγραφες εφημερίδες και περιοδικά, καθώς και δείγματα του γυναικείου Τύπου. Η έκθεση συνοδεύτηκε από έναν καλαίσθητο κατάλογο που περιλάμβανε ενημερωτικά κείμενα σχετικά με την κάθε ενότητα. Επίσης, κατά τη διάρκεια του Συνεδρίου, προβλήθηκε μία ταινία μικρού μήκους με τίτλο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο Τύπος*. Παραγωγή του Γιώργου και της Ηρώς Σγουράκη. Η ταινία έχει ως στόχο να αναδείξει τη σχέση του Ελευθερίου Βενιζέλου με τον Τύπο και να τονίσει ότι ο Βενιζέλος, που γαλουχήθηκε μέσα στη δημοσιογραφική οικογένεια και που εργάστηκε ως εκδότης, διευθυντής και δημοσιογράφος της εφημερίδας *Κήρυξ των Χανίων*, ήταν από τους λίγους πολιτικούς της εποχής του που είχε προέλθει από το χώρο της δημοσιογραφίας.

Με την ευκαιρία του Διεθνούς Συνεδρίου διανεμήθηκε στους συνέδρους η ανατύπωση του φυλλαδίου *Το Γλωσσικό Ζήτημα κ' οι γαζετατζήδες της Πόλης*, με Εισαγωγή του Βαγγέλη Κεχριώτη και Επιλεγόμενα της Ρένας Σταυρίδη Πατρικίου. Η φωτομηχανική ανατύπωση έγινε από το αντίτυπο της συλλογής Στρατή Ταρίνα με τη χορηγία της εφημερίδας *Η Ναυτεμπορική*.

Σε όλους τους συντελεστές των εκδηλώσεων, καθώς και στους χορηγούς του Συνεδρίου και των Πρακτικών εκφράζουμε τις θερμές μας ευχαριστίες.

Το ίδιο θερμές είναι οι ευχαριστίες μας προς τους συντελεστές της παρούσας έκδοσης: τον Χρήστο Κοτσάκο που προθυμοποιήθηκε να απομαγνητοφωνήσει πολλά από τα κείμενα του τόμου, την Κωστούλα Σκλαβενίτη για τις συμβουλές της στην προετοιμασία του, τη Βάσω Κυριαζάκου για τη φροντισμένη επιμέλειά του, και τη Σοφία Αργυροπούλου που ανέλαβε και την όλη εκτύπωση. Τέλος ευχαριστούμε τη συνάδελφο Ουρανία Πολυκανδριώτη και την κυρία Αλεξάνδρα Ντούμα που επιμελήθηκαν τις ξενόγλωσσες περιλήψεις, και, βέβαια, τις κυρίες Κέλλη Αγγελή και Βασιλική Αντωνίου του Μηχανογραφικού Τμήματος του ΚΝΕ που προσφέρουν πάντοτε πρόθυμα την εμπειρία και βοήθειά τους.

Λ.Δ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	7
ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ	15
Λουκία Δρούλια, <i>Παρουσίαση του Προγράμματος: «Εγκυκλοπαί- δεια του Ελληνικού Τύπου, 1784 ως σήμερα»</i>	29
François Moureau, <i>L'histoire de la presse classique et la recherche française</i>	37
Λέων Β. Καραπαναγιώτης, <i>Ο ελληνικός Τύπος από τον 20ό στον 21ο αιώνα</i>	45

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Αικατερίνη Κουμαριανού, <i>Ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύ- που, 1780-1922</i>	55
Νάση Μπάλτα, <i>Η εξέλιξη της ειδησεογραφίας στις ελληνικές εφη- μερίδες τον 19ο αιώνα (1830 κ.ε.)</i>	63
Δέσποινα Παπαδημητρίου, <i>Ο αθηναϊκός Τύπος στον 20ό αιώνα: Συνέχειες και νέες τάσεις, 1922-1974</i>	71
Μαργαρίτα Δρίτσα, <i>Ο οικονομικός Τύπος και η νεότερη ιστορία του</i>	81

Ανοιχτό Εργαστήριο

Λουκία Δρούλια, <i>Εισαγωγική εισήγηση</i>	89
Άννα Ταμπάκη, <i>«Εφημερίς» ή «Περιοδικό»; Πρός μια τυπο- λογία του περιοδικού Τύπου εν τη γενέσει</i> 92 Αλεξάνδρα Σφοί- νη, <i>Η γλώσσα των εφημερίδων</i> 100 Βάσω Μέντζου, <i>Ο ξενό- γλωσσος ελληνικός Τύπος</i> 104 Ρένα Μόλχο, <i>Ο εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα</i> 107 Ριζά Κιρλήντοκμε, <i>Ο τουρκόφωνος Τύπος στη Δυτική Θράκη</i> 114 Ευαγγελία Μπαλτά, <i>Καραμανλίδικος Τύπος (Σμύρνη 1845-Αθήνα 1926)</i> 118 Στρατής Ταρίνας, <i>Έλλη- νες εκδότες και δημοσιογράφοι τουρκικών εφημερίδων της Πό- λης</i> 126 Σταύρος Ανεστίδης, <i>«Εκκλησιαστική Αλήθεια Κων- σταντινουπόλεως». Το θρησκευτικό έντυπο ως μέσο διαπαιδα- γωγησης και ως έπαλξη δικαίων και προνομίων</i> 135 Οντέτ Βα- ρών-Βασάρ, <i>Ο παράνομος Τύπος των νέων στην Κατοχή (1941-1944)</i> 139 Σπύρος Κουζινόπουλος, <i>Ο Τύπος της Αντίστα- σης στη Βόρειο Ελλάδα</i> 146	

Ο ΤΥΠΟΣ, Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΡΟΗ ΤΗΣ ΕΙΔΗΣΗΣ

Κωνσταντίνος Καμάρας, <i>Διαδίκτυο: Ο τελικός αντίκτυπος για τις εφημερίδες</i>	155
Νικόλας Βουλέλης, <i>Η ροή της είδησης</i>	161

Ανοικτό Εργαστήριο

Μανώλης Χαιρετάκης, συντονιστής

Ουρανία Πολυκανδριώτη, *Εφημερίδες και λογοτεχνία από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως σήμερα 169 Έρη Σταυροπούλου, Πρώτες προσπάθειες για την καλύτερη διακίνηση του Τύπου στην Ελλάδα. Η οργάνωση του Κεντρικού Πρακτορείου Εφημερίδων 178 Κλήμης Μαστορίδης, Τυπογραφικοί πειραματισμοί στην ελληνική εφημερίδα του 19ου αιώνα 185 Πάνος Καρυκόπουλος, Συνδικαλιστικά όργανα-Ενώσεις 191. Ανδρέας Χριστοδουλίδης, Πρακτορεία ειδήσεων 196 Ελευθέριος Ι. Καριάτογλου, Οι διαφημίσεις 201 Στρατής Βασίλενας, Διαφημίσεις: Το ημερολόγιο ενός τόπου στο μεταίχμιο δύο αιώνων (Σάμος 1895-1914) 215 Μιχάλης Ν. Κατσιόγερης, Η πρώτη σελίδα, μια προσέγγιση 226 Δημήτρης Σαπρανίδης, Εικονογράφηση ημερήσιων και περιοδικών εκδόσεων κατά τον 19ο αιώνα 230 Δημήτρης Παυλόπουλος, Έλληνες σκιτσογράφοι-γελοιογράφοι του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου: Κωνσταντινούπολη - Αθήνα, 20ός αιώνας 232*

ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Έρη Σταυροπούλου, <i>Ο αθηναϊκός Τύπος</i>	241
Αντώνης Σκαμνάκης, <i>Ο ημερήσιος Τύπος της περιφέρειας. Ιστορία και προοπτικές</i>	253
Χ. Α. Καραόγλου, <i>Τα ειδικά περιοδικά και η αυτονόμησή τους</i> ..	263

Ανοικτό Εργαστήριο

Νίτσα Κολιού: Ο βολιώτικος Τύπος	276
Λάμπρος Βαρελάς, <i>Το μεσοπολεμικό επαρχιακό λογοτεχνικό και ημιλογοτεχνικό περιοδικό (1919-1940) 285 Μαρία Ρώτα, Πρωτεύουσες και περιφέρεια - Αλεξανδρινά έντυπα 296 Χάρης</i>	

Εξερτζόγλου, *Τύπος στην Κωνσταντινούπολη και δημόσιος χώρος* 301 Μανώλης Κανδυλάκης, *Ο Τύπος της Μακεδονίας και της Θράκης* 304 Αντώνης Αγγελής, *Ο Τύπος στα Δωδεκάνησα* 308 Χρήστος Λάνδρος, *Ο Τύπος της Σαμιακής Ηγεμονίας: Αναπαραστάσεις ή προσανατολισμοί της αυτονομίας* 323 Γιάννης Ζ. Παπιομύτογλου, *Ο Τύπος στην Κρήτη* 330 Δημήτρης Θρασυβούλου, *Ο Τύπος της εσωτερικής μετανάστευσης. Κατασκευές της κοινότητας και της ταυτότητας στις εφημερίδες των σαμιακών συλλόγων της Αθήνας* 337 Ευαγγελία Γεωργιτσογιάννη – Αλεξάνδρα Κιτσαρά – Νικολίνα Μαυρογεώργη, *Η Καλλιθέα και ο Τύπος της* 345

ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΟΜΟΓΕΝΕΙΑ

Γιούλα Κουτσοπανάγου, <i>Η συγχρονία και η διαχρονία στη συγκριτική προσέγγιση της μελέτης του εξω-ελλαδικού Τύπου και η τεκμηριωτική του αξία για την ιστορία της ελληνικής διασποράς</i>	357
Αλέξανδρος Κιτροέφ, <i>Ο Τύπος ως πηγή για την ιστορία των Ελλήνων στις ΗΠΑ</i>	371
Sally M. Miller, <i>An Overview of the Historical Phenomenon of the Ethnic Press with Reference to the Greek Press in Selected Countries</i>	381
Λευτέρης Παπαλεοντίου, <i>Κυπριακά λογοτεχνικά και άλλα περιοδικά του 20ού αιώνα: Μια επισκόπηση</i>	395
Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους, <i>Οι πρώτες κυπριακές εφημερίδες – Η σημασία και ο ρόλος τους</i>	409

Ανοικτό Εργαστήριο

Αναστάσιος Τάμης, συντονιστής

Δημήτρης Δόλλης, *Ο Τύπος και τα προβλήματα ταυτότητας της ομογένειας στον 20ό αιώνα* 419 Γιώργος Καναράκης, *Ο Τύπος των Ελλήνων στην Αυστραλία* 422 Ευάγγελος Μάντζαρης, *Ο ελληνικός Τύπος στη Νότια Αφρική, 1902-2002. Μερικές κοινωνιολογικές και ιστορικές προσεγγίσεις* 426 Ευφροσύνη Γαβάκη, *Ο ελληνοκαναδικός Τύπος του Κεμπέκ Καναδά, 2002* 434 Μαρίνα, Λαΐδη Μαρκς, *Οι ελληνικές εφημερίδες της Οθωμανι-*

κής Αυτοκρατορίας (1830-1862) 442 Ξανθίππη Κοτζαγεώργη-Ζυμάρη, Ο ελληνικός Τύπος στη Βουλγαρία, 1878-1906 448 Γιούλα Κουτσοπανάγου, Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες 454 Εύα Αχλάδη, Ο σμυρναϊκός Τύπος στις αρχές του 20ού αιώνα: Η αποτύπωση της κοινωνικής διαμάχης 463 Βαγγέλης Κεχριώτης, Οι γαζετατζήδες της Πόλης: Σχόλια γύρω από τους πρωταγωνιστές μιας πολεμικής 470

Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ

Ανοικτό Εργαστήριο

- Έλλη Δρούλια-Μητράκου: Ο Τύπος ως εργαλείο έρευνας 477
 Ιωάννα Παπαθανασίου, Αρχεία εφημερίδων. Μια αγνοημένη παράμετρος 489 Παναγιώτα Μοσχονά, Οι συλλογές Τύπου της Εθνικής Βιβλιοθήκης 494 Ευρυδίκη Αμπατζή, Οι συλλογές του περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων 498 Μάνος Χαριτάτος, Ο Τύπος στο ΕΛΙΑ 501 Νικόλαος Γκουράρος, Το ψηφιακό αρχείο του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη 508 Γιώργος Ζεβελάκης, Πώς αποδεικνύεται ότι ένα περιοδικό κάποτε υπήρξε 513 Νίκος Ζωιόπουλος, Η συλλογή των παιδικών περιοδικών 520 Νίκος Ρουδομέτωφ, Το Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας 524 Γεώργιος Δολιανίτης, Η συλλογή των εφημερίδων της Βιβλιοθήκης Γεωργίου Δολιανίτη 528 Ελευθέριος Ι. Καριάτογλου, Το «Αρχείο Ε. Καριάτογλου» 530

Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΕΚΦΡΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΩΝ
ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ

- Συντονίστρια: Αικατερίνη Κουμαριανού 539-556
 Μέλη: François Moureau, Sally M. Miller, Ριχάρδος Σωμερίτης,
 Χριστίνα Ντουσιά, Φίλιππος Ηλιού, Βασίλης Παναγιωτόπουλος
 ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ 556
 ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ – RÉSUMÉS 561
 TABLE DES MATIÈRES 601
 ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ 605

ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΑΙΔΗΣ Διευθυντής του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών/Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, πρόεδρος της εναρκτήριας συνεδρίασης

Το Συνέδριο «Ο ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις» υπήρξε το επιστέγασμα μιας μακράς επιστημονικής διαδρομής στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών με αντικείμενο την ιστορία του ελληνικού Τύπου. Η ιστορία του προεπαναστατικού Τύπου απασχόλησε και τον ιδρυτή του Κέντρου, τον Κ. Θ. Δημαρά και τους παλαιότερους συνεργάτες του από τις απαρχές ήδη της ερευνητικής διαδρομής του Κέντρου. Καρποί αυτών των ενδιαφερόντων υπήρξαν τα λαμπρά «εργαλεία δουλειάς», τα Ευρετήρια των προεπαναστατικών περιοδικών που έχουν εκδοθεί στη σειρά των Δημοσιευμάτων του Κέντρου. Πρωταγωνιστικός στην προσπάθεια αυτή υπήρξε ο ρόλος του Ε. Ν. Φραγκίσκου, που μας έδωσε το αγλαόκαρπο αποτέλεσμα της συμβολής του με τη μορφή του υποδειγματικού ευρετηρίου του *Λογίου Ερμής*.

Στυλοβάτες της προσπάθειας, να μελετηθεί συστηματικά η ιστορία του ελληνικού Τύπου, υπήρξαν οι δύο κυρίες, οι οποίες, με τη μεγάλη τους πείρα στην ιστορική έρευνα, σήκωσαν το βάρος, επιστημονικό και οργανωτικό, αυτού του Συνεδρίου, η κυρία Αικατερίνη Κουμαριανού και η κυρία Λουκία Δρούλια. Με το ερευνητικό και συγγραφικό τους έργο –και η κυρία Δρούλια ειδικότερα με τις οργανωτικές της πρωτοβουλίες ως διευθύντρια του Κέντρου για δεκαπέντε χρόνια – έχουν συμβάλει αποφασιστικά στην καθιέρωση της ιστορίας του ελληνικού Τύπου ως σοβαρού επιστημονικού αντικειμένου στο ευρύτατο φάσμα των νεοελληνικών σπουδών. Δεν μπορώ να μην υπομνήσω, κυρίως για τους νεότερους αλλά και για το ευρύτερο κοινό πέραν της κοινότητας των ιστορικών, τη μεγάλη συμβολή της κυρίας Αικατερίνης Κουμαριανού στην προαγωγή του αντικειμένου της ιστορίας του Τύπου, ιδίως με το επιβλητικό τρίτομο έργο της *Ο Τύπος στον Αγώνα του 1821*.

Υπάρχει λοιπόν μια σημαντική προϊστορία, ένα σημαντικό κεκτημένο επιστημονικής εμπειρίας που εξηγούν την ανάληψη της πρωτοβουλίας να συγκροτηθεί η *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* υπό την αιγίδα του Κέντρου. Πρόκειται για ένα ερευνητικό πρόγραμμα φιλόδοξο όσο και αναγκαίο, που ήδη έχει διανύσει μια πενταετή πορεία υπό την καθοδήγηση

της κυρίας Λουκίας Δρούλια και τη συνεργασία της κυρίας Γιούλας Κουτσοπανάγου. Το πρόγραμμα αποβλέπει να απογράψει και να χαρτογραφήσει ένα κολοσσιαίο σώμα πληροφοριών, να ξεκαθαρίσει ασάφειες, να ελέγξει ανακρίβειες, να φέρει στην επιφάνεια αγνοημένα στοιχεία σε σχέση με το εύρος του ελληνικού Τύπου στον χώρο και τον χρόνο. Με τις τάσεις που έχει πάρει η προσπάθεια να απογραφεί ο Τύπος της διασποράς, το εγχείρημα έχει αποβεί πραγματικά πλανητικό.

Ομολογώ ότι βρίσκω την πρωτοβουλία και τα συντελούμενα αποτελέσματα εντυπωσιακά και προσβλέπω με υπερηφάνεια, ως υπεύθυνος διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, στο τελικό προϊόν, την *Εγκυκλοπαίδεια* – στην οποία αναφέρεται η κυρία Δρούλια στη δική της εισήγηση. Θα ήθελα μόνο να εκφράσω την ικανοποίηση που αισθάνομαι τόσο για τη σφαιρική κάλυψη του τοπικού Τύπου αλλά και του Τύπου της διασποράς, όσο ιδίως και για έναν προσωπικότερο λόγο, γιατί για πρώτη φορά συντελείται σε τέτοια κλίμακα η κάλυψη του Τύπου της Κύπρου. Έτσι ενσωματώνεται και η Κύπρος στα επιστημονικά ενδιαφέροντα του Κέντρου.

Ευχαριστώ θερμά όσους εμόχθησαν για να φτάσουμε σ' αυτήν τη διαπίστωση και όλους όσοι μας ετίμησαν και μας ενθάρρυναν με την παρουσία τους στη μεγάλη διεθνή διοργάνωση του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών. Το Συνέδριο, το οποίο έρχεται ως επιστέγασμα της προσπάθειας που αντιπροσωπεί το πρόγραμμα της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου*, συνδιοργανώνεται με το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων και πραγματοποιείται υπό την αιγίδα του Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ στο οποίο εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας. Τις θερμές ευχαριστίες μας επίσης εκφράζουμε στους χορηγούς που συντέλεσαν στην πραγματοποίηση του Συνεδρίου: το Υπουργείο Πολιτισμού, το οποίο πάντα έρχεται αρωγός στις προσπάθειες, εκδοτικές και συνεδριακές του Κέντρου μας, τη Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού του Υπουργείου Εξωτερικών, η οποία έκανε δυνατή την παρουσία εδώ εκπροσώπων και μελετητών του Τύπου της διασποράς, καθώς και στους χορηγούς επικοινωνίας του Συνεδρίου που πρόσφεραν την υποστήριξή τους, την εφημερίδα *Το Κέρδος* και τους *Antenna 1* και *Antenna 1 Radio 97.2*.

Θα ήθελα να καταλήξω με έναν σύντομο αναστοχασμό από τη σκοπιά της ανάπτυξης της γνώσης, αίτημα που είναι και οφείλει να παραμείνει το πραγματικό μας ζητούμενο στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών και γενικότερα στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Για μας αυτό το αίτημα είναι αυτο-

σκοπός και ως εκ τούτου συνιστά το πρωταρχικό κριτήριο της αυτοαξιολόγησής μας. Αν επιχειρήσουμε μια αξιολόγηση από τη σκοπιά της ανάπτυξης της γνώσης, θα διαπιστώσουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε ένα τρίπτυχο επιστημονικών αναβαθμών.

Πρώτος αναβαθμός είναι η προϊστορία, το ερευνητικό κεκτημένο, στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε συνοπτικά.

Δεύτερον, ακολουθεί το πρόγραμμα, η συγκεκριμένη ερευνητική προσπάθεια εν εξελίξει, της οποίας έκφραση υπήρξε και το συνέδριο ως άνοιγμα στην επιστημονική κοινότητα, ευκαιρία κριτικού διαλόγου για να σταθμιστούν όσα συντελέστηκαν, να διορθωθούν ατέλειες, να διαπιστωθούν όσα απομένουν να γίνουν. Αυτό το στάδιο της επιστημονικής προσπάθειας περιλαμβάνει και άλλες πρωτοβουλίες, κυρίως εξειδικευμένες επιμέρους εκδόσεις, όπως η ανατύπωση του φυλλαδίου του 1907 που μας θυμίζει τους γαζετατζήδες της Πόλης και το γλωσσικό ζήτημα. Η ανατύπωση αυτή κάνει προσιτό ένα σπάνιο τεκμήριο της ιστορίας του ελληνικού Τύπου, χάρη στη χορηγία της εφημερίδας *Ναυτεμπορική* και στην επιστημονική συνδρομή της συναδέλφου κυρίας Ρένας Σταυρίδη Πατρικίου, που με την πείρα της στη μελέτη του γλωσσικού ζητήματος αναδεικνύει τη σημασία του κειμένου αυτού. Θα ακολουθήσουν και άλλες εκδόσεις μονογραφικού τύπου, που θα πλαισιώσουν την *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* με μια βιβλιοθήκη ειδικών μονογραφιών.

Τρίτος αναβαθμός το τελικό προσδοκώμενο αποτέλεσμα, η *Εγκυκλοπαίδεια* και η ηλεκτρονική βάση δεδομένων, που υπόσχονται να συγκροτήσουν ένα εργαλείο έρευνας που θα ζει διά της συνεχούς λειτουργίας του στην ερευνητική πράξη αυτής αλλά και των επόμενων γενεών.

Αν σταθμίσουμε κριτικά, από τη σκοπιά της ανάπτυξης της γνώσης και τους τρεις αυτούς αναβαθμούς της πορείας που συναπαρτίζουν το επιστημονικό φάσμα της μελέτης της ιστορίας του ελληνικού Τύπου, εφαρμόζοντας και τα πιο αυστηρά κριτήρια, θα διαπιστώσουμε ότι σε κάθε φάση τα πράγματα μπορούν να κριθούν απολύτως θετικά και οι προοπτικές ευοίωνες για ποιοτικά αποτελέσματα που θα τιμήσουν πρωτίστως τους συντελεστές της προσπάθειας αλλά και το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, υπό την αιγίδα του οποίου πραγματοποιείται το πρόγραμμα. Για τον υπεύθυνο ενός Ινστιτούτου Έρευνας σπάνια θα μπορούσε να υπάρξει καλύτερη αιτία ικανοποίησης από αυτή τη διαπίστωση.

ΙΩΝ ΣΙΩΤΗΣ Πρόεδρος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών

Σας καλοσωρίζω όλους στο Συνέδριο και ευχαριστώ τον κύριο Κιτρομηλίδη ο οποίος κάλυψε ήδη πολλά σημεία που σκόπευα να μνημονεύσω. Ένα πράγμα μόνο θα ήθελα να προσθέσω. Ίσως ο καλύτερος τρόπος να το κάνω, είναι να σας διαβάσω από αυτό το ωραίο έντυπο το οποίο ετοίμασε το ΕΛΙΑ και που βασικά περιγράφει τις έξι ενότητες που παρουσιάζονται στη μικρή έκθεση. Στην ενότητα για τις σατιρικές εφημερίδες του 19ου αιώνα, ο επιμελητής της έκθεσης αποφάσισε να σχολιάσει έμμετρα το Συνέδριο ως εξής:

«Συνέδριο οργάνωσε το Ίδρυμα Ερευνών και ο Τύπος ο σατιρικός sine qua non, Συνέδριο που θ' ακουστούν απόψεις περί Τύπου και προσεγγίσεις πρακτικές μ' ακρίβεια εις το περίπου».

Δε θα σχολιάσω την ποιητική ποιότητα. Εκεί που θέλω όμως να εστιάσω την προσοχή μου είναι στη φράση «και προσεγγίσεις πρακτικές μ' ακρίβεια εις το περίπου». Είναι ακριβώς αυτές οι πρακτικές προσεγγίσεις οι οποίες, φαινομενικά τουλάχιστον, δεν έχουν θέση σε ένα συνέδριο με τίτλο: *«Ο Ελληνικός Τύπος 1784 ως σήμερα. Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις».*

Ενώ λοιπόν οι οργανωτές ανακοινώνουν ένα Συνέδριο θεωρητικών προσεγγίσεων, η Έκθεση που το συνοδεύει μιλά για *«προσεγγίσεις πρακτικές με ακρίβεια εις το περίπου».* Αυτή η αντίφαση μου δίνει την αφορμή να αναφερθώ σε μια ιδιομορφία των ανθρωπιστικών Ινστιτούτων του Ιδρύματός μας.

Το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών στεγάζει τρία ανθρωπιστικά Ινστιτούτα, Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Βυζαντινών Ερευνών και Νεοελληνικών Ερευνών μαζί με τρία Ινστιτούτα θετικών επιστημών, Θεωρητικής και Φυσικής Χημείας, Οργανικής και Φαρμακευτικής Χημείας, Βιολογικών Ερευνών και Βιοτεχνολογίας. Επειδή το Ίδρυμα εποπτεύεται από το Υπουργείο Ανάπτυξης, η θέση των ανθρωπιστικών Ινστιτούτων έχει συχνά αμφισβητηθεί ως ασύμβατη με ένα Υπουργείο που εστιάζει τα ενδιαφέροντά του σε θέματα τεχνολογίας και εφαρμοσμένης έρευνας στις θετικές επιστήμες. Τον τελευταίο καιρό ιδίως η αποστολή μας εντάσσεται, σε μεγάλο βαθμό, στη λογική και στους κανόνες της αγοράς τεχνολογίας.

Για τον λόγο αυτό τα ανθρωπιστικά Ινστιτούτα έχουν μία δυσκολία ανάδειξης της ταυτότητάς τους και βεβαίως δυσκολία προσέλκυσης των πόρων που χρειάζονται για να κάνουν τη δουλειά τους. Για το Υπουργείο που μας εποπτεύει τα Ινστιτούτα αυτά παραείναι «θεωρητικά».

Αν ανατρέξουμε όμως στα πρώτα χρόνια, τα χρόνια της δημιουργίας, διαπιστώνουμε ότι για τους ιδρυτές του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών η ανθρωπιστική έρευνα κάθε άλλο παρά θεωρητική πρέπει να είναι. Τα κείμενα του Κ. Θ. Δημαρά είναι σαφή, δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας. Για τον Κ. Θ. Δημαρά η νεοελληνική έρευνα, η έρευνα στην νεοελληνική ιστορία, είναι μια άκρως εφαρμοσμένη και πρακτική έρευνα, είναι ένα εργαλείο για να υποστηρίξει την αυτογνωσία μας, ως λαού, ως έθνους. Δεν είναι μια θεωρητική ενασχόληση με τα αντικείμενα της ιστορίας. Αυτός ο χαρακτήρας της δουλειάς μας εδώ, εκφράζεται με τον προγραμματικό και μακροπρόθεσμο χαρακτήρα των ενδιαφερόντων μας. Όπως ορθά ανέφερε ο κύριος Κιτρομηλίδης, το συγκεκριμένο πρόγραμμα για τον Τύπο πάει πίσω επτά χρόνια, αλλά το ενδιαφέρον μας για το θέμα αυτό πάει πίσω σαράντα χρόνια. Αυτό είναι κάτι που διαφοροποιεί τη δουλειά που γίνεται στο Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών από τα αντίστοιχα ιστορικά ενδιαφέροντα των ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων. Επομένως υπάρχει ένας διακριτός ρόλος για το ΕΙΕ που χαρακτηρίζεται από το ότι η έρευνά μας είναι εφαρμοσμένη και πρακτική και καταλήγει σε χειροπιαστά αποτελέσματα. Κατά πόσον η αγορά ενδιαφέρεται για τα αποτελέσματα, αυτό είναι ένα άλλο θέμα. Πάντως η πρακτική προσέγγιση και τα χειροπιαστά αποτελέσματα μοιάζουν να συγκινούν μερικούς φωτισμένους χορηγούς τους οποίους και ευχαριστούμε θερμά.

Με αυτά τα λίγα λόγια θα χαιρετίσω κι εγώ το Συνέδριο αυτό και σας διαβεβαιώ ότι θα συνεχίσουμε να στηρίζουμε με κάθε μέσο το έργο των ανθρωπιστικών Ινστιτούτων. Είμαι βέβαιος ότι η ιστορία θα μας δικαιώσει. Ευχαριστώ πάρα πολύ και καλώς ήλθατε.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ Γενικός Διευθυντής του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων

Κύριε Γενικέ, κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι, όταν πριν μερικά χρόνια η κυρία Δρούλια με επισκέφθηκε για να μου εξηγήσει την πρόθεση ομάδας ερευνητών του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών να ασχοληθούν με την καταγραφή του ελληνικού Τύπου, με σκοπό την έκδοση μιας Εγκυκλοπαίδειας, δεν είχα κανένα δισταγμό να δεχθώ τη συνεργασία του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ειδήσεων και την παροχή βοήθειας, κυρίως σε τεχνικά θέματα. Το Πρακτορείο, δυστυχώς, δεν είχε

την οικονομική δυνατότητα να στηρίξει την προσπάθεια αυτή. Σήμερα και ύστερα από πολλές δυσκολίες, που προέρχονταν κυρίως από την εξεύρεση χρημάτων για την κάλυψη των εξόδων, νιώθω ότι οφείλουμε όλοι ένα τεράστιο ευχαριστώ στους επιστήμονες και σε όσους βοήθησαν στην ολοκλήρωση της πρώτης φάσης του πρώτου τόμου της *Εγκυκλοπαίδειας*. Μια ματιά μόνο στο περιεχόμενο του τόμου και αντιλαμβάνεται κανείς τον όγκο δουλειάς, τις ανθρωποώρες που καταναλώθηκαν και τις δυσκολίες που πρέπει να υπήρξαν για τη συλλογή του υλικού αυτού που είναι σήμερα μπροστά μας. Υλικό εμπεριστατωμένο, επιστημονικά τεκμηριωμένο, ένας τόμος που ανοίγει μπροστά μας την πολύμορφη εικόνα του ελληνικού Τύπου.

Ελπίζω το έργο αυτό να ολοκληρωθεί σύντομα. Και εύχομαι να ανοίξουν τα ταμεία τους, με μεγαλύτερη ευκολία απ' ό,τι στην πρώτη φάση, όσοι σχετίζονται με το χώρο των μέσων ενημέρωσης και όσοι στηρίζουν προσπάθειες δύσκολες, αλλά αναγκαίες στην ενίσχυση της ιστορικής μνήμης και γνώσης. Η πορεία του ελληνικού Τύπου είναι, σε μεγάλο βαθμό, η πορεία του ελληνισμού, ας την καταγράψουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο για να μας θυμίζει και να μας εμπνέει σε μια εποχή δύσκολη για μας τους ανθρώπους των Μέσων ενημέρωσης. Εύχομαι επίσης κάθε επιτυχία στις εργασίες της διεθνούς αυτής συνάντησης και ελπίζω να απαντηθούν τα ερωτήματα που δημιουργήθηκαν στην πρώτη φάση της πραγματικά υπέροχης αυτής εργασίας. Σας ευχαριστώ πολύ.

ΦΑΝΗ ΠΕΤΡΑΛΙΑ Α' Αντιπρόεδρος της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών

Κύριε Γενικέ, κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι, έναν σύντομο χαιρετισμό από τον Πρόεδρο και το Διοικητικό Συμβούλιο της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, η οποία, θέλουμε να το τονίζουμε, εκτός από συνδικαλιστικό σωματείο είναι και φορέας πνευματικός. Ένα χαιρετισμό για όλες και όλους που θα λάβουν μέρος σ' αυτό το πολυσήμαντο θα λέγαμε, Συνέδριο, εξαιρετικά καίριο τη στιγμή αυτή που η διεθνής συγκυρία, και η ελληνική βέβαια, ζητούν τέτοιες προσεγγίσεις. Δύο αιώνες και πλέον ιστορίας του ελληνικού Τύπου –και μόνον αυτοί– αποτελούν ένα μεγάλο πεδίο έρευνας, ανάλυσης και συζητήσεων. Αν διατρέξει κανείς στους τίτλους των παρεμβάσεων στα Εργαστήρια και στο Στρογγυλό Τραπέζι της συνάντησης, αντιλαμβάνεται το πλήθος των ζητημάτων που προκύ-

πτουν από αυτήν την πολύχρονη παρουσία του Τύπου, που εκδόθηκε και εκδίδεται στην Ελλάδα, αλλά και εκτός των συνόρων, και δημιούργησε δική του ιδιαίτερη ιστορία. Έχουμε μια αξιόλογη παρακαταθήκη και οφείλουμε από το κατώφλι του 21ου αιώνα να αντιμετωπίσουμε το μέλλον του ελληνικού Τύπου. Τα δραματικά σημεία των καιρών προκαλούν ανησυχία την οποία συμμερίζονται οι πιο πολλοί.

Η σταδιακή συρρίκνωση της κυκλοφορίας των εφημερίδων αλλά και των εντύπων γενικότερα, καθώς και της αναγνωσιμότητάς τους, είναι φαινόμενα που πρέπει να εξηγηθούν για να γίνει δυνατό να αντιμετωπιστούν. Η κυριαρχία των ηλεκτρονικών μέσων μοιάζει να δημιουργεί συνθήκες ασφυξίας για τα έντυπα μέσα. Εδώ όμως βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα κεντρικό τεράστιο θέμα. Είναι αδύνατο να επιτρέψουμε ο Τύπος να περιπέσει σε αφάνεια ή ακόμη χειρότερα να εξομοιώνεται ορισμένες φορές ωσάν τραγικός αυτόχειρας με την ευτέλεια και την αναξιοπιστία που κατακλύζει κυρίως τα τηλεοπτικά κανάλια. Δεν αγνοούμε τις αλλαγές που έχουν σημειωθεί στην εποχή μας, εποχή της εικόνας και της γιγάντωσης των ΜΜΕ, αλλαγές που έχουν μεταλλάξει την εικόνα ακόμη και του παραδοσιακού εκδότη. Ούτε μπορούμε, ούτε και θέλουμε να γυρίσουμε προς τα πίσω το ρολόι του χρόνου. Πιστεύουμε όμως ότι ο Τύπος σήμερα είναι το μέσον που κατεξοχήν μπορεί να αξιοποιηθεί ώστε να μπούνε εγγυήσεις για τη δημοκρατία και να θεθούν θεμέλια και βάσεις για πνευματική ανάπτυξη. Αρκεί, πριν απ' όλα, να μην υποκύπτει στις επιταγές του επικαιρικού στοιχείου, της αναζήτησης εύκολων εντυπώσεων, της χρησιμοθηρίας.

Οι δημοσιογράφοι που υποστηρίζουν την έγκυρη και ποιοτική ενημέρωση σαν στοιχείο λειτουργίας των θεσμών και του σύγχρονου πολιτισμού, είναι ευχής έργον να μπορέσουν να συναντηθούν με τους ειδικούς ερευνητές, με τους διανοούμενους, με όλους όσους είναι σε θέση να ανοίξουν νέους δρόμους για τον ελληνικό Τύπο. Σ' αυτήν την κατεύθυνση, πιστεύουμε ότι οι εργασίες της τριήμερης διεθνούς συνάντησής σας, μπορούν να αποδειχτούν εξαιρετικά χρήσιμες. Ευχόμαστε καλή επιτυχία στις εργασίες σας και πολλά πολλά συγχαρητήρια.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΡΟΥΛΗΣ Διευθυντής Γραμμάτων και Τεχνών Υπουργείου Πολιτισμού

Κύριε Πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι, ο κύριος Βενιζέλος δεν μπόρεσε να παρα-

στεί απόψε και με παρακάλεσε να σας μεταφέρω τον εξής χαιρετισμό:

«Η ιστορία του ελληνικού Τύπου καλύπτει ένα ευρύτατο πεδίο και τέμνει όλους τους τομείς της ιστορικής έρευνας. Μέσα από τα πρωτοσέλιδα και τα κύρια θέματα, αλλά και μέσα από τα μονόστηλα, τους τίτλους και τα ειδησάρια, συγκροτείται ένα πολύτιμο υλικό έρευνας από το οποίο εκπηγάζει όχι μόνο η Ιστορία αλλά και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα μιας εποχής. Από το 1784, που αρχίζει η μεγάλη περιπέτεια του ελληνικού Τύπου με την έκδοση στη Βιέννη της πρώτης εφημερίδας στην ελληνική γλώσσα, ως την εποχή μας, που χαρακτηρίζεται από την έκρηξη των ηλεκτρονικών μέσων, ο ελληνικός Τύπος έχει διαγράψει μια μακρά πορεία. Τα μέσα ενημέρωσης αποτελούν πλέον βασικό συστατικό του πολιτισμού και της δημοκρατίας μας. Η σύγχρονη κοινωνία είναι άλλωστε πρωτίστως, κοινωνία της πληροφορίας με ό,τι αυτό συνεπάγεται για την αυτοσυνειδησία της. Η ίδια η λειτουργία των ΜΜΕ όμως, και ιδίως των οπτικοακουστικών, θέτει συχνά ζητήματα διαφάνειας και εγκυρότητας, αντικειμενικότητας και πλουραλισμού, ποιότητας και προτεραιοτήτων, θέματα που είμαι σίγουρος ότι θα απασχολήσουν τις εργασίες του Συνεδρίου σας. Σ' έναν κόσμο που πλέον αλλάζει με ραγδαίους ρυθμούς, σ' έναν κόσμο που διαρκώς πληροφορείται χωρίς να αποφεύγει παντελώς τον κίνδυνο να μένει ουσιαστικά απληροφόρητος, η διοργάνωση τέτοιων συνεδρίων αποτελεί μια πολύτιμη συνεισφορά. Λυπούμαι που ανειλημμένες υποχρεώσεις δεν μου επιτρέπουν να παρακολουθήσω τις εργασίες ενός τόσο ενδιαφέροντος Συνεδρίου που ανατέμνει την ιστορία του ελληνικού Τύπου από τις απαρχές του έως και τις μέρες μας. Είμαι όμως βέβαιος ότι θα συμβάλει ώστε να αναδειχτούν οι νέες προοπτικές του ελληνικού Τύπου που συνδέονται με την ποιότητα της ενημέρωσης και άρα με την ποιότητα της ίδιας της δημοκρατίας μας. Ευάγγελος Βενιζέλος».

Π. ΜΠΟΖΙΝΑΚΗΣ Ειδικός Σύμβουλος Υφυπουργού Εξωτερικών

Κύριε Πρόεδρε, καταρχήν τα θερμά θερμά συγχαρητήρια για το μεγάλο αυτό γεγονός σήμερα και το μεγάλο έργο που προσφέρει το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και ανά τον κόσμο. Είναι ένα πραγματικά εθνικό και πολιτιστικό έργο, γιατί ο πολιτισμός είναι το μέγιστο κεφάλαιο του ελληνισμού. Σας μεταφέρω το μήνυμα του Υφυπουργού Εξωτερικών, του κυρίου Ιωάννη Μαγκριώτη, ο οποίος δεν μπόρεσε να παρευρεθεί σήμερα στη συνεδρίασή μας.

«Κύριε πρόεδρε, Κυρίες και Κύριοι σύνεδροι, αγαπητοί φίλοι και φίλες, με ιδιαίτερη χαρά χαιρετίζω το Συνεδριό σας “Ο ελληνικός Τύπος, 1784 ως σήμερα”. Με το Συνεδριό σας αυτό εξετάζετε με κάθε λεπτομέρεια την πορεία και τη θεματολογία καθώς και το θεωρητικό πλαίσιο προβληματικής γύρω από το σημαντικό ζήτημα του ελληνικού Τύπου. Είστε πράγματι άξιοι πολλών συγχαρητηρίων για τον εντυπωσιακό κατάλογο συνεδρών που προέρχονται από όλα τα κέντρα του ελληνισμού για να καλύψουν θέματα της ειδικότητάς τους, στη διαχρονική εξέλιξη του Τύπου.

Αντιλαμβάνεται κανείς τον πολύτιμο ρόλο που έπαιξε ο Τύπος στην εξέλιξη του πολιτισμού, της κουλτούρας και της ειδησεογραφίας στον προσδιορισμό του έθνους και της εθνικής ταυτότητας, στην ανάπτυξη του έθνους και της Διασποράς, αλλά και στην καλλιέργεια και διαμόρφωση των ιστορικών και συλλογικών συνειδήσεων. Εύχομαι και ελπίζω τα Πρακτικά του Συνεδρίου να εκδοθούν σε ξεχωριστό τόμο για να έχουμε μία εποπτική θεώρηση της ιστορίας και της προβληματικής του ελληνικού Τύπου. Σας εύχομαι κάθε επιτυχία στο Συνεδριό σας. Με φιλικούς χαιρετισμούς, Ιωάννης Μαγκριώτης».

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΕΡΟΥ Γενικός Γραμματέας Ενημέρωσης του Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ

Κυρίες και Κύριοι, με ιδιαίτερη χαρά βρίσκομαι ανάμεσά σας, εκπροσωπώντας το Υπουργείο Τύπου, για να κηρύξω την έναρξη των εργασιών της Διεθνούς Συνάντησης για τον Ελληνικό Τύπο που διοργανώνει το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, σε συνεργασία με το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων και με την υποστήριξη του Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ. Η διοργάνωση αυτή, που συγκεντρώνει έλληνες και ξένους ερευνητές, ανθρώπους του Τύπου και ανθρώπους που έχουν αφιερώσει το χρόνο τους στη μελέτη και τη συλλογή έντυπου υλικού, βρίσκεται, όπως είναι φυσικό, στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του Υπουργείου Τύπου.

Θα ήθελα, λοιπόν, να μοιραστώ μαζί σας κάποιες σκέψεις σχετικές με τις θεματικές της Συνάντησης που επιδιώκει ν' αναδείξει τις ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις του ελληνικού Τύπου.

Το κεντρικό ζήτημα που πιστεύω θέτει η συνάντηση αυτή είναι η σχέση του Τύπου με την ιστορία. Στην τρέχουσα αντίληψή μας γι' αυτόν, ο

Τύπος, ημερήσιος αλλά και περιοδικός, τροφοδοτεί και ανατροφοδοτείται από την εκάστοτε σύγχρονη πραγματικότητα. Ο όρος «εφημερίδα», δηλώνει άλλωστε με τον πιο εύγλωττο τρόπο την υπαγωγή του στο εφήμερο, στην «επικαιρότητα». Σ' αυτή την ιδιότητά του όμως έγκειται τελικά και η προνομιακή του σχέση με την Ιστορία – τουλάχιστον αυτή της νεότερης και σύγχρονης εποχής. Καταγράφοντας γεγονότα, στάσεις, απόψεις και νοοτροπίες, ο Τύπος γίνεται πηγή για την Ιστορία. Από την άλλη πλευρά, ως μέσο επικοινωνίας, έχει τη δύναμη να προκαλεί και ο ίδιος γεγονότα και να διαμορφώνει με τη σειρά του στάσεις, απόψεις και νοοτροπίες. Με λίγα λόγια, ο Τύπος διαδίδει γνώση και συγχρόνως επαναδιοργανώνει τις πρακτικές και τα πρότυπα που συνδέονται με αυτή, ενώ παράλληλα διαμορφώνει και συντηρεί τη συλλογική μνήμη. Το γεγονός αυτό φέρνει τη μελέτη της ιστορίας του Τύπου και την ανάλυση του ρόλου και της λειτουργίας του στο επίκεντρο της ιστορικής και κοινωνιολογικής έρευνας.

Σήμερα μάλιστα, στην εποχή της «ηλεκτρονικής» επικοινωνιακής επανάστασης, το τοπίο των ΜΜΕ παρουσιάζει κάποια χαρακτηριστικά που καθιστούν ακόμη πιο αναγκαίες τις διαχρονικές και θεωρητικές προσεγγίσεις τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η νέα πραγματικότητα που διαμορφώνουν οι τεχνολογίες των ψηφιακών και δορυφορικών μέσων και του διαδικτύου, παρουσιάζεται σύνθετη και πολύπλοκη. Για την ανάλυση των φαινομένων που συνδέονται με τα ΜΜΕ δεν αρκούν πλέον μόνο οι μεμονωμένες έρευνες που διενεργούνται ξεχωριστά στο πλαίσιο του κάθε τομέα του επιστητού, αλλά επιβάλλονται συνδυαστικές, διεπιστημονικές προσεγγίσεις, με τη συμμετοχή πάντα των ανθρώπων που εργάζονται στο χώρο και την αρωγή των θεσμικών παραγόντων.

Το πρώτο που χρειαζόμαστε στην ολιστική μας προσέγγιση είναι λειτουργικά εργαλεία. Η *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου και η Βάση Δεδομένων Ανοικτού Ορίζοντα* που δημιουργεί το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, είναι ένα έργο υποδομής για το οποίο εργάστηκαν περισσότερα από 180 άτομα (ιστορικοί και πολιτικοί επιστήμονες, δημοσιογράφοι, προϊστάμενοι αρχείων και βιβλιοθηκών, ειδικοί ερευνητές, φοιτητές και συλλέκτες). Είμαι βέβαιος ότι έρχεται να καλύψει το κενό της συστηματικής και οργανωμένης καταγραφής και να προσφέρει ένα έγκυρο συλλογικό έργο, σύγχρονο και αξιόπιστο, το οποίο θα δώσει νέα ώθηση στην επιστημονική, αλλά και τη δημοσιογραφική έρευνα.

Το έργο αυτό, καθώς και η παρούσα διεθνής συνάντηση που το πλαι-

σιώνει, εμπλουτίζουν τις γνώσεις μας για τα χαρακτηριστικά του ελληνικού Τύπου. Στις σημερινές συνθήκες της παγκοσμιοποίησης των δικτύων και της διεθνοποιημένης ροής της πληροφορίας, έχει δημιουργηθεί μια σύγχυση ανάμεσα στην πληροφορία και την επικοινωνία, στο δημόσιο και το ιδιωτικό, η οποία είναι ιδιαίτερα έντονη στα ραδιοτηλεοπτικά μέσα, αλλά δεν αφήνει ανεπηρέαστα τα έντυπα μέσα.

Για να εξασφαλίσουμε την ποιότητα στην ενημέρωση με απόλυτο σεβασμό στην ελευθερία του Τύπου, προστατεύοντας συγχρόνως τα ατομικά δικαιώματα των πολιτών, είναι αναγκαίο να γνωρίζουμε πώς διαμορφώθηκε ιστορικά και ποια είναι σήμερα η φυσιογνωμία του ελληνικού Τύπου. Για το λόγο αυτό πρέπει να θέσουμε στο τραπέζι της συζήτησης –όπως επιχειρείται στη συνάντηση αυτή– στη διαχρονική και συγχρονική τους προσέγγιση, θέματα όπως:

- η ροή της είδησης και τα ειδησεογραφικά πρακτορεία
- το διαδίκτυο
- η κατανομή της ύλης και το περιεχόμενό της
- η διακίνηση των εντύπων
- η οργάνωση της εργασίας και τα συνδικαλιστικά όργανα.

Στο πλαίσιο του «παγκόσμιου χωριού», τι σημαίνει «Ελληνικός Τύπος»; Μας ενδιαφέρει μια προσέγγιση που να αναδεικνύει τις πληθυντικές, ανοικτές εκδοχές του («εθνικού χαρακτήρα»), να σέβεται τη διαφορά και να περιλαμβάνει τα περιφερειακά και ομογενειακά Μέσα ενημέρωσης.

Η ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδίδουμε στα Μέσα της περιφέρειας οφείλεται στην αναγνωρισμένη δυνατότητά τους ν' αναδεικνύουν τοπικές και περιφερειακές ιδιαιτερότητες που ενισχύουν τον πολυπολιτισμικό και διαπολιτισμικό χαρακτήρα της ελληνικής κοινωνίας. Παράλληλα, πιστεύουμε πως η ιστορική τους αυτοτέλεια αποτελεί ένα καλό παράδειγμα αποκέντρωσης της διακίνησης της πληροφορίας και μια εναλλακτική πρόταση στο συγκεντρωτισμό που παρατηρείται στις επιχειρήσεις των ΜΜΕ.

Τα ομογενειακά Μέσα δεν μας αφορούν μόνο ως πολυτιμότερη πηγή για την ιστορία της διασποράς, αλλά και ως σύγχρονο μέσο έκφρασης και συνοχής των ελληνικών κοινοτήτων του εξωτερικού. Αναγνωρίζουμε σ' αυτά το καλύτερο μέσο για την προβολή μιας πλουραλιστικής Ελλάδας στο εξωτερικό. Για τους λόγους αυτούς επιδιώκουμε να ενισχύσουμε τη λειτουργία τους με κάθε τρόπο και να βελτιώσουμε τους διαύλους της μεταξύ μας αμφίδρομης ενημέρωσης.

Άφησα τελευταίο το ζήτημα των Αρχείων Τύπου. Όλοι γνωρίζουμε

πως η χώρα μας υπολείπεται σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην οργάνωση και συστηματοποίηση των αρχείων της. Οι λόγοι είναι πολλοί και σύνθετοι και δεν θα ήθελα να επεκταθώ. Πιστεύω όμως πως τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει σημαντικά βήματα και σ' αυτόν τον τομέα τόσο από τους κρατικούς φορείς όσο και από μη κρατικούς φορείς, ερευνητικά κέντρα, ακόμη και ιδιώτες συλλέκτες. Αρχίζει κατά κάποιον τρόπο και η χώρα μας ν' αποκτά την πολιτισμική συνείδηση της σημασίας του Αρχείου. Το Υπουργείο Τύπου διαθέτει ήδη ένα συστηματοποιημένο φωτογραφικό και κινηματογραφικό Αρχείο, που συγκεντρώνει ανεκτίμητο υλικό από τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο μέχρι σήμερα και είναι ανοικτό και προσβάσιμο στους επαγγελματίες και τους ερευνητές. Σε εξέλιξη βρίσκεται το επιχειρησιακό σχέδιο για την ηλεκτρονική διαχείριση της βιβλιοθήκης του, που περιέχει ένα ενημερωμένο Αρχείο Ημερήσιου και Περιοδικού Τύπου από τη δεκαετία του 1950 μέχρι τις μέρες μας. Πιστεύουμε πως το έργο αυτό, με χρονικό ορίζοντα το 2004 και προϋπολογισμό που ανέρχεται στα 44.000 ευρώ, θα διευκολύνει την πρόσβαση των πολιτών και τη δουλειά των ερευνητών και των δημοσιογράφων. Παράλληλα, προσπαθούμε να ενισχύουμε προσπάθειες καταγραφής και επεξεργασίας συλλογών και αρχείων Τύπου και ολοκληρωμένα προγράμματα διαχείρισης, σε συνεργασία με ερευνητικά κέντρα και πανεπιστημιακά ιδρύματα.

Κλείνοντας, θέλω να ευχηθώ κάθε επιτυχία στη Συνάντηση αυτή και να σας διαβεβαιώσω πως η πολιτική ηγεσία του Υπουργείου Τύπου και ΜΜΕ παρακολουθεί με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και καταβάλλει κάθε προσπάθεια για να ενθαρρύνει το διάλογο και την έρευνα στο χώρο του Τύπου και των ΜΜΕ. Αναμένουμε τα πορίσματα της Συνάντησής σας για να εμπλουτίσουμε τις γνώσεις μας και να τα αξιοποιήσουμε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο στην άσκηση του έργου μας.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΟΜΙΛΙΕΣ

Λουκία Δρούλια

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ: «ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ, 1784 ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ»

ΑΝ ΞΕΚΙΝΑΜΕ ΤΙΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ αυτού του Συνεδρίου με την παρουσίαση του Προγράμματος «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», είναι ακριβώς επειδή η ίδια η έρευνα και μελέτη που διεξάγει η ερευνητική ομάδα για να συγκροτήσει μια τέτοια Εγκυκλοπαίδεια προκάλεσε την ανάγκη μιας ευρύτερης συζήτησης πάνω στα ποικίλα θέματα που ανέκυψαν κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας. Θέματα, που αποτέλεσαν εναύσματα για πολλαπλές συζητήσεις και περαιτέρω εμβαθύνσεις στα προβλήματα, αλλά και ενίοτε δημιούργησαν ορισμένες αναστολές. Καθώς, λοιπόν, είναι πρώτη φορά στον τόπο μας που αντιμετωπίστηκε η πραγματοποίηση ενός παρόμοιου έργου, θεωρήσαμε σκόπιμο και χρήσιμο να γενικευτεί η συζήτηση μεταξύ των ειδικών, είτε πρόκειται για το επιστημονικό δυναμικό, είτε για τους εκπροσώπους της μαχόμενης δημοσιογραφίας, ώστε οι μεν με τις έρευνές τους και οι δε με την πείρα τους, να προσφέρουν τις απαραίτητες γνώσεις για να οριστεί το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα διαρθρωνόταν το πολύτιμο, ογκώδες, αλλά ευαίσθητο από τη φύση του, και ως εκ τούτου συχνά – συχνότατα θα έλεγα – δυσπρόσιτο υλικό: αυτό δηλαδή που αποκαλούμε με τον γενικό όρο *Τύπος*, στην ευρύτερη έννοιά του, που περιλαμβάνει τον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο.

Με μια πρώτη ανάγνωση του Προγράμματος του Συνεδρίου εύκολα μπορεί κανείς να κατανοήσει για ποια προβλήματα γίνεται λόγος εδώ. Φυσικά δεν καλύπτονται όλες οι πλευρές: θα ήταν άλλωστε ουτοπικό, αν όχι αλαζονικό, να επιζητούσαμε κάτι τέτοιο σε δύομισι μέρες εργασίας.

Στόχος μας αρχικός είναι να φέρουμε μαζί άτομα από ποικίλους χώρους που έχουν όμως άμεση επαφή με τον Τύπο, στην πολλαπλή του διάσταση: είτε ως πνευματικό φαινόμενο, φορέα παιδείας, είτε ως προϊόν βιομηχανικό, εμπορεύσιμο, που υπόκειται και αυτό στους νόμους της αγοράς. Άτομα δηλαδή από το χώρο της δημιουργίας και της παραγωγής, από αυτόν της κατανάλωσης (στην έννοια φυσικά του αναγνώστη και του μελετητή) και, τέλος, της διαφύλαξης, της πονεμένης δηλαδή αυτής ιστορίας για

την οποία μόλις στα πολύ πρόσφατα χρόνια έχει αρχίσει μια αντιμετώπιση με κάπως επιμελημένη φροντίδα. Ας μου επιτραπεί εδώ να αναφερθώ σε κάποιες σκέψεις που μου προκαλούσε αυτή η τόσο τονισμένη αδιαφορία για το πολύτιμο αυτό τεκμηριωτικό υλικό της κοινωνικής, οικονομικής και πνευματικής ζωής του ελληνισμού. Πίστευα ως πρόσφατα ότι εντασσόταν, και αυτή, στο γνωστό, ας το ονομάσουμε, «σύνδρομο της αρχαιότητας». Δηλαδή, ό,τι δεν είχε να κάνει με τους λεγόμενους «αρχαίους προγόνους» μας δεν ήταν αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας ως προς την ιστορία του ελληνισμού. Το έχουμε δει αυτό στην περίπτωση του έντυπου βιβλίου σε σχέση με το αντίστοιχο χειρόγραφο, ή των χάρτινων αρχείων της τουρκοκρατίας σε σχέση με τις μαρμάρινες επιγραφές. Ας μου συγχωρηθεί η υπερβολή στη ρύμη του λόγου.

Τελευταία, όμως, ακούγοντας έναν γνωστό σε όλους μας έγκριτο δημοσιογράφο να παρουσιάζει ένα πρόσφατο δημοσίευμα που είχε ως αποκλειστική σχεδόν πηγή του τον Τύπο στα τέλη του 19ου αιώνα, αντιλήφθηκα και μιαν άλλη πλευρά του ζητήματος. Το εφήμερο του Τύπου, ιδίως της εφημερίδας, δεν οδηγούσε τους ανθρώπους του στο να συνειδητοποιήσουν και τη διαχρονική του αξία. Οι κόποι και τα ξενύχτια είχαν πεπερασμένο χρόνο: το πολύ ένα εικοσιτετράωρο ήταν γι' αυτούς, και ενδεχομένως είναι ακόμα, η αξία του φύλλου με το όποιο περιεχόμενό του. Η ιστορική διάσταση δεν φαίνεται, ή δεν φαινόταν ως τώρα να τους απασχολεί. Ίσως και δεν προφθαίνουν να το αντιληφθούν, δοσμένοι καθώς είναι στο κυνήγι για «να βγάλουν είδηση».

Αλλά, ας επιστρέψουμε στο πρόγραμμα που ξεκίνησε το 1995 και επιζήτησε, παράλληλα με την καταγραφή, την αποτύπωση του πραγματικού αυτού υλικού και την επιλογή των σημαντικότερων δειγμάτων ως λήμματα μιας Εγκυκλοπαίδειας, να προσδώσει στον Τύπο την πρόσθετη αξιολογική θέση που του αναλογεί σήμερα, ως πηγή Ιστορίας. Και είναι αυτή, χωρίς υπερβολή, σημαντική, ιδιαίτερα στην ελληνική περίπτωση, αν λάβει κανείς υπόψη του τις ιδιάζουσες ιστορικές συγκυρίες που σφράγισαν την ιστορική πορεία του ελληνισμού: τις ποικίλες ξενοκρατίες, τη μεγάλη διασπορά, τις πολυάνθρωπες, ακμάζουσες από τον 18ο αιώνα και πέρα, εμπορικές παροικίες και, προπαντός, την απουσία ελληνικού κρατικού μορφώματος. Είναι στη συνέχεια η προσπάθεια μετάβασης σε καθεστώς ανεξαρτησίας και ο δημιουργικός 19ος αιώνας, κατά τον οποίο το αστικό κράτος προσπαθεί να συγκροτηθεί σε ευνομούμενη πολιτεία και να επιτύχει την ολοκλήρωση της οικονομικής και κοινωνικής του φυσιογνωμίας. Τέλος, εί-

ναι ο 20ός αιώνας, ο «φοβερότερος όλων των εποχών», όπως έχει αποκληθεί, στον οποίο η «εφημεριδογραφία» του 19ου αιώνα μετατρέπεται σε «τέταρτη εξουσία».

Έχει συχνά λεχθεί ότι, προϋπόθεση για την ανάπτυξη του Τύπου, είναι η ύπαρξη οργανωμένης κοινωνίας με τους διοικητικούς της μηχανισμούς. Και αντίστροφα, για να λειτουργήσει μια τέτοια κοινωνία είναι απαραίτητο να υπάρχουν εργαλεία «διαμεσολάβησης», ανάμεσα στα οποία πρωτεύοντα ρόλο κατέχει ο Τύπος. Ωστόσο, στα παλαιά χρόνια, η έλλειψη των προϋποθέσεων αυτών δεν παρεμπόδισαν τη γένεση του ελληνικού Τύπου, εκεί ακριβώς όπου διαμορφώθηκαν οι κατάλληλες ευνοϊκές συνθήκες για την ανάπτυξή του: στη διασπορά, μέσα στα όρια αρχικά μιας κραταιάς αυτοκρατορίας, της Αυστροουγγαρίας, και ειδικότερα στην πρωτεύουσά της, τη Βιέννη, όπου το πνεύμα του «φωτισμένου δεσποτισμού», που ενόησε την «ανεξιθρησκία» και μια μορφή «ελευθεροτυπίας», καθώς και η επιδίωξη του κράτους να ενισχύσει την εμπορική επιχειρηματικότητα των ποικίλων κατοίκων της, πρόσφερε τις δυνατότητες να εμφανιστούν οι πρώτες ελληνικές γαζέτες, κατά το πρότυπο των εκεί κυκλοφορούντων φύλλων. Λίγο αργότερα, άλλα ελληνικά φύλλα θα κάνουν την εμφάνισή τους στη φωτισμένη Δύση: στο Παρίσι, γύρω από τον κύκλο του Κοραή και των αντιπάλων του.

Το Πρόγραμμα με τίτλο «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου» εμφανίζεται ότι καλύπτει δύο χρονικές περιόδους, που αποκλίνουν μεταξύ τους: άλλοτε δηλώνεται το «(1784 ως το 1974) και σε άλλη περίπτωση το «(1784 ως το 1996, ή ως σήμερα)», που ενδεχομένως μπορεί να δημιουργεί απορίες. Τις επεξηγώ αμέσως. Η πρώτη χρονολογική ένδειξη αφορά στη δίτομη *Εγκυκλοπαίδεια* που προετοιμάζεται να κυκλοφορήσει σε μορφή έντυπου δημοσιεύματος με 2.000-2.500 επιλεγμένα λήμματα, στα οποία προτάσσονται σύντομα εισαγωγικά κείμενα για την ιστορία του ελληνικού Τύπου κατά τους δύο πρώτους αιώνες του βίου του. Μετά το σώμα των λημμάτων ακολουθούν Παραρτήματα με το ιστορικό της ίδρυσης των συνδικαλιστικών ή άλλων δημοσιογραφικών σωματείων, των πρακτορείων διακίνησης του Τύπου κ.λπ., καθώς και μια επιλεκτική Βιβλιογραφία περί Τύπου. Ευελπιστούμε αργότερα να κυκλοφορήσει και σε cdROM, εμπλουτισμένη με αναλυτικούς καταλόγους τίτλων εφημερίδων και περιοδικών κατά γεωγραφική ενότητα ή ακόμα σε ειδολογική τάξη.

Η άλλη χρονολογική ένδειξη αναφέρεται στη Βάση Δεδομένων Ανοικτού Ορίζοντα που συγκροτείται ως υποδομή της *Εγκυκλοπαίδειας*, αλλά

εξελίσσεται σε αυτοτελές έργο που φιλοδοξεί να περιλάβει εξαντλητικά όσο περισσότερο υλικό μπορεί να εντοπιστεί, να καταγραφεί και να κωδικοποιηθεί. Η Βάση αυτή, που θα είναι προσβάσιμη από το διαδίκτυο –φυσικά όταν αποκτήσει μια ικανοποιητική πληρότητα– εμπλουτίζεται με αυξημένους ρυθμούς μετά την πρόσφατη πρόσκτηση ενός πολύτιμου Αρχείου 25.000 περίπου απογραφικών δελτίων που κατάρτισε επί μία δεκαπενταετία πολύμοχθης εργασίας ο φιλόλογος Ελευθέριος Καριάτογλου. Καταχωρείται στη Βάση όλος ο ελληνικός Τύπος της ελληνικής επικράτειας, καθώς και της διασποράς και της ομογένειας, και προβλέπεται να περιλάβει πάνω από 50.000 εγγραφές εφημερίδων, περιοδικών και δημοσιογράφων. Τι εννοούμε με τον όρο «ελληνικός Τύπος», είτε ελληνόγλωσσος είτε ξενόγλωσσος, είναι ακριβώς το αντικείμενο της συζήτησης που θα γίνει στη σχετική συνεδρία. Ας σημειωθεί ότι η Βάση απαρτίζεται από τέσσερα κύρια αρχεία συνεργαζόμενα μεταξύ τους: το Αρχείο Εντύπων, το Αρχείο Προσώπων και Φορέων, το Αρχείο Βιβλιογραφίας περί Τύπου και το Αρχείο Φωτογραφιών, που βρίσκεται ακόμη σε νηπιακό στάδιο, όπως είναι εννόητο, ελλείψει οικονομικών δυνατοτήτων.¹

Η έντυπη *Εγκυκλοπαίδεια* έχει ως χρονολογία έναρξης του ελληνικού Τύπου το 1784, έτος έκδοσης της πρώτης ελληνικής εφημερίδας. Θα πρέπει αμέσως να διευκρινιστεί ότι η πρώτη αυτή εβδομαδιαία εφημερίδα που εκδόθηκε στη Βιέννη δεν σώζεται σε κανένα γνωστό αντίτυπο, ούτε μαρτυρείται ο τίτλος της. Υπάρχουν όμως αρκετές πληροφορίες για την κυκλοφορία της, η οποία φαίνεται ότι παύθηκε σύμφωνα με τις οδηγίες του τότε Μεγάλου βεζύρη προς τον αυστριακό πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη.

Ως καταληκτικό έτος του δημοσιεύματος θέσαμε αρχικά το 1974, χρονιά που στη συνείδηση πολλών αποτελεί πραγματική τομή στην ιστορία του Τύπου, ιδίως του ημερήσιου. Αλλάζουν τότε πολλά από τα κύρια χαρακτηριστικά του. Οι αιτίες πολλές: και πρώτα πρώτα η αρνητική για την ελευθεροτυπία πολιτική κατάσταση που είχε επιφέρει το στρατιωτικό καθεστώς με όλα τα επακόλουθα που προξένησε, και βέβαια η ταχεία επικράτηση της νέας τεχνολογίας που οδήγησε στις νέες, γνώριμες μας σήμερα,

1. Την ίδια έλλειψη για την ολοκλήρωση της Βάσης Δεδομένων παρουσιάζει ακόμη και σήμερα (2005), αφού δεν έχει επιτύχει το πρόγραμμα να προκαλέσει το ενδιαφέρον και τη συνεργασία των αρμόδιων κρατικών ή ιδιωτικών φορέων, που θα εξυπηρετούντο από αυτό.

μορφές παραγωγής και διάδοσης της ειδησεογραφίας και της πληροφορίας γενικότερα.²

Το Πρόγραμμα της Εγκυκλοπαίδειας ξεκίνησε ως Πρόγραμμα Συγχρηματοδότησης της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας, με φορέα έρευνας το Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και φορέα χρήστη το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων. Συγχρηματοδότες του Προγράμματος στη φάση εκείνη των τριάντα μηνών ήταν το Υπουργείο Τύπου και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης, η Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων, η Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, η Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης και ο Ενιαίος Δημοσιογραφικός Οργανισμός Επικουρικής Ασφάλισης και Περίθαλψης. Αρωγός μας στη συνέχεια ήρθε το Ίδρυμα Σταύρος Σ. Νιάρχος και άλλοι ακόμη, με τη συνδρομή των οποίων συνεχίζεται αποδοτικά η εργασία. Ας μου επιτραπεί εδώ, δημόσια, εκ μέρους της επιστημονικής ομάδας και των 180 συνεργατών μας στην Ελλάδα και το εξωτερικό, να εκφράσω τις θερμές μας ευχαριστίες για τη δυνατότητα που μας πρόσφεραν οι φορείς αυτοί να οργανώσουμε, να αρχίσουμε και τώρα να συνεχίζουμε να πραγματοποιούμε ένα τόσο ενδιαφέρον και σημαντικό έργο, στο οποίο ευελπιστούμε ότι θα εξακολουθήσουν να μας συμπαρίστανται με την ίδια θέρμη.

Πριν τελειώσω, θα ήθελα να επανέλθω στο θέμα του Τύπου ως ιστορικής πηγής. Το πρόγραμμά μας έχει διπλή στόχευση: Αφενός να καταγράψει και να κωδικοποιήσει το διάσπαρτο υλικό για να προσφέρει τη δυνατότητα ποσοτικών και ποιοτικών προσεγγίσεων στο φαινόμενο «Τύπος», και με αυτόν τον τρόπο να διευκολύνει τον ερευνητή να μελετήσει την ιστορία και τη δημιουργία της πορείας του ελληνικού Τύπου, να εξετάσει τις προϋποθέσεις που συντέλεσαν στη γένεση και τη λειτουργία του, τους κύκλους από τους οποίους προήλθε και εκείνους στους οποίους απευθύνθηκε εκάστοτε και, φυσικά, τον σημαντικό του ρόλο στην «απεικόνιση», αλλά και τη διαμόρφωση της νεοελληνικής κοινωνίας, των «νεοελληνικών κοινωνιών» ανά τον κόσμο, και άλλα ακόμη. Αφετέρου, να βοηθήσει τον μελε-

2. Το όριο του 1974 έχει έκτοτε ξεπεραστεί σε ορισμένες περιπτώσεις, καθώς έγινε αντιληπτό ότι πολλές από τις μεγάλες και αξιόλογες ελληνικές εφημερίδες του εξωτερικού πρωτοεμφανίζονται μετά τη χρονολογία αυτή. Ως εκ τούτου αποφασίστηκε να συμπεριληφθούν και ορισμένες μεγάλες σημερινές εφημερίδες της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης.

τητή να χρησιμοποιήσει το υλικό αυτό ως πηγή Ιστορίας, προσφέροντάς του όσο περισσότερη πληροφόρηση μπορεί. Ήδη από το 1967 ο Κ. Θ. Δημαράς είχε μιλήσει για την ανάγκη να γίνουν με τη μέθοδο της μικροφωτογράφησης «Συνθετικά σώματα περιοδικών», επισημαίνοντας ότι ελάχιστα περιοδικά ή εφημερίδες υπάρχουν σε ακέραιες σειρές. Τώρα, βέβαια, με τη συμβολή της νέας τεχνολογίας παρόμοιες εργασίες είναι εύκολα εφικτές, αρκεί να σώζονται τα φύλλα.

Μία από τις ευτυχείς συγκυρίες του Προγράμματός μας είναι και η γνωριμία με συλλέκτες τέτοιου υλικού που, άλλοι πολύ πρόθυμα και άλλοι με κάποια επιφυλακτικότητα, μας γνωστοποίησαν το περιεχόμενο των συλλογών τους ή ακόμα τις εργασίες καταγραφής των τίτλων περιοδικών εντύπων με συναφείς πληροφορίες χρονολογιών και εκδοτών ενός τόπου, τις οποίες έχουν οι ίδιοι καταρτίσει. Η συνειδητοποίηση κατά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα της ανάγκης αυτής είναι φανερή και από τις ολοένα αυξανόμενες σχετικές εκθέσεις και εκδόσεις γύρω από τον περιοδικό Τύπο. Για τα λεγόμενα περιοδικά οι εργασίες είναι πολλές· τρισδιάστατα καθώς είναι, είχαν από παλαιά, και έχουν πάντα, καλύτερη τύχη στη διάσωσή τους. Δεν συμβαίνει το ίδιο με το ημερήσιο φύλλο που συχνά υπηρέτησε πολλαπλές χρήσεις. Ενδιαφέρον πάντως είναι το γεγονός ότι το ημερήσιο φύλλο, σήμερα, ξεπέρασε την ιδιότητα του εφήμερου και έχει έρθει δυναμικά στο προσκήνιο, αποτελώντας αντικείμενο πολλαπλών ενασχολήσεων και επεξεργασιών. Δεν αντιμετωπίζεται πια απαξιωτικά, ως παλαιό κιτρινισμένο και φθαρμένο χαρτί, με το οποίο ασχολούνται μόνον οι «λογιώτατοι». Έτσι, πέρα από τη μικροφωτογράφηση, τις ψηφιοποιήσεις σειρών, αναπαράγεται και ξαναμπάνει στην αγορά, κυκλοφορεί ως δημοσίευμα, κρέμεται στο περίπτερο (όπως λ.χ. *Ο Πολεμικός Τύπος*, που έχει υπότιτλο «Μια μοναδική συλλογή των εφημερίδων που έγραψαν ιστορία 1940-44»), εντέλει αποτελεί και για το ευρύτερο κοινό ευχάριστο ανάγνωσμα, θα μπορούσαμε να το αποκαλέσουμε ευχάριστο «ιστορικό» ανάγνωσμα.

Έχει συχνά γίνει λόγος για τις συμπτώσεις στην Ιστορία. Καλούμαστε λοιπόν τώρα, να ερμηνεύσουμε τη σύμπτωση αυτή που εμφανίζεται στο τέλος του αιώνα, του 20ού. Από τη μία όλες αυτές οι εργασίες που προαναφέρθηκαν. Από την άλλη δύο ογκώδη δημοσιεύματα, άσχετα μεταξύ τους, που φέρουν ωστόσο τον ίδιο περίπου τίτλο και κυκλοφόρησαν την ίδια χρονιά, 1999 : «Οι πρώτες σελίδες. Ελλάδα 20ός αιώνας» το ένα, «Ο 20ός αιώνας στην πρώτη σελίδα» το άλλο.

Τι θέλουν να πουν όλα αυτά; Ότι βρισκόμαστε στη μετα-εφημεριδιακή εποχή, όπου το αντικείμενο διαφυλάσσεται με επιμέλεια γιατί περνά στην Ιστορία, όπως λ.χ. τα παραδοσιακά αγροτικά ή αστικά αντικείμενα που μετατρέπονται σε μουσειακά, ή ακόμη όπως τα εργοστάσια που χρησιμοποιούνται για νέες χρήσεις; Όλα τούτα τα φαινόμενα που οδηγούν στη μουσειοποίηση προοιωνίζουν άραγε το τέλος της εφημερίδας; Ίσως όχι. Την ίδια στιγμή που οι μεγάλες εφημερίδες αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην κυκλοφορία τους και οδηγούνται να πολλαπλασιάζουν τα ένθετά τους –η τηλεόραση και το διαδίκτυο είναι ισχυροί ανταγωνιστές–, βλέπουμε να ξεφυτρώνουν σε τοπικό επίπεδο νέες εφημεριδούλες που, όπως φαίνεται, ανταποκρίνονται σε καινούργιες ανάγκες της κοινωνίας. Μια απάντηση στο θέμα αυτό μπορεί να μας δώσει ο θεωρητικός της επικοινωνίας φιλόσοφος Villém Flusser. Αν και πιστεύει ότι «στην πραγματικότητα δεν θα έπρεπε να υπάρχουν καθόλου εφημερίδες», ότι η εφημερίδα ήταν μια μνήμη εφήμερη, παροδική, που ξεπερνούταν γρήγορα, προορισμένη για τη λήθη, αργότερα, σε σχέση με τα νέα μέσα, το ραδιόφωνο, την τηλεόραση, το διαδίκτυο, έγινε μία *διαρκής μνήμη*.³ Ένας φορέας δηλαδή, θα λέγαμε, της συλλογικής μνήμης. Αλλά αυτή είναι μια μεγάλη συζήτηση που πιστεύουμε ότι ίσως μπορέσει να φωτιστεί με την ανταλλαγή απόψεων κατά τις επόμενες μέρες στο Συνέδριό μας.

Τέλος, πριν κλείσω την παρουσίαση αυτής μου επιτραπεί να αναφερθώ σε δύο πρόσωπα που κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο συνεργάστηκαν με το Πρόγραμμά μας και που δεν βρίσκονται πια ανάμεσά μας. Στον Γιώργο Διαμαντόπουλο, που συμμετέχει στην *Εγκυκλοπαίδεια* με ορισμένα λήμματα και που είχε καταρτίσει από παλαιά έναν αναλυτικό κατάλογο των αντιστασιακών εφημερίδων τον οποίο οραματιζόταν να εκδώσει, γεγονός που δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει ελλείψει των αναγκαίων πόρων· και στον Δήμο Μαυρομαμάτη, που πολύ πρόσφατα είχε δεχθεί να συγγράψει το εισαγωγικό κείμενο της περιόδου 1940-1974. Τιμούμε τη μνήμη τους.

Σήμερα, που έφτασαν στο τυπογραφείο τα κείμενα των συνέδρων, θα πρέπει να αναφερθώ σε μια άλλη μεγάλη απουσία. Του Φίλιππου Ηλιού, που πήρε μέρος στη συζήτηση του «Στρογγυλού Τραπεζιού» και τοποθετήθη-

3. Villém Flusser, *Die Schrift: hat Schreiben Zukunft?* (1987), (Η Γραφή. Έχει μέλλον το γράφειν;, μετάφραση Γιώργος Η. Ηλιόπουλος, επιστημονική επιμέλεια – Επίμετρο Διονύσης Καββαθάς, Εκδόσεις Ποταμός [Αθήνα 2003] 165).

κε, όπως πάντα, με το θάρρος της γνώμης του συνειδητοποιημένου πολίτη και την πείρα του ιστορικού, παρ' όλες τις δύσκολες στιγμές που ήδη διέφυε. Είμαστε τουλάχιστον «τυχεροί» που αποτυπώνονται εδώ στα Πρακτικά μερικές από τις τελευταίες ζειδωρες σκέψεις του.

Τέλος, επί του πιεστηρίου, είναι ανάγκη να μνημονεύσω μίαν «ασυμβίβαστη, μονολιθική, αλλά υπέροχα ελεύθερη και ανεξάρτητη», όπως χαρακτηρίστηκε από συνάδελφό της στον ύστατο αποχαιρετισμό, τη δημοσιογράφο-συγγραφέα Νίτσα Κολιού. Συνεργάτιδα της *Εγκυκλοπαίδειας του Τύπου* και σύνεδρος στο Συμπόσιό μας, παρουσίασε με γνώση και ενθουσιασμό τον Τύπο της ιδιαίτερης πατρίδας της, του Βόλου, αφήνοντας τη σφραγίδα της και σε αυτά τα έργα για τη δημοσιογραφία, στην οποία είχε αφιερώσει τη ζωή της.

François Moureau

L'HISTOIRE DE LA PRESSE CLASSIQUE
ET LA RECHERCHE FRANÇAISE

MON INTERVENTION ne concerne pas l'histoire de la presse grecque, pour laquelle je suis incompetent quoique curieux, mais l'histoire de l'histoire de la presse française. C'est donc le fruit d'une expérience que j'exposerai rapidement dans ces quelques pages. Le premier périodique français date de 1631, à peu près contemporain de créations similaires en Allemagne et en Angleterre. Il s'agit d'une feuille d'information politique, la *Gazette* qui est alors la forme européenne de la communication par voie de presse: quelques pages d'informations venues de divers endroits qui annoncent la structure des *journaux* modernes. Un peu plus tard au cours du siècle se développent en Europe occidentale des journaux «savants» que nous appellerions aujourd'hui *revues* et des périodiques d'information générale que nous nommerions *magazines*. Dans la France d'avant la Révolution, la presse est étroitement contrôlée par le pouvoir royal. Mais de nombreux journaux et périodiques de langue française sont publiés à l'étranger et diffusés en France.

Les travaux historiques auxquels je fais référence portent essentiellement sur cette presse, qui est, maintenant, celle dont la connaissance a le plus progressé au cours des dernières décennies. Pendant longtemps la presse n'a que peu intéressé la recherche. Pour les historiens, il s'agissait d'un document biaisé, incertain où l'on soupçonnait le poids de la propagande et de la désinformation. Mais par rapport à quelle «vérité» pouvait-on juger de la véracité de l'information de presse? Souvent la presse fournissait la seule trace d'une information secondaire ou essentielle. La méthode historique classique fondée sur la critique des sources avait quelque difficulté à démêler ce qui, dans son contenu, était du domaine du vrai, du vraisemblable, de l'improbable, voire de l'invention pure. Le discours de la presse n'intéressait guère les littéraires qui ne voyait dans la presse, fût-elle littéraire, qu'un sous-produit de la petite littérature.

Au XIXe siècle, Eugène Hatin fut le premier qui tenta de débrouiller le maquis extrêmement complexe de la presse française. Son *Histoire de la*

presse et surtout sa *Bibliographie critique* sont restées jusqu'à une époque récente les références obligatoires pour toute recherche dans le domaine. Les notices de la bibliographie de E. Hatin, qui sont classées par ordre chronologique, tentent de fournir un historique du journal, l'identité de ses rédacteurs principaux et surtout de préciser la durée de vie du périodique en se fondant sur les collections de l'actuelle Bibliothèque nationale de France. La Bibliothèque du Roi possédait déjà un certain nombre de gazettes, mais les dépôts littéraires constitués sous la Révolution complétèrent des séries ou en créèrent d'autres à partir de livraisons en liasse et de recueils reliés où se trouvaient souvent insérées des feuilles d'une autre origine. E. Hatin se trouva confronté à un problème bien connu des historiens modernes de la presse : la définition d'une collection complète pour un périodique donné. S'il est souvent aisé de déterminer une date de création en se fondant, par exemple, sur les prospectus publicitaires ou sur la numérotation des livraisons, il est beaucoup plus incertain d'en dater la disparition. Soit parce que les collections étudiées sont incomplètes, mais que rien ne l'indique, soit que le périodique ait changé de titre pour une quelconque raison et continué sa course, ailleurs et sous un autre nom. D'où la nécessité de répertorier autant de collections que possible, ce que E. Hatin ne put faire au XIXe siècle. Il n'envisagea pas non plus la question des contrefaçons assez communes dans le domaine des gazettes. S'il cite des journalistes et leur attribue des activités dans tel ou tel journal où leur nom n'apparaît pas en général, E. Hatin n'établit pas de répertoire de ces collaborateurs permanents ou épisodiques de la presse. Mais son œuvre fondatrice rend encore des services aujourd'hui et reste un modèle de ce que pouvait faire un chercheur isolé à son époque.

Les travaux modernes sur la presse ancienne ne vinrent pas, comme on aurait pu s'y attendre, de conservateurs de bibliothèques passionnés de bibliographie ou d'historiens soucieux de mesurer la naissance de l'opinion publique à travers ce médium nouveau, ni même d'historiens du livre qui pourtant rencontraient, à l'occasion, ces représentants particuliers de l'édition ancienne. Elle fut le fait d'historiens de la littérature qui découvraient dans l'œuvre des écrivains sur lesquels ils travaillaient une participation à des entreprises périodiques, tel un abbé Prévost ou un Pierre Bayle. La recherche débuta, curieusement, par des notices consacrées aux journalistes, ce qui donna lieu au premier dictionnaire publié à Grenoble par Jean Sgard en 1976. Le choix des journalistes avant les journaux eux-mêmes s'explique par la qualité de la plupart des chercheurs engagés dans ce dictionnaire. Tra-

vaillant sur la littérature, ils s'intéressaient en priorité aux journaux littéraires et à leur rédacteurs qui presque tous avaient eu une carrière connue en dehors de leur participation à un ou plusieurs périodiques: les grands dictionnaires biographiques compilaient les notices des hommes de lettres depuis près de trois siècles ; il n'était pas trop difficile de les réorienter vers leur contribution au journalisme littéraire. C'est pourquoi la première version de ce dictionnaire comportait de nombreux noms connus dans d'autres secteurs de la vie culturelle, la plupart des grands écrivains des Lumières qui avaient un jour ou l'autre collaboré à un périodique. La publication d'une seule œuvre dans une revue littéraire pouvait faire attribuer la qualité de journaliste à son auteur. Mais à côté de ces noms trop attendus, on voyait apparaître toute sorte d'écrivains qui faisaient de la presse leur métier. La «naissance de l'écrivain» au XVIIIe siècle, pour reprendre la formule d'Alain Viala, correspond à celle de la presse. Écrire devient une activité professionnelle rémunérée et non plus le prétexte à se faire entretenir par un mécène ou une activité de divertissement dans une vie occupée à une tout autre besogne lucrative. Avec l'auteur dramatique, le journaliste est le premier écrivain à vivre de sa plume. Les travaux des historiens du livre sur la «bohème littéraire», en particulier ceux de Robert Darnton, ont grandement contribué à mettre en valeur ces milieux. Dans les années qui ont suivi 1976, une équipe renouvelée animée par Anne-Marie Chouillet et l'auteur de ces lignes mit en chantier cinq suppléments au dictionnaire des journalistes (1980-1987) en complétant les notices publiées, mais surtout en produisant des notices entièrement nouvelles sur des écrivains qui n'avaient pas ou peu retenu l'attention des dictionnaires à cause d'une activité considérée comme subalterne aux yeux des milieux littéraires qui rédigeaient ces ouvrages. Il y avait là en effet des aventuriers, des hommes «à projets» comme l'on disait alors, mais surtout de ces gens de lettres qui essayaient de vivre de leur plume. La sociologie originale de ce milieu apparut de plus en plus nettement au cours de la nouvelle entreprise. Les notices restaient construites selon les mêmes normes: histoire de la vie, formation et idéologie, revenus et moyens d'existence, expérience comme journaliste. La seconde partie de la notice donnait la liste des périodiques auxquels le journaliste avait participé, la durée de cette collaboration, la liste éventuelle de ses autres travaux littéraires ou autres, et une bibliographie le concernant qui répertoriait imprimés et manuscrits d'archives. La notion de journaliste de langue française impliquait la prise en compte des périodiques imprimés

dans tous les pays d'Europe, de l'Angleterre à la Russie, voire en Amérique du Nord. La version refondue et révisée du *Dictionnaire des journalistes* –illustré de portraits– parut en deux volumes à Oxford (1999).

Pendant ce temps, deux entreprises parallèles avaient été menées, le dépouillement informatique de certains périodiques et le dictionnaire des journaux. Pour ce qui est du dépouillement des périodiques, ce fut une équipe de la Sorbonne et du CNRS qui s'en chargea. Elle avait déjà une petite expérience de ces dépouillements avec le programme traitant du vocabulaire politique de Rousseau (Michel Launay). En ces années 1970, l'informatique universitaire était encore balbutiante et obligeait les chercheurs à remplir des fiches qui étaient ensuite saisies sur un ordinateur produisant des flots de «listings». Tout cela était lourd, compliqué et peu adapté aux moyens humains réduits qui pouvaient s'y consacrer à temps partagé. L'ambition très raisonnable était de pouvoir effectuer des recherches thématiques dans le vaste océan des périodiques littéraires. Il s'agissait moins de repérer les comptes rendus de telle œuvre nouvelle, puisqu'il suffisait alors de se reporter aux livraisons contemporaines de la publication, mais de pouvoir extraire tel thème ou telle association de thèmes perdus au milieu des livraisons. D'où l'importance d'une collection de mots-clés que les chercheurs étaient invités à utiliser. La machine pouvait lister des références thématiques simples, mais ne pouvait pas les croiser. Ce qu'aujourd'hui le moindre moteur de recherche peut fournir... La décision fut prise de choisir une strate chronologique annuelle et de l'étudier à travers les plus grands périodiques littéraires du temps, ce qui excluait les gazettes d'information politique. On choisit l'année 1734, comme date fondatrice des nouvelles Lumières françaises à la suite de la publication des *Lettres philosophiques* de Voltaire. Un volume de synthèse parut en 1978: il montra à la fois l'intérêt et les limites de ce type d'entreprise. Le dépouillement d'un siècle entier de presse était encore un objectif lointain, sans doute inatteignable. Après 1734, 1768 eut les honneurs du dépouillement, on associa une grande gazette internationale aux périodiques littéraires: un nouveau volume de synthèse parut, et le CNRS publia des volumes de «listings» aussi encombrants que peu diffusés. Une ultime tentative eut lieu sur l'année 1778, qui avait vu la disparition de Voltaire et de Rousseau: l'occasion était magnifique de mesurer dans l'opinion publique l'impact qu'eurent ces événements importants des Lumières européennes. On associa plusieurs gazettes aux journaux littéraires, ce qui montra à l'évidence que le modèle ancien de dépouillement adapté aux longs comptes rendus littéraires ne l'était

guère pour les multiples petites nouvelles de la presse d'information générale. On en resta là, et l'auteur de ces lignes, collaborateur de la première heure, aussi. La conclusion que l'on peut tirer de cette entreprise est qu'il faut mesurer ses ambitions aux moyens humains et matériels mis à la disposition d'un programme de recherche. Ce qui aujourd'hui avec la numérisation en mode texte permet de balayer un ensemble documentaire colossal n'était pas même envisageable il y a trente ans. La numérisation récente de la *Gazette d'Amsterdam*, grand périodique francophone des XVIIe et XVIIIe siècles, prouve que la recherche doit accompagner la technologie et non la précéder, quelle que soit la légitimité scientifique de l'entreprise.

Mais l'entreprise la plus importante fut la rédaction du *Dictionnaire des journaux* qui parut en 1991 sous la forme de deux forts volumes. L'équipe du *Dictionnaire des journalistes* s'y retrouvait en grande partie, et de nouveaux chercheurs l'avaient rejointe. L'ensemble bénéficia des travaux antérieurs sur les rédacteurs des journaux et du développement de la recherche internationale, avantage que n'avait pas connu E. Hatin. Car l'enquête fut menée un peu partout en Europe et en Amérique du Nord, dans tous les fonds où pouvaient se trouver les périodiques et, en particulier, ceux qui avaient été publiés hors de France. La définition du périodique fut conçue de façon suffisamment large pour englober certaines «séries» savantes à parution régulière, mais exclut les almanachs qui avaient d'ailleurs profité de bibliographies antérieures de qualité. Journaux littéraires et savants (revues), gazettes, «avis» (presse provinciale), périodiques techniques (médecine, physique, etc.), quelle que soit leur origine géographique, furent l'objet de notices développées selon un modèle uniforme: description bibliologique, datations extrêmes, libraire éditeur, état des collections connues dans les divers fonds, rédacteurs principaux et épisodiques, prospectus publicitaires et références dans la presse, articles remarquables et écrivains cités ou commentés parmi les plus importants, analyse du contenu du périodique avec ses grandes tendances et bibliographie. Les 1267 notices du *Dictionnaire* remplaçaient les 350 titres environ répertoriés en 1866 par E. Hatin pour la même période. Cette publication ouvre un champ considérable aux études sur la presse de langue française aux XVIIe et XVIIIe siècles. Les travaux récents sur les gazettes françaises (G. Feyel) ou étrangères (P. Rétat) et le répertoire de la presse manuscrite clandestine qui en le complément (F. Moureau) ne sont que les premiers jalons d'études qui se développent sur un terrain bibliographique enfin circonscrit et balisé.

La presse grecque n'a pas connu le même développement que celle de l'Europe occidentale. Des conditions politiques différentes, un développement économique retardé ont fait qu'elle naquit à la fin de la période qui a été le sujet d'étude dont nous venons de parler. Mais les problèmes méthodologiques et techniques restent les mêmes : définition de l'objet périodique, des techniques d'analyse d'un discours référentiel particulier, inventaire de collections souvent éclatées ou dispersées à l'intérieur du fonds général des bibliothèques, état même des collections imprimées sur des papiers qui peuvent être de médiocre qualité (le fameux « papier journal »). Une encyclopédie de la presse est d'abord une immense entreprise de mise au jour d'imprimés oubliés, parfois méprisés par ceux qui en avaient la charge et qu'il faut inventorier, décrire et protéger comme un élément précieux et unique de notre mémoire collective.

BIBLIOGRAPHIE SOMMAIRE

Hatin, Eugène, *Bibliographie historique et critique de la presse périodique française*, Paris 1866.

DÉPOUILLEMENTS

1734, 1768, 1778 (dont gazettes) et recueils d'études:

Presse et histoire au XVIIIe siècle: l'année 1734, sous la direction de Pierre Rézat et Jean Sgard [Paris], Éditions du C.N.R.S., 1978.

L'Année 1768 à travers la presse traitée par ordinateur. Listings: Auteur, Ouvrages, Thèmes principaux, Thèmes secondaires, [Paris], Sorbonne, C.N.R.S. [1977].

L'Année 1768 à travers la presse traitée par ordinateur Paris, Éditions du C.N.R.S. 1981.

L'Année 1778 à travers la presse traitée par ordinateur, Paris, PUF, 1982.

JOURNALISTES

Sgard, Jean, éd., *Dictionnaire des journalistes (1600-1789)*. Grenoble, 1976.

Supplément I-V. Préparés par Anne-Marie Chouillet et François Moureau, Grenoble, 1980-1987, 5 vol.

Dictionnaire des journalistes 1600-1789, sous la direction de Jean Sgard, Oxford, Voltaire Foundation, 1999, 2 vol.

JOURNAUX

Dictionnaire des Journaux. 1600-1789, sous la direction de Jean Sgard, Paris, Universitas, 1991, 2 vol.

NOUVELLES À LA MAIN

Moureau, François, *Répertoire des nouvelles à la main. Dictionnaire de la presse manuscrite clandestine. XVIe-XVIIIe siècle*, Oxford, Voltaire Foundation, 1999.

titre
courtdates
extrêmes**1. TITRE COMPLET :**

Modifications du titre en cours de publication :

Continuation de :

Continué par :

2. COMPOSITION DE LA COLLECTION :

Dates extrêmes de publication (jour, mois, année) :

nombre total de volumes

Date du privilège :

Date du prospectus :

Périodicité annoncée :

Périodicité réelle :

nombre moyen de livraisons par an :

nombre moyen de volumes par an :

Datation des volumes :

3. DESCRIPTION DE LA COLLECTION :Composition du volume (en tomes, parties, n^{os}, etc.) :

Nombre de pages des volumes :

Nombre de pages du cahier :

Dimensions du cahier (l x L^{mm}) :

Devise :

Illustrations : frontispice, portrait :

gravures :

planches, cartes, dessins, musique :

format in-

10°	12°	9°	4°	2°

4. ADRESSE :

Lieu de publication mentionné :

Nom de l'éditeur mentionné :

Rue, enseigne :

Libraires associés :

Imprimeur :

Lieu supposé : []

Nom supposé : []

Indications concernant la souscription, le nombre des abonnés ou le tirage :

5. AUTEURS :

Fondateur :

Auteurs ou directeurs successifs (avec les dates) }

Collaborateurs réguliers :

Collaborateurs occasionnels :

6. CONTENU :

Contenu annoncé (prospectus, préface, etc.) :

Contenu réel (principales rubriques) :

Principaux centres d'intérêt :

Principaux auteurs étudiés :

Tables intégrées à la collection :

Tables séparées (anc. ou mod.) :

Tables manuscrites :

7. LOCALISATION : emplacement et cote de la collection étudiée :

Localisation des principales collections complètes :

Localisation des exemplaires rares (ex-libris, notes ms., exemp. cartonnés, etc.) :

8. BIBLIOGRAPHIE :

Rééditions :

Contrefaçons :

Mentions dans la presse du temps :

Mentions dans les histoires de la presse :

Articles et monographies (dans l'ordre chronologique) :

(historique du journal à joindre sur feuille séparée)

Λέων Β. Καραπαναγιώτης

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΑΠΟ ΤΟΝ 20^Ο ΣΤΟΝ 21^Ο ΑΙΩΝΑ

ΠΩΣ ΗΤΑΝ, ΤΙ ΗΤΑΝ Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ Τύπος στις αρχές του αιώνα που πέ-
ρασε, πώς είναι, τι είναι ο ελληνικός Τύπος στις αρχές του αιώνα που
διανύουμε; Αν αυτά είναι τα ερωτήματα που θέτει ο τίτλος «Από τον 20^Ο
στον 21ο αιώνα», θα ήταν εύκολο να σχηματοποιήσουμε τα πράγματα και
να δούμε αυτά τα 100-120 χρόνια ως ένα πέρασμα. Και τότε, ο τίτλος μας ή
το ερώτημα θα ήταν: «Από την άνοιξη στην κρίση». Θα το κάνουμε όσο
πιο συνοπτικά γίνεται και, για λόγους χρόνου, δεν θα υπεισέλθω σε τρεις
τομείς πολύ σημαντικούς, τα συνδικαλιστικά μας όργανα, εννοώ των δη-
μοσιογράφων, τα πρακτορεία ή τις πηγές από τις οποίες οι εφημερίδες
αντλούν τις ειδήσεις τους και τα πρακτορεία μέσω των οποίων διανέμονται
οι εφημερίδες.

Για να δούμε το θέμα, ας ξεκινήσουμε από κάποια στοιχεία που συν-
θέτουν, από τη μία, την εικόνα της προηγούμενης περιόδου και, από την
άλλη, την εικόνα της σημερινής. Πάρτε πρώτ' απ' όλα μία εφημερίδα του
1900 και μία σημερινή, για να κάνετε μια αντιπαραβολή που θα είναι χρή-
σιμη και διδακτική. Το πρώτο πράγμα που εντυπωσιάζει είναι ο αριθμός
των σελίδων. Δεν ανατρέχω στην πρώτη ελληνική ημερήσια εφημερίδα,
που είναι, νομίζω, η εφημερίδα του Κορομηλά το 1873: βγαίνει τετρασέλι-
δη. Πηγαίνω πολύ πιο κοντά μας και νομίζω ότι υπάρχουν ακόμα συνά-
δελφοι που έχουν εργασθεί σε οκτασέλιδες ή σε δωδεκασέλιδες εφημερίδες.
Δεν είναι άγνωστο το φαινόμενο, όσο κι αν οι νεότεροι έχουν συνηθίσει σε
άλλες καταστάσεις. Από τις τέσσερις σελίδες που έμοιαζαν τότε ως ο κα-
νόνας, περάσαμε διαδοχικά στις οκτώ, στις δώδεκα, στις δεκάξι, για να
φθάσουμε πολύ γρήγορα σ' αυτήν την περίοδο στις είκοσι τέσσερις, στις
σαράντα οκτώ, τις εξήντα τέσσερις σελίδες που είναι κανόνας σήμερα για
πολλές καθημερινές εφημερίδες και –πάντως– για όλες που έχουν μεγάλες
κυκλοφορίες.

Υστερα, ο Κορομηλάς παρουσίαζε στην πρώτη σελίδα του πρώτου
φύλλου την εφημερίδα του ως «καθαρώς ειδησεογραφική». Αυτός ο χαρα-
κτηρισμός ξεπεράστηκε από τα πράγματα. Σήμερα η εφημερίδα έχει όλο

και περισσότερα ενδιαφέροντα, τομείς για τους οποίους καθιερώθηκαν διαδοχικά, στήλες, ύστερα σελίδες, ύστερα τμήματα, ύστερα ένθετα, τελευταία και περιοδικά.

Ακούμε συχνά ότι το κοινό δυσφορεί για τα «πολυσέλιδα» και αναζητεί μια ολιγοσέλιδη και πιο συνοπτική εφημερίδα. Φοβούμαι ότι πρόκειται για πλάνη, καθώς η πείρα διαψεύδει τον ισχυρισμό. Όποτε τα τελευταία δέκα χρόνια επιχειρήθηκε η έκδοση μιας ολιγοσέλιδης εφημερίδας, το πείραμα απέτυχε. Δεύτερο, όλες οι εφημερίδες μεγάλης ή ευρείας κυκλοφορίας σήμερα, είναι πολυσέλιδες. Κι ένα τρίτο, όταν μια οποιαδήποτε από αυτές τις εφημερίδες περιορίζει τις σελίδες της ή αφαιρεί ένα από τα ένθετά της –συνήθως για λόγους οικονομικούς, πολλές φορές όμως και για λόγους αναδιάταξης της ύλης ή και τεχνικούς– ο κανόνας είναι ότι χάνει αναγνώστες. Συμπέρασμα: Υπάρχει μια απόσταση ανάμεσα σ' αυτά που λέμε, σ' αυτά που θέλουμε να πιστεύουμε και σ' αυτά που πράγματι συμβαίνουν.

Ένα δεύτερο χαρακτηριστικό είναι ότι αν πάτε σ' ένα από τα δύο μεγάλα πρακτορεία διανομής εφημερίδων σήμερα και τραβήξετε ένα φύλλο στο σωρό, οι πιθανότητες είναι ότι θα είναι απογευματινό, δεν θα είναι πρωινό. Αν ήδη από το 1903 η *Εσπερινή* του Γιάνναρου, που ήταν η πρώτη εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας στην Ελλάδα (πουλιόταν στους δρόμους και ο κόσμος έλεγε «δώστε μου τον ψεύτη τον Γιάνναρο να δω τι λέει»), κυκλοφορούσε ως απογευματινή εφημερίδα, η μάχη μεταξύ πρωινών και απογευματινών εφημερίδων ήταν, ως την πρώτη μεταπολεμική περίοδο, μια μάχη αμφίροπη. Σήμερα πια η μάχη έχει κριθεί. Και με μία εξαίρεση –που απέληξε άλλωστε σε αποτυχία– τώρα αν μια εφημερίδα, απογευματινή, θέλει να αναπτυχθεί, και να κινηθεί προς μια καινούργια έκδοση, στην κυριακάτικη έκδοση θα προχωρήσει όχι σε μια πρωινή. Στα στοιχεία κυκλοφορίας των εφημερίδων οι τρεις πρώτες κυκλοφορίες των εφημερίδων ανήκουν σε εφημερίδες του απογευματινού και όχι του πρωινού χώρου, με μία μόνο πρωινή που διεκδικεί σταθερά την τέταρτη θέση.

Ένα τρίτο στοιχείο, που νομίζω ότι δείχνει την αλλαγή που έχει επέλθει και για το οποίο δεν διαθέτουμε –ή νομίζω ότι δεν διαθέτουμε– επαρκή στοιχεία, είναι ο αριθμός των συντακτών. Οι εφημερίδες δεν είναι ουρανοκατέβατες, δεν είναι ποτέ έργο ενός ανθρώπου, είναι έργο μιας ομάδας. Δεν έχουμε ακριβή νομίζω στοιχεία –ή εγώ τουλάχιστον δεν γνωρίζω– για τη σύνθεση του συντακτικού δυναμικού των εφημερίδων που έβγαιναν –και ήταν πολλές– στα έτη μεταξύ 1903 ή 1905 και του 1913-1917. Ξέρουμε όμως ότι η οκτασέλιδη εφημερίδα μπορούσε να βγει με είκοσι ή σαράντα συντά-

κτες, ενώ η σημερινή χρειάζεται 80, 100, 150 και όταν έχουμε συνδυασμό απογευματινής και κυριακάτικης εφημερίδας –υπάρχει σχετικό παράδειγμα– φτάνουμε τους 300. Αυτό είναι ένα στοιχείο το οποίο έχει τη σημασία του για όσα θα ακολουθήσουν για τα οικονομικά δεδομένα του Τύπου.

Αυτός ο αριθμός συντακτών χρειάζεται για δύο πολύ εμφανείς λόγους: ο πρώτος είναι η διεύρυνση της ύλης και των ενδιαφερόντων της εφημερίδας. Είχαμε ήδη από την αρχή, από την προπολεμική περίοδο, ένα ενδιαφέρον των εφημερίδων για τα αθλητικά (άλλωστε το 1927 βγαίνει και η πρώτη καθαρά αθλητική εφημερίδα στην Ελλάδα). Είχαμε στη συνέχεια μια ανάπτυξη των λεγόμενων οικονομικών σελίδων ή σελίδων οικονομίας, που η ανάπτυξή τους κορυφώθηκε με την (παροδική) άνθιση του χρηματιστηρίου. Υπήρχε ένα σταθερό ενδιαφέρον ενός μεγάλου αριθμού εφημερίδων για τις τέχνες και τα γράμματα. Είχαμε επιπλέον μία σειρά από ένθετα ή τμήματα των εφημερίδων, οι πρόσθετες δηλαδή σελίδες που συνόδευαν την καθημερινή απογευματινή εφημερίδα για τομείς όπως η υγεία, η ιστορία, τα κόμικς, τα ακίνητα, το βιβλίο, οι θέσεις εργασίας, οι σπουδές.

Σ' αυτόν τον παράγοντα πρέπει να προστεθεί ένας ακόμα: η εμφάνιση της κυριακάτικης εφημερίδας. Η κυριακάτικη εφημερίδα δεν ξεκίνησε ως κυριακάτικη. Ξεκίνησε ως μια ανεπτυγμένη μορφή της καθημερινής, συνήθως μάλιστα της καθημερινής πρωινής, η οποία με τον χρόνο απέκτησε αυτόνομη οντότητα με δικά της ένθετα, τα τελευταία χρόνια και με δικά της περιοδικά, και κατόρθωσε να κυριαρχήσει κυκλοφοριακά. Δεν υπάρχει σήμερα στην Ελλάδα καθημερινή εφημερίδα που να πουλά πάνω από 120.000 φύλλα, ενώ αντιθέτως τα 200.000 υπάρχουν σε κυριακάτικα φύλλα. Αυτή η στρόφη συνοδεύτηκε –και απαίτησε– καινούργια τεχνικά μέσα.

Το πρώτο, το πολύ εμφανές, είναι αυτό που ξέρουμε: ο Τύπος πέρασε από την τυπογραφία την παραδοσιακή στη φωτοσύνθεση. Ένα δεύτερο είναι τα πιεστήρια: το 1907 έρχεται στην Ελλάδα το πρώτο πιεστήριο, το οποίο, όπως διαφημίστηκε τότε, μπορούσε να βγάλει μια εφημερίδα σε 25.000 αντίτυπα. Η εφημερίδα εκείνη μπορούσε να είναι οκτασέλιδη. Σήμερα υπάρχουν τα ταχυπιεστήρια που, σε λίγες ώρες, βγάζουν με μονή παραγωγή, όχι διπλή, που είναι και μεγαλύτερο το κόστος, ενενήντα έξι σελίδες. Στους τεχνικούς παράγοντες πρέπει να προσθέσουμε το χρώμα, που έκανε την εμφάνισή του στον ελληνικό Τύπο στη μεταδικτατορική περίοδο.

Αυτές οι καταστάσεις, αριθμοί σελίδων, ενδιαφέροντα, ένθετα, κυριακάτικος Τύπος, αριθμός συντακτών, δημιούργησε ένα νέο εκδοτικό περι-

βάλλον που έχει σαν αφετηρία νέα οικονομικά δεδομένα και καταλήγει σ' ένα νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς που αποτελεί συνάρτηση και συνέπεια της νέας μορφής, του νέου περιεχομένου των καθημερινών εφημερίδων. Ο ελληνικός Τύπος πέρασε από διάφορες φάσεις: η πρώτη φάση, η πριν από το 1873, ήταν του εκδότη-τυπογράφου. Η δεύτερη φάση ήταν του εκδότη-δημοσιογράφου. Οι μεγάλες εφημερίδες της προπολεμικής περιόδου ήταν δημιουργήματα εκδοτών δημοσιογράφων, δηλαδή δημοσιογράφων που είχαν προηγουμένως εργασθεί σε άλλες εφημερίδες. Είχαν γίνει αρχισυντάκτες, διευθυντές, και στη συνέχεια δημιούργησαν τις δικές τους εφημερίδες. Μάλιστα υπάρχει και κάτι το οποίο λείει πολλά –και θα επανέλθουμε σ' αυτό– για τον ελληνικό Τύπο σήμερα. Ήταν συχνά ο εκδότης δημοσιογράφος και αρθρογράφος, πράγμα που σήμερα δεν υπάρχει. Απ' τον εκδότη τυπογράφο στον εκδότη δημοσιογράφο περάσαμε σήμερα στην εκδοτική επιχείρηση, μοιραία συνέπεια αν θέλετε των σημερινών οικονομικών δεδομένων του Τύπου, όπου οι ιδιότητες του ιδιοκτήτη, του εκδότη και του διευθυντή δεν ταυτίζονται κατ' ανάγκη. Ανοίξτε μια οποιαδήποτε σημερινή εφημερίδα και πηγαίνετε στη δεύτερη σελίδα, όπου σύμφωνα με το νόμο πρέπει να αναγράφεται ο ιδιοκτήτης, και θα δείτε σε πόσες εφημερίδες η ιδιοκτησία ανήκει σε μία εταιρεία (είναι ενδιαφέρον ότι αυτό ισχύει ακόμα και για εφημερίδες που ανήκουν ή πρόσκεινται σε κόμματα της Αριστεράς, όπως την έχουμε γνωρίσει). Αλλά επιπλέον σήμερα οι μεγαλύτερες εφημερίδες –οι τρεις πρώτες απογευματινές και η πρώτη από τις πρωινές– ανήκουν όχι απλώς σε ανώνυμες εταιρείες αλλά σε εταιρείες εισηγμένες στο χρηματιστήριο. Μακροπρόθεσμα είναι βέβαιο ότι αυτό θα έχει επιπτώσεις στην ίδια την ιδιοκτησία τους. Όταν επιχείρηση Τύπου έχει 20.000-32.000 μετόχους, υπάρχουν 20.000-32.000 πολίτες οι οποίοι έστω κατά το 1/1000 είναι συνιδιοκτήτες, θεωρούν ότι έχουν κάποιο λέγειν, κάποια συμμετοχή στην ιδιοκτησία μιας μεγάλης εφημερίδας. Και μακροπρόθεσμα κανένας νόμος δεν εγγυάται ή δεν μπορεί να εγγυηθεί ότι τα ίδια άτομα θα κρατούν πάντα την αυτή πλειοψηφία μετοχών της εφημερίδας.

Αυτά τα στοιχεία που απαριθμίστηκαν, όσο γίνεται πιο συνοπτικά, έμοιαζαν να αιτιολογούν τον όρο «άνοιξη» για τον οποίο έγινε λόγος στην αρχή. Στην πραγματικότητα αιτιολογούν και τον χαρακτηρισμό κρίση – εάν θέλουμε να δούμε τρία άλλα επίπεδα λειτουργίας των εφημερίδων. Ένας πρώτος παράγοντας κρίσης (αναφέρεται συνεχώς) είναι οι νέες τεχνολογίες. Αυτές είχαν ένα αποτέλεσμα: έθεσαν τέρμα στο μονοπώλιο που είχε ο Τύπος σε τρεις μεγάλους τομείς. Ο Τύπος είχε το μονοπώλιο της ει-

δησεογραφίας, είχε το μονοπώλιο του δημοσίου διαλόγου και του πολιτικού προβληματισμού που ήταν συνακόλουθός τους, είχε ακόμα και το μονοπώλιο των πολιτικών συζητήσεων. Αν ανοίξετε την *Εγκυκλοπαίδεια του Τύπου* που ετοιμάζεται, θα δείτε ότι δεν υπάρχει μεγάλο ή γνωστό όνομα της ελληνικής λογοτεχνίας –είναι ελάχιστες οι εξαιρέσεις– που δεν έχει κάνει και τον δημοσιογράφο. Είναι το παράδειγμα που ανέφερε και ο κύριος Moureau στην προεπαναστατική Γαλλία. Στις νέες αυτές τεχνολογίες, σημειώνουμε το ραδιόφωνο: το 1929 αρχίζει να λειτουργεί στην Ελλάδα που, καθώς τελούσε έως τη μεταδικτατορική περίοδο υπό κρατικό έλεγχο και αποτελούσε κρατικό μονοπώλιο, βεβαίως δεν μπορούσε να παίζει το ρόλο που θα μπορούσε. Ένα δεύτερο είναι η τηλεόραση, ιδίως από τη στιγμή που έπαψε να είναι, καλώς ή κακώς –αυτά είναι προς συζήτηση– αποκλειστικά κρατική και έγινε ιδιωτική, με τους όρους και τις συνθήκες που έγινε. Κι ένα τρίτο, του οποίου τις επιπτώσεις ακόμα δεν ξέρουμε, είναι το διαδίκτυο. Το διαδίκτυο στην Ελλάδα έχει ακόμα περιορισμένη διάδοση. Είναι ενδιαφέρον όμως ότι οι ρυθμοί ανόδου του –και είναι φυσικό, γιατί ξεκινά από πολύ χαμηλά, νομίζω από ένα 5%– είναι μεγαλύτερη απ’ ό,τι σε άλλες χώρες όπου υπάρχει ήδη. Είναι ενδιαφέρον όμως ότι μ’ αυτόν τον μικρό αριθμό χρηστών του διαδικτύου υπάρχουν εφημερίδες όπου την ίδια μέρα της έκδοσής τους, όχι την επόμενη, εμφανίζονται στο διαδίκτυο, άλλες με την πρώτη σελίδα, άλλες με την πρώτη σελίδα και τις ειδήσεις τους, ορισμένες με τα σχόλια και τα άρθρα τους, κάποιες και με τις γελοιογραφίες τους. Αυτός είναι ένας καινούργιος χώρος για τον οποίο δεν ξέρουμε και δεν μπορούμε να φανταστούμε (εγώ αδυνατώ) ποιες θα είναι οι επιπτώσεις του.

Ένα τρίτο σύμπτωμα αυτής της κρίσης είναι η οικονομική κατάσταση των εφημερίδων. Είναι ένας τομέας για τον οποίο είναι δύσκολο να έχουμε ακριβή στοιχεία, αλλά, αν πάρετε τους ισολογισμούς των ανωνύμων εταιρειών, οι οποίες εκδίδουν εφημερίδες, θα δείτε ότι, αν αφαιρέσετε παράλληλες δραστηριότητες, η οικονομική τους κατάσταση δεν είναι καλή. Άλλωστε είναι ενδιαφέρον ότι ήδη από το 1982 που ο τότε υπουργός Οικονομικών επιχείρησε μια έρευνα για τη βιωσιμότητα των εφημερίδων, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τρεις εφημερίδες μόνο ήταν πράγματι οικονομικά βιώσιμες οι ίδιες – με τα δικά τους μέσα, δηλαδή με τη διαφήμιση και τις πωλήσεις.

Εκείνο το σύμπτωμα της κρίσης, το οποίο όλοι ξέρετε και για το οποίο πολύ μιλούμε, είναι η κυκλοφοριακή τους κάμψη. Τα στοιχεία είναι διδα-

κτικά. Το 1907 η *Εσπερινή* κατόρθωνε και πουλούσε 20.000 φύλλα την ημέρα, στις μεγάλες της δόξες (όπως ήταν π.χ. ο φόνος ενός γερμανού ναυτικού στον Πειραιά, στη θαλαμηγό του Κάιζερ).

Περάσαμε το 1915 σε μια συνολική κυκλοφορία 150.000, το 1930 στις 300.000 όλες οι αθηναϊκές εφημερίδες μαζί, το 1960 400.000, το 1967 700.000, στη μεταπολίτευση 1.000.000, το 1982 1.100.000, ενώ σήμερα όλες μαζί οι αθηναϊκές εφημερίδες, πρωινές και απογευματινές μαζί, είναι αμφίβολο αν φτάνουν στα επίπεδα του 1965. Οι πρωινές εφημερίδες πωλούν όλες μαζί στην Αθήνα περί τα 40.000 φύλλα, και οι απογευματινές τα 200.000 φύλλα. Αν σ' αυτό δεχτούμε, έστω και κατά προσέγγιση (που είναι γενναϊόδωρη), ότι οι αθηναϊκές εφημερίδες έχουν κυκλοφορία εκτός Αθηνών περίπου ανάλογη με την κυκλοφορία τους στην Αθήνα, δεν φτάνουμε όχι στους αριθμούς του 1989, του 1974, αλλά ούτε τους αριθμούς του 1967. Τα στοιχεία αυτά καταδεικνύουν πόσο πολύ η άνοδος της κυκλοφορίας των εφημερίδων υπήρξε συνάρτηση πολιτικών κρίσεων, αναμετρήσεων και συγκρούσεων, πόσο οι εφημερίδες άνθισαν ταυτιζόμενες με πολιτικές θέσεις τις οποίες εξέφραζαν. Πάρτε ένα πολύ χαρακτηριστικό παράδειγμα, την πρώτη σελίδα μίας εφημερίδας πριν απ' το 1967 και μίας σήμερα. Πριν το 1967 το κύριο βάρος πέφτει στο κύριο άρθρο, το οποίο είναι είτε του μόνιμου αρθρογράφου είτε του εκδότη, και δεσπόζει στην πρώτη σελίδα. Σήμερα δεν υπάρχει εφημερίδα καθημερινή όπου θα δεσπόζει το κύριο άρθρο, και όταν αυτό, κατ' εξαίρεση, συμβεί, αποτελεί γεγονός. Δηλαδή η εφημερίδα ταυτιζόταν με πολιτικές θέσεις, και έπαιζε ρόλο στις πολιτικές και ιδίως στις εκλογικές αναμετρήσεις κι είναι ενδιαφέρον να δείτε ότι η κυκλοφορία των εφημερίδων ανέβαινε στις προεκλογικές περιόδους κι αυτό είναι κάτι που σταμάτησε το 1993. Είχε ήδη φανεί απ' τις προηγούμενες εκλογές, όμως το 1993 ήταν σαφές. Έχασαν κυκλοφορία οι εφημερίδες την προεκλογική περίοδο. Τα χρόνια μετά το 1989 οι εφημερίδες δεν κέρδιζαν πλέον, το 1993 έχασαν φύλλα στην προεκλογική περίοδο.

Αυτό το φαινόμενο, στο οποίο πρέπει να σταθούμε, συνδέεται με δύο γεγονότα. Το πρώτο είναι η αποστασιοποίηση του κοινού από τον πολιτικό βίο, μία αποστασιοποίηση την οποία όλοι αντιλαμβάνονται και μπορεί ο καθένας να βγάλει τα δικά του συμπεράσματα. Ένα δεύτερο στοιχείο είναι ότι οι εφημερίδες έπαψαν να αποτελούν (και λόγω άμβλυνσης πολιτικών αντιθέσεων, δεν λέω εξαφάνισης διαχωριστικών γραμμών αλλά την όλο και μικρότερη σημασία τους), στοιχείο της ταυτότητας του αναγνώστη. Οι παλαιότεροι θα θυμούνται ασφαλώς ότι υπήρχε μια περίοδος όπου η εφη-

μερίδα που αγόραζες ήταν στοιχείο της ταυτότητάς σου. Ήταν μάλιστα για ορισμένες παρατάξεις, εξαρτάται απ' τις εποχές, και στοιχείο ταυτότητας ότι ο εφημεριδοπώλης σάς την παρέδιδε διπλωμένη για να μη φαίνεται ο τίτλος της.

Τρίτο, ότι σήμερα είναι μεν όλες χρωματισμένες πολιτικά αλλά είναι ευρύτατα διαδεδομένο το φαινόμενο να φιλοξενούν απόψεις από πολλές πολιτικές πλευρές. Δεν θεωρούν ότι είναι αποκλειστικό όργανο ενός ανθρώπου, ενός κόμματος, μιας παράταξης. Κι όταν τυχαίνει μια εφημερίδα να είναι καθαρά κομματικό όργανο –έστω και ενός μεγάλου ή ανερχόμενου κόμματος– δεν μπορεί ν' ανθίσει. Απ' αυτά μπορείτε να σκεφτείτε ότι οι εφημερίδες θεωρούνται –κι αυτό εξηγεί και το πρόβλημά τους– ως ένα ακόμα τμήμα του πολιτικού μας κατεστημένου που το ίδιο αμφισβητείται και αμφισβητούνται και αυτές, και στο μέτρο που η πολιτική προκαλεί την αδιαφορία ενός διευρυνόμενου κοινού, υφίστανται κι αυτές τις συνέπειες της αδιαφορίας αυτής.

Με άλλα λόγια, και εκεί θα ήθελα να καταλήξω, το τέλος του μονοπωλίου του Τύπου στους τομείς που αναφερθήκαμε συνοδεύτηκε και από μια αμφισβήτηση του ίδιου του ρόλου του Τύπου. Τι είναι ο Τύπος, τι κάνει, γιατί υπάρχει, ποιον υπηρετεί; Αυτά είναι ερωτήματα τα οποία άρχισαν να τίθενται από την κοινή γνώμη κι από το να θεωρείται ο Τύπος βήμα αμφισβήτησης της εκάστοτε εξουσίας, θεωρείται όλο και περισσότερο, ως μία ακόμα εξουσία και υφίσταται την κριτική –ή και τη φθορά– που όλες οι εξουσίες υφίστανται σήμερα στον τόπο μας.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Αικατερίνη Κουμαριανού

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ, 1780-1922

Η Α ΘΕΛΑ ΑΡΧΙΖΟΝΤΑΣ αυτή τη σύντομη επισκόπηση της πορείας του ελληνικού Τύπου, να αναφερθώ σε δύο βασικές εργασίες που βρίσκονται σε εξέλιξη τα τελευταία χρόνια και αποβλέπουν στην αρτιότερη καταγραφή, βιβλιογραφική και όχι μόνο των ελληνικών δημοσιογραφικών φύλλων των δύο τελευταίων αιώνων.

Η πρώτη έχει πραγματοποιηθεί χάρη στην αφοσίωση και επιμονή του Λευτέρη Καριάτογλου. Πρόκειται για συστηματική καταγραφή όλων των δημοσιογραφικών εντύπων που εκδόθηκαν και εκυκλοφόρησαν μέσα στους δύο τελευταίους αιώνες, στον ελληνικό χώρο και έξω από αυτόν. Ο τίτλος της «Συγκρότηση και διερεύνηση εθνικής βιβλιογραφίας ημερησίων και περιοδικών εκδόσεων 1790-1990 και δημιουργία προτύπου συστήματος αυτοματοποίησής τους». Χρειάστηκε όχι μόνο η αφοσίωση αλλά και η επιμονή και κατάρθεση σημαντικού χρόνου εργασίας από τον Λευτέρη Καριάτογλου, για τη συγκρότηση του αρχείου. Τώρα βρίσκεται κατατεθειμένο στο Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, στην διάθεση και την χρήση των ερευνητών. Εδώ αξίζει να σημειωθεί η πραγματικά σημαντική, και ποσοτική, επίδοση των Ελλήνων στην ίδρυση δημοσιογραφικών φύλλων. Σε επίπεδο τοπικό, με έναν μεγάλο αριθμό εφημερίδων σε μικρές και μεγαλύτερες πόλεις, ακόμη σε περιορισμένης εμβέλειας πληθυσμιακούς χώρους. Επίσης σε επίπεδο εξειδικευμένων δημοσιογραφικών φύλλων όπως είναι ο επιστημονικός, οικονομικός, αθλητικός Τύπος, κ.λπ. καλύπτοντας σχεδόν όλα τα πεδία του επιστητού.

Η δεύτερη μεγάλη εργασία που βρίσκεται εν εξέλιξη, είναι η σύνταξη της «Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου». Πρόγραμμα του οποίου η σημασία έχει καταφανεί, αφού τα πρώτα αποτελέσματά της είναι πλέον ορατά, στους δύο τόμους που έχουν ήδη ετοιμασθεί, ως πρώτο δείγμα. Ας σημειωθεί ότι το ερευνητικό αλλά και το οργανωτικό έργο, διανύει τον έβδομο χρόνο του.

Θυμώμαι ότι πριν από λίγα χρόνια, όταν ο ελληνικός Τύπος συμπλή-

ρωνε τα διακόσια χρόνια από την έκδοση και κυκλοφορία της πρώτης ελληνικής εφημερίδας, –θα πρέπει συνεπώς να ήταν το 1990– η Λουκία Δρούλια και εγώ είχαμε σκεφθεί να οργανώσουμε ένα Συνέδριο ώστε να μην περνούσε εντελώς απαρατήρητη και ανενεργός η επέτειος. Ωστόσο η σκέψη, η πρωτοβουλία και οι ενέργειες οι οποίες έγιναν δεν είχαν θετικό αποτέλεσμα. Σε όποιον φορέα απευθυνθήκαμε, υπεύθυνο αλλά και εκ των πραγμάτων αρμόδιο να συνεργασθεί μαζί μας –και φυσικά με το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών– για την πραγματοποίηση της πρότασής μας, δεν αντιμετωπίστηκε με την απαραίτητη θέληση και προθυμία. Έτσι, η τότε πρωτοβουλία και όλες οι προσπάθειες –και υπήρξαν αρκετές– έμειναν ατελέσφορες.

Δεν λέω δυστυχώς. Διότι η ιδέα να ενεργοποιηθούν δυνάμεις, ατομικές και συλλογικές, προς αυτή την κατεύθυνση δεν έφυγε ποτέ από την σκέψη μας. Και διότι σήμερα, με την χρονική καθυστέρηση ολίγων ετών, μπορούμε να παρουσιάσουμε, όχι μόνο την ιστορική διαδρομή, τα θέματα, τα προβλήματα, όσα γενικώς συνιστούν την ιστορία του ελληνικού Τύπου, στην περίοδο δύο και πλέον αιώνων, αλλά και ένα συγκεκριμένο έργο, την «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου», έργο το οποίο παρουσίασε η Λουκία Δρούλια, στην χθεσινή της ομιλία.

Για το έργο αυτό δεν χρειάζεται να πω περισσότερο. Θα ήθελα μόνο να προσθέσω ότι η ιστορία και η διαδρομή του ελληνικού Τύπου, σ' αυτά τα 200 χρόνια, εικονογραφείται τώρα καλά μέσα από διαδοχικές και πολλαπλές προσεγγίσεις, που επιτυγχάνονται με τα κείμενα μιας πλειάδας συνεργατών, οι περισσότεροι από τους οποίους βρίσκονται σήμερα εδώ, και οι οποίοι πρόθυμα συνεργάστηκαν για την ευόδωση του εγχειρήματος.

* * *

Ένα μικρόσχημο, τετρασέλιδο, δίστηλο έντυπο εγκαινιάζε, στις 31 Δεκεμβρίου του 1790, πριν δηλαδή από 212 χρόνια, τον «βασιλικό» δρόμο της ελληνικής δημοσιογραφίας. Χωρίς τίτλο, με μόνες ενδείξεις της ταυτότητάς του τον αύξοντα αριθμό του φύλλου, no. 1, τον τόπο, τη Βιέννη, και την ημερομηνία έκδοσης, με ένα απλό διακοσμητικό σχέδιο στο επάνω μέρος της πρώτης σελίδας, οι εκδότες αδελφοί Μαρκίδη Πούλιου έδιναν στην δημοσιότητα το πρώτο τεύχος ελληνικής εφημερίδας, ορόσημο και απαρχή του ελληνικού Τύπου.

Γνωρίζουμε βέβαια την προηγούμενη, αλλά τελικώς ατελέσφορη προσπάθεια του Γεωργίου Βεντότη, ατελέσφορη διότι αντιμετώπισε την εχθρική στάση των αυστριακών αρχών, οι οποίες εδέχθηκαν τις πιέσεις

της οθωμανικής διοίκησης και απαγόρευσαν πολύ σύντομα την κυκλοφορία της εφημερίδος του. Από την βραχύβια εφημερίδα του Βεντότη, η οποία δεν φαίνεται να εκυκλοφόρησε πέραν των δύο μηνών, μέσα στο καλοκαίρι του έτους 1784, δεν υπάρχουν περισσότερες πληροφορίες από όσες παρέχουν τα αυστριακά αρχεία. Αγνοούμε ακόμη τον τίτλο της. Εντούτοις, τα στοιχεία, όσα λίγα και αν υπάρχουν, μας επιτρέπουν να ορίζουμε ως την απαρχή του ελληνικού Τύπου το έτος 1784, ενώ, όπως είναι άλλωστε λογικό, έχει καθιερωθεί να θεωρείται πρώτο ελληνικό δημοσιογραφικό φύλλο η *Εφημερίς*, τίτλος τον οποίο καθιέρωσαν οι εκδότες, αδελφοί Πουλίου για το δικό τους δημοσίευμα.

Έκτοτε, συνεχίσθηκε αδιαλείπτως, με μόνο κάποιες σύντομες χρονικές διακοπές στα προεπαναστατικά χρόνια, η ελληνική δημοσιογραφική δραστηριότητα, που απέβη εντέλει, κάτω από διαφορετικές συνθήκες εθνικού βίου, σημαντικός και δυναμικός παράγοντας της νέας ελληνικής κοινωνίας. Αναπτύχθηκε έξω από τον ελληνικό χώρο στα χρόνια πριν από την επανάσταση του 1821, στη Βιέννη και στο Παρίσι, ενώ καταγράφονται σχετικές προσπάθειες να υπάρξει δημοσιογραφικό φύλλο στη βρετανική πρωτεύουσα και στο Λονδίνο. Στη μαχόμενη Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Αγώνα, και έκτοτε στο ελεύθερο ελληνικό κράτος και βεβαίως στην ελληνική διασπορά από τον 19ο και τον 20ό αιώνα έως σήμερα.

Χρονολογικά θα ορίζαμε με τον ακόλουθο τρόπο τις μεγάλες ενότητες του ελληνικού Τύπου σε αυτά τα 200 περίπου έτη:

Προεπαναστατικός Τύπος: 1784-1821

Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1828

Ο Τύπος στο ελεύθερο ελληνικό κράτος: 1828 έως σήμερα

Βεβαίως, προκειμένου μάλιστα για την τρίτη ενότητα, μπορούμε να σημειώσουμε και άλλες, περαιτέρω ενότητες, καθοριζόμενες από εξωτερικές αιτίες, πολιτικές, κοινωνικές οικονομικές (νόμοι και επεμβάσεις της διοίκησης, αλλαγές καθεστώτος, Όθων, έξωση, Γεώργιος Α΄, ελευθεροτυπία, κ.λπ.) ή και από εσωτερικές, αναφερόμενες σε τρόπους λειτουργίας των φύλλων, ή σε επίπεδα τεχνικών εφαρμογών, που αλλάζουν και εξελίσσονται αισθητά, με την πάροδο των χρόνων. Επίσης, στο επίπεδο της καθαυτό λειτουργίας τους με ρυθμίσεις και εφαρμογές, θα έλεγα εμπλουτισμό των περιεχομένων και της ύλης, και φυσικά με αύξηση του συντακτικού προσωπικού.

* * *

Η έκδοση ελληνικών δημοσιογραφικών φύλλων κατά την τελευταία δεκα-

ετία του 18ου και στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δηλαδή στην διάρκεια των τριάντα χρόνων που προηγήθηκαν από τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας, αποτελεί αναμφιβόλως τεκμήριο της προόδου και της ωριμότητας της ελληνικής κοινωνίας αυτών των χρόνων. Ακριβέστερα, των ομάδων που συνθέσαν ένα ευρύτερο πλέγμα δυνάμεων –κοινωνικών, οικονομικών, πολιτισμικών, πολιτικών– οι οποίες, την περίοδο αυτή, δραστηριοποιούνται σε πολλούς τομείς. Κάποτε με διαφορετικούς τρόπους και διαφορετικές μεθόδους, με κοινή όμως σχεδόν πάντα επιδίωξη, την χειραφέτηση του γένους και τελικό στόχο την απελευθέρωση από τον ξένο ζυγό, την εγκαθίδρυση ελεύθερου εθνικού κράτους.

Είναι γεγονός ότι το δημοσιογραφικό κίνημα αυτής της περιόδου της προετοιμασίας, δημιουργήθηκε αλλά και ευνοήθηκε από τις συνθήκες –οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές– όπως είχαν διαμορφωθεί για τον ελληνισμό, καθώς ο 18ος αιώνας έβαινε προς το τέλος του, και μαζί η ξένη κυριαρχία.

Η παρουσία συνεπώς ελληνικού Τύπου στην περίοδο αυτή εντάσσεται στην ανοδική πορεία του ελληνισμού και έρχεται να καλύψει τις επίμονες και πειστικές ανάγκες για πληροφόρηση και επικοινωνία.

Η ελληνική δημοσιογραφία αναπτύσσεται και προκόβει, παρά τις όποιες δυσκολίες και αναστολές, ακόμη παρά τις όποιες αντιπαλότητες, συχνά ορατές, κάποτε βίαιες, όπως μαρτυρούνται από τις επεμβάσεις της εξουσίας (ψήφισμα Απριλίου 1831, Ιω. Καποδίστρια, Νόμοι 1833, του Όθωνος) οι οποίες εντούτοις δεν κατορθώνουν να αναστείλουν την δυναμική της. Μπορεί ως εκ τούτου να θεωρείται ως πρωτοβουλία καθοριστική αφού με αυτό το μέσον επιδιώχθηκε η επικοινωνία, και συνακόλουθα η συσπείρωση των δυνάμεων του ελληνισμού, σε κρίσιμη, θα την έλεγα κατεξοχήν κρίσιμη, καμπή της Ιστορίας του.

Οι ένδεκα εφημερίδες που εκδόθηκαν την περίοδο αυτή, ειδησεογραφικές, όπως η *Εφημερίς*, η βραχύβια *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη* και ο *Ελληνικός Τηλέγραφος*, το πλέον μακρόβιο ελληνικό δημοσιογραφικό φύλλο (1812-1836), καθώς και οι φιλολογικές: *Λόγιος Ερμής*, *Καλλιόπη*, *Μέλισσα*, *Μουσείον*, *Αθηνά*, *Φιλολογικός Τηλέγραφος*, και η προετοιμαζόμενη αλλά χωρίς αποτέλεσμα *Τρίς*, του Λονδίνου, πιστεύω ότι αποδεικνύουν και τεκμηριώνουν τη σπουδαιότητα των δημοσιογραφικών ενασχολήσεων ορισμένων ελληνικών κύκλων. Οι πληροφορίες άλλωστε για την οικονομική ενίσχυση, έστω περιορισμένη, ατόμων και συλλογικών σωμάτων (Ιωάννης Βαρβάκης, Αλέξανδρος Καλλιμάχης, ως εκπρόσωπος των Ηγεμονιών,

Ιγνάτιος Ουγγροβλαχίας, και άλλοι) προς τα ελληνικά δημοσιογραφικά φύλλα, εκφράζουν όχι απλώς συμμετοχές αλλά και τον βαθμό συνοχής των κοινωνικών μονάδων που εργάζονται για την διάρκεια και την επιβίωσή τους.

Στην περίοδο του πολέμου της Ανεξαρτησίας (1821-1828) οι εφημερίδες που εκδόθηκαν σε πόλεις-κλειδιά της διεξαγωγής του Αγώνα, πολιτικές κατά βάση, καταγράφουν όχι μόνο τα πολεμικά-στρατιωτικά γεγονότα, τις πολιτικές και διπλωματικές εξελίξεις, αλλά πραγματεύονται συνάμα θέματα σχετικά με την πολιτική θεωρία, τη νομοθεσία και τους συνταγματικούς θεσμούς. Δεν παραλείπουν τις αναφορές στις εμφύλιες συγκρούσεις, χωρίς εντούτοις να παραμελούνται προβλήματα της παιδείας και του πολιτισμού.

Η έκδοση τα τελευταία χρόνια μιας σειράς εργασιών, σχετικά με τον Τύπο αυτής της περιόδου, μεταξύ των οποίων μια ευρεία ανθολόγηση (*Ο Τύπος στον Αγώνα*, NEB, Ερμής, 1971) και ορισμένες ανατυπώσεις εφημερίδων του Αγώνα, έδωσαν και δίνουν τη δυνατότητα στο αναγνωστικό κοινό να γνωρίσει άμεσα αυτό το πολύ σημαντικό κομμάτι της ελληνικής δημοσιογραφικής δραστηριότητας.

Μικρόσχημα και αυτά, ολιγοσέλιδα, τα φύλλα του Αγώνα δημιουργήθηκαν σε ώρες αιχμής προκειμένου να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες της συγκεκριμένης περιόδου. Ωστόσο, τόσο οι έντυπες εφημερίδες, η *Σάλπιγξ Ελληνική* (Καλαμάτα 1821), *Τα Ελληνικά Χρονικά* (Μεσολόγγι, 1824-1826), η *Εφημερίς Αθηνών* (Αθήνα, 1824-1826), ο *Φίλος του Νόμου* (Υδρα, 1824-1827), η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος* (Ναύπλιο, Αίγινα, Πόρος, 1825-1827), η *Ανεξάρτητος Εφημερίς της Ελλάδος* (Υδρα, Αίγινα, 1827-1828), όσο και οι χειρόγραφες των πρώτων χρόνων του Πολέμου, συνέχισαν και αυτές με την σειρά τους την διαδρομή του ελληνικού προεπαναστατικού Τύπου σε τώρα ελεύθερο ελληνικό έδαφος. Τα χρόνια αυτά ο ελληνικός Τύπος, όσο κι αν βρίσκεται σε πρώιμα στάδια, ανέπτυξε μια δυναμική που δεν στάθηκε μοιραίο να περιορισθεί ή ακόμη και να αναχαιτισθεί παρά τις σύντομες προσπάθειες της εξουσίας να τον τιθασει. Στο μεσοδιάστημα, 1828-1833, εφόσον βρίσκονταν σε εξέλιξη διαδικασίες και διαπραγματεύσεις για τον οριστικό διακανονισμό του ελληνικού ζητήματος, ο Τύπος είχε αξιόλογη παρουσία αγωνιζόμενος για τις δημοκρατικές ελευθερίες που βρίσκονταν ήδη υπό αμφισβήτηση και απειλή. Αυτή η περίοδος προσδιορίζεται και από τα πρώτα μέτρα της εξουσίας για τον περιορισμό της ελευθερίας του Τύπου (Ψήφισμα του Ιω. Καποδίστρια, Απρίλιος 1831).

Σε όλο αυτό το διάστημα η παρουσία του Τύπου προετοίμασε το έδαφος για την δημοσιογραφική δραστηριότητα, ιδιαιτέρως σημαντική, της οθωνικής περιόδου, όταν παρά τις επαχθείς νομοθετικές ρυθμίσεις οι εφημερίδες, μάλιστα οι τρεις μεγάλες, η Αθηνά του Εμμανουήλ Αντωνιάδη, η *Ελπίς* του Κ. Λεβίδη, ο *Αιών* του Ι. Φιλήμονος αγωνίσθηκαν σθεναρά για τις συνταγματικές ελευθερίες, ανεξαρτήτως των διαφοροετικών πολιτικών και κομματικών τοποθετήσεών τους.

Άλλωστε το μείζον ενδιαφέρον που ενέχει η παρουσία του Τύπου από τις απαρχές και έως τα μέσα του 19ου αιώνα, ενδεχομένως το μείζον πλεονέκτημά του, είναι ότι εκλήθηκε να εκπροσωπήσει και να εκφράσει τρεις σημαντικές περιόδους της νεότερης ελληνικής Ιστορίας.

Α'. Την προεπαναστατική περίοδο, εποχή της προετοιμασίας όταν η ξένη κυριαρχία έβαινε προς το τέλος της, και ο ελληνισμός, διαβιώνοντας κάτω από διαφορετικές συνθήκες, στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, σε ημιαυτόνομο καθεστώς στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και στην διασπορά, συγκέντρωνε τις δυνάμεις του, για την χειραφέτηση, με τελικό στόχο την απελευθέρωση.

Β'. Τον πόλεμο της Ανεξαρτησίας. Εποχή αγώνων, συγκρούσεων και εσωτερικών ανακατατάξεων που απέβλεπαν στην αποτίναξη του ζυγού και στην δημιουργία και συγκρότηση ελεύθερου κράτους.

Γ'. Την οθωνική περίοδο, όταν με την επίτευξη των εθνικών στόχων εντάθηκαν οι αγώνες για την παγίωση ελευθέρων θεσμών και την διαμόρφωση δημοκρατικού βίου, βασισμένου στην συνταγματική τάξη.

Οι στόχοι και οι προτεραιότητες του Τύπου αυτών των χρόνων, με όσες αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις μπορούσαν να προκύπτουν κατά καιρούς, στάθηκαν η υπεράσπιση και προαγωγή των εθνικών θεμάτων, η σθεναρή προάσπιση της συνταγματικής τάξης, η διαπαιδαγώγηση του κοινού σε θέματα δικαιωμάτων και στήριξης των θεσμών, σε θέματα πολιτικών συμπεριφορών και δημοκρατικής τάξης. Η ελευθερία του λόγου, η ελεύθερη διακίνηση των ιδεών πρόβαλλαν ως μόνιμα αιτήματα των ελλήνων δημοσιογράφων. Και εδώ θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι εξέχουσες προσωπικότητες της ελληνικής δημοσιογραφίας έδωσαν σε όλον τον 19ο αιώνα και εν συνεχεία στον 20ό, γενναίες μάχες υπερασπίζοντας την ανεξαρτησία του Τύπου. Διότι, ακόμη και σε περιόδους όπου νομοθετικά είχαν κατοχυρωθεί τα δικαιώματά του δεν έπαυαν οι επεμβάσεις της εξουσίας με σκοπό την παρεμπόδιση της ελεύθερης έκφρασης.

Η ψήφιση του νέου συντάγματος (1864), που πραγματοποιήθηκε με

την αλλαγή της δυναστείας και την έλευση του Γεωργίου Α', χάρη στην ειδική διατύπωση που καθιέρωνε την ελευθερία του Τύπου, βρήκε ώριμες τις συνειδήσεις, έτοιμες να προχωρήσουν στην ανανέωση των εφημερίδων σύμφωνα με τις νέες απαιτήσεις και με σύγχρονα πλέον κριτήρια. Η αθρόα παρουσία –μοιάζει περίπου ως επιστράτευση– της ελληνικής λογοσύνης στα δημοσιογραφικά γραφεία εντάσσεται σ' αυτή την ανανεωτική ορμή. Εναρμονίζεται με την σειρά της στο γενικότερο εγχείρημα της νέας γενιάς των πολιτικών ανδρών, με εξέχουσα φυσιογνωμία τον Χαρίλαο Τρικούπη, να προχωρήσουν στον εκσυγχρονισμό της πολιτικής ζωής, της οικονομίας και της κοινωνίας, στην ανάπτυξη του πολιτισμικού περιβάλλοντος, σε ό,τι θα αποκαλούσαμε συγκρότηση σύγχρονου κράτους. Πιστεύω ότι σ' αυτό το πλέγμα, οικονομικοπολιτικών και πολιτισμικών επιδιώξεων, εντάσσεται και το δημοσιογραφικό κίνημα αυτής της περιόδου, καθορίζεται η φυσιογνωμία και επιβεβαιώνεται ο κοινωνικός ρόλος του Τύπου, που θα συνεισφέρει πλέον αδιάλειπτα μέσα στον 20ό αιώνα.

Σ' αυτό το ρωμαλέο δημοσιογραφικό κίνημα, όπως αναπτύσσεται και ευδοκimei στο γύρισμα του αιώνα και στο οποίο συμμετέχουν λογοτέχνες και ποιητές, επιστήμονες και καλλιτέχνες, εκπρόσωποι πολλοί απ' αυτούς της γενιάς του '80, επιβλητική στάθηκε η παρουσία και η συμμετοχή ανθρώπων των γραμμάτων όπως ο Εμμ. Ροΐδης και ο Κωστής Παλαμάς. Η συνεργασία τους με τα περισσότερα δημοσιογραφικά φύλλα της εποχής, εφημερίδες και περιοδικά, είναι σημαντική τόσο για τον όγκο όσο για το είδος και για την ποιότητά της καθώς και για την χρονική της διάρκεια. Μέσα από τα αναρίθμητα άρθρα, τα περισσότερα με δοκιμαϊκό χαρακτήρα, τα οποία δημοσιεύονται αδιάλειπτα σχεδόν, αναδύεται η ζωή του ελληνισμού στην διαχρονική της διάρκεια αλλά και ιδίως η προσωπικότητά τους ως πνευματικών ανθρώπων, των οποίων ενεργός και απεριόριστη στάθηκε η μέθεξη στα προβλήματα όσα απασχολούσαν τον τόπο, όσα ανάγονταν στον τομέα της παιδείας, του πολιτισμού, των γραμμάτων και αυτά που είχαν ως αντικείμενο τα εθνικά θέματα, τον πολιτικό ή τον κοινωνικό βίο, σε σχέση με την δυτική παιδεία, την δυτική πολιτική σκέψη και φιλοσοφία.

Συνοψίζοντας, θα ήθελα να προσθέσω ολίγες σκέψεις, για την συλλογική διαδρομή του ελληνικού Τύπου σ' αυτό το διάστημα.

Πιστεύω πως ορισμένες περιπτώσεις εφημερίδων που πραγματοποίησαν την έκδοσή τους στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, και εξακολουθούν να κυκλοφορούν, εκφράζουν καλά την επιτυχία, πάντα θα έλεγα ανοδική, πορεία του ελληνικού Τύπου.

Εφημερίδες όπως η *Εστία*, με παρουσία στον δημοσιογραφικό στίβο πέραν του αιώνας, όπως η *Καθημερινή* και το *Ελεύθερον Βήμα* και αργότερα μόνο *Βήμα*, ότι αποτελούν ασφαλή τεκμήρια για τους τρόπους με τους οποίους θεωρώ αναπτύχθηκε και εξελίχθηκε επιτυχώς η ελληνική δημοσιογραφία. Τώρα, παλαιές και καινούργιες εφημερίδες, πολλές από τις οποίες συναποτελούν μεγάλα δημοσιογραφικά συγκροτήματα, εφαρμόζουν σύγχρονες μεθόδους, εκσυγχρονισμένες τεχνικές, διαθέτουν άρτιους τεχνικούς εξοπλισμούς και, στη θέση των άλλοτε απλών δημοσιογραφικών γραφείων, επιδεικνύουν τώρα άνετες, εντυπωσιακές εγκαταστάσεις.

Πρέπει να προσθέσω εδώ ότι το διάστημα που έχει διανυθεί μέσα σ' αυτά τα διακόσια τόσα χρόνια αποδείχθηκε πλούσιο σε πρακτικές εφαρμογές, με όσα αυτές συνεπάγονται, αλλά και ενδιαφέρον για τις προσαρμογές των δημοσιογραφικών φύλλων στις απαιτήσεις των καιρών.

Δεν είναι σκοπός αυτής της σύντομης επισκόπησης να κρίνει την ποιτική πλευρά των επιδόσεων οι οποίες, δεν είναι άγνωστο, εξαρτώνται εν πολλοίς από τους ανθρώπους που υπηρέτησαν και υπηρετούν την δημοσιογραφία, από τις ποικίλες σκοπιμότητες και προτεραιότητες που κυριαρχούν κατά καιρούς στον δημόσιο αλλά και τον ιδιωτικό βίο. Στον τομέα αυτόν μπορούμε να πούμε πως ο κόσμος της δημοσιογραφίας ξεχώρισε κατά καιρούς για την πολύ ουσιαστική και σημαντική συμβολή του στην εξέλιξη και ανάπτυξη των εφημερίδων, αλλά και ευρύτερα, της ελληνικής κοινωνίας. Σε παλαιότερους αλλά και σε νεότερους χρόνους.

Θα ήθελα μόνο να προσθέσω ως τελευταία παράγραφο την σκέψη πως είναι ανάγκη απαραίτητη να τονωθούν και να αναπτυχθούν περαιτέρω οι πανεπιστημιακές δημοσιογραφικές σπουδές με την έννοια ότι ο «άρτιος τεχνικός εξοπλισμός και τα άνετα δημοσιογραφικά καταστήματα» δεν έχουν πάντα φυσικό επακόλουθο το άρτιο ποιοτικό αποτέλεσμα. Είναι ανάγκη να βελτιωθούν αισθητά και όσα θέματα θα ενισχύσουν ή θα βελτιώσουν την ποιότητα της ενημέρωσης, αλλά και της γνώσης γύρω από την ιστορία, την πορεία, τα επιτεύγματα ή τις ελλείψεις και αδυναμίες του ελληνικού Τύπου.

Νάση Μπάλτα

Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΕΙΔΗΣΕΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ
ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ (1830 κ.ε.)

ΣΤΗΝ ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΑΥΤΗ παρουσιάζονται τα κυριότερα σημεία της σχετικής υπό εξέλιξη έρευνάς μου. Τα βασικά ερωτήματα είναι τα εξής: α') Τι είναι είδηση και πώς αλλάζει η έννοια και το περιεχόμενό της στη διάρκεια του 19ου αιώνα, από τις πρώτες δεκαετίες του πολιτικού βίου του ελληνικού κράτους ως τα τέλη του αιώνα και τις αρχές του 20ού αιώνα; Ειδικότερα δε, ποια είναι τα είδη και το περιεχόμενο των ειδήσεων και σε ποιους παράγοντες οφείλονται οι συντελούμενες αλλαγές; Παράγοντες που ασφαλώς δεν έχουν σχέση μόνο με την εξέλιξη της καθαυτό εφημεριδογραφίας, αλλά και με το σύνολο των πολιτικοκοινωνικών δεδομένων σε κάθε χρονική στιγμή και με το γενικότερο πλαίσιο της πορείας του Τύπου σε όλη την Ευρώπη. β') Ποια είναι συνεπώς η αντίληψη περί ειδησεογραφίας και τι σημαίνει αυτό για την εξέλιξη της εφημερίδας ως συνόλου; γ') Σε έναν Τύπο κατεξοχήν πολιτικό, όπως είναι ο Τύπος στην Ελλάδα αλλά και σε όλη την Ευρώπη εκείνη την περίοδο, πότε εμφανίζονται και ποια είναι η θέση των λεγομένων «κοινωνικών» ειδήσεων; Πότε κατά συνέπειαν εμφανίζονται και τα δημοσιογραφικά είδη τα σχετικά με την καταγραφή της είδησης, όπως το ρεπορτάζ και η ανταπόκριση; δ') Μετά την εμφάνιση όλων των ειδών και κατηγοριών της ειδησεογραφίας, πώς διαμορφώνεται το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας, το σχήμα, η σελιδοποίηση, η διάταξη της ύλης, η περιοδικότητα; Πώς εν τέλει η εξέλιξη της ειδησεογραφίας ανασυντάσσει το προφίλ των εφημερίδων, διαμορφώνει το χαρακτήρα τους και μεταβάλλει τη λειτουργία τους; Πώς δηλαδή γίνεται η μετάβαση από το έντυπο γνώμης (journal d'opinion) στο έντυπο πληροφόρησης (journal d'information) και παράλληλα με ποιες άλλες γενικότερες αλλαγές συντελείται αυτή η μετάβαση;

Μετά τη σύντομη παράθεση των ερωτημάτων είναι νομίζω απαραίτητες όσο και προφανείς δύο βασικές παρατηρήσεις: Πρώτον, ότι η εξέλιξη της ειδησεογραφίας δεν αφορά μόνο τις αλλαγές που παρατηρούνται στο

συγκεκριμένο τμήμα της ύλης της εφημερίδας, στην είδηση δηλαδή, αλλά τον ίδιο τον Τύπο στο σύνολό του, τη φύση και το ρόλο του μέσα στη νεοελληνική κοινωνία, καθώς και την ίδια την αντίληψη περί Τύπου και δημοσιογραφίας. Δεύτερον, το είδος, η μορφή και η έκταση των ειδήσεων στον ελληνικό Τύπο είναι ένα θέμα που πρέπει να μελετηθεί σε συνάρτηση με τα συμβαίνοντα αντιστοίχως σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Με βάση το υλικό και τα μέχρι στιγμής συμπεράσματα της έρευνάς μου και επιχειρώντας μία, όπως συνήθως, συμβατική τομή, μπορούμε να διακρίνουμε δύο υποπεριόδους: από τη δεκαετία του 1830 ως τα τέλη του αιώνα οι περισσότερες αλλαγές σε ό,τι αφορά την ειδησεογραφία συμπυκνώνονται στα τέλη περίπου της δεκαετίας του 1870 και στη δεκαετία του 1880.

Κατά την οθωνική περίοδο το κύριο βάρος δίδεται στην αρθρογραφία. Οι εφημερίδες είναι μικρού σχήματος, τετρασέλιδες και δίστηλες, σε ό,τι αφορά δε την περιοδικότητά τους εβδομαδιαίες, δις- ή τρισεβδομαδιαίες. Είναι καθαρά εφημερίδες γνώμης, όπου το κύριο άρθρο καταλαμβάνει δύο ή δυόμισι σελίδες τους. Οι ειδήσεις είναι λίγες και κατά βάση πολιτικές. Πηγή των εξωτερικών ειδήσεων είναι ο ξένος Τύπος, ενώ οι εσωτερικές ειδήσεις είναι επίσης λίγες και αντλούνται είτε από τον τοπικό Τύπο διαφόρων πόλεων είτε από επιστολές αναγνωστών. Και οι μεν και οι δε δεν είναι καθόλου «φρέσκιες» ειδήσεις, δημοσιεύονται δηλαδή με μεγάλη καθυστέρηση, κυρίως οι εξωτερικές, λόγω του μεγάλου χρόνου που απαιτείται για να φθάσουν οι ξένες εφημερίδες στην Ελλάδα.

Θα ήταν λάθος εν τούτοις να ισχυρισθεί κανείς ότι η ειδησεογραφία υστερεί εκείνη την περίοδο. Θα επρόκειτο για αναχρονισμό, που θα απέδιδε στους όρους «πληροφόρηση» και «ενημέρωση» ένα περιεχόμενο που δεν είχαν τότε, αλλά απέκτησαν αργότερα. Οι εφημερίδες, που δεν είναι ακόμη «εφημερίδες» κατά κυριολεξία, αλλά περιοδικά έντυπα, υπηρετούν τη λειτουργία της πληροφόρησης με την έννοια περισσότερο της διάδοσης ιδεών και γνώσεων. Ο πολιτικός χαρακτήρας συνυπάρχει με το δοκιμιακό και ενίοτε διδακτικό ύφος των δημοσιευμάτων τους, άρθρων και πραγματειών κυρίως, που αναλύουν θέματα γενικότερου ενδιαφέροντος. Οι υπότιτλοι των εφημερίδων, συνηθέστατοι τότε, δηλώνουν σαφώς και το χαρακτήρα των εντύπων και το σκοπό της έκδοσής τους. Ένας συνήθης υπότιτλος π.χ. είναι ο εξής: «Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική» (Αθηνά, Σωτήρ), ή: «Εφημερίς πολιτική και φιλολογική» (Αιών).

Το ίδιο ισχύει και για εφημερίδες που εκδίδονται στα τέλη της δεκαε-

τίας του 1860, αλλά και λίγο αργότερα, στις αρχές της επόμενης. Η δισεβδομαδιαία *Αναμόρφωσις* (1871-1873) π.χ. αναφέρει τα εξής στην προκήρυξη της έκδοσής της: «Αναλαμβάνοντες την έκδοσιν νέας εφημερίδος υπό τον τίτλον... ερχόμεθα δι' αυτής να ζητήσωμεν και να υποστηρίξωμεν όλαις δυνάμεσι την αναμόρφωσιν και ανάπλασιν της παραλυσάσης κοινωνίας μας». Όπως προαναφέρθηκε, ειδήσεις υπάρχουν, μόνο που η είδηση δεν είναι ακόμη συνυφασμένη με την έννοια της επικαιρότητας και με την έννοια της ταχύτητας, ή, ακριβέστερα, η έννοια της επικαιρότητας δεν είναι ακόμη συνυφασμένη με εκείνη της ταχύτητας.

Ακόμη και έπειτα από τις μεγάλες αλλαγές που συντελούνται διεθνώς στον τομέα της πληροφόρησης μετά τα μέσα του αιώνα, ο Τύπος γνώμης στην Ελλάδα δεν υποχωρεί. Αυτό ισχύει υπό δύο έννοιες: Αφενός το μεγαλύτερο μέρος του Τύπου συνεχίζει να συνδυάζει την πολιτική άποψη με την ειδησεογραφία. Αφετέρου, ο Τύπος γνώμης δεν παύει να υπάρχει ως δημοσιογραφικό είδος ακόμη και όταν αλλάζουν ο ρόλος και η εν γένει λειτουργία του, όταν η ενημέρωση συνδέεται άρρηκτα με την επικαιρότητα και η ειδησεογραφία γίνεται βασικό συστατικό των εντύπων.

Στην ελληνική περίπτωση το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο κυρίως παράγοντες: α') στην ισχυρή παράδοση αυτού του είδους, που συνυφαινόταν με την ιδιαιτερότητα των πολιτικών ηθών και τον τρόπο λειτουργίας της πολιτικής και β') στη διαρκή εθνική έξαψη που τροφοδοτούν τα ζητήματα της εξωτερικής πολιτικής, τα «εθνικά ζητήματα», η ιδεολογία και η πολιτική της Μεγάλης Ιδέας, οι πόλεμοι κ.λπ. Ένας μεγάλος αριθμός εφημερίδων εκδίδεται κυρίως σε στιγμές κρίσης αυτών των ζητημάτων, με σκοπό την υπεράσπιση του εθνικού: είτε των εθνικών διεκδικήσεων είτε των εθνικών συναισθημάτων. Εύγλωττος ως προς αυτό είναι π.χ. ο υπότιτλος της εφημερίδας *Αγών* (1899-1911): «Όργανον ερεύνης των ηθικών και υλικών δυνάμεων του ελληνικού έθνους».

Περί τα μέσα του αιώνα το τοπίο της επικοινωνίας αλλάζει άρδην σε ευρωπαϊκό επίπεδο, χάρη σε μια σειρά από παράγοντες που έχουν σχέση με τις πολιτικές και τεχνολογικές εξελίξεις. Η εφεύρεση του ηλεκτρικού τηλεγράφου θα ενώσει την Ευρώπη με την Αμερική και σιγά σιγά τα μεγάλα τηλεγραφικά δίκτυα, επίγεια και υπόγεια, θα ενώσουν τις διάφορες γωνιές του πλανήτη μεταβάλλοντας την έννοια και την αντίληψη του χώρου και του χρόνου. Οι εφευρέσεις μόνες τους δεν σημαίνουν τίποτε. Σημαίνουν όμως μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο που διαμορφώνεται βάσει των εξής δεδομένων: α') των εξελίξεων στον τομέα των μεταφορών (π.χ.

σιδηροδρομικά δίκτυα από το 1840 κ.ε., εκσυγχρονισμός των ταχυδρομικών υπηρεσιών στα παλαιότερα και στα νεότερα εθνικά κράτη), β') της ακμής των αποικιοκρατικών δυνάμεων, γ') της εξέλιξης των αντιπροσωπευτικών δημοκρατικών συστημάτων.

Έτσι λοιπόν, άνθρωποι, βιβλία, εφημερίδες, ιδέες και ειδήσεις μετακινούνται και διακινούνται πιο εύκολα και πιο γρήγορα. Η ταχύτητα στη συλλογή και διακίνηση των ειδήσεων και η ίδρυση και σταδιακή επέκταση των Πρακτορείων Τύπου (1835 Havas, 1840 Wolff, 1851 Reuter, 1848 Associated Press) αναπτύσσουν και παγκοσμιοποιούν την αγορά των ειδήσεων και τα ταξιδιωτικά περιστερία είναι πλέον παρελθόν. Η κουλτούρα του εντύπου αλλάζει, η ενημέρωση συναρτάται πλέον με την ταχύτητα και η είδηση-εμπόρευμα μεταβάλλει πρακτικές, χρήσεις, νοοτροπίες αλλά και τα συστήματα ελέγχου της πληροφορίας βάσει των νέων αξιών που προωθούν τα νέα δεδομένα της παγκόσμιας οικονομίας και της πολιτικής ζωής, όπως διαμορφώνεται από τους δημοκρατικούς θεσμούς που αρχίζουν να εδραιώνονται. Πιο γρήγορα, πιο μακριά, προς ένα ολοένα διευρυνόμενο κοινό, αυτό θα μπορούσε να είναι επιγραμματικά το τρίπτυχο στη νέα αγορά της ενημέρωσης.

Παράλληλα, η πρόοδος στις τεχνικές εκτύπωσης και εικονογράφησης μαζί με όλα τα προηγούμενα αλλάζουν το προφίλ των εφημερίδων, την εμφάνιση, την περιοδικότητα, το τιράζ τους. Στον ελληνικό Τύπο οι αλλαγές αρχίζουν να γίνονται φανερές από τα μέσα της δεκαετίας του 1870. Η πρώτη εφημερίδα που εκδίδεται ως καθαρώς ειδησεογραφική είναι η *Εφημερίς του Δημητρίου Κορομηλά*, το 1873, η οποία όμως σύντομα προσαρμόζεται στα τότε ισχύοντα και εντάσσει και την αρθρογραφία στην ύλη της.

Τα τηλεγραφήματα των διεθνών Πρακτορείων Ειδήσεων στις περισσότερες εφημερίδες δημοσιεύονται στην πρώτη σελίδα μαζί με τη στήλη του Χρηματιστηρίου. Όλα αυτά συμβαίνουν σε μια εποχή που εκδίδονται πολλοί νέοι τίτλοι, που όλο και περισσότερες εφημερίδες γίνονται καθημερινές και υιοθετούν παράλληλα το μεγάλο σχήμα και τις τέσσερις στήλες. Πρώτη το πράττει η *Εφημερίς των Συζητήσεων* το 1870. Οι ειδήσεις αρχίζουν λοιπόν να πληθαίνουν, παρά την πάντοτε έντονη παρουσία και βαρύτητα της αρθρογραφίας. Γενικά, το μεγάλο σχήμα συνδέεται με την ημερήσια περιοδικότητα και την πλουσιότερη ειδησεογραφία. Είναι χαρακτηριστικό ότι τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα η εμμονή στο παλαιό δίστηλο μικρό σχήμα είναι γνώρισμα εντύπων που εκδίδονται ως εφημερίδες γνώμης με αυστηρό προφίλ και λίγες ειδήσεις.

Σε γενικές γραμμές, οι ειδήσεις σε μια εφημερίδα της δεκαετίας 1870-1880 αφορούν τα εξής θέματα :

α') Κυριαρχία των πολιτικών ειδήσεων. Συνήθως είδηση, σχόλιο και άποψη συνυπάρχουν στο κύριο άρθρο.

β') Διορισμοί, μεταθέσεις στελεχών της δημόσιας διοίκησης.

γ') Κοινωνικές ειδήσεις που αργότερα θα αποτελέσουν το υλικό των κοσμικών στηλών, όπως γάμοι, βαφτίσεις κ.λπ. γνωστών προσώπων της «καλής αθηναϊκής κοινωνίας» της εποχής και ειδήσεις για τη βασιλική οικογένεια.

δ') Θεομηνίες, έκτακτα καιρικά φαινόμενα, πλημμύρες, σεισμοί, επιδημίες κ.λπ.

ε') Τιμές στην αγορά των αγαθών πρώτης ανάγκης, π.χ. υπερτίμηση σιτηρών, άρτου, κρέατος, φρούτων κ.λπ., που συνοδεύονται συνήθως από αντιπολιτευτικά σχόλια.

στ') Ειδήσεις που θα αποτελέσουν αργότερα το αστυνομικό ρεπορτάζ· αναφέρονται σε φόνους, αυτοκτονίες, στη δράση συμμοριών ληστών, σε αποδράσεις κρατουμένων, επικηρύξεις καταζητούμενων κ.λπ. Καταλαμβάνουν μικρή έκταση, όχι πάνω από πέντε-έξι αράδες, ανήκουν στο είδος που ονομάζουμε «μικρές ειδήσεις», δεν είναι ταξινομημένες κατά κατηγορίες και δεν έχουν σταθερή θέση μέσα στην εφημερίδα.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 η έκδοση της *Ακροπόλεως*, σημαντική στιγμή ούτως ή άλλως στην ιστορία της ελληνικής δημοσιογραφίας, διαμορφώνει νέα δεδομένα και στον τομέα της ειδησεογραφίας. Ο καινοτόμος και νεωτεριστής Βλάσης Γαβριηλίδης εισάγει για πρώτη φορά τις ανταποκρίσεις, τις αποστολές ειδικών απεσταλμένων στην Ελλάδα και το εξωτερικό, καθώς και το «ρεπορτάζ», για το οποίο θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά παρακάτω. Η *Ακρόπολις* είναι η πρώτη που αναδεικνύει στα τέλη της δεκαετίας του 1880 τις ειδήσεις του αστυνομικού δελτίου σε σημαντικό τμήμα της ειδησεογραφίας. Οι στήλες που φιλοξενούν παρόμοιες ειδήσεις από το 1880 και εξής έχουν τους ακόλουθους τίτλους : «Τα της ημέρας», με αρκετά σημαντικά γεγονότα, εκτεταμένες περιγραφές και διηγήσεις σε λογοτεχνικό και δραματικό ύφος, «Ειδήσεις» και «Συμβάντα και ζητήματα» με μικρότερης σημασίας μικρές και σύντομες ειδήσεις. Οι ειδήσεις αυτού του είδους συγκροτούν ένα μεγάλο corpus υλικού εξαιρετικού ενδιαφέροντος ως πηγής για την κοινωνική ιστορία της περιόδου.

Ιδιαίτερο βάρος στις κοινωνικές ειδήσεις δίνουν και οι *Καιροί* του Πέτρου Κανελλίδη και η *Εφημερίς* του Δημητρίου Κορομηλά. Πηγή τους εί-

ναι οι ανταποκριτές ή οι απεσταλμένοι τους σε διάφορες πόλεις, ο τοπικός Τύπος και οι επιστολές αναγνωστών τους. Ξεχωριστή έκταση και έμφαση δίδεται στα θέματα που αφορούν την εγκληματικότητα. Όταν μια είδηση προκαλεί αίσθηση στην κοινή γνώμη, η κάλυψή της γίνεται σε καθημερινή βάση και τροφοδοτεί και τη σχετική αρθρογραφία. Κατά την Ακρόπολι οι λεπτομερείς περιγραφές είναι απαραίτητες για να αναδειχθούν οι διαστάσεις του προβλήματος, δεδομένου ότι η εφημερίδα θεωρεί την εγκληματικότητα ως ένδειξη ηθικής εξαχρείωσης. Γενικά η Ακρόπολις αρέσκειται στα εντυπωσιακά πρωτοσέλιδα, το δραματικό ύφος και τα ηχηρά επίθετα. Στους *Καιρούς* και την *Εφημερίδα* η κοινωνική είδηση δεν είναι πρωτοσέλιδη και είναι πιο περιεκτική και σύντομη, η σχετική αρθρογραφία όμως είναι εξίσου πλούσια και αιχμηρή.

Πολλά δημοσιεύματα εφιστούν την προσοχή της «δημοσίας γνώμης» και της κυβέρνησης στην αυξημένη εγκληματικότητα, ασκούν δε δριμεία κριτική κατά της αναποτελεσματικής κυβερνητικής πολιτικής σε αυτό το ζήτημα. Το 1891 η *Εφημερίς*, επιχειρώντας τον «εγκληματικό απολογισμό της χρήσεως του 1890», κάνει λόγο για την άθλια κατάσταση του «Βασιλείου, ήγουν του Μακελείου της Ελλάδος», όπου ευδοκιμούν όλα τα εγκλήματα: «Il y a en avait pour tous les goûts».¹ Επισημαίνει ότι το ποσοστό των φόνων στην Ελλάδα είναι μεγαλύτερο από τα αντίστοιχα στη Γαλλία, την Αγγλία, την Ιταλία και τη Βουλγαρία. Όλα αυτά τροφοδοτούν την αντιπολιτευτική της επιχειρηματολογία και τις επιθέσεις της κατά του Θ. Δηλιγιάννη.

Οι εφημερίδες αναζητούν τις αιτίες του κακού σε πολλές κατευθύνσεις: «Η προς το φονεύειν αγάπη του Έλληνος είναι παρακολούθημα της αγρίας του φύσεως, της ακαλλιεργήτου αυτού ψυχής», γράφει η *Εφημερίς*² και αποφαινεται ότι «Τα εγκλήματα επλήθυναν διότι δεν έχομεν δημοτικά σχολεία... τα υπάρχοντα δεν είναι σχολεία, αλλά βδελυρά καταγώγια ρυπαρότητος ή πενιχραί τρώγλαι...». Την ίδια εποχή οι *Καιροί* αποδίδουν «την έκλυσιν των ηθών» στο γεγονός ότι «το θρησκευτικόν αίσθημα ελεεινώς απεψυχράνθη. Το θεμέλιον της ηθικής διεσαλεύθη. Η Ελλάς πάσα ούτως ειπείν μετεβλήθη εις καταγώγιον ακατονομάστων οργίων, εις οικτρότατον θέατρον ελεεινών ανθρωποθυσιών».³ Αποδίδουν το φαινόμενο και σε

1. *Εφημερίς* (2 Ιαν. 1891) 1.

2. *Εφημερίς* (17 Ιαν. 1891) 1.

3. *Καιροί* (8 Ιαν. 1890) 1.

άλλους παράγοντες, όπως το κακό παράδειγμα που παίρνουν οι νέοι από την κοινωνία, την κακή διοίκηση (ρουσφέτια, φατριασμό) και τη δικαιοσύνη που δεν εμπιστεύονται οι πολίτες. Το 1895, η αντιτρικουπική *Εφημερίς*, με αφορμή την είδηση μιας παιδοκτονίας, θεωρεί ότι ο πολλαπλασιασμός των εγκλημάτων, ιδίως στη Θεσσαλία, οφείλεται στην πλήρη αναλγησία της δημόσιας διοίκησης, σχολιάζει δε υποτιμητικά την έκταση που έχουν καταλάβει οι σχετικές ειδήσεις στις εφημερίδες.

Αναφέρθηκα ήδη στη γέννηση του «πολιτικού ρεπορτάζ» μέσα από τις σελίδες της *Ακροπόλεως*, στα τέλη της δεκαετίας του 1880, όταν η εφημερίδα καλύπτει ειδησεογραφικά την προεκλογική περίοδο του 1887. Μέσα από την έρευνά μου για τον τρόπο με τον οποίο ο αθηναϊκός Τύπος καλύπτει τις εκλογές της τρικουπικής περιόδου,⁴ προκύπτει ότι η αντίληψη των ίδιων των δημοσιογράφων για το ρόλο τους, τον οποίο αξιολογούν ως ιδιαίτερα σημαντικό, είναι διττή: θεωρούν ότι ο ρόλος τους είναι κατ' αρχάς παιδαγωγικός, παιδευτικός και καθοδηγητικός· θεωρούν όμως επίσης καθήκον τους –και αυτό είναι ένα στοιχείο κατεξοχήν νεωτερικό– και την περιγραφή των εκδηλώσεων, διαδηλώσεων κ.λπ., της εκλογικής περιόδου. Στη διάρκεια της τρικουπικής δεκαπενταετίας, που καλύπτει η αναφερθείσα μελέτη, παρατηρούμε ότι το καθήκον αυτό συνειδητοποιείται όλο και περισσότερο. Τα σχετικά δημοσιεύματα με τον καιρό πολλαπλασιάζονται· ελάχιστα το 1881, γίνονται εντυπωσιακά πολλά στη δεκαετία του 1890.

Η έννοια λοιπόν της ενημέρωσης αλλάζει περιεχόμενο, ενώ συγχρόνως αλλάζει και το ύφος και το λεκτικό των εφημερίδων. Το λόγιο γλωσσικό όργανο, αυτή η δουλεμένη, αβρή και ενίοτε γοητευτική καθαρεύουσα, γίνεται σιγά σιγά πιο απλή, εύπλαστη και λιγότερο φλύαρη, καθώς αντλεί στοιχεία από τη λαϊκή τρέχουσα γλώσσα της καθημερινότητας.

Τη στιγμή που η ειδησεογραφία για την εκλογική επικαιρότητα αρχίζει να αποτελεί («καθήκον») για τις εφημερίδες, συναντούμε και τα πρώτα «ρεπορτάζ» στα χρονογραφήματα των *Καιρών* και της *Εφημερίδος*. Ο διαχωρισμός από το χρονογράφημα και η γέννηση του νέου είδους γίνεται κυρίως στις σελίδες της *Ακροπόλεως*. Το πολιτικό ρεπορτάζ γεννιέται λοιπόν στον ελληνικό Τύπο μέσα από την περιγραφή της καθημερινότητας των εκλογών, εισάγοντας στην ελληνική δημοσιογραφία ένα κατεξοχήν νε-

4. Βλ. Νάση Μπάλλα, «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης», *Τύπος και βουλευτικές εκλογές την περίοδο του Χαριλάου Τρικούπη (1881-1895)*, Εκδόσεις Βιβλιόραμα (Αθήνα 2001).

ωτερικό στοιχείο. Στις εκλογές του 1887 ο δημοσιογράφος της *Ακροπόλεως* νιώθει την ανάγκη να δηλώσει ότι τις πληροφορίες του τις συλλέγει στο δρόμο και συντάσσει το «επιτόπιο» ρεπορτάζ του σε πρώτο πρόσωπο. Στα τέλη του αιώνα το κυνήγι της είδησης και της αποκλειστικότητας εντείνει τον ανταγωνισμό των εφημερίδων και οδηγεί σε κρούσματα «κιτρινισμού» και μιας ελάχιστα αξιόπιστης ειδησεογραφίας.

Δέσποινα Παπαδημητρίου

Ο ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ:
ΣΥΝΕΧΕΙΕΣ ΚΑΙ ΝΕΕΣ ΤΑΣΕΙΣ, 1922-1974

ΕΙΝΑΙ ΕΥΝΟΗΤΟ ΟΤΙ η ιστορική διαδρομή του Τύπου μιας περιόδου δεν είναι αποκομμένη από τη συγκεκριμένη εποχή στην οποία τοποθετείται και από την κοινωνία την οποία εκφράζει, καταγράφει, μορφώνει. Ως πειθαρχία ωστόσο η ιστορία του Τύπου διαφέρει από την κοινωνική, πολιτισμική ιστορία ή και την ιδεολογική ανάλυση που βασίζεται στον Τύπο και τον χρησιμοποιεί ως πρωτογενή πηγή. Η πρώτη καταγράφει τίτλους, επισημαίνει τάσεις, αναζητεί τις ευαισθησίες που χαρακτηρίζουν τα διάφορα έντυπα και τις προσωπικές παρεμβάσεις, αναλύει το λόγο λαμβάνοντας συνήθως υπόψιν την πρόθεση του συγγραφέα-αρθρογράφου. Τούτη σχετίζεται με τις προνομιακές σχέσεις που τυχόν αναπτύσσει η εφημερίδα με τα πολιτικά κόμματα, φορείς του οικονομικού κεφαλαίου, τα σώματα ασφαλείας, το συνδικαλιστικό κίνημα, τις αγροτικές, συνεταιριστικές και εργατικές ενώσεις, τις θρησκευτικές και άλλες οργανώσεις, αλλά και με προσωπικούς παράγοντες. Στη δεύτερη περίπτωση ο Τύπος, νοούμενος περισσότερο ως πολιτισμικό προϊόν με την ευρεία έννοια του όρου, ως μαζική πολιτική σκέψη, αναλύεται μέσα στο συγκείμενο αλληλοσυμπληρούμενων ή αλληλοσυγκρουόμενων νοημάτων και διευκολύνει την ιστορική κατανόηση των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων και του τρόπου σκέπτεσθαι.

Είναι αυτονόητο ότι ο Τύπος διηγείται πολλές πραγματικές ιστορίες αλλά όχι την πραγματική ιστορία. Οι αφηγήσεις του όμως αναπλάθουν και συνθέτουν την πραγματικότητα. Με αυτήν την έννοια η μελέτη του Τύπου, λιγότερο η αποσπασματική και περισσότερο η συστηματική, μπορεί να διευκολύνει τους όρους της κατανόησης με τη βοήθεια όχι τόσο των πληροφοριών που ο ιστορικός δυνατόν να συλλέξει διασταυρώνοντας τις μαρτυρίες μέσα στο χώρο του Τύπου και έξω από αυτόν, αλλά με βάση την εκτίμηση που κάνει των σταθερών ή μεταβαλλόμενων συνθηκών, της αλλαγής εμπειρίας, ευδιάκριτης στο λόγο και στη γλώσσα των εντύπων ή και στην ίδια τους την ιστορική πορεία. Όσα θα παρουσιάσουμε εδώ δεν υπακούουν μονομερώς σε καμία από τις δύο προσεγγίσεις,

ενώ η έμφαση της ανάλυσης θα είναι στην πολιτική διάσταση του Τύπου.

Η περίοδος την οποία καλύπτει η εισήγησή μας μπορεί να διακριθεί στη φάση του Μεσοπολέμου και σε εκείνη του Β' Παγκόσμιου πολέμου και του Μεταπολέμου που ακολουθεί. Η μεταξική δικτατορία και η δικτατορία των συνταγματαρχών παρουσιάζουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που δεν εξαντλούνται στην επίδραση της λογοκρισίας και σχετίζονται με συνέχειες και ρήξεις. Παρ' όλη τη δυνατότητα αυτονομησης των δύο αυτών υπο-περιόδων, η συνολική περίοδος συνιστά, από μια συγκεκριμένη άποψη, μία ενότητα.

Για να επικαλεστούμε ένα παράδειγμα, στο Μεσοπόλεμο εμφανίζεται για πρώτη φορά η έννοια της «εθνικοφροσύνης», που θα καθιερωθεί ως θεμελιώδης έννοια και επίσημη ιδεολογία της αντικομμουνιστικής παράταξης στα χρόνια του Εμφυλίου πολέμου. Στα χρόνια του Α' Παγκόσμιου πολέμου και της Μικρασιατικής εκστρατείας το εθνικό υπερέχει στον πολιτικό λόγο· είτε ως μεγαλοϊδεατικός εθνικισμός των βενιζελικών, αλλά και των αντιβενιζελικών μετά το 1920, είτε ως χειραφετητικός εθνικισμός των αντιβενιζελικών που οικοδομήθηκε στη βάση της αμφισβήτησης του ρόλου των προστάτιδων δυνάμεων. Τούτο δεν συμβαίνει όμως στο Μεσοπόλεμο. Μετά την Επανάσταση του 1922 οι αναφορές στο έθνος ιχνηλατούνται είτε στην αντιδιαστολή του με τη βασιλεία, στο λόγο υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας, είτε συνδέονται με την καταγγελία των κομμουνιστικών στόχων. Σε άρθρο του στη *Δημοκρατία*, ο Παπαναστασίου, αναφερόμενος στην αυτονομηση της Μακεδονίας, δήλωνε ότι το ζήτημα των μειονοτήτων για την Ελλάδα δεν ήταν εθνικιστικό, αλλά ζήτημα αρχών ανθρωπιστικών, η παραβίαση των οποίων θα ήταν επιζήμια για τη γενική ειρήνευση των λαών.¹ Ο Γεράσιμος Λύχνος στο *Ελεύθερον Βήμα* σχολιάζοντας ειρωνικά τη συχνή επίκληση του μπολσεβικισμού και του κομμουνισμού από τους συγχρόνους του, διαβεβαίωνε ότι στην Ελλάδα δεν είχαν σοσιαλισμό και ότι όλοι ήσαν «πατριώτες και εθνικόφρονες».²

Τον όρο αυτό χρησιμοποιεί και η *Εστία*,³ η οποία, απαντώντας στην έκκληση του Καφαντάρη σε όλα ανεξαιρέτως τα κόμματα να ενισχύσουν τον αγώνα υπέρ της Δημοκρατίας, διαβεβαίωνε ότι ο ελληνικός λαός, τόσο ο βενιζελικός, όσο και ο αντιβενιζελικός, αποτελείτο κατά τα 9/10 από

1. *Δημοκρατία* (23 Ιαν. 1926).

2. *Ελεύθερον Βήμα* (15 Σεπτ. 1924).

3. *Εστία* (1 Οκτ. 1935).

εθνικόφρονες πολίτες με καθαρά αστική συνείδηση που δεν ήθελαν να συνάψουν συμμαχία με τους εχθρούς της Ελλάδας, κομμουνιστές ή ψευδοσοσιαλιστές. Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης δεν έχει ακόμη συγκροτηθεί ως τέτοια αλλά συγκροτείται το πλαίσιο για την ανάπτυξή της, παρόλο ότι η τομή βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού παραμένει ηγεμονική και εμποδίζει την επικράτηση άλλων διαιρετικών τομών. Είναι σε εφημερίδες, όπως η *Εστία* που εκφράζει «την μεγάλη συντηρητική μερίδα των Φιλελευθέρων»⁴ και ανεξαρτητοποιείται στη δεκαετία του 1930 από τις παραταξιακές επιλογές όπου διαμορφώνονται οι όροι της εκφοράς ενός συναινετικού λόγου αστικής συσπείρωσης και εθνικής ενότητας ο οποίος θα αποδυνάμωνε τις θεωρούμενες ως ανατρεπτικές κοινωνικοπολιτικές δυνάμεις. Σε τούτο συμφωνούσε με τη μετριοπαθή αντιβενιζελική εφημερίδα *Πρωΐα* και την επίσης αντιβενιζελική *Καθημερινή*, στις οποίες αναπτύσσονται ομοίως δεξιές ευαισθησίες. Η *Εστία* εξάλλου επιχειρηματολογούσε υπέρ μιας κυβέρνησης που δεν θα προερχόταν από τα κόμματα, ούτε από την ψήφο την οποία εκβίαζαν οι κατά τόπους κομματάρχες, μια κυβέρνηση που θα είχε ως θρησκεία της την «άτεγκτον μέχρι σοβαρότητος ηθικήν» και τον εθνικόν ενθουσιασμόν. Αντιπαρέθετε παράλληλα τους παλαιούς πολιτικούς του διχασμού προς εκείνους που προσπαθούσαν να δώσουν νέα μορφή στην πολιτική ζωή, με σημαία την αποκατάσταση της εθνικής ενότητας.⁵

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι η περίοδος 1915-1936 μπορεί να θεωρηθεί ως ενιαία εφόσον χαρακτηρίζεται από τις συνάψεις του Εθνικού διχασμού και δικαίως περιοδολογείται ως τέτοια. Τούτο όμως δεν μειώνει τη σημασία των μεταβολών που εμφανίζονται στον Τύπο μετά το 1922, εξαιτίας της αλλαγής εμπειρίας που φέρουν οι ιστορικές εξελίξεις. Η έμφαση στο φαντασιακό και ιδιαίτερα στο μύθο, η άρθρωση ενός ομοιογενούς παραταξιακού λόγου, είναι στοιχεία που χαρακτηρίζουν την περίοδο του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου. Στις δύσκολες κοινωνικές συνθήκες που επικρατούν κατά τις μεσοπολεμικές δεκαετίες σε συνδυασμό με την κατάρρευση των προσδοκιών που είχαν δημιουργήσει οι συνάψεις των γεγονότων που προηγήθηκαν, ο εθνικιστικός λόγος σιωπά στον μεγάλο Τύπο. Ο λαός αντίθετα καθίσταται θεμελιώδης έννοια, ιδιαίτερα για ένα μεγάλο μέρος του αντιβενιζελικού Τύπου, ενώ παράλληλα αρθρώνεται αντικομμουνιστικός λόγος και διατυπώνεται το αίτημα για υπέρβαση της τομής βενιζελισμού-αντιβενιζελισμού.

4. *Εστία* (4 Ιουλ. 1928).

5. *Εστία* (3 Ιαν. 1936).

Το καινούργιο και σύγχρονο πολιτικό λεξιλόγιο που εμφανίζεται στον Τύπο αντανακλά τις μεταβαλλόμενες σχέσεις. Εκτός από την εμφάνιση της λέξης «εθνικοφροσύνη», χρησιμοποιούνται οι όροι «συντηρητισμός», «προοδευτικός», «αντίδραση» και «Δεξιά»-«Αριστερά», όχι πάντοτε κατ' αντίστιξη. Δεξιά χαρακτηρίζονται τα κόμματα του βενιζελισμού από τους πολιτικούς του αντιπάλους, η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου και οι συντηρητικοί φιλελεύθεροι από τη Δημοκρατία του Παπαναστασίου. Το δίπολο αυτό το συναντούμε στην *Εστία* και στη μεταξική *Εφημερίδα των Ελλήνων* κατ' αντίστοιχία προς εκείνο της βασιλείας-αναρχίας. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι, ενώ η δημοκρατία είχε αρνητικό πρόσημο για τους αντιβενιζελικούς αλλά και για τις ακροδεξιές εφημερίδες της δεκαετίας του 1920 (*Αναμόρφωσις, Δράσις, Πρωτεύουσα, Χώρα, Εθνική Ώρα*), νοουμένη κυρίως ως αβασίλευτη δημοκρατία, ως το καθεστώς το συνδεόμενο με την «αμαρτωλή» κατ' αυτούς Δ' Ενθουσυνέλευση και με τη «στρατοκρατία», η *Εθνική Σημαία* της δεκαετίας του 1930 οραματιζόταν ένα «εθνικοσοσιαλιστικό κράτος κατ' εξοχήν δημοκρατικό» που απείχε πολύ από τον «ασύντακτον δημοκρατισμόν» που σημαίνει την κυριαρχία των πολλών «ανεξαρτήτως αξίας και εκτός πάσης ιεραρχίας και πνεύματος πειθαρχίας».⁶

Στη δεκαετία του 1940 η πολιτική αντιπαράθεση δομείται γύρω από το πολιτικό αυτό λεξιλόγιο το οποίο εμπλουτίζεται με νέους όρους. Ο «δημοκρατικός κόσμος» των Φιλελευθέρων,⁷ αποδίδεται από τις εφημερίδες του Κέντρου ως «εθνική Δημοκρατία» και «δημοκρατικό κέντρο»⁸ και στις μεταπολεμικές δεκαετίες γίνεται κοινή αναφορά. Στην εμφυλιοπολεμική και ψυχροπολεμική αντίληψη της σύγκρουσης των δύο κόσμων, αντιπαράτιθενται εκείνοι που προστατεύουν την εθνική ανεξαρτησία και τους δημοκρατικούς της θεσμούς προς τους εχθρούς του έθνους.⁹ Πρόκειται για τη σύγκρουση του έθνους με το αντι-έθνος, όπως έγραφε ο Γεώργιος Βλάχος στην *Καθημερινή*¹⁰ ή της δημοκρατίας με τον αντι-δημοκρατικό κομμουνισμό, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο.¹¹ Η έννοια ωστόσο της

6. *Εθνική Σημαία* (19 Δεκ. 1934).

7. *Ελεύθερον Βήμα* (3 Απρ. 1946).

8. *Τα Νέα* (14 Αυγ. 1946).

9. *Ακρόπολις* (1 Ιαν. 1950).

10. *Η Καθημερινή* (17 Απρ. 1951).

11. *Η Καθημερινή* (15 Φεβρ. 1964).

εθνικής ανεξαρτησίας υπάρχει και στον αριστερό λόγο, στον αντίποδα της κηδεμονίας του ξένου παράγοντα.

Η Δεξιά είναι, σύμφωνα με εφημερίδα του Κέντρου, μια παράταξη που έχει την αρχή της στο Μεσοπόλεμο, αφού σε αυτήν εντάσσει το Λαϊκό Κόμμα και τη μεταξική δικτατορία.¹² Η ίδια η Δεξιά ωστόσο θα αποδεχθεί αργότερα το χαρακτηρισμό και θα συμφιλιωθεί με την ταυτότητά της. Στον Τύπο του Μεσοπολέμου εισάγονται επίσης οι όροι «εξτρεμισμός», «άκρα Αριστερά» (ΚΚΕ) και «άκρα Δεξιά», («υπερκράτος») –για να δηλωθούν οι ένοπλες οργανώσεις της Δεξιάς που συνεργάζονται με τα σώματα ασφαλείας– και «παρακρατικές οργανώσεις». Ο όρος αυτός εισήχθη από την *Ελευθερία* και σύμφωνα με δήλωσή της, εξαιτίας τούτου, εκκρεμούσε εναντίον της μήνυση. Στην ίδια επίσης εφημερίδα συναντούμε μια απόπειρα σύγκρισης των δύο άκρων, η οποία καταλήγει στη διαπίστωση μιας στενής αλληλουχίας αυτών, κοινή δικτατορική διάθεση και έλλειψη αίσθησης ελευθερίας· επικαλείται προς τούτο ως απόδειξη το παράδειγμα του Σορέλ, από τον οποίο ισχυρίζεται ότι πηγάζουν ο κομμουνισμός και ο φασισμός ομοίως. Στη *Δημοκρατία*,¹³ ο Παπαναστασίου έγραφε όμως και αυτός με όρους ολοκληρωτισμού, αναφερόμενος στην «αντεθνική» δράση των κομμουνιστών, ότι κομμουνισμός και φασισμός ήσαν πράγματα άμεσα συνδεδεμένα.

Αρκετοί νέοι τίτλοι εμφανίζονται στο Μεσοπόλεμο. Μερικοί διαρκούν ως τις μέρες μας, οι περισσότεροι εκλείπουν στη δεκαετία του '30 ή σε εκείνη του '40. Η διάσπαση των δύο παρατάξεων σε διακριτές τάσεις συμβάλλει, πέρα από τις συγκλίσεις, σε μια πολυϊστορία, πράγμα που συνέβη στην περίοδο του Α' Παγκόσμιου πολέμου για πρώτη φορά, το 1917, με αφορμή τη σοβαρότατη κρίση στις ελληνοσυνμμαχικές σχέσεις, που οδήγησε στην απομάκρυνση του Κωνσταντίνου από το θρόνο. Από τις βενιζελικές που κυκλοφόρησαν τη δεκαετία του '20 η *Δημοκρατία* εκφράζει τις απόψεις της Δημοκρατικής Ένωσης και του Παπαναστασίου, ο *Ελεύθερος Λόγος*, που της ασκεί κριτική, στηρίζει τον Καφαντάρη και τον Γ. Παπανδρέου, και το *Ελεύθερον Βήμα* την Επανάσταση του 1922 και τον Ελ. Βενιζέλο, αποδοκιμάζοντας το κίνημα του 1933 και το ενδεχόμενο επιβολής δικτατορίας. Στη δεκαετία του '30 κυκλοφορούν τα *Αθηναϊκά Νέα* (1931) του Δημητρίου Λαμπράκη, ο *Ανεξάρτητος των Ανδρέα* και Δημητρίου Πουρ-

12. *Ελευθερία* (24 Φεβρ. 1946).

13. *Δημοκρατία* (23 Ιαν. 1926).

νάρα (1933-1936) που εκκινεί, σύμφωνα με τον ίδιο, από έναν «αγνό λαϊκό σοσιαλισμό», έναν «ειλικρινή εργατοαγροτισμό, εμπνεόμενο από τα ιδανικά του αριστερού», η *Φωνή του Λαού* (1932-1934) του Στεφ. Στεφάνου, πιστή στον Ελ. Βενιζέλο, ο *Νέος Κόσμος* (1933) του Αντώνη Νικολόπουλου που στη μεταπολεμική του έκδοση εντάχθηκε στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο των εθνικοφρόνων, και διάφορες κονδυλικές μικρής διάρκειας.

Από τις νεοϊδρυθείσες αντιβενιζελικές εφημερίδες, η *Καθημερινή* του Γεωργίου Βλάχου (1919), η *Πρωία* των Γεωργίου και Στεφάνου Πεσμαζόγλου (1925) και οι φιλομεταξικές *Πολιτεία* των Σπ. Αλιμπέρτη και Θεολόγου Νικολούδη (1917), τα *Χρονικά* (1921), όπου αρθρογραφούσε ο Κ. Κοτζιάς και η *Εφημερίς των Ελλήνων* (1935), αναπτύσσουν μια πολιτικά συντηρητική αρθρογραφία.

Το μέτωπο των «αδιαλλάκτων» συγκροτούν εκτός από την *Εσπερινή* του Γιάνναρου οι εξής αντιβενιζελικές επίσης εφημερίδες: Η *Ελληνική* του Πάνου Χατζηκωνσταντίνου (1925), η *Αθηναϊκή* του Ομήρου Ευελπίδη (1919), ο *Τύπος* του Νικολάου Κρανωτάκη (1934), ο *Ελεύθερος Άνθρωπος* του Κώστα Αθάνατου (1930) και το *Ελληνικόν Μέλλον* του Νίκου Ευστρατίου (1932). Αλλά και η *Βραδυνή* (1923), ημιεπίσημη εφημερίδα του Λαϊκού Κόμματος, καλούσε το 1932 το λαό σε αντεπανάσταση εναντίον των βενιζελικών, ενώ μετά το κίνημα του 1935 καλλιέργησε ιδιαίτερα το διχαστικό κλίμα παρότι μιλούσε για αποκατάσταση της εθνικής ενότητας. Στήριξε την προπαγάνδα της υπέρ της παλινόρθωσης της βασιλείας στη συναίρεση του «κομμουνισμού» με τη «δημοκρατία», στην επίκληση της «σύμπραξης της Μόσχας με τους βενιζελικούς κεφαλαιοκράτες». Η συναίρεση αυτή οδήγησε σε μια πολωτική λογική που εκφράστηκε με το δίλημμα «Η Μοναρχία ή Κομμουνισμός», όπως ετέθη το 1945 από το *Ελληνικόν Αίμα*, φιλομοναρχική εφημερίδα της ακραιφνούς Δεξιάς, που κυκλοφόρησε το 1942 σε παράνομη έκδοση.

Η *Απογευματινή* του Κων. Τσιφλάκου (1923) διαφοροποιήθηκε από τους αδιάλλακτους της αντιβενιζελικής παράταξης, ενώ η *Ακρόπολις*, η ιδρυθείσα τον 19ο αιώνα κατήγγειλε το 1935 την «αντεθνικήν πολιτικήν μερικών εκατέρωθεν αδιαλλάκτων εφημερίδων» και πρόταξε τη λήθη του παρελθόντος. Οι αντιβενιζελικές αυτές εφημερίδες συγκροτούσαν το λεγόμενο μέτωπο των συνταγματικών και εμφανίζονταν ως προασπιστές των λαϊκών συμφερόντων και εκφραστές της λαϊκής θέλησης, την οποία αντιλαμβάνονταν ως συνυφασμένη με τη βασιλεία.

Κατά τη δεκαετία του '30, η *Βραδυνή* και η *Απογευματινή* κυρίως, αλλά

και άλλες, εμφανίζουν στοιχεία λαϊκού Τύπου –στήλες και ρεπορτάζ κοινωνικού ενδιαφέροντος, στήλες που ικανοποιούν την περιέργεια του κοινού για τον κόσμο, περισσότερες ανταποκρίσεις από τη ζωή σε άλλες χώρες– τα οποία θα αναπτύξουν περισσότερο κατά τη δεκαετία του '50. Το άνοιγμα αυτό στον κόσμο ή και στη «ζωή αλλού εκτός γης», είναι χαρακτηριστικό του Τύπου εν γένει στο Μεσοπόλεμο, παρότι στην Ελλάδα γίνεται δειλά και καθυστερημένα σε σύγκριση με ό,τι συνέβη στην Αγγλία ή τη Γαλλία από το τέλος ήδη του 19ου αιώνα. Το φωτορεπορτάζ ικανοποιεί εν μέρει και αυτή την ανάγκη. Η στήλη των *Αθηναϊκών Νέων*. «Τα γεγονότα απ' όλον τον κόσμο δια του φωτογραφικού φακού», ανήκει σε αυτή την περίπτωση.

Στη δεκαετία του '50 το λαϊκό προφίλ των εφημερίδων αυτών είναι εντονότερο. Αρκετά από τα κύρια άρθρα της *Βραδυνής* δεν είναι πολιτικού περιεχομένου, εκτός και αν η επικαιρότητα επιτάσσει, ενώ συχνά το πολιτικό δραματοποιείται, όπως στο κύριο άρθρο της 5ης Οκτωβρίου 1953 που φέρει τον τίτλο: *Πώς έγινε ακούσιος πράκτωρ της σοβιετικής αστυνομίας. Δραματική περιπέτεια Έλληνας κληρικού*. Παράλληλα οι στήλες των εφημερίδων ανοίγουν σε μια ευρύτερη κατηγορία θεμάτων, έρευνες, αναγνώσματα και ειδικές στήλες. Έτσι, η *Βραδυνή* εγκαινιάζει την «Αθλητική Βραδυνή» το 1956 και η *Αθηναϊκή* αυξάνει την κυκλοφορία της με την ποικιλία της ύλης. Επίσης, το *Εμπρός* –αντιβενιζελική στο πρώτο μισό του αιώνα και δεξιά εφημερίδα με την επανέκδοσή της το 1945, μη ανήκουσα σε κόμμα και κατά τον ισχυρισμό της– αποκτά στα μέσα της δεκαετίας του '50 το χαρακτήρα μιας πολιτικά ουδέτερης λαϊκής εφημερίδας και κυκλοφορεί κάθε Σάββατο. Καινοτομία στην εμφάνιση της πολιτικής εφημερίδας που μοιάζει με περιοδικό αποτελεί η έκδοση της *Μεσημβρινής* το 1961 από την Ελένη Βλάχου, εξαιτίας της έμφασης σε θέματα καθημερινής ζωής και καλλιτεχνικού ενδιαφέροντος και της κατάργησης της τελευταίας σελίδας, της μίας από τις δύο ειδησεογραφικές σελίδες.

Από τους παλαιούς τίτλους συνεχίζουν την ιστορία τους στον δεύτερο Μεταπόλεμο, η *Ακρόπολις* του Νάσου Μπότση, η *Εστία* των Κύρου, το *Έθνος* του Ι. Νικολόπουλου. Από τις εφημερίδες του Μεσοπολέμου επιβιώνουν ή επανεκδίδονται η *Καθημερινή*, η *Βραδυνή* και η *Απογευματινή*, τα *Νέα* και το *Βήμα*, η *Αθηναϊκή* (1951) του Ιωάννου Παπαγεωργίου, καθώς και ο *Ασύρματος* του Γ. Τζιρακόπουλου (1939-1941). Από αυτές το *Έθνος* είχε παυθεί επί Κατοχής και η *Εστία* και ο *Ασύρματος* είχαν διακόψει την έκδοσή τους. Εκτός από τις εφημερίδες του Λαμπράκη και την *Αθηναϊκή* που ανήκαν στο Κέντρο, αν και το *Βήμα* στήριζε τον Αλ. Παπάγο στις

εκλογές του Νοεμβρίου 1952, οι εφημερίδες του Λαϊκού Κόμματος στο Μεσοπόλεμο υποστήριζαν τη δεξιά παράταξη, τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ. Η Βραδυνή υποστήριξε το Λαϊκό Κόμμα, και στις εκλογές του 1951, και προσχώρησε στην υπέρ του Παπάγου αρθρογραφία μετεκλογικά. Η *Εστία*, πιστή στον Σπ. Μαρκεζίνη, υπέρ του Νέου Κόμματος το 1950, στήριξε τον Συναγερμό στη συνέχεια και το Κόμμα των Προοδευτικών το 1956. Υπερδεξιά, «γεροντοκόρη» σύμφωνα με το χαρακτηρισμό της Ακροπόλεως, ή «άκρα Δεξιά» κατά την Απογευματινή, έμεινε σταθερή στο συντηρητικό, ελιτιστικό προφίλ της. Το Έθνος τέλος υποστήριξε το 1951 το κόμμα του Γ. Παπανδρέου και κατόπιν τη Δεξιά. Νέες κυκλοφορίες στο χώρο της Δεξιάς συνιστούν ο *Εθνικός Κήρυξ* (1945) μαρκεζινική, η *Ημέρα* (1964) των Π. και Γ. Αθανασιάδη, εντόνως αντιπαπανδρείκη, και ο *Ελεύθερος Κόσμος* (1966) του Σάββα Κωνσταντόπουλου που προετοίμασε ιδεολογικά την έλευση της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Επισημαίνουμε τέλος ένα πλήθος από ακροδεξιά και εθνικής διαπαιδαγώγησης έντυπα, την *Εφημερίδα των Χιτών* (1946), την εβδομαδιαία εφημερίδα του Α' Τάγματος Σκαπανέων, τον *Εθνοφύλακα* (1945), εβδομαδιαίο περιοδικό των εθνοφυλάκων, τον *Ακρίτα* (1947), την *Αναμόρφωσιν* (1948), και τον *Σκαπανέα Μακρονήσου* (1949). Στη σοβαρή συζήτηση περί ελευθερίας και ολοκληρωτισμού παρεμβαίνει και το περιοδικό *Εποχές* του Χ. Λαμπράκη (1963), μηνιαία έκδοση πνευματικού προβληματισμού και γενικής παιδείας, με διευθυντή τον Άγγελο Τερζάκη, το οποίο τοποθετείται ιδεολογικά στο χώρο του φιλελεύθερου αντικομμουνισμού που εκφράζουν το γαλλικό *Pfeuves*, το γερμανικό *Der Monat* και το βρετανικό *Encounter*.

Το κομματικό σύστημα την περίοδο αυτή συγκροτείται με βάση το σχήμα Δεξιά-Κέντρο-Αριστερά. Τον ρευστό χώρο του Κέντρου και της Κεντροαριστεράς καλύπτουν, εκτός από τις εφημερίδες που αναφέραμε, αρκετές άλλες, όπως η *Ελευθερία* του Π. Κόκκα (1944) και η *Μάχη* (1941) –υποστήριξε το κόμμα του Τσιριμώκου– που είχαν και οι δύο παράνομες εκδόσεις επί Κατοχής. Αργότερα κυκλοφόρησαν η *Προοδευτική Αλλαγή* και ο *Προοδευτικός Φιλελεύθερος* της ΕΠΕΚ, η *Ωρα*, που υποστήριξε τη Δημοκρατική Ένωση το 1956, και η *Αυγή* (1952) από το χώρο της Αριστεράς. Οι εφημερίδες του Κέντρου διαφοροποιούνταν από την Αριστερά και από τη Δεξιά, πρεσβεύοντας τον κατευνασμό, την ψυχική ηρεμία¹⁴ και την

14. Το *Βήμα* (12 Μαΐου 1945).

υπέρβαση της πώλωσης. «Το κέντρον εξεκίνησε με την πρόθεσιν ν' αμβλύνη τας αντιθέσεις και να εκφράση το τμήμα εκείνο του λαού, που έχει τα ολιγώτερα πάθη, διότι διέπραξε τα ολιγώτερα λάθη», διαβάζουμε στην *Ελευθερία*,¹⁵ ενώ τον Δεκέμβριο αναφερόταν σε συγκεκριμένους στόχους, κοινωνική δικαιοσύνη και ανύψωση του βιοτικού επιπέδου των εργαζομένων. Παρότι με το τέλος του Εμφύλιου πολέμου, οι εφημερίδες του Κέντρου έχουν προσχωρήσει στη δεξιά αντίληψη περί εθνικοφροσύνης, θέτουν το ζήτημα της μεταχείρισης των ηττημένων του Εμφυλίου και των δικών στελεχών της Αριστεράς,¹⁶ όπως και εκείνο των δωσιλόγων και της κάθαρσης, το οποίο ιδιαίτερα προβάλλει η *Ελευθερία*.

Σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο ηγεμονεύει η πάλη μεταξύ Ανατολής και Δύσης, μεταξύ βαρβαρότητας και πολιτισμού, ο Τύπος όχι μόνον δεν αυτονομείται από το κομματικό σύστημα αλλά είναι εκείνος που δίνει συχνά τον τόνο. Την εφημερίδα συνθέτουν βεβαίως και οι λογοτέχνες και οι διανοούμενοι που συνιστούν δυναμικό στοιχείο της ταυτότητάς της είτε ως συντάκτες είτε ως συνεργάτες. Ωστόσο η δημόσια παρέμβασή της γίνεται μέσω της πολιτικής της γραμμής.

Με αφορμή το Κυπριακό και σύνθημα την ένωση, η εθνικοφροσύνη εναλλάσσεται με τον αλυτρωτικό εθνικισμό στη δεκαετία του '50, γύρω από τον οποίο δημιουργούνται ασυνήθιστες συγκλίσεις της Αριστεράς με τη Δεξιά. «Το ενιαίον πανεθνικόν μέτωπον από της Αμμοχώστου μέχρι της Κερκύρας», όπως έγραφε η *Ακρόπολις* τον Αύγουστο του 1954, έθεσε εν αμφιβόλω συμμαχίες και δεσμεύσεις. Η επάνοδος στη νομιμότητα θα έρθει για τον δεξιό Τύπο με την αλλαγή πολιτικής στο Κυπριακό επί κυβερνήσεως Κωνσταντίνου Καραμανλή. Η ιδεολογία της εθνικοφροσύνης ισχυροποιείται το 1958 με την άνοδο της ΕΔΑ και με τον Ανένδοτο. Η Ένωση Κέντρου υπήρξε άλλωστε για τη Δεξιά αστικό μεν κόμμα, αλλά με «κομμουνιστικό αμοραλισμό», σύμφωνα με τον Θεοφύλακτο Παπακωνσταντίνου. Αναστάτωση προκάλεσε στον Τύπο και η Αποστασία, γιατί αποκάλυψε παρασκηνιακές ενέργειες και απείθεια των κεντρικών εφημερίδων στην κομματική γραμμή. Ο Π. Κόκκας τον Νοέμβριο του 1964 κατηγορεί τον Γ. Παπανδρέου για δικτατορική διοίκηση της Ένωσης Κέντρου,

15. *Ελευθερία* (14 Μαρτ. 1946).

16. Βλ. σχετικά, Μαρία Κομνηνού, *Από την αγορά στο θέαμα. Μελέτη για τη συγκρότηση της Δημόσιας Σφαίρας και του κινηματογράφου στη σύγχρονη Ελλάδα, 1950-2000*, Εκδόσεις Παπαζήση, 64-66.

ενώ το πρωτόκολλο για υιοθέτηση συμβιβαστικής λύσης και εντολής στον Στεφανόπουλο, συνυπέγραψαν στις 24 Ιουλίου 1965 ο Χρήστος Λαμπράκης, ο Ι. Παπαγεωργίου της *Αθηναϊκής* και ο Ι. Βελλίδης της *Μακεδονίας*.¹⁷

Ένας αξιόλογος αριθμός τίτλων συνεχίζει την ύπαρξή του επί της δικτατορίας των συνταγματαρχών. Διεκόπη ωστόσο η κυκλοφορία του *Έθνους* όταν περιήχθησαν σε δίκη οι υπεύθυνοι εκδότες και συντάκτες για τη δημοσίευση άρθρου του Ι. Ζίγδη για το Κυπριακό (31 Μαρτ. 1970). Η Ελένη Βλάχου διέκοψε επίσης την έκδοση των εφημερίδων της, *Καθημερινή* και *Μεσημβρινή*, όπως συνέβη και με την *Ελευθερία* και με την αναγκαστική διακοπή της έκδοσης των εφημερίδων της Αριστεράς *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή*. Η *Νέα Ελλάς* και η *Νέα Πολιτεία* –η πρώτη κυκλοφόρησε τον Ιούλιο του 1967 και η δεύτερη στις 17 Σεπτεμβρίου 1968– αντιπροσωπεύουν καινούργιες εκδόσεις που επιδίωξαν να προπαγανδίσουν τον «νεωτερικό» και «υπερκομματικό» χαρακτήρα της «Επανάστασης», αρθρώνοντας έναν ιδεολογικό λόγο που έδινε έμφαση στη διαφθορά των πολιτικών ακόμη και της Δεξιάς, ως αιτία ανάληψης της διακυβέρνησης της χώρας από το Στρατό. Στην ιδεολογική αυτή τάση αντιτέθηκε η *Εστία*, η οποία στήριζε το καθεστώς, και η *Βραδυνή*, η οποία το αντιπολιτεύθηκε.

17. Στο ίδιο, 77.

Μαργαρίτα Δρίτσα

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ*

Εισαγωγή

Ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ, και κυρίως τα οικονομικά περιοδικά, παρουσιάζει στην ιστορική του πορεία κοινά χαρακτηριστικά και λειτουργίες όπως και ο υπόλοιπος Τύπος. Αποτελεί φορέα διαμόρφωσης τάσεων, ενώ ταυτόχρονα παραμένει σε μεγάλο βαθμό και καθρέπτης της κυρίαρχης οικονομίας. Ειδικότερα, όμως, διαχέει αρκετά ακριβή πληροφόρηση οικονομικού και πολιτικού περιεχομένου, περιλαμβάνει διαφημίσεις, διαχέει επιχειρηματικό ήθος και νοοτροπίες που εντάσσονται στον «πολιτισμό της αγοράς».

Η πορεία του οικονομικού Τύπου στην Ελλάδα ακολουθεί τροχιά αντίστοιχη με εκείνη της ανάπτυξης της οικονομίας. Η οικονομική πληροφόρηση, μεμονωμένη και περιθωριακή στις πολιτικές εφημερίδες στην αρχή, αυτονομείται μετά τα τέλη του 19ου αιώνα και συγκροτεί το προνομιακό υλικό κυρίως περιοδικών εκδόσεων. Η έκδοση οικονομικών περιοδικών, περισσότερο από τα πολιτικά ή τα γενικής ύλης έντυπα, υπήρξε σχετικά νέο φαινόμενο και αντικατοπτρίζει τη μετάβαση της ελληνικής κοινωνίας και οικονομίας προς το σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα. Ενώ όμως υπάρχει πληθώρα αναλύσεων και μελετών για τον πολιτικό Τύπο –εφημερίδες, περιοδικά κτλ.– και, πρόσφατα, γενικότερα για τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης, ο οικονομικός Τύπος φαίνεται να έχει διαφύγει της συστηματικής προσοχής των περισσότερων αναλυτών και ιστορικών.

Οικονομικά περιοδικά κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα

Η αθρόα εμφάνιση εντύπων οικονομικού χαρακτήρα και ιδιαίτερα οικονομικών περιοδικών ως νέο φαινόμενο άρχισε να γίνεται αισθητή κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, όταν ακριβώς στην Ελλάδα εισάγο-

* Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του Στρογγυλού Τραπεζιού.

νταν νέοι οικονομικοί θεσμοί δυτικού τύπου, ενώ η χώρα ανοιγόταν στις ξένες χρηματαγορές και το χρηματιστήριο είχε γίνει πόλος συσπείρωσης τραπεζιτών και άλλων επιχειρηματιών – μεγάλων και μικρών. Το τέλος του 19ου αιώνα ήταν ακόμη εποχή έντονης διεθνοποίησης με αυξανόμενη εξωστρέφεια της ελληνικής οικονομίας. Η συνομολόγηση πολλών ξένων δανείων, η αύξηση των ελληνικών εξαγωγών αλλά και των ευρωπαϊκών εισαγωγών, οι ευνοϊκές συνθήκες για την παρουσία πλειάδας ξένων επιτροπών και ειδικών, και οι προσπάθειες ιδιαίτερα της κυβέρνησης Τρικούπη να παρουσιάσει τη χώρα ως σύγχρονο ευρωπαϊκό κράτος στοιχειοθετούσαν τη βαθύτερη ενσωμάτωση της Ελλάδας στη διεθνή οικονομία. Και στην Ελλάδα, μαζί με τις νοοτροπίες που πλησίαζαν ολοένα περισσότερο σ' εκείνες της Δύσης, έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτες μεγάλες επιχειρήσεις, τα πρώτα εργοστάσια και οι σιδηρόδρομοι.

Τα οικονομικά περιοδικά αντικατόπτριζαν, ως ένα βαθμό, όπως κάθε μέσο ενημέρωσης, την οικονομία και την κοινωνία της εποχής. Αφετέρου, ανταποκρίνονταν επίσης στην ανάγκη ενός ολοένα μεγαλύτερου κοινού να ενημερώνεται επαρκώς και επακριβώς για τα οικονομικά τεκταινόμενα. Όπως, όμως, συμβαίνει και σήμερα, μέσα από τη λειτουργία της πληροφόρησης, διαχέονταν συγκεκριμένες αρχές καθώς και ένα νέο ήθος οικονομικό και επιχειρηματικό, που γενικευμένο ήδη την ίδια εποχή στην υπόλοιπη Ευρώπη, εισέβαλλε με ορμή και στις χώρες της περιφέρειας.

Ο πολλαπλασιασμός των οικονομικών περιοδικών συνεχίστηκε και στον 20ό αιώνα με μεγαλύτερη, ωστόσο, ένταση στην περίοδο του Μεσοπολέμου και με σημείο αιχμής τα μετά την οικονομική κρίση (1929-1932) χρόνια. Δέχτηκε την επίδραση της τεχνολογίας που καθιστούσε ευκολότερη την επικοινωνία και την κυκλοφορία της πληροφορίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο, ενώ εξοικείωσε το κοινό του με θεωρητικά σχήματα, στατιστικές πληροφορίες και με τη λογική της πολιτικής οικονομίας. Η έντονη διολίσθηση μετά την κρίση προς πρακτικές διμερών διαπραγματεύσεων και συμφωνιών, που χαρακτήρισαν την περίοδο του Μεσοπολέμου, απαιτούσαν ταχεία προσαρμογή στις νέες συνθήκες, που βασιζόταν σε καλή πληροφόρηση και καλύτερη δικτύωση ελλήνων και ξένων επιχειρηματιών, κυβερνητικών οργανισμών και υπηρεσιών. Στη Νοτιοανατολική Ευρώπη αναπτύσσονταν πολιτικές εθνικής (ενδογενούς) ανάπτυξης και ολοκλήρωσης. Η πρόοδος της οικονομίας βασιζόταν τώρα στην εκβιομηχάνιση με υποκατάσταση των εισαγωγών, ενώ η εθνική αγορά που αναδεικνύονταν σταδιακά ως το κατεξοχήν πεδίο ανταγωνισμού των παραγωγών

απαιτούσε νέες μεθόδους διείσδυσης, καλύτερα ενημερωμένους ανταγωνιστές, φαντασία και γνώση για το τι και πώς γίνονταν τα πράγματα αλλού. Τα οικονομικά περιοδικά κάλυψαν περίπου όλα τα θέματα που αφορούσαν στην οικονομική πολιτική, στα εργατικά θέματα, σε θέματα πρόνοιας, στους πρόσφυγες, καθώς και σε σειρά άλλων εξελίξεων.

Παρόμοια κατάσταση επικρατούσε και εκτός Ελλάδος: η αύξηση των οικονομικών περιοδικών ικανοποιούσε με τον αυξανόμενο αριθμό εντύπων, με την ποικιλία της ύλης καθώς και με τη μετάδοση όσο γινόταν ακριβέστερων επιστημονικών αναλύσεων, την ανάγκη για επαρκέστερη πληροφόρηση και επικοινωνία. Στην Ελλάδα, εκδιδόμενα από άρτια συγκροτημένους οργανισμούς και συμπαγείς ομάδες, αναδύθηκαν ως νέοι θεσμοί που εισήγαγαν κανόνες παιγνιδιού ενός «πολιτισμού της αγοράς» (market culture) με ολόένα πιο οργανωμένες μονάδες παραγωγής και διανομής που απαιτούσαν και ανάλογη διαμόρφωση της κοινής γνώμης (ή του καταναλωτικού κοινού). Ο Πλούτος ήδη το 1914 θεωρούσε ότι «τα οικονομικά αποτελούν τον απόλυτον ρυθμιστήν της εν γένει ζωής». Ο οικονομικός Τύπος, εγκαταλείποντας τον σχετικά περιθωριακό χαρακτήρα του του 19ου αιώνα, μεταβλήθηκε σε αναπόσπαστο τμήμα της γενικής κοινωνικής οργάνωσης. Διαπλεκόταν έτσι συχνά και με άλλους θεσμούς στην παραγωγή, την εκπαίδευση, το κράτος και την πολιτική. Αγκάλιασε, ως οργανικό του στοιχείο, τη διαφήμιση και όπως προκύπτει από σχετική έρευνα,¹ η επιμέλεια με την οποία σχεδιάζονταν τα εξώφυλλα των περιοδικών, η φαντασία και η ευρηματικότητα στη διάρθρωση της ύλης, ή ακόμη και ο πολλαπλασιασμός των διαφημίσεων που καταχωρίζονταν συντελούσαν ασφαλώς στην αύξηση εσόδων για τους εκδότες. Η υποστήριξη των περιοδικών μάλλον ήταν δεδομένη, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι σε όλα περίπου, οι καταχωρήσεις και διαφημίσεις ορισμένων κεντρικών θεσμών, όπως π.χ. η Εθνική Τράπεζα την οποία ενδιέφερε ιδιαίτερα η διαμόρφωση ευνοϊκής κοινής γνώμης ανάμεσα στο ειδικό αναγνωστικό κοινό των περιοδικών απ' όπου αντλούσε και την πελατεία της, είναι σταθερές. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι τα οικονομικά περιοδικά συνέβαλαν έτσι στην ανάπτυξη της πίστης στην αγορά, κεντρικό στοιχείο του νέου οικονομικού ήθους που χρειαζόταν για τη αναδυόμενη οικονομία της αγοράς. Τα στοιχεία που έχουν συγκεντρωθεί μας επιβεβαιώνουν ότι σημαντικό μέρος των δημοσι-

1. Ευχαριστώ, και από τις σελίδες αυτές, την κ. Γεωργία Πανσεληνά, υπεύθυνη του Αρχείου Κ. Βοβολίνη, για τη συγκέντρωση υλικού της έρευνας.

εύσεων αφορούσαν στη δανειοδοτική πολιτική, στην ανάπτυξη αγροτικής και βιομηχανικής πίστης, στα εθνικά δάνεια, στις διεθνείς συμβάσεις. Πολλοί διοικητές και στελέχη τραπεζών και δημοσίων οργανισμών άλλωστε, έγραφαν τακτικά για θέματα στα οποία θεωρούνταν ειδικοί. Στελέχη άλλων οργανισμών ιδιωτικών και δημοσίων όπως και καθηγητές πανεπιστημίων είχαν επίσης τακτική παρουσία στις ειδικές στήλες. Τα χαρακτηριστικά αυτά δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει σημαντικά ως σήμερα.

Από ένα μεγαλύτερο σύνολο εντύπων κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα περισσότερα (34 έντυπα) αφορούσαν γενικά οικονομικά θέματα, ενώ έπονταν δύο ισοδύναμες ομάδες, μία για τον γεωργικό τομέα με 16 περιοδικά (σε σύνολο 74) και μία για τους βιοτέχνες και επαγγελματίες (16). Μειοψηφούσαν έντυπα που ασχολούνταν με τους εκπροσώπους των εξαρτημένων μορφών εργασίας, δηλαδή εργάτες, συνταξιούχους ή ακόμη και συνεταιριστές (3).

Τα περισσότερα από αυτά τα έντυπα είχαν επιστημονική χροιά, αν όχι και χαρακτήρα, ενώ επιχειρούσαν να παραμένουν σχετικά αποστασιοποιημένα από τις έντονες πολιτικές διαμάχες της εποχής. Κάποτε ίσως και να επιχειρούσαν να γεφυρώσουν τα πολιτικά χάσματα, υπολείμματα του Διχασμού, λειτουργώντας συχνά ενδεχομένως και ως καταφύγιο δημοσιογράφων και εκδοτών. Ίσως να μην ήταν απλή σύμπτωση, για παράδειγμα, ότι ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* εκδόθηκε το 1926, λίγο μετά τη σύλληψη του Δημητρίου Λαμπράκη από το παγκαλικό καθεστώς και τη διακοπή της κυκλοφορίας της εφημερίδας *Ελεύθερον Βήμα*. Η μέθοδος προφύλαξης συνέπιπτε με τις ανάγκες της πληροφόρησης: Η δημοσίευση δηλαδή πολλών ποσοτικών στοιχείων, οι επιστημονικές (ή καμιά φορά επιστημονικοφανείς) απόψεις και αναλύσεις –συνήθως ξένων ειδικών– που περιείχαν τα περιοδικά βοηθούσαν στην αποφυγή έντονων αντιπαραθέσεων ενώ δεν αποκλειόταν η συνεργασία διανοομένων και ειδικών από αντίπαλες πολιτικές παρατάξεις (π.χ. βενιζελικών και αντιβενιζελικών). Άλλοτε, πάλι, η οικονομική ορολογία κάλυπτε σαφείς πολιτικές παραινέσεις, ενώ ως κοινή προσδοκία όλων των αναγνώστών (και συντακτών) εμφανιζόταν να είναι –με κάποιες παραλλαγές– η μελλοντική ευημερία που θα εξασφαλιζόταν με τη διάχυση νέων αρχών βασισμένων στον ορθολογισμό και την ειρήνη. Το 1921, το *Αρχαίον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών* φιλοδοξούσε να υποβοηθήσει την «ειρηνικήν εξέλιξιν [της Ελλάδος]... με επιδίωξιν... την έρευναν και κριτικήν των ελληνικών οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων διά την επικράτησιν των αρχών οικονομικής και κοινωνικής δικαιο-

σύνης και γενικώς ανθρωπιστικών ιδεωδών...». Το 1930, η εβδομαδιαία *Εργασία* επιστράτευε στο πρώτο τεύχος της τον ίδιο τον Βενιζέλο, ο οποίος, ένα χρόνο μετά την ψήφιση από την κυβέρνησή του του περίφημου «ιδιώνυμου», πρότεινε ως λύση για το ελληνικό πρόβλημα την εργασία που θα έπρεπε να είναι «συνεχής, συστηματική και αδιάπτωτος»... για τη δημιουργία «συγχρονισμένου κράτους, εξασφαλίζοντας τους όρους, υπό τους οποίους θ' αυξάνη διαρκώς το εθνικόν του εισόδημα, θα γίνεται δικαιότερα αυτού η κατανομή και θα παρέχονται τοιουτοτρόπως τα μέσα μεγαλειτέρας ανέσεως και ευζωίας εις ευρύτερα οσημέραι στρώματα του πληθυσμού». Το ίδιο έντυπο, απαντώντας στον ανταγωνισμό της εποχής έγραφε: «Μετριοπαθώς... διά της ηρέμου και μεθοδικής, εκ μέρους των αρμοδιωτάτων συνεργατών εκθέσεως των ενδεικνυομένων λύσεων επί των προβλημάτων, θα επιδιώξωμεν την... προαγωγήν της δημιουργικότητος του λαού μας...» για να καταλήξει με λυρική έξαρση: «... η εργασία είναι η θρησκεία των λαών που δεν παρελθοντολογούν... είναι ο διονυσιακός ρυθμός που τείνει προς την απολλώνειον αρμονίαν... Η εργασία είναι η θέσις, η εργασία είναι το φως, η εργασία είναι ο λυόμενος Προμηθεύς...». Τέσσερα χρόνια ενωρίτερα, ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* φιλοδοξούσε να αποτελέσει «αρχίον μελετών της οικονομικής ζωής» περιλαμβάνοντας στους συντάκτες του επιφανείς ξένους διανοητές, όπως τους Cassel, Keynes, Davies, Withers, με τον ίδιο τρόπο που σήμερα τα οικονομικά περιοδικά αλλά και οι εφημερίδες, επίσης δημοσιεύουν άρθρα, αναλύσεις και συνεντεύξεις ξένων ειδικών. Ο *Οικονομικός Ταχυδρόμος* αναδημοσίευε επίσης άρθρα αγγλικών οικονομικών περιοδικών της φιλελεύθερης παράταξης, όπως το *Economist* και το *Banker*, ενώ συνεργαζόταν με γνωστούς οικονομολόγους της βενιζελικής κυρίως παράταξης, αλλά και γενικότερα τόσο με φιλελεύθερους, όσο και με αγροτιστές, εστιάζοντας τις αναλύσεις σε θέματα που αφορούσαν στη δημόσια οικονομία και στο ρόλο του κράτους σ' αυτή. Ας θυμηθούμε ότι κατά το Μεσοπόλεμο οι συζητήσεις για το ρόλο του κράτους λόγω του αυξανόμενου παρεμβατισμού τόσο στην οικονομία όσο και στην κοινωνία, και λόγω των αναπτυξιακών πρωτοβουλιών που εκαλείτο η κάθε κυβέρνηση να πάρει, βρισκόταν σε σημείο αιχμής. Ήταν άλλωστε έντονος και ο αντίκτυπος ανάλογων αλλά πολύ πιο δραματικών εξελίξεων στην υπόλοιπη Ευρώπη, ιδιαίτερα στη Γερμανία, όπου είχαν μορφωθεί και οι περισσότεροι έλληνες οικονομολόγοι της εποχής.

Ειδικές λειτουργίες και επιχειρηματική συγκρότηση

Παράλληλα με την αυξανόμενη διαφοροποίηση και εξειδίκευση της ελληνικής οικονομίας, ορισμένα από τα οικονομικά περιοδικά αναδείχθηκαν σε ειδικό βήμα για συγκροτημένες ομάδες του επιχειρηματικού κόσμου. Η *Βιομηχανική Επιθεώρηση* για παράδειγμα ιδρύθηκε το 1934 ως «το περιοδικό δημοσιογραφικό όργανο της ελληνικής βιομηχανίας... που θα συντελέση εις την δημιουργίαν πλήρους συνοχής και αλληλεγγύης μεταξύ των βιομηχάνων...». Η βεβαιότητα πάντως αυτή δεν μπορούσε να καλύψει έκδηλες αντιφάσεις της ελληνικής πραγματικότητας και της οικονομικής ηγετικής ομάδας αφού στο πρώτο ήδη τεύχος του περιοδικού φιλοξενήθηκε σε περίοπτη θέση άρθρο του Γεωργίου Ι. Πεσμαζόγλου, υπουργού τότε Εθνικής Οικονομίας, ο οποίος τόνιζε: «Η οικονομική υπόστασις της Ελλάδος είναι διφυής, γεωργική και εμπορική... μετ' εξαίρετικής όλως περισκέψεως [είμεθα υποχρεωμένοι] να προβαίνωμεν εις την ίδρυσιν νέων βιομηχανιών...». Το δόγμα της αυτάρκειας –τόσο καταστροφικό για την ανάπτυξη της νεαρής ακόμη τότε βιομηχανίας– είχε ήδη εγκατασταθεί στις συνειδήσεις παραπέμποντας στη νομοθεσία των κεκορεσμένων κλάδων και δραστηριοτήτων. Η *Βιομηχανική Επιθεώρηση* λειτούργησε ως συνδετικός κρίκος μεταξύ των βιομηχάνων, της κυβέρνησης και της κοινής γνώμης, της οποίας φιλοδοξούσε να είναι «όργανον διαπαιδαγωγήσεως» και πράγματι φαίνεται να συνέβαλε στη συνοχή της αστικής επιχειρηματικής τάξης. Το περιοδικό, παρότι ο εκδότης της Σπύρος Βοβολίνης ανήκε στη φιλομοναρχική αστική παράταξη, φιλοξένησε στις σελίδες του και συνεργασίες βενιζελικών επιχειρηματιών και πολιτικών, στοχεύοντας κυρίως στη διάχυση απόψεων και ιδεών για την αποτελεσματική οργάνωση της παραγωγής και την εντονότερη προσπάθεια εκβιομηχάνισης. Άλλα περιοδικά κινήθηκαν πιο επιμερισμένα, π.χ. το δεκαπενθήμερο περιοδικό *Έργα* (1925-1932) της Α.Ε. Τεχνικών Εκδόσεων, με ιδρυτή τον χημικό Κλ. Φιλάρετο, που κινείτο στο χώρο της τεχνολογίας και των μεγάλων έργων που δημοπρατούνταν εκείνη την εποχή.

Τόσο η Α.Ε. Τεχνικά Έργα όσο και η *Βιομηχανική Επιθεώρηση* και φυσικά ο Οργανισμός Λαμπράκη, ήταν οργανωμένες επιχειρήσεις με στελεχικό δυναμικό, ενώ και τα λαμπρακικά έντυπα με την προσεκτική σύνθεση και ποικίλη φυσιογνωμία τους, που τους εξασφάλισαν μακροβιότητα, έδωσαν τη δυνατότητα μετεξέλιξης της επιχείρησης σε μεγάλο οργανισμό. Οι τρεις αυτές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες σηματοδοτούσαν ήδη ευρύ-

τερες ανακατατάξεις και καινοτομίες στον εκδοτικό τομέα που, τηρουμένων των αναλογιών, αντανakλούσαν και επηρεάζονταν από την ανάδυση στην υπόλοιπη Ευρώπη των μεγάλων συγκροτημάτων για τη διαχείριση της «μαζικής κουλτούρας».

Συμπερασματικά, όσο μπορεί βέβαια κανείς να συναγάγει ήδη συμπεράσματα μια και η έρευνα για τον οικονομικό Τύπο είναι ακόμη στο αρχικό της στάδιο, τα οικονομικά περιοδικά του Μεσοπολέμου φαίνεται πως επεδίωξαν να εκφράσουν τις προσδοκίες και τα συμφέροντα ηγετικών ομάδων –διανοουμένων, πολιτικών και επιχειρηματιών– να διαμορφώσουν και να κινητοποιήσουν την κοινή γνώμη υπέρ του αστικού και του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, υπέρ της οικονομικής ανάπτυξης υπό την προστασία και με τη συμμετοχή του κράτους, αλλά υποστήριξαν, καθένα με τον τρόπο του, και την ανάγκη σχετικής αξιοκρατίας τουλάχιστον ως προς τη μελέτη των προβλημάτων από ειδικούς. Προώθησαν με τρόπο ρητό ή υπόρρητο ιδέες για την οργάνωση, την καταξίωση της επιχειρηματικότητας, την έννοια του ανταγωνισμού ως συστατικού της αγοράς, αλλά και την έννοια της συναίνεσης και των κοινωνικών συμμαχιών για την επίτευξη ειρήνης και ευημερίας. Αναμφισβήτητα υπήρξαν φορείς της δημιουργίας της εθνικής αγοράς προωθώντας τη διαδικασία της ενοποίησής της μέσω της τυποποίησης της ενημέρωσης και της επικοινωνίας. Μέσα από την κάλυψη των ποικίλων θεμάτων προέβαλαν μια οικονομική λογική, εκείνη κυρίως του κέρδους, καθώς και αξίες που τόνιζαν τη σημασία της εξουσίας και της δύναμης του χρήματος.

ΑΝΟΙΚΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Συντονίστρια: Λουκία Δρούλια

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΗ ΕΙΣΗΓΗΣΗ

ΤΟ ΘΕΜΑ ΑΥΤΟΥ ΤΟΥ Εργαστηρίου είναι διατυπωμένο πολύ γενικά, για να περιλάβει ακριβώς ένα πλήθος θεμάτων που χρειάζεται να συζητηθούν ευρύτερα και σε βάθος, ώστε να καταλήξουμε σε μια κοινή αποδοχή. Αν όχι ομόφωνη, τουλάχιστον πλειοψηφική. Τα ερωτήματα προέκυψαν, όπως έχει ήδη επισημανθεί, κατά τη διάρκεια της επεξεργασίας που αναλάβαμε για να συντάξουμε αυτό που τιτλοφορήσαμε «Εγκυκλοπαίδια του Ελληνικού Τύπου».

Πρόκειται, πράγματι, για Εγκυκλοπαίδια; Είναι ορθός ο χαρακτηρισμός «ελληνικός» για το περιεχόμενό της; Και, τέλος, τι ακριβώς εννοούμε με τον όρο «Τύπος»; Στη συνάντησή μας εδώ καλό είναι να τεθούν τα προβλήματα αυτά κάτω από το μικροσκόπιο για να συζητηθούν αναλυτικά.

Έτσι, πρώτα πρώτα θα πρέπει να γίνει λόγος για τον όρο Τύπος με κεφαλαίο Τ. Σήμερα η έννοια του Τύπου παραπέμπει αυθόρμητα σε ένα δημοσίευμα που έχει τακτή συνήθως περιοδικότητα και ειδησεογραφικό περιεχόμενο και αναφέρεται στην επικαιρότητα, με μία λέξη στην εφημερίδα. Αν και έχει επίσης περιοδικότητα, το λεγόμενο περιοδικό (το ουσιαστικοποιημένο δηλαδή ουδέτερο του επιθέτου «περιοδικός» που προέρχεται από την έκφραση «περιοδικό έντυπο») έχει πια σαφώς ξεχωρίσει ως έννοια από την εφημερίδα. Θα λέγαμε ότι διαφέρει το περιεχόμενό τους. Ωστόσο, στους πρώτους αιώνες της εφημεριδογραφίας τέτοιος διαχωρισμός δεν ήταν εύκολο να διατυπωθεί, όπως θα μας αναπτύξει αμέσως η κυρία Άννα Ταμπάκη, αφού και οι ίδιοι οι εκδότες πολλές φορές χαρακτηρίζαν μια μηνιαία έκδοση ως εφημερίδα, ή ένα τετρασέλιδο δισεβδομαδιαίο φύλλο ως περιοδικό. Οι ιδιομορφίες αυτές μας οδήγησαν τελικά να συμπεριλάβουμε κοντά στην εφημερίδα και το παντός είδους και περιεχομένου περιοδικό έντυπο, αν και από κάποια στιγμή και πέρα τα έντυπα που έχουν καθιερωθεί να αποκαλούνται περιοδικά αποκτούν τα δικά τους χαρακτηριστικά και συνακόλουθα χάνουν το ρόλο να ενημερώνουν, να προσφέρουν «νέα», «ειδήσεις». Ίσως θα έπρεπε να είχαμε εφαρμόσει αυτόν τον κανόνα μόνο για τον 18ο και τον 19ο αιώνα, πριν δηλαδή αποκτήσουν τα περιοδικά τη συγκεκριμένη, αυτονομημένη τους φυσιογνωμία. Για την αυτονόμηση μάλι-

στα των ειδικών περιοδικών θα κάνει ειδικό λόγο σε επόμενη συνεδρίαση ο κ. Χ. Καράογλου.

Παρόμοιους προβληματισμούς είχαμε και ως προς τα πρόσωπα. Ποιοι είναι οι άνθρωποι του Τύπου. Λογίζονται σ' αυτούς οι ποιητές και λογοτέχνες –που είναι ιδιαίτερα αισθητή η πρωτοβουλία και συνεχής η παρουσία τους στην ανάπτυξη του Τύπου, ιδίως στον 19ο αιώνα–, οι πολιτικοί, οι αγωνιστές, οι επιστήμονες που διετέλεσαν ιδρυτές, εκδότες ή συντάκτες εφημερίδων ή περιοδικών; Πού τοποθετείται και εδώ η διαχωριστική γραμμή, αν μπορούμε να μιλήσουμε για διαχωριστική γραμμή.

Στην *Εγκυκλοπαίδεια* αυτή η περιοδικότητα ενός εντύπου θεωρήθηκε επαρκής χαρακτηρισμός για να συμπεριληφθούν επιλεκτικά αντιπροσωπευτικά δείγματα από όλες τις κατηγορίες που αναφέρθηκαν ήδη. Όσο για τα πρόσωπα, αποφασίστηκε να συμπεριληφθούν άτομα που είχαν κάποια πιο τονισμένη σχέση με τον Τύπο και αυτή τους η πλευρά να αναπτυχθεί στο λήμμα. Στο θέμα του λογοτέχνη-εφημεριδογράφου αναφέρεται η παρέμβαση της συναδέλφου Ουρανίας Πολυκανδριώτη στο Εργαστήρι που θα γίνει λόγος για «τον κόσμο του Τύπου». Άλλωστε, ο ενδιαφερόμενος χρήστης, πιστεύουμε ότι δεν θα καταφύγει στην *Εγκυκλοπαίδεια του Τύπου* για να πληροφορηθεί για το ποιητικό έργο, λ.χ. του Παλαμά. Από εδώ θα πάρει την εικόνα του ως δημοσιογράφου. Από την άλλη μεριά γνωρίζουμε πολύ καλά ότι συχνά, ιδίως στις επαρχίες, εκτός από τους τυπογράφους, ιδρυτές και εκδότες στάθηκαν γιατροί, δικηγόροι ή άλλοι εγγράμματοι που δεν ήταν επαγγελματίες δημοσιογράφοι.

Ας περάσουμε τώρα στον προσδιορισμό «ελληνικός». Το θέμα της γλώσσας στην οποία εκδίδεται ένα φύλλο αποτελεί επίσης θέμα συζήτησης. Αυτό που μπορεί να διατυπώσει ένας δυτικοευρωπαίος συντάκτης μιας *Εγκυκλοπαίδειας του Τύπου*, ότι συγκεντρώνει δηλαδή τον αγγλόγλωσσο ή τον γαλλόγλωσσο Τύπο, δεν μπορεί να ισχύσει εύκολα για την ελληνική περίπτωση. Και τούτο για τις γνωστές ιδιαιτερότητες της ιστορικής πορείας του ελληνισμού, τη μακραίωνη ξένη κατάκτηση, τη μεγάλη διασπορά, αλλά και τη συγκατοίκηση πολλών εθνοτήτων ή πολιτισμικών ομάδων μέσα στα όρια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, η οποία σταδιακά διασπάστηκε σε εθνικά κράτη. Σταδιακά επίσης απέκτησε το ελληνικό κράτος τα σημερινά του σύνορα.

Έτσι έχουμε να κάνουμε με Τύπο που δεν απευθύνεται μόνο σε ελληνόγλωσσους πληθυσμούς της ελληνικής επικράτειας ή έξω από αυτήν, αλλά και σε δίγλωσσους που κατοικούσαν σε περιοχές που ενσωματώθηκαν δια-

δοχικά στο ελληνικό κράτος. Μας απασχόλησε πολύ το θέμα της γλώσσας επικοινωνίας με το ευρύτερο κοινό, καθώς και της ελληνικής, στα πρώτα χρόνια, όταν δεν είχε διαμορφωθεί ακόμα το γλωσσικό όργανο και η αναγκαία ορολογία. Την ποικιλία αυτή –εβραϊκές, γαλλόγλωσσες, τουρκόγλωσσες, καραμανλίδικες– θα θίξουν οι μετέχοντες στο Εργαστήριο αυτό, αναπτύσσοντας τις προϋποθέσεις και το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται κάθε φορά ο ξενόγλωσσος Τύπος στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου*.

Η απάντηση που δώσαμε σε αυτό το πρόβλημα ήταν ότι η *Εγκυκλοπαίδεια* περιλαμβάνει «τις εφημερίδες και τα περιοδικά των Ελλήνων στην πολιτική και πολιτισμική διάσταση του όρου». Βέβαια, δεν είναι πάντοτε τόσο απλά τα ζητήματα. Παίζει σημαντικό ρόλο ποιος εκδίδει το φύλλο και γιατί, ποιος το χρηματοδοτεί, σε ποιον απευθύνεται και βέβαια σε ποια γλώσσα. Τα γερμανικά ή βουλγαρικά προπαγανδιστικά έντυπα της Κατοχής σε ελληνική γλώσσα ανήκουν στην αποδεκτή σε μας κατηγορία; Μια γαλλόγλωσση εφημερίδα της Μασσαλίας λ.χ., που υποστηρίζει την ελληνική υπόθεση, έχει όμως γάλλο εκδότη, αλλά υποκρύπτει έλληνες χρηματοδότες της εκεί παροικίας περιλαμβάνεται στο σώμα της *Εγκυκλοπαίδειας*; Έλληνες εκδότες τουρκικών εφημερίδων στην Κωνσταντινούπολη και ελληνικές εφημερίδες από τούρκους εκδότες συμπεριλαμβάνονται στο σώμα; Ποια πρέπει εδώ να είναι τα κριτήριά μας;

Προβληματισμό προκάλεσε και ο ίδιος ο όρος «*Εγκυκλοπαίδεια*». Είναι άραγε δόκιμος για το έργο που ετοιμάζεται, αφού δεν περιλαμβάνει το σύνολο της ύλης, αλλά μόνον επιλεκτικά περί τα 2.000-2.500 λήμματα εφημερίδων, περιοδικών και προσώπων; Και επιπλέον δεν περιλαμβάνει το σύνολο των θεμάτων ή εννοιών που αφορούν στον Τύπο, όπως λ.χ. την ελευθεροτυπία, τη λογοκρισία ή τους ειδικούς όρους που χρησιμοποιούσαν οι τυπογράφοι κατά τη στοιχειοθεσία και εκτύπωση. Ίσως ο όρος «*Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*», που εννοεί τη συνοπτική εγκυκλοπαίδεια, να ανταποκρινόταν καλύτερα στο περιεχόμενο του έργου. Βέβαια, ας μην ξεχνάμε ότι το έντυπο δημοσίευμα συνοδεύεται από μία Βάση Δεδομένων που φιλοδοξεί να γίνει κάποτε εξαντλητική.

Τέλος θα γίνει λόγος στη συνέχεια και για ορισμένες κατηγορίες του Τύπου, ας τις ονομάσουμε «στρατευμένες», που καταδεικνύουν τη χρήση, την εμβέλεια και τη δύναμη του θεσμού αυτού. Όσο για τον Τύπο της διασποράς και της ομογένειας, αποτελεί θέμα συζήτησης σε άλλη Συνεδρία και το αντίστοιχο Εργαστήριο.

Άννα Ταμπάκη

«ΕΦΗΜΕΡΙΣ» Ή «ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ»;
ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ
ΕΝ ΤΗ ΓΕΝΕΣΕΙ

ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ του ευρωπαϊκού Τύπου, η διάκριση ανάμεσα στο «περιοδικό έντυπο» και στο «βιβλίο» αποτελεί ένα δυσδιάκριτο και πολύπλοκο ζήτημα που έχει απασχολήσει τους ειδικούς μελετητές. Εάν στην καμπή του 18ου και στις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, η «εφημερίδα», το «περιοδικό» φύλλο, είτε φιλολογικό, είτε κυρίως εγκυκλοπαιδικό και «ποικίλης ύλης» και το «βιβλίο» συνιστούν πολιτισμικά προϊόντα διαφορετικά και τείνουν να σταθεροποιήσουν διακριτές κατηγορίες στο μορφολογικό και στο θεματολογικό πεδίο, στους πρώιμους χρόνους αυτή η διάκριση καθίσταται ακόμη πιο δύσκολη. Καθώς προέρχονται από τα ίδια τυπογραφικά εργαστήρια και η επεξεργασία τους συντελείται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο (χαρακτήρες, διακόσμηση), ακολουθούν το γνωστό σχήμα των βιβλίων (8ο), είναι συρραμμένα σε τετράδια των 8, 15 ή 24 σελίδων και έχουν ως επί το πλείστον σελίδα τίτλου, συνεχή σελιδαρίθμηση και πίνακα περιεχομένων, είναι δηλαδή κατ' ουσίαν «αποσπάσματα βιβλίων» (*fragments de livres*). Κάτι που γίνεται ακόμη πιο έκδηλο, όταν συντίθενται σε τόμους.¹ Αυτές τις απόψεις εκφράζει ο Jean Sgard και στις ίδιες συγκλίνουν δύο σημαντικοί ιστορικοί του βιβλίου, ο Roger Chartier και ο Daniel Roche, που διατυπώνουν σε εργασία τους την άποψη πως τα βιβλία και τα περιοδικά έντυπα «έχουν κατασκευαστεί με το ίδιο ακριβώς τεχνικό σύστημα, με τα ίδια μέσα, με πανομοιότυπες κινήσεις» και πως «καμία ουσιαστική τεχνική μεταβολή δεν διαφοροποιεί την κατάσταση πριν από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα».² Οι νέες τυπογραφικές εφευρέσεις, που επιτρέπουν γρήγορες εκτυπώσεις και συνεπώς μεγαλύτερα τιράζ, εφαρμόζονται κυρίως για τα πολιτικά φύλλα της εποχής.³

Στον αιώνα του Διαφωτισμού, μπορούμε ωστόσο να διακρίνουμε, κάτω από τη

1. Jean Sgard, «La multiplication des périodiques», *Histoire de l'édition française*, tome II: *Le livre triomphant 1660-1830*, 198.

2. Roger Chartier – Daniel Roche, «Livres et presse: véhicule des idées», *Seventh International Congress on the Enlightenment: Introductory Papers (Budapest, 26 July-2 August 1987)*, The Voltaire Foundation (Oxford 1987) 99-100.

3. Claude Bellanger – Jacques Godechot – Pierre Guiral – Fernand Terrou, *Histoire Générale de la Presse française*, tome II: *De 1815 à 1871*, PUF (Paris 1969) 13 κ.ε.

σκέπη της «περιοδικότητας» και τους ρυθμούς έκδοσης στους οποίους υπακούουν (ημερήσια, εβδομαδιαία, μηνιαία ή ετήσια) διάφορα είδη περιοδικών εντύπων: φύλλα που υπόσχονται και προσφέρουν άμεση ενημέρωση, με κυκλοφορία εβδομαδιαία, δύο φορές την εβδομάδα, ή τέλος καθημερινή, και φύλλα με πολιτιστικό περιεχόμενο που έχουν ρυθμό κυκλοφορίας μηνιαίο, τριμηνιαίο ή και ετήσιο.⁴ Οι λεγόμενες «γαζέτες» (gazettes) δεν υπόκεινται στους νόμους του βιβλίου. Συνήθως εκδίδονται σε φύλλα σχήματος 4ου, είναι ολιγοσέλιδες (4 σελίδες ή λίγο μεγαλύτερες), εύπλαστες ως προς το περιεχόμενό τους και αυτοτελείς (δεν φέρουν δηλαδή συνεχή σελιδαρίθμηση).⁵ Μία ενδιαφέρουσα ερμηνευτική εκδοχή, με πολυσημία όρων, καταγράφει το 1794 σε επιστολή του προς τον Κωνσταντίνο Κούμα, ο Γεώργιος Αυξεντιάδης Ζουπανιώτης: «Αι γαζέταις οπού ερωτάς τί είναι ονομάζονται και νοβέλαις, και εφημερίδες, και ζαϊτούνκια, από του τζάιτ, ό δηλοί τον καιρόν γερμανιστί, είναι οπού τυπώνονται εις Βιέννην από επί ταυτού ανθρώπους, και περιέχουσι κάθε πράγμα οπού γίνεται νέον εις όλην την Ευρώπην, και Τουρκίαν, και ως ειπείν, εις όλην την οικουμένην, και όστις αγαπά, και είναι φιλομαθής των νέων πραγμάτων περί των πολέμων, και άλλων συμβεβηκότων, πληρώνει δέκα τέσσερα φοιρίνια, και τω στέλλονται δις της εβδομάδος [...]. Από αυτάς τας εφημερίδας ημπορεί να συμπεράνη τινάς ότι γίνονται και τα ιστορικά συγγράμματα, επειδή είναι συλλογή πολλών εφημερίδων οπού διαλαμβάνουσιν ή περί μόνων πολέμων, ή περί άλλων υποθέσεων, ωσάν οπού είναι ανάγκη να γραφή εκεί κάθε νεωτέρισμα».⁶ Εδώ προφανώς υπονοεί τα διάφορα *Giornali*, τις *Ιστορίες του παρόντος έτους*, όπως μας έρχονται μεταφρασμένα στην ελληνική παιδεία, κυρίως μέσα από τον ιταλικό διαυλο. Είχα σταχυολογήσει την παραπάνω μαρτυρία όταν επεξεργαζόμαστε τα Ευρετήρια του *Ελληνικού και Φιλολογικού Τηλεγράφου* (1983). Ανατρέχοντας στη *Γαλλική Εγκυκλοπαιδεία*, είχα διασταυρώσει και αντιπαραβάλλει τους όρους με τα αντίστοιχα λήμματα *Gazette*, όρο που υποδηλώνει κυρίως την τρέχουσα πολιτική ενημέρωση («contenant surtout la relation des affaires publiques») και *Journal*, που υποδηλώνει την ενημέρωση σε θέματα παιδείας («ouvrage périodique qui contient des extraits des livres nouvellement imprimés, avec un détail des découvertes que l'on fait tous les jours dans les Arts et dans les Sciences») και αναφέρονται στην τρέχουσα εκδοτική, επιστημονική και καλλιτεχνική δραστηριότητα.⁷

4. Για μια τυπολογική διάκριση ανάμεσα στο «Journal» και στο «Newspaper» σε πιο πρώιμη περίοδο, βλ. και Richmond P. Bond, «Introduction», *Studies in the Early English Periodical*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 14 κ.ε

5. Jean Sgard, «La multiplication des périodiques», ό.π., «Les périodiques: une typologie», 203.

6. Ιωάννου Οικονόμου Λαρισσαίου 1783-1842, *Επιστολαί Διαφόρων* (Αθήνα 1964) 17.

7. *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné*, τ. VII, 534-535 και τ. VIII, 896-897.

Τώρα που ο πνευματικός μόχθος του Λεάνδρου Βρανούση μας κληροδότησε την «αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθεί» στην πληρέστερη δυνατόν μορφή της, την *Εφημερίδα* δηλαδή των Μαρκιδών Πουλίου, θα ήθελα να σταθώ σε ορισμένα καιρία μορφολογικά χαρακτηριστικά της. Το 1791 κυκλοφορεί, χωρίς τίτλο, σε δίστηλη μορφή, δύο φορές την εβδομάδα, Τρίτη και Παρασκευή. Η ύλη κατανέμεται σύμφωνα με την τρέχουσα επικαιρότητα, χωρίς συγκεκριμένες προδιαγραφές. Η έκτασή της ποικίλλει από 4 σε 6 σελίδες, ανάλογα με τον όγκο των ειδήσεων. Δεν έχει συνεχή σελιδαρίθμηση. Είναι δηλαδή, θα έλεγα, ένα τυπικό παράδειγμα του είδους «γαζέτα». Το 1792 διαφοροποιείται αισθητά: διασώζεται με την ακόλουθη σελίδα τίτλου: *Εφημερίς, εί' ουν Ακριβές Απάνθισμα των κατά τον ενεστώτα χρόνον αξιολογωτέρων, ναι μην, και ακριβεστέρων παγκοσμίων συμβεβηκότων, άπερ φιλοπόνως και εμμελώς, δίκην μελίσσης, απανταχόθεν συλλεξάμενοι, χάριν της επωφελώς των πολλών περί τα νέα περιεργίας φιλοφρόνας εκδίδομεν* (Βιέννη, 1792). Κυκλοφορεί πάντα δις της εβδομάδος, σε μικρότερο σχήμα και μονόστηλη. Με πιο έκδηλη τη μορφολογική συγγένεια προς το βιβλίο φέρει συνεχή σελιδαρίθμηση και διακρίνεται από πιο εκλογικευμένη διάταξη της ύλης. Κάθε τεύχος έχει έκταση 8 σελίδων κατά μέσο όρο.⁸ Τα επόμενα έτη 1793 και 1794 ακολουθούνται οι νέες προδιαγραφές με μικρές αποκλίσεις στην περιοδικότητα και στην έκταση των τευχών. Η χρονιά 1796 λανθάνει, και στον τελευταίο τόμο του 1797 προτάσσεται η εξής σελίδα τίτλου: *Εφημερίς τουτέστι Ακριβής Ιστορία των κατά τον παρόντα χρόνων αξιολογωτέρων, και ακριβεστέρων συμβεβηκότων* (Βιέννη, 1797). Η πολιτική ειδησεογραφία κυριαρχεί και πάλι, ενώ έχουμε για πρώτη φορά με μεγαλύτερη συχνότητα πολιτιστικές και εκδοτικές ειδήσεις. Στέκομαι σ' αυτήν την πρώιμη προσπάθεια, που ανακόπηκε βίαια, γιατί ακριβώς μέσα από τις στήλες της *Εφημερίδας*, ενός εντύπου που χρήζει πολλαπλών αναγνώσεων και ερμηνειών, γίνεται φανερό το τυπολογικό πέρασμα από τη «γαζέτα» στην «πολιτική εφημερίδα» (*journal politique*) με τάσεις να συμπεριλάβει θέματα «γενικής παιδείας».

Αναμφίβολα, ο περιοδικός τύπος του Διαφωτισμού, τόσο στο ευρύ, ευρωπαϊκό πλαίσιο αναφοράς, όσο και στις σημαντικές ελληνικές εκδοχές του, έχει έναν πρωταρχικό «παιδευτικό» και «εγκυκλοπαιδικό» χαρακτήρα. Ο προσανατολισμός προς όλους τους χώρους του επιστητού, οι νέες σηματοδοτήσεις του χρόνου και

8. Δημοσιεύεται ως Παράρτημα (με ξεχωριστή σελιδαρίθμηση) η *Σύνοψις των αναμεταξύ Ρωσίας και Πόρτας κατά καιρούς και Τελευταίων Συνθηκών ταις οποίαις προσετέθησαν και τα Μανιφέστα ή αιτιολογήματα Της Ρωσίας και Πόρτας περί του κινήματος του τελευταίου πολέμου εις χρήσιν κοινήν και μάλιστα των περί την πραγματείαν καταγινόμενων (...)*.

του χώρου, η ανθρωπογεωγραφία, οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις, οι εξερευνήσεις και το επιστημονικό περιηγητικό ενδιαφέρον, οι επιστήμες, οι εφευρέσεις και οι ανακαλύψεις, η δεκτικότητα στο «αξιοπεριεργό», οι κατακτήσεις στα γράμματα και τις τέχνες, όλα αυτά σφραγίζουν με μία απίστευτη πυκνότητα και πληθωρικότητα τα περιοδικά έντυπα του Διαφωτισμού. Τα πρώτα ελληνικά περιοδικά φύλλα (πολιτικές εφημερίδες και φιλολογικά περιοδικά) των αρχών του 19ου αιώνα αντιγράφουν και μιμούνται τα αντίστοιχα δυτικά τους πρότυπα. Έναν σημαντικό αγωγό μετακίνησης αποτελούν ασφαλώς τα έντυπα των γάλλων Ιδεολόγων (*Décade Philosophique, Revue Encyclopédique, Magasin Encyclopédique*, κ.λπ.) αλλά δεν πρέπει να παραβλέπουμε πως, ως επί το πλείστον, και ο υπόλοιπος ευρωπαϊκός περιοδικός Τύπος κινείται ευκρινώς στο χώρο της «γενικής παιδείας» και ενημέρωσης. Ο Διαφωτισμός κληροδότησε μάλιστα αυτά τα χαρακτηριστικά και στον περιοδικό Τύπο του Ρομαντισμού.⁹ Αυτό ακριβώς πρέπει να μας κάνει προσεκτικούς σε ό,τι αφορά επιβιώσεις πηγών και θεμάτων έως το 1847, όπως παρατηρήθηκε άλλωστε από όλους τους συνεργάτες του προγράμματος ΠΕΝΕΔ 484, που ασχολήθηκε με τη μελέτη του Τύπου της περιόδου 1811-1847.

Ήρθε η στιγμή να μας απασχολήσει η αμφισημία ή μάλλον η πολυσημία του όρου «εφημερίς» στα χρόνια που κορυφώνεται το διαφωτιστικό ρεύμα. Ήδη ο Αδαμάντιος Κοραής, στους *Παραλλήλους Βίους του Πλουτάρχου* αναφέρεται στην αναγκαιότητα του περιοδικού Τύπου: «Ἐν ἀφ' ὅσα ἐπροξένησεν εἰς τὴν πολιτικὴν τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαν ἡ τυπογραφικὴ τέχνη καλὰ, εἶναι καὶ αἱ πολιτικαὶ καὶ φιλολογικαὶ Ἐφημερίδες [...] ἤθελε πολὺ ταχύνει τὴν εἰς τὸ καλὸν τῆς Ἑλλάδος προκοπὴν καὶ βελτίωσιν Ἐφημερίς πολιτικοφιλολογικὴ γραμμὴν εἰς τὴν κοινῶς λαλουμένην γλῶσσαν, ἥτοι Ἐφημερίς ἐρατισμένη ἀπὸ τὰς πολιτικὰς καὶ φιλολογικὰς τῶν φωτισμένων τῆς Ἑυρώπης Ἐθνῶν Ἐφημερίδας, ἐπειτα καὶ ἀπὸ τὰς εἰδήσεις τῶν ἰδίως συμβαινόντων εἰς τὴν Ἑλλάδα».¹⁰ Ἐκτός ἀπὸ τὴ βραχύβια πολιτικὴ εφημερίδα *Εἰδήσεις διὰ τὰ Ανατολικά Μέρη* (Βιέννη 1811, εφημερίδα μικροῦ σχήματος, μονόστηλη καὶ με συνεχὴ σελιδαρίθμηση), πρόδρομο τοῦ *Ἑλληνικοῦ Τηλεγράφου*, καὶ τὸν *Λόγιο Ἑρμῆ*, που κυκλοφορεῖ ὡς τὸ 1816 με τὸν πλήρη τίτλο *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος ἢ Φιλολογικαὶ Ἀγγελίαι*, τὰ περισσότερα «φιλολογικά» περιοδικά έντυπα τῆς περιόδου 1811 με 1821, περιέχουν στὸν τίτλο τοὺς τὴ λέξη εφημερίδα: *Ἀθηνὰ ἢ Ἐφημερίς φιλολογικὴ, επιστημονικὴ, πολιτικὴ καὶ ἐμπορικὴ* (Παρίσι 1819), *Μέλισσα ἢ Ἐφημερίς ἑλληνικὴ* (Παρίσι 1819-1821), *Μουσεῖον ἢ Ἐφημερίς ἑλληνικὴ, φιλολογικὴ, επιστημονικὴ, καὶ τεχνικὴ* (Παρίσι 1819). Αὐτὴ ἡ πρακτι-

9. Simon Jeune, «Les revues littéraires», *Histoire de l'édition française*, tome III: *Le temps des éditeurs. Du Romantisme à la Belle Époque*, 409 κ.ε.

10. Αδαμάντιος Κοραής, *Αυτοσχέδιοι Στοχασμοί*, τ. Δ' (Παρίσι 1809) μζ'-μη'.

κή των επεξηγήσεων, με κυρίαρχη τη χρήση του όρου εφημερίδα και με άλλες παραλλαγές, δεν εγκαταλείπεται, όπως γνωρίζετε, και στα μεταγενέστερα χρόνια. Θα περιοριστώ σε ορισμένα παραδείγματα: Η *Ηώς*, σύγγραμμα περιοδικόν, ασχολούμενον περί την φιλολογίαν, φιλοσοφίαν, περί τας επιστήμας, τέχνας, γεωργίαν, εμπόριον και τ.λ.π. (Ναύπλιο 1830-1831), Η *Αθηνά*, ήτοι *Ανάλεκτα γεωγραφικά, φιλολογικά, ιστορικά, οικονομικά και περί εφευρέσεων* (Ναύπλιο 1831), Η *Αιγιναία*, εφημερίς φιλολογική, επιστημονική και τεχνολογική (Αίγινα 1831), Ο *Σωτήρ*, *Εφημερίς πολιτική, φιλολογική και εμπορική/Le Sauveur, Journal politique, littéraire et commercial* (Ναύπλιο-Αθήνα 1834-1838), *Μνημοσύνη*, *Εφημερίς πολιτική, φιλολογική, εμπορική* (Σμύρνη 1835). Ως επεξήγηση, το «εφημερίς» σταδιακά υποχωρεί από τα φιλολογικά περιοδικά με την ευρεία έννοια που προσδίδει στον όρο η εποχή, που θα μπορούσαν να αποκληθούν γενικά ή και ποικίλης ύλης.

Ο «εγκυκλοπαιδικός» χαρακτήρας του προεπαναστατικού Τύπου είναι καταφανής. Μείζονος σημασίας ως προς τη διάρκεια και την ύλη, με έμφαση στα εκπαιδευτικά ζητήματα, ο *Λόγιος Ερμής*, με άμεση εμπλοκή στα ζητούμενα του νεοελληνικού Διαφωτισμού όλα τα υπόλοιπα, αν και το καθένα διεκδικεί την ξεχωριστή του φυσιογνωμία. Ποια φυσιογνωμία ωστόσο διεκδικεί ένα φιλολογικό περιοδικό της εποχής; «Το αντικείμενον του *Λογίου Ερμού*» προσδιορίζεται το 1813 ως εξής: «θέλει στρέφεται περί παν είδος μαθήσεως και επιστήμης, οίον συστάσεις και προόδους των εν Ελλάδι και αλλαχού Ελληνικών σχολείων, ανακαλύψεις εν Ελλάδι και αλλαχού διαφόρων Ελληνικών πραγμάτων, επικρίσεις όλων των εκδιδομένων εις την αρχαίαν και νυν των Γραικών διάλεκτον, ανακαλύψεις και εφευρέσεις των νεωτέρων εις παν είδος μαθήσεως και επιστήμης».¹¹ Ως δεκαπενθήμερο φύλλο και η *Αθηνά* εισέρχεται στο προεπαναστατικό προσκήνιο το 1819. Στις εκδοτικές της εξαγγελίες, που δημοσιεύονται στον *Λόγιο Ερμή*, υπόσχεται πως «θέλει περιέχει *Φιλολογικάς, Επιστημονικάς, Πολιτικάς και Εμπορικάς Αγγελίας*· εν συντόμω, παν ό,τι εις την παρούσαν κατάστασιν του Γένους αρμόδιον ν' απαρυσθώμεν δυνάμεθα από την σοφήν Ευρώπην· μεταξύ τούτων θέλουν προθύμως καταχωρίζεσθαι όσα ή μεταφράζουν ή συγγράφουν περιεργα και ωφέλιμα οι σπουδαίοι Ομογενείς».

Σε μία περίπτωση, ωστόσο, έχουμε την εφαρμογή του διττού σχήματος που οραματίστηκε ο νεοελληνικός Διαφωτισμός: πολιτική εφημερίδα και φιλολογικό παράρτημα. Ασφαλώς αναφέρομαι στο φύλλο *Ελληνικός Τηλέγραφος ή περιοδική εφημερίς πολιτική, φιλολογική τε και εμπορική* (Βιέννη 1812-1836), που από το

11. *Ελληνικός Τηλέγραφος* (τχ. 173 [19 Οκτ. 1813] 762).

1817 ως το 1821, θα συμπληρωθεί με δεκαπενθήμερο φιλολογικό παράρτημα, τον *Φιλολογικό Τηλέγραφο*. «Το καθ' αυτό αντικείμενον του Τηλεγράφου θέλει καταγίνεται περί τα πολιτικά νέα του καθ' ημάς πολιτικωτάτου κόσμου, όχι μόνον όσον το δυνατόν εντελώς συνεραισμένα από αυτάς τας πηγάς, αλλά και δι' υψηλής συνεργείας νεώτατα· πολλάκις όμως θέλει περιέρχονται εις το κάτω μέρος της εφημερίδος, εις τα Σ ύ μ ι κ τ α και διάφοροι φιλολογικαί ή εμπορικαί ειδήσεις αξιόλογοι, και άλλα, όσα αποβλέπουν εις μάθησιν του κοινού».¹² Κατ' αυτόν τον τρόπο, «μπαθάνει έκαστος, οιουδήποτε τάγματος και επαγγέλματος, και την πολιτικήν εκάστου τόπου κατάστασιν, και Γεωγραφίαν, και πραγμάτων εφευρέσεις και ανακαλύψεις, και εν γένει βελτιούται το ήθος, και πλουτεί κατ' ολίγον αμοχθεί και παίζων τρόπον τινά με τόσας ειδήας πραγμάτων, ώστε δύναται να τας εφαρμόση ωφελίμως εις τον πολιτικόν του βίον».¹³ Μικρού σχήματος, δίστηλη και με συνεχή σελιδαρίθμηση ανά έτος, η εφημερίδα κυκλοφόρησε κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής της δύο φορές την εβδομάδα. Κατά τα τέλη του 1812, ο Δημ. Αλεξανδρίδης καταβάλλει προσπάθειες για να την μετατρέψει σε ημερήσιο φύλλο. Δεν το κατορθώνει, αλλά τουλάχιστον για ένα χρονικό διάστημα ο μέσος όρος εβδομαδιαίας κυκλοφορίας της ανέρχεται σε 4 με 5 φύλλα (κυρίως το 1813). Το φιλολογικό της παράρτημα, χωρίς να εμπλακεί στην οξεία φιλολογική διαμάχη της εποχής, αρκετά ουδέτερο και αποστασιοποιημένο, καταχώρησε στις στήλες του ερανίσματα και μεταφράσεις από κείμενα δυτικής αρχαιογνωσίας, ποικίλες επιστημονικές γνώσεις με έμφαση στη γεωγραφία και τη φυσική ιστορία, τις εξερευνήσεις και τις ανατολικές σπουδές. Νομίζω πως ο *Ελληνικός Τηλέγραφος* μπορεί να μας προσφέρει ένα καλό παράδειγμα τυπολογικής διάκρισης μεταξύ «πολιτικής» και «φιλολογικής εφημερίδας». Διάκριση που δεν στηρίζεται στο σχήμα, μάλλον επισφαλές κριτήριο για το πρώτο μισό του 19ου αιώνα, αλλά στην περιοδικότητα, την ύλη και τη διάταξή της.

Μία τομή ως προς τον προσανατολισμό της ύλης παρατηρείται γύρω στα 1830. Η αγροτική και οικιακή οικονομία, η φυσική ιστορία, στοιχεία υγιεινής και τρόποι συντήρησης των τροφίμων καλύπτουν σε μεγάλο ποσοστό τις στήλες περιοδικών, όπως η *Αθηνά* του Γεωργίου Χρυσίδη (Ναύπλιο 1831) ή η *Αιγιναία* (Αίγινα 1831), όπου αρθρογραφούν ο Ιωάννης Κοκκώνης και ο Ανδρέας Μουστοξύδης. Θα έλεγε κανείς πως η έμφαση στην κοινοποίηση γνώσεων περί του πρακτέου, σε συνδυασμό με κείμενα άλλων εντύπων που πραγματεύονται ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης –στην *Ηώ π.χ.*, που εκδίδεται την ίδια περίοδο (Ναύπλιο 1830-1831), και φαίνεται να υπερισχύει στις μεταφράσεις η αγγλική επίδραση,

12. *Ειδήσεις διά τα Ανατολικά Μέρη* τχ. 39 (12 Νοεμβρ. 1811) 310-312.

13. *Ερμής ο Λόγιος* (1 Δεκ. 1812) 355: «Είδησις περί του καθ' ημέραν εκδοθησομένου Ελληνικού Τηλεγράφου».

υπάρχουν πολλά κείμενα του Jeremy Bentham– συνδέονται απερίφραστα με τις ανάγκες συγκρότησης του νεαρού κράτους και της ποιοτικής αναβάθμισης του ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Πλην όμως και κοντά σ' αυτήν την ορθή νομίζω διαπίστωση, βρίσκουμε την ίδια εποχή στην ευρωπαϊκή παιδεία, περιοδικά φύλλα, με έμφαση σε ομόλογα θέματα, όπως για παράδειγμα στο περιοδικό που ιδρύει το 1831 ο Émile de Girardin, *Journal de connaissances utiles*,¹⁴ έντυπο μηνιαίο και προσιτό στο ευρύτερο αναγνωστικό κοινό (η ετήσια συνδρομή του ανέρχεται μόλις σε τέσσερα γαλλικά φράγκα). Τα άρθρα που προκρίνονται για τον τύπο αυτών των περιοδικών είναι κατά κανόνα σύντομα: χωρίς να θέλω να προβώ σε απόλυτες συγκρίσεις και ταυτίσεις, παρόμοια τακτική διαπιστώνουμε και σε ελληνικά έντυπα της περιόδου, όπως για παράδειγμα στη *Φιλολογία* (Σμύρνη 1841-1844), μηνιαίο περιοδικό ποικίλης ύλης, με εκδότη τον Ζαχαρία Δ. Λαμπίση.¹⁵ Η έρευνα έφερε στο φως τη σχέση που τον συνέδεε με τον δανό ιερέα-ιεραπόστολο Ludwig Daniel Hass.¹⁶ Ερανιστικού χαρακτήρα είναι και η *Αποθήκη των Κοινοφελών Γνώσεων* (Αθήνα 1836-1838), η οποία συχνά αναδημοσιεύει κείμενα παρμένα από την *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* (Σμύρνη 1837-1844), έντυπο σε μεγάλο σχήμα, εικονογραφημένο και δίστηλο, που εντάσσεται στις δραστηριότητες της αμερικανικής ιεραποστολής και θεωρείται ο κυριότερος πρόδρομος του μεταγενέστερου «οικογενειακού-φιλολογικού περιοδικού».¹⁷

Ο τρίτος και τελευταίος σταθμός αυτής της μεταβατικής, εξελικτικής πορείας του περιοδικού εντύπου, οδηγεί στην ωριμότητα του είδους και στη δημιουργία των μεγάλων «φιλολογικών» και «οικογενειακών περιοδικών»¹⁸ του δεύτερου μισού

14. Claude Bellanger – Jacques Godechot – Pierre Guiral – Fernand Terrou, *Histoire Générale de la Presse française*, tome II, ό.π., 115: «Voici des informations, des notes, des développements sur les engrais, les méthodes d'assolement, les semences, le sucre de betterave, l'horticulture, la viticulture, l'aciérage du fer, le blanchiment du coton, l'industrie de la soie, la fabrication du papier, etc.». Στον *Ερανιστή* του έτους 1842 αναφέρεται ως πηγή η γαλλική *Εφημερίς των Κοινοφελών γνώσεων*: «εκ της Γαλ. εφημερίδος των κοινοφελών γνώσεων».

15. Ελένη Χρ. Πολίτου, «Μικρασιατική βιβλιογραφία Γ': Το περιοδικό *Φιλολογία*», *Μικρασιατικά Χρονικά* (14 [1970] 95-117).

16. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)* (Ιωάννινα 1991) 84.

17. Μάρθα Καρπόζηλου, ό.π., 77. Συγκρατώ ως μία πιθανή πηγή του το *American Almanac and Repository of Useful Knowledge* (Boston 1830-1861), το οποίο αναφέρεται στην *Αποθήκη των Κοινοφελών Γνώσεων*. Άλλοι τίτλοι που μας οδηγούν στις πιθανές πηγές της *Αποθήκης* είναι οι: *Magazine of Useful and Entertaining Knowledge* (Boston 1830-), *Family Magazine. Weekly Abstract of General Knowledge* (New York), *American Magazine of Useful and Entertaining Knowledge* (Boston 1834).

18. Dieter Barth, *Zeitschrift für Alle. Das Familienblatt im 19. Jahrhundert. Ein sozial-historischer Beitrag zur Massenpresse in Deutschland*, Universität Münster (1974).

του 19ου αιώνα. Το σημείο μετεξέλιξης εντοπίζεται, σύμφωνα με τους μελετητές, στα χρόνια της εμφάνισης περιοδικών όπως ο *Ευρωπαϊκός Ερανιστής* (Αθήνα 1840),¹⁹ με επικρατέστερη την αγγλική επίδραση στις μεταφράσεις και με συχνότερη την παρουσία της λογοτεχνίας, η *Μέλισσα των Κυκλάδων* (Ερμούπολη 1844-1846), με εκδότη τον Γ. Πολυμέρη και με έντονο πολιτικό προβληματισμό, αλλά κυρίως στην εμφάνιση της *Αποθήκης των Ωφελίμων και Τερπνών Γνώσεων, σύγγραμμα περιοδικόν εις χρήσιν όλου του κόσμου...* του Ιάκωβου Πιτζιπιού (Ερμούπολη 1847-1849) και της *Ευτέρπης, συγγράμματος περιοδικού με εικονογραφίας* (Αθήνα 1847-1855). Η σύνδεση της ωφέλειας με την τέρψη, η νέα μορφολογία (σχήμα, εικονογράφηση), αλλά και η εντονότερη εστίαση του ενδιαφέροντος προς τη λογοτεχνία (μυθιστόρημα, διήγημα) θα ορίσουν τη μετάβαση προς ένα νέο ισχυρό είδος.²⁰ Προάγγελοι της *Πανδώρας*, της *Χρυσασπίδας*, της *Εστίας*, κ.λπ. θεωρούνται τα περιοδικά στα οποία αναφέρθηκα. Ήσαν δηλαδή οι δίαυλοι μέσα από τους οποίους η νεοελληνική παιδεία οδηγήθηκε προς την εκκλόαψη του «οικογενειακού, εικονογραφημένου περιοδικού» και αργότερα του αυστηρώς «φιλολογικού» (π.χ. *Η Τέχνη*), ειδών που σφράγισαν κυριολεκτικά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

19. Βλ. Vicky Patsiou, «Constitution nationale et altérité. Le cas de la revue *Evropaikos Eranistis* (1840-1843)», στο: Άννα Ταμπάκη – Στέση Αθήνη (επιμ.), *Μετάφραση και διαπολιτισμικές σχέσεις/Translation and Intercultural Relations, Β' Διεθνές Συνέδριο: Ταυτότητα και Ετερότητα στη Λογοτεχνία, 18ος-20ός αι./Second International Congress Identity and Alterity in Literature, 18th-20th c.* [Πρακτικά], Γ', Δόμος, (Αθήνα 2001) 115-132.

20. Το ενδιαφέρον προς τη λογοτεχνία δεν έλειψε και νωρίτερα. Το *Άστρον της Ανατολής* (1844-1845) του Ν. Αύβαζίδη δημοσίευσε σε επιφυλλίδες τη μετάφραση *Παρισίων Απόκρυφα* του Ευγένιου Sue (*Les Mystères de Paris*), ενώ η *Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων* δημοσίευσε τον *Ρασσέλα* του Samuel Johnson (*Rasselas*).

I. Εισαγωγή

Η ΠΡΩΤΗ ΣΩΖΟΜΕΝΗ ελληνική εφημερίδα, το δισεβδομαδιαίο φύλλο που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1790 και τιτλοφορήθηκε *Εφημερίς*, καθιερώνοντας και τον όρο, γράφεται, όπως εξαγγέλλεται στην προκήρυξη, σε «απλή ρωμαϊκή γλώσσα», στη «γλώσσα του Γένους», για να προστατεύονται από «συγκεχεμένas ιδέας» και παρανοήσεις όσοι διαβάζουν ξένο Τύπο χωρίς επαρκή γλωσσομάθεια.¹ Επομένως, το κατεξοχήν κριτήριο που καθόρισε την επιλογή της γλώσσας στις απαρχές του ελληνικού Τύπου ήταν η χρησιμότητα του ειδησεογραφικού φύλλου σε ευρύτερα αστικά στρώματα της ελληνικής διασποράς, αλλά και σε άλλες βαλκανικές εθνότητες που κατανοούσαν την ελληνική – για τους σλαβόφωνους κυκλοφορούσε παράλληλη σερβόγλωσση έκδοση.²

Η καλλιέργεια της μητρικής γλώσσας δεν συγκαταλέγεται στους στόχους της *Εφημερίδος*, η οποία «ούτε ρητορικήν, ούτε ποιητικήν υποθέτει, αλλά μίαν ιστορικήν σαφή διήγησιν», με σκοπό την ορθή ενημέρωση σε ζητήματα πολιτικά και κοινωνικοοικονομικά, έργο δύσκολο που απαιτεί πολυμάθεια και γλωσσομάθεια, καθιστώντας τη συλλογική εργασία αναγκαία και το γλωσσικό αποτέλεσμα αμφίβολο. Το δύσκαμπτο ύφος προδίδει την αδεξιότητα των πρωτόπειρων συντακτών και μεταφραστών (ανάμεσά τους οι εκδότες Μαρκίδες Πούλιου και ο Αθανάσιος Ψαλίδας), ενώ τα πολλά γλωσσικά σφάλματα αποδίδονται «εις το αλλόγλωσσον των τυποθετών... και εις το στενόν του καιρού».³ Τα κοσμοϊστορικά γεγονότα της εποχής, η χρήση πληθώρας ξένων πηγών και το «ελλιπές της απλής

1. Α. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή, Βιέννη 1791-1797. Εκδότες οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, Ακαδημία Αθηνών, τ. 1-6, ΚΕΜΝΕ, 1 (Αθήνα 1995) 61*-62*.

2. Στο προλογικό άρθρο του πρώτου φύλλου παρουσιάζονται οι στόχοι της σερβόγλωσσης έκδοσης, προφανώς ανάλογοι της ελληνόγλωσσης: «να έχωμεν εις την σερβική γλώσσαν εφημερίδα, να γνωρίζωμεν όσα συμβαίνουν εις τον κόσμον και να κρίνωμεν πόθεν δυνάμεθα να ωφεληθώμεν, ποία ζημία κατά την πτώσιν επέρχεται και τίνι τρόπω το κοινόν καλόν αυξάνει και πολλαπλασιάζεται. Δεν έχετε παρά να το διαπιστώσετε και μόνοι σας, χωρίς την ιδικήν μας υπόμνησιν, ότι κάθε λαός την ιδικήν του μητρικήν γλώσσα αγαπά περισσότερον, αποστρέφεται την ξένην, και αυτήν φροντίζει να δοξάση», στο ίδιο, σ. 116*-117*.

3. Στο ίδιο, σ. 94*.

διαλέκτου» αιτιολογούν την προσφυγή σε αθρόο λεξιλογικό δανεισμό, σχεδόν χωρίς αφομοιωτικές διαδικασίες.

II. Φιλολογικές εφημερίδες ή περιοδικά

Η καλλιέργεια της γλώσσας αποτελεί, απεναντίας, έναν από τους βασικούς στόχους των φιλολογικών εφημερίδων ή περιοδικών, που κυκλοφόρησαν μετά το 1811, με κορυφαίο του είδους τον *Λόγιο Ερμή*, κύριο εκφραστή ενός συνολικού πολιτισμικού προγράμματος, κοσμοπολίτικου και με εθνικό χαρακτήρα, εμπνευσμένου από τη διδασκαλία του Κοραή για τη «μετακένωση» των Φώτων, την παιδεία και τη διαμόρφωση εθνικής γλώσσας.⁴ Στην προκήρυξη εξαγγέλλεται ότι «σκοπός είναι το να δίδη ειδήσεις φιλολογικάς, αναφερομένας», εκτός των άλλων, «εις τας παρατηρήσεις της Ελληνικής Γλώσσης: εις την παραλληλίαν των φράσεων και ιδιωμάτων της νεωτέρας μετά της παλαιάς: εις τον καθαρισμόν αυτής της νεωτέρας».⁵ Με θεωρητικό υπόβαθρο τη γλωσσική θεωρία του Condillac⁶ στην κοροϊκία της εκδοχή («τα άτοπα της γλώσσας εύκολα γεννώσι τα άτοπα του συλλογίζεσθαι»), επιχειρείται η διόρθωση της γλώσσας με λύσεις που οριοθετούνται κοντά στη «μέση οδό»,⁷ και με αποκλίσεις που υποδηλώνουν τις διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό της ελληνικής λογιόσυνης, από τον υπέρμετρο «ελληνισμό» του Νεοφύτου Δούκα και τη νεολογία των Κοραή και Κων. Κούμα ως τη «δόκιμο φρασεολογία του όχλου» που αποδέχεται ο Ανώπιος και τις δημώδεις ποιητικές αναζητήσεις του Στέφανου Κανέλλου.⁸ Το «ονοματοθετείν» γίνεται κύριο μέλημα των περιοδικών και συμβάλλει «εις την ανακάθαρσιν της γλώσσας μας και πρόοδον της παιδείας», όπως στην περίπτωση του μακρόβιου *Ελληνικού Τηλεγράφου*,⁹

4. Αικατερίνη Κουμαριανού, «“Λόγιος Ερμής”. Κοσμοπολιτισμός και εθνικός χαρακτήρας», *Εποχές* (18 Οκτωβρ. 1964) 24-28.

5. *Ερμής ο Λόγιος* τ. Α' (Βιέννη 1811), πρόλογος Κ. Θ. Δημαρά, εισαγωγή Εμμ. Ν. Φραγκίσκου, ΕΛΙΑ (Αθήνα 1988) «Ειδήσεις», 3-4.

6. Jean Sgard (επιμ.), *Condillac et les problèmes du langage. Actes du Colloque Condillac, Grenoble 1980* (Genève 1981).

7. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η γλώσσα. Η θεωρία», *Διήμερο Κοραή, 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, ΚΝΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 1984) 9-28 και Vincenzo Rotolo, «Η γλωσσική θεωρία του Κοραή. Ιδεολογικές ρίζες και ψυχολογικά κίνητρα», στο *ίδιο*, 45-58.

8. Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κοραής και η εποχή του», στο: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (Αθήνα 1985) 301 κ.ε., και Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Θεμέλιο (Αθήνα 1984) 132 κ.ε.

9. Σχόλιο του Κωνσταντίνου Οικονόμου, *Γραμματικών ή Εγκυκλίων Παιδευμάτων Βιβλία Δ', τ. Α' (Βιέννη 1817)*, ξθ'.

ή καταστά «σύμμικτον είδος»), σολοικισμός «αμαθών μειρακίων», όπως στην περίπτωση της βραχύβιας Αθηνάς.¹⁰

Η εκτροπή, μετά το 1819, του γλωσσικού ζητήματος σε φιλολογική διαμάχη ιδιαίτερης οξύτητας,¹¹ που διεξάγεται από τις στήλες κυρίως του *Λογίου Ερμής*, της *Μέλισσας*¹² και της *Καλλιόπης*, θα μεταβάλει τα περιοδικά από όργανα φωτισμού των συνειδήσεων σε μέσα πολεμικής, φορείς και αναμεταδότες της ιδεολογικοπολιτικής και κοινωνικής διαμάχης ανάμεσα σε κοραϊκούς και πατριαρχικούς κύκλους που ανάγεται στο συμβολικό επίπεδο της γλώσσας.

III. Πρώτες εφημερίδες του ελληνικού κράτους

Με την Επανάσταση του 1821 ο Τύπος διαμορφώνεται κάτω από την πίεση των γεγονότων, δίνοντας έμφαση στην άμεση ενημέρωση και στην προάσπιση των εθνικών δικαίων. Με έκδηλο τον τοπικό χαρακτήρα, οι εφημερίδες του Αγώνα,¹³ αποτυπώνουν (αρχικά με το χέρι) τις πολεμικές επιχειρήσεις, ξαναβρίσκοντας το χαρακτήρα της χρονογραφικής αφήγησης και τη ζωντανή γλώσσα που αυτή προϋποθέτει, τη «γλώσσα του Γένους». Υπόδειγμα φυσικού ύφους η *Εφημερίς Αθηνών* του Γεωργίου Ψύλλα, τον οποίο ο Τερτσέτης θα χαρακτηρίσει «κορυφαίο του συστήματος της απλής φωνής... της φυσικής φωνής του έθνους» μαζί με τον Σολωμό και τον Τρικούπη.¹⁴ Από την άλλη πλευρά τα *Ελληνικά Χρονικά*, η εφημερίδα της πολιορκίας του Μεσολογγίου, θα επισύρουν τον ψόγο του Αθανάσιου Ψαλίδα, επειδή οι γλωσσικές διορθώσεις που επιχειρήσε ο εκδότης τους με στόχο την εξομάλυνση ισοπέδωσαν το «κοινόν ύφος», το «ύφος το εθνικόν» που «μαγεύει τα αυτιά του γένους, διότι το καταλαμβάνει».¹⁵

Ομοιογενές γλωσσικό ύφος υιοθετεί υπό τη διεύθυνση του Θεόκλητου Φαρμακίδη, πρώην εκδότη του *Λογίου Ερμή*, η *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, το πρώτο ημιεπίσημο όργανο της Διοίκησης που κυκλοφόρησε στο Ναύπλιο το 1825, η οποία το 1833 θα μετεξελιχθεί στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*.¹⁶ Γλώσσα με

10. Κριτική στον *Λόγιο Ερμή* (1819), βλ. Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.) *Αθηνά, Παρίσι 1819*, ΕΛΙΑ (Αθήνα 1989), η'.

11. Απόστολος Δασκαλάκης, *Κοραής και Κοδριάκας. Η μεγάλη φιλολογική διαμάχη των Ελλήνων (1815-1821)* (Αθήνα 1966).

12. Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Μέλισσα, ή Εφημερίς Ελληνική*, ΕΛΙΑ (Αθήνα 1984), εισαγωγική μελέτη του Κ. Θ. Δημαρά, «Τα προεπαναστατικά περιοδικά», θ'-ι'.

13. Αικατερίνη Κουμαριανού (επιμ.), *Ο Τύπος στον Αγώνα*, τ. Α'-Γ', ΝΕΒ (Αθήνα 1971).

14. Στο *ίδιο*, τ. Α', ξβ'.

15. Στο *ίδιο*, μθ'-ν'.

16. Στο *ίδιο*, ξζ'-οδ'.

καθαρολογικές τάσεις, όπου ωστόσο εντάσσονται, όταν είναι αναγκαίο, ξένοι όροι και έννοιες που σταδιακά θα αντικατασταθούν με νεολογισμούς,¹⁷ είναι το ύφος που επικρατεί στην επίσημη εφημεριδογραφία.

Οι πολλαπλές εκφάνσεις του γλωσσικού οργάνου, όπως απαντούν στον Τύπο, από την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα ως τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους, στις οποίες αναφερθήκαμε εδώ, ανακλούν ως ένα βαθμό τις πολιτικές και κοινωνικές ανακατατάξεις της περιόδου, αποτυπώνοντας αφενός την ποικιλία της ελληνικής και τις αποκλίσεις, αφετέρου την τάση για γλωσσική ενοποίηση. Πρόκειται ασφαλώς για υλικό κατεξοχήν πρόσφορο για την «ονομάτων επίσκεψιν»,¹⁸ και για άλλες ζητήσεις της πολιτισμικής ιστορίας.

17. Κ. Θ. Δημαράς, «Ελληνική νεολογία», *Τετράδια Εργασίας* 7, ΚΝΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 1984) 33-43.

18. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η των ονομάτων επίσκεψις», *Επιστημονική συνάντηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 1994) 87-92.

Βάσω Μέντζου

Ο ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΟΤΑΝ ΛΕΜΕ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΟΣ ελληνικός Τύπος, για ένα μεγάλο διάστημα έως και τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο εννοούμε συνήθως τον γαλλόφωνο Τύπο, γιατί τα φύλλα αυτά ήταν τα πολυπληθέστερα και τα πιο έγκριτα, καθώς ήταν γραμμένα σε μία γλώσσα που την εποχή εκείνη είχε σοβαρά ερείσματα στην ελληνική εκπαίδευση και την ελληνική κοινωνία. Η ανάγκη να ενημερωθούν οι ξένοι για όσα συνέβαιναν στην Ελλάδα εκδηλώθηκε ήδη από την εποχή της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους (έχουμε βέβαια το *Telegrafo Greco* που εκδόθηκε το 1824 στο Μεσολόγγι), ωστόσο η απόπειρα έκδοσης μιας πιο ολοκληρωμένης ξενόγλωσσης εφημερίδας ήταν η γαλλόφωνη *L'Abeille Grecque* που χρονολογείται από το 1827.

Βέβαια, γαλλόφωνος Τύπος εκδιδόταν σε όλον τον κόσμο· πρέπει όμως να κάνουμε εδώ έναν διαχωρισμό: στις χώρες που είχαν με τη Γαλλία ένα καθεστώς αποικιοκρατίας ή οποιαδήποτε σχέση κατοχής, ο γαλλόφωνος Τύπος ήταν όργανο προπαγάνδας και απηχούσε τις θέσεις της εκάστοτε γαλλικής κυβέρνησης. Σε χώρες όμως όπως η Ελλάδα, η Τουρκία, η Αίγυπτος, που δεν είχαν άμεση πολιτική εξάρτηση από τη Γαλλία, ο Τύπος είχε διαφορετικό χαρακτήρα. Απαλλαγμένος από την υποχρέωση να εξυπηρετήσει τα γαλλικά συμφέροντα, διέθετε αυτονομία, σχετική πάντα, αφού δεν έπρεπε με κανένα τρόπο να δυσανεστηθεί μία Μεγάλη Δύναμη όπως ήταν η Γαλλία. Ο Τύπος αυτός απευθυνόταν όχι μόνο στους ξένους αλλά και στους αυτόχθονες, εκείνους προφανώς που είχαν πρόσβαση στη Δυτική Ευρώπη και είχαν γαλλική παιδεία.

Στοιχεία για την κυκλοφορία και τη διάδοση των εφημερίδων αυτών στον ελληνικό χώρο δεν μπόρεσα να βρω, το γεγονός πάντως ότι ιδρύονται και συντηρούνται –μερικές από αυτές– για πολλά χρόνια σημαίνει ότι υπήρχε μία μερίδα κοινού καλλιεργημένου και με υψηλό σχετικά πολιτισμικό επίπεδο. Στην περίπτωση αυτή, εκτός από την ανάγκη πληροφόρησης των ξένων, ο γαλλόφωνος Τύπος ήταν ένα όχημα πολιτισμικών ανταλλαγών, ήταν ένα μέσο έκφρασης ενός πνεύματος κοσμοπολιτισμού ανάμεσα στις χώρες της Εσπερίας και τους εγχώριους πληθυσμούς, ήταν ένα παράθυρο που έβλεπε προς την πολιτισμένη Δύση. Από την άλλη, ένα φαινόμενο που έχει παρατηρηθεί είναι ότι στην Ελλάδα η ίδρυση πολλών από τις ξενόγλωσσες εφημερίδες συμπίπτει με την έκρηξη σημαντικών ιστορικών γεγονότων – η *Indépendance Hellénique* για παράδειγμα ιδρύεται το 1866, τη χρονιά δηλαδή που κηρύσσεται η Κρητική επανάσταση (και γνωρίζουμε το ρόλο που έπαιξε στην υπόθεση Φλουράνης), ενώ η εφημερίδα *La Grèce* ιδρύεται το

1862, μετά την έξωση του Όθωνα και τις εμφύλιες συγκρούσεις που ακολούθησαν.

Την εποχή εκείνη και συγκεκριμένα το 1863 εμφανίζεται στην Ελλάδα ένας άνθρωπος που θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στα δημοσιογραφικά πράγματα του τόπου· ο άνθρωπος αυτός έρχεται κομίζοντας έγγραφο των Μεγάλων Δυνάμεων που απέβλεπε στην ειρήνευση των αντιμαχόμενων παρατάξεων, και είναι ο Αντώνιος Τζαννετάκης Στεφανόπολι. Εγγονός του Νικολό Στεφανόπολι, ο οποίος, όπως είναι γνωστό, είχε έρθει στη Μάνη μαζί με τον θείο του Δήμο το 1797 με σκοπό να συλλέξει πληροφορίες για λογαριασμό του Ναπολέοντα, και ο οποίος έμεινε στην Ελλάδα όπου έλαβε ενεργό μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα ως στρατιωτικός και ως γιατρός, ο Αντώνιος Τζαννετάκης συνεργάστηκε αρχικά με την *Indépendance Hellénique*, της οποίας διετέλεσε και αρχισυντάκτης, έως ότου, το 1875, ιδρύσει τη δική του εφημερίδα, τον *Messageur d'Athènes*.

Θα ήθελα να σταθώ περισσότερο στην εφημερίδα αυτή γιατί ήταν από τα σοβαρότερα και μακροβιότερα ξενόγλωσσα φύλλα που εκδόθηκαν στην Αθήνα (κάλυψε έναν αιώνα περίπου αδιάλειπτης παρουσίας). Αναφέρω εδώ το δημοσίευμα της Διεύθυνσης Τύπου του Υπουργείου Εξωτερικών του 1933 με τίτλο *Σύντομη ανασκόπηση του ελληνικού Τύπου – σημερινή κατάσταση*. Εκεί λοιπόν, μεταξύ των ελληνικών εφημερίδων, η μόνη ξενόγλωσση εφημερίδα που μνημονεύεται είναι ο *Messageur d'Athènes*. Ο συντάκτης του δημοσιεύματος μοιάζει να θεωρεί τον *Messageur* ελληνική εφημερίδα μεταφρασμένη στα γαλλικά. Πράγματι η εφημερίδα παρακολουθεί όλα τα εθνικά και διεθνή θέματα από την ελληνική σκοπιά και προβάλλει τις ελληνικές θέσεις στο εξωτερικό. Αποφεύγει όμως να υποστηρίξει φανερά τη μια ή την άλλη παράταξη και αρκείται σε ειδήσεις, ανταποκρίσεις, αναλύσεις και μελέτες που αφορούν την ελληνική κυρίως πραγματικότητα. Αξίζει να θυμίσουμε εδώ ότι εκείνο που βοήθησε πολύ στην προώθηση της εφημερίδας είναι το γεγονός ότι διέθετε δικό της πρακτορείο ειδήσεων, το Τηλεγραφικό Πρακτορείο Στεφανόπολι. Ο Αντώνιος Τζαννετάκης Στεφανόπολι δεν υπέγραφε τα άρθρα του. Αντίθετα, η Ζαν Στεφανόπολι, κόρη του ιδρυτή της εφημερίδας και αργότερα διευθύντρια της, η οποία αναλαμβάνει τα ηνία το Φεβρουάριο του 1913, μετά το θάνατο του πατέρα της, όχι μόνο υπογράφει το κύριο άρθρο αλλά κάνει την εφημερίδα καθημερινή και ασχολείται με σοβαρά εθνικά θέματα, όπως η βαλκανική ιδέα, οι Σλάβοι της Μακεδονίας, τα νησιά του Αιγαίου, η μετανάστευση, κ.ά. Επί των ημερών της η εφημερίδα γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη και απέκτησε μεγαλύτερο κύρος και εμβέλεια. Αυτή η έντονη γυναικεία παρουσία στα δημοσιογραφικά πράγματα και ιδιαίτερα η σχέση πατέρα κόρης στη διεύθυνση εφημερίδας θυμίζει μian ανάλογη περίπτωση – και αναφέρομαι στην εφημερίδα *Καιροί* όπου η Νέλλη Κανελλίδου διαδέχτηκε τον πατέρα της, την ίδια περίπου εποχή, το 1911, για να μη μιλήσουμε για την εφημερίδα *Καθημερινή* και την Ελένη Βλάχου.

Η Ζαν Στεφανόπολι, πολιτική αρθρογράφος κατά κύριο λόγο, δεν περιορί-

στηκε στη διερεύνηση των πολιτικών φαινομένων, ασχολήθηκε με πάθος και με πολιτισμικά ζητήματα και αναφέρω εδώ ενδεικτικά τη διαμάχη που ξέσπασε από τις στήλες της εφημερίδας σχετικά με το γλωσσικό: Η Στεφανόπολι κατηγορεί τον καθηγητή της *École des Hautes Études* (αλλά τα βέλη στρέφονται ουσιαστικά προς τον Ψυχάρη που διδάσκει στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών), ότι τα ελληνικά που διδάσκονται εκεί δεν είναι η γλώσσα που μιλάει, γράφει και διδάσκεται ο ελληνικός λαός αλλά η διάλεκτος του Γαλατά (*le patois de Galata*). Για να στηρίξει την άποψή της, δίνει το λόγο σε μία μεγάλη μερίδα φιλολόγων, δημοσιογράφων, λογοτεχνών, όπως ο Γεώργιος Χατζηδάκης, ο Γεώργιος Μιστριώτης, ο Μπάμπης Άννινος και άλλοι. Η συζήτηση, η οποία απασχόλησε για πολύ καιρό τις στήλες της εφημερίδας, ξέφυγε όπως ήταν φυσικό από το αρχικό θέμα, τη διδασκαλία δηλαδή των νέων ελληνικών στο Παρίσι, και πήρε διαστάσεις γλωσσικής αντιπαράθεσης. Όπως διαβάζουμε στο βιβλίο της Ρένας Σταυρίδη Πατρικίου *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα* (Αθήνα, Ερμής, 1976) η συζήτηση καταλήγει στη Βουλή. Ο Κυριακούλης Μαυρομιχάλης καταθέτει πρόταση και ζητάει να γίνει διάβημα με το οποίο να παρακληθεί η γαλλική κυβέρνηση να αλλάξει το όνομα της έδρας ή ακόμα καλύτερα να αναγκάσει τον τιτλούχο της να διδάσκει «μόνον και πράγματι την νεοελληνική». Τελικά διάβημα δεν γίνεται, μάλιστα ο Στέφανος Δραγούμης (ο μόνος που υπερασπίζεται τον Ψυχάρη) σε κάποια στιγμή της συζήτησης θα πει: «Σας ερωτώ τι θα επράττομεν, κύριοι, εάν η γαλλική κυβέρνηση, μιμουμένη την ημετέραν, εζήτηι λόγον διά την καταστροφήν ην υφίσταται η γαλλική γλώσσα διδασκομένη εις τα ελληνικά γυμνάσια». Ο *Messageur d'Athènes* έπαιξε σημαντικό ρόλο στις συζητήσεις αυτές αλλά και σε πολλές άλλες. Πολλά ονόματα της ελληνικής διανόησης πέρασαν από τις στήλες της εφημερίδας. Σπύρος Μελάς, Στρατής Μυριβήλης, Γαλάτεια Σαράντη, Φρέντυ Γερμανός για να αναφέρουμε μόνο μερικά, και βέβαια οι απολαυστικές μουσικές κριτικές της Σοφίας Σπανούδη.

Δεν γνωρίζω την ακριβή χρονολογία διακοπής της κυκλοφορίας της εφημερίδας ούτε το λόγο για τον οποίο σταμάτησε: τα τελευταία πάντως φύλλα που είδα στη Βιβλιοθήκη της Βουλής χρονολογούνται από το 1961.

Ο ΕΒΡΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ 1861 ΚΑΙ ΤΟΥ 1941, στη γεωγραφική περιοχή της σημερινής Ελλάδας κυκλοφόρησαν 50 εβραϊκές εφημερίδες με διάρκεια πέραν του ενός έτους. Το πρόβλημα ως προς την ένταξή τους στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* προκύπτει από το γεγονός ότι οι 42 από τις 50 εκδίδονταν στη Θεσσαλονίκη και επειδή απευθύνονταν στους θεσσαλονικείς εβραίους ήταν ξενόγλωσσες.¹ Πέντε ήταν γαλλοεβραϊκές² και οι υπόλοιπες 37 ήταν στα ισπανοεβραϊκά,³ το ιδίωμα των σεφραδιτών, που τυπώνονταν στη σπάνια πλέον γραφή *rashi*.⁴

Η πρωτοπορία της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στον τομέα του τοπικού Τύπου είναι προφανής αν αναλογιστούμε ότι, μεταξύ του 1875-1925 τουλάχιστον,⁵ οι τουρκικές (25) και οι ελληνικές εφημερίδες (10) δεν ξεπερνούσαν στο σύνολό τους τον αριθμό των εβραϊκών. Οι τελευταίες ωστόσο ήταν όλες ιδιωτικές και δεν επιχορηγούνταν από καμία κρατική υπηρεσία ή ανάλογα κονδύλια για την εθνική προπαγάνδα, όπως συνέβαινε συνήθως με τις ελληνικές και τουρκικές εφημερίδες.⁶ Η απουσία παρόμοιων δεσμεύσεων και ο κατά γενική ομολογία πλουρα-

1. Στη Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Μεσοπολέμου κυκλοφόρησαν στα ελληνικά 2 ακόμη σιωνιστικού χαρακτήρα εφημερίδες.

2. Η *Opinion* και αργότερα η *Liberté* (1912-1916) ανήκαν στην κυβερνητική προπαγάνδα.

3. Abraham Galante, *La presse Judéo-espagnole mondiale* (Istanbul 1935) 10-13· Σ. Ρεουβέν-Μορδεχάι, «Ο εβραϊκός Τύπος στη Θεσσαλονίκη και γενικότερα στην Ελλάδα», *Χρονικά*, τχ. 1 (Ιούν. 1978) 1-20· Moshe David Gaon, *A Bibliography of the Judeo-Spanish (Ladino) Press* (Tel Aviv 1965) 11, 13, 15, 15-20, 23, 25, 27, 33-38, 40-42, 46-49, 56-60, 62, 65-66, 74-80, 82-85, 88, 90-93, 96-97, 100-103, 105-107, 109-110, 114-116, 118-120, 126-127.

4. Η γραφή που χρησιμοποιήθηκε από τους πρώτους ιταλούς τυπογράφους για την εκτύπωση των επί της Βίβλου και της Ταλμούδ σχολίων του ραβίνου Solomon ben Isaac ή Shlomo Yitzhaki γνωστού ως Rashi (1040-1105). Επειδή η γραφή *rashi* έχει έξι διαφορετικούς χαρακτηριστές από την κλασική εβραϊκή γραφή χρησιμοποιήθηκε, στη συνέχεια, από όλες τις εβραϊκές διαλέκτους π.χ. ισπανοεβραϊκά, λαντίνο, γίντις κ.λπ., στις οποίες γράφονταν τα μη θρησκευτικά κείμενα έτσι ώστε να αποφευχθεί ο μαγαρισμός της άγιας γλώσσας από καθημερινά πράγματα.

5. Η χρονολογία αυτή οριοθετεί τόσο την ίδρυση της πλειονότητας των εβραϊκών εφημερίδων όσο και την εν πολλοίς μεταβολή της εβραϊκής φυσιογνωμίας της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917 και την εγκατάσταση 100.000 ελλήνων προφύγων μετά τη Μικρασιατική καταστροφή.

6. Ντίνος Χριστιανόπουλος, *Ελληνικές εφημερίδες επί τουρκοκρατίας, 1869-1912* (Θεσσαλονίκη 1992).

λιστικός χαρακτήρας της ιδιαίτερης αυτής εβραϊκής κοινότητας, που μέχρι το 1923 αποτελούσε το 50% του τοπικού πληθυσμού, διαφαίνεται και στον Τύπο της όπου αντιπροσωπεύονται όλες οι πολιτικές τάσεις της εποχής. Δεκατρείς από αυτές τις εφημερίδες, οι πιο δημοφιλείς εξάλλου, ήταν σατιρικές, 9 ήταν γενικού περιεχομένου και υπέρμαχοι της αφομοιωτικής ιδεολογίας, 12 σιωνιστικές, 6 σοσιαλιστικές, 1 φιλομοναρχική, και 3 περιοδικού χαρακτήρα⁷ (Πίνακας Ι). Καθώς ο εβραϊκός Τύπος της Θεσσαλονίκης αντιπροσώπευε όλες τις πολιτικές και ιδεολογικές παρατάξεις, και παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει ως προς την ανάγνωση των ισπανοεβραϊκών κειμένων, προσφέρεται ως πηγή πληροφόρησης για τα διεθνή και βαλκανικά δρώμενα, τα πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα που αντιμετώπιζε η ντόπια εβραϊκή κοινότητα και φυσικά η πόλη. Ειδικότερα παρακολουθεί την εξέλιξή τους στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, τις πολιτικές και πολιτικές ανακατατάξεις στην κρίσιμη περίοδο μεταξύ του 1908 και του 1925, τη μετατροπή της εβραϊκής κοινότητας σε μειονότητα και τις σχέσεις της με τον υπόλοιπο πληθυσμό στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και μέχρι την Κατοχή.

Πολλά από τα άρθρα των τοπικών εβραϊκών εφημερίδων αναδημοσιεύονταν όχι μόνον σε διεθνή εβραϊκά περιοδικά αλλά και στον ευρωπαϊκό και ελληνικό Τύπο.⁸ Μάλιστα, ορισμένοι ντόπιοι εβραίοι δημοσιογράφοι ήταν ανταποκριτές ξένου Τύπου και έγραφαν σε σημαντικές γαλλικές εφημερίδες όπως π.χ. τις *Figaro*, *Gazette de Toulouse* κ.ά. για διάφορα ζητήματα σχετικά με την κατάσταση στην Ανατολή.⁹ Είναι βέβαιο ότι όλη αυτή η κινητικότητα της εβραϊκής κοινωνίας της Θεσσαλονίκης ενδιέφερε άμεσα το ελληνικό κράτος, καθώς συχνά τα σημαντικότερα πολιτικά άρθρα των εβραϊκών εφημερίδων μεταφράζονταν στα γαλλικά ή στα ελληνικά από το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών και τη Διοίκηση των Νέων Χωρών και βρίσκονται σήμερα ταξινομημένα στα αντίστοιχα αρχεία.

Το πρόβλημα των εβραϊκών εφημερίδων ως προς την *Εγκυκλοπαίδεια* παραμένει ακόμη και αν περιληφθούν μόνον εκείνες που κυκλοφορούσαν αφότου η Θεσσαλονίκη εντάχθηκε επίσημα στην Ελλάδα, είτε το 1913 ή και το 1919. Διότι, εάν παρατηρήσουμε τον κατάλογο των εβραϊκών εφημερίδων, θα διαπιστώσουμε ότι αυτές σημειώνουν τη σημαντικότερη άνθηση ακριβώς στην ίδια περίοδο. Αυτό άλλωστε δεν είναι τυχαίο, καθώς είναι πλέον γνωστό ότι οι αναγνώστες τους χαρακτηρίζονταν από δυναμική πολιτική υπόσταση με σημαντική συμμετοχή στο Νεοτουρκικό κίνημα, πρωταγωνιστικό ρόλο στη δημιουργία του σοσιαλιστικού κινήματος στην πόλη όπως και του ΣΕΚΕ αργότερα, αλλά και στους προεκλογικούς

7. Στο ίδιο. Σ. Ρεουβέν-Μορδεχάι, «Ο εβραϊκός Τύπος στη Θεσσαλονίκη και γενικότερα στην Ελλάδα», ανάπτυπο από το περιοδικό *Χρονικά*, τχ. 1 (Ιούν. 1978) 1-20.

8. S. Levy, «Mes Mémoires», *Tesoro de los Judios Sefardies*, τ. V/1962, LV. Ο συγγραφέας αναφέρει τη *Figaro*.

9. S. Levy, «Mes Mémoires», ό.π., τ. VI/1963, LXXVI.

αγώνες των ελληνικών κομμάτων.¹⁰ Στο διάστημα μεταξύ του 1913-1919 εξάλλου οι θεσσαλονικείς εβραίοι δοκιμάζονταν από πολλά προβλήματα που συσχετίζονται με την αλλαγή του καθεστώτος, του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και με την καταστροφική γι' αυτούς πυρκαγιά του 1917, και τα οποία αποκαλύπτουν μια άλλη πτυχή της ελληνικής πολιτικής πραγματικότητας στην ίδια περίοδο. Συνεπώς, αν ως χρονική αφετηρία για τη συγκρότηση του συγκεκριμένου καταλόγου επιλεγόταν η ημερομηνία της Απελευθέρωσης της πόλης, θα περιλαμβάνονταν 35 ξενόγλωσσες εβραϊκές εφημερίδες και 1 μόνον ελληνόφωνη, που από μόνη της δεν θα μπορούσε να αναιρέσει τη μη ελληνικότητα των υπολοίπων. Στην περίπτωση αυτή δεν θα παραλείπονταν παρά μόνον 5 ισπανοεβραϊκές και 2 γαλλοεβραϊκές εφημερίδες, που καύθηκαν από τους Νεότουρκους το 1911.

Οι εφημερίδες αυτές όμως και ειδικά η τριακονταπενταετής *Erosa* (1875-1911), περιείχαν σημαντικότερα στοιχεία για τη Θεσσαλονίκη στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, μεταξύ των οποίων πολλά που αναφέρονται στην κατάσταση της ελληνικής κοινότητας της πόλης, τις σχέσεις της με τις άλλες κοινότητες και ιδιαίτερα την εβραϊκή, στην οποία καταφεύγει και υποστηρίζεται από αυτήν όταν αντιμετωπίζει προβλήματα. Παράδειγμα, το δημοσίευμα με το οποίο η *Erosa*¹¹ διαψεύδει τις δήθεν «στατιστικές πληροφορίες» του Ρουμανικού Προξενείου που δημοσιεύθηκαν στον *Μηνύτορα* του Βουκουρεστίου όπου η ύπαρξη ελληνικής κοινότητας και σχολείου στη Θεσσαλονίκη αποσιωπούσαν εντελώς. Παρόλον ότι τέτοιες ενέργειες καθορίζουν τη συνείδηση αλλά και τη φυσιογνωμία της συγκεκριμένης πόλης, η οθωμανικής περιόδου *Erosa* θα μπορούσε ίσως να παραλειφθεί από την *Εγκυκλοπαίδεια*, μιας και τα ελληνικού ενδιαφέροντος άρθρα της αναδημοσιεύονται σε μετάφραση στις ελληνικές εφημερίδες.¹² Τι θα γίνει όμως στην περίπτωση αυτή με τις πρώτες σοσιαλιστικές εφημερίδες *Jornal del laborador* ή *Εφημερίδα του Εργάτου* (1909-1911) και την *Solidaridad Obradera* ή *Εργατική Αλληλεγγύη* (1911-1915) που, αν και είναι καθαρά εβραϊκές, είναι όμως οι μοναδικές που απευθύνονται στους Έλληνες της πόλης, καθώς τα κύρια άρθρα τους δημοσιεύονται και στα ελληνικά;

Ανάλογο πρόβλημα δημιουργείται και με την κερκυραϊκή *Ισραηλιτικά Χρονικά* (*Cronaca Israelitica*) (1861-1863) που είναι και η πρώτη ελληνόφωνη εβραϊκή εφημερίδα που κυκλοφόρησε (Πίνακας II). Η περίπτωσή της, μάλιστα, θα έλεγα

10. Π.χ. «Το χθεσινό έγκλημα», «Οι Ισραηλίτες και οι εκλογές», «Η επιστροφή του Βενιζέλου», στην *L'Indépendant* (14 Ιουν. 1915). «Το Κόμμα των Φιλελευθέρων και η αντιμετώπισή μας», *L'Indépendant* (16 Ιουν. 1915).

11. *La Erosa* (11 Φεβρ. 1880).

12. Αλέκα Καραδήμου-Γερολύμπου, «Ο Τύπος και η διαμόρφωση μιας συνείδησης της πόλης στα τέλη του 19ου αιώνα», στο: *Η νεότερη ιστορία της Θεσσαλονίκης και ο Τύπος*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Θεσσαλονίκη 1993) 111-129.

ότι αποτελεί πρόκληση για μια σφαιρική θεώρηση της ιστορίας της Κέρκυρας, καθώς στα εμπειριστατωμένα ιστορικά άρθρα της επιχειρείται η διαφώτιση των κερκυραίων χριστιανών που στα τελευταία χρόνια της Αγγλικής προστασίας αρνήθηκαν επίμονα την παροχή ισοπολιτείας στους εβραίους συμπολίτες τους και δημιούργησαν το «Εβραϊκό Ζήτημα» με ταραχές που κατέληξαν στην καταστροφή του εβραϊκού νεκροταφείου.¹³ Τα *Ισραηλιτικά Χρονικά* επομένως απευθύνονται κυρίως στο ελληνικό αναγνωστικό κοινό της εποχής τους και με σκοπό να το διαφωτίσουν περί εβραϊσμού και να πετύχουν την απομυθοποίηση των προλήψεων. Δεν παύει όμως να είναι μια εβραϊκή εφημερίδα που σταματά να κυκλοφορεί λίγους μήνες μετά την ένταξη της Κέρκυρας στο ελληνικό κράτος τον Αύγουστο 1863.

Θεωρώ λοιπόν ότι, όσο και αν για την οργάνωση της ταξινόμησης απαιτείται συνέπεια, θα ήταν μεγάλη απώλεια αν παραλείπονταν αυτές οι «ξένες» αλλά και καθοριστικά ντόπιες εφημερίδες.

Πίνακας Ι

ΕΒΡΑΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, 1865-1941

Ισπανοεβραϊκές

ΤΙΤΛΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΙΔΡΥΤΕΣ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
1. <i>El Lunar</i> (Το Φεγγαρόφωτο)	1865-1867	Ι. Νεχαμά, εβραϊκού ενδιαφ.
2. <i>La Epoca</i> (Η Εποχή)	1875-1911	Σ. Λεβή, αντισιωνιστική
3. <i>El Avenir</i> (Το Μέλλον)	1897-1911	Μ. Μαλλάχ, σιωνιστική
4. <i>Nuevo El Avenir</i> (Νέο Μέλλον)	1913-1917	Ντ. Ι. Φλωρεντίν, σιωνιστική
5. <i>La Libertad</i> (Η Ελευθερία)	1909-1929	Ε. Αρδίττη κ.ά., σιωνιστική
6. <i>El Impartial</i> (Ο Αμερόληπτος)	1909-1911	Μεντές Μπετζαντσί, εμπορική
7. <i>Jornal del Laborador</i> (Η Εφημερίδα του Εργάτη)	1909-1911	Όργανο της σοσιαλιστικής ομοσπονδίας, Αβρ. Μπεναρόγια
8. <i>La Nacion</i> (Το Έθνος)	1909-1913	Μ. Κοέν, αφομοιωτικής ιδεολ.
9. <i>El Tiempo</i> (Ο Χρόνος)	1909-1933	Ι. Ντ. Φλωρεντίν, αντισιωνιστική
10. <i>Tribuna Libera</i> (Ελεύθερο Βήμα)	1910-1914	Ντ. Ματαλόν, σιωνιστική
11. <i>Solidaridad Obradera</i> (Εργατική Αλληλεγγύη)	1911-1915	Σ. Αμόν, σοσιαλιστική

13. Θανάσης Καλαφάτης, *Οι εβραίοι της Κέρκυρας*, ΚΙΣ (Αθήνα 2001) 19· Ραφαήλ Φρεζής, *Ο εβραϊκός Τύπος στην Ελλάδα* (Βόλος 1999) 162-171.

12. <i>Avanti</i> (Εμπρός)	1911-1935	Αβρ. Μπεναρόγια, σοσιαλιστική
13. <i>El Liberal</i> (Ο Φιλελεύθερος)	1912-1918	Α. Ματαράσσο, γενικού ενδ.
14. <i>El Combate</i> (Ο Αγών)	1913-1918	Α. Μπεναρόγια, σοσιαλιστική
15. <i>Boz del Pueblo</i> (Η Φωνή του Λαού)	1915-1921	Ι. Ντ. Φλωρεντίν, φιλοβασιλική
16. <i>El Progreso</i> (Η Πρόοδος)	1915-1920	Ντ. Ματαλόν, σιωνιστική
17. <i>La Esperanza</i> (Η Ελπίδα)	1915-1920	Όργ. της Σιων. Ομοσπονδίας
18. <i>El Pueblo</i> (Ο Λαός) (1909)	1917-1933	Ε. Αρδίττη κ.ά., σιωνιστική
19. <i>La Rennassencia Judia</i> (Η Εβραϊκή Αναγέννηση)	1917-1921 1926-1936	Ε. Φρανσές, σιωνιστική
20. <i>El Foburgo</i> (Η Συνοικία)	1917-1919	Όργανο της Σιων. Ομοσπονδίας
21. <i>La Verdad</i> (Η Αλήθεια)	1920-1929	Όργανο των πυροπαθών
22. <i>Accion</i> (Δράση)	1929-1940	Ι. Σιακή, σοσιαλιστική
23. <i>El Messagero</i> (Ο Αγγελιοφόρος)	1935-1941	Ι. Άντζελ, Ε. Βείση, σοσιαλιστική
		Μ. Μπεσαντσί, μετριοπαθής σιων. και βενιζελική.

Σατιρικές

24. <i>El Kirbatch</i> (Το Μαστίγιο)	1910-1914	Μ. Λεβή και Σ. Λεβή
25. <i>El Punchon</i> (Η Πρόκα)	1911-1925	Ι. Φλωρεντίν
26. <i>Il Martio</i> (Το Σφυρί)	1914-1915	Α. Πύρετς
27. <i>El Tiro</i> (Η Πιστολιά)	1914-1915	Α. Μπαρζιλιά
28. <i>El Chamar</i> (Το Χαστούκι)	1916-1926	Λ. Μποττόν
29. <i>La Vara</i> (Η Βέργα)	1918-1925	Λ. Σ. Καράσσο
30. <i>El Burlon</i> (Ο Είρων)	1918-1922	Μπ. Ντ. Μπέζας
31. <i>El Muevo Kirbatch</i> (Το Νέο Μαστίγιο)	1918-1923	Ζ. Καράσσο και Λ. Μποττόν
32. <i>El Koulebro</i> (Το Φίδι)	1919-1924	Ι. Ματαράσσο
33. <i>Charlo</i> (Ο Σαρλώ)	1920-1922	Α. Πέρετς
34. <i>La Trompeta</i> (Η Τρομπέτα)	1920-1925	Ι. Κοέν, Χ. Άλβο
35. <i>La Gata</i> (Η Γάτα)	1923-1925	Γ. Μορντώχ
36. <i>El Rizon</i> (Ο Γελοτοποιός)	1925-1938	Ι. Κατάν κ.ά., όργ. γελειογράφων

Γαλλικές

37. <i>Le Journal de Salonique</i>	1895-1911	Β. Κοέν, γενικού ενδιαφέροντος
38. <i>Le Progrès de Salonique</i>	1900-1911	Αλμπ. Ματαράσσο, σιωνιστική
39. <i>L'Indépendant</i>	1909-1941	Αβρ. Ματαράσσο, εμπορική
40. <i>Le Progrès</i>	1917-1940	Αβρ. Λεβή, εμπορική
41. <i>Pro-Israël</i>	1917-1926	Α. Ρεκανάτι, σιωνιστική

Περιοδικά

42. <i>El Maccabeo</i> (Ο Μακκαβαίος)	1913-1929	Αθλητική και Λογοτεχνική επετηρίδα του συλ. Μακκαμπί

Πίνακας II

ΕΛΛΗΝΟΦΩΝΕΣ ΕΒΡΑΪΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ 1861-2005

ΤΙΤΛΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ-ΠΟΛΗ	ΙΔΡΥΤΕΣ, ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
1. <i>Cronaca Israelitica</i>	1861-1863 Κέρκυρα	Ιωσ. Ναχαμούλης, ειδησ. ελληνοεβραϊκού ενδ.
2. <i>La Famiglia Israelitica</i>	1864-1879 Κέρκυρα	Ιωσ. Ναχαμούλης – μηνιαία διαφωτιστικού χαρακτήρα
3. <i>Ο Ισραηλίτης Χρονογράφος</i>	1899-1901 Κέρκυρα	Μωυσής Χαΐμης – μηνιαία ειδησ. διαφωτ. χαρακτήρα
4. <i>Ισραηλιτική Επιθεώρησης</i>	1912-1916 Αθήνα	Μ. Χαΐμης, μηνιαία ειδησεο- γραφική και φιλολογική
5. <i>Ισραήλ</i>	1917-1919 Τρίκαλα	Ασσέρ Μωυσής – Γιακ. Γιακοέλ μηνιαίο σιων. περ.
6. <i>Νέα Σιών</i>	1923-1924 Θεσσαλονίκη	Γιακ. Γιακοέλ – Ιτσχ. Καμπελής μηνιαίο σιων. περ.
7. <i>Ισραήλ</i>	1928-1929	Ιτσχ. Καμπελής, δεκαπενθήμερο όργ. της Σιων. Ομοσπονδίας
8. <i>Η Φωνή του Ισραήλ</i>	1934-1938 Αθήνα	Μ. Μάτσας – Ραφ. Κωνσταντίνης
9. <i>Ισραηλιτικό Βήμα</i>	1945-1947 Θεσσαλονίκη	Ζ. Λεβή – Μπ. Σιμπής – Β. Ντάσσα εβδ. εβραϊκού και κοινοτ. ενδ.
10. <i>Ντρορ (Λευτεριά)</i>	1945-1947 Αθήνα	Ερ. Φόρτες, σιων. δεκαπενθήμερο
11. <i>Εβραϊκή Εστία</i>	1947-1951 Αθήνα	Ρ. Κωνσταντίνης, 15θμ. εβραϊ- κού ενδ.
12. <i>Ελλάς-Ισραήλ</i>	1959-1966 Αθήνα	Γ. Αποστολάτος – Μ. Υοέλ μηνιαία ελληνοϊσραηλινή
13. <i>Χρονικά</i>	1960-2002 Αθήνα	Επιτροπή ΚΙΣ, περ. μηνιαίο ενημερωτ. και φιλολ. χαρ.
14. <i>Ισραηλιτική Επιθεώρησης</i>	1964-1979 Αθήνα	Μ. Υοέλ, δεκαπενθήμερη ελληνοεβραϊκού ενδ.

-
15. <i>Νέα Γενιά</i>	1975-1988 Αθήνα	Μ. Δανιήλ, Τίλντα Νεγρίν, Ρασέλ Ραφαήλ Σασών, περ. της εβραϊκής νεολαίας
16. <i>Τα Νέα μας</i>	1976-2005 Αθήνα	ΚΙΣ, δεκαπενθήμερο, διεθνούς και ελληνοεβραϊκού ενδ.
17. <i>Γεγονότα</i>	1993-2002 Αθήνα	μηνιαίο ελληνοεβραϊκού ενδ.

Ριζά Κιρλήντοκμε

Ο ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΗ ΔΥΤΙΚΗ ΘΡΑΚΗ

Ο ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΟΣ ΤΥΠΟΣ στη Δυτική Θράκη εμφανίζεται για πρώτη φορά στις 6 Δεκεμβρίου 1923 κατά τη διάρκεια των βουλευτικών εκλογών με την εφημερίδα *Zaman* (Χρόνος) που εκδόθηκε στην Ξάνθη, από τον Αγιάζ Ζαδέ Ταχρίν Μπέη και από τον δικηγόρο Δ. Χατζιδάκη στην παλαιά τουρκική ή οθωμανική γραφή. Δισέλιδη, προπαγανδιστική εφημερίδα, που κυκλοφόρησε μόνο σε 3 φύλλα.

Στο μεταξύ εκδιδόταν στη Θεσσαλονίκη η τουρκόφωνη εφημερίδα *Yeni Ziya* (Νέο Φως) από τον Καπνεργατικό Σύλλογο για τους τούρκους καπνεργάτες. Με την ανταλλαγή των πληθυσμών, καθώς οι τούρκοι καπνεργάτες έφυγαν από τη Θεσσαλονίκη, μεταφέρθηκε στην Ξάνθη. Στη Θεσσαλονίκη και την Ξάνθη ήταν εφημερίδα των αριστερών εργατών. Στην Ξάνθη κυκλοφόρησε από τις 10 Ιουνίου 1924 ως τις 6 Ιανουαρίου 1926, σε 104 φύλλα. Αρχισυντάκτης της ήταν ο δάσκαλος Μεχμέτ Χιλμή, ενώ υπεύθυνος και εκδότης ήταν πάντοτε ο έλληνας γενικός γραμματέας του «κόκκινου» Καπνεργατικού Συλλόγου.

Έτσι ξεκίνησε ο τουρκόφωνος Τύπος στη Δυτική Θράκη, ο οποίος χωρίζεται σε τρεις κατηγορίες: 1. Εφημερίδες μακράς διάρκειας. 2. Εφημερίδες εκδιδόμενες κατά τη διάρκεια των εκλογών. 3. Περιοδικά: α') Λογοτεχνικά, β') Παιδικά.

1. Οι εφημερίδες μακράς διάρκειας στη Δυτική Θράκη ως τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο, δηλαδή ως το 1940, εκδίδονταν σχεδόν αποκλειστικά στην παλαιά, την τουρκική γραφή. Με τη μεταρρύθμιση της γραφής στην Τουρκία το 1928 μερικές εφημερίδες υιοθέτησαν και την καινούργια τουρκική γραφή σε λατινικό αλφάβητο. Με αυτό το αλφάβητο συντασσόταν σχεδόν όλος ο τουρκόφωνος Τύπος μετά το 1940. Ελάχιστες ήταν οι εξαιρέσεις. Ουσιαστικά, η γραφή που επέλεγαν οι εκδότες καθρέφτιζε και τις ιδεολογικές τους τοποθετήσεις: των προοδευτικών-εθνικιστών που επιζητούσαν τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις, υιοθετώντας το λατινικό αλφάβητο, και των συντηρητικών ισλαμιστών που διατηρούσαν την παλαιά γραφή, την οποία σταμάτησαν εντελώς να την χρησιμοποιούν οι εφημερίδες μόλις το 1973. Σχεδόν όλες οι εφημερίδες ήταν και είναι δίφυλλες ή τετράφυλλες. Τα τελευταία πέντε χρόνια εκδίδονται και δωδεκασέλιδες.

Ως προς τις θέσεις τους καλύπτουν όλο το πολιτικό φάσμα: Η εφημερίδα *Yarin* (Αύριο), *Balkan* (Βαλκάνια) και ορισμένες άλλες εκπροσωπούν τον συντηρητικό χώρο, ενώ οι άλλες τον προοδευτικό, όπως η *Trakya* (Θράκη), *Milliyet* (Έθνος), *Ülkü* (Όραμα). Από το 1940 έως το 1946 λόγω της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου δεν εκδόθηκε καμιά εφημερίδα.

2. Οι εφημερίδες των εκλογών

Κατά τη διάρκεια των βουλευτικών ή δημοτικών εκλογών εκδόθηκαν πολλές προπαγανδιστικές εφημερίδες από τους συνδυασμούς των κομμάτων ή από ανεξάρτητους υποψήφιους. Αυτές ήταν από 1 ως 5 ή 6 φύλλα και εκφράζανε τα κομματικά προγράμματα ή τα προσωπικά διαγγέλματα.

3. Τα περιοδικά

Το πρώτο περιοδικό εκδόθηκε το 1932 στην Ξάνθη από το Σύλλογο των Τουρκο-Μουσουλμάνων Διδασκάλων και είχε τον τίτλο *Muallim Mecmuasi* (Περιοδικό Διδασκάλων). Το δε πρώτο παιδικό περιοδικό εκδόθηκε στην Κομοτηνή το 1963 και ονομαζόταν *Aliş* (Αλής).

Έτσι ξεκίνησε ο τουρκόφωνος Τύπος στη Δυτική Θράκη. Κατάλογο των εφημερίδων και περιοδικών με τις χρονολογίες και τη διάρκεια έκδοσής τους καταρτίζω στο πλαίσιο του Προγράμματος «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974». Μια τέτοια αποδοτική προσπάθεια καταγραφής του τουρκικού Τύπου των Τουρκο-μουσουλμάνων της Ελλάδας στη μετα-οθωμανική περίοδο είχε κάνει παλαιότερα ο ιστορικός-τουρκολόγος, καθηγητής Παρασκευάς Κονόρτας. Στον Κατάλογο του περιλαμβάνει 51 εφημερίδες και 16 περιοδικά.¹

Με αυτά τα γενικά λόγια κλείνω την παρέμβασή μου και είμαι στη διάθεσή σας για περαιτέρω διευκρινίσεις και πληροφορίες.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

1923 - 1941

1. <i>Yeni Ziya</i>	(Νέο Φως)	1924	Ξάνθη
2. <i>Balkan</i>	(Βαλκάνια)	1924	Κομοτηνή
3. <i>İtila</i>	(Άνοδος)	1925	Ξάνθη
4. <i>Yeni Yol</i>	(Νέος Δρόμος)	1926	Ξάνθη
5. <i>Yeni Adam</i>	(Νέο Βήμα)	1926	Ξάνθη
6. <i>Yarın</i>	(Αύριο)	1927	Ξάνθη-Κομοτηνή
7. <i>Peyam-i İslam</i>	(Νέα του Ισλάμ)	1930	Ξάνθη
8. <i>İnkılap</i>	(Μεταρρύθμιση)	1930	Ξάνθη
9. <i>Milliyet</i>	(Έθνος)	1931	Ξάνθη
10. <i>Trakya</i>	(Θράκη)	1932	Ξάνθη
11. <i>Ülkü</i>	(Όραμα)	1933	Κομοτηνή
12. <i>Hakikat</i>	(Αλήθεια)	1933	Κομοτηνή
13. <i>Müdafai-i İslam</i>	(Άμυνα του Ισλάμ)	1935	Κομοτηνή

1. Παρασκευάς Κονόρτας, «La Presse d'expression turque des Musulmans de Grèce pendant la période post-Ottomane», *Turcica, Revue d'Études Turques*, XVII (1985) 245-278.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ
1923-1941

1. *Muallim Mecmuası* (Περιοδικό του δασκάλου) 1933 Ξάνθη

Σημείωση: Όλες οι παραπάνω αναφερόμενες εφημερίδες και το περιοδικό της περιόδου 1923-1941 εκδιδόντουσαν στην (παλαιά τουρκική γραφή), πλην από τις παρακάτω εφημερίδες (*Yeni Adım, Milliyet, İnkılap, Trakya* και *Ülkü*) οι οποίες μερικά άρθρα και ειδήσεις τους τα έγραφαν στην νέα τουρκική γραφή.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
1946-2000

1. <i>Trakya</i>	(Θράκη)	1946	Ξάνθη «2η περίοδος»
2. <i>Hak Yol</i>	(Δίκιος Δρόμος)	1952	Κομοτηνή
3. <i>Sebat</i>	(Υπομονή)	1957	Κομοτηνή
4. <i>Akın</i>	(Εξόρμηση)	1957	Κομοτηνή
5. <i>Muhafazakar</i>	(Συντηρητικός)	1958	Κομοτηνή
6. <i>Azınlık Postası</i>	(Μειονοτικός Ταχυδρόμος)	1967	Κομοτηνή
7. <i>İleri</i>	(Εμπρός)	1975	Κομοτηνή
8. <i>Gerçek</i>	(Πραγματικός)	1977	Κομοτηνή
9. <i>Trakyanın Sesi</i>	(Φωνή της Θράκης)	1981	Κομοτηνή
10. <i>Halkın Sesi</i>	(Φωνή του Λαού)	1983	Κομοτηνή
12. <i>Magazin Reklam</i>	(Διαφήμισης)	1984	Κομοτηνή
13. <i>Aile</i>	(Οικογένεια)	1986	Κομοτηνή
14. <i>Yankı</i>	(Αντίλαλος)	1987	Κομοτηνή
15. <i>Nokta</i>	(Τελεία)	1988	Κομοτηνή
16. <i>İlerici</i> <i>Demokratik-Birlik</i>	(Προοδευτική Δημοκρατι- κή Ένωση)	1989	Κομοτηνή
17. <i>Öğüt</i>	(Συμβουλή)	1989	Ξάνθη
18. <i>Tünel</i>	(Σήραγγα)	1990	Κομοτηνή
19. <i>Balkan</i>	(Βαλκάνια)	1992	Κομοτηνή
20. <i>Görüş</i>	(Γνώμη)	1992	Κομοτηνή
21. <i>Ortam</i>	(Κατάσταση)	1992	Κομοτηνή
22. <i>Ekspres</i>	(Εξπρές)	1993	Κομοτηνή
23. <i>Diyalog</i>	(Διάλογος)	1993	Κομοτηνή
24. <i>Gündem</i>	(Ημερησία)	1996	Κομοτηνή
25. <i>Özgür Balkan</i>	(Ελεύθερα Βαλκάνια)	1997	Κομοτηνή
26. <i>Ekspres-Önder</i>	(Εξπρές-Οδηγητής)	1997	Κομοτηνή
27. <i>Barış</i>	(Ειρήνη)	1999	Κομοτηνή
28. <i>Olay</i>	(Γεγονός)	1999	Κομοτηνή

28. <i>Adalet</i>	(Δικαιοσύνη)	1999	Κομοτηνή
29. <i>Rodop Rüzgarı</i>	(Άνεμος της Ροδόπης)	1999	Κομοτηνή-Σάπες
30. <i>Özgür Medya</i>	(Ελεύθερη Μίντια)	2000	Κομοτηνή

Σημείωση: Οι παραπάνω εφημερίδες (*Hak Yol, Sebat, Muhafazakar*) εκδιδόντουσαν συγχρόνως στην παλαιά και νέα τουρκική γραφή.

Εφημερίδες που εκδόθηκαν αλλά δεν υπάρχει ούτε ένα φύλλο για δείγμα:

1. <i>Zaman</i>	(Χρόνος)	1923	Ξάνθη «1η περίοδος»
2. <i>İmdat</i>	(Βοήθεια)	19244	Ξάνθη
3. <i>Jule</i>	(Φλόγα)	1925	Ξάνθη
4. <i>Posta</i>	(Ταχυδρόμος)	1925	Ξάνθη
5. <i>Zaman</i>	(Χρόνος)	1928	Ξάνθη «2η περίοδος»

Σημείωση: Οι παραπάνω εφημερίδες εκδιδόντουσαν στην παλαιά τουρκική γραφή.

ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ
(ΣΜΥΡΝΗ 1845-ΑΘΗΝΑ 1926)

ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ είναι οι εφημερίδες και τα περιοδικά που κυκλοφορούσαν μετά τα μέσα του 19ου αιώνα σε τουρκική γλώσσα, τυπωμένα με ελληνικούς χαρακτήρες. Προϊόν της πολυεθνικής και πολυγλώσσου Οθωμανικής αυτοκρατορίας¹ απευθυνόταν πρώτιστα στους τουρκόφωνους Ρωμιούς της Καραμανίας, της ευρύτερης καππαδοκικής περιοχής, που ζούσαν στα αστικά κέντρα της αυτοκρατορίας. Αντίστοιχα παραδείγματα με αυτό του καραμανλίδικου Τύπου απαντώνται και σε άλλα εθνοτικά σύνολα της αυτοκρατορίας, στους Αρμενίους² και τους Εβραίους.³ Στα Γιάννενα και τα Χανιά κυκλοφορούσαν εφημερίδες στα ελληνικά, τυ-

1. Για τον Τύπο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. Jean Henri Abdolonyme Ubicini, *Lettres sur la Turquie ou Tableau statistique, religieux, politique, administratif, militaire, commercial, etc. de l'empire ottoman* (Paris 1853) 257-262. Επίσης Roderic Davison, «How the Ottoman Government Adjusted to a New Institution: the Newspaper Press» ο ίδιος, «Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms», *Analecta Isisiana*, XXXIV (Istanbul 1999) 361-370.

2. Καταγράφεται η αρμενοτουρκική *Medjmouéh-Havadis*, βλ. Jean Henri Abdolonyme Ubicini-Pavet de Courteille, *État présent de l'empire ottoman. Statistique, gouvernement, administration, finances armée, communautés non musulmanes... d'après le Salnâmeh (Annuaire impériale) pour l'année 1293 de l'Hégire (1875-1876) et les documents officiels les plus récents* (Paris 1876) 174. Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εκδίδονταν στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας 11 αρμενικές εφημερίδες, εκ των οποίων οι 5 στα τουρκικά με αρμενικούς χαρακτήρες. Βλ. Α. Παλαιολόγος, *Ημερολόγιον της Ανατολής. Πολιτειογραφικόν, φιλολογικόν και επιστημονικόν του έτους 1884... Έτος Τρίτον*, εν Κωνσταντινουπόλει, Τύποις Ι. Παλλαμάρη 1883, 126-127. Για τις εφημερίδες *Takvim-i Vekayi* και *Kheyal* που εκδίδονταν σε τουρκική γλώσσα με αρμενικούς χαρακτήρες, βλ. Kevork Pamukciyan, «Mizahî "Hayal" Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı», *Tarih ve Toplum* 42 (1987) 356-360.

3. «Οι Εβραίοι μάθανε τις γλώσσες των τόπων όπου πήγανε και τις έγραψαν όλες με το εβραϊκό αλφάβητο. Στο νεοελληνικό χώρο έχουμε τρεις ξενογράμματα εβραϊκές φιλολογίες. Την τουρκόφωνη της Μικρασίας, την ελληνόφωνη των εβραϊκών κοινοτήτων της Ελλάδας και το ladino των ισπανόφωνων Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Όλες μ' εβραϊκά γράμματα και με καμάρι της ελληνόφωνης τη μετάφραση της Πεντατεύχου των Καραϊτών, την τυπωμένη το 1547», βλ. Ιορδάνης Τ. Παμπούκης, «Η ξενογράμματα φιλολογία», *Διαβάζω*, τχ. 31 (Μάιος 1980) 30. Η πρώτη εβραϊκή εφημερίδα σε ladino δημοσιεύτηκε στη Σμύρνη το 1842. «Intellectuals who tried to spread the knowledge of the Turkish language brought out journals such as *El Üstad* in Turkish with Hebrew letters, or added a page in Turkish to a journal in Ladino such as *El Meserret*», βλ. Anver Levy, «The Jewish Press in Turkish», *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, εκδ. Gad Nassi, The Isis Press (Istanbul 2001) 23.

πωμένες οσμανλίδικα, που διαβάζονταν από τους Τουρκογιαννιώτες και τους Τουρκοκρητικούς, οι οποίοι μιλούσαν στην πλειονότητά τους αποκλειστικά ελληνικά.⁴

Το αναγνωστικό κοινό του καραμανλίδικου Τύπου ήταν οι τουρκόφωνοι Ρωμιοί της Πόλης, τάξη εμπόρων και επαγγελματιών τεχνιτών που είχαν μεταναστεύσει στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, σχεδόν στο σύνολό τους από το εσωτερικό της Μικράς Ασίας. Πλούσιοι πλέον, με εδραιωμένο οικονομικό και κοινωνικό status, είχαν ανάγκη να ενημερώνονται για όσα συνέβαιναν στο χώρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά και παγκόσμια,⁵ όπως επίσης χρειάζονταν και ένα βήμα έκφρασης. Μη γνωρίζοντας ελληνικά δεν μπορούσαν να διαβάσουν, για παράδειγμα, τον *Νεολόγο* του Στ. Βουτυρά, όπως δεν ήσαν σε θέση να διαβάσουν τα οσμανλίδικα, τους αραβικούς χαρακτήρες της τουρκικής, και να κατανοήσουν τη δύσκολη αραβοπερσική γλώσσα της τουρκικής εφημερίδας *Takvim-i Vekayi*.⁶ Έπρεπε να βρεθεί ένα απλούστερο σχήμα και φυσικά η πρακτική υπήρχε, αφού το καραμανλίδικο βιβλίο κυκλοφορούσε ήδη από τις αρχές του 18ου αιώνα.⁷ Συνεπώς

4. Ιορδάνης Τ. Παμπούκης, *ό.π.*, 30. Υπάρχουν πληροφορίες ότι κυκλοφορούσε στα Χανιά η εφημερίδα *Medayih-Hamidiye* στα τουρκικά με ελληνικούς χαρακτήρες. Βλ. Orhan Koloğlu, «La presse turque en Crète», *Presse turque et presse de Turquie, Actes des colloques d'Istanbul*, εκδ. Nathalie Clayer, A. Popovic, Thierry Zarcone (Istanbul 1992) 263.

5. Πλην της ενημέρωσης που παρείχαν οι εφημερίδες στο αναγνωστικό κοινό, βασικός παρόμοιος και ο παιδευτικός τους ρόλος. Τούτο ρητά δηλώνεται σε πολλά άρθρα, όπως για παράδειγμα το άρθρο της *Takvim-i Vekayi* (14 Μαΐου 1832): «Ένας περαιτέρω σκοπός είναι να διασφαλίσουμε χρήσιμη γνώση σχετικά με το εμπόριο, την επιστήμη και τις τέχνες», βλ. Bernard Lewis, *Τι πήγε στραβά; Δυτική επιρροή και μεσανατολική αντίδραση*, επιμέλεια – μετάφραση – σχολιασμός Στέφανος Παπαγεωργίου, Εκδόσεις Παπαζήση (Αθήνα 2002) 94-95. Σκοπός της καραμανλίδικης εφημερίδας *Πελασρέτ-ιλ Μασρίκ* (= Ανατολικός Μηνύτωρ) ήταν η διάδοση πολιτικών ειδήσεων στους τουρκόφωνους ελληνικούς πληθυσμούς των επαρχιών της Ανατολής, βλ. Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία της Σμύρνης (1821-1922)* (Αθήνα 1959) 142. Για την ύλη της Ανατολής ο Ι. Βαλαβάνης γράφει: «Διότι ο κ. Μισαηλίδης δεν περιωρίσθη εις την έκδοσιν της Ανατολής ως εφημερίδος μόνον, εν η συνήγοντο πάσαι αι απαραίτητοι πολιτικάί ειδήσεις κτλ., αλλά κατέστησεν αυτήν αληθές ταμείον ποικίλων γνώσεων εκ της ιστορίας, της γεωγραφίας, των φυσικών και συλλήβδην απασών των επιστημών και τεχνών, μετέφρασε δ' ομοίως και εξέδωσε παντοία συγγράμματα, και νομικά έτι, πλην των αναριθμητών εκκλησιαστικών, ων η χρησιμότης και ωφέλεια υπό πάντων ανομολογούνται, μάλιστα όταν τις αναλογισθή ότι η θρησκεία ήτο ο μόνος κρίκος, όστις από της Αλώσεως και εντεύθεν συνεκράτει τους ατυχείς ημών εκεινούς αδελφούς, παντελώς αποβαλόντας την ιδέαν του ιδίου εθνισμού. Πλην δε τούτων, και άπειροι κοινωνικάί μελέται και διηγήματα, και μυθιστορίαί έτι προσηνέχθησαν εις ανάγνωσιν και μελέτην τω Μικρασιάτη Έλληνι», βλ. Ι. Βαλαβάνης, «Η αλληλογραφία παρά τους Μικρασιανούς», *Παρνασσός* 12 (1888-1889) 59.

6. Για την πράξη αυτή οσμανλίδικη εφημερίδα βλ. Ismet Giritli, «Les Turcs et la presse», *Presse turque et press de Turquie, Actes des colloques d'Istanbul*, *ό.π.*, 79 και M. Nuri Inuğur, «Naissance et développement de la presse dans l'empire ottoman», *στο ίδιο*, 84-85.

7. Για τη βιβλιογραφία του καραμανλίδικου βιβλίου βλ. Sévérien Salaville – Eugène

ο караμανλίδικος Τύπος δεν είναι παρά η συνέχεια της παράδοσης του караμανλίδικου βιβλίου στο χώρο του τουρκόφωνου ρωμείου, κι όχι μόνον, αναγνωστικού κοινού. Κατά τον ίδιο τρόπο ο αρμενοτουρκικός Τύπος αποτελούσε συνέχεια της παράδοσης του αρμενοτουρκικού βιβλίου στο πλαίσιο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.⁸

Πιονιέρος αλλά και πρωταγωνιστής στο χώρο του караμανλίδικου Τύπου υπήρξε ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης, ο εκδότης της μακρόβιας τουρκόφωνης εφημερίδας *Ανατολή και πληθώρας караμανλίδικων βιβλίων*. Ο ίδιος έγραφε το 1872: «Μετά καυχήσεως λέγομεν ότι είμεθα οι πρώτοι και οι μόνοι αντιπρόσωποι του Τύπου των χριστιανικών λαών οι εκδόσαντες φύλλα εις τουρκικήν γλώσσαν δι' ελληνικών χαρακτήρων. Διότι ενώ ούτως εσυνήθιζον ανεπαισθήτως πως την εκμάθησιν της ελληνικής, αφ' ετέρου οι εν τη Ευρωπαϊκή Τουρκία ομογενείς διευκολύνοντο τα μέγιστα εις την γνώσιν της τουρκικής, λίαν αναγκαίας ως γλώσσης του Κράτους, μάλιστα εις τους εν διαφόροις συμβουλίαις παρεδρεύοντας αρχιερείς τε και δημογέροντας, όπως μη ως γχθείς άφωνοι παρακάθηνται».⁹ Για πρώτη φορά το 1845 εξέδωσε στη Σμύρνη την караμανλίδικη εφημερίδα *Πελοσαρέτ-ιλ Μασρίκ* (=Ανατολικός Μηνύτωρ)¹⁰ και το 1849 το εικονογραφημένο μηνιαίο περιοδικό *Μεκτέπ-ι Φουνούν-ι Μεσρική*¹¹ (=Σχολή Ανατολικών Επιστημών) που μιμούνταν την *Αποθήκη Ωφελίμων Γνώσεων*. «Ο Ανατολικός Μηνύτωρ», γράφει η *Αμάλθεια της Σμύρνης*, «θέλει χρησιμεύσει εις την διάδοσιν ειδήσεων και γνώσεων μεταξύ των πολυαριθμών κατοίκων της Ανατολής και άλλων μερών, οι οποίοι αγνοούσι μεν την ελληνικήν, γράφουσιν δε συνήθως την τουρκικήν διάλεκτον με στοι-

Dalleggio, *Karamanlidika. Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, Athènes I (1958), II (1966), III (1974)· Evangelia Balta, *Karamanlidika. Bibliographie analytique des ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs. Additions (1584-1900)* (Athènes 1987), και *Karamanlidika. XXe siècle* (Athènes 1987). Επίσης, η ίδια, *Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments, I*, Athènes 1997· η ίδια «Périodisation et typologie de la production des livres karamanlis», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 12 (1997-1998) 129-153, όπου παρατίθεται και η σχετική με το караμανλίδικο έντυπο βιβλιογραφία.

8. Η πλουσιότατη σε τίτλους αρμενοτουρκική φιλολογία έχει βιβλιογραφηθεί, βλ. Α. Α. Stepanyan, *Bibliografija knig na turetskom iazbiki, napisannih armjanskimi bukvami, 1727-1968* (Erevan 1985). Βλ. επίσης Η. Berberian, «La littérature arméno-turque», *Philologiae Turcicae undamenta* (εκδ.) L. Bazin, A. Bombaci, J. Deny, M. T. Gökbilgin, F. Iz, H. Scheel, τ. II (Mainz 1964) 809-810· Raymond H. Kévorkian, «Le livre imprimé en milieu arménien ottoman aux XVIe-XVIIIe siècles», στον τόμο: *Livres et lecture dans le monde ottoman (Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée, Série Histoire, 87-88)*, (εκδ.) Frédéric Hitzel, 173-185.

9. Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, 143.

10. Βιβλιογραφήθηκε από τον Α. Δ. Χατζηδήμο, «Σμυρναϊκή Βιβλιογραφία», *Μικρασιατικά Χρονικά* 4, αρ. 182 (1948). Βλ. επίσης Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, 142-143.

11. Α. Δ. Χατζηδήμος, *ό.π.*, αρ. 217 και Χρήστος Σωκρ. Σολομωνίδης, *ό.π.*, 143, 288.

χεία ελληνικά, επομένως θέλει αναπληρώσει πραγματικήν έλλειψιν». ¹² Στο αστικό περιβάλλον της Σμύρνης ο Ευαγγελινός Μισαηλίδης κυκλοφόρησε και την εβδομαδιαία πολιτική εφημερίδα *Σαρκ* (=Ανατολή). ¹³ Ερχόμενος το 1850 στην Κωνσταντινούπολη εξέδωσε τη *Φουνούν-ι Σαρκιές – Ρισαλέι Χαβαδής* (=Δελτίο Ειδήσεων – Επιστημονική Ανατολή), που γρήγορα μετονόμασε *Ανατολή*. ¹⁴ Η εφημερίδα αυτή, με πολλές περιπέτειες, κυκλοφόρησε ως το 1923 και συνεργάτες της υπήρξαν οι Φίλιππος Αριστόβουλος, Μανουήλ Γεδεών, ¹⁵ Κωνσταντίνος Φωτιάδης, Αλέξανδρος Φαρδύς, Αναστάσιος Λεβίδης, Νικόλαος Σ. Σουλλίδης κ.ά. Αρχικά εκδιδόταν δύο φορές την εβδομάδα, μετά τρεις, και καθημερινά από το 1893. ¹⁶

Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα εμφανίστηκαν καραμανλίδικα περιοδικά όπως τα *Ανατόλ Αχτερί*, *Σαφάκ*, *Τερακκή* που ήταν βραχύβια. Βραχύβιες υπήρξαν και οι εφημερίδες που εκδόθηκαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η *Ακτίς*, για παράδειγμα, του Νικ. Ι. Καμαλακίδη που εκδόθηκε το 1911 κυκλοφόρησε ένα έτος ως ημερήσιο φύλλο και δύο ως περιοδικό. ¹⁷ Και η *American Missionary Society*, βασικός εκδότης καραμανλίδικων θρησκευτικών βιβλίων, εξέδιδε επί σειρά ετών το εβδομαδιαίο φύλλο *Αγγελιαφόρος*, με θρησκευτικοπολιτική ύλη, και το ομώνυμο μηνιαίο για τα παιδιά *Αγγελιαφόρος τζοτζουκλάρ ιτσούν*. Από βιβλιογραφικές ενδείξεις γνωρίζουμε την έκδοση ορισμένων άλλων καραμανλίδικων εφημερίδων: Η *Ζέμουρου αφιτάπ* (Η Μέλισσα και ο Ήλιος) πρέπει να κυκλοφόρησε λίγο μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ¹⁸ η *Μι-*

12. *Αμάθεια* (27 Ιαν. 1845).

13. Η πληροφορία δίνεται στο βιογραφικό σημείωμα του Ευαγγελινού Μισαηλίδη που δημοσίευσε καραμανλίδικα ο Ιορδάνης Λημνίδης, *Μικρασιατικών Ημερολόγιον Ο «Αστήρ» 1914. Ανατολή Ρουμλαρηνά μαχσούς ιμιί...Ικιντζί σενέ* (Κωνσταντινούπολη 1913) 170. Βλ. επίσης Μ. Ι. Γεδεών, *Αποσημειώματα χρονογράφου, 1800-1913* (Αθήνα 1932) 14.

14. Η πληροφορία προέρχεται από δημοσίευμα του Πέτρου Πλ. Μισαηλίδη, *Ιστορικές εφημερίδες του περασμένου αιώνα «Ανατολή»* (Αθήνα χ.χ.). Η μελέτη δημοσιεύτηκε σε συνέχειες στην εφ. *Προσφυγικός Κόσμος* το 1982.

15. Ο Μ. Γεδεών έγινε υπεύθυνος της ελληνόφωνης εφημερίδας *Ανατολή* που κυκλοφόρησε από τον Φεβρουάριο ως τον Μάιο του 1877. Βλ. Μ. Γεδεών, *ό.π.*, 12-13.

16. Ο «*Φάρος της Ανατολής*», *εγκυκλοπαιδικόν ημερολόγιον του έτους 1901* (Κωνσταντινούπολη 1900) 390.

17. Ιορδάνης Λημνίδης, «Περί του μικρασιατικού ιδιώματος», *Απ' όλα*, φ. 330 (Κωνσταντινούπολη, 1 Ιαν. 1917).

18. Ο Belin καταγράφει μαζί με την καραμανλίδικη εφημερίδα *Ανατολή* και την *Journal gréco-turc. - Zemourou afitâb «l'Abeille et le Soleil»; journal politique, littéraire et traitement des matières d'utilité publique; rédigé en langue turque et écrit en lettres grecques pour les Grecs de l'Asie Mineure; première année; paraît deux fois la semaine, les mardis et jeudis; imprimerie de la Société littéraire ottomane*, βλ. François Alphonse Belin, «De l'instruction publique et du mouvement intellectuel en Orient», *ανάτυπο από το Contemporain, Revue d'économie Chrétienne*, n° d'août 1866, 31-36. Ο Μ. Γεδεών αναφέρει την παραπάνω εφημερίδα

κρά Ασία και η Αναθεώρηση του Δημητρίου Θωμαΐδη στις αρχές του 20ού.¹⁹

Ελάχιστα γνωρίζουμε για τους εκδότες των караμανλίδικων εντύπων, με εξαίρεση τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη.²⁰ Από βιβλιογραφικές ενδείξεις αλλά και από προσωπικές έρευνές μου σε βιβλιοθήκες της Ελλάδας, της Τουρκίας και της Βουλγαρίας έχει καταρτιστεί ένας πρώτος κατάλογος караμανλίδικων εφημερίδων και περιοδικών που φτάνει προς το παρόν τον αριθμό των 19 τίτλων. Και είναι περιττό φυσικά να ειπωθεί ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποκατασταθούν σώματα караμανλίδικων εφημερίδων. Τα κενά είναι τεράστια και πιθανότατα να παραμείνουν για πάντα. Ο κύριος τόπος έκδοσης του караμανλίδικου Τύπου υπήρξε η Κωνσταντινούπολη, αν και η αρχή έγινε από τη Σμύρνη, για να κλείσει στην Αθήνα. Η εξακτίωση της κυκλοφορίας τους είναι επίσης ένα από τα desiderata της έρευνας του караμανλίδικου Τύπου.

Καθώς είναι δυσεύρετα τα σώματα των караμανλίδικων εφημερίδων και περιοδικών, περιορίζομαι να αναφερθώ στα περιεχόμενα της εφημερίδας *Ανατολή*, της οποίας έχω δει σώματα ορισμένων ετών στα μικροφίλμς του μακαρίτη Ιορδάνη Παμπούκη, την εποχή που αναζητούσα στις σελίδες της αγγελίες για την έκδοση караμανλίδικων βιβλίων. Περιελάμβανε ειδήσεις από το εσωτερικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και από τα τεχταινόμενα στο εξωτερικό. Σε ειδικές στήλες αναγράφονταν οι τιμές εισαγομένων και εξαγομένων προϊόντων και οι αντιστοιχίες νομισμάτων που κυκλοφορούσαν στις αγορές της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Παράλληλα στην ύλη της εφημερίδας υπήρχαν βιογραφίες ελληνικών και ξένων προσωπικοτήτων, νεκρολογίες, αλλά και νέα για την εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση των Ρωμιών στη Μικρά Ασία, συλλογές λαογραφικού, φιλολογικού και αρχαιολογικού υλικού. Μόνιμη ήταν η στήλη όπου δημοσιεύονταν σε συνέχειες μυθιστορήματα, που αργότερα κυκλοφορούσαν ως αυτοτελείς εκδόσεις από τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη.²¹

Αιτούμενο είναι να διερευνηθεί το ιδεολογικό περιεχόμενο της *Ανατολής* στη μακρά διάρκεια της έκδοσής της –για μια περίοδο δεν διατηρούσε καλές σχέσεις

ως δύο χωριστές εφημερίδες τον *Ήλιο* (Αφιτάπ) και *Ζεμπούρ* (Μέλισσα). «Μετά τον *Ήλιον* (Αφιτάπ) εμφανισθείσα έζησεν έν ή έν και ήμισυ έτος η *Ζεμπούρ* (Μέλισσα), κατ' αρχάς τουρκιστί διά χαρακτήρων ελληνικών (1866), μετ' ολίγον ελληνιστί, ως «Μέλισσα» κυρίως τω 1867. Ταύτην εξέδιδε μικρασιανός τις αγύρτης εκ Καισαρείας, Ανέστης Ευτυχιάδης». Βλ. Μ. Ι. Γεδεών, *ό.π.*, 10.

19. Βλ. Αλέξης Αλεξανδρής, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης εκκλησίας στην Καππαδοκία, 1921-1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4 (1983) 166.

20. Evangelia Balta, «Périodisation», *ό.π.*, 148, σημ. 64

21. Μια πρώτη παρουσίαση της ύλης της εφ. *Ανατολή* έγινε από τον Φάνη Μιχαλόπουλο στην εφ. *Εμπρός* (6 Δεκ. 1951) υπό τον τίτλο «Τα 100 χρόνια μιας εφημερίδος: 1851-1951. Η τουρκόφωνη *Ανατολή* που εγράφετο ελληνικά».

με το Πατριαρχείο²²— αλλά και όλων των υπόλοιπων καραμανλιδικών εφημερίδων και περιοδικών που κυκλοφόρησαν. Κατά κύριο λόγο οι εκδοτικές προσπάθειες αποτελούσαν προσωπικές υποθέσεις ορισμένων ατόμων που υποστηρίζονταν από τους συνδρομητές των φύλλων, για τον λόγο αυτό και στο σύνολό τους με εξαίρεση την *Ανατολή* ήσαν βραχύβιες.

Η *Ανατολή*, από πληροφορίες που έχουμε, γνωρίζουμε ότι διαβαζόταν από τους Ρωμιούς της Καππαδοκίας, στους οποίους έφτανε με τη μεσολάβηση των συμπατριωτών τους στην Πόλη.²³ Στις συνεντεύξεις των Καππαδοκίων προσφύγων που απόκεινται στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών η *Ανατολή* παρουσιάζεται ως προσφιλές ανάγνωσμα. Τη διάβαζε δυνατά ο δάσκαλος ή ο παπάς του χωριού ενώπιον ακροατηρίου.

Ο παιδευτικός ρόλος της *Ανατολής* έχει επισημανθεί και εξαρθεί από τους συγχρόνους της. Ο Ιορδάνης Λημνίδης το 1913, γράφει: «Εάν από την εποχή της εκδόσεως της εφημερίδος *Ανατολή* ερευνηθούν μέχρι σήμερα τα βιβλία των συνδρομητών συμπατριωτών μας θα δούμε ότι ο γιος του συνδρομητού πατέρα δεν συνεχίζει τη συνδρομή του στην *Ανατολή*. Τούτο οφείλεται στο ότι οι γονείς, διαβάζοντας τις σελίδες της εφημερίδας, ενδιαφέρθηκαν να μορφώσουν τα παιδιά τους, για να μην έχουν πλέον ανάγκη την καραμαλιδική αυτή εφημερίδα την εκδιδομένη στην τουρκική και ελληνική γλώσσα. Αυτό το έργο είναι τιμή και καύχημα για την εφημερίδα *Ανατολή* διότι πέτυχε τον επιδιωκόμενο σκοπό της».²⁴

Με τη Μικρασιατική καταστροφή και την Έξοδο των Ρωμιών της Καππαδοκίας από την πάτρια γη η έκδοση της *Ανατολής* αναστάληκε. Ερχόμενοι οι πρόσφυγες στην Ελλάδα εκδίδουν το 1924 τη δίγλωσση εφημερίδα *Προσφυγική Φωνή/Μουχατζήρ Σεδαση*. Ο υπότιτλος ήταν: «Εβδομαδιαία πολιτική και κοινωνική εφημερίς, όργανον των ανά την Ελλάδα προσφυγικών οργανώσεων». Οι δύο πρώτες σελίδες της εκδίδονταν στα ελληνικά, και στα τουρκικά οι δύο τελευταίες· η ύλη της αφορούσε αποκλειστικά προσφυγικές υποθέσεις. Εκδότης - ιδιοκτήτης της εφημερίδας ήταν ο Χαρίτων Πολάτογλου.²⁵ Και η εφημερίδα αυτή υπήρξε βραχύβια. Η διαδικασία της ενσωμάτωσης των μικρασιατών προσφύγων στον ελ-

22. Μ. Ι. Γεδεών, *ό.π.*, Α', 11.

23. Ο δημοσιολόγος και κοινωνιολόγος Δημοσθένης Δανιηλίδης έστειλε εφημερίδες στον τουρκόφωνο προκοπιώτη παππού του από την Πόλη. Βλ. Ματούλα Κουρουπού, Ευαγγελία Μπαλά, *Ελληνορθόδοξες κοινότητες της Καππαδοκίας. Ι. Περιφέρεια Προκοπίου. Πηγές στα Γενικά Αρχεία του Κράτους και στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών* (Αθήνα 2001) 187. Στον κώδικα του Νέβσεχιρ, αρ. 134, XXVI, 365, στη σελίδα 10 στο Πρακτικό 13 σημειώνεται ότι τα μέλη της λέσχης Βασιλειάδος διαβάζουν την *Ανατολή*.

24. Ιορδάνης Λημνίδης, *Μικρασιατικών Ημερολόγιον*, *ό.π.*, 170 κ.ε.

25. Πληροφορίες για την εφημερίδα βλ. Evangelia Balta, *Karamanlidika. Nouvelles additions et compléments*, I (Αθήνα 1997) 163.

λαδικό χώρο δεν επέτρεπε να συντηρηθούν πολιτισμικές ιδιαιτερότητες, αν και κατά καιρούς για καθαρά ψηφοθηρικές σκοπιμότητες χρησιμοποιήθηκαν καραμανλίδικα έντυπα μέχρι και το 1935 από ελληνικές εφημερίδες.²⁶

Ανακεφαλαιώνοντας, ο καραμανλίδικος Τύπος πρωτοεμφανίστηκε στη Σύμυρνη λίγο πριν τα μέσα του 19ου αιώνα, επακόλουθο των ελευθεριών που έφερε το Τανζιμάτ, και επέζησε ως το 1926 ως εφημερίδα των τουρκόφωνων προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα, μετά την Ανταλλαγή των πληθυσμών.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΡΑΜΑΝΛΙΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

- Αγγελιοφόρος, εκδότης: American Missionary Society, Istanbul, τυπογραφείο: Aramian (1876-1909).²⁷
- Αγγελιοφόρος Τζοτζουκλάρ Ιτζούν, εκδότης: American Missionary Society, Istanbul, τυπογραφείο: Aramian (1872-1895).²⁸
- Ακτίς, εκδότης: Ν. Ι. Καμαλακίδης. Κωνσταντινούπολη, τυπογραφείο : «Seda-i Millet» (1911-1913).
- Αναθεώρηση, εκδότης: Δημήτριος Θωμαΐδης.
- Ανατολή, εκδότης: Ευαγγελινός Μισαηλίδης, Κωνσταντινούπολη, τυπογραφείο: «Ανατολή» (1850-1922).
- Ανατόλ Αχτερί, εκδότης: Παύλος Ι. Μισαηλίδης, Κωνσταντινούπολη (1886-1887).
- Αρετή, εκδότης: Κ. Κ. Κοσμίδης, Κωνσταντινούπολη (1912).²⁹
- Ασία, εκδότης: Δ. Καρασάββας, Κωνσταντινούπολη.³⁰
- Αφιταπ (Ήλιος).

26. Πβ. για παράδειγμα το πρόγραμμα της συμμαχίας των κομμάτων των Τσαλδάρη, Κονδύλη, Μεταξά και Χατζηκυριάκου που κυκλοφόρησε καραμανλίδικα σε feuille-vollant κατά τις παραμονές των εκλογών της 9ης Ιουνίου 1935, στο *ίδιο*, 159-162.

27. Φύλλα των ετών αυτών εντόπισα στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας «Κύριλλος και Μεθόδιος» και στα γραφεία της Near East Mission στην Ισταμπούλ. Ο Αγγελιοφόρος καταγράφεται μαζί με την εφ. Ανατολή στο *Annuaire Oriental (Ancien Indicateur Oriental du Commerce de l'Industrie de l'administration et de la Magistrature, 10ème année 1891 publié par Cervati frères et Cie, Constantinople, 531: «ANGELIAFOROS, journal religieux, scientifique et politique paraissant chaque samedi, en caractères grecs et langue turque. Rédacteur, Barnum (Rev. H. S.) Bureaux, Américan Han, R. Fieldjandjilar 25, S».*

28. Τόμους των ετών αυτών εντόπισα στην Near East Mission στην Ισταμπούλ, το 1990.

29. Βλ. Evangelia Balta, «*I Areti (La Vertu)*. Revue Micrasiatique illustré, bi-mensuelle, parue en 1912», *Η καθ' ημάς Ανατολή* 3 (1996) 71-115.

30. «Η τουρκόφωνος Ανατολή του αιμνήστου Ευαγγ. Μισαηλίδου από εικοσαετίας εκδίδεται υπό του ημετέρου συμπολίτου κ. Ιορδ. Λημνίδη ως και η εκλιπούσα Ασία εξεδίδετο επίσης παρά του εν Νέβσεχιρ κ. Δημ. Καρασάββα», βλ. *Εκατονταετηρίς της εν Κωνσταντινουπόλει Εφορείας των Ελληνικών Σχολών Νεαπόλεως Καππαδοκίας (Νέβ-σεχιρ) 1820-1920* (Κωνσταντινούπολη 1920) 88-89.

- Ζεμπούρ*³¹ (Μέλισσα), εκδότης: Ανέστης Ευτυχιάδης. Κωνσταντινούπολη (;). (1866-1867).
- Κουκουρίκος*, σατιρική πολιτική εβδομαδιαία εφημερίδα, εκδότης: Ευαγγελινός Μισαηλίδης, Κωνσταντινούπολη, τυπογραφείο: «Ανατολή» (1876-1881).³²
- Μεχτέπ-ι Φουνούν-ι Μεσρίκη*, εκδότης: Ευαγγελινός Μισαηλίδης, Σμύρνη (1849-1850).
- Μικρά Ασία*, εκδότης: Δημήτριος Θωμαΐδης.
- Νέα Ανατολή*, εκδότες: Ι. Ι. Λημιδίης, Γ. Κ. Βιολάκης, Κωνσταντινούπολη (1922-1923).
- Πελαρέτ-ιλ Μέσρικ*, εκδότης: Ευαγγελινός Μισαηλίδης, Σμύρνη (1845-1847).
- Προσφυγική Φωνή, Μουχατζήρ Σεδασή*, εκδότης: Χ. Σ. Πολάτογλου, Αθήνα (1924-1926).
- Σαρκ* (= *Ανατολή*), εκδότης: Ευαγγελινός Μισαηλίδης, Σμύρνη (εκδόθηκε το 1849 ή το πρώτο εξάμηνο του 1850, πριν την εγκατάσταση του Μισαηλίδη στην Κωνσταντινούπολη).
- Σαφάκ*, εκδότης: Χ. Αγκιάδης, Κωνσταντινούπολη, τυπογραφείο Saryan (1887).
- Τερακκή*, εκδότης: Χ. Νομισματιδής, Κωνσταντινούπολη.³³(1889).

31. Zebur στα τουρκικά είναι οι Ψαλμοί του Δαβίδ.

32. Ο *Κουκουρίκος* κυκλοφόρησε και σε ελληνόφωνη έκδοση το 1875-1877 και το 1908-1909. Ο τουρκόφωνος *Κουκουρίκος* κυκλοφόρησε για πρώτη φορά στις 3/15 Απρ. 1876 και είχε μακροβιότερη παρουσία.

33. Αντιγράφω τις σπάνιες πληροφορίες για το περιοδικό από δημοσίευμα του Ι. Βαλαβάνη, διότι καταδεικνύονται και οι συνθήκες υπό τις οποίες εκδίδονταν τα καραμανλιδικά περιοδικά: «Όθεν προ ολίγου είδε το φως η *Τερακκή* (Πρόδος), σύγγραμμα περιοδικόν, προωρισμένον αποκλειστικώς διά τους τουρκοφώνους Έλληνας, επειδή εκτυπύται, ως η *Ανατολή*, εις γλώσσαν τουρκικήν διά χαρακτήρων ελληνικών, εις μέγα 4ον, εκ σελίδων διστήλων 16, δις του μηνός εκδιδόμενον, τη συνεργασία πάντων των όπωσδήποτε παιδείας τινός λαχόντων Μικρασιατών. Μέχρι τούδε εξέδόθησαν 12 τεύχη, περιέχοντα ύλην μετ' επιμελείας αληθώς αξιοσυστάτου συλλεγείσαν τη επιστάσι της καλής Αδελφότητος "Νέβ-Σεχέρ". Του λόγου δε γινομένου περί του περιοδικού τύπου, θεωρώ καθήκον, επιβαλλόμενόν μοι, και ως Μικρασιάτη και ως Έλληγι, να απευθύνω παράκλησιν θερμήν προς πάντας τους φίλογενείς συγγραφείς και εκδότας, κυρίως περιοδικών και εφημερίδων, όπως, ευαρεστούμενοι, υποβοηθήσωσι τον ελληνοπρεπή σκοπόν της εν λόγω Αδελφότητος, αποστέλλοντες αυτή ανά εν αντιτύπον. Η σύνταξις δε, εκλέγουσα, θα μεταφράζη χάριν των αναγνωστών της *Τερακκή* τα προϊόντα του καλάμου των διαπρεπών λογογράφων ημών, ούτω δε θα διοχετεύονται και τοις διψώσιν ελληνικής αγωγής και παιδείας αδελφοίς ημών τα πνευματικά νάματα από του κλεινού της Παλλάδος άστεως, ως από πολυχέυμονος πηγής: έστωσαν δε πάντες βέβαιοι ότι συντελέσουσιν αποτελεσματικώς προς διάδοσιν των ελληνικών γραμμάτων ανά σύμπασαν την ατυχή ελληνικήν χερσόνησον της Δυτικής Ασίας. Οι βουλόμενοι εκ των συγγραφέων και εκδοτών διευθύνουσιν ως εξής τας εαυτών προσφοράς: *Προς την Διεύθυνσιν της "Τερακκή"*. Σταμπούλ, Ασμά-αλτή, Μακσουδιγιέ χαν, αριθ. 6η. Βλ. Ι. Βαλαβάνης, ό.π., 62.

Στρατής Ταρίνας

ΕΛΛΗΝΕΣ ΕΚΔΟΤΕΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥΡΚΙΚΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ

ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΙΣΗΓΗΣΗΣ ΜΟΥ είναι να αναφερθώ σε ρωμιούς δημοσιογράφους της Πόλης που ασχολήθηκαν με εκδόσεις τουρκικών εφημερίδων, σατιρικών και πολιτικών από την περίοδο του Tanzimat (Μεταρρύθμιση, 1867-1878) μέχρι σήμερα.

Τα ατομικά δικαιώματα ή τις ελευθερίες που είχαν διακηρυχθεί με το περίφημο Φερμάνι του Τανζιμάτ στις 3 Νοεμβρίου 1839, γνωστού ως *Gülhane Hattı Hümayunu* από τον Sadrazam (μέγας βεζύρης) Mustafa Reşit Paşa το πρώτο έτος της βασιλείας του 17χρονου τότε σουλτάνου Abdulmecit (1839-1861) έμεναν ανεφάρμοστα. Ήδη λόγω των αντιδράσεων είχαν αρχίσει και οι απαγορεύσεις. Ο λόγος ήταν η απόσυρση του Reşit Paşa και του Abdulmecit από την ηγεσία, οι φυσιολογικές αντιδράσεις της συντηρητικής μερίδας της κοινωνίας και η απροθυμία του σουλτάνου Abdulaziz (1861-1876) και του διαδόχου του Reşit Paşa, του Sadrazam Ali Paşa, να προωθήσουν τις μεταρρυθμίσεις.

Η πρώτη απαγόρευση κατά την περίοδο του Tanzimat για σάτιρα και εικόνα εμφανίζεται με τα άρθρα 138 και 139 του *Ceza Kanunu* (ποινικός νόμος) του 1858. Σημειωτέον ότι, την εποχή εκείνη, δεν είχαν καν εκδοθεί σατιρικά περιοδικά στην τουρκική γλώσσα. Το σχετικό άρθρο 139 είχε ως εξής: «Όσοι τυπώνουν ή δίνουν προς εκτύπωση και κυκλοφορία κείμενα έμμετρα ή πεζά ή εικόνες και παραστάσεις, οι οποίες λοιδορούν και σατιρίζουν με τρόπο αντίθετο προς το κοινόν περί αιδούς αίσθημα, καταδικάζονται σε χρηματικό πρόστιμο από ένα μέχρι και πέντε χρυσούς μετζιντιέδες, και φυλάκιση 24 ωρών μέχρι μιας εβδομάδας».

Στις σατιρικές εκδόσεις η γελοιογραφία υπήρξε εκείνο το είδος, το οποίο δημιουργούσε και τη μεγαλύτερη ενόχληση στην κυβέρνηση της περιόδου του Tanzimat. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αντίδρασης της εποχής ήταν ένας Ρωμιός της Πόλης, ο Θεόδωρος Κασάπης (Teodor Kasap). Γεννήθηκε στις 10 Νοεμβρίου 1835 στην Καισάρεια. Πατέρας του ήταν ο υφασματέμπορος Σεραφείμ Κασάπογλου. Ο Κασάπης σπούδασε στο Παρίσι, όπου και εργάστηκε για επτά περίπου χρόνια ως ιδιαίτερος γραμματέας του Αλέξανδρου Δουμά (πατέρα). Επέστρεψε στην Πόλη, όπου και παρέδιδε ιδιαίτερα μαθήματα γαλλικών σε διάφορα εκπαιδευτήρια της ομογένειας και μετέπειτα στην Αυτοκρατορική Σχολή του Πυροβολικού. Κατά μαρτυρία του Μανουήλ Γεδεών εργάστηκε και ως συντάκτης της γαλλικής εφημερίδας *Étoile d'Orient* της Κωνσταντινούπολης. Το 1870 ίδρυσε δι-

κό του τυπογραφείου και εξέδωσε τη σατιρική εφημερίδα *Le Diogène* στα γαλλικά, κατόπιν στα ελληνικά *Ο Διογένης*, και ύστερα από μερικούς μήνες και στα τουρκικά *Diyojen* (από 12 Νοεμβρ. 1286/24 Νοεμβρ. 1870), σε σχήμα 2° (35x25,5 εκ.), δίστηλο, μεσαίο μέγεθος. Με αυτό τον τρόπο εγκαινιάζεται στην Οθωμανική αυτοκρατορία το πρώτο σατιρικό έντυπο, από έναν Έλληνα της Πόλης κατά τα τελευταία χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Abdulâziz.

Σκοπός της εφημερίδας ήταν η σύμπραξη του ελληνικού στοιχείου με τους Τούρκους χάριν της κοινής ελευθερίας και ευημερίας διά της εισαγωγής φιλελεύθερων μεταρρυθμίσεων στο οθωμανικό κράτος.

Η *Diyojen* του Κασάπη στα τουρκικά κυκλοφορούσε μία φορά την εβδομάδα, από το τεύχος 23-147 δύο φορές και από το 148 τρεις φορές την εβδομάδα. Στη διάρκεια δύο ετών και σαράντα επτά ημερών εξέδωσε 183 τεύχη, διεκόπη πέντε φορές η έκδοσή της από το κράτος, και μάλιστα η τελευταία με απαγόρευση επανέκδοσης (29 Δεκ. 1288/10 Ιαν. 1873). Κατά τη διάρκεια της κυκλοφορίας της η *Diyojen*, δημοσίευσε τρεις ανυπόγραφες γελοιογραφίες. Η τρίτη γελοιογραφία στις 20 Μαΐου 1288/1 Ιουν. 1872 (αρ. φ. 123, σ. 4) προκάλεσε τη διακοπή της κυκλοφορίας της για δύο μήνες. *Ο Διογένης* είναι η πρώτη σατιρική εφημερίδα, όπου συνυπάρχει η σάτιρα του λόγου και της εικόνας. Συνεργάτης και αρθρογράφος σε αυτή την πρώτη περίοδο ήταν ο γνωστός για τις μεταρρυθμιστικές του ιδέες τούρκος λόγιος Namik Kemal, με τον οποίο ο Κασάπης είχε πρωτογνωριστεί στο Παρίσι, όταν ο τελευταίος βρισκόταν εκεί εξόριστος από το 1867 έως το 1871.

Μετά την παύση του *Διογένη* σειρά είχε η δισεβδομαδιαία εικονογραφημένη *Çingiraklı Tatar* (Κουδουνάτος Τάταρος) και η συνώνυμη ελληνική έκδοση *Ο Κουδουνάτος*. Η ελληνική έκδοση ήταν τρίστηλη σε σχήμα 2° μεσαίο (41x29 εκ.), ενώ η τουρκική ήταν δίστηλη σε σχήμα 2° μεσαίο (33,5x23 εκ.). Η διάρκεια αυτής της δεύτερης σατιρικής έκδοσης ήταν βραχύβια. Διαρκεί μόλις τρειςήμισι μήνες, από 24 Μαρτ. 1289/1873 έως 6 Ιουλ. 1289/1873 για την τουρκική έκδοση και έως 7 Ιουλίου 1873 για την ελληνική έκδοση και με 29 συνολικά φύλλα. Σε όλα τα φύλλα υπάρχουν σατιρικά σκίτσα του Έλληνα καλλιτέχνη ξυλογράφου Κωνσταντίνου Ορφανουδάκη, που τόλμησε να τα υπογράψει ακόμη και ολογράφως.

Για την ιστορία θα πρέπει να αναφέρουμε τον Μ. Βενετσάνο, ο οποίος στις 18 Ιουνίου 1869 πρώτος υπέγραψε ολογράφως σκίτσο στην τουρκική πολιτική εφημερίδα *İstanbul*. Ο ίδιος σκιτσογράφος στο 1° φύλλο της *İstanbul* στις 24 Σεπτεμβρίου 1867 δημοσίευσε σκίτσο, που παρίστανε την υποδοχή του σουλτάνου Abdulâziz στο σταθμό του τρένου των Παρισίων. Το συγκεκριμένο σκίτσο ήταν το πρώτο που λογοκρίθηκε στο οθωμανικό κράτος, διότι, την εποχή εκείνη, είχε ακυρωθεί με το Ύψηλό Διάταγμα «Kararname-i Ali» το προνόμιο να μπορεί κάποιος να κάνει το σκίτσο ενός εξέχοντος προσώπου, δηλαδή να ζωγραφίσει τη γελοιογραφία του. Για τον λόγο αυτό διατάχθηκε η απόσυρση όλων των φύλλων της *İstanbul*.

Στην ίδια εφημερίδα το 1869 ένας άλλος σκιτσογράφος, που υπογράφει με τα αρχικά του Γ.Χ., είναι ο κωνσταντινουπολίτης ζωγράφος, ξυλογράφος και εκδότης Γεώργιος Χαυγιαρίδης.

Ακολουθεί την ίδια χρονιά η έκδοση του *Μώμου* και της τουρκικής *Hayâl* (*Αυταπάτη*) από 18 Οκτ. 1289/30 Οκτ. 1873, στο ίδιο πάντα σχήμα με τις προηγούμενες, καθώς επίσης της γαλλικής *Polichinelle*, της τουρκικής με αρμενικούς χαρακτήρες *Kheyal* (από 3 Νοεμβρ. 1873 έως 5 Ιαν. 1874, συνολικά 10 φ.) και τέλος της βουλγαρικής *Συτος* (1873-1874). Όλες αυτές εκδίδονταν παράλληλα με την ελληνόφωνη σατιρική εφημερίδα *Ο Μώμος*.

Η *Hayâl* κυκλοφόρησε, έως τις 18 Ιουν. 1293/30 Ιουν. 1877 και εξέδωσε 368 φύλλα. Σατίριζε κυρίως τη φιλορωσική πολιτική του Sadrazam Mahmut Nedim Paşa (Μέγας Βεζίρης Μαχμούτ Νεντίμ Πασά), γνωστού και ως Νεντίμοφ. Η κυκλοφορία της διεκόπη εννέα φορές από την κυβέρνηση του σουλτάνου Abdulhamid (31 Αυγ. 1876-27 Απρ. 1909). Και ενώ η *Hayâl* και *Ο Μώμος* αντιμετώπιζαν αλληπάλληλες απαγορεύσεις κυκλοφορίας, ο Κασάπης προχώρησε στην έκδοση της τουρκικής ημερήσιας (εκτός Παρασκευής) πολιτικής εφημερίδας *İstikbâl* (Το Μέλλον) στις 9/21 Αυγ. 1875 σε μεγάλο σχήμα. Η *İstikbâl* κυκλοφόρησε ως τον Φεβρουάριο του 1877, με συνολικά 236 φύλλα.

Ο Κασάπης προσπάθησε παράλληλα να συνεχίσει και την έκδοση της *Hayâl* τοποθετώντας «πληρεξούσιο προνομιούχο ιδιοκτήτη» τον Ευαγγελινό Μισαηλίδη (2 Αυγ. 1875, αρ. φ. 182), ο οποίος ήδη από το 1850 εξέδιδε την καραμανλίδικη εφημερίδα *Ανατολή*. Ωστόσο και πάλι επιβλήθηκε 15ήμερη απαγόρευση κυκλοφορίας στη *Hayâl* (1 Οκτ. 1875 αρ. φ. 221) για δημοσίευση άρθρου σχετικού με βιομηχανικές εκθέσεις, «edebe aykiri makale», δηλαδή θεωρήθηκε ότι το άρθρο προσέβαλε τα χρηστά ήθη.

Γελοιογράφος επίσης αυτής της σατιρικής εφημερίδας ήταν ο Ρωμιός Φίλιππος Νικολαΐδης, ο οποίος υπόγραψε πολλά σκίτσα του με τα αρχικά του Φ.Ν.Ζ. Αγγελία του συναντούμε στον *Μώμο* της 12ης Οκτωβρ. 1876, αρ. φ. 364, σ. 4. «Ο ομογενής κ. Φίλιππος Νικολαΐδης ζωγράφος καλλιτέχνης κατοικών εν Ταταούλοις πλησίον της Ευαγγελιστρίας δέχεται παντός είδους εργασίας, οίον εικόνας εκκλησιαστικές και φυσικής. Εις μετριωτάτας τιμάς. Ο αυτός δίδει μαθήματα ιχνογραφίας και ακουαρέλας. Συστάσεις εν τω γραφείω του *Μώμου*). Άλλοι συνεργάτες γελοιογράφοι ήσαν ο Αρμένιος Nisan Berberian και ο Γερμανός Santz.

Στις 8 Φεβρ. 1877 η *Hayâl* (αρ. φ. 319) και ο *Μώμος*, δημοσίευσαν γελοιογραφία του Καραγκιόζη, που παρίστανε τον Τύπο αλυσοδεμένο χειροπόδαρα, ενώ ο Χατζιαβάτης τον ρωτά: «Τι κατάσταση είναι αυτή Καραγκιόζη;». «(Ο Τύπος) είναι ελεύθερος εντός των ορίων του Νόμου», απαντά ο Καραγκιόζης. Η ευφύεστη αυτή γελοιογραφία θεωρήθηκε από τη λογοκρισία ως προσωπική ύβρις κατά του σουλτάνου Abdulhamid Β'. Ο Χαμίτ τον παρέπεμψε αμέσως σε δίκη με την

κατηγορία ότι: «Σατυρίζων ο Κασάπης το υπ' εμού χορηγήθεν Σύνταγμα (Teşkilat-ı Esasiye) σατυρίζει εμέ προσωπικά και ως εκ τούτου πρέπει να διωχθή ποινικώς». Παρ' ολίγο ο Κασάπης να παραπεμφθεί για ασέβεια στον Χαμίτ, κάτι που θα μπορούσε να έχει ως συνέπεια την επιβολή μέχρι και της θανατικής ποινής του. Φαίνεται όμως ότι επικράτησε ωριμότερη σκέψη και ο εκδότης της εφημερίδας καταδικάστηκε, βάσει του άρθρου 15 του *Matbuat Kanunu* (νόμος περί Τύπου) στις 14 Μαρτίου 1294/26 Μαρτίου 1877 σε τρία χρόνια φυλάκιση, την ανώτερη προβλεπόμενη από τον νόμο ποινή. Αξίζει να σημειωθεί ότι, με τη δίκη αυτή εναντίον του Κασάπη, εγκαινιάστηκε η εφαρμογή του «περί Τύπου νόμου». Επίσης ανεστάλη για όγδοη φορά η κυκλοφορία της εφημερίδας από τις 26 Μαρτίου (αρ. φ. 340), για τρεις εβδομάδες.

Την τελευταία περίοδο (αρ. φ. 341 έως αρ. φ. 368) ως «πληρεξούσιος προνομιούχος ιδιοκτήτης» εμφανίζεται ο Ευστράτιος Σπαρτίδης. Ο αρχισυντάκτης της *Hayâl* στις 30 Ιουνίου 1877 (αρ. φ. 368), λόγω του κινδύνου που διέτρεχε ο ίδιος, ανακοίνωσε την απαγόρευση και την αναστολή της κυκλοφορίας της εφημερίδας αλληγορικά με το παρακάτω εξάστιχο:

«Μετά απ' την απειλή που δεχθήκαμε, υποχρεωνόμαστε ν' αποχαιρετήσουμε τον μάταιο αυτό κόσμο./Ευχηθείτε μου να 'ναι αιωνία η μνήμη μου, πέστε ότι ήμουν καλός άνθρωπος, μην τυχόν κλάψετε για μένα, ευθυμήστε./Κανένας δεν μπορεί ν' απολαύσει αιώνια αυτόν τον κόσμο./Ήδη κοντεύει να βγει η ψυχή μου, όμως δεν μπορώ να μη αποχαιρετήσω για τελευταία φορά όλους σας./Να! άρχισε να κόβεται η φωνή μου./ Βγαί... βγαί... νει... η ... ψυχή... μου. Βγή... κε!»

Μετά δίμηνο, ο Κασάπης αποφυλακίζεται με χρηματική εγγύηση, προκειμένου μαζί με τον συνεργάτη του *Namık Kemal* να εκδώσει, με άδεια του σουλτάνου *Abdulhamid*, την πολιτική εφημερίδα *Nasir* (Εκδότης). Επωφελούμενος της εξόδου του από τις φυλακές δραπέτευσε με γαλλικό πλοίο στο Παρίσι ή κατ' άλλους στη Νάπολη. Ο Κασάπης κατά τη διάρκεια της αυτοεξορίας του συνέχισε την έκδοση της *İstikbâl* στα τουρκικά, από τις 26 Οκτωβρίου 1879 έως τον Αύγουστο του 1881 (αρ. φ. 1-30) σε διάφορες πόλεις της Ευρώπης με υπεύθυνο εκδότη τον *Ali Şefkatî*. Τα πρώτα 5 φύλλα τυπώθηκαν στο Λονδίνο. Τα φύλλα 6-9 στη Νάπολη, τα φύλλα 10-16, στο Λονδίνο, τα φύλλα 17-26 στη Γενεύη και τα φύλλα 27-30 πάλι στο Λονδίνο.

Η ανάθεση της διεύθυνσης της εφημερίδας στον Σσεφκατί δεν ήταν τυχαία. Ο Σσεφκατί ήταν μέλος της ελληνικής Τεκτονικής Στοάς «Πρόδοος» του Κλεάνθη Σκαλιέρη. Ο δε Κασάπης φαίνεται να ταυτιζόταν με τις ιδεολογίες αυτής της ομάδας. Τελικά έτυχε της συγνώμης του Χαμίτ με τον όρο «να μη γράφει ποτέ και να μη εξάγει του οίκου του τα όσα είχε τυχόν γραμμένα». Για οικογενειακούς λόγους ο πολυγραφότατος Κασάπης αναγκάστηκε να δεχθεί αυτόν τον όρο. Επέστρεψε στην Πόλη πιθανότατα το 1881. Ύστερα από δεκαέξι χρόνια, στις 13 Ιου-

λίου 1897, πέθανε σε ηλικία εξήντα τριών ετών ως β' βιβλιοθηκάριος του διώκτη του σουλτάνου Abdulhamid!

Με τη δραστηριότητά του και τους αγώνες του διαμέσου της αρθρογραφίας του, ο Κασάπης συνέβαλε τα μέγιστα στη θεμελίωση του πρώτου συνταγματικού καθεστώτος στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Αναμφίβολα είναι ο πρωτοπόρος αγωνιστής υπέρ της ελευθερίας του Τύπου στην Τουρκία. Ο Γεώργιος Βαλέτας σε δημοσίευσμά του στη *Νέα Εστία* το 1964, έγραφε για τον Κασάπη: «... Αυτός ο επαναστάτης αγωνιζόταν για τις συνταγματικές ελευθερίες στην Τουρκία και την εφημερίδα του την έβγαζε σε τρεις ή πέντε γλώσσες..., θέλοντας ν' αφυπνίσει όλες τις καταπιεζόμενες λαότητες της Ανατολής για την επιτυχία συνταγματικών ελευθεριών, που θα ελάφρυναν το βαρύ εκμεταλλευτικό, τρομοκρατικό, απάνθρωπο ζυγό της απολυταρχίας – που αποτελούσε όνειδος και στίγμα στο σύγχρονο πολιτισμό. Ήθελε να φωτίσει όλο το λαό, ανεξάρτητα απ' την εθνικότητά του, πιστεύοντας ότι οι πολιτικές ελευθερίες θα οδηγήσουν και στην εθνική αποκατάσταση των υποδούλων. Ο Κασάπης δεν ήρθε διωκόμενος στην Ελλάδα, αλλά έφυγε στη Γαλλία, απ' όπου συνέχισε τον αγώνα του ενάντια στο χαμιτισμό... Ο Κασάπης ήταν μια δύναμη, που, αν ερχόταν στην Ελλάδα, θα έδινε πολλά, πολύ περισσότερα απ' τον Γαβριηλίδη. Ίσως να έκανε και δικό του κόμμα».

Εξίσου σημαντική είναι και η σταδιοδρομία του διαπρεπή δικηγόρου Παντελή (Pandelaki) Κοσμίδη (1867-1925), Καπαδόκη από τη Νίγηδη. Ο Κοσμίδης ανέπτυξε αξιόλογη πολιτική και δημοσιογραφική δραστηριότητα στην οθωμανική πρωτεύουσα καταφέροντας να αναδειχτεί βουλευτής Κωνσταντινούπολης στη βουλή των Νεότουρκων (1908-1912). Υπήρξε ο κυριότερος συντάκτης της συνεταιριστικής καθημερινής εφημερίδας *Sada-i millet* (Φωνή του Έθνους), που εκδόθηκε στα τουρκικά από την «Ένωση Μικρασιατών» στην Κωνσταντινούπολη από την 1 Οκτωβρ. 1325/1909 έως τις 28 Μαΐου 1326/1910 σε σχήμα 2^ο και συνολικά εξέδωσε 192 φύλλα. Την ίδια περίοδο ο Κοσμίδης εξέδωσε και ελληνόφωνη εφημερίδα με τίτλο *Φωνή* (5 Φεβρ. 1910). Έφερε υπότιτλο «Καθημερινή μεσημβρινή – Όργανο των Εθνικών Συμφερόντων». Διευθυντής ήταν ο Παναγιώτης Κεσίσογλου. Η διάρκειά της πρέπει να ήταν βραχύβια. Εντόπισα μόνο τα πρώτα δύο φύλλα στην Πατριαρχική Βιβλιοθήκη της Κωνσταντινούπολης. Συνεργάτης του σε αυτήν την εφημερίδα ήταν ο Ιορδάνης (Yordanaki) Χαραλαμπίδης, ενώ υπεύθυνος διευθυντής ήταν ο Γεώργιος (Yorgaki) Μελαγχροινός. Δημοσίευσε διάφορα άρθρα στις ελληνικές και τουρκικές εφημερίδες της οθωμανικής πρωτεύουσας. Ανέπτυξε, επίσης, σημαντική εθνική δράση και ήταν ηγετικό στέλεχος της «Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως». Ο Π. Κοσμίδης ήταν έξυπνος και καλός γνώστης της τουρκικής. Η τουρκική εφημερίδα *Tanin* (Βοή) της Κωνσταντινούπολης είχε γράψει να μην πιστεύουν οι Τούρκοι την *Σαντά-ι Μιλλέτ* περισσότερο από την ελληνόφωνη *Πρόοδο* του Σπανούδη, γιατί την γράφει ο Κοσμίδης. Ο Κοσμίδης απά-

ντησε με ένα γράμμα στον ιδιοκτήτη της *Τανίν Τζαχίτ* (*Hüseyin Cahid Yalçın = Χιουσεγίν Τζαχίντ Γιαλτσίν*), ότι τότε και η *Sabah* (Πρωία) πρέπει να θεωρηθεί αρμενική αφού ο διευθυντής της και ο αρχισυντάκτης της είναι Αρμένιοι (*Mihran και Dikran Kelekyan*). Ο Τζαχίτ απάντησε ειρωνικά: «Γιατί ερεθίζεσθε; εμείς ενομιζάμε ότι είσθε υπερήφανος για το έθνος σας». Και τότε ο Κοσμίδης του απάντησε: «Σκοπός σου είναι να με παραστήσης ως ελλαδικόν. Υποστηρίζω το Πατριαρχείον. Δουλειά σου είναι να ενσπείρης ζιζάνια μεταξύ Οθωμανών. Εγώ, και το Σεϊχουλισλαμάτο αν προσεβάλλετο από ανθρώπους μάλιστα σαν και σένα, θα το υπεράσπιζα».

Ως εκδότης του πρώτου και τελευταίου φύλλου της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Φωνή* (29 Ιαν. 1912 αρ. φ. 1/93), η οποία ήταν συνέχεια της εφημερίδας *Πολιτική Επιθεώρησης*, δημοσίευσε μετάφραση από την εφημερίδα του Λονδίνου *Αγγλική Επιθεώρηση* άρθρο του Δρ. Ε. Ι. Δίλλων με θέμα «Η παρακμή της Τουρκίας», εξ αιτίας του οποίου ο Κοσμίδης αμέσως δικάστηκε και του επιβλήθηκε χρηματική ποινή τριάντα τεσσάρων χρυσών οθωμανικών λιρών, τις οποίες αρνήθηκε να πληρώσει και προτίμησε να εκτίσει ποινή φυλάκισης τεσσάρων μηνών. (Απ' Όλα, *Εβδομαδιαία Εικονογραφημένη Επιθεώρησης*, τχ. 77, 4 Φεβρ. 1912 και τχ. 92, 19 Μαΐου 1912). Η εβδομαδιαία σατιρική εφημερίδα *Κώδων Σατυρικός – Μεριστοφελικός* που φέρει ημερομηνία 4 Φεβρ. 1912 και αρ. φ. 7, σχολιάζει το γεγονός ως εξής: «Από προχθές ο φίλος Κοσ Κοσμίδης δικάζεται εις τας φυλακάς του Στρατοδικείου, καταδικασθείς διά την δημοσίευσιν εν τη *Φωνή* μεταφράσεως άρθρου του Άγγλου Δίλλων... Κατεδικάσθη δε εις τεσσάρων μηνών φυλάκισιν και εις τριάκοντα τεσσάρων λιρών πρόστιμον». Ένα χρόνο αργότερα, στις αρχές του 1913 και λίγο μετά την ανακήρυξη του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου, οι Νεότουρκοι, που είχαν γίνει κυρίαρχοι του κράτους, πήραν μέτρα εναντίον των Ελλήνων της Πόλης. Τότε έκλεισαν οριστικά την εφημερίδα *Πολιτική Επιθεώρησης* (30 Δεκ. 1912) και απελάθησαν οι Π. Κοσμίδης και Γεώργιος Μπούσιος.

Ο Δημήτριος (*Dimitraki*) Νικολαΐδης, γνωστός δημοσιογράφος και εκδότης της εφημερίδας *Κωνσταντινούπολις* (1869-1873 και 1884-1906), εξέδιδε παράλληλα και τουρκική καθημερινή εφημερίδα με τίτλο *Servet* (Πλούτος, Περιουσία) από το 1888 έως τον Δεκέμβριο 1908. Η τουρκική έκδοση είχε γαλλικό τίτλο και υπότιτλο *Servet (Quoditien) Journal Politique Économique et Littéraire* και είχε σχήμα 2° (54,5x36 εκ.).

Στις 17 Μαρτίου 1898 ο τυπογράφος και εκδότης Αριστόβουλος Δ. Χρηστίδης, ως υπεύθυνος διευθυντής, και η Θεοδοσία (αγνώστων λοιπών στοιχείων!), ως ιδιοκτήτρια και αρχισυντάκτρια, εξέδωσαν γαλλοτουρκική εβδομαδιαία εφημερίδα με τίτλο *Maarifet* (Γνώση) και υπότιτλο «*La Seule Revue Hebdomadaire Turco-Française*». Η έκδοση φαίνεται να μη διήρκεσε για μεγάλο χρονικό διάστημα, διότι είναι γνωστά μόνο 18 φύλλα.

Στις 19 Αυγούστου 1324/1908 ένας άλλος Ρωμιός της Πόλης, ο βιβλιοπώλης και εκδότης Ιωάννης (Yani) Μάρτογλου, κυκλοφόρησε τη δισεβδομαδιαία (κάθε Σάββατο και Τρίτη) εικονογραφημένη σατιρική εφημερίδα *Tasvir-i Hayâl* (Φανταστικές Περιγραφές, στην ουσία όμως αυτή η έκφραση χρησιμοποιείται για το «θέατρο σκιών») σε σχήμα 2° (39x27 εκ.). Είναι γνωστά μόνο 2 φύλλα, τα οποία φέρουν ημερομηνίες έκδοσης 19 και 22 Αυγούστου 1324/1908 και φιλοξενούν ανυπόγραφα στίτσα. Η εφημερίδα ήταν έκδοση του βιβλιοπωλείου Ι. Μάρτογλου, που βρισκόταν στην Πόλη. Πολύ σύντομα ενώθηκε με άλλες δύο τουρκικές πολιτικές εφημερίδες (*Metin* και *Feyz-i Hüriyet*), προκειμένου να καλύψει τη σατιρική σελίδα αυτής της νέας έκδοσης υπό τον τίτλο *Ûç Gazete - Metin (Siyasi), Feyz-i hüriyet (İlmi), Tasvir-i hayâl (Mizahi)* (Ουτς Γκαζέτε - Μετίν, Φέιζι χιουριγιέτ, Τασβίρ-ι χαγιάλ=Τρεις Εφημερίδες...). Βραχύβια επίσης, ημερήσια πρωινή έκδοση, που ξεκίνησε στις 29 Αυγούστου 1908 και είχε διάρκεια μέχρι τα μέσα του Σεπτεμβρίου του 1908 με σύνολο 19 φύλλων. Όλες οι γελοιογραφίες που δημοσίευσε ήταν ανυπόγραφες.

Στις 21 Μαρτίου 1325/1909 ο Γεώργιος (Yorgaki) Εφημιανίδης, ως εκδότης και αρχισυντάκτης, κυκλοφόρησε τη δίγλωσση, στα τουρκικά και ελληνικά, εβδομαδιαία εφημερίδα *Ειλικρίνεια - Ciddiyet*. Υπεύθυνος διευθυντής ήταν ο Νικόλαος (Nikolaki) Χ. Ροζολής. Στον υπότιτλό της έγραφε «Όργανο του Ελληνικού Συνδέσμου *Η Πολιτική Μόρφωσης*». Δεν φαίνεται να είχε συνέχεια αυτή η έκδοση, όσο γνωρίζω, καθότι δεν έχει διασωθεί αντίτυπο άλλου φύλλου.

Στις 16 Δεκεμβρίου 1325/1909 ο Θεοδόσιος Θεοδοσιάδης εξέδωσε την τουρκική εφημερίδα *İtilaf* (Συμμαχία). Υπεύθυνος διευθυντής ήταν ο Ahmed Samîm. Η εφημερίδα είχε ακανόνιστα διαστήματα έκδοσης· η διάρκειά της ήταν έως το 1911 με 31 μόνο φύλλα.

Τον Ιούνιο του 1910 ο γνωστός ανθοπώλης στο Πέρα Ευστράτιος Σ. Σαπουντζάκης ξεκίνησε την έκδοση μηνιαίου περιοδικού με τίτλο *Κηπουρική Επιθεώρησης* σε σχήμα 8°. Παράλληλα έβγαλε και τουρκικό περιοδικό με τίτλο *Gülistan* (Πόλις των Ρόδων), μοναδικό στο είδος του, στο ίδιο σχήμα (18 σελ. 8ο, 24,5x16,6 εκ.) με υπεύθυνο διευθυντή τον Α. Ηλιόπουλο. Τις εκδόσεις αυτών των περιοδικών τις είχε αναλάβει το τυπογραφείο του Α. Κορομηλά. Οι ελληνικές εκδόσεις συνεχίστηκαν από τα τυπογραφικά καταστήματα «Η Ανατολή» τουλάχιστον έως τον Ιανουάριο του 1911, ενώ της τουρκικής είναι γνωστές μόνο δύο, δηλαδή του Ιουνίου και του Ιουλίου 1910.

Την ίδια περίοδο, δηλαδή στις 6 Ιουνίου, ο τυπογράφος Αντώνιος Παλλαμάρης ξεκίνησε την έκδοση μιας κυριακάτικης πολιτικής, επιστημονικής και εμπορικής εφημερίδας στην τουρκική με τίτλο *Haberler* (Ειδήσεις). Ως προνομιούχος και υπεύθυνος διευθυντής εμφανίζεται ο Μ. Νικολής. Η έκδοση θα πρέπει να είχε μικρή διάρκεια. Πιθανότατα διέκοψε την έκδοσή της στις 18 Ιουλίου 1910, αρ. φ. 8.

Στις 14 Απριλίου 1327/1911 ο θεσσαλονικιός τούρκος δημοσιογράφος Selânikli Ali Mün'im εκδίδει στην κωνσταντινούπολη την σατιρική εβδομαδιαία εικονογραφημένη, τουρκική εφημερίδα *Köylü-Keuyü* (Χωριάτης). Συμπεριλαμβάνει ελληνικά, караμανλίδικα και αρμενικά άρθρα. Υπεύθυνοι διευθυντές των ελληνικών κειμένων φαίνονται οι Νικολάκης (δίχως επώνυμο) και Ιωσήφ Φερικίδης, ενώ υπάρχουν και στίχια του κωνσταντινουπολίτη ζωγράφου Περικλή Καλαϊσάκη. Η *Keuyü* είχε διάρκεια περίπου ενός έτους και εξέδωσε 55 φύλλα.

Στις 2 Οκτωβρίου 1327/1911 ο δικηγόρος Ιωάννης Βαλάλας ξεκινά την έκδοση μιας καθημερινής, βραδινής τουρκικής εφημερίδας με την επωνυμία *Hayat* (Ζωή). Αρχισυντάκτης ήταν ο Mehmet Tayyar και η εκτύπωση γινόταν στα τυπογραφεία των Αδελφών Γεράρδων στο Γαλατά. Η έκδοση συνεχίστηκε έως τις 14 Νοεμβρίου του ίδιου έτους με 44 συνολικά φύλλα.

Κατά τη νεότερη περίοδο επίσης υπάρχουν Ρωμιοί της Πόλης, που ασχολήθηκαν με την τουρκική δημοσιογραφία, όπως οι Βασίλειος Μασούρης, αθλητικός συντάκτης στην *Günlük Spor* (1958), Αντ. Θ. Γδοντέλης, αθλητικός συντάκτης στην *Cumhuriyet*, Κώστας Μαυρίδης, αθλητικός συντάκτης της *Yeni Sabah*, Κώστας Νταπόντε στην *Cumhuriyet*, Στέλιος Μπερμπεράκης στην *Cumhuriyet* και στη συνέχεια στη *Sabah*, Τάκης Μπερμπεράκης στη *Milliyet*, Γεώργιος Κιρμπάκης στη *Radikal*, Ευγενία Τσαλίδη στη *Milliyet* και αργότερα στη *Hürriyet*, καθώς και ο Τηλέμαχος Κακούρης που ήταν ανταποκριτής της *İstanbul Ekspres* επί αθλητικών και κοινωνικών θεμάτων.

Συνοψίζοντας, πιστεύω ότι αξίζει να ερευνηθεί σε βάθος από τα άξια στελέχη του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, η δραστηριότητα των ελλήνων δημοσιογράφων της Πόλης και ιδίως του Θεόδωρου Κασάπη. Ανακρίβειες για τη ζωή και τη δημοσιογραφική δραστηριότητα του μεγάλου αυτού δημοσιογράφου υπάρχουν σε πολλές πηγές. Επιτέλους τώρα, με την ευκαιρία της *Εγκυκλοπαίδειας του Τύπου*, θα έχουμε τη δυνατότητα να ερευνήσουμε με τη δέουσα προσοχή και το σεβασμό που τους οφείλουμε.

ΠΗΓΕΣ

Kut Turgut, Αρχείο από αδημοσίευτες επιστολές προς τον Θ. Κασάπη, Ισταμπούλ. Ταρίνας Στρ., Ανέκδοτο Αρχείο Οθωμανικών Εφημερίδων και Περιοδικών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- «Απτούλ Χαμίτ και Θεόδωρος Κασάπης», *Εμπρός, Σατυρικών - Μεφιστοφελικών*. Εφημερίς πολιτικής και φιλολογικής σάτυρας, αρ. φ. 40 (Κωνσταντινούπολη, 2 Μαΐου 1909) 4.
 «Θεόδωρος Κασάπης (1835-1897), δημοσιογράφος δράσας εν Κων/πόλει», *Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού*, τ. 32 (1966) 170-182, και σε ανάτυπο.

- «Ο βιβλιοθηκάριος του σουλτάνου», *Πρωΐα*, Ημερησία Εφημερίς Αθηνών (Αθήνα, 19 Ιουλ. 1897).
- Νέον πνεύμα, έτος Α', αρ. τχ. 12 (Κωνσταντινούπολη 1910) 497-505.
- Ο Γραφικός Κόσμος, έτος Α', τχ. Ζ' (Κωνσταντινούπολη 1880) 203.
- Αλεξανδρής Αλ., «Η απόπειρα δημιουργίας τουρκορθόδοξου Εκκλησίας», *ΔΚΜΣ*, τ. 4 (1983) 166-167.
- Βαλέτας Γ., «Κλεάνθης Τριαντάφυλλος, *Ραμπαγάς*», *Νέα Εστία*, τχ. 879 (15 Φεβρ. 1964) 220-22.
- Γεδεών Μ., *Αποσημειώματα Χρονογράφου 1800-1913* (Αθήνα 1932) 54-56.
- Μέντζος Β. Γ., *Ο Αγών των Νεότουρκων* (Κωνσταντινούπολη 1909) 20-35.
- Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθ., *Οργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως* (Αθήνα - Γιάννινα 1984) 111-112.
- Σταματόπουλος Κ. Μ., «Στοές και τέκτονες στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη», *Επτάλοφος*, (Αθήνα, Νοέμβρ. 1994) 7 και 15.
- Φλώρος Π., «Θ. Κασάπης, 1833-1897», *Προσφυγικός Κόσμος* (Αθήνα, 23 Δεκ. 1978).
- Annuaire Oriental. Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Empire Ottoman, Constantinople* 1912.
- Cassap Th., *Lettres à Son Excellence Said Pacha, chef de la Maison Militaire de S. M. I., Sultan, Ministre de la Marine, etc*, Paris, Librairie Général, 1877.
- Moschopoulos N., «La presse dans la Renaissance Balkanique, Étude Historique», *Messenger d'Athènes* (Athènes 1931) 141-144.
- Şeni Nora et François Georgon, «Istanbul dans la presse satirique Ottomane (1870-1876)», *Varia Turcica XXIII*, Editions Isis (Istanbul - Paris 1992) 51-57.
- Şeni Nora, «La mode et le vêtement féminin dans la presse satirique d'Istanbul à la fin du XIXe siècle», *Varia Turcica XXIII*, Editions Isis (Istanbul 1992) 189-209.
- Alangu Tahir, *100 Ünlü Türk eseri* (Istanbul 1974) 624.
- Bozdağ İsmet, *Dünyada ve Türkiye'de Basın İstibdadı* (Istanbul 1992).
- Çapanoğlu Münir Süleyman, *Basın Tarihimizde Mizah Dergileri* (Istanbul 1970).
- Çeviker Turgut, *Gelişim sürecinde Türk karikatürü - I. Tanzimat ve İstibdat Dönemi (1867-1878/1878-1908)*, Adam Yayınları (Istanbul 1986).
- , *Gelişim sürecinde Türk karikatürü - II. Meşrutiyet Dönemi (1908 -1918)*, Adam Yayınları (Istanbul 1988).
- Duman Hasan, *Osmanlı - Türk Süreli yayinlari ve Gazeteleri (1828 - 1928)*, *Ottoman - Turkish Serials and Newspapers* (Ankara 2000) 3 τ.
- Erdem Yahya, «Basin ve Sansür - Hayâl'in tatilleri», *Müteferrika*, αρ. 14, (Istanbul 1998) 3-40.
- Koçu Reşat Ekrem, «Diyojen Gazetesi», *İstanbul Ansiklopedisi* (Istanbul 1968) τ. 9, 4630-4632.
- Koloğu Orhan, *Osmanlıdan günümüze, Türkiye'de Basın* (Istanbul 1992).
- Kudret Cevdet, «Abdülhamit Devrinde Sansür», *Milliyet Yayinlari* (Istanbul 1977) 77-80.
- Kuntay Mithat Cemal, *Namık Kemal Devri İnsanları ve Olayları*, τ. 1 (Istanbul 1949).
- Pamukciyan Kevork, «Mizahi Hayal Gazetesinin Ermeni Harfli Türkçe Baskısı», *Tarih ve Toplum*, αρ. 42 (Istanbul, Ιούν. 1987) 36-40.
- Sevinçli Efdal, «Namık Kemal'in Diyojen deki İmzasız Yazıları Sorunu», *Tarih ve Toplum*, αρ. 26 (Istanbul, Φεβρ. 1986) 63-64.
- Sungu İhsan, «Teodor Kasap», *Aylık Ansiklopedi* (Istanbul 1944) τ. 1, 126-127.
- Tütengül Cavit Orhan, «Yeni Osmanlılar' dan bu yana. İngiltere' de Türk Gazeteciliği (1867--1967)», (Istanbul 1985) 79-81.

Σταύρος Ανεστίδης

**ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΛΗΘΕΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ.
ΤΟ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟ ΕΝΤΥΠΟ ΩΣ ΜΕΣΟ ΔΙΑΠΑΙΔΑΓΩΓΗΣΗΣ
ΚΑΙ ΩΣ ΕΠΑΛΞΗ ΔΙΚΑΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΜΙΩΝ**

Ο ΙΩΑΚΕΙΜ Γ', ο «περιουστάτος» αυτός Πατριάρχης, στην πρώτη του ανάρρηση στο θρόνο, το 1878, είχε συνειδητοποιήσει την ανάγκη ενός δημοσιογραφικού οργάνου για τη διάδοση ωφελίμων γνώσεων, τη διαπαιδαγώγηση κλήρου και λαού, την ενημέρωση και τη διαφώτιση της κοινής γνώμης και τη μελέτη των ζητημάτων, που αφορούν στη Μεγάλη Εκκλησία και την Ορθοδοξία.¹

Στο κλίμα, πάντοτε, της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, την ιδέα μίας περιοδικής έκδοσης για τη συναγωγή και δημοσίευση, τουλάχιστον, των επίσημων εγγράφων και των πράξεων του οικουμενικού και των άλλων πρεσβηγενών πατριαρχείων, είχε συλλάβει ο θεολόγος Βασίλειος Καλλίφρων, διδάσκαλος της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής επί σειρά ετών (1848-1891). Εξέδωσε την *Εκκλησιαστική Επιθεώρησι*² (1869-1885), που πρωτοεμφανίστηκε υπό τον τίτλο *Εκκλησιαστικόν Δελτίον*. Κυκλοφόρησαν συνολικά 26 τεύχη με χρονογραφήματα και γράμματα, επίσημες προσφωνήσεις και λόγους που αναφέρονται στους οικουμενικούς πατριάρχες των χρόνων εκείνων.³ Ας συνεκτιμήσουμε, επίσης, στο χώρο των πρεσβηγενών πατριαρχείων, τη *Νέα Σιών*, επίσημο όργανο της Εκκλησίας Ιεροσολύμων, που ιδρύθηκε το 1904 και ευτύχησε να έχει συνεργάτες όπως ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ο Μελέτιος Μεταξάκης, ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς. Επίσης, τον πολύ σημαντικό *Εκκλησιαστικό Φάρο* (1908-1951), του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας που, ειδικά τα πρώτα δέκα χρόνια, υπήρξε υπόδειγμα, κατά πολλούς, εκκλησιαστικής και θεολογικής επιθεώρησης.⁴

Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* υπήρξε το επίσημο όργανο του Οικουμενικού

1. Πβ. «Πατριαρχική και συνοδική εγκύκλιος», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Α' (1880-1881) 1-2.

2. Βλ. *Εκκλησιαστική Επιθεώρησις, είτε Συλλογή των από της παραιτήσεως του Οικουμενικού Πατριάρχου Γρηγορίου ΣΤ' εκδομένων επισήμων εκκλησιαστικών εγγράφων και πράξεων. Εκδίδεται κατά χρονολογικήν σειράν συνηρμολογημένη, υπό Β. Δ. Καλλίφρονος.*

3. (Γρηγόριος ΣΤ', Άνθιμος ΣΤ', Ιωακείμ Β' και Ιωακείμ Γ').

4. Από το 1908, ως παράρτημα του *Εκκλησιαστικού Φάρου*, κυκλοφόρησε ο *Πάνταινος*, που αποτελεί πλέον «Επίσημον Δελτίον του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας». Επίσης, από το Πατριαρχείο Αντιοχείας εκδίδεται το *Αλ-Νάσρα* (Το Δελτίο), μηνιαίο θρησκευτικό και εκπαιδευτικό περιοδικό.

Πατριαρχείου που υπηρέτησε με συνέπεια, επάρκεια και, εν πολλοίς, με παρρησία τους αρχικούς του στόχους: τη διάπλαση και την ηθική διδασκαλία, τις θεολογικές σπουδές, την ενημέρωση και την τεκμηρίωση και την άρθρωση αντιρρητικού ή διεκδικητικού λόγου. Αναλυτικότερα, τα περιεχόμενά της περιλαμβάνουν:

1. Ειδήσεις για τα διοικητικά πράγματα της Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως και των άλλων ορθόδοξων και ετερόδοξων χριστιανικών εκκλησιών,
2. Άρθρα για θέματα, που αφορούν στα προνόμια και τα δίκαια του Οικουμενικού Θρόνου και των άλλων ορθόδοξων εκκλησιών, και στις σχέσεις της Μεγάλης Εκκλησίας με την οθωμανική εξουσία,
3. Εκδόσεις επίσημων εγγράφων, πράξεων και αλληλογραφίας της νεότερης αλλά και της μεσαιωνικής εκκλησιαστικής ιστορίας,
4. Μελέτες και πραγματείες θεολογικές αλλά και της θύραθεν παιδείας,
5. Στατιστικές πληροφορίες για τον πληθυσμό και την εκπαίδευση των ορθόδοξων υπηκόων, τα οικονομικά και τη διαχείριση των μονών και των ιερών καθιδρυμάτων,
6. Αναδημοσιεύσεις από τον ξενόγλωσσο Τύπο για ζητήματα που αφορούν στη Μεγάλη Εκκλησία και την Ορθοδοξία.

Ο τίτλος του πρώτου τεύχους του Οκτωβρίου 1880 υπήρξε *Η Αλήθεια*. Τον Μάιο του 1881 άλλαξε ως *Εκκλησιαστική Αλήθεια*. Θεωρήθηκε τότε ότι ο επιθετικός προσδιορισμός αυτοπεριόριζε το έντυπο σε θέματα εν πολλοίς εκκλησιαστικά, ώστε να μη δημιουργούνται προστριβές με την οθωμανική εξουσία.⁵

Εν τούτοις, η εκδοτική παρουσία σαράντα τεσσάρων ετών (1880-1923)⁶ της *Αληθείας* χαρακτηρίστηκε από αντιξοότητες. Παύτηκε ή διέκοψε την έκδοσή της επτά φορές. Η πρώτη, για ένα τρίμηνο περίπου, το 1881, όταν δημοσίευσε αποσπάσματα των Πρακτικών της ρουμανικής βουλής για το μοναστηριακό ζήτημα,⁷ ενώ η τελευταία και οριστική επήλθε τον Οκτώβριο του 1923 ως επακόλουθο της μικρασιατικής καταστροφής.⁸ Είναι ενδεικτικό ότι η τέταρτη κατά σειρά διακοπή, που διήρκεσε για ένα τρίμηνο (17 Σεπτ. 1911-1 Ιαν. 1912), οφείλεται στο κείμε-

5. Βλ. Η διεύθυνσις της *Εκκλησιαστικής Αληθείας* και του Πατριαρχικού Τυπογραφείου («Ανακοίνωσις»), *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Α' (1880-1881) 1.

6. Βλ. την αποτίμηση του Χρήστου Θ. Κρικιώνη, *Προλεγόμενα εις την επανέκδοσιν του περιοδικού «Εκκλησιαστική Αλήθεια Κωνσταντινουπόλεως 1880-1923»* (Θεσσαλονίκη 1985).

7. Βλ. Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], «Η περί του Μοναστηριακού Ζητήματος εν τη Ρωμουνική Βουλή συζήτησις», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Α' (1880-1881) 309-315.

8. Τρία χρόνια μετά τη διακοπή της έκδοσης της *Αληθείας* κυκλοφόρησε η *Ορθοδοξία* ως «Περιοδικόν ηθικοθρησκευτικόν» του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Όταν τον Απρίλιο του 1964 κοινοποιήθηκε η άρση της άδειας λειτουργίας του πατριαρχικού τυπογραφείου, στοιχειοθετείτο το τέταρτο τεύχος (Οκτ.-Δεκ.) του 1963. Από το 1951 εκδόθηκε και ο *Απόστολος Ανδρέας*, με ύλη ανάλογη της *Εκκλησιαστικής Αληθείας*.

νο του Χρυσανθου Φιλιππίδη, αρχισυντάκτη τότε του περιοδικού και αρχιεπιφύλακα. Ο μετέπειτα μητροπολίτης Τραπεζούντος απηύθυνε έκκληση για συνεργασία όλων των χριστιανικών εθνοτήτων «υπέρ του κοινού συμφέροντος, όπερ είνε η υπεράσπισις της εθνικής αυθυπαρξίας και η διά τούτου ανάστασις της ερημουμένης υπό της Ερινύος του σωβινισμού [των Νεοτούρκων] πατρίδος».⁹

Αρχισυντάκτες της *Εκκλησιαστικής Αληθείας* διετέλεσαν κατά περιόδους διάφοροι λόγιοι: λαϊκοί, όπως ο Μανουήλ Γεδεών και ο Μηνάς Δ. Χαμουδόπουλος, ή κληρικοί, όπως ο Βασίλειος Γεωργιάδης, μετέπειτα οικουμενικός πατριάρχης, και, βεβαίως, ο Χρυσανθος Φιλιππίδης. Συνεργάτες υπήρξαν πολλοί κληρικοί και ιεράρχες όπως ο Φιλάρετος Βαφειδής, ο Χρυσόστομος Καλαφάτης, ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ο Βασίλειος Στεφανίδης, καθώς και λόγιοι της θεολογικής ή της θύραθεν παιδείας όπως ο Αλέξανδρος Ραγκαβής, ο Βασίλειος Μυστακίδης, ο Ματθαίος Παρανίκας, ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ο Σπυριδών Λάμπρος.

Η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* τέμνει μία εποχή, κατά την οποία η Μεγάλη Εκκλησία βρέθηκε αντιμέτωπη με ζητήματα και φαινόμενα διαφορετικά από εκείνο της οθωμανικής κατάκτησης: εθνικισμός και αλυτρωτισμός στη Βαλκανική χερσόνησο και έξαρση του προσηλυτισμού, των προτεσταντών κυρίως, στη Μικρά Ασία. Έτσι, η ταυτότητα του περιοδικού και η πολιτική του μεταβλήθηκαν και προσαρμόστηκαν στις περιστάσεις. Επί πατριαρχίας Ιωακείμ Γ', κυρίως, υπήρξε ο κήρυκας της εθναρχικής φιλοσοφίας και της πολιτικής της αρετής, της «συνέσεως», τόσο ως προς τον βουλγαρικό όσο και τον ελληνικό αλυτρωτισμό, και έπαλξη ομολογίας και άμυνας των προνομίων και των δικαίων του Πατριαρχείου έναντι του πολιτικού αυταρχισμού των Νεοτούρκων. Το 1914, για παράδειγμα, συνέβη η πέμπτη διακοπή της έκδοσης, εξαιτίας της σθεναρής της στάσης για τους διωγμούς των ορθόδοξων υπηκόων.¹⁰ Αφετέρου, μέσα από τις στήλες της *Αληθείας* συγκροτήθηκε ένα corpus αντιρρητικής φιλολογίας κατά των δυτικών μισσιοναρίων.¹¹

Εκτός από τη σύντομη περίοδο, μετά το 1920, οπότε η Μεγάλη Εκκλησία βρέθηκε μετέωρη και αμύχνη στη διασταύρωση του ελληνικού αλυτρωτισμού με τον τουρκικό εθνικισμό, η *Εκκλησιαστική Αλήθεια* υπήρξε, κυρίως, το εκδοτικό

9. Βλ. Χ[ρυσανθος] Φ[ιλιππίδης], «Στώμεν καλώς», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, ΛΑ' (1911) 281-283.

10. Βλ. «Ο διωγμός και αι συνέπειαι αυτού», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, ΛΔ'-ΛΕ' (1914) 167-170.

11. Βλ. ενδεικτικά Μ[ηνάς] Δ. Χ[αμουδόπουλος], «Οι εν Ανατολή μισσιονάριοι του προτεσταντισμού», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, Α'(1880-1881) 187-189, 199-201, 215-217, 231-234, 257-261, 267-269, 283-286, 303-305, 323-325.

όργανο προαγωγής της οικουμενικής συνείδησης και καλλιέργειας των κοινών στοιχείων της πνευματικής ταυτότητας των ορθόδοξων υπηκόων. Ας μου επιτραπεί, πάντως, να επισημάνω ότι το ειδικόν της βάρους θα πρέπει να εκτιμηθεί και να προσδιορισθεί σε σχέση με μία άλλη σημαντική, μακρόχρονη και επιβλητική περιοδική έκδοση της εποχής εκείνης: το *Περιοδικόν του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως* [=33 τόμοι, 1863-1914]. Όργανο ενός ιδρύματος κοσμικής παιδείας, μίας εστίας καλλιέργειας της πίστης στη δύναμη του ορθού λόγου, στις αξίες της προόδου και του πολιτισμού και στην ισχύ των ελληνικών γραμμμάτων. Και εάν για την *Εκκλησιαστική Αλήθεια* προείχε η ηθική, πνευματική και εκκλησιαστική ευστάθεια, δηλαδή να διατηρηθεί αδιάρρηκτο το σώμα της ορθόδοξης κοινότητας, ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος είχε άλλες προτεραιότητες, που συνδέονται με τη γλώσσα και την ιδεολογία του εθνικισμού. Έτσι, στο επίσημό του όργανο είναι διάχυτη η αναζήτηση των τεκμηρίων της ενότητας του ελληνισμού και των στοιχείων, που προσδιορίζουν την ετερότητα του ελληνισμού ως προς τους ορθόδοξους λαούς της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.¹²

Εν κατακλείδι: Ας θεωρήσουμε ότι ο Φιλολογικός Σύλλογος αποτελεί φαινόμενο πνευματικής αναρρίπισης και υπέρβασης της εκκλησιαστικής πνευματικής διδασκαλίας. Εν τούτοις και στην *Εκκλησιαστική Αλήθεια* –και είναι σημαντικό αυτό– θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε στοιχεία νεωτερικότητας. Αναφέρομαι, ιδιαίτερα, στη διετία 1911-1912 και στην αρθρογραφία του Χρυσάνθου Φιλίππιδη, ο οποίος, χάρη στην καλλιέργεια του πνεύματός του και με στοιχεία από τη δυτική παιδεία, διατύπωσε απόψεις θεμελιωμένες στη συνδιάλεξη της ορθόδοξης σκέψης με τον φιλελεύθερο φιλοσοφικό και πολιτικό στοχασμό.¹³

12. Βλ. ενδεικτικά *Περιοδικόν Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, Δ' (1865-1870) 241, 246, 258, Η' (1873-1874) 350 και Δ. Σταματιάδης, «Ο αγών της Επιστήμης», *Περιοδικόν Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, ΙΑ' (1876-1877) 65-66.

13. Βλ. ενδεικτικά Χ[ρυσάνθος] Φ[ιλίππιδης], «Η εν Κίνγκ Επανάστασις και η κυκλοφορία των αριστοκρατιών», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, ΛΒ' (1912) 9-12· ο ίδιος, «Το θρησκευτικόν αίσημα και η κοινωνία», *ό.π.*, 121-124· ο ίδιος, «Η κοινωνική μόρφωσις της νεολαίας», *ό.π.*, 157-160, 177-181.

Οντέτ Βαρών-Βασάρ

Ο ΠΑΡΑΝΟΜΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ (1941-1944)

Μνήμη Φίλιππου Ηλιού

ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ Κατοχής, δηλαδή από τον Απρίλιο του '41 ως τον Οκτώβριο του '44, αναπτύχθηκε στην κατεχόμενη Ελλάδα ένα από τα πλέον σημαντικά αντιστασιακά κινήματα της Ευρώπης. Το κίνημα αυτό διακρίνεται όχι μόνο για το υψηλό του φρόνημα και τα συγκεκριμένα του κατορθώματα, αλλά και για την ποικιλομορφία του και τον πλούτο των εκδηλώσεών του. Μία από αυτές τις εκδηλώσεις ήταν και η έκδοση παράνομου Τύπου από την αρχή της Κατοχής ως το τέλος της και από τη μία ως την άλλη άκρη της χώρας. Η ιστορία της Αντίστασης είναι λοιπόν αξεχώριστα δεμένη με την ιστορία του παράνομου Τύπου της. Έτσι ο Τύπος αυτός αποτελεί και μία από τις βασικότερες γραπτές πηγές για την ιστοριογραφία της Αντίστασης, καθώς την παρακολουθεί βήμα το βήμα.

Δεν θα σταθώ εδώ στη συναισθηματική προσέγγιση του φαινομένου: δεν θα απαριθμήσω, δηλαδή, ούτε τους ανθρώπους που διακινδύνευσαν είτε έχασαν τη ζωή τους καθώς τύπωναν ή μοίραζαν εφημερίδες, ούτε θα εξάρω την αυταπάρνηση και τον ηρωισμό που απαιτούσαν αντίστοιχες ενέργειες. Αυτά τα θεωρώ αυτονόητα και χιλιοειπωμένα. Τα αναφέρω μόνο σαν υπόμνηση στην ατμόσφαιρα της εποχής.

Αντίθετα, θα ήθελα να εστιάσω στην ιδιομορφία του φαινομένου: καθώς ο παράνομος Τύπος είναι ένα ιδιαίτερο φαινόμενο, απόλυτα καθορισμένο από τις ειδικές συνθήκες, ανατρέπει τα γνωστά δεδομένα για τον Τύπο. Λόγου χάρη: οι συνθήκες παραγωγής και διακίνησης, το έμψυχο υλικό που τον παράγει, ο ίδιος ο ρόλος και η λειτουργία του διαφοροποιούνται σημαντικά από τα αντίστοιχα δεδομένα του νόμιμου Τύπου. Στη συνέχεια λοιπόν θα σταθώ σε ορισμένες από τις ιδιομορφίες του φαινομένου, επιχειρώντας να ορίσω μια τυπολογία του.

Συνθήκες παραγωγής

Και πρώτα-πρώτα θα αναφερθώ στις συνθήκες παραγωγής αυτού του Τύπου, που διαφέρουν ριζικά από τις αντίστοιχες του νόμιμου Τύπου. Για να γίνει εφικτή η έκδοση των παράνομων εντύπων, πολλοί και διαφορετικοί μηχανισμοί έπρεπε να λειτουργήσουν. Άλλοι ήταν οι μηχανισμοί στις κατεχόμενες πόλεις και άλλοι στα χωριά της ελεύθερης Ελλάδας, ειδικά από το '43 και μετά.

Στην περίπτωση των κατεχόμενων πόλεων, η λέξη «παράνομος» διατηρούσε

όλο της το νόημα. Εκεί δηλαδή όλη η διαδικασία του εντύπου, από την παραγωγή του ως τη διακίνησή του, όφειλε να γίνεται με άκρα μυστικότητα. Άλλες οργανώσεις είχαν χειροκίνητα πιεστήρια, τα οποία λειτουργούσαν σε μυστικά υπόγεια. Υπήρξαν αγωνιστές που για μήνες δεν είδαν το φως του ήλιου, καθώς έμεναν μέρα νύχτα στην κρυψώνα με τον πολύγραφο ή το πιεστήριο. Λόγου χάρη η οργάνωση («Ιερή Ταξιαρχία»), αθηναϊκή οργάνωση με σημαντική απήχηση στον μη αριστερό φοιτητικό κόσμο, διατηρούσε σ' ένα υπόγειο παράνομο τυπογραφείο, τις απαραίτητες κάσες με τα στοιχεία και ένα χειροκίνητο πιεστήριο. Σ' αυτό τύπωνε παράνομα τα δύο βασικά της όργανα, τα *Ελληνικά Νιάτα*, που κυκλοφόρησαν γύρω στα 25 φύλλα, και τη *Μαχόμενη Ελλάδα*. Εντυπωσιακή είναι εκτός των άλλων και η υψηλή τυπογραφική ποιότητα των εφημερίδων αυτών.¹

Μεγάλο ενδιαφέρον έχει και η περίπτωση της εφημερίδας *Δόξα*, που ήταν όργανο της ΠΕΑΝ, της σημαντικότερης αθηναϊκής οργάνωσης νεολαίας, στο χώρο των μη αριστερών οργανώσεων, με δίκτυο μελών κυρίως στον φοιτητικό και μαθητικό χώρο.² Εκτός από τον τομέα της παραγωγής της εφημερίδας, καίριος ήταν και ο τομέας της διανομής και διακίνησης. Αν το έντυπο δεν έβρισκε τον προορισμό του, όλο το κατόρθωμα της σύνταξης και εκτύπωσής του ματαιωνόταν. Η διανομή του παράνομου Τύπου βασιζόταν στην εθελοντική προσφορά των μελών της οργάνωσης, οι οποίοι με σημαντικό ρίσκο διακινούσαν χέρι-χέρι (και κατά κανόνα χωρίς χρηματικό αντίτιμο, ακόμη κι αν στο έντυπο αναγράφεται μια τιμή) τα πολύτιμα αντίτυπα. Ο Τάκης Μιχαηλίδης έχει διασώσει πολλές από τις περιπετειώδεις στιγμές από τη διανομή της εφημερίδας *Δόξα*, που έκανε μαζί με τον Θέμη Χαλικιά, στελέχη και οι δύο της οργάνωσης. Το παρακάτω παράθεμα δίνει, νομίζω, καλά το κλίμα: «Στο καφενείο μάς περίμενε ο Μαυρομάτης και μας πέρασε σε ένα πίσω χώρισμα. Η *Δόξα* αυτή τη φορά ήταν χύμα, δεν πρόφτασαν να κάνουν πακέτα για τη διανομή. Την βάλουμε όπως ήταν μέσα στη συφοριασμένη μας βαλίτσα. Την δέσαμε απ' έξω μ' ένα καλώδιο». Στη συνέχεια βρίσκονται μέσα σε λεωφορείο, το οποίο μεταφέρει και ιταλό αξιωματικό. «Τώρα έγινα εγώ άσπρος. Και πάλι κρύος ιδρώτας. Στα πόδια του Θέμη, η βαλίτσα, το σαράβαλο, λασκάρισε το καλώδιο. Και οι άκρες της *Δόξας* άρχισαν μετά από κάθε τράνταγμα του γκαζοζέν, και είχε πολλές λακκούβες ο δρόμος, να βγαίνουν προς την ελευθερία, προς τα έξω».³ Στη συνέχεια το λεωφορείο σταματά από έκτακτο μπλόκο Γερμα-

1. Οι πληροφορίες προέρχονται από συζήτησή μου με τον Κώστα Καζολέα, ο οποίος εργαζόταν ως στοιχειοθέτης και εκτυπωτής (βλ. συνέντευξή του στο Αρχείο Αντίστασης της ΕΤ-1).

2. Βλ. ανατύπωση της *Δόξας* στον τόμο *Μυστικός Τύπος της Κατοχής* (Αθήνα 2002). Βλ. και την πρόσφατη μονογραφία του Ευάνθη Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ (1941-1945)*, έκδ. Συλλόγου προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων (Αθήνα 2004) 89-96.

3. Π. Μ. Μιχαηλίδης, *Αγαθουπόλεως 7. Μικρές ιστορίες από την μεγάλη Κατοχή*, εκδ. Βιβλιοπωλείου της Εστίας (Αθήνα 1991) 149-150.

νών. Η περιπέτεια των δύο νέων είχε αίσιο τέλος, δίνει όμως το στίγμα για την αδιάκοπη συναναστροφή με τον έσχατο κίνδυνο όσων συμμετείχαν στη διαδικασία του παράνομου Τύπου.

Διαφορετικές ήταν οι συνθήκες όσον αφορά την «ελεύθερη Ελλάδα», όπου βγαίνουν μια πλειάδα αριστερών εφημερίδων. Πολλές φορές το τυπογραφείο ήταν αναγκασμένο να μετακινείται, παρακολουθώντας τις κινήσεις του ΕΛΑΣ. Άλλοτε ένα χωριό ήταν «ελεύθερο» και ασφαλές, και την άλλη μέρα όχι. Παραθέτω από προφορική μαρτυρία του μετέπειτα ιστορικού Λεάνδρου Βρανούση, νεαρού επονίτη τότε, σχετικά με το παράνομο τυπογραφείο της ΕΠΟΝ Ηπείρου, στο οποίο δούλευε: «Πρώτα μας κατέβασαν στα καμποχώρια –Λιγοψά, Βατατάδες– έπειτα αποσυρθήκαμε στη χαράδρα του Βίκου, στο μοναστήρι της Αγίας Παρασκευής, που κρέμεται σαν περιστεριώνας πάνω από το βάραθρο. Εκεί βγάξαμε τα *Λεύτερα Νειάτα*» [όργανο της ΕΠΟΝ Ηπείρου, από τα σημαντικότερα της οργάνωσης].⁴ Άλλου τύπου δυσκολίες, λοιπόν.

Τύπος της ΕΠΟΝ

Το φαινόμενο όμως του επονίτικου Τύπου είναι το μείζον φαινόμενο στο χώρο του παράνομου Τύπου της νεολαίας. Θα επιχειρήσω λοιπόν να αναφερθώ πολύ συνοπτικά στις βασικές του παραμέτρους.

Από τον Φεβρουάριο του '43, που ιδρύεται η ΕΠΟΝ, η μαζικότερη οργάνωση νεολαίας στο χώρο της Αριστεράς, σημειώνεται μια έκρηξη εκδόσεων που κατακλύζει τη χώρα. Το 66% των αντιστασιακών εντύπων νεολαίας τη διετία '43-'44 αφορά εκδόσεις της ΕΠΟΝ.⁵ Λίγες από αυτές είναι τυπωμένες, οι περισσότερες κυκλοφορούν πολυγραφημένες ή δακτυλόγραφες, και δεν είναι λίγες και οι περιπτώσεις των χειρόγραφων. Η ΕΠΟΝ λοιπόν είναι η οργάνωση που ρίχνει ιδιαίτερο βάρος στον Τύπο. Στην περίπτωσή της όμως ανατρέπονται και άλλα παραδοσιακά δεδομένα: και πρώτα-πρώτα το ποιοι γράφουν αυτές τις εφημερίδες. Τα νέα αυτά παιδιά, οι επονίτες, γίνονται αυτοσχέδιοι συντάκτες και εκδότες των εφημερίδων τους. Αν στα μεγάλα αστικά κέντρα οι φοιτητές ή κάποια στελέχη με υψη-

4. Από συζήτησή μου με τον Λεάνδρο Βρανούση (βλ. και απομαγνητοφωνημένη μαρτυρία του στο Προφορικό Αρχείο Αντίστασης της ΕΤ-1, το οποίο είχα επιμεληθεί).

5. Τα στοιχεία προέρχονται από την έρευνά μου που δημοσιεύθηκε με τον τίτλο: *Ο Βαρών, Ελληνικός Νεανικός Τύπος (1941-1945). Μια καταγραφή*, εκδ. ΙΑΕΝ, 2 τόμοι, Αθήνα 1987. (Στην πρώτη μου αυτή έρευνα τα βήματά μου είχε καθοδηγήσει ο Φίλιππος Ηλιού, εμπειρία ανεκτίμητη για μένα.) Η καταγραφή είχε αποδώσει 400 έντυπα (352 από τα οποία ήταν της ΕΠΟΝ). Στην εισαγωγή του Α' τόμου είχα περιγράψει λεπτομερώς το φαινόμενο του επονίτικου Τύπου. Τα 20 αντιπροσωπευτικότερα έντυπα της περιόδου θα περιέχονται στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου* (επιμ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοσπανάγου).

λότερο μορφωτικό επίπεδο ασχολούνται με την έκδοση των παράνομων εφημερίδων, στις μικρότερες πόλεις και τα χωριά αγόρια και κορίτσια της υπαίθρου αναλαμβάνουν την ευθύνη της έκδοσης των εφημερίδων. Έρχονται έτσι σε επαφή με τον γραπτό δημοσιευμένο λόγο, πράγμα που αποτελεί γι' αυτούς πρωτόγνωρη και απελευθερωτική εμπειρία. Μέσα από τη διαδικασία αυτή, οι νέοι αποκτούν μια άλλη συνείδηση ως ενεργά υποκείμενα. Διαμορφώνουν όχι μόνο πολιτική και κοινωνική συνείδηση, αλλά αποκτούν και συνείδηση της συλλογικότητάς τους.

Υλη

Όσον αφορά την ύλη του παράνομου Τύπου, καλύπτει διάφορους τομείς. Ένα μέρος της αφορά την ενημέρωση για την πορεία του πολέμου, που προέρχεται από παράνομα ραδιόφωνα. Οι εφημερίδες ενημερώνουν για τις νίκες των συμμάχων και για όλα όσα οι αρχές κατοχής αποσιωπούν. Ένα άλλο μέρος αφορά τα νέα του «εσωτερικού πολέμου», λόγου χάρη τις συγκρούσεις του ΕΛΑΣ με τους Γερμανούς, τις διαδηλώσεις του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ, τα σαμποτάζ και γενικά ειδήσεις από την αντιστασιακή δράση. Αυτό σημαίνει ότι ο Τύπος γίνεται η βασική πηγή για την ίδια την ιστορία της Αντίστασης, γιατί η Αντίσταση ως παράνομη διαδικασία είχε την τάση να καταστρέφει τα ίχνη της. Αν η εφημερίδα είναι εξ ορισμού εφήμερη, αυτό ισχύει πολύ περισσότερο για τον παράνομο Τύπο. Θα μπορούσε να μην έχουν διασωθεί καθόλου τεκμήρια αυτού του Τύπου. Παρ' όλα αυτά έχουν σωθεί σώματα τεκμηρίων αρκετά σημαντικά, ώστε να ρίχνουν πραγματικά φως σε μεγάλα κομμάτια της ιστορίας της Αντίστασης στην Ελλάδα, το οποίο είναι μεγάλο ευτύχημα.

Στα επονίτικα έντυπα δημοσιεύονται επίσημα κείμενα της οργάνωσης, πρακτικά συνδιασκέψεων, αποφάσεις κεντρικού συμβουλίου κ.τ.λ., άρα είναι ο συνδετικός ιστός των μελών με την ηγεσία της οργάνωσης, τα κείμενα της οργάνωσης φτάνουν μέσα από τον Τύπο στα μέλη. Είναι κείμενα που αφορούν την καθημερινότητα της ζωής, τι συμβαίνει δηλαδή στα χωριά, τι συμβαίνει με την παραγωγή, με τις διάφορες καταστροφές, τι κοινωνική δράση προσπαθεί να αναπτύξει η ΕΠΟΝ, στήλες που έχουν απολογισμό δράσης της οργάνωσης και λέγονται πολύ συχνά «Από τη ζωή και τη δράση μας». Αποδελτιώνοντας αυτές τις στήλες, μπορεί να ανασυνθέσει κανείς όλη την ιστορία της ΕΠΟΝ. Υπάρχουν νέα από την αντιστασιακή δράση της οργάνωσης, την εκπολιτιστική της δράση (παραστάσεις θεατρικές, διαλέξεις). Και φυσικά το πνεύμα που διαπνέει αυτές τις εφημερίδες προσπαθεί να κρατά ψηλά το αντιστασιακό φρόνημα, να δίνει θάρρος και να προσβλέπει πάντα προς την ώρα της απελευθέρωσης. Να προσφέρει αισιοδοξία και δύναμη, ενθάρρυνση. Η ψυχική τόνωση που προσφέρουν αυτές οι εφημερίδες δεν είναι μικρής σημασίας.

Συμμετοχή γυναικών

Τέλος, θέλω να επισημάνω την ιδιαίτερη σημασία που έχει η συμμετοχή των γυναικών στη διαδικασία του Τύπου. Ο παράνομος Τύπος είναι μία από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις της *résistance civile*, της μη ένοπλης αντίστασης, της αντίστασης δηλαδή των πόλεων, και σ' αυτόν οι νέες γυναίκες έχουν έναν προεξάρχοντα ρόλο. Στα δίκτυα διανομής αυτού του Τύπου, μαθήτριες αθηναϊκών σχολείων, που ανήκαν σε οργανώσεις, όπως στην ΠΕΑΝ ή στην «Ιερή Ταξιαρχία», πηγαίνουν καθημερινά στο σχολείο με τη σάκα τους γεμάτη από παράνομα έντυπα. Αυτό αποτελεί τεράστια εμπειρία για την κοπέλα. Από κει που ο ορίζοντάς της –για τη συντριπτική τουλάχιστον πλειονότητα– στις αρχές της δεκαετίας του '40 ήταν εξατομικευμένος σ' ένα ιδιωτικό όραμα ζωής, χωρίς να περιλαμβάνει καλά-καλά ούτε μια σταδιοδρομία, αν δεν υπήρχε άμεση ανάγκη βιοπορισμού, ξαφνικά διευρύνεται και γίνεται ένας συλλογικός ορίζοντας. Αυτή η μαθήτρια, η οποία μέσα στην τσάντα της κουβαλάει τα παράνομα έντυπα, συμμετέχει σε μια εμπειρία καθοριστική για την ίδια, που αποτελεί πραγματική τομή στη συνειδησή της. Αν για τους εφήβους και τους νέους η τομή ήταν καθοριστική, πόσο μάλλον για τις κοπέλες, τις στερημένες από κοινωνική εμπειρία.

Σε ό,τι αφορά την ΕΠΟΝ, είναι πολλά τα επονίτικα έντυπα που δημοσιεύουν τη «Στήλη των κοριτσιών». Στα κείμενα αυτά αρθρώνεται για πρώτη φορά ένας λόγος που συνδυάζει την εθνική απελευθέρωση με την κοινωνική αλλαγή και με τη γυναικεία χειραφέτηση. Δεν πρόκειται βέβαια για θεωρητικά κείμενα. Πρόκειται για μικρά αποσπασματικά κείμενα, γραμμένα στο ρητορικό ύφος της εποχής, γεμάτα από τον ενθουσιασμό και τη συναισθηματική έξαρση της στιγμής. Σ' αυτά όμως ανιχνεύονται οι πρώτες ρωγμές που γίνονται στις παλαιότερες νοοτροπίες, καθώς το πρώιμο φεμινιστικό κίνημα είχε λήξει σχετικά άδοξα πολύ νωρίτερα, και ούτως ή άλλως δεν είχε αγγίξει ευρύτερα στρώματα γυναικών πέρα από τις καλλιεργημένες γυναίκες των ανώτερων στρωμάτων. Η ΕΠΟΝ είναι η μόνη από τις αντιστασιακές οργανώσεις (εκτός βέβαια από τη «Λεύτερη Νέα») που θα επεξεργαστεί ειδικά θέσεις για τη γυναίκα και στην οποία η γυναικεία συμμετοχή είναι πολύ υψηλή.

Νέα Γενιά

Εφημερίδες της ΕΠΟΝ εκδόθηκαν σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Ελλάδας και σε πάρα πολλά χωριά. Υπάρχει βέβαια και το κεντρικό της όργανο, η *Νέα Γενιά*, του οποίου το πρώτο τεύχος βγήκε στις 22 Μαρτίου του 1943 με την καθοδήγηση της Ηλέκτρας Αποστόλου, λίγο πριν την εκτέλεσή της. Η *Νέα Γενιά* εξελέχθη στο σημαντικότερο και μακροβιότερο έντυπο της ΕΠΟΝ με τον μεγαλύτερο αριθμό τευχών στο ενεργητικό του. Στις σελίδες της αποτυπώνονται η εξέλιξή της, η

δράση της και οι ιδεολογικές της κατευθύνσεις και επιλογές. Καθώς η έκδοσή της συνεχίστηκε αδιαλείπτως για πέντε χρόνια, παρέχει ένα πλούσιο πρωτογενές υλικό, ιδανικό για να παρακολουθήσει κανείς όλη της την εξέλιξη από τη μεγαλύτερη αντιστασιακή οργάνωση που ήταν στα χρόνια της Κατοχής, στη μαζική πολιτική νεολαία της Αριστεράς, όπως αυτή θα εξελιχθεί στα πρώτα μεταπελευθερωτικά χρόνια. Κυκλοφόρησαν 82 τεύχη από τον Μάρτιο του '43 ως τον Μάιο του '47, η μεγαλύτερη σειρά παράνομου εντύπου. Από αυτά ελάχιστα βρίσκονται σήμερα στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, ενώ μεγάλο μέρος τους είναι διασκορπισμένο σε πολλά αρχεία.⁶ Στη Νέα Γενιά δημοσίευαν μεταφρασμένη σοβιετική λογοτεχνία, πρωτότυπη ελληνική και άλλοι τύπου κείμενα, θεωρητικά και πολιτικά.

Πολιτιστικά έντυπα

Θα ήθελα τέλος να αναφερθώ σε μία μικρή αλλά σημαντική κατηγορία εντύπων, τα οποία έχουν νόμιμη μορφή, εκδίδονται όμως με πρωτοβουλία της ΕΠΟΝ. Πρόκειται για τα πολιτιστικά της έντυπα. Είναι τα *Ηπειρωτικά Γράμματα* στα Ιωάννινα, το *Ξεκίνημα* στη Θεσσαλονίκη και τα *Λεσβιακά Γράμματα* στη Μυτιλήνη. Τα έντυπα αυτά ακροβατούν ανάμεσα στο νόμιμο και στο παράνομο. Το σημαντικότερο όμως με αυτά είναι πως αναδεικνύουν τη σχέση πολιτισμού και πολιτικής δράσης. Γιατί όμως μία αντιστασιακή οργάνωση ενδιαφέρεται να βγάλει εκείνη την εποχή πολιτιστικό έντυπο; Όλη η αντίληψη της ΕΠΟΝ για τον πολιτισμό περνάει σ' αυτά τα έντυπα και βλέπουμε την ΕΠΟΝ να ξεδιπλώνεται ως οργάνωση που ο ορίζοντάς της δεν τελείωνε στην αντιστασιακή δράση ούτε το όραμά της ολοκληρωνόταν στην απελευθέρωση της χώρας, αλλά προχωρούσε πολύ πιο πέρα και έφτανε να είναι ένα όραμα για την κοινωνία μετά την απελευθέρωση. Ένα όραμα ζωής και διαμόρφωσης των νέων σε μια κοινωνία ειρήνης. Εκεί λοιπόν φαίνεται αυτή η σχέση πολύ έντονα, ειδικά στο *Ξεκίνημα*, στο οποίο παίζει καθοριστικό ρόλο ο ποιητής Μανόλης Αναγνωστάκης, που υπήρξε ουσιαστικά η ψυχή του περιοδικού σε όλη την περίοδο της Κατοχής.⁷

6. Πλήρης καταγραφή τευχών και αρχείων, που διασώζονται στο: Ο. Βαρών, *Νεανικός Τύπος*, τ. Α', 249-262. Για κατάλογο του επονίτικου Τύπου, που διασώθηκε στο Αρχείο της ΕΠΟΝ, βλ. Δ. Δημητρόπουλος – Ε. Ολυμπίτου, *Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ*, εκδ. ΙΑΕΝ-KNE/EIE (Αθήνα 2000) 188-213.

7. Βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, «Νεανικές αναζητήσεις στη Θεσσαλονίκη της Κατοχής. Ο ΕΟΠ και το περιοδικό *Ξεκίνημα*», *Μνήμων*, 23 (2001), 319-338. Βλ. και Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στους δύστηνους καιρούς (1941-1944)*, Εκδ. Καστανιώτη (Αθήνα 2003), τ. Γ', 300-308.

Δυσκολίες διάσωσης

Το παράνομο αντιστασιακό υλικό είναι υλικό που προορίζεται να μην αφήνει ίχνη. Παρ' όλα αυτά είναι εντυπωσιακό πως ένα μεγάλο μέρος αυτού του υλικού διασώθηκε (τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τα νεανικά έντυπα), ώστε να έχουμε αρκετά πλήρη εικόνα του φαινομένου. Όταν είκοσι χρόνια πριν άρχισα την προσωπική μου έρευνα γύρω από τον παράνομο Τύπο, χρειάστηκε να ανατρέξω σε πάρα πολλά ιδιωτικά αρχεία για να εντοπίσω διάσπαρτα φύλλα εφημερίδων. Όταν αναζητούμε παράνομο Τύπο, εννοείται ότι δεν περιμένουμε να τον βρούμε στις δημόσιες βιβλιοθήκες ούτε να εντοπίσουμε πλήρεις σειρές. Από τα περισσότερα αντιστασιακά έντυπα δυο-τρία φύλλα είναι επαρκές δείγμα για το έντυπο. Εξάλλου πρόκειται για βραχύβια έντυπα χωρίς περιοδικότητα κατά κανόνα. Το γεγονός λοιπόν ότι μόνο για τη νεολαία είχαν εντοπιστεί 352 εφημερίδες αντιστασιακών οργανώσεων, είναι ευτύχημα. Σήμερα το κυριότερο αρχείο, αυτό του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ, βρίσκεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, υποδειγματικά ταξινομημένο από τους ερευνητές Δημήτρη Δημητρόπουλο και Εύη Ολυμπίτου, που εξέδωσαν και τον κατάλόγό του. Δεν θα ήθελα όμως να παραλείψω την αναφορά στην πρώτη χρονολογικά έκδοση γύρω από την ΕΠΟΝ, αυτήν του Π. Ανταίου, που υπήρξε τόσο σημαντική.⁸ Θα ήθελα, τέλος, να επισημάνω τον καίριο ρόλο του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) στη συγκέντρωση και διάσωση αυτών των αρχείων.

8. Π. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, Εκδ. Καστανιώτη (Αθήνα 1977-1979) τ. Α1-Α2, Β'.

Σπύρος Κουζινόπουλος

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗΣ ΣΤΗ ΒΟΡΕΙΟ ΕΛΛΑΔΑ

Της υγείας το γάλα και το αίμα,
της θυσίας ταιριάσανε στο είναι τους
και στα λογγωμένα τους τα στήθεια
μια πλατειά καρδιά βροντολαλεί,
μαρτυρώντας, πολεμώντας, τραγουδώντας
τη ζωή και την αλήθεια....

Κ. ΠΑΛΑΜΑΣ

ΕΞΙ ΚΑΙ ΠΛΕΟΝ ΔΕΚΑΕΤΙΕΣ από την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης, της Ευπλόιπης Μακεδονίας και της Ελλάδος από τον ναζιστικό ζυγό και αποτιμώντας νηφάλια τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν τη δύσκολη εκείνη περίοδο, δεν μπορούμε να μην αναφερθούμε στον καθοριστικό ρόλο, για την ανάπτυξη της πάλης του υπόδουλου ελληνικού λαού, στα μαύρα χρόνια της τριπλής φασιστικής Κατοχής, που διαδραμάτισε ο μυστικός Τύπος της Εθνικής Αντίστασης. Συμβάλλοντας αποφασιστικά στη διαφώτιση, την οργάνωση και τελικά στον ξεσηκωμό του σκλαβωμένου λαού. Και συντελώντας ώστε να γράψουν οι εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις, σελίδες δόξας και μεγαλείου, και να ακινητοποιηθούν στην Ελλάδα οχτώ έως δώδεκα χιτλερικές μεραρχίες.

Είναι ακριβώς το έπος, για το οποίο ο Φραγκλίνος Ρούσβελτ δήλωνε συγκινημένος ότι «όταν πολλοί εις αυτόν τον κόσμον, ακόμη και οι πλέον σκληροτράχηλοι, είχαν χάσει κάθε ελπίδα, ο ελληνικός λαός ανέτρεψε το αήττητον των μηχανοκινήτων τεράτων και της ψυχράς στρατηγικής διά του ακαταβλήτου πνεύματος της Ελευθερίας».

Εκατοντάδες εφημερίδες, κεντρικές, περιφερειακές και τοπικές, εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν κάτω από μυριάδες κινδύνους, στα χρόνια της τριπλής γερμανο-ιταλο-βουλγαρικής σκλαβιάς. Από αυτοσχέδιους τις περισσότερες φορές δημοσιογράφους και αυτοδίδακτους τυπογράφους, οι οποίοι όμως επιδείκνυαν μια τελειότητα και μια επαγγελματική ευσυνειδησία, που θα την ζήλευαν οι σημερινοί σπουδαγμένοι και έμπειροι επαγγελματίες συνάδελφοί τους.

Εποποιία, χαρακτηρίζει τον μυστικό Τύπο της Εθνικής Αντίστασης ο Δημήτρης Γατόπουλος, στην *Ιστορία της Κατοχής*. Και ο Κώστας Μάγερ, στην *Ιστορία του ελληνικού Τύπου* (τ. Β', σ. 321) σημειώνει ότι «μόνον ν' αναλογισθεί κανείς τους μυρίους και τρομερούς κινδύνους, που αντιμετώπιζαν ανά παν βήμα των, όλοι αυτοί οι ηρωικοί άνθρωποι -από του συντάκτου μέχρι του διανομέως- οι

οποίοι εδημιούργησαν και εγιγάντωσαν τον παράνομον τύπον, καταλαμβάνεται απο δέος και θαυμασμόν ανέκφραστον». Ποτέ ελληνική εφημερίδα, πρέπει να παραδεχθούμε, δεν διαβάστηκε με τόση προσοχή και δεν αγαπήθηκε με τόσο πάθος, όσο ο Τύπος της Εθνικής Αντίστασης. Που ήταν η ίδια η φωνή του αγωνιζόμενου έθνους και ο οδηγός του στη σκληρή πάλη ενάντια στη βάρβαρη ξένη τυραννία.

Και η Θεσσαλονίκη με τη Μακεδονία και την υπόλοιπη Βόρεια Ελλάδα, διεδικούν δύο αξιοθαύμαστες πρωτιές στον τομέα του αντιστασιακού Τύπου. Καθώς στην πρωτεύουσα του μακεδονικού ελληνισμού, στη Νύμφη του Θερμαϊκού, εκδόθηκε τον Ιούνιο του 1941, δύο μόλις μήνες μετά την εισβολή των Ναζί στην Ελλάδα, η εφημερίδα *Ελευθερία*, η πρώτη σε ολόκληρη την κατεχόμενη τότε από τους Ναζί Ευρώπη παράνομη εφημερίδα. Όπως επίσης στη Μακεδονία κυκλοφόρησαν οι περισσότερες από οποιοδήποτε άλλο γεωγραφικό διαμέρισμα της χώρας αντιστασιακές εφημερίδες.

Οργανωτής του παράνομου εκδοτικού μηχανισμού της *Ελευθερίας*, που άρχισε να εκδίδεται ως όργανο της «Εθνικής Οργανώσεως “Ελευθερία”» –την οποία είχαν δημιουργήσει στελέχη του Κόμματος των Φιλελευθέρων, του ΚΚΕ, του Σοσιαλιστικού Κόμματος, της Δημοκρατικής Ένωσης αλλά και συντηρητικοί αξιωματικοί, όπως ο συνταγματάρχης Δημήτριος Ψαρρός, που είχε αναλάβει στρατιωτικός αρχηγός της-, ήταν ο αξέχαστος Γιάννης Κανάκης. Στο υπόγειο του οικήματος ενός ανθόκηπου, στην Ξηροκρήνη, που τον χρησιμοποιούσε ο ανθοπώλης Παντελής Μορφόπουλος, στήθηκε το μυστικό τυπογραφείο, στο οποίο όλα τα υπόλοιπα χρόνια της σκλαβιάς, τυπωνόταν η *Ελευθερία*. Η οποία, μετά την ίδρυση του ΕΑΜ και την προσχώρηση σ’ αυτό της ομώνυμης οργάνωσης, μετετράπη σε όργανο της Παμμακεδονικής Επιτροπής του ΕΑΜ. Και λίγο αργότερα, σε ένα άλλο υπόγειο, έξω απο το χωριό Φίλυρο, στο περιτριγυρισμένο από οπωρώνα και λαχανόκηπο σπίτι του Θεοδόση Θεοδοσιάδη, άρχισε να λειτουργεί κι ένα άλλο παράνομο τυπογραφείο, όπου τυπωνόταν η *Λαϊκή Φωνή*, όργανο του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ. Ενώ ένα τρίτο, μυστικό, τυπογραφείο στήθηκε και δούλεψε στο υπόγειο του σπιτιού του Ιωακείμ Μπελλίδη, στο Κουλέ-Καφέ, όπου τυπώθηκαν δυο φύλλα της *Ελευθερίας* και άλλες αντιστασιακές εφημερίδες, μαζί με χιλιάδες προκηρύξεις.

Θαμμένοι ζωντανοί επί τρία χρόνια, λειτουργούσαν το παράνομο τυπογραφείο της Ξηροκρήνης εκτός του δημοσιογράφου Γιάννη Κανάκη, οι τυπογράφοι Μιχάλης Αλεξανδρόπουλος και Κώστας Κατσούλης και ο βοηθός τους Επονίτης Πέτρος Δουλγερίδης, ενώ ο Μορφόπουλος, με το κάρο του, μαζί με τα τριαντάφυλλα, τα γαρίφαλα, τα χρυσάνθεμα και τις γαρδένιες, μετέφερε με μύριους κινδύνους και τις μυστικές εφημερίδες που ξεσήκωναν τους υπόδουλους Μακεδόνες. Ο Δουλγερίδης θα βρει το θάνατο στις 13 Οκτωβρίου 1944, δύο μόλις εβδομάδες πριν ροδίσει η λευτεριά, όταν οι Γερμανοί ανακαλύπτουν τη γιάφκα με το μυστικό τυπογραφείο και εισβάλλουν σ’ αυτό, γαζώνοντας με τα αυτόματα όπλα τους.

Βέβαια, οι αντιστασιακές εφημερίδες στη Μακεδονία είχαν και μία άλλη ιδιαιτερότητα. Ότι εκτός του εαμικού Τύπου, λιγότερες ήταν οι υπόλοιπες εφημερίδες που εκδόθηκαν στη βόρεια Ελλάδα την περίοδο της Κατοχής. Κυρίως εξαιτίας της κυριαρχίας των αριστερών αντιστασιακών οργανώσεων στην περιοχή, της απουσίας δυνάμεων του ΕΔΕΣ, και της διάσπασης της ΠΑΟ, ένα μεγάλο μέρος της οποίας στη συνέχεια συνεργάστηκε με τον κατακτητή.

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, συνολικά εκδόθηκαν 120 μυστικές εφημερίδες της Αριστεράς στη Μακεδονία και τη Θράκη την περίοδο της Κατοχής. Απο αυτές, οι 42 ήταν του ΕΑΜ, 26 του ΕΛΑΣ, 23 της ΕΠΟΝ, 20 του ΚΚΕ, 5 της Εθνικής Αλληλεγγύης, 2 του ΑΚΕ και από μία της ΕΛΔ και του ΣΚΕ. Από τις εφημερίδες αυτές, οι 10 εκδίδονταν στη Θράκη και οι υπόλοιπες 108 στη Μακεδονία. Στη Θεσσαλονίκη, τυπώνονταν μυστικά 19 αντιστασιακές εφημερίδες. Πιστεύουμε δε ότι, πέρα από τους τίτλους που καταγράψαμε, υπήρχαν σίγουρα και άλλες ΕΑΜικές αντιστασιακές εφημερίδες της Μακεδονίας και της Θράκης, ανεβάζοντας ακόμη περισσότερο τον συνολικό αριθμό τους.

Ως ένα μέτρο σύγκρισης πρέπει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με την εξάτομη *Ιστορία της Αντίστασης 1940-45*, την περίοδο της Εθνικής Αντίστασης, εκδίδονταν μυστικά 33 ΕΑΜικές εφημερίδες στην Αθήνα, 7 στον Πειραιά, 24 στη Στερεά Ελλάδα, 30 στη Θεσσαλία, 16 στην Ήπειρο, 4 στην Κρήτη και 9 στα νησιά του Αιγαίου.

Οι τίτλοι των αντιστασιακών εφημερίδων στη Μακεδονία και τη Θράκη, που καταγράψαμε, είναι οι εξής:

Εφημερίδες της Αριστεράς

1. *Αγροτικός Αγώνας*, όργανο της Επιτροπής Μακεδονίας του ΑΚΕ.
2. *Αγροτικός Αγώνας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Κιλκίς του ΑΚΕ.
3. *Αγώνας της Υπαίθρου*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής υπαίθρου Θεσσαλονίκης του ΚΚΕ. Εκδόθηκε το 1941.
4. *Αγώνας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Κατερίνης του ΚΚΕ.
5. *Αγώνας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Φλώρινας του ΚΚΕ.
6. *Αγώνας*, της Περιφερειακής Επιτροπής Νιγρίτας του ΚΚΕ.
7. *Αγώνας*, της Περιφερειακής Επιτροπής Σερρών του ΚΚΕ.
8. *Αγωνιστής*, όργανο του Εργατικού ΕΑΜ Θεσσαλονίκης.
9. *Αγωνιστής*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Βοίου-Σιάτιστας του ΚΚΕ.
10. *Αγωνιστής*, του 27ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
11. *Αλήθεια*, όργανο της Επιτροπής περιοχής Δυτικής Μακεδονίας του ΚΚΕ.
12. *Ανεξαρτησία*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Κατερίνης του ΕΑΜ.
13. *Ανόρθωση*, όργανο του ΕΑΜ Κομοτηνής.

14. *Αντάρτης*, όργανο του Μακεδονικού Στρατηγείου της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ.
15. *Αντιφασίστας*, όργανο του Δυτικομακεδονικού Γραφείου του Μακεδονικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ.
16. *Αντιφασίστας*, του ΕΑΜ Σερρών.
17. *Αστέρι*, της Α.Ε. Καστανόφυτου του ΚΚΕ.
18. *Αστήρ*, όργανο της Νομαρχιακής Επιτροπής Έβρου του ΚΚΕ.
19. *Άστρο*, του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
20. *Βίτσι*, του 1ου λόχου του 2/28 τάγματος του ΕΛΑΣ.
21. *Γράμμος*, του 28ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
22. *Δημοκρατική Φωνή*, όργανο της περιφερειακής Επιτροπής Γρεβενών του ΕΑΜ.
23. *Δουλευτής*, της Α.Ε. Αυγής του ΕΑΜ.
24. *Δράση*, του Νομαρχιακού Συμβουλίου Σερρών της ΕΠΟΝ.
25. *Δρόμος του Επονίτη*, του Νομαρχιακού Συμβουλίου Πέλλας της ΕΠΟΝ.
26. *Εθνική Αλληλεγγύη*, όργανο της Επιτροπής Πόλης Θεσσαλονίκης του ΕΑΜ. Δεν διασώθηκε φύλλο.
27. *Εθνική Φωνή*, όργανο του Συμβουλίου πόλης Θεσσαλονίκης του ΕΑΜ.
28. *Ειδήσεις της Θρακικής Φωνής*, Δελτίο Ειδήσεων του ΕΑΜ Θράκης.
29. *Ελεύθερη Γνώμη*, της περιφερειακής Επιτροπής Έδεσσας του ΕΑΜ.
30. *Ελεύθερη Ελλάδα*, όργανο του ΕΑΜ Ξάνθης.
31. *Ελεύθερη Θράκη*, όργανο του ΕΑΜ Θράκης.
32. *Ελεύθερη Μακεδονία*, όργανο της Επιτροπής Δυτικής Μακεδονίας του ΕΑΜ.
33. *Ελεύθερη Φωνή*, του ΕΑΜ Κιλκίς.
34. *Ελευθερία*, όργανο της Εθνικής Οργάνωσης «Ελευθερία» αρχικά και στη συνέχεια της Επιτροπής Μακεδονίας του ΕΑΜ.
35. *Ελεύθερος Λαός*, της Περιφερειακής Επιτροπής Βέροιας του ΕΑΜ.
36. *Ελευθερωτής*, όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής Λαγκαδά του ΕΑΜ.
37. *Ελευθερωτής*, του 50ού Συντάγματος του ΕΛΑΣ (Πιερίων).
38. *Εμπρός*, όργανο της ΕΠΟΝ Κοζάνης.
39. *Εμπρός*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Έδεσσας του ΕΑΜ.
40. *Εμπρός*, του 2ου λόχου του τάγματος Βίτσι του ΕΛΑΣ.
41. *Εξέγερση*, όργανο του ΕΑΜ Γρεβενών.
42. *Εξόρμηση*, όργανο της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ.
43. *Εξόρμηση*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Νάουσας του ΕΑΜ.
44. *Εξόρμηση*, του Συμβουλίου Περιοχής Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης της ΕΠΟΝ.
45. *Επαναστάτης*, του 2ου τάγματος του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
46. *Επονίτης Μαχητής*, της υποδειγματικής Ομάδας ΕΠΟΝ του 2/39 Συντάγματος.
47. *Επονίτης*, όργανο του Νομαρχιακού Συμβουλίου Έβρου της ΕΠΟΝ.
48. *Έφοδος*, όργανο του Συμβουλίου πόλης Θεσσαλονίκης της ΕΠΟΝ.
49. *Έφοδος*, του 26ου Συντάγματος Ανατολικής Μακεδονίας του ΕΛΑΣ.
50. *Ζωντανά Νιάτα*, όργανο της ΕΠΟΝ Καβάλας.
51. *Ζωντανά Νιάτα*, του Νομαρχιακού Συμβουλίου Καβάλας της ΕΠΟΝ.
52. *Η Φωνή του Σκλάβου*, εκδιδόταν στην Ξάνθη.
53. *Η Φωνή του Τάγματος*, του 1ου τάγματος του 2/39 Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
54. *Ηχώ του Βέρμιου*, του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
55. *Ηχώ του Βέρμιου*, όργανο της Επιτροπής Διαφώτισης του 16ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.

56. *Θρακική Φωνή*, της Περιφερειακής Επιτροπής Θράκης του ΕΑΜ.
57. *Θυσία*, του 9ου λόχου του 53ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
58. *Καινούργιοι Δρόμοι*, μηνιάτικο όργανο του Μακεδονικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ.
59. *Λαϊκή Αυτοδιοίκηση*, ΕΑΜική εφημερίδα της Δυτικής Μακεδονίας.
60. *Λαϊκή Δημοκρατία*, όργανο της περιφερειακής Επιτροπής Μακεδονίας-Θράκης της ΕΛΔ (Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας).
61. *Λαϊκή Θέληση*, όργανο του ΕΑΜ Δυτικής Μακεδονίας.
62. *Λαϊκή Φωνή*, όργανο του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ.
63. *Λαϊκό Βήμα*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Καστοριάς του ΕΑΜ.
64. *Λαϊκός Αγώνας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Παγγαίου του ΚΚΕ.
65. *Λαοκρατία*, Δεκαπενθήμερο όργανο της Επιτροπής πόλης Θεσσαλονίκης του ΚΚΕ.
66. *Λαοκρατία*, όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής Φλώρινας του ΕΑΜ.
67. *Λεύτερα Νειάτα*, όργανο της ΕΠΟΝ Μακεδονίας.
68. *Λεύτερη Ζωή*, του Νομαρχιακού Συμβουλίου Πέλλας της ΕΠΟΝ.
69. *Λεύτερη Φωνή*, της Περιφερειακής Επιτροπής Βοΐου του ΕΑΜ.
70. *Λευτεριά*, της Περιφερειακής Επιτροπής Καβάλας του ΚΚΕ.
71. *Μακεδονική Αλληλεγγύη*, όργανο της Επιτροπής Περιοχής Δυτικής Μακεδονίας της «Εθνικής Αλληλεγγύης».
72. *Μακεδονική Φλόγα*, δημοσιογραφικό όργανο της Ομάδας Μεραρχιών Μακεδονίας του ΕΛΑΣ.
73. *Μάνα των Θυμάτων*, όργανο της «Εθνικής Αλληλεγγύης» νομού Πέλλης.
74. *Μάνα των Θυμάτων*, όργανο της Επαρχιακής Επιτροπής Καστοριάς της «Εθνικής Αλληλεγγύης».
75. *Μαχητής*, όργανο της Παμμακεδονικής Επιτροπής του ΕΛΑΣ.
76. *Μηνιάτικος Αντάρτης*, περιοδικό της 13ης Μεραρχίας του ΕΛΑΣ.
77. *Μπούρινος*, του 1ου τάγματος του 28ου Συντάγματος.
78. *Νέα Γενιά*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Νιγρίτας της ΕΠΟΝ.
79. *Νέα Ζωή*, όργανο του Νομαρχιακού Συμβουλίου Φλώρινας της ΕΠΟΝ.
80. *Νεανικός Δρόμος*, του Επαρχιακού Συμβουλίου Παγγαίου της ΕΠΟΝ.
81. *Νέος Δρόμος*, της Νομαρχιακής Επιτροπής Δράμας του ΕΑΜ.
82. *Νέος Μαχητής*, όργανο του Νομαρχιακού Συμβουλίου Κατερίνης της ΕΠΟΝ.
83. *Νίκη*, όργανο του ΕΑΜ Σερρών.
84. *Νίκη*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Καβάλας του ΕΑΜ.
85. *Νίκη*, της Περιφερειακής Επιτροπής Κοζάνης του ΕΑΜ.
86. *Νίκη*, της Περιφερειακής Επιτροπής Φλώρινας του ΕΑΜ.
87. *Ξεκίνημα*, μυστική έκδοση της οργάνωσης της ΕΠΟΝ στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
88. *Οδηγητής*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Σερβίων του ΚΚΕ.
89. *Πάντα Εμπρός*, του Νομαρχιακού Συμβουλίου Ημαθίας της ΕΠΟΝ.
90. *Παραστάτης του Αγωνιστή*, της Π.Ε. Γιαννιτσών της Εθνικής Αλληλεγγύης.
91. *Πατριωτική Φωνή*, του ΕΑΜ Φλώρινας.
92. *Πιερία*, όργανο του ΕΛΑΣ Πιερίων.
93. *Προσφυγικός Αγών*, όργανο της Επιτροπής Προσφύγων Ανατολικής Μακεδονίας του ΕΑΜ.
94. *Πρωτοπορία*, της Κομματικής οργάνωσης Κιλκίς του ΚΚΕ.
95. *Ρήγας*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Γιαννιτσών του ΕΑΜ.

96. *Σκοπιά του Αντάρτη*, του 2ου λόχου του τμήματος του ΕΛΑΣ Όρλιακα.
97. *Σμόλικας*, όργανο της ΙΧ Μεραρχίας Δυτικής Μακεδονίας του ΕΛΑΣ.
98. *Σοσιαλιστής*, όργανο της Περιφερειακής Οργάνωσης Μακεδονίας του Σοσιαλιστικού Κόμματος Ελλάδος (ΣΚΕ). Το 1ο φύλλο εκδόθηκε την 1 Σεπτ. 1943.
99. *Σπίθα*, όργανο της Π.Ε. Βέροιας του ΚΚΕ.
100. *Σπίθα*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Καστοριάς του ΚΚΕ.
101. *Συμμαχικά Νέα*, Δεκαπενθήμερο ειδησεογραφικό δελτίο της εφημερίδας «Εθνική Φωνή» που εκδιδόταν από το Συμβούλιο Πόλης Θεσσαλονίκης του ΕΑΜ.
102. *Συναγερμός*, της Α.Ε. Καλοχωρίου Φλώρινας του ΚΚΕ.
103. *Συναγωνίστρια*, όργανο της Επιτροπής Γυναικών του ΕΑΜ Δυτικής Μακεδονίας.
104. *Τα Πιέρια*, της Π.Ε. Σερβίων του ΕΑΜ.
105. *Το Κλαρί*, εφημερίδα των ανταρτών του 2ου Σώματος Πιερίων του ΕΛΑΣ.
106. *Τσερβέτα*, του 1ου λόχου του 1ου τάγματος Μπούρινου.
107. *Υπαλληλική*. Παράνομη εφημερίδα, όργανο του ΕΑΜ Δημοσίων Υπαλλήλων Μακεδονίας.
108. *Φάρος*, της Επιτροπής Βογατσικού-Καστοριάς του ΕΑΜ.
109. *Φλάμπουρο*, του ΕΛΑΣ βορείου Ολύμπου-Πιερίων.
110. *Φλόγα*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Αμυνταίου του ΚΚΕ.
111. *Φλόγα*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Γρεβενών-Βοίου-Καστοριάς του ΚΚΕ.
112. *Φλόγα*, όργανο της Περιφερειακής Επιτροπής Πέλλας του ΚΚΕ.
113. *Φλόγα*, όργανο του Νομαρχιακού Συμβουλίου Δράμας της ΕΠΟΝ.
114. *Φλογερά Νιάτα*, όργανο της ΕΠΟΝ Καστοριάς.
115. *Φωνή της Αλληλεγγύης*, όργανο της Επιτροπής Μακεδονίας της «Εθνικής Αλληλεγγύης».
116. *Φωνή του Έβρου*, όργανο του ΕΑΜ Αλεξανδρούπολης.
117. *Φωνή του Λαϊκού Στρατού*, του 2ου τάγματος του 28ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ.
118. *Χαραυγή της Λευτεριάς*, του Συγκροτήματος Γράμμου του ΕΛΑΣ.
119. *Χαραυγή*, όργανο του Επαρχιακού Συμβουλίου Σερβίων της ΕΠΟΝ.
120. *Χαρούμενα Νιάτα*, όργανο του Περιφερειακού Συμβουλίου Ξάνθης της ΕΠΟΝ.

Εφημερίδες εκτός Αριστεράς

Όπως προκύπτει από τις έρευνες, πλην του παράνομου ΕΑΜικού Τύπου, υπήρξαν μυστικές εφημερίδες και του πολιτικού χώρου της Δεξιάς, που κυκλοφόρησαν στη Θεσσαλονίκη την περίοδο της Κατοχής. Οι περισσότερες εκδίδονταν από την ΠΑΟ, πριν αυτή διασπασθεί κι ένα μεγάλο τμήμα της συνεργασθεί με τους κατακτητές. Οι υπόλοιπες ήταν βραχύβιες, αντικομμουνιστικής βασικά κατεύθυνσης, ενώ ορισμένες ο φανατισμός που τις διακατείχε, τις έκανε να συνταυτίζονται στην ουσία με τη *Νέα Ευρώπη*, την ελληνόφωνη εφημερίδα που εξέδιδαν οι γερμανικές Αρχές κατοχής στη Μακεδονία.

Οι μυστικές εφημερίδες του συντηρητικού χώρου στη Μακεδονία, την περίοδο της Γερμανικής κατοχής, ήταν οι εξής:

1. *Αγώνας*, όργανο του «Εθνικού Συνασπισμού Ανωτάτων Σχολών Θεσσαλονίκης». Το 1ο φύλλο εκδόθηκε στις 10 Ιουλ. 1944 και ίσως να μην υπήρξε δεύτερο φύλλο.
2. *Ε.Μ.Ε.* (Ελευθέρα Μεγάλη Ελλάς), όργανο της Πανελληνίας Απελευθερωτικής Οργάνωσης. Δεν διασώθηκε φύλλο.
3. *ΕΔΕΣ* – Δελτίο Πληροφοριών. Πολυγραφημένο.
4. *Ελεύθεροι Σκλάβοι*, όργανο του «Πατριωτικού Ελληνικού Κομιτάτου», το οποίο αργότερα συγχωνεύθηκε με την ΠΑΟ.
5. *Εργατική Φωνή*, όργανο της συνδικαλιστικής παράταξης της ΠΑΟ. Δεν σώθηκε φύλλο.
6. *Λευτεριά*, πολυγραφημένη εφημερίδα, που κυκλοφόρησε από μυστική οργάνωση του Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης.
7. *Νέα Ελλάς*. Όργανο του εργαζόμενου λαού. Το 1ο φύλλο εκδόθηκε στις 10 Ιουν. 1944.
8. *Νέα Πνοή*, όργανο του «Εθνικού Συνασπισμού Ανωτάτων Σχολών Θεσσαλονίκης». Το 1ο φύλλο εκδόθηκε στις 20 Φεβρ. 1944.
9. *Σημαία της Ελλάδος*. Εφημερίδα αντικομμουνιστική. Δεν βρέθηκε κανένα φύλλο.
10. *Σοσιαλιστική Ηχώ*, βραχύβια εφημερίδα της ΠΑΟ. Δεν σώζεται κανένα φύλλο.
11. *Σουλιώτισσα*, όργανο της γυναικείας οργάνωσης της ΠΑΟ. Το 1ο φύλλο εκδόθηκε την 1η Νοεμβρ. 1943.
12. *Φοιτητική Φλόγα*, όργανο των φοιτητών της ΠΑΟ. Δεν βρέθηκε φύλλο της.
13. *Φρουρός της Βορείου Ελλάδος*, το 1ο φύλλο εκδόθηκε στις 15 Αυγ. 1943.
14. *Φωνή της Ελλάδος*, όργανο του Εθνικού Δημοκρατικού Συνδέσμου (ΕΔΕΣ) Βορ. Ελλάδος. Το 1ο φύλλο εκδόθηκε τον Φεβρ. 1944. Διασώζονται 15 φύλλα της κατοχικής περιόδου.

Τέλος να αναφέρουμε ότι από τις ΕΑΜικές εφημερίδες που εκδίδονταν στη Μακεδονία, έχουν σωθεί οι τίτλοι 44 εφημερίδων, καθώς και 31 από τα συνολικά 38 φύλλα της παράνομης *Ελευθερίας της Κατοχής*.

**Ο ΤΥΠΟΣ, Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ
ΚΑΙ Η ΡΟΗ ΤΗΣ ΕΙΔΗΣΗΣ**

Κωνσταντίνος Καμάρας

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ: Ο ΤΕΛΙΚΟΣ ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΓΙΑ ΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΕΙΝΑΙ ΟΤΙ δεν μπορούμε να γνωρίζουμε τελικά ποιος θα είναι ο τελικός αντίκτυπος του Internet σαν το νέο μεγάλο μέσο ή τη νέα σημαντική άφιξη στο τοπίο των ΜΜΕ όπως γνωρίζουμε το πώς επηρέασαν τον Τύπο, το ραδιόφωνο και την τηλεόραση. Ωστόσο έχει ενδιαφέρον να αποπειραθούμε να προβλέψουμε τι μπορεί να συμβεί στο μέλλον σε σχέση με τα ΜΜΕ γενικά και τι αντίκτυπο έχει αυτό συγκεκριμένα στον Τύπο και ειδικά στην εφημερίδα.

Υπάρχουν κατ' αρχάς αρκετά καλά νέα σ' ό,τι αφορά το Internet και τις εφημερίδες. Το πρώτο καλό νέο προφανώς είναι ότι οι κυκλοφορίες, παρά τις προβλέψεις της καταστροφής που είχαμε στις αρχές της δεκαετίας του '90, όταν εμφανίστηκε το Internet, δεν κατέρρευσαν. Αντίθετα υπάρχουν και μεμονωμένα παραδείγματα αύξησης της κυκλοφορίας. Επίσης αυτό το οποίο σίγουρα μπορούμε να πούμε, είναι ότι κι όποιες μειώσεις υπήρξαν, δεν είναι σίγουρο ότι αυτές οφείλονται στο Internet ή σίγουρα αποκλειστικά στο Διαδίκτυο καθώς η πτωτική τους πορεία είχε ξεκινήσει αρκετά πριν εφευρεθεί ή εμφανιστεί στο προσκήνιο το Διαδίκτυο.

Η ίδια κατάσταση ισχύει και στην αγορά της απορρόφησης διαφήμισης. Μάλιστα και κει τα νέα μπορεί να είναι ενθαρρυντικά, κυρίως διότι οι εφημερίδες σε πάρα πολλές χώρες διεκδικούν μέρος από το τεράστιο μερίδιο αγοράς της τηλεόρασης, κι έτσι, με πιο συγκροτημένη και συστηματική δουλειά, σ' ό,τι αφορά την πώληση διαφήμισης, κατάφεραν ν' αποσπάσουν μέρος των κονδυλίων από την τηλεόραση και να βελτιώσουν τη θέση τους. Αντίθετα η διαφήμιση στο Internet παρουσιάζει αρκετά τεχνικά προβλήματα -δημιουργώντας θέμα κατανόησης του μέσου από τους διαφημιζόμενους- και γιατί δεν υπάρχουν ακόμη αρκετά καλές τεχνικές προδιαγραφές που να επιτρέπουν τη διακίνηση σημαντικών διαφημιστικών κονδυλίων στο Internet.

Επιπλέον, αν εξαιρέσουμε τα της αγοράς και κοιτάξουμε εσωτερικά τι συμβαίνει στις εφημερίδες, το Internet σίγουρα τις βοήθησε στη διαδικα-

σία της παραγωγής, η οποία έγινε φθηνότερη, καθότι είναι ένα κοινόχρηστο δίκτυο και δεν έχει το κόστος που είχαν στο παρελθόν ιδιωτικά δίκτυα και τις χρεώσεις αυτών. Η παραγωγή έγινε ταχύτατη σε όλα της τα στάδια – από την αρχή, αν θέλετε, δηλαδή τη συγγραφή της πληροφορίας ή το δελτίο που θα σταλεί από το πρακτορείο ειδήσεων στην εφημερίδα μέχρι και την εκτύπωση.

Τέλος, αναμφισβήτητα, το ξέρετε άλλωστε όσοι από σας είστε δημοσιογράφοι, αλλά και όσοι από σας είστε ερευνητές, με τη διαθεσιμότητα πληροφορίας που υπάρχει στο Internet, προφανώς το νέο Μέσο αποτελεί ένα πολύ σημαντικό εργαλείο στα χέρια των δημοσιογράφων για να ζητήσουν πληροφορίες τις οποίες αλλιώς θα έβρισκαν με πολύ μεγάλη δυσκολία.

Βέβαια να σημειωθεί εδώ πέρα και η άλλη πλευρά: όταν οι πληροφορίες είναι πάρα πολλές, υπάρχει πάντα ο κίνδυνος να μη γίνει σωστά η διασταύρωσή τους, η πληροφορία να είναι από πηγή μη αξιόπιστη ή έγκυρη, κι έτσι, με τον επιπλέον παράγοντα της ταχύτητας σαν επιτακτική ανάγκη, να γίνονται λάθη τα οποία μπορούν να πλήξουν την αξιοπιστία του Τύπου.

Ωστόσο ίσως τα καλά νέα να σταματούν εδώ, εάν δούμε την ευρύτερη εικόνα. Η αλήθεια είναι ότι υπάρχει μια σταδιακή μετατόπιση κοινού με τον ίδιο τρόπο που όταν εμφανίστηκε π.χ. η τηλεόραση πήρε κάποιον κόσμο από το ραδιόφωνο ή τις εφημερίδες και διεκδίκησε το χώρο της μέσα στη συνολική αγορά των ΜΜΕ. Ακριβώς το ίδιο πράγμα συμβαίνει σήμερα με το Internet, το οποίο, και αυτό, σε επανειλημμένες έρευνες δείχνει να μειώνει –για ένα σημαντικό ή αξιοσημείωτο μέρος του πληθυσμού– το χρόνο που περνάει διαβάζοντας εφημερίδες, ακούγοντας ραδιόφωνο, βλέποντας τηλεόραση, διαβάζοντας περιοδικά.

Το μέσο το οποίο έχει πληγεί λιγότερο από αυτή τη διαδικασία είναι το ραδιόφωνο, διότι επιτρέπει τη συνδυαστική χρήση, κάτι που συνιστά εγγενές πλεονέκτημα του συγκεκριμένου μέσου. Οπότε υπάρχει μεν αυτή η μετατόπιση, απλώς δεν έχει γίνει σαν χιονοστιβάδα – ωστόσο είναι σταθερή και δείχνει προς κάποια κατεύθυνση. Αντίστοιχα υπάρχει και η μετατόπιση της διαφήμισης, η οποία ασφαλώς δεν προχωράει με τους ρυθμούς που προβλέφθηκαν κάποτε, αλλά σταδιακά διαφημιστικά κονδύλια ανακατανέμονται.

Αυτό το οποίο δεν είναι γνωστό, καθώς αυτή η διαδικασία είναι σε εξέλιξη, είναι πού θα σταματήσει η «μετατόπιση». Τι θα είναι τελικά το

Internet σ' αυτή τη νέα αγορά; Θα είναι ένα νέο ραδιόφωνο, ένα συμπληρωματικό μέσο, ένα μικρό μέσο, ή θα είναι η νέα τηλεόραση; Αυτό σίγουρα δεν το γνωρίζουμε με βεβαιότητα, αλλά είναι σημαντικό να υπογραμμιστεί ότι υπάρχει αυτή η μετατόπιση και ότι παραμένει άγνωστο το νέο equilibrium, η νέα εικόνα της αγοράς και τα νέα μερίδια μεταξύ των μέσων.

Προχωρώντας, να σημειώσουμε ότι τα ηλεκτρονικά εγχειρήματα των εκδοτών Τύπου στο Internet δεν έχουν πείσει. Σε καμία χώρα του δυτικού κόσμου, όπου το Internet είναι κάπως διαδεδομένο, μια ηλεκτρονική έκδοση εφημερίδας δεν βρίσκεται μέσα στα δέκα-είκοσι δημοφιλέστερα sites. Δεν έχουν πείσει οι προσπάθειες διότι αναπαράγουν το μοντέλο της εφημερίδας σ' ένα άλλο μέσο το οποίο λειτουργεί διαφορετικά. Αυτό θυμίζει την άφιξη της τηλεόρασης – το δελτίο ειδήσεων της τηλεόρασης ήταν ο ίδιος Τύπος που διάβαζε το δελτίο για το ραδιόφωνο, μόνο που τον έπαιρνε και μια κάμερα... Το ίδιο πράγμα ισχύει και για το Internet και για τα εγχειρήματα των εκδοτών. Μυρίζουν μελάνι, δεν έχουν πείσει ότι μπορούν να δώσουν αυτό το οποίο πραγματικά χρειάζεται σ' αυτό το μέσο – δηλαδή τη συνεχή ενημέρωση, το οπτικοακουστικό υλικό, το οποίο είναι όλο και περισσότερο δημοφιλές, τη διαδραστική επικοινωνία με τους χρήστες κ.λπ.

Τέλος δεν έχουν πείσει, γιατί οι ειδήσεις δεν πουλάνε. Η ενημέρωση δεν αποτελεί την κύρια δραστηριότητα των χρηστών του Internet όπως δεν αποτελεί ενδεχομένως και στο ραδιόφωνο. Πολλοί ή οι περισσότεροι ακούνε ραδιόφωνο για ν' ακούσουν μουσική, κάποια εκπομπή, και δεν ακούνε τόσο πολύ τους ενημερωτικούς σταθμούς. Στο Internet αυτό ισχύει ακόμη περισσότερο. Ο δεύτερος λόγος που μπορεί να πει κανείς ότι οι ειδήσεις δεν πουλάνε, είναι διότι στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων διατίθενται δωρεάν, δεν αγοράζονται, δεν τους δίνεται από τον ίδιο τον εκδότη αξία, για να έρθει ο αναγνώστης ή ο χρήστης να καταβάλει το αντίτιμο και να πει «ναι, θέλω να ενημερωθώ και δίνω τόσο γι' αυτό».

Το τελικό που μπορούμε να πούμε είναι ότι η κατανάλωση της πληροφορίας, ο τρόπος με τον οποίο ο χρήστης έρχεται σ' επαφή με κάποιο σημείο, με κάποια ύλη και τη χρησιμοποιεί, γίνεται διαφορετική στο Internet, διότι γίνεται κατ' αρχάς επιλεκτική – δεν είναι ανάγκη να αγοράσει μια ολόκληρη εφημερίδα για να διαβάσει δύο άρθρα, θα διαβάσει μονάχα αυτά τα δύο άρθρα κι έτσι –και αυτό είναι κρίσιμο– το προϊόν αποδομείται. Κατά δεύτερο λόγο είναι διαδραστική. Ο χρήστης μπορεί να έχει άμεση άποψη και να επικοινωνεί και με το μέσο κι ακόμη περισσότερο δε να εκδώσει

ο ίδιος τις απόψεις του σε αυτό το μέσο και να τις κοινοποιήσει σ' όποιον ενδιαφέρεται να τις μάθει. Πρόκειται για μια σημαντική αλλαγή απ' την πλευρά της προσφοράς.

Ποιος είναι όμως ο αντίκτυπος στα οικονομικά των Μέσων και ειδικά του Τύπου; Ο πολλαπλασιασμός των Μέσων σημαίνει μακροπρόθεσμα κι αναπόφευκτα κατάτμηση κοινού, κι αυτό οδηγεί σε χαμηλότερη κερδοφορία ανά μέσο και, ενδεχομένως, ζημιές. Αυτό σημαίνει ότι, για τον εκδότη εφημερίδας ή τον ιδιοκτήτη ΜΜΕ, είναι απαραίτητη η πολυμεσική δραστηριότητα και η αναζήτηση συνεργειών ώστε το κόστος ανά Μέσο να μειωθεί. Βέβαια, ακόμη συζητείται εάν αυτές οι συνέργειες εντοπίζονται στη χρήση της ίδιας μάρκας ή τη χρήση κοινών δημοσιογράφων ή από κοινές ομάδες στο εμπορικό τμήμα που ασχολούνται με τη διαφήμιση ή στην έρευνα ή στην τεχνολογία.

Και μια και αναφερθήκαμε στην τεχνολογία, είναι σημαντικό να θυμόμαστε –επειδή έχει υπάρξει μια σχετική υπερβολή για τη χρήση της προς αυτή την κατεύθυνση– πως έχει τα όριά της. Δεν μπορεί να φανταστεί κανείς πως ένα άρθρο εφημερίδας θα μπορούσε ποτέ με μόνο την τεχνολογία, χωρίς την ανθρώπινη καθοδήγηση, να μπορέσει να χρησιμοποιηθεί και σε άλλα μέσα. Ο ανθρώπινος παράγοντας παραμένει πάρα πολύ σημαντικός, κι εδώ είναι ο κίνδυνος για πολλούς εκδοτικούς οργανισμούς όταν υπερεστιάζουν το ενδιαφέρον τους στην τεχνολογία. Επίσης πρέπει να εξεταστούν και τα όρια της νομοθεσίας. Η αλήθεια εδώ είναι ότι δεν έχουν λυθεί ακόμη τα πιο βασικά ζητήματα και έχουμε ένα απαρχαιωμένο καθεστώς που ρυθμίζει την ιδιοκτησία των ΜΜΕ, εντελώς ακατάλληλο για την εποχή η οποία ανοίγεται τώρα στην αγορά των μέσων και δεν επιτρέπει στους εκδότες να προσαρμοστούν σε αυτήν τη νέα πραγματικότητα και να μπορέσουν να αναπτύξουν υπηρεσίες και προϊόντα προς αυτή την κατεύθυνση. Η επανεξέταση του νομοθετικού πλαισίου στο χώρο των ΜΜΕ είναι κάτι το αρκετά επείγον, όχι μόνο στη χώρα μας αλλά και στο εξωτερικό. Στο εξωτερικό ωστόσο έχουν ξεκινήσει ήδη κάποιες προσπάθειες μεταρρύθμισης.

Τι γίνεται όμως στην αγορά περιεχομένου; Παρατηρούμε όλο και περισσότερο την άνοδο της ειδικής πληροφορίας, γεγονός που έχουν προσπαθήσει οι εφημερίδες να καλύψουν με τον οργανισμό των ενθέτων, έχουν αναπτύξει ειδικές εκδόσεις και βέβαια αυτό το πράγμα αποκαλύπτεται πάρα πολύ καλά στο Internet, όπου τα οικονομικά του μέσου είναι τέτοια που επιτρέπεται στον καθένα με το παραμικρό χόμπι να δημιουργήσει μια υπηρεσία γύρω απ' αυτό. Συνεπώς υπάρχει άνοδος του ειδικού ενδιαφέρο-

ντος, σε βαθμό που η ποιοτική ενημέρωση γίνεται αυτή καθαυτή ένα ειδικό ενδιαφέρον: η ποιοτική ανάλυση της ειδησεογραφίας και η παρουσίασή της με αξιοπιστία κι επαγγελματισμό κ.λ.π. σ' ένα ειδικό κοινό. Και προς αυτήν την κατεύθυνση βαίνουν κι ορισμένες εφημερίδες καταλαβαίνοντας ακριβώς αυτόν τους το ρόλο, δεχόμενες να αυτοπεριοριστούν σ' αυτό το κοινό. Και βέβαια υπάρχει παράλληλη τεράστια αύξηση της ψυχαγωγίας, κι αν δεν σας φτάνει το παράδειγμα της τηλεόρασης για να δείτε πόση ψυχαγωγία διατίθεται, σκεφτείτε ότι η αγορά των ΜΜΕ –που είναι ουσιαστικά χρόνος– χάνει ολοένα έδαφος στην αγορά του ελεύθερου χρόνου από άλλες δραστηριότητες ψυχαγωγικές, δηλαδή το θέατρο, το σινεμά, το γήπεδο, τις εκδρομές κ.ο.κ.

Αυτό δημιουργεί κι ένα επιπλέον πρόβλημα, διότι αυτοί που έχουν τα χρήματα για να τα κάνουν όλα αυτά, είναι συνήθως το κοινό το οποίο ψάχνουν οι διαφημιστές, συνεπώς τα κονδύλια που επενδύονται στα ΜΜΕ δεν προβλέπεται να έχουν εκρηκτική αύξηση στο μέλλον. Αυτό είναι ένα καίριο θέμα, ειδικά εάν κανείς το συνδυάσει με τον πολλαπλασιασμό των Μέσων.

Και το κυριότερο: η διαδραστική κι επιλεκτική χρήση για μια νέα γενιά χρηστών πιθανόν σημαίνει πως μία 64σελιδη εφημερίδα, η οποία επικοινωνεί ως πομπός μόνο κι όχι ως δέκτης, είναι ένα μοντέλο σχετικά απαρχαιωμένο. Ο αναγνώστης, ο ακροατής γίνεται όλο και περισσότερο ενεργητικός και βέβαια και σχετικά ενοχλητικός. Για παράδειγμα, υπάρχουν χρήστες του Internet στην Αμερική που γράφουν τα δικά τους σχόλια και τα δημοσιεύουν στις δικές τους σελίδες, οι οποίες είναι εξίσου διαθέσιμες μαζί με τους *New York Times* και γι' αυτόν το λόγο έχει ξεκινήσει μια συζήτηση τώρα μεταξύ των ειδικών στην Αμερική για το τι θα είναι δημοφιλέστερο το 2010, αυτού του είδους τα ημερολόγια των χρηστών ή οι *New York Times*.

Συνεπώς, για τις εφημερίδες, τι σημαίνουν όλα αυτά; Σημαίνουν παρουσία σε όλα τα μέσα ή σε όλες τις μορφές πληροφορίας. Στο μέλλον το κείμενο με την εικόνα και τον ήχο θα είναι πιο δύσκολο να διαχωριστεί, γιατί θα μπορούν να καταναλώνονται και μαζί. Δηλαδή σε μία σελίδα σήμερα στο Internet μπορείς να δεις κείμενο, ν' ακούσεις ταυτόχρονα κάτι, να επιλέξεις να δεις κι ένα video μαζί. Φανταστείτε μια εφημερίδα που η φωτογραφία στη σελίδα που την κρατάτε, αν την αγγίξεις, γίνεται κινούμενο βίντεο. Αυτό σημαίνει δεξιότητες οι οποίες είναι απαραίτητες για τις εφημερίδες. Πρέπει να μπορούν να χειριστούν κάθε μορφή πληροφορίας, όχι μόνο κείμενο και φωτογραφία αλλά και ήχο και βίντεο –και αύριο– και ει-

κονική πραγματικότητα. Αυτό επίσης σημαίνει ότι τα Μέσα είναι περισσότερο κανάλια διανομής παρά προϊόντα αυτά καθεαυτά. Κι εδώ έρχεται το κρίσιμο ζητούμενο για να μπορούμε να μιλάμε για κερδοφόρα ΜΜΕ, δηλαδή οικονομικά ανεξάρτητα ΜΜΕ, δηλαδή ΜΜΕ που να είναι σε οικονομική κατάσταση που ν' απολαμβάνουν την ελευθεροτυπία πλήρως χωρίς κάποια εξάρτηση από αλλού, κάτι που αποτελεί τον θεμέλιο λίθο της αξιοπιστίας. Αν πρόκειται να γίνει αυτό, χρειάζεται μια ισορροπία μεταξύ των συνεργειών και του κοινού κόστους, που όλα αυτά τα εγχειρήματα μπορούν να έχουν, αλλά και της γνώσης των ιδιαιτεροτήτων του κάθε μέσου και της προσαρμογής της κάθε υπηρεσίας στα ειδικά χαρακτηριστικά που το κάθε μέσο έχει.

Χρειάζεται εν ολίγοις πολλή μελέτη του επιχειρηματικού μοντέλου. Με δεδομένο ότι σε κάθε μέσο υπάρχει και το δωρεάν και το επί πληρωμή (και η εφημερίδα έχει γίνει ένα τέτοιο μέσο πλέον, εφόσον υπάρχει το δωρεάν του μετρό, το οποίο παρατηρεί κανείς σε τόσες πρωτεύουσες του κόσμου, αλλά και τα επί πληρωμή), χρειάζεται πολλή προσοχή στο τι θα δοθεί δωρεάν, τι θα ζητηθεί επί πληρωμή και πώς θα συνδυασθεί η διαφήμιση σε όλη αυτή τη διαδικασία.

Η οικονομική υγεία των ΜΜΕ είναι ένας από τους θεμελιώδεις λίθους της ποιότητας της ενημέρωσης, αλλά για να γυρίσουμε και πιο πίσω, στα βασικά, στο τέλος η ποιότητα της ενημέρωσης είναι πολύ πιο κρίσιμη από το πώς θα τη συσκευάσεις ακριβώς ή πώς θα τη διανείμεις. Και από εδώ ξεκινάει η μεγάλη συζήτηση περί δεοντολογίας, επαγγελματισμού, περί αξιοπιστίας και περί ποιότητας, γιατί αυτός είναι στο τέλος ο οδηγός για το μέλλον των ΜΜΕ και δη του Τύπου.

Νικόλας Βουλέλης

Η ΡΟΗ ΤΗΣ ΕΙΔΗΣΗΣ

Η ΕΙΔΗΣΗ ΚΑΙ Η ΡΟΗ ΤΗΣ. Η ροή της είδησης και η ροή των ειδήσεων. Μοιάζει σαν το γάργαρα νερό μιας φανταστικής και ανεξάντλητης πηγής που μας ξεδιψά όλους. Είδηση και ροή, οι λέξεις κρύβουν το άλφα και το ωμέγα της δημοσιογραφικής δουλειάς, την πεμπτούσια της ενημέρωσης και της επικοινωνίας. Κρύβουν την αγωνία του δημοσιογράφου μπροστά στο γεγονός, αλλά και την αμηχανία του μπροστά στην έλλειψη της είδησης, στην απουσία της, στην απόκρυψή της. Κρύβουν όμως και την αδυναμία του μπροστά στην κατασκευή της ή στη χειραγώγησή της.

Όλα αυτά για μια απλή φαινομενικά διαδικασία: κάτι νέο, κάτι καινούργιο και ενδιαφέρον συμβαίνει και οι εργάτες του λόγου, που υπηρετούν το δήμο, το λαό, τον κόσμο, αναλαμβάνουν να το μεταδώσουν, να το κάνουν κοινό κτήμα με κάθε μορφή και σύγχρονο πια μέσο.

Όμως, από το ίδιο το γεγονός, το συμβάν, την είδηση, μέχρι αυτό που διαβάζουμε, ακούμε ή βλέπουμε, μεσολαβούν άνθρωποι, απόψεις, μηχανισμοί, συσκευές, φίλτρα, ιδεολογίες, συμφέροντα, ζωή και θάνατος ακόμη μερικές φορές, μακρόχρονες και περίπλοκες διαδικασίες, έστω και αν κάποιες ειδήσεις τις μαθαίνουμε λίγα μόλις λεπτά μετά τη γέννησή τους.

Το ζήτημα της ροής των ειδήσεων είναι θεμελιώδες για την ίδια την ύπαρξη και τη λειτουργία του Τύπου ή μάλλον των μέσων ενημέρωσης. Με αυτό συνδέονται τα κρίσιμα ζητήματα των πηγών και της πρόσβασης σε αυτές, της διαδοχικής επεξεργασίας της είδησης, αλλά και του ρόλου των καθοριστικών συντελεστών στην αλυσίδα της παραγωγής: ποιος ενδιαφέρεται, ποιος επηρεάζεται, ποιος κρίνει, ποιος αποφασίζει – με δυο λόγια, ποιος χειρίζεται το ειδησεογραφικό υλικό και ποιος χειραγωγεί τους αποδέκτες του;

Θα περιοριστώ σε μερικές κρίσιμες, κατά τη γνώμη μου, πλευρές και σε ορισμένες επισημάνσεις που ελπίζω να συμβάλουν στο γόνιμο διάλογο. Όλα ξεκινούν από την προσπάθεια να καταγραφεί η είδηση, αυτό το σύνολο στοιχείων, πληροφοριών με μια μορφή λόγου και να δοθεί σε ένα ευρύτερο κοινό με μια στοιχειώδη επεξεργασία και με βάση κάποιους κανόνες.

Οι ειδήσεις πρέπει να είναι «φρέσκες», αλλά συνήθως οι ειδήσεις είναι «παλιές», δηλαδή αναφέρονται λίγο πολύ σε πράγματα γνωστά.

Καλώς εχόντων των πραγμάτων, θα έπρεπε τα ίδια τα γεγονότα, η αξία τους, η σημασία τους, να επιβάλουν την επιλογή και την αξιολόγησή τους. Αλλά, όπως γνωρίζουμε, μάλλον το αντίθετο συμβαίνει: τα νέα, τα γεγονότα, γίνονται ειδήσεις με βάση τα ενδιαφέροντα, τα συμφέροντα και τις αξίες που ήδη υπάρχουν και κυριαρχούν ή που επιδιώκεται να κυριαρχήσουν. Υπάρχει δηλαδή ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο αφομοιώνονται οι ειδήσεις, ένα σύνολο κριτηρίων με βάση τα οποία αξιολογούνται, επιλέγονται και ιεραρχούνται. Και πέρα από αυτά, υπάρχουν τα επιμέρους πλαίσια των διαφορετικών μέσων ενημέρωσης που επιβάλλουν και αυτά, με τη σειρά τους, τα δικά τους μέτρα.

Η ροή των ειδήσεων μπορεί να εξεταστεί και σε καθαρά εθνικό επίπεδο, αλλά στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο, η συνεχής ροή των ειδήσεων είναι από τα στοιχεία που συγκροτούν το διεθνές επικοινωνιακό σύστημα ή τη σημερινή κοινωνία της παγκοσμιοποιημένης πληροφόρησης, στα οποία εντάσσεται κάθε χώρα. Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά της διεθνούς ροής των ειδήσεων, πέρα από την έμφαση που δίνουν τα εθνικά μέσα στις ειδήσεις της περιοχής ή της περιφέρειάς τους, είναι το γεγονός ότι ο κύριος όγκος των ειδήσεων κατευθύνεται από το κέντρο, τους μεγάλους, τους αναπτυγμένους προς την περιφέρεια, προς τους μικρούς, τους υπανάπτυκτους ή αν θέλετε από το Βορρά προς το Νότο.

Ταυτόχρονα πρέπει να επισημάνουμε μία από τις μεγαλύτερες αντιφάσεις της σύγχρονης εποχής: παρά τα κοσμοϊστορικά τεχνολογικά επιτεύγματα στον τομέα των επικοινωνιών, που επιτρέπουν τη συνεχή ροή κάθε είδους δεδομένων με τις πιο σύγχρονες μορφές, παρά το γεγονός ότι στα τελευταία είκοσι χρόνια ο κόσμος παρήγαγε περισσότερες πληροφορίες από ό,τι τα προηγούμενα 5.000 χρόνια, ο κόσμος μας παραμένει βαθιά διχασμένος και με διευρυνόμενες ανισότητες, με εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπους μακριά από κάθε πληροφορία και γνώση, άρα χωρίς τη δυνατότητα να επηρεάσουν, έστω και ελάχιστα, τις αποφάσεις που αφορούν τη ζωή τους.

Τα κριτήρια των μεγάλων μέσων βασίζονται στις ανάγκες και τα συμφέροντα του διεθνούς συστήματος επικοινωνίας και των χωρών στις οποίες αυτό στηρίζεται. Βλέπουν τον κόσμο με τα δικά τους μάτια και τον παρυσιάζουν έτσι. Γι' αυτό ίσως δεν εμβαθύνουν στις αιτίες των προβλημάτων και γι' αυτό ανακαλύπτουν τον κόσμο καθυστερημένα και οδυνηρά.

Κλασικό, αλλά και τραγικό, παράδειγμα οι Ηνωμένες Πολιτείες και το ζήτημα της τρομοκρατίας.

Υπάρχουν βέβαια κάποια ανυπέμβλητα, σχεδόν αντικειμενικά δεδομένα: δεν μπορείς να καταγράψεις και να μεταδώσεις όλα όσα γίνονται, ανά πάσα στιγμή, στον κόσμο. Δεν είναι όλα κατανοητά και προσιτά σε όλους, από πολιτισμική σκοπιά, ούτε ενδιαφέρουν όλους τους ανθρώπους τα ίδια πράγματα, στα διάφορα μήκη και πλάτη της γης. Πάντα οι άνθρωποι μάθαιναν όσα μπορούν να γίνουν γνωστά και να μεταδοθούν, και δεν μιλάω εδώ για τα ανθρώπινα εμπόδια...

Σε αυτά περιλαμβάνονται οι περιπτώσεις δραστηκής ή ολοκληρωτικής διακοπής κάθε ροής ειδήσεων, φαινόμενα που γνωρίσαμε παλιότερα, αλλά και κατά το πρόσφατο παρελθόν, όταν, για παράδειγμα, καθεστώςτα, όπως η Αλβανία στη γειτονιά μας, ή η μακρινή Καμπότζη, είχαν απομονωθεί τελείως από τον υπόλοιπο κόσμο και η ροή των ειδήσεων προς τα έξω ήταν απολύτως ελεγχόμενη...

Το πρώτο ουσιαστικό ζήτημα σχετικά με τη ροή των ειδήσεων είναι η επιλογή τους ή και η προεπιλογή τους. Κάθε στιγμή φτάνουν στα γραφεία μας –είτε στο Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων, είτε σε οποιοδήποτε ραδιοφωνικό ή τηλεοπτικό σταθμό, σε κάθε εφημερίδα– εκατοντάδες πληροφορίες, ειδήσεις, από κάθε πηγή, επίσημη ή ανεπίσημη, απο διεθνή πρακτορεία ειδήσεων, από το διαδίκτυο, από τους συντάκτες και τους ρεπόρτερ, την κυβέρνηση, τα κόμματα, τους οργανισμούς, τις μη κυβερνητικές οργανώσεις, ακόμη και από άτομα. Τι διαλέγουμε, τι κρατάμε; Τι πετάμε;

Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι ύψιστο κριτήριο είναι το επαγγελματικό κριτήριο ή ο τρόπος οργάνωσης των μέσων ενημέρωσης. Άλλοι ισχυρίζονται ότι τα μέσα ενημέρωσης είναι ο καθρέφτης της κοινωνίας, κάτι που είναι προσφιλής επωδός διαφόρων αστέρων της ελληνικής τηλεόρασης που έχουν αυτοαναγορευτεί σε καθρέφτη ή και σε υπέρτατο κριτή της κοινωνίας. Και βέβαια υπάρχει η αρκετά ισχυρή άποψη ότι ένα σύνολο αλληλεξαρτώμενων παραγόντων, πολιτικών, οικονομικών, ιδεολογικών, ακόμη και προσωπικών, διαμορφώνει τα κριτήρια της επιλογής. Μια μικρογραφία του διεθνούς επικοινωνιακού συστήματος είναι και η ελληνική πραγματικότητα.

Υπάρχουν ωστόσο ορισμένα τεχνικά-επαγγελματικά κριτήρια τα οποία λίγο-πολύ έχουν οικουμενική αξία και εφαρμογή: η προοπτική που έχει ένα γεγονός, ο χρόνος κατά τον οποίο συμβαίνει, η επικαιρότητά του, η ευρύτητά του, η διάρκειά του, η δυνατότητα κατανόησής του και άλλα, και τέλος η δυνατότητα προσαρμογής του στο μέσο ενημέρωσης.

Η ροή των ειδήσεων, έτσι όπως λειτουργεί στη συντριπτική πλειονότητα των μέσων ενημέρωσης, προσφέρει τα γεγονότα ή τις ειδήσεις αποσπασματικά, συγκαλύπτει τις σχέσεις ανάμεσα στα γεγονότα, το βάθος των γεγονότων, αυτά που θα μας επέτρεπαν την κατανόησή τους. Η πληροφορία αχρηστεύεται συχνά αμέσως με την κατανάλωσή της.

Βέβαια, εδώ θα πρέπει να τονίσουμε ένα αναμφισβήτητο θετικό στοιχείο που συνδέεται με τη λειτουργία των μέσων ενημέρωσης και τη ροή των ειδήσεων. Η αλματώδης ανάπτυξη της τεχνολογίας κατά τις τελευταίες δεκαετίες έχει συμβάλει αποφασιστικά στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας και κυρίως έχει ελαχιστοποιήσει τους χρόνους μετάδοσης των ειδήσεων και των πληροφοριών από κάθε γωνιά του πλανήτη, φτάνει βέβαια να υπάρχει εκεί άνθρωπος, ή ο κατάλληλος τεχνολογικός εξοπλισμός. Έτσι, έχουμε μια ασύλληπτη συσσώρευση πληροφοριών και ειδησιογραφικού υλικού, το οποίο, ανεξάρτητα από τους τρόπους με τους οποίους αξιοποιείται, συνιστά ένα ανεκτίμητο κεφάλαιο για την ανθρώπινη γνώση.

Ένα άλλο βασικό στοιχείο, σχετικά με τη ροή της είδησης, ιδιαίτερα στην τηλεόραση, με την παντοδυναμία της εικόνας, είναι η δημιουργία της αίσθησης του «πανοπτικού», της αίσθησης δηλαδή ότι το μέσο πιάνει, «συλλαμβάνει» τα πάντα, δεν του ξεφεύγει τίποτε, άρα δυο-τρεις ανταποκριτές από μεγάλες πόλεις του εσωτερικού και δυο-τρεις από το εξωτερικό δημιουργούν την ψευδαίσθηση αυτής της παγκόσμιας κάλυψης.

Η λογική αυτή («δένει») και με την ίδια τη δομή των μέσων ενημέρωσης, που ένα μεγάλο μέρος των ειδήσεών τους αντλείται από και αφορά ορισμένες κοινωνικές κατηγορίες, ορισμένα κέντρα ισχύος. Με την ίδια λογική, και με βάση τα ενδιαφέροντα του κόσμου που εμείς τα γνωρίζουμε («πριν απ' αυτόν γι' αυτόν»), καλύπτονται κάποια προγραμματισμένα γεγονότα, ενώ αγνοούνται κάποια άλλα. Θα μπορούσαμε δηλαδή να πούμε ότι διαμορφώνεται, παράγεται, κατασκευάζεται η πραγματικότητα!

Μ' αυτόν τον τρόπο φτάνουμε στην περίφημη «ατζέντα» της ημέρας, στην ημερήσια διάταξη, στην ιεράρχηση δηλαδή και αξιολόγηση των ειδήσεων από τα μέσα ενημέρωσης, που διαμορφώνουν έτσι, πολλές φορές, και τη θεματολογία που θα απασχολήσει και την πολιτική σκηνή ή ολόκληρη την κοινωνία. Η ίδια η διαδικασία συλλογής, επιλογής, ιεράρχησης και προβολής των ειδήσεων καθορίζει τι θα γίνει γνωστό και τι όχι, τι θα αναδειχθεί και τι θα υποβαθμιστεί, διαμορφώνοντας έτσι, ή μάλλον χειραγωγώντας, την κοινή γνώμη.

Τα μέσα ενημέρωσης καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό και τη θεματολο-

γία που αναφέρεται στα ίδια. Και τότε τα ωραία περί «τέταρτης εξουσίας» παύουν να είναι μεταφορές και γίνονται ουσία. Η εξουσία των μέσων ενημέρωσης είναι πραγματική, αλλά ενώ η δημοκρατική νομιμοποίηση των άλλων τριών εξουσιών στηρίζεται, άμεσα ή έμμεσα, στη λαϊκή κυριαρχία, η εξουσία των μέσων ενημέρωσης πού στηρίζεται άραγε; Στη δύναμη των επιχειρήσεων που κατέχουν τα μέσα, στους ιδιοκτήτες, στη διαπλεκόμενη εκδοτική εξουσία με την πολιτική και την οικονομική εξουσία, στην ιδεολογία που τα διαπερνά ή στα συμφέροντα που εξυπηρετούνται; Σε τι απ' όλα αυτά ή μήπως σε όλα μαζί στηρίζεται, άραγε, η εξουσία των μέσων ενημέρωσης;

Η παρουσίαση, η διαμόρφωση, η σχηματοποίηση είναι η επόμενη φάση στη ροή των ειδήσεων. Η παρουσίαση μιας είδησης είναι ένας από τους σημαντικότερους τρόπους με τους οποίους επιδιώκεται να δοθεί έμφαση σε ένα γεγονός. Είτε πρόκειται για τον γραπτό Τύπο, είτε για τον ηλεκτρονικό, υπάρχει μια τεράστια διαβάθμιση στους τρόπους με τους οποίους μπορεί να προβληθεί ή να υποβιβαστεί μια είδηση. Η πρώτη σελίδα της εφημερίδας και τα ψιλά των εσωτερικών σελίδων έχουν τεράστια απόσταση μεταξύ τους. Οι μεγάλοι και εντυπωσιακοί τίτλοι, ο τόνος της φωνής του εκφωνητή ή ακόμη και οι γκριμάτσες και το έκπληκτο ύφος, με το οποίο συχνά μας τρομοκρατούν οι τηλεοπτικοί αστέρες, είναι μερικά δείγματα της υπερβολικής αξίας που έχει η παρουσίαση, δηλαδή το περιτύλιγμα της ειδησεογραφίας. Και αυτό ανεξάρτητα από την υποτιθέμενη σοβαρότητα ορισμένων μέσων σε σχέση με άλλα...

Τα μέσα ενημέρωσης έχουν, με τον έλεγχο της ροής των ειδήσεων, έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στις πολιτικές εξελίξεις και στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης. Είναι μια μακρόχρονη βέβαια διαδικασία αλληλοτροφοδότησης, αλλά σε περιπτώσεις όπου ιδιαίτερα τα ηλεκτρονικά μέσα δεν έχουν μεγάλη προϊστορία –όπως τα ιδιωτικά τηλεοπτικά μέσα στην Ελλάδα– έχουμε ζήσει καταστάσεις όπου τα μέσα ουσιαστικά δημιούργησαν ένα κλίμα, προσπαθώντας κατά κάποιο τρόπο να υποκαταστήσουν άλλους φορείς, γαλούχησαν για ένα διάστημα την κοινή γνώμη, ενέπνευσαν ακραία αισθήματα, υποδαύλισαν σύνδρομα και εάν η ιστορική συγκυρία ήταν διαφορετική, ενδεχομένως να ωθούσαν και σε πιο δυναμικές στάσεις την ελληνική κοινωνία, όπως είδαμε να γίνεται στη γειτονική μας Γιουγκοσλαβία, όπου ιδιαίτερα τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης προετοίμασαν και ουσιαστικά κήρυξαν τον πόλεμο πριν χρησιμοποιηθούν πραγματικά πυρά.

Η κυριαρχία των διεθνών μέσων ενημέρωσης πάνω στα εθνικά μέσα είναι αναμφισβήτητη όσον αφορά τις διεθνείς εξελίξεις. Μπορεί όμως να ανατραπεί η σειρά και να λειτουργήσουν τα εθνικά μέσα, με τους ίδιους όρους, ως κυρίαρχα εσωτερικά κέντρα ισχύος, όπως έγινε, για παράδειγμα, στην Ελλάδα από το 1992 και μετά με τις εξελίξεις στη Γιουγκοσλαβία, στο Μακεδονικό και με αποκορύφωμα στο Κόσοβο. Η δομή δεν αλλάζει, απλώς ένα τμήμα του συστήματος αυτονομείται και επιβάλλει μια διαφορετική γραμμή που εξυπηρετεί εσωτερικές σκοπιμότητες.

Βέβαια το κυρίαρχο μέσο της ενημέρωσης στην εποχή μας είναι η τηλεόραση. Εδώ η εικόνα δίνει την ψευδαίσθηση της αμεσότητας και του ρεαλισμού, που οδήγησε στις ακραίες τοποθετήσεις, όπως του Τεντ Τέρνερ, πρώην αφεντικού του CNN, που συνήθιζε να λέει ότι «αν κάτι δεν το έδειξε το CNN, αυτό απλώς δεν συνέβη». Εδώ η ροή των ειδήσεων έχει να κάνει, σε πολύ μεγάλο βαθμό, με τη ροή των εικόνων, και η τηλεοπτική εικόνα δεν διαβάζεται, όπως μια εφημερίδα, εδώ κυριαρχούν οι αισθήσεις και τα συναισθήματα.

Η τηλεόραση δεν επιτρέπει μακροσκελείς εξηγήσεις. Είναι μια σκηνοθεσία που απαιτεί επιλογή εικόνων και λέξεων. Η εικόνα παραπέμπει αμέσως σε αυτά με τα οποία ο τηλεθεατής είναι εθισμένος κι έτσι συσχετίζει το νέο με το παλιό, όταν υπάρξει το κατάλληλο ερέθισμα. Άρα η εικόνα πρέπει να σημαίνει κάτι αναγνωρίσιμο. Έτσι η εικόνα δεν είναι πια μια μεταφορά ή αναπαράσταση της πραγματικότητας, αλλά ένα σύστημα με σύμβολα, τα οποία, μαζί με το κείμενο, παραπέμπουν σε κάποια στοιχεία που μπορούμε να αναγνωρίσουμε.

Γι' αυτό άλλωστε η τηλεόραση είναι το πιο μαζικό μέσο επικοινωνίας. Δεν μπορεί να παρουσιάζει την πληροφορία και να δίνει χρόνο για την απαραίτητη ενημέρωση, ώστε το γεγονός να γίνει κατανοητό. Μπροστά στην τηλεόραση, ο τηλεθεατής δέχεται τον καταιγισμό των εικόνων και η επίδρασή τους είναι πολύ πιο καθοριστική. Η τηλεοπτική εικόνα και η συνεχής ροή της είναι από τα δημοσιογραφικά υλικά που έχουν υποστεί περισσότερο από κάθε άλλο την πολύπλοκη και υπερεξειλιγμένη πια τεχνική επεξεργασία. Γι' αυτό και οι τηλεοπτικές ειδήσεις είναι οι πιο οργανωμένες τεχνικά. Η τηλεόραση επιδιώκει να προσελκύει την προσοχή μας σε πολύ λίγα θέματα για λίγο χρόνο και τα περισσότερα από αυτά είναι όσα έχουν το στοιχείο του εντυπωσιασμού ή ακόμη και της φρίκης: πόλεμοι, εγκλήματα, καταστροφές, τρομοκρατία κ.λπ.

Όταν η τηλεόραση δεν εστιάζει την προσοχή της στους «ισχυρούς της

γης», τότε στρέφει τους προβολείς της στα ξεχωριστά πρόσωπα, στο «τζετ σετ», απομονώνει και διογκώνει μεμονωμένα άτομα. Η προτίμηση για τους κυρίαρχους δεν είναι αυθαίρετη. Είναι η αντανάκλαση της παγκόσμιας ισορροπίας δυνάμεων στο επίπεδο της διεθνούς πληροφόρησης. Η εστίαση στα πρόσωπα του θεάματος αποβλέπει κυρίως στην προβολή των προτύπων και στην αναπαραγωγή των δεδομένων κοινωνικών και οικονομικών ισορροπιών. Η τηλεόραση προτιμά την προσωποποίηση των ζητημάτων και όχι την ανάλυση σε βάθος. Τέλος, η τηλεόραση προτιμά τις αρνητικές ειδήσεις και όχι τις θετικές, γιατί είναι οικονομικότερες από την άποψη του χρόνου. Δεν νομίζω να υπάρχει στην ιστορία της τηλεόρασης ιδανικότερη τέτοια στιγμή από την πρόσκρουση των αεροπλάνων στους Δίδυμους Πύργους και την κατάρρευσή τους!

Εξετάζοντας τη ροή των ειδήσεων, αναγκαστικά φτάνουμε και στους τρόπους ελέγχου κάθε μορφής ενημέρωσης. Από την αρχαιότητα γνωρίζουμε τις πολλαπλές μορφές ελέγχου της πληροφορίας από όσους κατέχουν την εξουσία. Στις σημερινές υπερούγχρονες κοινωνίες, η θεσμοποιημένη εξουσία έχει ένα σίγουρο τρόπο έμμεσου ελέγχου της πληροφορίας: αποτελεί τη βασική πηγή πληροφόρησης για ένα τεράστιο φάσμα θεμάτων και συνεπώς η σχέση εξάρτησης είναι δεδομένη. Κράτος, κυβέρνηση, επιχειρήσεις είναι οι πηγές που παρέχουν την πρώτη ύλη. Ο δημοσιογράφος συνήθως δεν διαλέγει τις πηγές του, αυτές του επιβάλλονται. Εξαρτάται από τις πηγές του, διαπλέκεται με αυτές. Αυτή η συνάφεια ενσωματώνει πλήρως τους ανθρώπους των μέσων στο σύστημα.

Η σχέση ανάμεσα στην πηγή και τον τελικό αποδέκτη είναι άνιση, είναι η σχέση του κατασκευαστή του προϊόντος και του απλού καταναλωτή. Ο καταναλωτής δεν είναι σε θέση να ελέγξει το προϊόν, το οποίο του προσφέρεται. Εδώ βέβαια παρεμβαίνει η εναλλακτική πληροφόρηση, προϊόν και αυτή ουσιαστικά της σύγχρονης τεχνολογίας, η οποία επηρεάζει ως ένα βαθμό, αλλά κυρίως τους προϊδασμένους πολίτες.

Όμως ο κομβικός έλεγχος στη ροή των πληροφοριών και των ειδήσεων γίνεται μέσα στο ίδιο το σύστημα που επεξεργάζεται τις ειδήσεις. Η ροή των μηνυμάτων περνά από διαδοχικά σημεία ελέγχου, τα οποία ονομάστηκαν «πύλες» και αυτοί που κατέχουν τις θέσεις-κλειδιά («πυλωροί»). Η είδηση μπορεί να μη χρειαστεί να περάσει από όλη την κλίμακα του συντάκτη, του αρχισυντάκτη, του προϊσταμένου, του διευθυντή, του εκδότη.

Ο απλός δημοσιογράφος δεν είναι πια το λαγωνικό, ο κυνηγός της είδησης, αλλά συχνά ένας απλός διακινητής, διακομιστής, ανάμεσα στις πη-

γές, τα μέσα ενημέρωσης και το κοινό. Εκείνος νομιμοποιεί τις πηγές ως δημιουργούς των ειδήσεων και ταυτόχρονα προσαρμόζεται στον τρόπο που αυτές βλέπουν τον κόσμο. Υπάρχει βέβαια διαβάθμιση αρμοδιοτήτων και ευθυνών. Πολλοί επικαλούνται τις ειλικρινείς προσπάθειές τους για αντικειμενικότητα, οι οποίες όμως δεν αναιρούν τους μηχανισμούς ελέγχου και την περιθωριοποίηση των ενοχλητικών φωνών μέσα από τα διάφορα φίλτρα. Οι μηχανισμοί έχουν επιβληθεί ως κάτι φυσικό και οι άνθρωποι που δουλεύουν στα μέσα ενημέρωσης, λειτουργώντας συχνά με έντιμο τρόπο, πιστεύουν και οι ίδιοι ότι διαλέγουν τα γεγονότα αντικειμενικά και με βάση τα επαγγελματικά κριτήρια.

Το σύστημα έχει προβλέψει διαδικασίες όπου ο έλεγχος γίνεται περίπου αυτόματα, ανάλογα με το χαρακτήρα της είδησης. Εδώ η αντικειμενικότητα, η αμεροληψία, η υποκειμενικότητα και οι καταναγκασμοί, αλληλοσυμπληρώνονται ή αλληλοαποκλείονται ανάλογα με το μέσο, την εποχή, το είδος της είδησης, ακόμη και τα περιθώρια που επιτρέπουν οι πολιτικές, εκδοτικές ή και οι προσωπικές ισορροπίες.

Η ροή των ειδήσεων, λοιπόν, είναι μια διαδικασία άνιση, οδηγεί στην άνιση κατανομή των πληροφοριών και συμβάλλει στην εδραίωση μιας νέας διαίρεσης σε διεθνές επίπεδο, ανάμεσα σε αυτούς που έχουν περισσότερες και καλύτερες πληροφορίες και σε αυτούς που δεν έχουν. Όμως, όπως όλες οι διαιρέσεις στην ανθρώπινη ιστορία, έχει μέσα της τα στοιχεία της υπέρβασής της.

Το μεγάλο στοίχημα, λοιπόν, είναι αν η παγκοσμιοποίηση στην επικοινωνία θα συνεχίσει να σημαίνει απλώς μόνο αύξηση της δύναμης των μέσων ενημέρωσης ή αν θα αντιστραφούν οι όροι και θα ανατραπούν οι μεγάλοι περιορισμοί στην ελευθερία της έκφρασης και στην ουσιαστική πληροφόρηση που είναι μέχρι τώρα τουλάχιστον οι καρποί αυτής της διαδικασίας. Αν θα ανοίξουν δηλαδή για όλους –και με ισότιμους όρους– όλες οι εκπληκτικές δυνατότητες των νέων μέσων.

ΑΝΟΙΚΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Συντονιστής: Μανώλης Χαιρετάκης

Ουρανία Πολυκανδριώτη

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ

ΤΟ 1979, Η ΕΝΩΣΗ ΣΥΝΤΑΚΤΩΝ Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών διοργάνωσε έκθεση βιβλίου με θέμα: «Δημοσιογράφοι - Συγγραφείς Μέλη της ΕΣΗΕΑ». Στην έκθεση συμπεριλήφθηκαν και οι λεγόμενοι πρωτοπόροι της παλαιάς φρουράς, δηλαδή όσοι συγγραφείς δημοσιογραφούσαν, από το 1873 ως το 1913, πριν δηλαδή από την ίδρυση του σωματείου που πραγματοποιήθηκε στα 1914. Τα ονόματα των συγγραφέων αυτών αντικατοπτρίζουν ολόκληρη τη λογοτεχνική ζωή και φυσιογνωμία της χώρας της δεύτερης πεντηκονταετίας του 19ου αιώνα. Προκύπτει έτσι το ερώτημα αν δικαιούμαστε να διακρίνουμε τις δύο ιδιότητες των ανθρώπων αυτών, του συγγραφέα και του δημοσιογράφου, και με ποια συγκεκριμένα κριτήρια. Το ερώτημα ουσιαστικά πηγάζει μέσα από μια χρονολογική ανακολουθία: κρίνουμε και διακρίνουμε μια παρελθούσα κατάσταση πραγμάτων με βάση την εμπειρία του σήμερα, με βάση δηλαδή τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων και τις σημερινές γενικότερα αποδεκτές εξειδικεύσεις. Έχουν περάσει σχεδόν εκατόν πενήντα χρόνια από την εμφάνιση λογίων και λογοτεχνών στον Τύπο, τα δεδομένα τότε ήταν ασφαλώς πολύ διαφορετικά, τόσο ως προς τη λειτουργία, το ρόλο και τις δεκτικότητες του Τύπου, αλλά και ως προς το ρόλο, την επαγγελματική και κοινωνική ιδιότητα των ίδιων των λογοτεχνών. Οφείλουμε να ερμηνεύουμε τα πράγματα με γνώμονα τις σύγχρονές τους συνθήκες. Και αν θέλουμε να μιλήσουμε για τα πρώτα χρόνια του ελληνικού Τύπου, η διάκριση δημοσιογράφου - λογοτέχνη δεν είχε την ίδια σημασία που έχει σήμερα.

Η σχέση λογοτεχνίας και εφημερίδας είναι μια σχέση από τη φύση της σύνθετη, πόσο μάλλον όταν αφορά στην πρώτη πεντηκονταετία του 19ου αιώνα. Κατά την πρώτη μετεπαναστατική εποχή, ούτε η λογοτεχνική δημιουργία προσδιορίζεται ακόμη επακριβώς ούτε όμως έχει ακόμη διαμορφωθεί και η φυσιογνωμία του νεοσύστατου περιοδικού Τύπου. Οι άνθρωποι, εφημεριδογράφοι - δημοσιογράφοι, λόγιοι, ποιητές και πεζογράφοι, που γράφουν και εκδίδουν εφημερίδες, τα κριτήρια επιλογής και εισαγωγής της λογοτεχνικής ύλης σε εφημερίδες (ποίηση,

πεζό, επιφυλλιδιογραφήματα, χρονογραφήματα), πρωτότυπης ή μεταφρασμένης, οι επιδράσεις που σημειώθηκαν στην ποίηση και την πεζογραφία, ειδικότερα στην ανάπτυξη του μυθιστορήματος, της ρεαλιστικής γραφής, και αργότερα του διηγήματος μέσα από τις εφημερίδες, με άξονα την περιοδικότητά τους, τον περιορισμένο χώρο τους, την αμεσότητά τους και τη συνάφειά τους με την επικαιρότητα και την απόδοση της πραγματικότητας, είναι κάποιες από τις βασικές παραμέτρους της αμφίροπης, αλληλοεξαρτώμενης και πολυεπίπεδης αυτής σχέσης. Εφημερίδες και λογοτεχνία αλληλοτροφοδοτούνται και αναπτύσσονται παράλληλα σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Λόγιοι ήταν οι πρωτεργάτες του ελληνικού Τύπου από τα προεπαναστατικά χρόνια, καθώς και στα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τον Αγώνα. Με δεδομένο το πρόβλημα του αναλφαβητισμού και την ανυπαρξία διαμορφωμένου κοινωνικού ιστού, οι εφημερίδες της εποχής γράφονταν αλλά και διαβάζονταν από λογίους, πολιτικούς, εμπόρους, διανοούμενους, πεζογράφους και ποιητές, που στόχο είχαν την ιδεολογική θεμελίωση της εθνικής ταυτότητας και βρίσκονταν συνήθως σε μια θέση ενδιάμεση μεταξύ της λογοτεχνίας και της δημοσιογραφίας. Ο Κ. Θ. Δημαράς προτείνει τον όρο «δημοσιολόγος» για να περιγράψει καλύτερα τη δραστηριότητα ανθρώπων όπως ο Παναγιώτης και ο Αλέξανδρος Σούτσος, οι Παράσχοι, ο Θεόδωρος Ορφανίδης, ο Σοφοκλής Καρύδης και άλλοι.¹ Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο ίδιος, «όλοι αυτοί οι άνθρωποι έβγαιναν, πρώτη ή δεύτερη γενεά, μέσα από τον Αγώνα, μέσα από την πράξη, και είχαν διδαχθεί να πιστεύουν στην πράξη». Πράξη ήταν η πολιτική μέσα στην υπό διαμόρφωση νέα ελληνική κοινωνία, όπου ο ποιητής έχει κατεξοχήν πολιτική τοποθέτηση. Τα ξένα παραδείγματα δεν έλειπαν: Βερανζέρου, Λαμαρτίνος, Hugo. Στην Ευρώπη όμως ένας μεγάλος αριθμός συγγραφέων από τον 18ο αιώνα είχαν χρηματίσει και δημοσιογράφοι, όπως ο Defoe, ο Manley, ο Swift, ο Fielding, ο Johnson, ο Prévost, ο Rousseau, ο Diderot.²

Η διασύνδεση της πολιτικής και του εμπορίου με τη φιλολογία, γίνεται φανερό σε πλείστους τίτλους εφημερίδων της εποχής, από τα πρώτα κιόλας μετεπαναστατικά χρόνια. «Πολιτική, φιλολογική και εμπορική» ήταν η εβδομαδιαία εφημερίδα *Ήλιος* (1833), της οποίας συντάκτες ήταν οι Σούτσοι,³ η ελληνογαλλική

1. Κ. Θ. Δημαράς, «Πηγές του Λασκαράτου», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Ερμής (Αθήνα 1985) 281.

2. Βλ. σχετικά Δημήτρης Τζιόβας, «Εισαγωγή» στο: Ιάκωβος Πιτζιπίος, *Η ορφανή της Χίου και Ο πύθιος Ξουβ*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη (Αθήνα 1995) 19.

3. Για τον Αλέξανδρο και τον Παναγιώτη Σούτσο, καθώς και για τη δημοσιογραφική τους ενασχόληση, βλ. Λουκία Δρούλια, «Εισαγωγή», στο: Αλέξανδρος Σούτσος, *Ο εξόριστος του 1831*, Νεοελληνική Βιβλιοθήκη Κώστα και Ελένης Ουράνη (Αθήνα 1994) 7-56.

Ελληνική Μέλισσα, η πρώτη εφημερίδα της Σύρου (1831), όπως επίσης και ο *Σωτήρ* του Ναυπλίου (1834). «Εφημερίς φιλολογική και εμπορική» ήταν ο *Μισοβάμβαρος* (1837), ενώ η *Μούσα* (1838) ήταν «Εφημερίς Φιλολογίας, Επιστημών, Εμπορίου και των Ειδήσεων». Ο όρος φιλολογικός ουσιαστικά απηχεί έναν γενικότερα εγκυκλοπαιδικό και πληροφοριακό χαρακτήρα, στον απόηχο του ρεύματος του Διαφωτισμού. Οι πρώτες εφημερίδες της Σύρου θεωρήθηκαν άλλωστε ως ο «τελευταίος προμαχώνας στη φθίνουσα πορεία του νεοελληνικού Διαφωτισμού» με τις συχνές αναφορές τους στον Κοραή και στον Ρήγα, αλλά και με τη δημοσίευση αποσπασμάτων από έργα του Montesquieu, του Voltaire, του Bentham.⁴ Η ελληνική μετεπαναστατική κοινωνία είναι μία κοινωνία ρευστή, μέσα στην οποία οι τάξεις και οι ρόλοι δεν διακρίνονται ακόμη καθαρά: «καλαμαράδες, λόγιοι, στιχοπλόκοι συμφύρονται με τους πολιτικούς ή και ταυτίζονται μαζί τους».⁵ Οι εφημερίδες αντανακλούν τη σύνθεση και τις τάσεις της νέας κοινωνίας και περιλαμβάνουν ειδήσεις πολιτικές, εμπορικές όσο και φιλολογικές. Χαρακτηριστικό είναι το ποίημα του Καρασούτσα «Διάλογος εν Ηλυσίοις περί αυτοχθόνων και ετεροχθόνων» που δημοσιεύθηκε το 1844 στην εφημερίδα *Ερμής. Εφημερίς των Κυκλάδων, Εμπορική, Φιλολογική και Επιστημονική*, με αφορμή τη συζήτηση για το χαρακτηρισμό του έλληνα πολίτη στην Εθνοσυνέλευση.⁶

Η απαρχή του νεοελληνικού μυθιστορήματος συνδέεται άμεσα με τον περιοδικό Τύπο τόσο ως προς τη δυνατότητα τμηματικής δημοσίευσης πρωτότυπων πεζογραφημάτων που μπορούσε να προσφέρει, όσο και ως χώρος δημοσίευσης φιλολογικών ειδήσεων, σχολίων και κριτικών σημειωμάτων. Το «Αι περιπλανήσεις μου» του Παναγιώτη Σούτσου, περιηγητικό κείμενο «μυθιστορηματικού σχήματος» σύμφωνα με τον ίδιο, δημοσιεύθηκε τμηματικά στην εφημερίδα *Ήλιος* (1833) και αποτέλεσε την πρώτη ύλη για τη σύνταξη του μυθιστορηματικού και επιστολικού *Λέανδρου*, που διεκδικεί τα πρωτεία του νεοελληνικού μυθιστορήματος. Ο *Εξόριστος του 1831* του Αλέξανδρου Σούτσου κυκλοφόρησε σε φυλλάδια το 1834.⁷ Στις εφημερίδες βρήκε επίσης τη θέση της η πρώτη διαμάχη περί μυθιστορημάτων στο ελεύθερο ελληνικό κράτος, η πρώτη συζήτηση διά του Τύπου περί της αναγκαιότητας της λογοτεχνίας. Πρόκειται για μια σειρά απαντήσεων και αντα-

4. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Οι πρώτες εφημερίδες της Ερμούπολης: Φιλολογικές και πολιτικές ανιχνεύσεις», στο *Νεοελληνική παιδεία και κοινωνία*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου αφιερωμένου στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά (Αθήνα 1995) 295-296.

5. Κ. Θ. Δημαράς, «Η ποίηση στον 19^ο αιώνα», *ό.π.*, 187.

6. Αναφέρεται από τον Βασ. Βλ. Σφυρόερα, *ό.π.*, 305.

7. Άννα Κατσιγιάννη, «Ένας άνισος αγώνας δρόμου. Εκδοτικές πληροφορίες για τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα», στο Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον «Λέανδρο» στον «Λουκή Λάρα»*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Ηράκλειο 1997) 31-40.

πανθήσεων στην επιφυλλίδα που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Αθηνά*,⁸ με αφορμή τη μετάφραση της *Κορίννας* της κυρίας ντε Σταλ, το 1835, από τον Ε. Α. Σίμο.⁹

Αν τα περιοδικά προσφέρονταν αρχικά περισσότερο από τις εφημερίδες για τη δημοσίευση λαϊκών συνήθως μυθιστορημάτων σε συνέχειες κατά το γαλλικό πρότυπο του *roman-feuilleton*, με πρώτο διδάξαντα στην Ελλάδα τον Ιάκωβο Πιτζιπιά και τον *Πίθηκο Ξουθ* (*Αποθήκη των Ωφελίμων Γνώσεων*, Ερμούπολη Σύρου, 1848),¹⁰ οι εφημερίδες από τη μεριά τους συνέβαλαν στην ευρεία διακίνηση των μυθιστορημάτων με την εκτύπωσή τους σε φυλλάδια φτηνού χαρτιού και τη διανομή τους μέσω των πρακτορείων του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου.¹¹ Η λαϊκή λογοτεχνία ως είδος ορίζεται άλλωστε κυρίως μέσα από την άμεση και ευρεία απήχηση που είχε στον αναγνώστη, μέσα από την τμηματική δημοσίευση σε φυλλάδια και τελικά την καθυπόταξή της σε μια τέτοιου τύπου οικονομική και εμπορευματική σχέση, μεταξύ συγγραφέα – εκδότη – κοινού. Η λαϊκή λογοτεχνία ως επιφυλλιδογραφία, αργότερα πέρασε και μέσα από τις σελίδες των εφημερίδων, με τη δημοσίευση μυθιστορημάτων (αισθηματικών, ληστρικών, κ.ά.), σε συνέχειες.

Από το 1870 και μετά, με τις κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές που επέφερε η βασιλεία του Γεωργίου Α', σημειώνεται και μια γενικότερη αλλαγή στον Τύπο που κυρίως προέρχεται από την ανανεωτική συμβολή του Βλάση Γαβριηλίδη. Οι εγκαταστάσεις των εφημερίδων βελτιώνονται, καθιερώνεται ο θεσμός των επαγγελματιών ανταποκριτών και οι συντάκτες χωρίζονται σε ειδικότητες.¹² Την εποχή αυτή τα γράμματα χωρίς να απομακρύνονται από την πολιτική ζωή, ολοένα και περισσότερο ασχολούνται με τη νέα αστική κοινωνική πραγματικότητα που διαμορφώνεται.¹³ Ο Κωστής Παλαμάς διαπιστώνει ωστόσο ότι «φύλλο που να συ-

8. Αλέξης Πολίτης, «Κορίννα, ή περί πεζογραφίας λόγος (Αθήνα 1835). Σχολιάζοντας στις εφημερίδες τη μετάφραση του Ε. Α. Σίμου», *Μνήμων*, 23 (2001) 113-152.

9. Ο ίδιος, «Η μετάφραση της *Κορίννας* στα 1835. Η ώρα της πεζογραφίας», στο: Νάσος Βαγενάς (επιμ.), *Από τον «Λέανδρο» στον «Λουκή Λάρα»*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης (Ηράκλειο 1997) 205-225.

10. Δημήτρης Τζιόβας, *ό.π.*, 55.

11. Κυριάκος Δ. Κάσσης, *Το ελληνικό λαϊκό μυθιστόρημα 1840-1940* (Αθήνα 21983) 15-16· Δημήτρης Χανός, *Η λαϊκή λογοτεχνία (Το λαϊκό μυθιστόρημα)*, Περιοδικές εκδόσεις «Μάσκας» (Αθήνα 1987) τ. Α', 50-51. Βλ. επίσης Παναγιώτης Μουλλάς, «Εισαγωγή», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εκδόσεις Σοκόλη (Αθήνα 1998) τ. Α', 109-125 και ειδικότερα 120.

12. Πάνος Καρυκόπουλος, *220 Χρόνια ελληνικού Τύπου, 1784-1984*, Εκδόσεις Γρηγόρη (Αθήνα 1984) 85.

13. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, 206.

γκεντρώνει κάποια κίνηση πνευματική δεν υπήρχεν»,¹⁴ εκφράζοντας έτσι τη νέα γενιά των ποιητών, που απομακρύνονταν από τον παρνασσισμό και το ρομαντισμό και δεν είχαν ακόμη βρει το βήμα ευρείας απήχησης και αποδοχής για τη δημοσιοποίηση του έργου τους. Την ανανεωτική πνοή στη λογοτεχνική ζωή της Αθήνας, κατά το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα θα φέρει η εφημερίδα *Ραμπαγάς*. Το πρώτο φύλλο κυκλοφόρησε στις 14 Αυγούστου 1878 και εκδότες ήταν ο Βλάσης Γαβριηλίδης και ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος.¹⁵ Ο *Ραμπαγάς* δημοσίευε άφθονη λογοτεχνική ύλη, κυρίως έργα των νέων ποιητών της γενιάς του 1880 (Καμπιάς, Δροσίνης, Παλαμάς,¹⁶ κ.ά.), διηγήματα (Κονδυλάκης), ενώ δεν έλειπαν και οι μεταφράσεις, μελέτες και αναφορές σε έργα της γαλλικής κυρίως λογοτεχνίας. Ο *Ραμπαγάς* αποτελούσε έτσι έναν ουσιαστικό αγωγό των νέων ρευμάτων και κυρίως του νατουραλισμού.¹⁷ «Ο *Ραμπαγάς* κι' ύστερα το *Μη Χάνεσαι*¹⁸ άνοιγαν από τότε καινούριαν εποχή στην αθηναϊκή εφημεριδογραφία, ελευτερόστομη, αναγελάστρα, φαιδρή, σοβαρή χωρίς σχολαστικότητα» σημειώνει ο Κωστής Παλαμάς.¹⁹

Όσ τόσο αυτό ήταν ένα μόνο βήμα. «Το καλοκαίρι του 1881 σημαδεύεται στο δρόμο της Τέχνης μας. Από τη σατυρική δημοσιογραφία περάσαμε στη σοβαρή λογοτεχνία. Από το *Ραμπαγά* και το *Μη Χάνεσαι* στην *Εστία* [ενν. το περιοδικό], που διεύθυνε τότε ο Κασδόνης. Μόλις τυπώθηκε το πρώτο μου ποίημα “Το ποτάμι” επανηγύρισα τη νίκη γράφοντας στον Παλαμά ένα γράμμα σαν παιάνα» γράφει ο Γεώργιος Δροσίνης που είδε το όνομά του τυπωμένο «κοντά στα περιδόξα τότε ... ονόματα του Ραγκαβή, του Βλάχου, του Βικέλα. «... Στην *Εστία* συνοδοιπορήσαμε [με τον Παλαμά] κι αφού την πήρα στα 1889, κι αφού την έκανα καθημερινή εφημερίδα στα 1894. Ένα μεγάλο μέρος του έργου και των δυο μας, και

14. Κωστής Παλαμάς, «Το θαμποχάραμα μιας ψυχής», *Τα χρόνια μου και τα χαρτιά μου στα Απαντα*, β' έκδ., Γκοβόστης, τ. Δ', 437.

15. Βλ. Δημήτρης Σταμέλος, *Πρωτοπόροι και ήρωες της ελληνικής δημοσιογραφίας* (Αθήνα 1982) 11-90.

16. «Αλλά, κι αφού στις στήλες του *Ραμπαγά* γειτονεύαμε δυο φορές την εβδομάδα, με τρίτο γείτονά μας τον Νίκο Καμπιά, μέναμε ξένοι κι αγνώριστοι μεταξύ μας. Εγώ στην αρχή δεν ήξερα ποιοι κρύβονται με τα ονόματα “Κώστας” ή “Κωστής” και “Νίκος”. Κ' εκείνοι ύστερα από μήνες έμαθαν πως ήμουν η “Αράχνη”, όταν πήγα κ' έβγαλα την προσωπίδα μου στο γραφείο του Γαβριηλίδη», Γεώργιος Δροσίνης, *Σκόρπια φύλλα της ζωής μου*, φιλολογική επιμέλεια Γιάννης Παπακώστας, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, (Αθήνα 1983) τ. Γ', 38-39.

17. Ελένη Πολίτου-Μαρμαρινού, «Η εφημερίδα *Ραμπαγάς* και η συμβολή της στην ανανέωση της νεοελληνικής λογοτεχνίας», περ. *Παρνασσός*, τ. ΚΑ', αρ. 2 (1979) 235-257.

18. Κυκλοφόρησε το 1880 με εκδότη τον Βλάση Γαβριηλίδη και το 1883 πήρε τον τίτλο *Ακρόπολις*.

19. Κωστής Παλαμάς, *ό.π.*, 438.

ποιητικό και πεζό, βρίσκεται στη σειρά των τόμων της).²⁰ Με τη μετατροπή του περιοδικού *Εστία* σε ημερήσια απογευματινή εφημερίδα, το 1894, οι πολιτικοί και δημοσιογράφοι της εποχής προέβλεπαν ότι ο γάμος της πολιτικής με τη φιλολογία θα ήταν βραχύβιος.²¹ Ο Δροσίνης έγραψε για την αλλαγή αυτή: «Το πρόγραμμα της καθημερινής “Εστίας” αποκρυσταλλώνονταν στον νου μου με όλες του τις λεπτομέρειες. Θα προσπαθούσα με την έκδοσή της να δοθή μια καινούργια όψη στον καθημερινό τύπο, σύμφωνα με τα καλύτερα όργανά του στον πολιτισμένον κόσμο. Η “Εστία” θα ήταν μία εφημερίς διαφορετική από τις άλλες αθηναϊκές εφημερίδες. Ελκυστικώτερη, ευχάριστη στην όψη της πριν διαβασθή και αγαπητή μετά το διάβασμά της. Ένα φύλλο καθημερινό για όλες τις τάξεις και για όλες τις ηλικίες, που καθένας θα βρισκίη κάτι να τον ευχαριστή, κάτι να τον ωφεληί. ... Κ’ έπειτα η “Εστία” με την ποικιλία της ύλης της θα διαβάζονταν ευχάριστα τις βραδινές ώρες τις χειμωνιάτικες κοντά στη φωτιά, και τις καλοκαιρινές κάτω από τον ήσκιο των δένδρων ή με το δροσερό φύσημα του μπάττη».²²

Από το 1873 ως το 1914, έτος ίδρυσης της ΕΣΗΕΑ, γνωστά ονόματα της λογοτεχνικής ζωής περνούν από τα γραφεία των εφημερίδων. Η *Εφημερίς* του Κορομηλά, η *Ακρόπολις* του Γαβριηλίδη και φυσικά η *Εστία* συγκεντρώνουν σχεδόν το σύνολο των πεζογράφων της περιόδου, οι οποίοι συνεργάζονται σε τακτική βάση: Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, Εμμανουήλ Ροΐδης, Γεώργιος Δροσίνης, Αλέξανδρος Μωραϊτίδης, Δημήτριος Κορομηλάς, Θέμος Άννινος, Μιχαήλ Μητσάκης, Βλάσης Γαβριηλίδης, Κλεάνθης Τριαντάφυλλος, Ιωάννης Καμπούρογλου, Δημήτριος Κακλαμάνος, Νικόλαος Σπανδωνής, Πολύβιος Δημητρακόπουλος, Γεράσιμος Βώκος, Στέφανος Γρανίτσας κ.ά. Γράφουν σχόλια, χρονογραφήματα, ταξιδιωτικές εντυπώσεις, σατιρικά, μεταφράσεις ή και δημοσιεύουν σε συνέχειες τα μυθιστορηματά τους. Η εφημερίδα πρέπει άλλωστε να αποτελούσε ευκολότερο πεδίο πρόσβασης για τους νέους λογοτέχνες, όπως ήταν ο Εμμανουήλ Ροΐδης, από ό,τι τα λιγοστά, περισσότερο εξειδικευμένα και απαιτητικά περιοδικά.²³

Κατά την περίοδο αυτή το χρονογράφημα θα αρχίσει να σταδιοδρομεί και να αυτονομείται ως είδος. Το δρόμο που είχε ήδη ανοίξει ο Κωνσταντίνος Πωπ, με το ψευδώνυμο Γοργίας, μέσα από τις σελίδες του περιοδικού *Ευτέρπη*, θα ακολουθήσουν πολλοί λογοτέχνες από τις στήλες των εφημερίδων με προεξάρχοντα τον Ιωάννη Κονδυλάκη (Διαβάτης), Εμμ. Ροΐδης (Θεοτούμπης), Άγγελος Βλάχος, Παύλος Νιρβάνας, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Δ. Ταγκόπουλος (Νουμάς), Ν. Επι-

20. Γεώργιος Δροσίνης, *ό.π.* (Αθήνα 1983) τ. Γ', 40-41.

21. Βλ. σχετικά Πάνος Καρυκόπουλος, *ό.π.*, 101.

22. Γεώργιος Δροσίνης, *ό.π.* (Αθήνα 1982) τ. Β', 143-144.

23. Βλ. σχετικά Αθηνά Γεωργαντά, *Εμμανουήλ Ροΐδης. Η πορεία προς την Πάπισσα Ιωάννα*, εκδ. Ιστός (Αθήνα 1993) 17.

σκοπόπουλος (Segur), Γρηγόριος Ξενόπουλος, Τίμος Μωραϊτίνης, Στρατής Μυριβήλης και πολλοί άλλοι.²⁴ Οι εφημερίδες που υιοθέτησαν το χρονογράφημα και το έκαναν κτήμα του μεγάλου κοινού ήταν: η *Εφημερίς του Κορομηλά*, η *Ακρόπολις του Βλάση Γαβριηλίδη*, το *Άστυ*, το *Σκριπ*, η *Εστία*, οι *Καιροί*, το *Εμπρός*.²⁵

Είναι γεγονός ότι εφημερίδα και περιοδικός Τύπος από τη μια πλευρά και νέες λογοτεχνικές αναζητήσεις από την άλλη αλληλοτροφοδοτήθηκαν κατά την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα. Η δημοσίευση της προκήρυξης του διαγωνισμού διηγήματος στην *Εστία* το 1881, συνέχεια και αποτέλεσμα των λαογραφικών αναζητήσεων του Νικολάου Πολίτη, έφεραν μιαν αλλαγή στην πεζογραφία, η οποία στράφηκε στη ζωή της ελληνικής υπαίθρου και του χωριού μέσα από το ιδεολογικό πρίσμα της συγκρότησης της νεοελληνικής ταυτότητας. Σύντομα διηγήματα δημοσιεύονταν στις εφημερίδες και στα περιοδικά, ενώ η νέα τάση για καταγραφή προσωπικών εντυπώσεων από τα ταξίδια και τη ζωή στα χωριά και την υπαίθρο έβρισκαν πρόσφορο χώρο δημοσίευσης στις σελίδες τους. Το ξεπέρασμα του ρομαντισμού και η στροφή προς το πραγματικό, το ρεαλιστικό, η απαίτηση για αμεσότερη επαφή με τα πράγματα είναι στοιχεία άμεσα συνδεδεμένα με την ανάπτυξη του Τύπου. Έχει μάλιστα υποστηριχθεί ότι είναι η δημοσιογραφία που εισήγαγε στο μυθιστόρημα το ρεαλισμό, είτε μέσω των διαλόγων και των καθημερινών στιγμιотύπων, είτε μέσω της διάκρισης αλήθειας και μυθοπλασίας.²⁶ «Είναι η στιγμή της επικαιρότητας, της περιέργειας, της πληροφόρησης: η στιγμή του αθηναϊκού τύπου» γράφει ο Παναγιώτης Μουλλάς.²⁷ Και συνεχίζει: «Ένας νέος τύπος λογοτέχνη διαμορφώνεται μέσα στα γραφεία των αθηναϊκών εφημερίδων. Επαγγελματικά δεμένος με το λειτούργημά του, βρίσκεται πιο κοντά στο γούστο του μεγάλου κοινού, στις απαιτήσεις της επικαιρότητας, στις πολιτικές, γλωσσικές και άλλες επιλογές (ή μη επιλογές) της στιγμής».²⁸

Πρώτος πρόεδρος της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών υπήρξε ο Ιωάννης Κονδυλάκης, ενώ, αμέσως από την αρχή, ανάμεσα στα μέλη της συγκαταλέγεται ολόκληρη η γενιά του '30: Κωστής Παλαμάς, Γρηγόριος Ξενόπουλος, Παύλος Νιρβάνας, Κώστας Βάρναλης, Σπύρος Μελάς, Στρατής Μυριβήλης, Ζαχαρίας Παπαντωνίου, Γιάννης Κορδάτος, Μπάμπης Άννινος, Κώστας Ουράνης, Διονύσιος Κόκκινος, Σωτήρης Σκίπης και πολλοί άλλοι. Η αθρόα συμ-

24. Πάνος Καρυκόπουλος, *ό.π.*, 89-90.

25. Στέλιος Αρτεμάκης, «Χρονογράφοι του αθηναϊκού Τύπου», περ. *Νέα Εστία*, αφιέρωμα: «Αθήνα 1834-1984» (Χριστούγεννα 1984) 454.

26. Δημήτρης Τζιόβας, *ό.π.*, 19.

27. «Γύρω στα 1880: Οι όροι της αλλαγής», στο: *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19ο αιώνα*, Εκδόσεις Σοκόλη (Αθήνα 1993) 87.

28. *Ο.π.*, 87.

μετοχή λογοτεχνών στο συνδικαλιστικό όργανο των συντακτών ημερησίου Τύπου φανερώνει τη δημοσιογραφική τους συνείδηση, τον τρόπο δηλαδή με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την εργασία τους και τη συμβολή τους στα ημερήσια έντυπα.

Η δημοσιογραφία δεν ήταν καθόλου πάρεργο στην καθαυτό λογοτεχνική τους ενασχόληση. Ήταν αντίθετα μία δραστηριότητα άμεσα συνυφασμένη με τη λογοτεχνική δημιουργία, ίσως η μόνη δραστηριότητα που ήταν τόσο στενά συνυφασμένη με το πνευματικό τους έργο. Η κύρια επαγγελματική απασχόληση του Στράτη Μυριβήλη είναι η δημοσιογραφία. Εκδίδει στη Μυτιλήνη την εβδομαδιαία εφημερίδα *Καμπάνα*, –στην οποία αρχίζει να δημοσιεύει το *Η ζωή εν τάφω*–, και αργότερα την καθημερινή εφημερίδα *Ταχυδρόμος*. Κατά τη διαμονή του στην Αθήνα συνεχίζει να δημοσιογραφεί και γίνεται τακτικό μέλος της Ενώσεως Συντακτών. Συνεργάζεται με πολλές εφημερίδες και περιοδικά, καθώς και με τον Ραδιοφωνικό Σταθμό Αθηνών. Είναι η στιγμή αυτού που η Ειρήνη η Αθηναία ονόμασε «λογοτεχνία του Τύπου»²⁹ για να δηλώσει το θρίαμβο της δημοσιογραφίας, τη βιοποριστική ανάγκη των λογοτεχνών καθώς και την επιθυμία τους να προσελκύσουν ένα ευρύτερο κοινό. Ένα κοινό που ούτως ή άλλως αντανακλούσε ευρύτερες κοινωνικές αλλαγές, με τις ολοένα και ευρύτερες μετακινήσεις αγροτικών πληθυσμών προς τα αστικά κέντρα. Συνέπεια της επαγγελματικής απασχόλησης των λογοτεχνών στη δημοσιογραφία ήταν από τη μια η ουσιωδέστερη ανάπτυξη του Τύπου αλλά από την άλλη ο κίνδυνος αλλοίωσης της ποιότητας της καθαυτό προσωπικής τους παραγωγής. Επίσης η ανάπτυξη της λογοτεχνικής κριτικής μέσα από τις στήλες των εφημερίδων, μιας κριτικής που δεν είχε όμως πάντα το χαρακτήρα επιστημονικού κριτικού δοκιμίου αλλά αποκτούσε επαγγελματική φυσιογνωμία και υιοθετούσε συχνά δημοσιογραφικές πρακτικές.

Η σχέση της εφημερίδας με τη λογοτεχνία θα συνεχιστεί αδιατάρακτη σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Οι ρόλοι όμως είναι πλέον διακριτοί και η ιδιότητα του συγγραφέα έχει διαχωριστεί από εκείνη του δημοσιογράφου. Η διαφοροποίηση αυτή αντανακλάται στην κατηγοριοποίηση της ύλης στην εφημερίδα. Τα φιλολογικά, λογοτεχνικά θέματα δημοσιεύονται χωριστά, σε τακτές ημέρες και σε ειδική θέση μέσα στο έντυπο. Στη δεκαετία του '70 καθιερώνονται οι φιλολογικές σελίδες στις εφημερίδες, τόσο στην Αθήνα όσο και στην περιφέρεια. Στην Αθήνα ξεχωριστό παράδειγμα αποτελεί η φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής* με συντονιστή τον Αιμίλιο Χουρμούζιο. Συγχρόνως, στην περιφέρεια, και παράλληλα με τα φιλολογικά περιοδικά, οι φιλολογικές σελίδες των εφημερίδων εξασφαλίζουν

29. Ειρήνη η Αθηναία: «Κάποιες παρατηρήσεις και σκέψεις στον έμμετρο και στον πεζό λόγο», *Ξεκίνημα*, αρ. 8 (Αύγ. 1933) 239. Αναφέρεται από τον Παναγιώτη Μουλλά στο: «Εισαγωγή», *Η μεσοπολεμική πεζογραφία. Από τον πρώτο ως τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (1914-1939)*, τ. Α', εκδόσεις Σοκόλη (Αθήνα 21996) 32.

μια ιδιαίτερα σημαντική διακίνηση ιδεών.³⁰ Λίγο αργότερα, με τη δημιουργία και των σχετικών εβδομαδιαίων ενθέτων συντελείται η αποκοπή της λογοτεχνικής ύλης από την καθημερινή ειδησεογραφία της εφημερίδας και η προβολή της μέσω μιας περιοδικής και εξειδικευμένης έκδοσης. Κριτικές βιβλίων, αποσπάσματα έργων, επιφυλλιδογραφήματα ή μυθιστορήματα σε συνέχειες, συνεντεύξεις με λογοτέχνες δημοσιεύονται στις εφημερίδες, ενώ οι άνθρωποι της φιλολογικής ζωής, ως αναγνωρισμένα δημόσια πρόσωπα παρεμβαίνουν με σχολιασμό της επικαιρότητας. Εδώ υπεισέρχεται και το εμπορικό κύκλωμα που εκμεταλλεύεται τη διακίνηση του βιβλίου, και πολλές φορές επιβάλλει την παρουσία και την προβολή των συγγραφέων στον ημερήσιο Τύπο.

Η συνύπαρξη λογοτεχνών και δημοσιογράφων στα έντυπα, η κοινή ενασχόλησή τους με τον γραπτό λόγο, οι δημοσιογραφικές ενασχολήσεις των λογοτεχνών αλλά και οι λογοτεχνικές επιδόσεις των δημοσιογράφων έχουν προκαλέσει πολλές συζητήσεις για την ποιότητα των κειμένων και για τη διάκριση μεταξύ δημοσιογραφικού και έντεχνου λόγου. «Ένα μυθιστόρημα δευτέρας κλάσεως δεν αποτελεί δημοσιογραφία, αλλά ούτε ασφαλώς λογοτεχνία» έγραφε ο T.S. Eliot. Ένα καλό δημοσιογραφικό κείμενο μπορεί πράγματι να είναι καλύτερο από ένα κακό μυθιστόρημα. Για τον Μάριο Πλωρίτη «οι σχέσεις Λογοτεχνίας και Τύπου θυμίζουν τα ζευγάρια εκείνα του Strindberg, που συζούν αλλά μισούνται, που μισούνται αλλά δεν μπορούν να κάνουν ο ένας χωρίς τον άλλον, έρμια του “love - hate”, που κυμαίνεται από τις ερωτικές περιπτώξεις ως το (μεταφορικό ή κυριολεκτικό) φαρμάκιωμα».³¹ Κοντά στην προχειρότητα της δημοσιογραφίας ή στο χλευασμό όσων δημοσιογράφων ασχολούνται με τη λογοτεχνία, η λακωνικότητα και η περιεκτικότητα του δημοσιογραφικού κειμένου, ο περιορισμός του χώρου και η πίεση του χρόνου διδάσκουν «το ειδικό βάρος των λέξεων, τη σημασία της βραχυλογίας, την αξία της ευθύβολης έκφρασης».³² Η λογοτεχνία και η δημοσιογραφία παραμένουν και θα παραμένουν αλληλένδετες σε πολλαπλά επίπεδα και συνεχώς θα θέτουν υπό αμφισβήτηση τα όρια της πεζογραφίας, τα όρια του έντεχνου και του άτεχνου, και τις κάθε λογής ειδολογικές διακρίσεις.

30. Βλ. σχετικά Γιώργος Α. Παναγιώτου, «Οι εκτός κέντρου λογομάχου», περ. *Η Λέξη*, αφιέρωμα «Δημοσιογραφία και Λογοτεχνία», τχ. 104 (Ιούλ.-Αύγ. 1991) 513-516.

31. Μάριος Πλωρίτης, «Love - Hate», περ. *Η Λέξη*, ό.π., 482.

32. *Ο.π.*, 484.

Έρη Σταυροπούλου

ΠΡΩΤΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΥΤΕΡΗ ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ
ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΟΥ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

Η ΔΙΑΚΙΝΗΣΗ ΤΩΝ ΑΓΑΘΩΝ, μέχρι αυτά να φτάσουν στον καταναλωτή, απο-
τελεί το τελευταίο στάδιο στην αλυσίδα παραγωγής, στάδιο ικανό, όμως, να
ακυρώσει με την αποτυχία του όλα τα προηγούμενα. Όσοι, για παράδειγμα,
ασχολούμαστε σήμερα με το βιβλίο, γνωρίζουμε τα σχετικά προβλήματα του
κλάδου της διακίνησης και τη μεγάλη δυσκολία να φτάσει ένα έντυπο ιδιαίτερα
 στους αναγνώστες των επαρχιών.

Για τον ελληνικό Τύπο, και μάλιστα κατά τον 19ο αιώνα, τα προβλήματα τα
σχετικά με την προσβασιμότητά του στους αναγνώστες ήταν πολλά και δυσεπίλυ-
τα: η χώρα, εν μέρει νησιωτική, εν μέρει ορεινή και δύσβατη, είχε περιορισμένο
και οπωσδήποτε όχι καλό οδικό δίκτυο, δύσκολη επικοινωνία με τα νησιά, ενώ η
σιδηροδρομική συγκοινωνία της αναπτύχθηκε μόλις κατά τις τελευταίες δεκαε-
τίες. Όλα αυτά σήμαιναν ότι η μεταφορά του Τύπου γινόταν αργά, δύσκολα και με
καθυστέρηση. Αρχικά ο Τύπος μοιραζόταν μόνο στους εγγεγραμμένους συνδρο-
μητές μέσω της ταχυδρομικής υπηρεσίας ή των διανομέων του κάθε εντύπου, γι'
αυτό και οι πρώτες εφημερίδες έχουν μόνο τιμή συνδρομής και όχι τιμή φύλλου.¹
Ένας άλλος τρόπος διακίνησης, που τον παραβλέπουμε, αν και παρουσιάζει ιδιαί-
τερο ενδιαφέρον, ήταν μέσω της ανταλλαγής φύλλων με άλλες εφημερίδες, που
αναλάμβαναν να αναδημοσιεύουν άρθρα ή σχόλια της αποστέλλομενης εφημερί-
δας: έτσι οι αναγνώστες τους μπορούσαν να πληροφορηθούν και την ύλη άλλων
εντύπων. Επισημαίνω εδώ και τα διαφορετικής υφής προβλήματα που παρουσία-
ζε η αποστολή του Τύπου στο εξωτερικό, ιδιαίτερα στα εδάφη της Οθωμανικής
αυτοκρατορίας, που ασκούσε λογοκρισία κ.λπ.

Τα προβλήματα αυτά ήταν εντονότερα στις αθηναϊκές εφημερίδες, που ήθε-
λαν να έχουν πανελλαδικό χαρακτήρα και επομένως το κοινό τους βρισκόταν
εγκατεσπαρμένο εντός και εκτός της ελληνικής επικράτειας.² Καθώς μάλιστα αρ-

1. Θα άξιζε να γίνει κάποια μελέτη για τους διανομείς του Τύπου, αθηναϊκού και επαρχια-
κού: ποιοι ήταν, πώς αναλάμβαναν αυτή τη δουλειά, πώς αμείβονταν; οι περισσότεροι μας είναι
γνωστοί μόνο από τα πρωτοχρονιάτικα στιχουργήματα που μοίραζαν στους συνδρομητές.

2. Στην πραγματικότητα, κατά τον 19ο αιώνα, τα αλληλένδετα προβλήματα της αδυναμίας
ταχείας και μεγάλης παραγωγής, καθώς και έγκαιρης διανομής του αθηναϊκού Τύπου στην πε-

χιζε να πολλαπλασιάζεται ο πληθυσμός της πρωτεύουσας και των γύρω περιοχών, δεν ήταν εύκολο να γίνεται η διάθεση του φύλλου στους αναγνώστες από τα γραφεία των εφημερίδων ή με το μικρό και περιορισμένο δίκτυο διανομής που είχε κάθε εφημερίδα, όπως μπορούσε να συμβαίνει στις επαρχιακές πόλεις. Η λύση δόθηκε με τη διάθεση φύλλων από κεντρικά βιβλιοπωλεία, που σήμαινε ουσιαστικά τη σταδιακή ανεξαρτητοποίηση του συστήματος πώλησης από την εφημερίδα, και από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 με την πώληση φύλλων στους δρόμους από ανήλικους συνήθως εφημεριδοπώλες.³

Η αποφασιστική στιγμή για τη συστηματική διακίνηση των εφημερίδων έρχεται στα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1870. Τότε κάνουν την εμφάνισή τους οι πρώτες καθημερινές εφημερίδες, (*Εφημερίς*, 1 Οκτ. 1873· *Στοά*, 7 Φεβρ. 1874· *Νεολόγος*, 1 Σεπτ. 1874· *Ωρα*, 10 Νοεμβρ. 1875 και *Τηλέγραφος*, 6 Σεπτ. 1876). Η κυκλοφορία τους προϋπέθετε καλύτερο σύστημα διανομής, καθώς μάλιστα η καθημερινή παρουσία τους αύξανε τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Την εποχή αυτή, λοιπόν, οργανώθηκε ο πρώτος εφημεριδοπωλικός οργανισμός, το κατόπιν γνωστό Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων «Σπύρος Τσαγκάρης».⁴

Στη Βιβλιοθήκη της Ενώσεως Συντακτών βρήκα παλαιότερα την έντυπη έκθεση της Κεντρικής Διεύθυνσης αυτού του «Εφημεριδοπωλικού Οργανισμού»

ριφέρεια δεν του επιτρέπουν να ανταγωνιστεί ουσιαστικά τον επαρχιακό Τύπο. Η κυριαρχία του και η ανάδειξή του σε εθνικό Τύπο με τη βιομηχανική του οργάνωση και την ενίσχυση και επέκταση του δικτύου διανομής, πραγματοποιείται γύρω στα 1930, μετά και τη μεγάλη αναταραχή των πρώτων δεκαετιών στον ελλαδικό χώρο (βλ. και Διαμαντής Μπασαντής, *Ο ημερησίος Τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Εκδόσεις Οδυσσεάς [Αθήνα 2002], κυρίως τις σ. 73-80).

3. Ένα παράδειγμα είναι χαρακτηριστικό. Προέρχεται από ανέκδοτες χειρόγραφες σημειώσεις του Δημητρίου Κορομηλά, διευθυντή της αθηναϊκής *Εφημερίδος*, από τα αρχεία του ΕΛΙΑ. Την 1η Οκτωβρίου 1874, με τη συμπλήρωση ενός χρόνου κυκλοφορίας του φύλλου, και ως το τέλος της χρονιάς ο Κορομηλάς καταγράφει ανελλιπώς την κίνηση αυτής της πρώτης καθημερινής εφημερίδας. Συγκεκριμένα, καθημερινά τυπώνονταν 1.180 ως 1.990 φύλλα (1.180-2.460 τα διπλά), αριθμός εξαιρετικά μικρός, έστω κι αν υπολογίσουμε ότι ο πληθυσμός της Αθήνας δεν ξεπερνούσε τους 60.000 κατοίκους. Ένας αριθμός φύλλων (88-132) μοιραζόταν δωρεάν. Οι συνδρομητές κυμαίνονταν από 327 ως 372. Τα υπόλοιπα φύλλα διανέμονταν στους δρόμους. Από τις μετρήσεις είναι προφανές ότι μόνο ένας ελάχιστος αριθμός (περίπου 100 ημερησίως), για τα οποία δεν γίνεται λόγος στις σημειώσεις, έμεναν αδιάθετα ή προωθούνταν στην επαρχία. Για τις χειρόγραφες αυτές σημειώσεις και την *Εφημερίδα* ετοιμάζω σχετική εργασία.

4. Για το πρακτορείο αυτό βλ. τα στοιχεία που δίνει ο Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Α', 1790-1900, Εκδότης Α. Δημόπουλος (Αθήνα 1957) 177-179 και τ. Β', Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959 (Αθήνα 1959) 14-15. Αναφορά στην ίδρυση του «Κεντρικού Παρακτορείου Εφημερίδων» κάνει και ο Άλκης Αγγέλου, προσθέτοντας τη γραφική λεπτομέρεια: «ο Σπύρος Τσαγκάρης [...] θα οργανώσει τους συναδέλφους του και θα δημιουργήσει το θρυλικό Τσαρδί. Θα τους προσφέρει στέγη σε ένα κοινόβιο χώρο, καθώς και τροφή» (*Πωληθησόμενον εν ταις οδοίς*) [Αθήνα 1988] 12· Ανάτυπο από το περ. *Το Τέταρτο*, αρ. 31 [Νοέμβρ. 1987] 22-27).

προς την Επιτροπή της Δ' Έκθεσης των Ολυμπίων του 1888.⁵ Η έκθεση αυτή, όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δεν έχει σχολιαστεί από άλλον μελετητή.⁶

Πρόκειται για φυλλάδιο δώδεκα σελίδων, με διαστάσεις 23x15 εκ. Στο εξώφυλλο αναγράφεται: Ο / Εφημεριδοπωλικός / Οργανισμός/ Εν Αθήναις / Εκ της Τυπογραφίας της Βασιλικής Αυλής / Νικολάου Γ. Ιγγλέση (sic) / 1888, ενώ στη σ. 3: Η / Κεντρική Διεύθυνσις / του / Εν Ελλάδι Εφημεριδοπωλικού / Οργανισμού / προς την / Επιτροπήν της Δ' Εκθέσεως / των Ολυμπίων / Εν Αθήναις / 1888. Στην τελευταία σελίδα υπογράφεται από τα μέλη της Κεντρικής Διευθύνσεως: Σπ. Τσαγκάρης, Χρ. Παντούλιας Π. Παρασκευόπουλος, Δ. Παπαδημητρίου ή Δράκος, Π.Χ. Πανουριάς και Κων. Δημητρακούλης.

Ο Σπύρος Τσαγκάρης (1852-1931), από τη Ζάτουνα της Γορτυνίας, είναι ο γνωστότερος από τα πρόσωπα αυτά.⁷ Σύμφωνα με τον Κ. Μάγερ εργάστηκε από μικρός στην Αθήνα ως πωλητής εφημερίδων και κατόρθωσε το 1877 να συνενώσει τις διάφορες ομάδες μικρών εφημεριδοπωλών και να συστήσει το Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων («Σπύρος Τσαγκάρης»), με κυριότερους συνεργάτες, εκτός από αυτούς που αναφέρθηκαν παραπάνω, τον Ν. Παντούλια και τον αδελφό του Βασίλειο Τσαγκάρη. Η επιτυχία του πρακτορείου έφερε αρκετά έσοδα, ώστε το 1880 ο Τσαγκάρης μπορούσε να ενισχύσει οικονομικά τον Βλάση Γαβριηλίδη στην έκδοση της πολιτικοσατιρικής εφημερίδας *Μη Χάνεσαι*.

Πάντως, στο κείμενο που μελέτησα, κανένα από τα παραπάνω στοιχεία δεν αναφέρεται, ενώ ο τίτλος του πρακτορείου είναι, όπως αναφέρθηκε ήδη, Εφημεριδοπωλικός Οργανισμός. Ότι πρόκειται για την ίδια επιχείρηση είναι προφανές, αφού εργάζονται σ' αυτήν τα ίδια πρόσωπα και δεν υπήρξε άλλο πρακτορείο διανομής εφημερίδων εκείνη την εποχή. Είναι πιθανό, ως το 1888 τουλάχιστον, το πρακτορείο να μην είχε διαμορφώσει την τελική προσωποπαγή επωνυμία του, και να μην ήθελαν να δείξουν οικονομική ευπραγία τέτοια που να επέτρεπε την ενίσχυση σατιρικής μάλιστα εφημερίδας.

5. Τα Ολύμπια ήταν επαναλαμβανόμενη έκθεση, με σκοπό την επίδειξη αλλά και την προώθηση κυρίως της ελληνικής γεωργικής και βιομηχανικής παραγωγής. Η όλη οργάνωση στηριζόταν στην οικονομική ενίσχυση του Ευαγγέλου Ζάππα (*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Νεώτερος Ελληνισμός από 1833 ως 1881, Εκδοτική Αθηνών, 178).

6. Θερμές ευχαριστίες εκφράζω από τη θέση αυτή στον τότε διευθυντή της Βιβλιοθήκης της Ενώσεως Συντακτών κ. Παναγή Πατρίσιο για την πρόθυμη και φιλόξενη εξυπηρέτησή του στη διάρκεια της έρευνάς μου.

7. Για τον Σπ. Τσαγκάρη και την ίδρυση του πρακτορείου του βλ. στον Κ. Μάγερ, όπου και στη σημ. 4. Για τον τόπο καταγωγής του βλ. και την παρατήρηση του Μ. Λάμπρου ότι οι μικροί εφημεριδοπωλές είναι «οι πλείστοι Γορτύνιοι, καταγόμενοι εκ των δήμων Γόρτυνος, Δημητζάνης, Ηραίας και Τρικολώνων» («Απόρων Παιδών βίος και έθιμα», *Παρνασσός*, τ. 13, τχ. Β' (Μάρτ.-Απρ. 1890) 199· το ίδιο και αυτοτελώς: Εν Αθήναις, Εκ του Τυπογραφείου Αλεξ. Παπαγεωργίου, 1890).

Η έκθεση παρέχει πολύ χρήσιμες πληροφορίες τόσο για τη δημιουργία και σύνθεση του οργανισμού όσο και για την κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων εκείνη την εποχή. Παρουσιάζει, κυρίως, τον τρόπο οργάνωσης του «Εφημεριδοπωλικού Οργανισμού», από τα πρώτα έξι παιδιά/πωλητές το 1875 ως τους 387 εργαζόμενους το 1888, με την ακόλουθη κατανομή εργαζομένων: Κεντρική Διεύθυνση στην Αθήνα έξι άτομα και πέντε ακόμη ως προσωπικό του γραφείου, είκοσι οκτώ πράκτορες υπεύθυνοι για τις επαρχιακές πόλεις (όπου υπήρχε παράρτημα του οργανισμού), εξήντα εφημεριδοπώλες στην Αθήνα, είκοσι ένας στον Πειραιά και 267 στις υπόλοιπες πόλεις. Οι ογδόντα ένας εφημεριδοπώλες της Αθήνας και του Πειραιά ήταν σε θέση να μοιράζουν 14.780 φύλλα ημερησίως, δηλαδή 183 περίπου φύλλα ο καθένας.

Εκτός από τον αριθμό των προσώπων, στοιχεία δίνονται και για την επέκταση του πρακτορείου στην επαρχία ή στις ελληνικές κοινότητες της διασποράς. Υπήρχαν γραφεία σε επαρχιακές πόλεις, από το πρώτο, το 1884, στην Πάτρα ως τα 28 του 1888 σε αντίστοιχες πόλεις (κατά σειρά ίδρυσης: Κέρκυρα, Πύργος, Βόλος, Λάρισα, Μεσολόγγι, Καλαμάτα, Μεσσήνη, Λαύριο, Αίγιο, Ζάκυνθος, Χαλκίδα, Ναύπλιο, Τρίπολη, Λαμία, Κόρινθος, Άργος, Τρίκαλα, Αργοστόλι, Σύρος, Καλαμπάκα, Λευκάδα, Γαργαλιάνοι, Καρδίτσα, Τύρναβος, Πόρος, Μέθανα, Σπάρτη), τα γραφεία «μερικής επιστασίας» σε άλλες πόλεις με μικρότερη κατανάλωση (Ιθάκη, Μεγαλόπολη, Κυπαρισσία, Αίγινα κ.ά.) και τα δύο στο εξωτερικό: στην Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη (το δεύτερο είχε κλείσει εξαιτίας των ταραχών τον Μάρτιο του 1888).

Παρέχονται, ακόμη, στατιστικά στοιχεία για την κυκλοφορία του αθηναϊκού Τύπου στην Αθήνα και στον Πειραιά κατά τον Ιούλιο του 1888. Από τα σχετικά στοιχεία προκύπτει ότι τα 26 πρακτορευόμενα έντυπα (εφημερίδες και περιοδικά) πούλησαν συνολικά 288.920 φύλλα στην Αθήνα και στον Πειραιά και 202.450 στις επαρχίες, δηλαδή, όπως επισημαίνεται και στην Έκθεση, οι 100.000 περίπου αναγνώστες του κέντρου διάβαζαν περισσότερο από τους υπόλοιπους 2.000.000 της λοιπής Ελλάδας. Σύμφωνα, επίσης, με την Έκθεση το 1875 οι μηνιαίες πωλήσεις ήταν αντίστοιχα 25.000-30.000 φύλλα για την Αθήνα και τον Πειραιά και 15.000 φύλλα για τις επαρχίες. Βέβαια, αυτές οι συγκρίσεις, για να προβληθεί η συμβολή του οργανισμού στη διακίνηση των αθηναϊκών εφημερίδων, είναι ατελείς και άνισες, γιατί δεν λαμβάνεται υπόψιν ότι στις επαρχιακές πόλεις κυκλοφορούσαν και τοπικές εφημερίδες που απορροφούσαν μεγάλο μέρος του αναγνωστικού κοινού, δεν δηλώνεται ο αριθμός των εντύπων που κυκλοφορούσαν το 1875, και δεν υπολογίζεται η προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881.

Άλλο ζήτημα που προβάλλεται είναι η ρύθμιση και διαχείριση των οικονομικών του οργανισμού. Τα έσοδα προέρχονται από την αγορά φύλλων από κάθε εκ-

δότη με έκπτωση 35% και επομένως με την εξασφάλιση κέρδους 3,5 λεπτών σε κάθε πώληση φύλλου στην κανονική τιμή των 10 λεπτών. Από το κέρδος, 3 λεπτά έπαιρνε ο κάθε εφημεριδοπώλης και 0,5 λεπτά η Κεντρική Διεύθυνσις. Για τα έντυπα με τιμή 5 λεπτά η Διεύθυνσις είχε περιορισμένο κέρδος 1 λεπτού ανά επτά φύλλα. Η τελευταία επιβαρυνόταν με τα ακόλουθα έξοδα: τους μισθούς των υπαλλήλων του κεντρικού καταστήματος στην Αθήνα, το ενοίκιο και τα λοιπά έξοδα αυτού του καταστήματος, όλα τα έξοδα των ταχυδρομικών αποστολών, τα ενοίκια των πρακτορείων και τους μισθούς των πρακτόρων στον Πειραιά, την Πάτρα και τη Σύρο, τους μισθούς, των εφημεριδοπωλών στην Πάτρα και τη Σύρο. Στις δύο τελευταίες πόλεις όλο το ποσό από τις πωλήσεις ανήκε στην Κεντρική Διεύθυνση, που παρείχε ακόμη στέγη, τροφή και ένδυση στους εκεί εφημεριδοπώλες. Τέλος, παρείχε διακριτικά πηλίκια στους εφημεριδοπώλες της Αθήνας, του Πειραιά, της Σύρου και της Πάτρας. Τα έξοδα από τη λειτουργία του σωματείου έφταναν τις 2.500 δρχ. μηνιαίως, δεν δηλώνεται όμως τι ποσό κέρδιζαν τα μέλη της Κεντρικής Διευθύνσεως.⁸

Ένα θέμα που προβάλλεται ιδιαίτερα, είναι η επαγγελματική αποκατάσταση των εργαζομένων σ' αυτόν τον οργανισμό. Λίγοι ήταν οι έμμισθοι: οι υπάλληλοι του γραφείου της πρωτεύουσας, οι πράκτορες του Πειραιά, της Πάτρας και της Σύρου και οι εφημεριδοπώλες της Σύρου και της Πάτρας. Όλοι οι άλλοι πληρώνονταν με ποσοστά ανάλογα με τις πωλήσεις, μοιράζοντας με μεταξύ τους συμφωνίες το ποσό των 3 λεπτών ανά φύλλο. Ας σημειωθεί ότι οι πράκτορες (πλην των εμμίσθων) είχαν και τη δαπάνη συντήρησης των κατά τόπους πρακτορείων. Οι μη έμμισθοι εφημεριδοπώλες έφταναν να έχουν ημερομίσθιο που κυμαινόταν από 4-6,50 δρχ. και θεωρείτο πολύ ικανοποιητικό για την εποχή.⁹ Εδώ αξίζει να σημειωθεί ότι η εργασία τους δεν θεωρείται μόνιμη αλλά περιστασιακή. Υπογραμμίζεται, μάλιστα, η προσφορά του οργανισμού στο κοινωνικό σύνολο με την απασχόληση ανειδίκευτων ανηλίκων που κατορθώνουν με το μισθό τους να βοηθήσουν την οικογένειά τους αλλά και οι ίδιοι να μορφωθούν αργότερα και να γίνουν τεχνί-

8. Άλλα στοιχεία για τη λειτουργία του Εφημεριδοπωλικού Οργανισμού πρέπει να υπάρχουν στο υπ' αρ. 825 έγγραφο της 25ης Νοεμβρίου 1882 του συμβολαιογράφου Αθηνών Τ. Ν. Οικονόμου (η συγκρότηση της Κεντρικής Διευθύνσεως σε εταιρεία), καθώς και σε δύο κανονισμούς της Κεντρικής Διεύθυνσης (της 1ης Μαρτίου 1887), που αφορούσαν στους εφημεριδοπώλες Αθηνών-Πειραιώς και στα επαρχιακά πρακτορεία και είχαν επισυναφθεί στον «Εφημεριδοπωλικό Οργανισμό». Τα έγγραφα αυτά δεν βρέθηκαν στην ως τώρα αναζήτησή μου. Μερικά στοιχεία σχετικά με τον κανονισμό λειτουργίας του Πρακτορείου δίνει ο Μ. Λάμπρος, όπου και στη σημ. 7, στις σ. 199-200.

9. Το ημερομίσθιο των γυναικών εργατριών την ίδια εποχή ήταν κατά μέσο όρο 2 δραχμές· βλ. Ζιζή Σαλίμπα, *Γυναίκες εργάτριες στην ελληνική βιομηχανία και στη βιοτεχνία (1870-1922)*, ΙΑΕΝ αρ. 37, ΚΝΕ, ΕΙΕ, 2002, 81-82.

τες, ενώ τονίζεται ότι ένας κατόρθωσε να γίνει φοιτητής της Φιλοσοφικής Σχολής.¹⁰

Ποιος ήταν ο συντάκτης αυτής της έκθεσης δεν γνωρίζουμε. Ωστόσο, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει την αρχική σύλληψη της ιδέας της οργανωμένης διακίνησης εφημερίδων σε σχέση με την αποδοχή της από την κοινωνία: «ο οργανισμός της εργασίας των πτωχών παιδών της Αθηναϊκής αγοράς [...] αυτομάτως, ούτως ειπείν, προελθών εκ της ανάγκης αφ' ενός της νέας δημοσιογραφικής περιόδου της Ελλάδος και του ενστίκτου αφ' ετέρου όπερ ελειτούργησεν εν ταις ψυχαίς των εγκαταλειμμένων της κοινωνίας παιδών, αρμόζει να υποβληθή εις την Δ' Έκθεσιν των Ολυμπίων ως καθωρισμένον προϊόν της εθνικής δραστηριότητος. Διότι δεν είναι μόνα τα υλικά της βιομηχανίας υποτυπώματα, ουδέ τα πνευματικά της διανοητικής ενασχολήσεως προϊόντα τα έχοντα δικαίωμα προς έκθεσιν ενώπιον του πανελληνίου. Υπολαμβάνομεν ότι υπάρχει θέσις εν αυτή και διά τους μικρούς αγώνας των αποκλήρων της κοινωνίας μελών, όταν μάλιστα ούτοι συνοδεύονται από τηλικαύτα αποτελέσματα. [...] Ως συμβαίνει πάντοτε εις τα ανθρώπινα, αι διαιρέσεις δεν έλειψαν να δοκιμασώσι την ζωτικότητα του επιχειρηθέντος έργου. Μετά διαφόρους δοκιμασίας ο οργανισμός των εφημεριδοπωλών παιδών κατηρτίσθη αφ' εαυτού, υπό τας εμπνεύσεις του φυσικού νόμου του διορίζοντος την διεύθυνσιν μεν εις τους επιχειρηματικωτέρους, την παρακολούθησιν δε εις τους υποτακτικωτέρους. Αυτή είναι η φυσική αρμονία όλων των επί γης εκπληρούντων τον προορισμόν της ζωής» (σ. 5-6). Είναι προφανές ότι απηχεί κοινές ιδέες της εποχής για την ατομική πρωτοβουλία, την αξία της εργασίας για το άτομο και για το κοινωνικό σύνολο, αλλά και για τη σημασία της φιλανθρωπίας και της κοινωνικής οργάνωσης.¹¹

Παράλληλα, όμως, προβάλλει τη συμβολή αυτού του οργανισμού στην ανάπτυξη του αθηναϊκού Τύπου και στην «πνευματική επικοινωνία» του κέντρου και της περιφέρειας. Για το λόγο αυτό στο τέλος της Έκθεσης καλείται η Επιτροπή των Ολυμπίων να πράξει «ό,τι εν τω εξόχω σκοπώ αυτής οι καθολικοί νόμοι της γενικής προόδου επιβάλλουσι προς περαιτέρω ενθάρρυνσιν των πενομένων τάξεων της κοινωνίας, υπό το αιώνιον σύνθημα της αυτοβοηθείας, το οποίον πρέπει να κινή τα πλάσματα του θεού όσα έχουσι πραγματικόν ενώπιόν των μέλλον» (σ. 12).

10. Αρκετοί μικροί εφημεριδοπώλες φοιτούσαν στη Σχολή Απόρων Παιδών του Παρνασσού, γι' αυτό και το Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων θεωρήθηκε ως επιτυχία της Σχολής, όπου και στη σημ. 7, σ. 199.

11. Για το θέμα βλ. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ αρ. 29, ΚΝΕ, ΕΙΕ, Αθήνα 1995· ειδικότερα για τα παιδιά/εργαζόμενους και τη συμβολή της Σχολής των Απόρων Παιδών του Παρνασσού, μαθητές της οποίας ήταν οι εφημεριδοπώλες που στελέχωσαν το Κεντρικόν Πρακτορείον Εφημερίδων, βλ. τις σ. 155-170.

Συμπερασματικά, λοιπόν, τα στοιχεία που απορρέουν από αυτή την Έκθεση, καθώς συνδυάζονται με το ζήτημα της επέκτασης της Αθήνας και ευρύτερα της αναπτυσσόμενης χώρας και με την παρουσία ενός κοινού που διψά για ενημέρωση, αναδεικνύουν σε μια πρώιμη μορφή τα προβλήματα της διακίνησης του Τύπου, αλλά και υπογραμμίζουν τον κυρίαρχο ρόλο της εφημερίδας ως του κατεξοχήν ενημερωτικού και ψυχαγωγικού εντύπου κατά τον 19ο αιώνα.

Κλήμης Μαστορίδης

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΟΙ ΠΕΙΡΑΜΑΤΙΣΜΟΙ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ*

ΠΡΙΝ ΠΕΡΑΣΩ ΣΤΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ της παρέμβασής μου, να λύσω μια παρεξήγηση σχετικά με τον τίτλο που εμφανίζεται στο πρόγραμμα: «Τοπογραφικοί πειραματισμοί στην ελληνική εφημερίδα του 19ου αιώνα». Ακούγεται ενδιαφέρον και πιστεύω πως θα άξιζε να ερευνηθούν τα αίτια σε μια προσπάθεια να απαντηθούν ερωτήματα, όπως: Γιατί η *Σάλπιγξ Ελληνική* εκδίδεται στην Καλαμάτα; Γιατί ο *Απόλλων* (1831) του Πολυζωΐδη τυπώνεται στην Ύδρα και όχι στο Ναύπλιο και η *Αιγιναία* (1831) νιώθει ασφαλής στην Αίγινα; Γιατί ο Αντωνιάδης επιλέγει τα Μέγαρα για την Αθηνά του στα 1832 και η *Πατρίς* (1889) εγκαταλείπει μετά από δεκαέξι χρόνια το Βουκουρέστι για την Αθήνα; Δεν θα συνεχίσω όμως, γιατί δεν είναι αυτός ο τίτλος της σύντομης παρέμβασής μου. Θα παρακαλούσα λοιπόν στη λέξη «τοπογραφικοί» να αντικαταστήσετε το πρώτο ο με υ.

Τυπογραφία είναι η διαδικασία μετατροπής της προφορικής γλώσσας σε γραφική μορφή με σκοπό την επικοινωνία μηνυμάτων. Οι πειραματικές τυπογραφικές προσεγγίσεις πολλές φορές εκπορεύονται από διαφορετικές αφετηρίες και οφείλονται σε διαφορετικές αιτίες. Άλλοτε καταγράφονται ως νέες κατευθύνσεις που προτείνει ο δημιουργός, αφού υποτάξει τις τεχνικές δυνατότητες που του προσφέρει η εποχή του και κατακτήσει τη γνώση σχετικά με τα εργαλεία που χρησιμοποιεί, σε μια προσπάθεια να ξεφύγει από τα καθιερωμένα. Άλλες φορές οφείλονται στην ευφυή προσπάθεια του τυπογράφου να κάμψει τις δυσκολίες και να ξεπεράσει τα προβλήματα που θέτει η έλλειψη επαρκούς υλικοτεχνικής υποδομής. Σε κάθε περίπτωση όμως βασικό χαρακτηριστικό παραμένει η πρωτοτυπία.

Για όσους έχουν ασχοληθεί με την ιστορία της γραφικής επικοινωνίας στον ελληνικό χώρο είναι σαφές πως οι τυπογραφικοί πειραματισμοί που εντοπίζονται στο ελληνικό έντυπο οφείλονται στη δεύτερη κατηγορία. Τα παραδείγματα είναι περισσότερο ευδιάκριτα στο χώρο των εφημέρων λόγω της συχνότητας παραγωγής και της μη συντηρητικής σχεδιαστικής λογικής που ακολουθούν σε αντίθεση με την τυπικά οργανωμένη, παραδοσιακή τυπογραφική διευθέτηση, όπως αυτή των βιβλίων για παράδειγμα.

* Τα στοιχεία της παρέμβασης αυτής προέρχονται από το βιβλίο μου με τίτλο *Στοιχειοθετώντας την ελληνική εφημερίδα. Σπουδή της μορφολογίας της εφημερίδας από τις απαρχές της ως την εισαγωγή της μηχανικής στοιχειοθεσίας*, που εκδόθηκε στα αγγλικά από το ΕΛΙΑ το 1999.

Η έλλειψη πιεστηρίων, τυπογραφικών στοιχείων και τεχνιτών οδήγησαν σε κρίσιμες περιόδους, όταν η έντυπη επικοινωνία του μηνύματος κρίθηκε απολύτως απαραίτητη, στην παραγωγή χειρόγραφων εφημερίδων. Γνωστά παραδείγματα από τα χρόνια της ελληνικής επανάστασης αποτελούν ο *Αχελώος* και η *Αιτωλική* και λιγότερο γνωστά ο λιθογραφημένος *Μαθητής* του 1886, η *Σφύρα* του 1896, αλλά και πολύ αργότερα η *Φυλακισμένη Αγωνίστρια* (1946). Στα δύο πρώτα γενεσιουργός αιτία είναι η έλλειψη εξοπλισμού. Στη λιθογραφημένη-χειρόγραφη *Σφύρα* της 11 Οκτ. 1898 κινητήρια δύναμη αποτελεί η απεργία των τυπογράφων, στη δε *Φυλακισμένη Αγωνίστρια* οι περιοριστικές συνθήκες της φυλακής. Σε όλες τις περιπτώσεις, παρά την μεταξύ των δειγμάτων μεγάλη χρονική απόσταση, είναι εμφανής η αισθητική κυριαρχία της έκτυπης μορφής στο χειρόγραφο και η προσπάθεια των δημιουργών να πλησιάσουν σε ένα όσο το δυνατόν περισσότερο μηχανικό αποτέλεσμα.

Άλλο παράδειγμα πρωτότυπης τυπογραφικής εφαρμογής εντοπίζουμε στην έκδοση των *Ελληνικών Χρονικών* του Μεσολογγίου. Σε κάποιες περιπτώσεις (όπως στο φύλλο 26 της 29ης Μαρτ. 1824) σημαντικές ειδήσεις της τελευταίας στιγμής διευθετούνται κάθετα στο εσωτερικό περιθώριο προς τη ράχη της εφημερίδας. Το μικρό χειροκίνητο πιεστήριο γίνεται σύμμαχος του έλληνα τυπογράφου και δίνει στον Μεσθανέ τη δυνατότητα να οργανώσει το υλικό του με μια ευελιξία, που στα χρόνια της μηχανοποίησης θα ήταν αδύνατη. Το ίδιο συμβαίνει και στην περίπτωση της *Εφημερίδας των Αθηνών*, όταν ο Βαρότζης –χωρίς να ενοχλείται– «σπάει» τη λογική της δίστηλης διευθέτησης στην τελευταία σελίδα του φύλλου 4 (13 Σεπτ. 1824) και αλλάζει μέγεθος τυπογραφικών στοιχείων για να καταφέρει να διευθετήσει το σύνολο του κειμένου του. Η λογική της «καταστροφής» του κανόνα παρατηρείται και στο εντυπωσιακό παράδειγμα του πρώτου φύλλου της εφημερίδας *Ήλιος* (23 Ιουν. 1833), όπου οι τυπογράφοι χρησιμοποιούν στην ίδια σελίδα την τριστηλη και δίστηλη διευθέτηση ταυτοχρόνως.

Χωρίς την πολυτέλεια ενός οργανωμένου τυπογραφικού οπλοστασίου, όπως των ξένων συναδέλφων τους, συνήθως με μια γραμματοσειρά ενός μεγέθους επικλινούς σχεδίασης στα χέρια, και εργαζόμενοι κάτω από δύσκολες συνθήκες συνεχών μετακινήσεων λόγω του αγώνα, οι έλληνες τυπογράφοι των χρόνων της Επανάστασης –αλλά κι εκείνοι της πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου– οδηγούνται σε πρωτότυπες εφαρμογές στο χώρο της μικρο και μακροτυπογραφίας. Εφευρίσκουν λύσεις για τα προβλήματα μετατροπής της προφορικής σε γραφική γλώσσα, όπως στο θέμα της έμφασης για παράδειγμα, όπου άλλοτε επιλέγουν τη διαστοιχείωση, άλλοτε τη στοιχειοθεσία κεφαλαίων και άλλοτε συνδυάζουν διαφορετικές πρακτικές. Η έλλειψη τυπογραφικών κοσμημάτων και στολιδίων καθιερώνει μια λιτή σχεδιαστική λογική, που σε γενικές γραμμές θα διατηρηθεί και στις επόμενες δεκαετίες. Η ανυπαρξία τυπογραφικής παράδοσης στη χώρα διευκολύ-

νει την υιοθέτηση μη συμβατικών διευθετήσεων του προς εκτύπωση υλικού στο πνεύμα της παλιάς ρήσης «η ανάγκη είναι η μητέρα των εφευρέσεων». Οι επιλογές τους επηρέασαν τους αναγνώστες των εντύπων τους, κάποιοι από τους οποίους θα εξελίσσονταν αργότερα σε τυπογράφους.

Η λογική ανάμιξης στοιχείων του παρελθόντος με τις πιο «μοντέρνες» τυπογραφικές προσεγγίσεις αναπτύσσεται ακόμη περισσότερο για να βρει τη δυναμικότερη έκφρασή της στην ελληνική τυπογραφία της περιόδου των ημερήσιων εφημερίδων. Μια σημαντική περίοδος αλλαγών πριν από την έλευση της μηχανικής στοιχειοθεσίας στη χώρα μας στις αρχές του 1900, αποτελεί η δεκαετία του 1870 και πιο συγκεκριμένα το 1873, όταν τυπώθηκε η πρώτη ελληνική ημερήσια. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε σταθμό στην ιστορία των εφημερίδων της χώρας και οι τρεις δεκαετίες που ακολούθησαν συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωσή της.

Τα περισσότερα από τα βασικά στοιχεία που θα χαρακτηρίσουν την ελληνική εφημερίδα της δεκαετίας του 1870 μπορούν κάλλιστα να εντοπιστούν σε διάφορα φύλλα τυπωμένα κατά την περίοδο 1835-70. Για παράδειγμα, το *Πανελλήνιον* κυκλοφόρησε σε μεγάλο σχήμα με τετράστηλη διευθέτηση το 1854, αλλά και η ευρεία αποδοχή των τυπογραφικών στοιχείων Didot, ως της πολυτιμότερης γραμματοσειράς, αποτελούσε μια πραγματικότητα ήδη από τη δεκαετία του 1840. Οι παλαιότερου σχεδιασμού πλάγιοι χαρακτήρες όπως τα Caslon, τα Porson και αυτοί που γενικώς ονομάζονταν «Λειψίας», χρησιμοποιούνταν μόνο από τους εκτυπωτές-τυπογράφους που δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να παραγγείλουν τα τυπογραφικά τους στοιχεία στα παρισινά στοιχειοχυτήρια. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της *Εποχής*, όπου στο πρώτο της φύλλο της 26 Οκτ. 1834 ο εκδότης εξηγεί στους αναγνώστες ότι «η αργοπορία των νέων χαρακτήρων τους οποίους προ τεσσάρων μηνών περιεμένομεν από το χυτήριο των κ. Διδότων εκ Παρισίων είναι το μόνον αίτιον, το οποίον μας υπεχρέωσε να βραδύνωμεν έως σήμερον την έκδοσιν της εφημερίδος μας· αι ζητήσεις όμως πολλών μάς ανέπεισαν να την εκδώσωμεν με τους παλαιούς μας χαρακτήρας, έως ότου φθάσωσιν οι νέοι...».

Οι σύγχρονοι όρθιοι χαρακτήρες Didot αντικατέστησαν τις πλάγιες εκδοχές των ελληνικών γραμματοσειρών που κατέληξαν να θεωρούνται παλιομοδίτικες. Θα περίμενε κανείς ότι η κυριαρχία του πλάγιου γράμματος, που βασιζόταν στην αναγεννησιακή σχεδιαστική παράδοση των ελληνικών στοιχείων της ομάδας Garalde (από τα ονόματα των Aldus και Garamont) και είχε μια ιστορία 350 χρόνων στην ελληνική τυπογραφία, θα χρειαζόταν μεγαλύτερο χρονικό διάστημα για να υποχωρήσει. Μα και αυτό ακόμα το γεγονός καταδείχνει τον μη συντηρητικό χαρακτήρα της πρώιμης ελληνικής τυπογραφίας.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των ελληνικών εφημερίδων αποτελεί η άφοβη χρήση του χρώματος, καθώς και οι συχνότατες αλλαγές σχεδιασμού των τίτλων τους, με μια ευκολία που είναι ασυνήθιστη στις ευρωπαϊκές εφημερίδες. Πρόκει-

ται για μια πρακτική που εφαρμοζόταν όποτε θεωρούσαν ότι η εφημερίδα χρειαζόταν φρεσκάρισμα στην εμφάνιση. Η πειραματική χρησιμοποίηση στοιχείων διαφορετικών σχεδιασμών εφαρμόστηκε κυρίως σε διαφημιστικά μονόφυλλα και στους τίτλους των εφημερίδων. Οι έλληνες τεχνίτες, ξυλογράφοι και χαράκτες, είχαν τώρα μια ευκαιρία να εκφραστούν δημιουργώντας μια μεγάλη γκάμα από πολυποίκιλα και παράξενα γράμματα.

Οι περισσότεροι νεωτερισμοί σε θέματα σχεδιασμού και παραγωγής υιοθετήθηκαν από τα αθηναϊκά φύλλα, καθώς αυτά είχαν το μεγαλύτερο αναγνωστικό κοινό και αντιμετώπιζαν σκληρό ανταγωνισμό μεταξύ τους. Αυτός ο λόγος έκανε τις εφημερίδες της πρωτεύουσας να ασκούν μεγάλη επίδραση στις εκδόσεις της υπόλοιπης Ελλάδας. Οι περισσότερες ιδρύουν δικά τους τυπογραφεία και προσπαθούν να βελτιώσουν την εμφάνισή τους. Εισάγουν κυλινδρικά πιεστήρια από το εξωτερικό, καλούν ξένους τεχνικούς, στήνουν τμήματα στερεοτυπίας και φωτοτυπικογραφίας. Οι μεγάλες αλλαγές που ξεκίνησαν με την έκδοση της *Εφημερίδας* (1873), συνεχίστηκαν με την *Ακρόπολη*, για να φτάσουν σε ένα υψηλό επίπεδο παραγωγής με το *Άστυ*, το *Σκριπ*, το *Εμπρός*, και την *Εστία*, που καθόρισαν το χαρακτήρα της ελληνικής εφημερίδας του επόμενου αιώνα.

ΣΥΝΔΙΚΑΛΙΣΤΙΚΑ ΟΡΓΑΝΑ – ΕΝΩΣΕΙΣ

ΑΝ ΕΙΝΑΙ ΣΩΣΤΗ η αυστηρή παρότρυνση του Ευριπίδη που δίδαξε το «Όλβιος όστις της ιστορίας έσχε μάθησιν», είναι ακόμη πιο δικαιολογημένη όταν αναφέρεται στην ιστορία του ελληνικού Τύπου και ιδιαίτερα των συνδικαλιστικών οργάνων της δημοσιογραφικής κοινότητας, γιατί γινόμαστε κι εμείς όλβιοι –ευτυχείς– από την κάθε ιστορική γνώση μας. Πολύ περισσότερο που ο ρόλος των Ενώσεων Συντακτών και κυρίως της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών στην ελληνική πραγματικότητα, αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στα εθνικά, πολιτικά και κοινωνικά δρώμενα του τόπου και επηρεάζει αποφασιστικά την κοινή γνώμη στη διαμόρφωση των ιδεολογικών ρευμάτων και της κοινωνικής δράσης. Ιδιαίτερα σήμερα, στην «Κοινωνία της Πληροφορίας», που οι επαναστατικές κατακτήσεις της ηλεκτρονικής δημοσιογραφίας δημιουργούν μια εντελώς νέα κατάσταση στη διάδοση των ΜΜΕ και στην εξέλιξη των επιστημών της ενημέρωσης με την έκρηξη της πληροφορικής και του παγκόσμιου «Διαδικτύου», που τείνει να μεταβάλει τα πολιτιστικά μοντέλα και να επηρεάσει γενικά όλες τις ισορροπίες: οικονομικές, εξουσίας, εθνικής κυριαρχίας.

Μεγάλη και ενδιαφέρουσα είναι η ιστορία της συνδικαλιστικής κίνησης των ελλήνων δημοσιογράφων και μεγάλα και ιστορικά ονόματα συνδέονται με την άνδρωση και τους υψηλούς στόχους της. Εκατόν δεκατρία χρόνια συμπληρώνονται εφέτος από τις πρώτες προσπάθειες για την ίδρυση δημοσιογραφικών σωματείων. Από τότε, ύστερα από πολυετείς προσπάθειες, στις 12 Οκτωβρίου 1994, οι τέσσερις Ενώσεις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών, Μακεδονίας – Θράκης, Πελοποννήσου – Ηπείρου και Νήσων, Θεσσαλίας – Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας και η Ένωση Συντακτών Περιοδικού Τύπου, έθεσαν τα θεμέλια της Πανελλήνιας Ομοσπονδίας Ενώσεων Συντακτών (ΠΟΕΣΥ), ως δευτεροβάθμιου οργάνου του δημοσιογραφικού σώματος της Ελλάδας, με πρωταρχικό σκοπό:

- Την καθοδήγηση της δράσης των επαγγελματιών δημοσιογράφων για την προβολή των προβλημάτων που αφορούν τα ΜΜΕ και της ελευθερίας τους.
 - Την τήρηση των κανόνων δεοντολογίας και
 - Την ελευθερία της έκφρασης και του στοχασμού
- αποστολή που προσλαμβάνει μεγαλύτερη σημασία σε καιρούς κλονισμού θεσμών και δοκιμασίας του δημόσιου βίου.

Μπροστά στις προκλήσεις της ψηφιακής πληροφόρησης, που δημιουργεί τεράστια προβλήματα στον κλάδο, πολύ περισσότερο σήμερα με την παγίωση της πα-

Το κτίριο της ΕΣΗΕΜ-Θ στην οδό Στρατηγού Καλλάρη 5,
όπου και στεγάζεται το Βαλκανικό Κέντρο Τύπου.

γχοσμιοποίησης, η συγκέντρωση της δύναμης όλων των εργαζομένων στο χώρο των ΜΜΕ από την ΠΟΕΣΥ, αποτέλεσε αναμφίβολα μια σημαντική κατάκτηση του κλάδου. Συγχρόνως η ενδυνάμωση της συνδικαλιστικής ενότητας των δημοσιογράφων αποτελεί δυναμική έπαλξη αγώνων για τη διασφάλιση των θεμελιωδών αρχών της ελεύθερης και αντικειμενικής πληροφόρησης, που κινδυνεύει από την άκρατη εμπορευματοποίηση και τον ευτελισμό του δημοσιογραφικού έργου λόγω των διπλεκομένων πολιτικών και οικονομικών εξαρτήσεων, φαινόμενο που υπονομεύει την προστασία της πολυφωνίας και την ίδια τη λειτουργία των δημοκρατικών θεσμών.

Υπό το βάρος αυτού του προβληματισμού, αυτή η διακινδύνευση του επαγγελματός αποτελεί μείζον πρόβλημα για τις Ενώσεις και κατά κύριο λόγο για την ΕΣΗΕΑ, η οποία λόγω της δραστηριοποίησής της στο λεγόμενο αθηνοκρατικό κράτος, λειτουργεί ως κατευθυντήριο πυρήνας των επιδιώξεων και διεκδικήσεων των συνδικαλιστικών Ενώσεων Συντακτών και όλων των συλλογικών φορέων που τους εκφράζουν. Αλλά για την ΕΣΗΕΑ, η μακρόχρονη πορεία της οποίας συνυφάνθηκε με τα λαμπρότερα και τα δραματικότερα γεγονότα της νεότερης ιστορίας της χώρας, θα επανέλθω στη συνέχεια της παρέμβασής μου.

Πρωτίστως θα ήθελα να αναφερθώ στην Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Μακεδονίας - Θράκης, που στοιχήθηκε ισάξια σε κύρος με το συνδικαλιστικό όργανο των αθηναίων δημοσιογράφων, μένοντας πιστή στις αρχές της μαχόμενης δημοσιογραφίας και στο φρόνημα του λαού της Βορείου Ελλάδος. Παράλληλα ενεργοποιήθηκε και στον τομέα της ανάπτυξης διεθνών σχέσεων με κύρια επιδίωξη να λειτουργήσει ως Forum συνεργασίας με τις δημοσιογραφικές Ενώσεις των άλλων βαλκανικών κρατών. Στο πλαίσιο αυτής της πρωτοβουλίας σημαντικό σταθμό της Ένωσης αποτέλεσε η ίδρυση το 1993 της Βαλκανικής Συνομοσπονδίας Δημοσιογράφων με έδρα τη Θεσσαλονίκη, η οποία αναγνωρίστηκε από τη Διεθνή Ομοσπονδία Δημοσιογράφων, η δε Ένωση μόνιμος εκπρόσωπος των δημοσιογράφων της Βαλκανικής.

Ισάξίες περγαμηνές διαθέτουν και οι Ενώσεις Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Πελοποννήσου - Ηπείρου και Νήσων, και Θεσσαλίας - Στερεάς Ελλάδος και Εύβοιας, σπουδαία πνευματικά σωματεία, ο ρόλος των οποίων είναι σημαντικός για την υπέρβαση των εθνικών στερεοτύπων, σε έναν κόσμο διεθνοποιημένο και διαπολιτισμικό, τη διατήρηση της κουλτούρας των τοπικών κοινωνιών και την ανάδειξη θεμάτων της περιφέρειας.

Όσον αφορά την Ένωση Συντακτών Περιοδικού Τύπου, τα μέλη της υπηρετούν με αίσθημα ευθύνης τις υψηλές ιδεολογικές αρχές του δημοσιογραφικού λειτουργήματος, με γνώμονα πάντοτε την προάσπιση του δικαιώματος της πληροφόρησης και τη διαμόρφωση πολιτικού και πολιτιστικού προβληματισμού.

Και για να επανέλθω στην ΕΣΗΕΑ, δεν χρειάζεται να μακρυγορήσει κανείς για να αποδείξει πόσο αποφασιστική είναι η συμβολή της στους εθνικούς και πο-

Από τη συνάντηση προεδρείων των Ενώσεων Συντακτών και των Επικουρικών Ταμείων στο Βόλο, το φθινόπωρο του 2000.

1915. Τα πρώτα μέλη της Ενώσεως Συντακτών, μ' επικεφαλής τον πρόεδρό τους Ιωάννη Κονδυλάκη σ' εκδρομή στους Αμπελόκηπους (έπαυλη Θων), γιορτάζουν συναδελφικά την επαγγελματική τους συνένωση. Στους Αμπελόκηπους! –τότε– με μαντολίνα και κιθάρες.

λιτικούς αγώνες του τόπου, δίνοντας πάντοτε «εν θερμώ» το παρόν της σε όλες τις μεγάλες στιγμές του Έθνους για την κατοχύρωση των δημοκρατικών θεσμών και το σχηματισμό και τη λειτουργία μιας ευνομούμενης κοινωνίας.

Σήμερα, που είναι πλέον ορατός –ενώ πολλοί θεωρούν ότι έχει ήδη επέλθει– ο κίνδυνος απαξίωσης και αλλοτρίωσης του δημοσιογραφικού επαγγέλματος, η ΕΣΗΕΑ μπροστά στις προκλήσεις της «ψηφιακής εποχής» που προκαλούν την παθογένεια της οικονομικοπολιτικής διαπλοκής και τη μεταλλαγή της πληροφόρησης ως εμπορικού προϊόντος και όχι ως πολιτιστικού και κοινωνικού αγαθού, διεκδικεί το δικαίωμα να παρέμβει για να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα απορύθμισης στο χώρο της ενημέρωσης που ενέχουν τον κίνδυνο της πλήρους αναρχίας. Το Διοικητικό Συμβούλιο της ΕΣΗΕΑ προέβη επίσης σε αποφασιστικές και συντονισμένες παρεμβάσεις για το θεσμικό πλαίσιο της διαφάνειας στα Μέσα Ενημέρωσης, τη διασφάλιση των πνευματικών δικαιωμάτων, για τα οποία υπάρχει σχεδόν απόλυτο νομοθετικό κενό όσον αφορά τις νέες μορφές εκμετάλλευσης και κυρίως του Internet, ενώ παράλληλα κινείται για τη δημιουργία Συνδικάτου Τύπου και τη συγκρότηση Εθνικού Συμβουλίου Τιμής με αυξημένες αρμοδιότητες για την επιβολή κανόνων δημοσιογραφικής δεοντολογίας. Εξάλλου στον τομέα ανάπτυξης διεθνών σχέσεων αναδείχθηκε σε «άτυπο πρεσβευτή» της Ελλάδος στο χώρο των δημοσιογράφων της ευρύτερης περιοχής μας, προωθώντας τη συγκρότηση της Μεσογειακής Πτέρυγας της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Δημοσιογράφων, ενώ συγχρόνως διεύρυνε τις αδελφικές σχέσεις με την Ένωση Συντακτών Κύπρου και με ομογενείς δημοσιογράφους της διασποράς. Επίσης η ΕΣΗΕΑ συμμετείχε στα συνέδρια και στις γενικές συνελεύσεις της Διεθνούς Ομοσπονδίας Τύπου, της οποίας είναι ιδρυτικό μέλος, και παράλληλα ανέπτυξε διμερείς σχέσεις με αντίστοιχες Ενώσεις άλλων χωρών.

Συνοψίζοντας θα ήθελα να επισημάνω ότι έχει ύψιστη σημασία η αφοσίωση των δημοσιογράφων στη μέγιστη αξία της ελευθερίας του Τύπου, γιατί μόνο μ' αυτή την πίστη μπορούν οι Ενώσεις Συντακτών να αξιοποιούν με πραγματική παντοδυναμία το ρόλο τους ως θεματοφύλακες των υπέρτατων αξιών της ισηγορίας, της πολυφωνίας και της λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος. Εμπνευσμένη από τα ίδια ιδανικά η δημοσιογραφική κοινότητα της χώρας προασπίζεται το κυριαρχικό της δικαίωμα να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο στη διασφάλιση των θεμελιωδών αρχών της ελεύθερης και αντικειμενικής ενημέρωσης των πολιτών, γιατί μόνον ο ενημερωμένος πολίτης μπορεί να είναι ο ενεργός πολίτης. Το επιβεβαιώνει, χιλιάδες χρόνια πριν, και ο κορυφαίος πραγματιστής φιλόσοφος της αρχαιότητας Αριστοτέλης, ο οποίος διακήρυξε ότι δεν μπορεί να ονομάζεται πολίτης παρά μόνον εκείνος που μετέχει («κρίσεως και αρχής»).

ΠΡΑΚΤΟΡΕΙΑ ΕΙΔΗΣΕΩΝ

ΟΤΑΝ Ο ΚΟΛΟΜΒΟΣ ανακάλυψε την Αμερική, το 1492, χρειάστηκαν μήνες πριν πληροφορηθούν το γεγονός οι ευρωπαίοι πολίτες και χρόνια για να γίνει κατανοητή η σημασία της ανακάλυψης.

– Οι Λονδρέζοι πληροφορήθηκαν τέσσερις ημέρες μετά, την ήττα του Ναπολέοντα στο Βατερλώ το 1815, ενώ η πληροφορία για το θάνατό του στην Αγία Ελένη, έξι χρόνια αργότερα, χρειάστηκε δύο μήνες μεχρι να φτάσει –διά θάλασσης– στην Αγγλία.

– Το 1986 εκατοντάδες εκατομμύρια άνθρωποι έβλεπαν τους αστροναύτες να περπατούν στο φεγγάρι.

– Το 1991 βρεθήκαμε αντιμέτωποι με τη «ζωντανή» επίθεση των ΗΠΑ και των συμμάχων τους εναντίον του Ιράκ στο Πόλεμο του Περσικού Κόλπου.

– Το 1998 η απειλή του Προέδρου Κλίντον για νέα επίθεση εναντίον του Ιράκ μπορεί να μην πραγματοποιήθηκε, είδαμε όμως στα ΜΜΕ ολόκληρο το σχέδιο επίθεσης σε εκπομπές «εικονικής» πραγματικότητας.

– Τέλος στις 11 Σεπτεμβρίου 2001 η ανθρωπότητα έζησε την τρομοκρατική επίθεση εναντίον των ΗΠΑ, λίγα δευτερόλεπτα μετά τη συντριβή του πρώτου αεροπλάνου στους δίδυμους πύργους.

Οι αναφορές αυτές απεικονίζουν τις αλλαγές στην ταχύτητα με την οποία μεταφέρονταν οι ειδήσεις και οι πληροφορίες σ' ολόκληρο τον κόσμο, τα τελευταία 500 χρόνια. Τα πρακτορεία ειδήσεων υπήρξαν, από τις αρχές του 19ου αιώνα, ένας διάυλος επικοινωνίας, ένας συνδετικός κρίκος χωρών και ηπείρων.

Ο 19ος αιώνας υπήρξε καταλυτικός στις εξελίξεις των μέσων ενημέρωσης της εποχής, γιατί σημαδεύτηκε απο μια σειρά ανακαλύψεων και εφαρμογών που άλλαξαν πολλά:

– Το 1834 ο Samuel Morse κατοχύρωσε την εφεύρεσή του –τα γνωστά σήματα Μορς– στις ΗΠΑ.

– Η πρώτη διεθνής τηλεγραφική πατέντα κατατέθηκε από τους Cook & Wheatstone το 1837.

– Η καλωδίωση της Ευρώπης και των ΗΠΑ είχε ήδη φτάσει το 1862 τα 150.000 μίλια.

Αν σε αυτά προσθέσουμε το τηλέφωνο (1876), το φωνογράφο (1877), τον κινηματογράφο (1894) και την αποστολή μηνυμάτων μέσω των ερτζιανών κυμάτων που εφάρμοσε ο Μαρκόνι το 1899, είκοσι χρόνια πριν απο τη λειτουργία του πρώ-

του ραδιοφώνου, έχουμε μία πλήρη εικόνα των δυνατοτήτων που προσφέρονταν για αξιοποίηση. Η ροή της είδησης δεν ήταν πια στη διάθεση των εκπαιδευμένων περιστεριών του Havas και του Reuters, αλλά στη δυνατότητα που προσέφεραν οι νέες τεχνολογίες.

Ανάμεσα στους πρώτους επιχειρηματίες, που θέλησαν να δώσουν εμπορική αξία στις ειδήσεις και πληροφορίες, ήταν ο Charles Louis Havas στη Γαλλία (δημιούργησε το πρακτορείο HAVAS το 1832 ή 1833, το οποίο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο μετονομάστηκε σε AFP), ο Paul Julius Reuter (ο οποίος ξεκίνησε τις προσπάθειές του το 1849 στο Παρίσι, το 1850 μετέφερε τα γραφεία του στο Άαχεν και το 1951 στο Λονδίνο, όπου δημιούργησε το γνωστό Reuters) και ο Bernhardt Wolff (το 1849 στη Γερμανία το πρακτορείο WOLFF). Η Ρωσία θα αποκτήσει το πρώτο πρακτορείο της το 1904, το SPTA-Vestmik (Saint Petersburg Telegraph Agency) το οποίο το 1914 θα μετονομαστεί σε Petrograd Telegraph Agency, το 1918 θα εμφανιστεί με το όνομα ROSTA, το 1925 θα πάρει το όνομα TASS και μετά τις αλλαγές του 1991 θα καταλήξει στο όνομα ITAR-TASS. Στις ΗΠΑ «για να πάψουν οι Αμερικανοί να βλέπουν με τα μάτια των Άγγλων», το 1848 έξι εφημερίδες θα δημιουργήσουν έναν μη κερδοσκοπικό συνεταιρισμό, ο οποίος το 1892 θα επεκταθεί και θα περιλάβει και τα περιφερειακά MME των ΗΠΑ, γνωστός με το όνομα Associated Press.

Αν επιχειρήσουμε έναν ορισμό των πρακτορείων ειδήσεων θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποτελούν επιχειρήσεις, διαφόρων νομικών μορφών, που συλλέγουν, επεξεργάζονται και διανέμουν ειδήσεις και πληροφορίες, που είναι αναγκαίες στην κοινωνία. Τα πρακτορεία, στα μέσα του 19ου αιώνα, αποκτούν θέση-κλειδί στη διαδικασία ταχείας διανομής χαμηλού κόστους αξιόπιστων ειδήσεων και πληροφοριών και αποτελούν τον βασικό δίαυλο διοχέτευσης ειδήσεων και πληροφοριών μέχρι σήμερα.

Σύμφωνα με την καθηγήτρια Tehri Rantamen (London School of Economics), «Τα πρακτορεία ειδήσεων όχι μόνο λειτουργούσαν σε παγκόσμιο επίπεδο, αλλά λειτουργούσαν στην παραγωγή και διανομή “συνειδησης”, μέσω της κοινωνικοποίησης των ειδήσεων με τρόπους που επιδρούσαν σημαντικά στην κατανόηση και αξιολόγηση του χρόνου και του χώρου». Τα πρακτορεία ειδήσεων βοήθησαν στη μετατροπή των ειδήσεων σε «προϊόν» με την όλο και περισσότερο λεπτομερή κατηγοριοποίησή τους σύμφωνα με τον Richard Schwarzlose (1989-1990).

Οι πρώτες ειδήσεις που μετέδιδαν τα πρακτορεία ήταν οικονομικές, οι οποίες όμως συνδέονταν, συχνά, με στρατιωτικά γεγονότα. Ο Donald Read στο βιβλίο του *The Power of News - The History of Reuters* περιγράφει την ομάδα των ανθρώπων (target group) που απευθυνόταν το Reuters ως εξής: «Οι αναγνώστες των τηλεγραφημάτων ήταν Βρετανοί, άνδρες, μικρομεσαίοι, με φιλελεύθερες ιδέες. Ήταν υποστηρικτές των συνταγματικών ελευθεριών και έτσι έδειχναν ενδιαφέρον

για τον Γαριβάλδη. Ήταν υπέρ της μοναρχίας... και υποστηρικτές της αυτοκρατορικής ιδέας, γι' αυτό έπρεπε να πληροφορούνται για τους βασιλείς, αλλά και τις αποικίες. Ήταν χριστιανοί. Είχαν κάποια κλασική παιδεία και ενδιαφέρονταν για λοχοτεχνία, μουσική και επιστήμες». Γι' αυτούς τους φιλελεύθερους Βικτωριανούς οι ειδήσεις όφειλαν να είναι ακριβείς και αξιόπιστες. Τα πρακτορεία λοιπόν ήταν υποχρεωμένα να ακολουθούν αυτές τις πρώτες αρχές της δημοσιογραφίας. Τα λάθη να επισημαίνονται και να διορθώνονται. Στις 3 Νοεμβρίου 1858 το Reuters μετέδωσε την πρώτη διόρθωση είδησής του.

Αυτά ως μία γενική εικόνα της ροής των ειδήσεων μέσω των πρακτορείων. Η λειτουργία όμως των πρακτορείων ειδήσεων έθεσε από την πρώτη στιγμή μία σειρά ερωτήματα, τα οποία και σήμερα μας απασχολούν:

- Ποιος ελέγχει τους σημαντικούς αυτούς διαύλους επικοινωνίας;
- Ποιος καθορίζει το περιεχόμενό τους;
- Με ποια κριτήρια δημιουργείται η «ατζέντα» της ημέρας;
- Υπήρχε δυνατότητα άλλης πηγής; (μονοπώλιο).

Τα τρία ευρωπαϊκά πρακτορεία είναι γνωστά για τον ιμπεριαλιστικό τρόπο με τον οποίο μοίρασαν τον κόσμο. Δημιούργησαν ένα καρτέλ που απαγόρευε τον ανταγωνισμό (ring combination). Το «γεωγραφικό μοντέλο» κατανομής των περιοχών είχε συμφωνηθεί και στις 17 Ιανουαρίου 1870 υπογράφηκε στο Παρίσι η συμφωνία για το «μοίρασμα» των ζωνών κάλυψης. Η συμφωνία αυτή, που θα μπορούσαμε να την ονομάσουμε «νέα τάξη στο χώρο της επικοινωνίας», ακολούθηθηκε πιστά από τους «τρεις» ως το 1930: Το HAVAS κυριαρχούσε στη Δυτική Ευρώπη, τις Γαλλικές αποικίες της Αφρικής και στη Βόρειο Αμερική. Το WOLFF περιοριζόταν στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη. Το Reuters στις βρετανικές αποικίες και την Άπω Ανατολή. Μερικές χώρες, όπως το Βέλγιο, η Αίγυπτος, η Ελλάδα, η Τουρκία και η Βόρειος Αμερική κατανεμήθηκαν μεταξύ τους, ενώ η Αυστρία μπορούσε να διαπραγματευθεί και με τους τρεις.

Για την Ελλάδα η κάλυψη είχε δοθεί στο HAVAS και έτσι το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων (ΑΠΕ) υπογράφει το 1905 την πρώτη συμφωνία, ενώ ακολουθεί μια δεύτερη το 1910. Στις 8 Ιουλίου 1924 το ΑΠΕ υπογράφει μαζί με το HAVAS – REUTERS κοινό συμφωνητικό, αναγνωρίζοντας έτσι την επιρροή των δύο χωρών στα ελληνικά πράγματα.

Η σχέση των πρακτορείων αυτών με τις κυβερνήσεις τους αποτελεί ένα πεδίο ερευνών πολλών επιστημόνων και τα στοιχεία που έρχονται στο φως ενισχύουν την άποψη για οικονομικές και άλλες σχέσεις, που οδήγησαν τα πρακτορεία, τα οποία απο το 1861 αναφέρονταν στην ακρίβεια και την αμεροληψία, ακόμη και στη μετάδοση ψευδών ειδήσεων. Χαρακτηριστική περίπτωση ο πόλεμος των Boers 1899-1902, όπου η ήττα έγινε νίκη! Με ευχαριστίες από την πλευρά της κυβέρνησης προς το πρακτορείο. Παρ' όλα αυτά τα πρακτορεία εξακολουθούν να θεωρού-

νται ως αξιόπιστη πηγή και χρησιμοποιούνται πια από όλες τις μεγάλες εφημερίδες της εποχής και από τα εθνικά πρακτορεία πολλών χωρών.

Η ανάδειξη των ΗΠΑ, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, σε ηγεμονική χώρα, η συγκρότηση και λειτουργία της αγοράς της επηρέασε σημαντικά και τη λειτουργία των ΜΜΕ. Το δόγμα της «ελεύθερης διακίνησης των πληροφοριών» (free flow of information), το οποίο έγινε δεκτό και από τον ΟΗΕ, οδήγησε στην οριστική αποδυνάμωση του καρτέλ, τη δημιουργία νέων ιδιωτικών εταιρειών ή συνεταιρισμών για τη συλλογή και διανομή των ειδήσεων (το HAVAS λόγω της συνεργασίας του με τους Γερμανούς μετονομάζεται σε AFP, αναπτύσσονται το ιταλικό ANSA, το αυστριακό APA, ενώ το WOLFF εξαφανίζεται για να δημιουργηθούν τα δύο γερμανικά πρακτορεία DPA – ADN). Στην πράξη το παλαιό «τρίο» αντικαταστάθηκε, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, από τους «τέσσερις μεγάλους», δηλαδή Reuters, AFP, Associated και UPI. Είναι η εποχή των «τεσσάρων μεγάλων», κατά την οποία, σύμφωνα με στοιχεία, η πληροφόρηση ιδιαίτερα στα μεγάλα γεγονότα, σε ολόκληρο τον κόσμο, προερχόταν από αυτά τα πρακτορεία.

Ο καθηγητής Oliver Boyd Barrett αναφέρει ότι «Τα Διεθνή Πρακτορεία στη δεκαετία 1975-1985, επηρεάζουν τις ειδήσεις που δημοσιεύονται σε εφημερίδες με κυκλοφορία πάνω από 450 εκ. φύλλα ημερησίως και σε ραδιοφωνικούς σταθμούς με ακροατήριο πάνω από 1.283 εκ. άτομα. Ελέγχουν ουσιαστικά το 93% των πληροφοριών που διακινούνται καθημερινά». Ο έλεγχος της ροής των πληροφοριών από τα τέσσερα μεγάλα πρακτορεία προκαλεί την ίδια περίοδο αντιδράσεις από τις χώρες του Τρίτου Κόσμου, οι οποίες πίεζαν για τη λήψη μέτρων (1970-1980). Η συζήτηση στο πλαίσιο της ΟΥΝΕΣΚΟ για τη Νέα Διεθνή Πληροφοριακή Επικοινωνιακή Τάξη, οδήγησε στη συγκρότηση της Επιτροπής McBride (1976) και στη διακήρυξη του 1978. Οι αρχές αυτές, θεωρητικά σωστές και αποδεκτές, δεν οδήγησαν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, ενώ οι τεχνολογικές εξελίξεις και η απορρύθμιση δημιούργησαν ένα εντελώς νέο τοπίο.

Αλλά ήδη βρισκόμαστε σ' ένα μοιρασμένο στα δύο κόσμο, όπου, στη μία πλευρά του επικρατεί μία κατευθυνόμενη κεντρικά πληροφόρηση (Σοβιετικό Μπλοκ) με σημαντικό εκφραστή το TASS και το SINHUA. Στον Τρίτο Κόσμο τα Πρακτορεία μετατρέπονται σε όργανα προπαγάνδας των νέων, δικτατορικών πολλές φορές, καθεστώτων. Στην άλλη πλευρά τα πρακτορεία οριοθετούν τις σχέσεις τους με τις κυβερνήσεις, μιλούν για χωρίς προκαταλήψεις ειδήσεις, εγγυητές των οποίων είναι οι ιδιωτικές μετοχικές εταιρείες –ιδιοκτήτες συνήθως οι εφημερίδες– και οι συνεταιριστικές ενώσεις – με συμμετοχή πάλι όλων των ΜΜΕ.

Η αντικειμενικότητα, η αλήθεια, οι χωρίς προκαταλήψεις κάλυψη και η παρουσίαση της άλλης άποψης (ο πόλεμος του Βιετνάμ και οι αποκαλύψεις Watergate και Pentagon papers έπαιξαν καταλυτικό ρόλο) γίνονται ο «ακρογωνιαίος λίθος» της δημοσιογραφίας και των πρακτορείων ειδήσεων.

Το γεγονός ότι στην ουσία καταγράφουν τις ειδήσεις «μέσα από τα μάτια» των ανεπτυγμένων χωρών (του τότε Δυτικού Κόσμου) δεν δημιουργεί προβλήματα, γιατί η επαγγελματική λειτουργία των μεγάλων πρακτορείων και οι οικονομικές τους σχέσεις με δεκάδες χώρες διαφορετικών καθεστώτων, επιβάλλει μια ισορροπία η οποία ενισχύει την αξιοπιστία τους, συγκρινόμενα με άλλες πηγές ροής ειδήσεων και πληροφοριών.

Οι εξελίξεις στην τεχνολογία, με τις δορυφορικές συνδέσεις, τα δίκτυα, το Ίντερνετ και την ασύρματη επικοινωνία, δημιούργησαν ήδη μία εντελώς νέα μορφή λειτουργίας και στα πρακτορεία ειδήσεων. Η ταχύτητα αλλά και η σε βάθος πληροφόρηση με όλους τους δυνατούς τρόπους (πολυμεσική κάλυψη) οδήγησε σε νέες «συμφωνίες», οι οποίες αυτή τη φορά εκφράστηκαν με συγχωνεύσεις ή συνεργασίες αντιπάλων και τη δημιουργία μεγαθηρίων. Τα ερωτήματα της συγκέντρωσης ιδιοκτησίας, του ελέγχου της ατζέντας, της ποιότητας και των σχέσεων με τις διάφορες κυβερνήσεις, είναι πάλι στην επικαιρότητα, όπως και οι βασικές αρχές της δημοσιογραφίας. Το Ίντερνετ οδήγησε σε έναν πολλαπλασιασμό των πηγών, αλλά η ταχύτητα δημιούργησε προβλήματα στην αξιοπιστία πολλών από τις πηγές αυτές.

Τα πρακτορεία, με όλα τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν, εξακολουθούν να είναι η πιο αξιόπιστη πηγή πληροφοριών και ο πιο σημαντικός δίαυλος ροής ειδήσεων και πληροφοριών σε όλο τον κόσμο. Η φράση «το μετέδωσε το Reuters, είναι είδηση» μπορεί να συμπληρώθηκε με τη φράση «το είδαμε στο CNN, είναι είδηση», η σημασία της όμως εξακολουθεί να αναφέρεται στα Πρακτορεία Ειδήσεων, αφού σήμερα και το CNN και το BBC World Service και πολλά άλλα ΜΜΕ λειτουργούν και δραστηριοποιούνται ως Πρακτορεία Ειδήσεων.

Οι αποκαλούμενοι «θυροφύλακες» (gatekeepers) των διεθνών ειδήσεων, τα Πρακτορεία Ειδήσεων, καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την ποσότητα και την ποιότητα της ενημέρωσης που έχουμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. John Lawrenson – Lionel Barber, *The Price of Truth. The Story of Reuters*, Mainstream, 1985.
2. Oliver Boyd Barrett – Tehri Rantamen, *The Globalization of News*, Sage 1988.
3. Donald Read, *The Power of News – The History of Reuters*, Oxford University Press, 1992.
4. J. Herbert Altschull, *Agents of Power*, Longman, 1995.
5. *The Harvard International Journal*, Press/Politics –1997 & 1998.

Ελευθέριος Ι. Καριάτογλου

ΟΙ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ

Η ΣΥΝΤΟΜΗ ΕΙΣΗΓΗΣΗ ΜΟΥ δανείζεται και αξιοποιεί παρατηρήσεις μου πάνω στις διαφημίσεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, που περιλήφθηκαν παλαιότερα στη διατριβή μου. Ειδικότερα συνήγαγα τα πρώτα συμπεράσματά μου πάνω σ' ένα διαφημιστικό υλικό εφημερίδων της Αθήνας που κάλυπτε την περίοδο 1860-1940. Το χρονικό άνοιγμα βέβαια ήταν αρκετά μεγάλο, αλλά έδινε μια εικόνα ιδιαίτερα αντιπροσωπευτική της διαφήμισης στην Αθήνα για οκτώ δεκαετίες. Και αν το εντυπωσιακό του χρονικού εύρους αλλοιώνει την αντικειμενικότητα της αποτυπούμενης διαφημιστικής εικόνας, ας θεωρηθεί το εγχείρημα πείραμα, που, αν συνεχιστεί και μεθοδευτεί αρτιότερα, θα οδηγήσει σε πληρέστερα συμπεράσματα. Και κυρίως θα ανοίξει το δρόμο και σε συγκριτικές προσεγγίσεις με τη διαφήμιση της μεταπολεμικής εποχής (θυμίζω ότι το 1997 κυκλοφόρησε το βιβλίο του Φιλήμονα Παπαπολύζου, *Η Ελλάδα μέσα από την διαφήμιση (1940-1989)*, «Όμικρον»).

Περιγράφω σύντομα την προσπάθειά μου: Στο φιλόξενο και πλούσιο ΕΛΙΑ είχα τη δυνατότητα το 1998 να δω και να αξιοποιήσω από τα σώματα 41 τίτλων εφημερίδων την 4η σελίδα, όπου συνήθως καταχωρίζονταν οι διαφημίσεις. Φωτοτυπήθηκαν, συγκεντρώθηκαν και ταξινομήθηκαν θεματικά 2.629 διαφημίσεις και καταχωρίσεις. Αυτές είναι διαφόρων διαστάσεων και επικολλήθηκαν σε 720 σελίδες Α4. Αποτελούν μια πρώτη συγκομιδή υλικού, που τον τελευταίο καιρό συνεχώς διευρύνεται και σκοπεύει να φωτίσει επαρκέστερα την Ιστορία της ελληνικής διαφήμισης. Η ταξινόμησή τους έδωσε την εικόνα ενός καταναλωτικού χάρτη ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικού –όπως προανέφερα– και καλύπτει μια ευρύτατη περιοχή προϊόντων και υπηρεσιών. Διαμορφώθηκαν μέχρι τώρα 127 θεματικές περιοχές, καθεμία από τις οποίες στεγάζει μια πολύ ενδιαφέρουσα και όντως εμπνευσμένη ποικιλία διαφημιστικών μηνυμάτων. Διακρίνεται, σε όλη αυτή την ιστορική διαδρομή, με βάση το προαναφερθέν υλικό, η εξέλιξη του διαφημιστικού μηνύματος και οι άπειρες επιλογές των διαφημιστικών πρακτικών για την προβολή αγαθών και υπηρεσιών. Οι γνωστοποιήσεις, ειδοποιήσεις, καταχωρίσεις, διατριβές, αγγελίες, διαφημίσεις κ.λπ. (εφεξής ΔΑΚ) αποτελούν για τη ζωή των εφημερίδων και περιοδικών σημαντικό πόρο ζωής εξίσου σπουδαίο με τις πωλήσεις φύλλων. Συγκεκριμένα οι καταχωρίσεις και οι διατριβές αποτελούν κύρια πηγή εσόδων τις πρώτες δεκαετίες της ζωής των εφημερίδων.

Οι εμπορικές διαφημίσεις εμφανίζονται δειλά προς τα τέλη της δεκαετίας του 1860. Πρόκειται για πωλήσεις γης, διαφόρων τροφίμων κ.ά., ενοικιαστήρια και δια-

φημίσεις καταστημάτων, κατά κύριο λόγο εδωδιμοπωλείων. Όλα αυτά στεγάζονται αυτή την εποχή κάτω από την ένδειξη «Γνωστοποιήσεις» (εικ. 1), «Ειδοποιήσεις» (εικ. 2) κ. τ. ό. Στις γνωστοποιήσεις δεν υπάρχει ταξινόμηση των αγγελιών. Διαφημίζονται σε χώρο ενιαίο έλαια, τρόφιμα, οικόπεδα, καταστήματα (εικ. 4) κ.ά. Είναι χαρακτηριστική, ακόμα και στα τέλη της δεκαετίας του 1880, η συνολική διαφήμιση που δημοσιεύει η εφημερίδα *Το Άστρ* (26 Φεβρουαρίου 1889) και η οποία δίνει και το πρότυπο κατανάλωσης της εποχής. Παραθέτω εδώ τις «Συστάσεις του Άστρου» σε φωτογραφία (εικ. 3), γιατί οποιαδήποτε φραστική ανάπλαση και παραπομπή θα αδικούσε την πρωτοτυπία του διαφημιστικού μηνύματος.

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ

Farine lactée Suisse	} δ. 1.80 la boîte
Γαλακτώδες άλευροντής Έλβετίας	
Lait condensé Suisse	} δ. 1.20 la boîte
Γάλα συμπεπικνωμένον	
Véritable extrait de viande	} δ. 2.50 le Pot
Liebig	
Thé chinois noir	} δ. 22. — 1' oka
le meilleur sur la place	
Beurre français frais	δ. 7 — 1' oka
Beurre de Milan extra	δ. 6 1' oka

Tons mes Comestibles sont garantis très
frais de première qualité et vendus à des
prix réduits.

Gustave Fischer
Vis à vis l' église Chrissospylaiotissa à
à Athènes.

[524—4].

Εικ. 1. Νεολόγος Αθηνών, 20 Ιουνίου 1876.

Από τη δεκαετία 1870 και κυρίως από την επόμενη, 1880, η εμπορική διαφήμιση καταλαμβάνει σταθερά ολόένα και περισσότερο χώρο στις εφημερίδες. Ο ενοικιαζόμενος χώρος, με τη χρήση του όρου «αγγελίες», διευρύνεται προοδευτικά με παράλληλη αύξηση των διαφημιστικών εσόδων. Η *Ωρα* (1875-1889) και η *Πρωία* (1879-1905), εφημερίδες μακρόβιες για τα δεδομένα της εποχής, προβάλλουν συστηματικά προϊόντα και υπηρεσίες. Οι εφημερίδες γίνονται σιγά σιγά επιχειρήσεις, εγκαταλείπουν τις φτωχοπροδρομικές διαμαρτυρίες για γλισχρότητα εσόδων και πλημμελή είσπραξη πληρωμών. Προχωρούν στην εξασφάλιση των βασικών οικονομικών προδιαγραφών για την επιβίωσή τους. Αποκτούν, όπως αναφέρθηκε, σχετική μακροβιότητα λόγω της οικονομικής ευρωστίας.

ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΙΣ.
Τὸ κηροποιεῖον τοῦ Ἀριστείδου Καρόνη τὸ ὁποῖον
εὐρίσκετο παρὰ τῶ ἀνω ἀναβρυτηριῶ, μετεφέρθη ἀ-
πέναντι τοῦ ναοῦ Ῥόμβης· οἱ προσερχόμενοι θέλουσιν
εὐρίσκει κηρία πρώτης ποιότητος εἰς τιμὴν μετρίαν.

Εἰκ. 2. Χρόνος. 19 Νοεμβρίου 1870.

Ἡ δεκαετία του 1890 είναι πλουσιότερη, πιο παραγωγική και γενικεύει τη δημοσίευση αγγελιών, διαφημίσεων κ.λπ. ακόμα περισσότερο. Διαφημίζονται προϊόντα εγχώρια και εισαγόμενα. Ἡ σύνδεση με τη δυτική αγορά φαίνεται ὄλο και πιο έντονα. Οἱ επόμενες δεκαετίες ως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, συστηματοποιούν την εμπορική διαφήμιση, οργανώνεται περισσότερο ο πωλούμενος χώρος, γίνεται πιο καλλιτεχνικός. Με τη χρήση κοσμημάτων, φωτογραφιών, τσιγκογραφιών γίνεται πιο πειστικός, ελκυστικός. Τα διαφημιστικά ἔσοδα ἀπὸ ΔΑΚ κατοχυρώνουν περισσότερο την ελευθερία των εφημερίδων, ἀφού τώρα πια δεν εξαρτώνται ἀπολύτως ἀπὸ κρατικές δημοσιεύσεις και ποικίλης προέλευσης επιχορηγήσεις.

Σ Υ Σ Τ Α Σ Ε Ε Ϊ Σ « Α Σ Τ Ε Ο Σ »

Δὲν ὑπάρχει ἀντίρρηση, ὅτι μεγαλοπρεπέστατον καὶ καταλλήλοτατον ἐνδιαίτημα διὰ τοῦ παρεπιδημοῦντος ἐνταῦθα εἶνε τὸ **Ξενοδοχεῖον τῆς Μεγάλης Βρετανίας**. Ὅσοι ἐπιθυμοῦσι νὰ ἔχωσιν ἐνθουσιον τῆς ἀρχαιοῦς ἐξαιτίας τέχνης· πρέπει ν' ἀποτανωθῶσιν εἰς τὸ καλλιτεχνικὸν κατὰστημα τῶν **Ἀδελφῶν Δρακοπούλων**. Ὅταν βλέπετε καθ' ὄψιν ἀνθρώπων φοροῦντα κομψοτάτα ἐνδύματα μὴ ἐρωτᾶτε ποῦ τὰ κατεσκεύασε, διότι ἀφεύκτως θὰ εἴνε προϊόντα τοῦ κατὰστηματος **Καλωματᾶ**. Ὅλοι φωνάζουν ὅτι τὰ ὠραιότερα κομψοτεχνήματα ἔχει ὁ **Μιάφφαρτ** καὶ ὅτι τὰ ὠραιότερα καὶ στερεότερα ἐπιπλα ἢ **Ἀπέργης**. Θέλτε να ἐνδύθητε ὡς Παρισιοὶ μὲ ὀλίγιστα γρηματά· Ῥέξτε εἰς τοῦς πωλητὰς ἐτοιμίμων ἐνδυμάτων ἀδελφοῦ **Μπεκῆ**. Τὸ «**Ἄστου**» σὰς συνιστᾷ τὸν κ. **Λαμπιρην** ὡς τὸν καταλλήλοτατον μουσικοδιδάσκαλον. Τὸ κατὰστημα **Πάλλη καὶ Κοτζίε** εἶνε τὸ μόνον τὸ περιέχον τὰ ἐκλεκτότερα εἶδη τῆς γραφικῆς. Τρία κέντρα πρέπει νὰ ἔχετε, ὅταν θέτε ἀνάπαυσιν καὶ ὠραία γλυκίσματα· τὰ **Ζαχαροπλαστεῖα Πιερρίτη, Γιαννάκη καὶ Σόλωνος**. Λέγεται, ὅτι ὁ Κρόισος ἔφαγε ἐν γλυκίσματι τοῦ **Σόλωνος** καὶ ἔπιν ἔντι ποτηριάκι ἀπὸ τὸ κρασί του, ὅταν ἐβόναζε **Σόλων! Σόλων! Σόλων!** Ὅταν σὰς πονῇ τὸ δόνει ν' ἀπευθύνεσθε εἰς τὸν κ. **Πάμπανον**, ὁδὸς Πιερρῶν. Ὁ ἔχων ἀνάγκην ἐκλεκτῶν ἀρωμάτων, ἄς μεταβῇ εἰς τὸ κατὰστημα τοῦ καλλιθητοῦ **Λεούση**. Μόνον ὅσοι ἀγοράζουσι καπέλα ἐκ τοῦ κ. **Καταίμπαλη** δὲν λέγονται ἀρχαιοκάπελοι. Ὅλοι οἱ γινίτι ὁμολογοῦσιν, ὅτι τὸ καλλιτερον ἐκπαιδευτήριον εἶνε τοῦ κ. **Διοσκουρίδου**. Ὅταν σὰς λίπη ἢ ὕβρεις νὰ σπεύδτε εἰς τοῦ **Παπαγιαννάκη**, ὅστις ἔχει τὴν ἐκλεκτοτέραν μαστίχαν καὶ τὰς ὑποτίμας οὐσμίνων. Διὰ τὸν ἔχοντα ἀνάγκην τονοτικῶν· νὰ προμηθευθῇ τὴν **Κίνα Ἀδελμῆ** ἐκ Ληξουρίου. Δι' ὅλα τὰ ἄλλα εἶδη ἀπευθυνήτε εἰς τὰ παντοπωλεῖα **Τερζάκη καὶ Ἀντωνάκη**. Ἐκεί μὴ ζητήσητε μόνον λουκάνικα, διότι τὸ μονοπωλίον ἔχει ὁ **Σκουροπούλης**.

Εἰκ. 3.

Αναφέρομαι σ' αυτή την περίοδο, δηλαδή από το 1860 έως το 1940, γιατί θέλησα να παρακολουθήσω τη γένεση της διαφήμισης, μέσω των εφημερίδων (η χρήση περιοδικών είναι πολύ περιορισμένη) και την εξέλιξή της ως οικονομικής πρακτικής σε μια εποχή που διαμορφώνονται τα καταναλωτικά ήθη και πρότυπα στη νεοελληνική κοινωνία. Η συγκέντρωση του διαφημιστικού υλικού δεν μπορούσε να είναι παρά δειγματοληπτική. Επέμεινε στην 1η σελίδα, αλλά δεν αγνόησε και το υλικό το οποίο δημοσιεύτηκε άλλοτε στην 3η, άλλοτε στην 4η σελίδα, και παρουσίαζε ενδιαφέρον από πολλές πλευρές.

Οι εφημερίδες έχουν ήδη διαμορφωμένο τιμολόγιο πολύ νωρίς. Τη δεκαετία 1890, η δημοσίευση αγγελίας στην 3η σελίδα κοστίζει περισσότερο (50, 40 λεπτά, 1 δραχμή), απ' ό,τι στην 4η – 25, 20, 50 λεπτά, αντίστοιχα. Οι εφημερίδες εκδίδουν αποδείξεις για τις καταχωρίσεις.

Τα κριτήρια με τα οποία επέλεξα το υλικό των διαφημίσεων ήταν: 1) Η πρωτοτυπία του διαφημιστικού μηνύματος (η γλώσσα, το κείμενο, το σχετικό σκίτσο, η τσιγκογραφία, η φωτογραφία). 2) Η συχνότητα δημοσίευσης, μόνο όμως αν αυτή συνδυάζεται με εναλλαγές στο κείμενο και το σκίτσο (η ευρηματικότητα υπηρετεί την πρωτοτυπία και προφανώς την επιτυχημένη προβολή και αύξηση πωλήσεων).

Οι πηγές από τις οποίες άντλησα το 90% των διαφημιστικών μηνυμάτων ήταν οι οικονομικά ευρωστότερες και γι' αυτό οι σπουδαιότερες εφημερίδες αυτής της περιόδου: *Ωρα*, *Πρωία*, *Σκριπ*, *Ακρόπολις*, *Εμπρός*, *Βραδυνή*, *Πρωία* του Πεσμαζόγλου και πολλές άλλες. Αυτές οι εφημερίδες, επειδή παρουσιάζουν και υψηλές πωλήσεις, απορροφούν και το μεγαλύτερο μέρος των διαφημιστικών δαπανών. Όλες οι εφημερίδες ανταγωνίζονται μεταξύ τους για τη συγκέντρωση και πώληση όσο το δυνατόν περισσότερων διαφημίσεων. Τον 19ο αιώνα οι διαφημιζόμενοι επικοινωνούν απευθείας με την εφημερίδα για την καταχώριση των ΔΑΚ. Τον 20ό αιώνα ιδρύονται διαφημιστικές εταιρείες μέσω των οποίων διοχετεύονται οι ΔΑΚ στις εφημερίδες. Ο ανταγωνισμός μεταξύ αυτών των εταιρειών είναι αυτονόητος και η φίρμα τους αναγράφεται στο κάτω δεξιό άκρο του πλαισίου του διαφημιζομένου. Γνωρίζουμε έτσι τα ονόματα πολλών τέτοιων πρακτορείων για μια πρώτη περιγραφή της διαφημιστικής αγοράς. Για το χρονικό διάστημα 1926-1930, έχουμε τα διαφημιστικά πρακτορεία Ανατολή, ΦΑΜΑ (Πανεπιστημίου 47), Ρεκόρ, ΕCΟ, Ηχώ, PUBLIBYRO, Ήλιος, Φοίνιξ, Άλμα, κ.ά. Έχουμε στη διάθεσή μας πολλά περισσότερα στοιχεία για το κάθε πρακτορείο, που προκύπτουν από τον ανταγωνισμό τους μέσω των εφημερίδων. Επίσης, πρέπει να διερευνηθούν και οι οικονομικές σχέσεις και οι όροι συνεργασίας, εφημερίδων και διαφημιστικών πρακτορείων.

Οι ΔΑΚ αποτελούν μια πλουσιότητα, ζωντανή και ιδιαίτερα παραστατική πηγή πληροφοριών για την εποχή αυτή, φωτίζουν τις καθημερινές συνήθειες των

ανθρώπων, τις καταναλωτικές νοοτροπίες, περιγράφουν την αφύπνιση των καταναλωτικών επιθυμιών της κοινωνίας, της ανερχόμενης αστικής τάξης, αλλά και των άλλων κοινωνικών τάξεων κ.λπ. Το υλικό που συγκεντρώθηκε δίνει έναν πρόχειρο καταναλωτικό χάρτη, όπου παρακολουθεί κανείς τις επιθυμίες και τις ανάγκες των ανθρώπων, παλιές και καινούργιες: τι τρώνε, τι πίνουν, πώς ντύνονται, πώς επιπλώνουν το σπίτι τους, πώς το εξοπλίζουν, ποια νοσήματα έχουν διάδοση, σε ποια σχολεία ιδιωτικά φοιτούν, πώς και με τι ταξιδεύουν, πώς διασκεδάζουν, κ.ά. Αναδύεται μέσα απ' όλα αυτά ένα μεταβαλλόμενο, συνεχώς, πρότυπο καταναλώσεως που κυνηγεί την ευζωία, την καλοπέραση, τις ανέσεις.

Αυτό το πρότυπο, που ακολουθεί πιο κάτω με τη μορφή ενός πίνακα καταναλωτικών αναγκών, δεν μπορώ να ξέρω ως ποιο βαθμό πραγματοποιείται. Μέσα, δηλαδή, από την ανάγνωση των ΔΑΚ βλέπει κανείς τη γλώσσα της προσφοράς που λειτουργεί σαν μηχανισμός παραγωγής αναγκών. Δεν είναι όμως εύκολο να εικάσει το βαθμό σύμπτωσης της προσφοράς και της καταναλωτικής επάρκειας ή αγοραστικής διαθεσιμότητας του κοινού, δηλαδή της ζήτησης. Πάντως το θερμόμετρο του διαφημιστικού ανταγωνισμού για την κατάκτηση της αγοράς ανεβαίνει τόσο γρήγορα, που πολύ νωρίς (το 1886 είναι μια ενδεικτική χρονολογία), παρατηρούνται φαινόμενα σφετερισμού επιτυχημένης φήμας για τη διάδοση προϊόντων. Το Κονιάκ Καμπά διαμαρτύρεται το 1889: «Προσοχή! Προσοχή! Συμβαίνει κάτι τι προς δολίευσιν. Τινές παραλαμβάνοντες τας κενάς φιάλας του αρίστου Κονιάκ Α. Καμπά πληρούσιν ταύτας δι' άλλου νενοθευμένου και τας πωλοῦσιν εις τον κόσμον ως γνησίας» (εικ. 5). Και υποδεικνύει πιο κάτω διακριτικά γνωρίσματα γνησίου προϊόντος.

ΠΡΟΣΟΧΗ! ΠΡΟΣΟΧΗ!

Συμβαίνει κάτι τι πρὸς δολίευσιν

Τινές παραλαμβάνοντες τὰς κενὰς φιάλας τοῦ ἀρίστου
ΚΟΝΙΑΚ Α. ΚΑΜΠΑ πληροῦσι ταύτας
δι' ἄλλου νενοθευμένου
καὶ τὰς πωλοῦσιν εἰς τὸν κόσμον ὡς γνησίας.

! ΠΡΟΣΟΧΗ ΛΟΙΠΟΝ!

Εἰς τοὺς φελοὺς τοῦ ἀληθοῦς *Κονιάκ Καμπά* ὑπάρχει
ἡ μάρκα του, ὡς καὶ εἰς τὰ ἐκ ψευδαργύρου ἐπικαλύμ-
ματα τοῦ ατομίου τῆς φιάλης.

Ἔμμε Πέν εὐρίσκειται ἀπὸ τὸν εἶνε
ΚΟΝΙΑΚ ΚΑΜΠΑ

Στο πλαίσιο αυτού του επιχειρηματικού ανταγωνισμού γίνεται επίκληση στην υψηλή και εκλεκτή πελατεία (Προμηθευταί της Α. Μ. της Βασιλίσσης, της Β. Οικογενείας και του Εθνικού Στρατού, της Βασιλικής Αυλής κ.ά.) (εικ. 6). Επίσης, η αναφορά σε προϊόντα εισαγόμενα είναι συνηθέστατη. Πληθώρα αγαθών εισάγεται από τη Δυτική Ευρώπη. Η εισαγωγή ευρωπαϊκών κ.λπ. εμπορευμάτων αποτελεί πάγια πολιτική πολλών καταστημάτων. Συνεχώς τονίζεται στις διαφημίσεις η γαλλική, αγγλική, κυρίως, προέλευση των προϊόντων (εικ. 7). Το Άστυ διαφημίζει το 1891 τα γαλλικά πολυκαταστήματα Printemps (εικ. 8). Ο ανταγωνισμός όμως επιστρατεύει και τη φιλικότητα, την οικειότητα για να αποδώσει. Στο κατάστημα προσφέρεται τσιγάρο και καφές (εικ. 9) ή περιγράφεται ποιητικά η ατμόσφαιρα του καταστήματος κ.λπ.

Εικ. 6. Εφημερίς, 19 Σεπτεμβρίου 1898.

Περιδιαβάζοντας τον όγκο των συγκεντρωθέντων διαφημιστικών μηνυμάτων, αναπόφευκτα παρατηρεί κανείς και τη γλώσσα του μηνύματος. Στις πρώτες «γνωστοποιήσεις» δεν υπάρχει πάγια συνθηματική φράση, σλόγκαν δηλαδή. Το μήνυμα για το προϊόν είναι διεξοδικό. Την εμπορική διαφήμιση των πρώτων δεκαετιών τη χαρακτηρίζει αναλυτικότητα, φλυαρία, ενάργεια. Είναι διανοημένη με ευρήματα φραστικά, με χαριτολογήματα (εικ. 10), άκοιμψες και συχνά επιθετικές αιχμές εναντίον των ανταγωνιστών. Όσο χωρούμε προς το τέλος της περιόδου του 1940, παρατηρούμε ότι η διαφήμιση γίνεται πιο συντομολογή, μεστή, καίρια, αφαιρετική, λιτή, υπαινικτική.

Εικ. 7. Πρώα, 7 Σεπτεμβρίου 1930.

Να θυμίσουμε εν τέλει ότι, επειδή οι εφημερίδες είναι το προσιτότερο και πιο διαδεδομένο μέσο πληροφόρησης, είναι και ο κυριότερος μοχλός διαμόρφωσης καταναλωτικών νοοτροπιών αυτήν την περίοδο. Η διαφημιστική («πίτα») ανήκει εξ ολοκλήρου στον Τύπο, μη υπάρχοντων ακόμα άλλων ανταγωνιστικών μέσων ενημέρωσης. Δε θα πρέπει ομοίως να μείνει χωρίς υπογράμμιση και το οικονομικό ενδιαφέρον που παρουσιάζουν τα διαφημιστικά μηνύματα, αφού τα περισσότερα από αυτά αναφέρουν και τις τιμές των πωλούμενων αγαθών (τροφήμα, ένδυση, οικιακός εξοπλισμός, κ.ά.). Στο πλαίσιο των πολλαπλών αναγκώσεων του υλικού ας αξιοποιηθεί και ένα άλλο στοιχείο των διαφημίσεων: Η διεύθυνση του καταστήματος. Στόχος η χαρτογράφηση της οικονομικής και εμπορικής Αθήνας αυτής της περιόδου.

Η διαφήμιση πάντως στη δεκαετία του 1930 έχει πλέον βρει το δρόμο της. Κυκλοφορεί εφημερίδα Μικρών Αγγελιών.

PARIS

GRANDS MAGASINS DU

Printemps

NOUVEAUTÉS

Envoi gratis et franco

du catalogue général illustré, renfermant toutes les modes nouvelles pour la SAISON d'Été, sur demande affranchie adressée à

MM. JULES JALUZOT & CIE
PARIS

Sont également envoyés franco, les échantillons de tous les tissus composant nos immenses assortiments, mais bien spécifier les genres et prix.

Tous les renseignements nécessaires à la bonne exécution des commandes, ainsi que les conditions d'expédition, sont indiqués dans le catalogue.

Envoi franco de port jusqu'à destination de toute commande de 50 francs payée par avance pouvant être expédiée en un colis postal.

Εικ. 8. Το Αστύ,
10 Απριλίου 1891.

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΒΡΕΤΟΥ · ΝΕΟΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΕΤΟΙΜΩΝ
· ΕΝΔΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΓΕΛΙΩΝ

· Οδός Αιόλου, Άριθμος 89,

· Άπέναντι άκριβώς του παλαιού καταστήματος εις την γωνίαν
της οίκιας Μανιτάκη.

· Έκει εύρισκονται έτοιμα και παραγγέλλονται έπανοφόρια, ένδυμαστai όλo-
κληροι διαφόρων τιμών, ποιότητων, ειδών, άναστημάτων, ηλικιών. Όλα κομψά,
όλα νόστιμα, όλα εύθηνά. Έκει εις του άγαπητού Νικόλα του Βρετού. Δίδει
και τσιγάρο και καφέ

Εικ. 9. Μαστίγιον, 24 Δεκεμβρίου 1892.

Στραβολ μπαίνετε, με
άνοικτά μάτια βγαίνετε

Με σακκάκι μπαίνετε
με σακκάκι φεύγετε

ΑΠΟ ΤΟ ΟΠΤΙΚΟΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑ

Α. Ι. ΚΟΥΓΙΟΥΜΤΖΟΓΛΟΥ-ΜΗΤΡΟΠΟΛΗ

Στοά Φέξη 28—Γιατί πωλούν καλό πράγμα, φθηνό

Εικ. 10. Βραδυνή, 14 Ιουλίου 1925.

ΠΙΝΑΚΑΣ

Γνωστοποιήσεων, Ειδοποιήσεων, Αγγελιών, Καταχωρίσεων, Διαφημίσεων

Α'. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ

1) Κηδείες. 2) Νεκρολογίες. 3) Μνημόσυνα 10. 4) Αποθήκες φερέτρων. Φερετροποιεία. Κηροποιεία 5. 5) Απώλειες. 6) Ευχαριστήρια (για πένθη, προσφορά πολυτίμων υπηρεσιών κ.ά.). 4

ΣΥΝΟΛΟ: 57

Β'. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΕΙΣ

1) Ενοικιαστήρια 6. 2) Πωλήσεις 21. α'. Γη. Οικόπεδα. β'. Ακίνητα. γ'. Ποικίλα αντικείμενα οικιακού εξοπλισμού 24. δ'. Απώλειες 18. 3) Προσφορά εργασίας. «Ζητείται» 106. 4) Πλειστηριασμοί 3. 5) Χρηματιστήριο 3. 6) Ισολογισμοί 2. 7) Διατριβαί 4.

ΣΥΝΟΛΟ: 246

Γ'. ΚΑΤΑΝΑΛΩΤΙΚΑ ΑΓΑΘΑ

I. Τρόφιμα.

1) Λίπη, Βούτυρα, Έλαια. 2) Γάλα. Γιαούρτι. Γαλακτοπωλεία. «Nestlé», «Βλάχας», «ΕΒΓΑ», «Ολλανδία». 3) Μακαρόνια. Μακαρονοποιεία. Άλευρα. Αρτοποιεία. 4) Αλλαντικά. Αλλαντοποιεία. Αλλαντοπωλεία. 5) Εδωδιμοπωλεία. Παντοπωλεία. 6) Διάφορα (Ντομάτα, Χαβιάρι, Βαφές ωών, Κονσέρβες, Χασίς, κ.ά.) 89. ΠΟΤΑ: 7) Κρασιά. Οίνοι. «Αχαΐας», «Λυκοβρύσεως», «Σόλωνος», «Ζάννου και Ρως». Οίνοι Θηραϊκοί, Γαργαλιάνων, Κέας, Σκοπέλου, κ.ά. Οινοποιεία. Οινοπνευματοποιεία. 8) Ζύθος. 9) Κονιάκ. 10) Λικέρ. 11) Ουίσκι 70. ΓΥΓΚΙΣΜΑΤΑ: 12) Ζαχαροπλαστεία. Λουκούμια. Μπισκότα. Μέλι. 13) Σοκολατοποιεία. «Παυλίδης», «Λουμπιέ». 14) Παγωτά. 15) Τσάι, καφές 40.

ΣΥΝΟΛΟ: 199 ή 7, 45%

II. Ένδυση.

1) Εσώρουχα, ασπρόρουχα. Ενδυμασίες κάθε φύλου και ηλικίας. Κάλτσες, υποκάμισα. Εργοστάσια, καταστήματα ενδυμάτων. Πλεκτήρια. Χειροκτιοποιεία. Αδιάβροχα. Καμπαρντίνες. Βαπτιστικά 134. 2) Υφάσματα. Κασμήρια. Χασέδες. Λινά. Δρίλια. Κετσέδες. Μεταξωτά 17. 3) Εμπορογραφεία 41.

III. Υπόδηση. 1. Υποδηματοποιεία. «Μούγερ» 39.

ΣΥΝΟΛΟ: 231 ή 8, 65%

IV. Γυναικεία Είδη.

1) Ρουχισμός. Φορέματα. Λαιμοδέτες. Καπέλα. Κάλτσες. 2) Κορσέδες, εσώρουχα. Μεταξωτά. Είδη λουτρού 43. 3) Καλλυντικά, κρέμες, σαπούνια, γαλακτώματα, πούδρες, Μυροπωλεία. 4) Γουναρικά.

V. Ιατρεία Καλλονής.

1) Βαφή τριχών. Τριχοβαφές. Επανορθωτικά κόμης 68.

VI. Ανδρικά είδη 22.

1) Καπνός, Σιγάρα. Πούρα. Καπνοπωλεία. Καπνεμπορεία, Καπνοβιομηχανίες 47. 2) Είδη ξυρίσματος. Ξυριστικές λεπίδες. Εργαλεία κομμωτικής. Κομμωτήρια. Κρέμες για τα μαλλιά. 3) Όπλα. 4) Ομπρέλλες 25.

VII. Πιλοποιεία. Πίλοι.

1) Ανδρικοί, γυναικείοι, παιδικοί. Σκιάδια. 2) Πιλοπωλεία: «Άστυ», Β. Κασδώνη, Μ. Κατσιμπαλή. Λευκαδίτου, Σ. Μπονάνου, Εμμ. Ραυτόπουλου, Αθ. Σαμπράκου, Η. Πουλουπούλου, Δραγώνα, Λαμπρόπουλου 109.

ΣΥΝΟΛΟ: 109 ή 4, 14%

VIII. Είδη ταξιδιού. Δερμάτινα. Εργοστάσια πορτμονέδων, κ.λπ. 6

IX. Οπτικά Είδη.

1) Οπτικοί. 2) Φωτογραφεία. Φωτογραφικά είδη KODAK. Perutz 21.

X. Κοσμήματα.

1) Αδαμαντοπωλεία. Χρυσοχορεία. 2) Ωρολογοπωλεία. Ωρολογοποιεία. Χρονόμετρα. «ZENITH», «Longines» 46.

XI. Ανθοπωλεία. Στέφανοι και σταυροί. Δένδρα 18.

XII. Παιδικά Είδη.

1) Ρουχισμός. 2) Παιχνίδια 9.

ΣΥΝΟΛΟ: 394 ή 14, 76%

Δ'. ΟΙΚΙΑΚΟΣ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ

1) Έπιπλα. Κλίνας, καρέκλες (1879-1935) 83. 2) Λάμπες, φωτιστικά (1879-1924) 10. 3) Κάππτρα, υαλικά, μαγειρικά σκεύη, σερβίτσια. 4) Θερμάστρες, θερμαντικά σώματα. Αποθήκες καυσίμων υλών (1885-1935) 15. 5) Κουζίνες (FAIRMOUNT, GLENWOOD, κ.ά.) (1895-1936) 5. 6) Ψυγεία. Διυλιστήρες ύδατος (1885-1936) 8. 7) Ηλεκτρικοί ανεμιστήρες (1930) 1. 8) Σημαίες. 9) Ραπτομηχανές «Σίγγερ» (1886-1930) 11. 10) Τάπητες (1892-1925) 8. 11) Είδη οικοδομής. Μάρμαρα. Κεραμοποιεία, Μπετόν, Κονιάματα, Άσβεστος, Πλακάκια μωσαϊκά, Μωσαϊκές Πλάκες Ε. Δηλαβέρη, Ξυλεία. Χρώματα. Βερνίκια (1885-1933) 24, Είδη Μπάνιου. Λουτήρες (1895-1935) 5.

ΣΥΝΟΛΟ: 170 ή 6, 36%

Ε'. ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΕΙΔΗ

I. Μηχανές. Συσκευές

1) Χυτήρια. Ορειχαλκουργεία. Στατηροποιεία. Μεταλλουργεία. Λεβητοποιεία. Σιδηρουργεία. Μηχανουργεία. Αφοί Κούπα, Γ. Βασιλειάδη. 2) Καταστήματα Βιομηχανικών ειδών. Σιδηρών ειδών. 3) Στεμφυλοπιεστήρια. Υφαντουργεία. Υελουργεία. Εριουργεία. Εργοστάσια ξυλουργικά, επίπλων ατμοκίνητα. 4) Ζυγαριές. 5) Αλευρόμυλοι, ανεμόμυλοι. 6) Αεροσυμπιεστές, πετρελαιομηχανές, κινητήρες «ντήζελ». 7) Πυροσβεστικές αντλίες. Αντλίες φυγόκεντροι, εμβολοφόροι. 8) Υδροστρόβιλοι, υδραυλικοί τροχοί. Ψεκαστήρες. 9) Ατμολέβητες, ατμομηχανές. Συνεχείς συσκευές. Ατμοκίνητες. 10) Σιτοκαθαριστήρια. Γεωργικά Μηχανουργεία, Θεριστικές αμερικανικές μηχανές. Συγκροτήματα αλωνιστικά. 11) Πολύγραφοι. 12) Φωτισμός. Αερίοφως. Ηλεκτρικοί λαμπτήρες (1883-1939) 105.

II. Αμάξια. Άμαξες. Λανδώ. Άμαξες coupé (1879-1916) 19.

III. Αυτοκίνητα.

1) Ιδιωτικής χρήσης. Chalmers, Citroën, Dodge, Brothers, Ford, Chevrolet, Packard, Buick,

Fiat, Cadillac, De Sotto 6 κύλινδρα, 8 κύλινδρα. 2) Καμιόν, φορτηγά, G.M.C., Opel, Fargo, Λεωφορεία Bussing. 3) Ελαστικά Continental, Chevron Corde, General Tire, Firestone. 4) Ορυκτέλαια Shell. Έλαια λιπάνσεως Castrol. 5) Διάφορα: Μπουζί. Χρώματα. Ταξίμετρα. Συσσωρευτές, Ανταλλακτικά, κ.ά. 6) Σχολές οδήγησης (1909-1939) 46.

IV. Ποδήλατα (1892-1895) 5.

V. Μοτοσυκλές. Douglas, Harley - Davidson (1930) 2.

VI. Εξοπλισμός Γραφείων. Χρηματοκιβώτια. Γραφομηχανές (1879-1935) 15.

ΣΥΝΟΛΟ: 195 ή 7, 30%

ΣΤ'. ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1) Παρθεναγωγεία. Οικοτροφεία. Λύκεια (1886-1935) 87. 2) Εμπορικές Σχολές (1909-1930) 19. 3) Ξένα σχολεία (1909-1930) 13. 4) Επαγγελματικές σχολές (1924-1930) 6. 5) Φροντιστήρια: Νομικά. Μαθηματικά. Προπαρασκευαστικά. Λογιστικά. Μετεξεταστέοι (1897-1930) 19. 6) Ξένες Γλώσσες (1879-1930) 22. 7) Μαθήματα Μουσικής, Χορού (1886-1930) 6. 8) Κλειδοκύμβαλα. Διάφορα όργανα. Πιάνα Σίμμελ, γαλλικά. Δάσκαλοι Πιάνου. Πωλήσεις (1879-1930) 20.

ΣΥΝΟΛΟ: 190 ή 7, 11%

Ζ'. ΙΑΤΡΙΚΗ - ΦΑΡΜΑΚΑ

1) Στηθικά νοσήματα, στομάχου. Φθίση. «Ρεαστάρ - Φυματίωσις» (1890-1936) 16. 2). Ωτικά, λαρυγγικά... νοσήματα (1892-1930) 10. 3). Οφθαλμικά. Κλινικές οφθαλμολογικές. Τραχώματα. Τεχνητοί οφθαλμοί. Οφθαλμίατροι (1886-1935) 9. 4). Υγιεινή του στόματος. Οδοντίατροι. Οδοντιατρεία. Τεχνητοί οδόντες. Εργοστάσια τεχνητών οδόντων. Λευκά δόντια. Οδοντόκρεμες. «Κολυμός». Ravinos, Σκουίμπ, Πεψοντέν. Οδοντιατρικές κλινικές (1883-1936) 31. 5). Αφροδίσια νοσήματα. Νοσήματα ουροποιογεννητικών οργάνων. Συφιλιδικά. Φάρμακα αντισυφιλιδικά. Συφιλιδολόγοι. Συφιλιδιατρεία. Θεραπευτήρια. Ουρολογικές κλινικές. Δερματολόγοι. Έκζεμα Προφυλακτικά «Μπεμπέκα» (1885-1936) 84. 6). Θεραπεία κήλης. Κηλεπίδεςμοι (1891-1936) 27. 7). Νευρικά και φρενικά νοσήματα. Νευρολόγοι. Νευρολογικές κλινικές. Ηλεκτροθεραπευτήρια (1895-1935) 12. 8). Μαιευτικά - Γυναικολογικά. Κλινικές. Γιατροί (1896-1935) 11. 9). Ιαματικά Λουτρά: Υπάτης, Λουτρακίου, Κυλλήνης, Κύθνου, Σμοκόβου, Αιδηψού, Νισύρου, Καϊάφα, Βουλιαγμένης, Δαμβέργη. Υδροθεραπευτήρια (1879-1933) 38. 10). Τριχόπτωση. Αντιφαλακρίνη. Τονικά κόμης. Σιλβικρίνη. «Fattori» (1891-1936) 8. 11). Νοσήματα καρδιάς. Καρδιολόγοι (1921-1936) 2. 12). Ορθοπδικά. Κατάγματα. Εξαρθρώματα (1909-1912) 2. 13). Χημικές αναλύσεις (1894-1926) 5. 14). Κάλοι. Φάρμακα τυλοφθόρα. Εκριζοντυλίνη. Γερμανικά έμπλαστρα (1887-1930) 6. 15). Διαβήτη. Διαβητυλίνη (1930) 1. 16). Ακράτεια ούρων. Λίθοι ουροδόχου κύστεως. Νοσήματα ουροποιητικών και γεννητικών οργάνων (1887-1899) 5. 17). Ανικανότης. Σφριγοφόρα καταπότια Hirsch (1892-1937) 3. 18). Ελονοσία. Φάρμακα. «Αντιπλασμοδίνη». «Κινορμίνη». «Εξανωφέλη». «Κινοπλασμίνη». «Αντιπλασμοδίου De Napoli» 9. 19). Φαρμακεία. Αποθήκες χειρουργικών εργαλείων, κηλεπίδεςμων, κ.ά. (1890-1929) 15. 20). Φάρμακα. Ελιξήρια. Καταπότια. Καθαρτικά. Αντιεπιληπτικά. Ιατρικοί οίνοι. Μεταλλικά ύδατα. «Vigo», «Ovomaltine». Έμπλαστρα. Εκχυλίσματα καπνού. Παυσίπινα. Σλόανς Λίνιμεντ. Ασπιρίνη «Μπάγερ» (1879-1930) 88. 21). Ιατροί Παθολόγοι. Ιατρεία. Γενικές Κλινικές. Παιδιατρικές κλινικές (1891-1925) 32. 22). Ομοιοπαθητική (1925) 1. 23). Εντομοκτόνα (1925-1930) 13.

ΣΥΝΟΛΟ: 428 ή 16, 03%

Η'. ΑΣΦΑΛΙΣΤΙΚΕΣ ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ 26**Θ'. ΕΚΤΕΛΩΝΙΣΜΟΙ:** Ποικίλες εμπορικές δραστηριότητες 9.**Ι'. ΝΟΜΙΚΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ:** Δικηγορικά Γραφεία 2.**ΙΑ'. ΤΡΑΠΕΖΕΣ**

1) Τράπεζα Αθηνών. 2) Εθνική Τράπεζα Ελλάδος. 3) Τράπεζα Α. Καλέργη. 4) Τραπεζιτικόν Κατάστημα Ι. Γ. Πεσμαζόγλου και Σίας. 5) Λαϊκή Τράπεζα Α. Ε. 6) Ιονική Τράπεζα LTD. 7) Πιστωτική Τράπεζα της Ελλάδος. 8) Τράπεζα Βιομηχανίας. 9) Κεντρική Τράπεζα της Ελλάδος ΑΕ. 10) Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος. 11) Αγγλο Αμερικανική Τράπεζα της Ελλάδος. 12) Τράπεζα της Ανατολής. 13) Πανελλήνιος Τράπεζα. 14) Η Τράπεζα Ιδιοκτησίας. 15) Τράπεζα Ελληνικής Εμπορικής Πίστωσης. 16) Τράπεζα Θεσσαλίας. 17) Μετοχικόν Ταμείον Στρατού. 18) Hellenic Bank Trust Company. 19) Αμέρικαν Εξπρές Κόμπανυ Ινκ. 20) Commercial Bank of the Near East LTD 53.

ΙΒ'. ΕΝΕΧΥΡΟΔΑΝΕΙΣΤΗΡΙΑ 9.**ΙΓ'. ΞΕΝΟΔΟΧΕΙΑ.****ΣΥΝΟΛΟ: 146 ή 5, 47%****ΙΔ'. ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ**

I. Ατμόπλοια.

II. Σιδηρόδρομος. 1) Δρομολόγια ΣΠΑΠ (Σιδηρόδρομοι Πειραιώς – Αθηνών – Πελοποννήσου). 2) Εταιρεία «Σιδηρόδρομος Θεσσαλίας» 12.

III. Αεροπλοΐα. «Ελληνική Εταιρεία Α.Ε. Εναερίων Συγκοινωνιών» «Compagnie Air Orient» 2.

ΙΕ'. ΠΡΟΕΚΚΛΟΓΙΚΕΣ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΥΤΩΝ 6.**ΣΥΝΟΛΟ: 99 ή 3, 7%****ΙΣΤ'. ΕΛΕΥΘΕΡΟΣ ΧΡΟΝΟΣ. ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ. ΔΙΑΣΚΕΔΑΣΗ**

1) Κινηματογράφος. α') Νέα Τεχνολογία 22. β') Αίθουσες. γ') Διαφημίσεις ταινιών. 2) Θέατρο. 3) Οπερέτα 20. 4) Εκδρομές 9. 5) Τυχερά παιχνίδια. α') Λαχεία. Λαχείο του Στόλου. Άλλα λαχεία 11. β') Καζίνο Λουτρακίου, Ελευσίνιας, Διονύσου. Παιγνίδια χαρτα 5. γ') Ιππόδρομος του Φαλήρου 3. 6) Γραμμόφωνα. Δίσκοι. Ραδιόφωνα 13. 7) Κέντρα Διασκέδασης. Καφενεία. Ζυθοπωλεία. Εστιατόρια (1879-1930) 49. 8) Βιβλιοπωλεία – Χαρτοπωλεία. α') Πάλλη – Κοτζιά (1883-1903) 16. β') Άλλα καταστήματα (-) 35. 9) Εκδοτικοί Οίκοι (1926) 10) Βιβλιοδεσία 6.

ΙΖ'. ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ – ΚΑΤΑΧΩΡΙΣΕΙΣ – ΑΓΓΕΛΙΕΣ

1) Νέων Εφημερίδων 14. 2) Περιοδικών 17. 3) Βιβλίων 15.

ΙΗ'. ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ κ.λπ.:

1) Τυπογραφείων. 2) Ειδών τυπογραφίας, μηχανών τυπογραφικών, νέων τεχνολογιών 39.

ΣΥΝΟΛΟ: 275 ή 10, 30%**ΣΥΝΟΛΙΚΟΣ ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΩΝ : 2.669****Προτεινόμενα πεδία αξιοποίησης του διαφημιστικού υλικού:**

1. Επεξεργασία του ίδιου του μηνύματος. Η γλώσσα. Η δομή. Ο συντάκτης του, που στις πρώτες δεκαετίες δεν είναι επαγγελματίας, επιλέγει την αναλυτική περιγραφή των ιδιοτήτων του προϊόντος. Το αφηγηματικό μέρος του σλόγκαν είναι σαφές και αναλυτικό. Επίκληση στην αυθεντία και το έγκυρο όνομα του κατασκευαστή - παραγωγού, η κληρονομι-

κή ειδικότητα των κατασκευαστών, τα απονεμηθέντα βραβεία σε ελληνικές και διεθνείς εκθέσεις, το τιμητικό προνόμιο προμηθείας π.χ. της ΑΒΥ του Διαδόχου, του Στρατού κ.λπ. Συχνά δίγλωσση περιγραφή, γαλλικά, αγγλικά και ελληνικά. Πλούσια χρήση επιθέτου.

2. Αξιοποίηση των περιεχόμενων οικονομικών στοιχείων του μηνύματος. Σε πολλές διαφημίσεις αναγράφονται οι τιμές των πωλούμενων αγαθών (τροφίμων και ειδών ρουχισμού). Έχουμε έτσι εικόνα του κόστους ζωής σε βασικά καταναλωτικά αγαθά.
3. Σχεδόν όλες οι διαφημίσεις αναγράφουν τη διεύθυνση του καταστήματος που διαθέτει το προϊόν. Μια προσπάθεια χαρτογράφησης του εμπορικού κόσμου της Αθήνας θα είχε ενδιαφέρον.
4. Την ανταγωνιστικότητα της αγοράς σε κάθε προϊόν.
5. Την εκπροσώπηση της επαρχιακής παραγωγής στην Αθήνα.
6. Την τιμή στο τέλος της καταχώρισης.

Στρατής Βασίλενας

ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ: ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΕΝΟΣ ΤΟΠΟΥ
ΣΤΟ ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ ΔΥΟ ΑΙΩΝΩΝ (ΣΑΜΟΣ 1895-1914)

ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΝ Gillian Dyer,¹ «Η διαφήμιση ανέκαθεν αποτελούσε μορφή επικοινωνίας και σημαίνοντα κοινωνικό θεσμό, και γι' αυτό πρέπει να αντιμετωπίζεται ως μέρος μιας ιστορικής και κοινωνικής διαδικασίας, συνδεδεμένη στενά με την οικονομία των δυτικών βιομηχανοποιημένων κρατών». Η μελέτη των διαφημίσεων συνεπώς, αν και αποτελεί έναν από τους πλέον ενδιαφέροντες τομείς έρευνας, πρέπει να αντιμετωπίζεται με ιδιαίτερο σκεπτικισμό και προσοχή.

Με μόνα όπλα τις διαπιστώσεις από τη μελέτη των διαφόρων καταχωρίσεων κινδυνεύουμε να οδηγηθούμε σε ιστορικές πλάνες και λάθη, καθώς κάθε διαφήμιση χωριστά αποτελεί στην ουσία μια εικόνα της πραγματικότητας, όχι όμως και την ίδια την πραγματικότητα. Όσο μεγαλύτερο είναι το σύνολο των καταχωρίσεων για μια εποχή, τόσο περισσότερες εικόνες γι' αυτή θα έχουμε, ποτέ όμως όλη την ιστορική της πραγματικότητα. Θα μπορούσε λοιπόν να θεωρηθεί ότι το σύνολο των διαφημίσεων αποτελεί ουσιαστικά το άτυπο «ημερολόγιο» ενός τόπου, καθώς μελετώντας το ζεις αυτόν τον τόπο στην πορεία του και στις διάφορες ιστορικές διαδρομές του. Κοινωνίες και περιοχές ολόκληρες νεκρανασταίνονται, υποφέρουν και ευημερούν, και οι διαφημίσεις, καθώς καταγράφονται από τους ερευνητές, γίνονται τεκμήρια, όχι όμως και αποδείξεις. Οι λόγοι αυτής της ιδιαιτερότητας είναι πραγματικά πολλοί και σύνθετοι, με σπουδαιότερο απ' όλους το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων.

Σε ποιους απευθύνονται οι διαφημίσεις, ποιοι διαβάζουν με λίγα λόγια τις εφημερίδες και ποιοι σε τελική ανάλυση έχουν τη δυνατότητα μελετώντας τες να επηρεαστούν και συνεπώς να καταναλώσουν; Πρόκειται για ερωτήματα καιρία, που, μόνο εάν απαντηθούν με προσοχή και σαφήνεια, θα μπορέσουν να προσδιορίσουν και την αξιοπιστία των όποιων συμπερασμάτων. Έτσι, εκείνο που προέχει είναι η πολύ καλή γνώση της ιστορίας κάθε εποχής προκειμένου να περιοριστούν όσο γίνεται περισσότερο οι πιθανότητες λάθους.

Στόχος αυτής της εργασίας, η οποία αποτελεί ουσιαστικά τη σύζευξη δύο

1. Gillian Dyer, *Η διαφήμιση ως επικοινωνία*, μτφρ. Αγγελική Σπυροπούλου (Αθήνα 1993) 28.

αντίστοιχων προσπαθειών για τα χρόνια 1895-1899² και 1900-1914,³ είναι να παρουσιαστούν όσο το δυνατό καλύτερα ορισμένες από τις σπουδαιότερες πτυχές της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής της Σάμου τις συγκεκριμένες χρονικές στιγμές, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται μέσα από τις διαφημίσεις των εφημερίδων της εποχής. Αρχικός σκοπός ήταν βέβαια η διερεύνηση σπουδαίων στιγμών και γεγονότων, όπως λ.χ. η εισβολή των πετρελαιομηχανών και του ηλεκτρισμού,⁴ η μεγάλη καταστροφή του 1922 και το κύμα της προσφυγιάς που δεν άφησε ανέγγιχτη καμία γωνιά της Ελλάδας και που προφανώς σημάδεψαν και χαρακτήρισαν το νησί της Σάμου ολοκληρωτικά. Δυστυχώς, εξαιτίας της πληθώρας των διαφημίσεων, κατέστη αδύνατο να αγγίξουμε το χρονικό όριο των πρώτων τριάντα ετών στον 20ό αιώνα, που από την αρχή είχαμε θέσει, και τελικά περιοριστήκαμε ως το 1914.

Για την κοινωνία της Σάμου στο μεταίχμιο των δύο αιώνων το σίγουρο είναι ότι οι οικονομικές δυνατότητες είναι ιδιαίτερα περιορισμένες. Το νησί στηρίζεται σε μια οικονομία αμιγώς γεωργική, με κύρια προϊόντα παραγωγής πρωτίστως το λάδι, το κρασί και δευτερευόντως τα καπνά. Το 67,72% των ανδρών του νησιού ασχολούνταν με τη γεωργία κυρίως αλλά και τη ναυτιλία, ενώ αυτοί που είχαν καταχωρηθεί ως έμποροι ήταν μόνο το 3,57%.⁵ Οι οικονομικές δυνατότητες συνεπώς της πλειονότητας του πληθυσμού της σαμιακής περιφέρειας δεν ήταν και τόσο ικανές ώστε να επιτρέπουν την αγορά εφημερίδων.⁶ Επιπλέον αξίζει να προστεθεί

2. Μελετήθηκαν οι εφημερίδες *Ευνομία*, *Πατρίς* και *Φως* που εκδίδονταν στη Σάμο κατά τη συγκεκριμένη περίοδο. Τα έντυπα αυτά, όπως και όσα θα αναφερθούν στη συνέχεια της μελέτης, φυλάσσονται στα ΓΑΚ - Αρχεία Νομού Σάμου και στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Σάμου. Βλ. Στρατής Βασιλένας, «Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Σάμου μέσα από τη διαφήμιση (1895-1899)», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. Β' (Αθήνα 1998) 69-94.

3. Μελετήθηκαν οι εφημερίδες *Νέα Ζωή* 1901, *Πρόσδος* 1905-1907, *Νέα Σάμος* 1908-1912 και *Αιγαίον* 1912-1914. Στρατής Βασιλένας, «Η διαφήμιση στο σαμιακό Τύπο 1900-1914. Μία φωτογραφία με οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις», *Πρακτικά του Συνεδρίου Ο Τύπος στη Σάμο. Αναπαράστασεις της Τοπικής Κοινωνίας. 19ος-20ός αιώνας* (Αθήνα 2003) 147-170.

4. Μπορεί η πρωτεύουσα να ηλεκτροφωτίστηκε ήδη από το 1911, ωστόσο προκαλεί εντύπωση που στις διαφημίσεις δεν παρατηρήθηκε καμία ανάλογη ή σχετική διαφήμιση. Η κυριαρχία του πετρελαίου και της ασετυλίνης είναι αδιαμφισβήτητη ακόμη.

5. Τα συγκεκριμένα στοιχεία έχουν εντοπιστεί στα επίσημα αρχεία των υπηρεσιών της Ηγεμονίας, τα οποία είναι δημοσιευμένα στην *Επετηρίδα της Ηγεμονίας Σάμου* των ετών 1895, 1896, 1897 και 1898. Μετά τη δημιουργική αξιοποίησή τους προκύπτουν: 57,4% γεωργοί, 4,5% κτηματίες, 3,97% ναυτικοί, 1,06% αλιείς και 0,79% ναυπηγοί. Οι τόμοι της ΕΗΣ φυλάσσονται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Σάμου.

6. Θα ήταν σφάλμα για τον οιονδήποτε μελετητή εάν δεν υπολόγιζε από την αρχή τις τρομακτικές συνέπειες που είχε για την οικονομία της Σάμου η μεγάλη γεωργική κρίση, λόγω της φυλλοξήρας, που την είχε πλήξει από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 ως και τα μέσα της επόμενης δεκαετίας του 1890. Μια κρίση από την οποία ο τόπος χρειάστηκε πάρα πολύ χρόνο για να ορθοποδήσει.

και η άσχημη κατάσταση του συγκοινωνιακού δικτύου, το οποίο ήταν ως επί το πλείστον ονήλατο, με αποτέλεσμα να γίνονται δύσκολα και κυρίως χρονοβόρα οι μετακινήσεις από περιοχή σε περιοχή και οι επαφές με τα αστικά κέντρα να είναι περιορισμένου αριθμού και συχνότητας. Βέβαια το Ηγεμονικό Ταχυδρομείο είχε άρτια οργάνωση και οι εφημερίδες που διανέμονταν κυρίως με το σύστημα των συνδρομών ήταν σχετικά πιο εύκολο να διακινήθούν, όμως δεν είναι δυνατόν να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η μορφωτική στάθμη των κατοίκων της περιφέρειας ήταν κάτω του μετρίου. Με βάση συνεπώς όλα τα προηγούμενα δεδομένα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το αναγνωστικό κοινό των εφημερίδων αποτελείτο κυρίως από όσους γνώριζαν γραφή και ανάγνωση και όσους είχαν την οικονομική δυνατότητα να αγοράσουν τα διάφορα έντυπα, κατά γενική ομολογία δηλαδή από τους αριστοκράτες και τους κατοίκους των πόλεων. Κάτι τέτοιο διαφαίνεται επίσης και από την ποιότητα, κυρίως όμως από την ουσία των καταχωρίσεων που ερευνήθηκαν.⁷

Δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο ότι τα καταστήματα και οι επιχειρήσεις που διαφημίζονται έχουν έδρα τους ως επί το πλείστον τα δύο μεγάλα αστικά κέντρα του νησιού, το Βαθύ και το Καρλόβασι, τη Σμύρνη ως τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα και πολύ λιγότερο άλλες περιοχές κυρίως του ελλαδικού χώρου.⁸ Επίσης, ανάλογα με το αναγνωστικό κοινό είναι φυσικό ότι θα κινούνταν και το πνεύμα των διαφημίσεων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι καταχωρίσεις, ιδιαίτερα της περιόδου 1895-1900 αλλά και οι ακόλουθες, σε πολύ μικρότερο όμως βαθμό (τους λόγους θα τους δούμε παρακάτω), να παρουσιάζουν μια εικόνα της σαμιακής κοινωνίας και οικονομίας εξωραϊσμένη, ειδυλλιακή θα λέγαμε, που όμως δεν ανταποκρινόταν στη συνολική πραγματικότητα,⁹ μια εικόνα καθαρά αστική και αριστοκρατική:¹⁰ «Οι Σάμιοι αστοί κατέβαλαν μεγάλη προσπάθεια ώστε να παρακολουθήσουν και να συμβαδίσουν με το πνεύμα της Ευρωπαϊκής Αριστοκρατίας. Τους άρεσε να ντύνονται όμορφα και φροντισμένα, να διαβάσουν και κατά κανόνα να προσέχουν ιδιαίτερα την υγεία τους. Ως επιχειρηματίες αλλά και ιδιώτες, είχαν την πολυτελή δυνατότητα να ασφαλίζουν τις περιουσίες τους,¹¹ αλλά και να ανανε-

7. Βλ. και υποσημειώσεις 12 και 13.

8. Αυτή η κατάσταση βέβαια αλλάζει άρδην, κυρίως μετά το 1900.

9. Είναι χαρακτηριστική η παρατήρηση του Σωκράτη Ιωαννίδη στην εφημερίδα *Ευνομία* (αρ. φ. 154/2 Απρ. 1898) ότι όλους (όχι μόνο τους πλουσίους) τους έχει κυριέψει η μανία της πολυτέλειας για τα σπίτια, την επίπλωση, τα ρούχα των γυναικών, τα ειδικά ζαχαροπλαστεία, τις υπερβολικές δαπάνες για χοροεσπερίδες ή άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις, ενώ απουσιάζουν τα ανάλογα εισοδήματα και η σωστή οικονομική ανάπτυξη. Βλ. Ελπίδα Κατσικογιάννη, «Μια πόλη υποδέχεται τους επισκέπτες και τους παροδίτες», στον τόμο *Η πόλη της Σάμου. Φυσιολογία και εξέλιξη*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα 1998) 121.

10. Στρατής Βασίλενας, «Η κοινωνική και οικονομική ζωή της Σάμου ...», ό.π., 88.

11. Κατά την πρώτη περίοδο 1895-1899 υπήρξε μια διαφημιστική έκρηξη όσον αφορά τις ασφαλιστικές εταιρείες, κυρίως αυτές που αφορούσαν σε ναυτιλιακά ζητήματα και πυρκαγιές,

ώνουν τις επιχειρήσεις τους με προϊόντα από τις αγορές της Σμύρνης κατά κύριο λόγο, της Κωνσταντινούπολης, του Πειραιά, της Αθήνας αλλά και άλλων σπουδαίων Ευρωπαϊκών αγορών, όπως της Γαλλικής.¹²

»Η σαμιακή οικονομία δεν αντιμετώπιζε ιδιαίτερα προβλήματα, στερούνταν όμως βαριάς βιομηχανίας καθώς και πρώτων υλών, όπως για παράδειγμα σιδήρου. Στηριζόταν κυρίως στην παραγωγή κρασιού και ελαιολάδου,¹³ αλλά της έλειπε η παραγωγή σιτηρών. Αυτό ακριβώς έσπρωχνε πολλούς Σαμίους να περάσουν στα απέναντι μικρασιατικά παράλια, προσπαθώντας να εξασφαλίσουν τα προς το ζην. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα οι σχέσεις Σάμου και Σμύρνης παρουσιάζονται ακόμη πιο στενές και δικαιολογείται η επιλογή πολλών καταστηματαρχών της δεύτερης, να διαφημιστούν στις εφημερίδες του νησιού».

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση του συνόλου των καταχωρίσεων φρόνιμη είναι και μια σύντομη παρουσίαση της φυσιολογικής τους μέσα από τα έντυπα που καταχωρίζονται. Κύριος διαφημιστικός χώρος για τις εφημερίδες είναι η τέταρτη τους σελίδα. Σ' αυτή, που ήταν και η τελευταία του φύλλου, άρα και η πλέον εύκολη να ιδωθεί και να προσεχθεί από τον οποιονδήποτε περιέργο, ακόμη και αν δε διάβαζε το έντυπο, καταχωρίζονταν οι περισσότερες διαφημίσεις, είχαν συ-

κάτι που από το 1900 και μετά δεν το εντοπίζουμε, μια και ανάλογες καταχωρίσεις λείπουν εντελώς. Πράγματι οι πυρκαγιές εκείνη την εποχή ήταν τόσο πολύ συχνές που είχαν γίνει σχεδόν μόνιμη στήλη στις εφημερίδες του νησιού. Πρόκειται για ένα πρόβλημα που, εάν μελετηθεί, ίσως οδηγήσει σε πολύ χρήσιμα συμπεράσματα. Μία από τις πολλές εικασίες για την πηγή του προβλήματος είναι ότι οι ίδιοι οι ιδιοκτήτες έβαζαν τις φωτιές προκειμένου να εισπράξουν στη συνέχεια τα ασφαλιστρα με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία της εποχής. Είναι όμως παρακινδυνευμένο.

12. Οι διαφημίσεις που κυριαρχούσαν στις εφημερίδες τη χρονική περίοδο 1895-1899 αναφέρονται κυρίως στο εμπόριο υφασμάτων (9,3%), στα καταστήματα γενικού εμπορίου (8,97%) και ακολουθούν με 7,05% τα βιβλία και περιοδικά, με 5,77% τα ξενοδοχεία – εστιατόρια – καφενεία και με 5,45% τα οινοπωλεία. Τα συγκεκριμένα ποσοστά σχετίζονται με το σύνολο των πρωτοεμφανιζόμενων καταχωρίσεων της περιόδου που ανάγεται σε 312.

13. Τη συγκεκριμένη περίοδο οι διαφημίσεις γεωργικού ενδιαφέροντος είναι σε σχέση με το σύνολο των πρωτοεμφανιζόμενων διαφημίσεων ελάχιστες (καπνά, γεωργικά φάρμακα, φυτώρια, ελαιουργεία κ.τ.λ. μόλις το 4,81%). Γίνεται έτσι φανερό ότι οι καταχωρίσεις δεν προορίζονταν να συγκινήσουν τον ευρύτερο γεωργικό πληθυσμό του νησιού αλλά αυτούς που είχαν τη δυνατότητα να αγοράσουν εφημερίδες, δηλαδή την τοπική αριστοκρατία. Ακόμη και οι καταχωρίσεις που αφορούσαν σε οινοπωλεία δεν θα μπορούσαν να είναι ενδεικτικές για την εικόνα του αναγνωστικού κοινού, καθώς η πελατεία τους ήταν άνθρωποι που δεν είχαν τη δυνατότητα να παράγουν κρασί, άνθρωποι των πόλεων. Σε μια κοινωνία που ήταν κυρίως γεωργική και που προφανώς η πλειονότητα των οικογενειών αγωνιζόταν να εξασφαλίσει μια σχετική αυτάρκεια, ήταν φυσικό να διαθέτουν κτήματα με ελαιόδενδρα μα και μικρούς ή μεγάλους αμπελώνες, κι αν ακόμη δε συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε εξασφάλιζαν το απαραίτητο κρασί για τις οικογενειακές ανάγκες από τις τοπικές μικρές αγορές των χωριών και βεβαίως δεν ανέμεναν να πληροφορηθούν σχετικά από τις διαφημίσεις των εφημερίδων.

γκεκριμένες θέσεις και εμφανίζονταν για πολύ μεγάλα χρονικά διαστήματα. Ως και το 1900 οι πρωτοεμφανιζόμενες καταχωρίσεις συναντώνται και στην τρίτη σελίδα, σε μικρότερες διαστάσεις όμως και περισσότερο με τη μορφή μικρών αγγελιών και ανακοινώσεων, παρά με την κλασική μορφή της τέταρτης σελίδας, και βέβαια χωρίς τους πηχυαίους και βαρύγδουπους τίτλους που έκαναν γνωστό το όνομα του καταστήματος ή του επιχειρηματία. Μετά το 1900 όμως σποραδικά εμφανίζονται καταχωρίσεις και στη δεύτερη σελίδα, ενώ αυτές της τρίτης σελίδας αρχίζουν σιγά σιγά να εντάσσονται μέσα στις στήλες των τοπικών ειδήσεων εισάγοντας έτσι τη λογική της έμμεσης διαφήμισης. Εκείνο που αξίζει να επισημανθεί είναι ότι ολοσέλιδες ή πρωτοσέλιδες διαφημίσεις δε συναντώνται παρά σε ελάχιστες περιπτώσεις.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον εντούτοις προκαλεί η διαφημιστική τακτική που ακολουθήθηκε για την προβολή των διαφόρων επιχειρήσεων και προϊόντων ιδίως πριν το 1900. Εκτός από τις τιτλοφορήσεις με τον τίτλο ή την επωνυμία του καταστήματος ή του επιχειρηματία, όπως επίσης με τους γνωστούς τίτλους ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΙΣ, ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΙΣ και ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΙΣ αλλά και ΣΠΕΥΣΑΤΕ, ΤΡΕΞΑΤΕ, ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΕΥΚΑΙΡΙΑ, έχουμε και μια έντονη προσπάθεια να προκληθεί το αναγνωστικό ενδιαφέρον του κοινού με διάφορους επιθετικούς προσδιορισμούς όπως «θαυμάσιον τυλοφθόρον», «οίνος τονωτικός» κ.ά. Παράλληλα συναντώνται τίτλοι στη γαλλική γλώσσα όπως «Modiste» και «École Française» αλλά και άλλων που συνοδεύονταν από κάποιους στίχους ή ρήσεις. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η καταχώριση του οδοντιάτρου Καρφοπούλου: «*Pas de dent pas de santé. (Magitot)/Άνευ οδόντων υγεία δεν υπάρχει./Ουκ έστιν κάλλος άνευ οδόντων*», καθώς και μία ολοσέλιδη διαφήμιση¹⁴ όπου ο διαφημιζόμενος καταστηματάρχης Μ. Π. Λιβορνέζ, προκειμένου να διαφημίσει συγκεκριμένη φίρμα σαπουνιού και μπογιές ρούχων, παρέθετε ένα ιδιαίτερα διασκεδαστικό ποίημα.

Την πρώτη, ωστόσο, δεκαπενταετία του αιώνα οι διαφημίσεις παρουσιάζονται πιο λιτές και φτωχές από αυτές της περιόδου 1895-1899. Ελάχιστα υδατογραφήματα έως καθόλου, και το πιο σημαντικό, λείπει το ευρηματικό χιούμορ και όλο εκείνο το ευδιάθετο, χαρούμενο στυλ του ντόπιου εμπόρου, επιχειρηματία που έψαχνε να βρει κάθε τρόπο, προκειμένου να προκαλέσει το ενδιαφέρον του κοινού. Οι καταχωρίσεις είναι πιο σοβαρές και αγγίζουν περισσότερο το στυλ και τη νοοτροπία την ευρωπαϊκή. Αυτό που θα προσελκύσει τη *Σεβαστή Πελατεία* δεν είναι τα αστεία και τα λογοπαίγνια, αλλά η δοκιμασμένη αξία του προϊόντος, οι διαπιστεύσεις από διάσημους οίκους του εξωτερικού ή και της Ελλάδας, τα πτυχία και φυσικά οι επιτυχίες. Η μόνη μέθοδος που εφαρμόζεται για να προκληθεί το ενδιαφέρον του αναγνωστικού κοινού είναι ο έντονος χρωματισμός των γραμμάτων.

14. Εφ. *Ευνομία*, φ. 145 (29 Ιαν. 1898) 4.

Δεν θα δούμε πλέον τίτλους εντυπωσιασμού, όπως στο παρελθόν, παρά μόνο τους απλούς, κλασικούς και τετριμμένους, ενώ πολύ συχνά συναντώνται και καταχωρίσεις χωρίς κάποιον ιδιαίτερο τίτλο, ιδίως εάν πρόκειται για έμμεσες διαφημίσεις. Η πιο συχνή παρουσίαση έμμεσων διαφημίσεων γίνεται μέσα από τις στήλες των τοπικών ειδήσεων με τον γενικό τίτλο ΜΙΚΡΑΙ ΕΙΔΗΣΕΙΣ ή ΤΗΣ ΕΒΔΟΜΑΔΟΣ. Παράλληλα συναντώνται και αρκετές καταχωρίσεις υπό τη μορφή της ανακοίνωσης ή της παρότρυνσης από την ίδια την εφημερίδα όπως ΣΤΗΡΙΞΑΤΕ ΤΗΝ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΝ ΜΑΣ, ή των ευχαριστιών από κάποιους πολίτες με τον τίτλο ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΡΙΟΝ. Ακολουθείται όμως μια άλλη τακτική που αγγίζει περισσότερο τη λογική της σύγχρονης διαφήμισης όπως την ξέρουμε: η επανάληψη.

Προσεγγίζοντας ιστορικά τις αρχές του 20ού αιώνα για τη Σάμο, αυτές χαρακτηρίζονται από τον έντονο εθνικό προσανατολισμό των Σαμιωτών, την προσπάθεια διείσδυσης των ελληνικών κεφαλαίων στην περιοχή, τη δολοφονία του τυραννικού ηγεμόνα Κοπάση και την κυριαρχία του Θεμιστοκλή Σοφούλη στα πολιτικά δρώμενα και φυσικά την ένωση με την Ελλάδα.

Η οικονομία της Ηγεμονίας εκείνη την εποχή εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από τη συγκυρία του εξωτερικού εμπορίου, καθώς οι έμμεσοι φόροι από τις εισπράξεις των τελωνειακών δικαιωμάτων κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος των συνολικών εσόδων, σε αντίθεση με τους άμεσους φόρους. Έτσι η συνολική εξασθένιση του εξωτερικού εμπορίου έπληττε τα γεωργικά στρώματα όχι μόνον άμεσα αλλά και έμμεσα, καθώς εξαιτίας της μείωσης των δημοσίων εσόδων μειώνονταν σημαντικά κονδύλια όπως αυτά για την υγεία, την παιδεία, τη γεωργία και την κοινωνική πρόνοια.¹⁵ Το αρνητικό κλίμα έχει διαμορφωθεί με τη μεγάλη καταστροφή στις αμπελοκαλλιέργειες¹⁶ και ένα γενικότερο πλήγμα στη γεωργία, των οποίων τα αποτελέσματα θα ταλανίζουν την οικονομική και κοινωνική ζωή του νησιού τουλάχιστον ως τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα. Δεν είναι νομίζω διόλου τυχαία η περίπτωση ενός αμπελοκαλλιεργητή από τους Μυτιληνιούς που στην εφημερίδα *Νέα Ζωή*,¹⁷ προφανώς κατατρομαγμένος από τις οικονομικές επιπτώσεις της φυλλοξήρας, δημοσιεύει μια ανακοίνωση με την οποία δηλώνει ότι τα αμπέλια του στην περιοχή «*Ποτάμιαίς*» των Μυτιληνίων με αμερικανικά κλήματα δεν έχουν προσβληθεί από τη νόσο της φυλλοξήρας και μάλιστα προκαλεί, όποιον επιθυμεί, να τα επισκεφθεί προκειμένου να διαπιστώσει το αληθές των λόγων του. Η κατάσταση όμως αυτή φαίνεται να προϋπήρχε ήδη από τα

15. Θανάσης Καλαφάτης, «Τραπεζικές παρεμβάσεις και τοπική οικονομία (Σάμος 1880-1930)», *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, (Αθήνα 1998), τ. Β', 30.

16. Στρατής Βασιλένας, «Τα δύσκολα χρόνια της κρίσης στην αμπελοκαλλιέργεια. 19ος αιώνας», στον τόμο *Σάμος, η κυρά των αμπελιών* (Αθήνα 2000) 71-72.

17. Εφ. *Νέα Ζωή*, φ. 63 (1901) 3.

τέλη του προηγούμενου αιώνα καθώς αναφέρει ο Γ. Μουτάφης¹⁸ και συμπληρώνει ο Θ. Σαρηγιάννης: «Οι αγρότες της Σάμου αντικρύζουν κατάματα την εξαθλίωση και τη δυστυχία. Διέξοδος δεν υπάρχει. Καταφεύγουν στο δανεισμό. Οι όροι είναι επαχθείς. Δεν μπορούν να ανταποκριθούν. Οδηγούνται στη χρεοκοπία. Το δικαστήριο προχωράει σε αναγκαστική κατάσχεση του ακινήτου του οφειλέτου που εκτιμά ο δήμαρχος. Στους πλειστηριασμούς το πρωί της Κυριακής σε καφενεία της πλατείας οι δανειστές περιμένουν να φθάσει η ώρα που οι οφειλέτες δεν θα μπορούν να ανταποκριθούν ούτε στις χαμηλότερες προσφορές. Έτσι κατεβαίνουν στο μισό και ακόμη χαμηλότερα της εκτιμηθείσης αξίας. Φτώχεια, εκμετάλλευση, απογοήτευση. Οι απαλλοτριώσεις ήταν αναγκαστικές. Οι φτωχοί έχαναν τα κτήματά τους. Αργότερα με τη φυλλοξήρα έχαναν και οι πλούσιοι που δάνειζαν, διότι τα αμπέλια δεν είχαν πλέον καμία αξία».¹⁹

Η οικονομική ανέχεια στο παρελθόν οδηγούσε πλήθος νέων Σαμίων για μεγάλη χρονικά διαστήματα του έτους στα απέναντι μικρασιατικά παράλια ως θεριστές και εποχιακούς εργάτες προκειμένου να ανταποκριθούν στις δυσκολίες επιβίωσης. Τώρα οι πολιτικές εξελίξεις και η ενσωμάτωση με την Ελλάδα άγγιξαν πολιτικά και εθνικά τις ψυχές των Σαμίων μα ταυτόχρονα οδήγησαν το νησί σε μια θέση εντελώς διαφορετική. Η ακμάζουσα Σάμος, που λάμπρυνε τη θέση της από τη λαμπρότητα της Σμύρνης, ενός απ' τα σπουδαιότερα εμπορικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου, έγινε παραμεθόριος. Το τεράστιο κύμα μεταναστών που γιγαντώθηκε στα μέσα της πρώτης δεκαετίας, ως αιμορραγία έμφυχου δυναμικού, μιας και αφορούσε κυρίως στις πιο παραγωγικές ηλικίες 20-45 χρόνων, αποτέλεσε ουσιαστικά, μαζί με ό,τι προηγήθηκε αυτού, την αρχή του τέλους της απαστράπτουσας Σάμου, του Μικρού Παρισιού, όπως οι περιηγητές²⁰ χαρακτήριζαν την πρωτεύουσα στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Είναι άλλωστε χαρακτηριστικό ότι και το σύνολο των προσφύγων από την Κρήτη που ήρθαν στο νησί τον Ιανουάριο του 1897 τελικά δεν παρέμεινε, αλλά μετά από κάποιο χρονικό διάστημα, εκτός κάποιων εξαιρέσεων, μετακινήθηκε προς το Ελληνικό Βασίλειο ή επέστρεψε στην Κρήτη.²¹ Τα σοβαρά οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα της εποχής αντικατοπτρίζονται κυρίως από αρκετές διαφημίσεις υπερατλαντικών ταξι-

18. Γιώργος Μουτάφης, «Ιστορικοί προβληματισμοί σχετικά με τη Σαμιακή Ηγεμονία 1867-1876», *Τοπική Ιστορία και Αρχαία, Πρακτικά Διημέρου (Σάμος 1992)* 185.

19. Θεόδωρος Σαρηγιάννης, «Η κρίση στη γεωργία της Σάμου το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, αφετηρία οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων», *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. Β', ό.π., 237.

20. Μ. Ενεπεκίδης, *Αρχιπέλαγος, Ίμβρος, Τένεδος, Λήμνος, Λέσβος, Χίος, Σάμος, Πάμμος, 1800-1923*, Εστία (Αθήνα 1988) 250-260.

21. Αγγέλα Χατζημιχάλη, «Πρόσφυγες στην πόλη της Σάμου (19ος-20ός αιώνας)», *Η πόλη της Σάμου. Φυσιογνωμία και εξέλιξη*, Πρακτικά Συνεδρίου (Αθήνα 1998) 256.

διών προς την Αμερική. Τιτλοφορούνται «Διά τους Μετανάστες» και στα περιεχόμενά τους είναι ενταγμένες πληροφορίες για την ημέρα και την ώρα αναχώρησης, το πλοίο, τις ανέσεις που πιθανώς να προσφέρει, τα ναύλα, ενώ αναφέρονται οι ενδιαμέσοι σταθμοί και οι απαραίτητες ίσως μετεπιβιβάσεις και, τέλος, οι πράκτορες στους οποίους μπορούν να απευθυνθούν οι ενδιαφερόμενοι. Στην πραγματικότητα οι συνθήκες των ταξιδιών ήταν πολύ άσχημες και απάνθρωπες,²² ωστόσο οι εταιρείες φρόντιζαν στις καταχωρίσεις τους να παρουσιάζουν μια κατάσταση ιδανική.²³ Όσοι είχαν ήδη ταξιδέψει περιέγραφαν με τους χειρότερους χαρακτηρισμούς τις συνθήκες του ταξιδιού αλλά και όλα όσα συναντούσαν στον Νέο Κόσμο. Κανείς όμως από τους αναξιοπαθόντες Σαμιώτες δεν έδινε σημασία, ενώ άλλοι καταφεύγουν στην εύκολη λύση της ληστοπειρατείας, η οποία αυξάνεται ιδιαίτερα αυτά τα δύσκολα για τον τόπο χρόνια.

Παράλληλα, οι γιατροί και οι μαίες που διαφημίζονται δεν παραλείπουν σχεδόν ποτέ να συμπληρώνουν στις καταχωρίσεις τους ότι δέχονται τους απόρους άνευ αμοιβής, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις εντοπίζονται επιχειρηματίες οι οποίοι, προκειμένου να διατηρήσουν την πελατεία τους, που εκ των πραγμάτων θεωρούσε τις τιμές κάποιων προϊόντων ιδιαίτερα υψηλές γι' αυτή, «επεξεργάζονταν» την ποιότητά τους. Χαρακτηριστική η καταχώριση του Κωστή Μιχαηλίδη το 1901 στην *Νέα Ζωή*,²⁴ όπου αναφέρει: «Προς ευκολίαν των πελατών μου των οποίων πολλοί δυσκολεύονται να αγοράσωσιν ολόκληρον τρουβάν τουμβεκίου, και ίνα ώσιν πεπεισμένοι ότι πωλώ εις αυτούς γνήσιον Περσικόν και καλής ποιότητος πράμα, ειδοποιώ αυτούς ότι πουλώ Τουμβεκία εκ διαλειμμάτων εις το Καπνεργοστάσιον του κ. Χαραλ. Αθανασίου».

Για πρώτη φορά συναντώνται, ιδιαίτερα τη διετία 1905-1907, πολλές καταχωρίσεις που αφορούσαν πλειστηριασμούς και δημοπρασίες κυρίως ακίνητης αλλά και κινητής περιουσίας προερχόμενης από κατασχέσεις ή ακόμη και πτωχεύσεις. Κτήματα, σπίτια, καταστήματα με όλο τους το εμπόρευμα, λέμβοι, έπιπλα ή ακόμη και μηχανήματα, βγαίνουν σε πλειστηριασμό φανερώνοντας έτσι τη δεινή ούτως ή άλλως οικονομική θέση στην οποία βρισκόταν ο τόπος. Την εικόνα αυτή συμπληρώνουν αρκετές διαφημίσεις δικηγόρων και δικηγορικών γραφείων, καθώς και οι πωλήσεις και ενοικιάσεις ακινήτων, κυρίως οικοπέδων και σπιτιών, όπως και οι πωλήσεις μηχανών πετρελαίου και ραπτομηχανών, λεβήτων και ελαιοπιεστήριων, μεταχειρισμένων όμως τις περισσότερες φορές. Επιχειρήσεις, ρούχων κυρίως, διαλύονται και εκποιούν τα εμπορεύματά τους, μοδίστρες που στο παρελθόν γέμιζαν τις εφημερίδες με τις αγγελίες τους δεν υπάρχουν παρά μόνο

22. Κ. Καλατζής, «Ο Αμερικάνος», *Απόπλους*, τχ. 6-7 (1991) 212-225.

23. Χ. Λάνδρος, «Η σαμιακή μετανάστευση τον 20ό αιώνα», *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 6 (2003-2004), Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» (Αθήνα 2003) 131-147.

24. Εφ. *Νέα Ζωή*, φ. 62 (1901) 2.

μετά το 1906, χαβιάρι, που ως είδος πολυτελείας χαρακτηρίσε τις διαφημίσεις στα τέλη του 19ου αιώνα, τώρα πια είναι ανύπαρκτο, όπως και τα χρυσοχοεία, κοσμηματοπωλεία και φωτογραφεία.

Αυξάνονται οι καταχωρίσεις που αναφέρονται σε παραγγελιοδόχους για τους Σαμιώτες της Αιγύπτου αλλά και την Ελλάδα, σε αντίθεση με αυτές για τη Σμύρνη και τη Μικρά Ασία γενικότερα. Δεν υπάρχουν ανάλογες καταχωρίσεις για τις ΗΠΑ, καθώς απ' ό,τι φαίνεται το ταξίδι ήταν οικονομικά ασύμφορο, χρονοβόρο και έκρυβε δυσκολίες, παρά την έντονη παρουσία Σαμιών εκεί. Από επίσημες στατιστικές της Ηγεμονίας, ως το 1910 είχαν φύγει από το νησί με προορισμό την Αμερική 2.340 άτομα,²⁵ ενώ μόνο το 1910 έφυγαν 743 άνθρωποι, νεαρής κυρίως ηλικίας.²⁶ Για την Αίγυπτο όμως τα πράγματα είναι διαφορετικά, καθώς ήδη εδώ και αρκετά χρόνια (1860-1870) υπήρχαν εκεί Σαμιώτες, μιας και η διάνοιξη της διώρυγας του Σουέζ είχε αποτελέσει εναλλακτική λύση για πολλούς που είχαν αντιμετωπίσει οικονομικά προβλήματα. Έτσι το 1895 στο Πορτ-Σάιντ και άλλα μέρη της Αιγύπτου ζούσαν 555 Σαμιώτες οι οποίοι είχαν και δυναμική παρουσία συγκροτώντας ακόμη και σύλλογο με την επωνυμία «Η Μεταμόρφωσις».²⁷ Οι σχέσεις λοιπόν που υπήρχαν στο παρελθόν με τη Σμύρνη τώρα πια έχουν ελαχιστοποιηθεί. Φαίνεται ότι ο πόλεμος του 1897 είχε αρχίσει να επηρεάζει έντονα και αυτόν τον τομέα. Άλλωστε και η Οθωμανική αυτοκρατορία ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα έχει περιέλθει σε βαθιά οικονομική κρίση, με αποτέλεσμα μεγάλα τμήματά της στον βαλκανικό χώρο να έχουν αποδεσμευθεί από την κεντρική εξουσία ή να έχουν ανεξαρτητοποιηθεί.²⁸ Ελάχιστες λοιπόν επιχειρήσεις με έδρα τους την πόλη διαφημίζονται, ενώ και τα ξενοδοχεία, που στο παρελθόν ήταν αρκετά, τώρα μειώνονται αισθητά. Αντιθέτως αρχίζουν σιγά σιγά να διαφαίνονται οι πρώτες ουσιαστικές επαφές με τον ελλαδικό χώρο. Αρχικά εντοπίζονται διαφημίσεις ξενοδοχείων στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο, όπως στο Καστελόριζο και στη Ρόδο, στη συνέχεια όμως απλώνονται στον Πειραιά και στην Αθήνα. Επιπλέον εμφανίζονται όλο και περισσότερες επιχειρήσεις με έδρα τους την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους, με πρώτες και καλύτερες τις διάφορες ιδιωτικές σχολές, ενώ μετά το 1912 συναντάμε και επιχειρήσεις με έδρα τη Θεσσαλονίκη, κυρίως μεγαλέμπορων και αντιπροσώπων μεγάλων εταιρειών.

Ο τόπος αρχίζει αργά αλλά σταθερά να επανακάμπτει και να βρίσκει το δρόμο του ιδίως μετά το 1910. Εμφανίζονται και πάλι επιχειρήσεις που καταδεικνύ-

25. *Εφημερίς Κυβερνήσεως της Ηγεμονίας*, φ. 728 (7 Ιουν. 1911).

26. *Εφημερίς Κυβερνήσεως της Ηγεμονίας*, φ. 729 (11 Ιουν. 1911).

27. Γιώργος Μουτάφης, «Η παρουσία των Σαμιών στη Μικρά Ασία και την Αίγυπτο κατά την Ηγεμονική περίοδο 1875-1912: Κίνητρα και καταστάσεις», *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. Β', ό.π., 125.

28. Θανάσης Καλαφάτης, «Τραπεζικές παρεμβάσεις και τοπική οικονομία (Σάμος 1880-1930)», ό.π., 29.

ουν μια καλύτερη οικονομικοκοινωνική κατάσταση. Για πρώτη φορά έχουμε διαφημίσεις καθαριστηρίων – σιδερωτηρίων, εργολάβων – μηχανικών – αρχιτεκτόνων, εφοπλιστικού γραφείου με έδρα τη Γλασκώβη, του οποίου η καταχώριση απευθύνεται προς τους Σαμίους εφοπλιστές, ναυπηγείου, ως και ινστιτούτου καλλονής το οποίο εδρεύει στην Αθήνα και οι αντιπρόσωποί του έχουν καταλύσει στο «Ξενοδοχείον της Πόλεως» και δέχονται επισκέψεις καθημερινά. Αυξάνονται οι διαφημίσεις των καφενείων και ζαχαροπλαστείων, των κατ' οίκον ιδιαίτερων μαθημάτων που αφορούν ξένες γλώσσες με έμφαση στη γαλλική, αλλά και χορού – μουσικής, των μεγαλέμπορων – αντιπροσώπων μεγάλων βιομηχανιών με έμφαση στη διανομή και πώληση μηχανημάτων διαφόρων τύπων. Τα πρακτορεία ταξιδίων κάνουν εντονότερη την παρουσία τους και κυρίως οι μεγάλες ατμοπλοϊκές εταιρείες. Το 1914 διαφημίζεται ως και η οργάνωση εκδρομής από πρακτορείο των Αθηνών στους Αγίους Τόπους (Ιεροσόλυμα), κάτι που δεν έχει ανάλογο προηγούμενο στο παρελθόν. Τα Λαχεία, όπως αυτό του Κοκκαρίου, του Μεσαίου Καρλοβάσου ή το Λαχείο του Στόλου κ.ά., περιορίζονται σημαντικά, ενώ επανεμφανίζονται πιο δραστήριοι, ή ιδρύονται, διάφοροι παλαιοί και νέοι σύλλογοι κοινωνικού ενδιαφέροντος όπως «Η Φιλόπτωχος Εταιρεία».

Αυξάνονται οι διαφημίσεις ιατρών, ως επί το πλείστον οδοντιάτρων και δερματολόγων, και ιδιωτικών κλινικών που εδρεύουν κυρίως στην Αθήνα. Η παλιά επικρατούσα λογική, βάσει της οποίας ο ίδιος ο γιατρός παρασκεύαζε τα φάρμακά του, έχει εγκαταλειφθεί προ πολλού, καθώς πλέον λειτουργούν οργανωμένα φαρμακεία. Αξιοσημείωτο βέβαια είναι ότι οι προσφορές των ιατρών και μαιών προς τους φτωχούς και απόρους συνεχίζονται, κάτι που υποδηλώνει πως τα προβλήματα για μεγάλο μέρος του πληθυσμού δεν έχουν ακόμη ξεπεραστεί.

Σε όλους τους υπόλοιπους κοινωνικοοικονομικούς τομείς η κατάσταση παρουσιάζεται όπως και στο παρελθόν, με μικρές σχετικά αποκλίσεις και διαφοροποιήσεις. Η πληθώρα των διαφημίσεων για διάφορα ποτά, με κύρια αναφορά στο κρασί αλλά και σε δύο τουλάχιστον περιπτώσεις στο ζύθο, τη νέα μόδα, το μεταξόσπορο και τα χημικά λιπάσματα, και τέλος οι συχνότατες δημοσιεύσεις διαφόρων γεωργικών δελτίων, κυρίως από γενικούς αντιπροσώπους – διανομείς γεωργικών ειδών και δη χημικών λιπασμάτων, καταδεικνύουν ότι η οικονομία του νησιού παραμένει ακραιφνώς γεωργική με έμφαση στην αμπελοκαλλιέργεια. Έχουν βέβαια αυξηθεί κατά πολύ οι διαφημίσεις που σχετίζονται με τα καπνά, κάτι που φανερώνει τη σταδιακή στρόφη που γινόταν προς την καπνοκαλλιέργεια. Η απόδοσή της σε κέρδη ήταν πολύ μεγαλύτερη, ενώ ταυτόχρονα επέτρεπε στις οικογένειες να επιστρατεύουν ολόκληρο σχεδόν το εργατικό τους δυναμικό στην παραγωγή και επεξεργασία, η οποία απαιτούσε μια σχετικά σύντομη περίοδο εντατικής εργασίας.²⁹ Πα-

29. Γιώργος Μουτάφης, *ό.π.*, 111.

ράλληλα δεν μπορεί να αγνοηθεί ότι το 1914 γίνεται πρώτη φορά αναφορά στο Σύλλογο Βυρσοδεψών Καρλοβάσου και το παράρτημά του στο Peabody Mass των ΗΠΑ. Η οικονομία του Καρλοβάσου εκείνη την εποχή στηριζόταν στη βυρσοδεψία, της οποίας οι ρίζες βρίσκονταν κάπου στις αρχές του 19ου αιώνα, αλλά αναπτύσσεται από το 1877, όταν ξέσπασε ο ρωσοτουρκικός πόλεμος και αυξήθηκε η ζήτηση κατεργασμένων δερμάτων για τις ανάγκες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας.³⁰

Η πνευματική κίνηση του νησιού φαντάζει σχεδόν ανέγγιχτη, καθώς διαφημίζεται πληθώρα βιβλίων, περιοδικών, και άλλων δημοσιευμάτων λογοτεχνικού, εμπορικού και γεωργικού ενδιαφέροντος. Παράλληλα διάφοροι θίασοι επισκέπτονται κατά καιρούς το νησί και δίνουν παραστάσεις πολλές φορές και με τη συνδρομή του ίδιου του Ηγεμόνα, ενώ μετά την περίοδο 1905-1907 υπάρχει και κινηματογράφος.

Καταλήγοντας σε κάποια συμπεράσματα οφείλουμε να λάβουμε υπόψη μας όλα εκείνα τα στοιχεία που σηματοδότησαν τα τέλη του 19ου αιώνα και απετέλεσαν ουσιαστικά την απαρχή των δυσκολιών για τον τόπο. Μπορεί οι διάφοροι περιηγητές να παρουσιάζαν κατά καιρούς μια υπερβολικά εξωραϊσμένη κατάσταση για την πρωτεύουσα κυρίως της Ηγεμονίας, μα η πραγματικότητα ήταν πολύ πιο σκληρή και δύσκολη.³¹ Η κρίση στη γεωργία και η καταστροφή της αμπελοκαλλιέργειας έκαναν τους Σαμιώτες περισσότερο φτωχούς και πιο απελπισμένους από ποτέ. Οι πτωχεύσεις και οι πλειστηριασμοί, η μετανάστευση και η σύνδεση-σύσφιξη των δεσμών με τη μητροπολιτική Ελλάδα είναι δεδομένα που επηρέασαν και άλλαξαν το κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό σύστημα του τόπου. Η ζωή άλλαξε. Νέα επαγγέλματα κυριαρχούν και το νησί προσπαθεί σιγά σιγά να εξευρωπαϊστεί. Η καπνοκαλλιέργεια και η βυρσοδεψία αρχίζουν σταδιακά να αποτελούν την εναλλακτική λύση, αν και θα περάσει ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα έως ότου γίνει αντιληπτό ότι, για την καπνοκαλλιέργεια κυρίως, τα χημικά λιπάσματα δεν αποτελούσαν πανάκεια. Οι συχνές επαφές με τη Μικρά Ασία ελαχιστοποιούνται και η Σάμος αρχίζει να στρέφεται αργά αλλά σταθερά, οριστικά και αμετάκλητα προς την Ελλάδα.

30. Δημήτρης Κροκίδης, «Η παραδοσιακή βιομηχανία της βυρσοδεψίας στα Καρλοβάσια Σάμου», *Η Σάμος από τα Βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα*, τ. Β', ό.π., 43.

31. Μ. Ενεπεκίδης, ό.π., 250-260. Παρουσιάζεται η περιγραφή του πρώσου περιηγητή Paul Lindau ο οποίος ενδεικτικά αναφέρει: «... Στη Σάμο δεν υπάρχουν πάρα πολύ πλούσιοι, αλλά ούτε και καταπιεστική φτώχεια. Γενικά επικρατεί εδώ η aurea mediocritas, η "χρυσή μετριότης", μια κάποια ευημερία για ανθρώπους ολιγαρκείς... Μολονότι είναι τόσο μικρή Ηγεμονία και τόσο μικρή η πρωτεύουσά της, παρ' όλα αυτά έχει το Βαθύ το χαρακτήρα της έδρας ενός πρίγκηπα...».

Μιχάλης Ν. Κατσιόγερρας

Η ΠΡΩΤΗ ΣΕΛΙΔΑ, ΜΙΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

ΑΣ ΑΡΧΙΣΟΥΜΕ ΜΕ μια κοινοτοπία: Η πρώτη σελίδα είναι η προθήκη της εφημερίδας. Αυτό είναι το πρώτο στοιχείο που την διαφοροποιεί από τις λοιπές σελίδες. Το δεύτερο είναι ο τίτλος, το όνομα, το λογότυπο της εφημερίδας, το οποίο βεβαίως υπάρχει και στις εσωτερικές σελίδες, αλλά όχι με την ένταση με την οποία αποτυπώνεται στην πρώτη. Το τρίτο στοιχείο είναι η δυνατότητα να διαβαστεί όχι μόνο γραμμικά ή κατά θέμα ανεξαρτήτως σειράς, αλλά και σαν σύνολο, σαν σύνταγμα πολυμερές και ταυτόχρονα ενιαίο, περισσότερο από κάθε άλλη σελίδα.

Και εξηγούμαι.

Η προθήκη

*Εφημερίς των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου, αριθμός φύλλου 1, σελίδα πρώτη, όπου περιέχεται ό,τι σημαντικότερο για τους συντάκτες της, αυτό που σήμερα θα αποκαλούσαμε προγραμματικό άρθρο, στο οποίο διακηρύσσονται οι εμφανείς στόχοι ή –όπως μας επεσήμανε χθες ο καθηγητής François Moureau– το «contenu annoncé» κάθε νέας εφημερίδας. Το συγκεκριμένο άρθρο λοιπόν, που δημοσιεύει η *Εφημερίς* της 31ης Δεκεμβρίου 1790, στην πρώτη της σελίδα αρχίζει ως εξής: «Ίδου η προ πολλού επιθυμηθείσα, και υποσχεθείσα εις την απλήν διάλεκτον εφημερίς, ως ένα νέον φυτόν, όπου ολίγον κατ' ολίγον αυξάνει, ευανθεί, και τέλος ευκαρπώντας προξενεί μύρια καλά [...]*». Στη φράση αυτή περιέχονται η είδηση της έκδοσης και της κυκλοφόρησης της εφημερίδας και το περί αυτήν σχόλιο το οποίο την παρουσιάζει «ως ένα νέον φυτόν, όπου [...] ευκαρπώντας προξενεί μύρια καλά».

Ο συνδυασμός είδησης και σχολίου είναι «είδος μεικτό, αλλά νόμιμο» στην ιστορική διαδρομή της δημοσιογραφίας, τουλάχιστον της ελληνικής, και η μεταξύ των δύο μερών αναλογίες –όπως μας έδειξε σήμερα το πρωί η Νάση Μπάλατα– είναι αντίστοιχες με την ένταση των πολιτικών, κοινωνικών και εθνικών αγώνων. Η κατάλυση αυτού του συνδυασμού είδησης και σχολίου ζητήθηκε, θεωρητικοποιήθηκε και επιβλήθηκε σε καιρούς χαλεπούς για την ελευθεροτυπία, όταν η περί δημοσίων πραγμάτων γραφή ήταν απολύτως ή υπερμέτρως ελεγχόμενη.

Συγχωρήστε μου την παρέμβαση...

Ποια όμως είναι τα κριτήρια αξιολόγησης με βάση τα οποία μια είδηση, ένα άρθρο, ένα χρονογράφημα, μια φωτογραφία ή μια γραφιστική παράσταση επιλέγεται για την πρώτη σελίδα και ακολούθως για την πρώτη, τη δεύτερη ή τη νιοστή θέση σ' αυτήν, εννοείται σε συνθήκες επαρκούς ελευθερίας του Τύπου και με την αυτονόητη προϋπόθεση ότι υπήρξε έλεγχος για την πιστότητα σε ό,τι αφορά τα ειδησεογραφικά στοιχεία;

Η απάντηση, χωρίς να είναι πλήρης, θα μπορούσε να είναι η ακόλουθη:

Τα κριτήρια αξιολόγησης και εν τέλει επιλογής προσδιορίζονται από τον ειδολογικό και τον υφολογικό χαρακτήρα της εφημερίδας, από τις πολιτικές και κοινωνικές δυνάμεις με τις οποίες συμπορεύεται ή τις ακολουθεί ή τις υπηρετεί ή τις εκφράζει ή επιθυμεί να τις εκφράσει ή και επιδιώκει να τις ποδηγητήσει από την παιδεία, την εκπαίδευση και την επαγγελματική ωριμότητα των υπευθύνων της και βεβαίως από το κοινό στο οποίο απευθύνεται, καθώς και από τυχόν στόχους διεύρυνσής του ή διείδυσης σε άλλες κατηγορίες αγοραστικού και αναγνωστικού κοινού.

Τα κριτήρια αυτά βεβαίως δεν είναι σταθερά ή της αυτής βαρύτητας εσαεί. Αλλάζουν με τους συρμούς, τις εποχές και τις τεχνικές βελτιώσεις και καινοτομίες που, μαζί με τις πολιτισμικές και γλωσσικές εξελίξεις και τα οικονομικά δεδομένα, επηρεάζουν το μέγεθος και το σχήμα όλων των σελίδων, το οπτικό και συντακτικό τους ύφος και την τυπογραφική τους πυκνότητα. Μάλιστα το συντακτικό ύφος της πρώτης σελίδας –τουλάχιστον στους τίτλους– επηρεάζεται καίρια από το μέγεθος και το οπτικό ύφος της και αναφέρομαι στα λεγόμενα ταμπλόιντ, τα οποία δεν προσδιορίζονται μόνο από το μέγεθος της σελίδας, αλλά κυρίως από την όψη της και τη θεματική της.

Ειδικότερα, στα κυρίως ειδησεογραφικού χαρακτήρα θέματα της πρώτης σελίδας υπάρχει ένα ποσοτικό κριτήριο και ένα ερώτημα, τα οποία δύσκολα μπορεί να τα παραβλέψει η διεύθυνση της εφημερίδας κατά την αξιολόγηση. Το ποσοτικό κριτήριο είναι ο αριθμός των πολιτών τους οποίους αφορά άμεσα μια είδηση. Το ερώτημα είναι τι πιθανόν θα προτάξει στην πρώτη της σελίδα η ανταγωνίστρια εφημερίδα. Βεβαίως, τα περισσότερα από τα παραπάνω κριτήρια αποδυναμώνονται ή αναιρούνται όταν υπάρχει ένα γεγονός μέγα όπως η κήρυξη ή η λήξη πολέμου.

Ο τίτλος

Ας έρθουμε τώρα στο δεύτερο –κατά συμβατική και όχι αξιολογική σειρά– στοιχείο μιας πρώτης σελίδας: τον τίτλο, το όνομα, το λογότυπο της εφημερίδας.

1. Λειτουργεί ως δηλωτικό προθέσεων σε θεματική και εμβέλεια, συχνά με τη συνδρομή και του υποτίτλου. Έτσι έχουμε τίτλους όπως *Γενική Εφημερίς της*

Ελλάδος, αλλά και Εφημερίς των Παντοπωλών, Ο Κόσμος, αλλά και Η Φωνή της Νέας Χαλκηδόνας, Ο Φίλος του Νόμου, αλλά και η Εξέγερσις.

2. Ο τίτλος μιας εφημερίδας, στοιχείο εντόνως προβαλλόμενο στην πρώτη σελίδα, είναι φορέας ιστορίας της ίδιας της εφημερίδας, αλλά και του γενικότερου περιβάλλοντός της και βεβαίως –όπως μας υπενθύμισε χθες ο κ. Λέων Β. Καραπαναγιώτης– σε άλλες εποχές ήταν στοιχείο πολιτικής ταυτότητας του φέροντος αναγνώστη, καθώς σήμερα τα («λάιφ στάιλ») περιοδικά σηματοδοτούν την αισθητική και την κοινωνική θέση ορισμένων θαμώνων κοσμικών καφετειών.

Φορέας ιστορίας λοιπόν ο τίτλος εφημερίδας. Ωστόσο, η πρόσληψη αυτής της ιστορίας είναι διαφορετική για κάθε αναγνώστη και οι κύριες και γενικά παραδεκτές αναφορές της αλλοιώνονται ή αμβλύνονται με την πάροδο του χρόνου ή επανενεργοποιούνται και διαστέλλονται σε περιόδους πολιτικών και κοινωνικών εντάσεων.

3. Ο τίτλος μιας εφημερίδας σηματοδοτεί με την εικαστική του απόδοση, με το λογότυπό του –κατά κανόνα– και το αισθητικό ύφος της εφημερίδας όταν ο χρόνος και οι αλλοιώσεις δεν το έχουν αποξενώσει από το υπόλοιπο σώμα της. Αλλά το λογότυπο δεν σηματοδοτεί μόνο το αισθητικό ύφος. Μας παρέχει ενίοτε και άλλες πληροφορίες. Ακραία περίπτωση η *Εφημερίς των αδελφών Μαρκίδων Πούλιου* (σ' αυτήν θα επανέλθουμε παρακάτω για μία ακόμα φορά) στις οποίες την πρώτη σελίδα του πρώτου φύλλου έχει τυπωθεί μόλις διακρινόμενος ο τίτλος *Εφημερίς* ως πολλοστημόριο του λογοτύπου της, το οποίο είναι μια ολόκληρη παράσταση αισιοδοξίας με κυριαρχούντα έναν ανατέλλοντα ήλιο, ενώ ένας μικρός θεός ή άγγελος κοιμίζει την *Εφημερίδα*.

Από τις τρεις αυτές ιδιότητες του τίτλου μιας εφημερίδας, νομίζω ότι η δεύτερη, δηλαδή του φορέα ιστορίας, επηρεάζει εντονότερα από τις άλλες, ως συμφραζόμενο, τον ιδεολογικό λόγο της πρώτης σελίδας, αλλά όχι με ένταση καθοριστική. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου και τις κοινωνικοπολιτικές μεταλλαγές, μπορεί η ιδεολογική ή άλλη σήμανση του λογοτύπου να είναι στον αντίποδα του τρέχοντος ιδεολογικού λόγου της εφημερίδας.

Σύνταγμα πολυμερές και ενιαίο

Ας ολοκληρώσουμε με το τρίτο ειδοποιό στοιχείο μιας πρώτης σελίδας.

Ισχυρίστηκα στην αρχή ότι το στοιχείο αυτό είναι η δυνατότητα να διαβαστεί η πρώτη σελίδα –περισσότερο από κάθε άλλη– σαν σύνταγμα πολυμερές και ταυτόχρονα ενιαίο. Εδώ ο όρος σύνταγμα νοείται ως αποτέλεσμα μιας διαδικασίας σύνθεσης κειμενικών και εικαστικών δεδομένων, τα οποία σπανίως και εξαιρετικώς μπορεί να συμπληρώνονται από εξειδικευμένα δηλωτικά δεδομένα, υλικού χαρακτήρα, όπως για παράδειγμα ένα αρωματικό μελάνι ή ένα ξεχωριστής κατασκευής χαρτί.

Το σύνταγμα αυτό είναι πολυμερές, αφού συναποτελείται από περισσότερα του ενός θέματα, ο αριθμός των οποίων σήμερα εκτεινόμενος περίπου από το 8 έως το 35 εξαρτάται από το μέγεθος και το αισθητικό ύφος της πρώτης σελίδας. Μάλιστα τα θέματα αυτά δεν είναι όλα προϊόντα δημοσιογραφικής ύλης, καθώς σ' αυτά περιλαμβάνονται επίσης διαφημίσεις, αναγγελίες προσφορών και τελευταία ο απαραίτητος γραμμωτός κώδικας τον οποίο διαβάζει ο ηλεκτρονικός αναγνώστης των ταμειακών μηχανών. Ταυτόχρονα όμως, το σύνταγμα αυτό κατατείνει στο να είναι ενιαίο, δηλαδή στο να συγκροτεί ενιαία εικόνα και να μεταδίδει ενιαία πληροφορία στον αναγνώστη, σε βαθμό εξαρτώμενο κυρίως: α') από το οπτικό πεδίο του αναγνώστη στο οποίο είναι εντεταγμένη η όλη όψη της πρώτης σελίδας· και β') από τον αριθμό των επιμέρους θεμάτων.

Τελειώνω με την παρατήρηση ότι η πρώτη σελίδα είναι λιγότερο ή περισσότερο πιστή—αλλά όχι πάντως πλήρης—σύνοψη του όλου περιεχομένου μιας εφημερίδας το οποίο σοφά και λιτά είχε ορίσει ο συντάκτης του πρώτου φύλλου της προμνησθείσης *Εφημερίδος* ως «μία συλλογή και εκβολή διαφόρων πηγών».

Δημήτρης Σαπρανίδης

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ ΗΜΕΡΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ ΕΚΔΟΣΕΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΟΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΚΑΙ οι χαράκτες υπήρξαν οι πρώτοι «γραφίστες» της ημερήσιας και περιοδικής δημοσιογραφίας ολόκληρου του 19ου αιώνα στην Ελλάδα και για το λόγο αυτό ως «σελιδοποιοί» και ως «εικονογράφοι» πέρασαν σχεδόν ανώνυμα και απαρατήρητα. Με εξαίρεση τους πρώτους χαράκτες που αποφοίτησαν από το Πολυτεχνείο γύρω στα 1847 και εικονογράφησαν τα πρώτα περιοδικά *Ευτέρπη*, *Πανδώρα* και *Φως* (Π. Σκιαδόπουλος, Σπ. Λαμπράκης, Κ. Κοσμίδης κ.ά.), ένα πλήθος από ανώνυμους και αυτοσχέδιους τεχνίτες δημοσιογραφικής ρουτίνας σελιδοποίησαν με καθαρά πρακτικά κριτήρια τις πολύστυλες εφημερίδες που ακολούθησαν την, αρχικά, δίστυλη φόρμα και τις εικονογράφησαν κλειψίτυπα κατά κανόνα, από έντυπα του εξωτερικού. Όταν το 1890 άρχισε να καθιερώνεται στις ελληνικές εφημερίδες το μεγάλο σχήμα (*Ακρόπολις*, *Άστυ*, *Σκριπ*, κ.λπ.), η φωτογραφία επιχειρούσε δειλά να μετάρχει στην επικαιρότητα. Ήταν η απαρχή της φωτοσιγγογραφίας, η οποία μέχρι και το 1910 συνυπήρχε ακόμη με τα χαρακτηριστικά, που φιλοτεχνούσαν καλλιτέχνες σαν τους Δ. Γαλάνη, Γ. Ροϊλό, Ευθ. Παπαδημητρίου κ.ά.

Κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ενώ το περιοδικό («νοικοκυρευόταν»), η εφημερίδα για αρκετά χρόνια συνέχιζε να υπακούει αποκλειστικά στο νόμο της πρακτικής ανάγκης για ενημέρωση, αδιαφορώντας για όλα τα άλλα, πολλές φορές και γι' αυτήν ακόμα την πραγματική ενημέρωση! Μέχρι το 1890 και για μία δεκαετία είχαν κυκλοφορήσει, είχαν κλείσει ή είχαν αναστείλει την έκδοσή τους περί τις 70 εφημερίδες ή περιοδικές εκδόσεις που αυτοχαρακτηρίζονταν «εφημερίδες» (εφ. *Ημέρα*, 23 Φεβρ. 1887). Ο ανταγωνισμός ανάμεσά τους δεν ήταν απλά σκληρός, αλλά πολλές φορές «αιματηρός» (*Άστυ* κατά *Σκριπ*, *Σκριπ* κατά *Καιρών*, κ.ά.). Η καθεμία διεκδικούσε για τον εαυτό της την αποκλειστικότητα μιας είδησης αληθινής ή κατασκευασμένης και, φυσικά, ένα μεγάλο μέρος του εικονογραφικού στοιχείου αναλώθηκε σε γελοιογραφίες συναδελφικών καρφωμάτων (Θ. Άννινος, Μ. Αθανασιάδης, Κ. Ρωμάνος). Η γελοιογραφία μαζί με λιθογραφίες και χαρακτηριστικά σχέδια απέδωσαν, εικαστικά, μεγάλα γεγονότα και εικονογράφησαν την επικαιρότητα, φυσικά πάντα με μεγάλες καθυστερήσεις (Στ. Ξερόπουλος, Sade Noel κ.ά.).

Η ξυλογραφία δουλεύτηκε παράλληλα με τη λιθογραφία, από την έκδοση των πρώτων λαϊκών σατιρικών περιοδικών (*Τρακατρούκα* 1849, *Δημόκριτος* 1850, κ.λπ.) από ανώνυμους λαϊκούς τεχνίτες πριν αποφοιτήσουν οι πρώτοι έντεχνοι χαράκτες από το Πολυτεχνείο. Δεν ήταν τυχαίο ότι ο πρώτος που καθιέρωσε το μάθημα της χαρακτηριστικής ήταν ένας από τους συνεκδότες και συνεργάτες της *Πανδώ-*

ρας, ο Α. Καυταντζόγλου. Η διεκδίκηση του υποτίτλου «εικονογραφημένη» για περιοδικές εκδόσεις, ως ανταγωνιστικό στοιχείο, μπορούσε να νομιμοποιηθεί και με ένα τυπογραφικό κόσμημα ή ένα χαρακτηριστικό, αγορασμένο στο εξωτερικό. Με βάση το θέμα της εικόνας δημοσιευόταν και κάποιο λογοτεχνικό κείμενο που είχε γραφτεί επί τούτο. Έχουν γραφτεί πολλά τέτοια διηγήματα, ακόμη και μυθιστορήματα, με πιο γνωστή περίπτωση τον Αλ. Ρίζο Ραγκαβή (1860).¹

Η λιθογραφία, ως ασύμφορη εκδοτικά (διπλή εκτύπωση), δύσκολα κάλυψε ένα 30% της εικονογράφησης των περιοδικών μόνο εκδόσεων, ενώ οι εφημερίδες έκαναν κατάχρηση της ξυλογραφίας χρησιμοποιώντας την, ακόμα και ως υποκατάστατο της φωτογραφίας. Χαρακτηριστικά, κατά τους Ολυμπιακούς του 1896 στην Αθήνα, ενώ η φωτογραφία ήρθε πληθωρικά ως προάγγελος της νέας τεχνολογίας στις ξένες εφημερίδες, οι χαράκτες εδώ, ετοιμάζαν έγκαιρα ακέφαλα σώματα αθλητών και τα κεφάλια πιθανών ολυμπιονικών από φωτογραφίες και στη συνέχεια τα κολλούσαν, το κατάλληλο κεφάλι στο ανάλογο σώμα, μόλις έφτανε η είδηση της πρωτιάς.² Στον ελληνικό Τύπο οι εικόνες των αθλητών εκείνων των Ολυμπιακών αγώνων ήταν όλες ξυλογραφημένες.

Η έγχρωμη εικονογράφηση περιοδικών και εφημερίδων ήταν επίτευγμα της ίδιας περίπου περιόδου (1896). Αν εξαιρεθούν οι έγχρωμες λιθογραφίες του *Μικρού Αριστοφάνη* (1876), του *Νέου Αριστοφάνη* (1886) και του *Αρματολού* (1887), που αποτελούν τυπικές περιπτώσεις ελληνοποιημένης ξένης εικονογραφίας,³ οι λοιπές, που δημοσιεύθηκαν σποραδικά, ή είχαν παραγγελθεί σε τσιγκογραφεία του εξωτερικού ή σχεδιάστηκαν εδώ, οι περισσότερες με «πλακάτα» χρώματα, χωρίς αναμείξεις. Η εξέλιξη της τυπογραφίας και η χρήση των κυλινδρικών πιεστηρίων στα πρώτα βήματα, δεν βοήθησε τόσο την εικονογράφηση, όσο τη σελιδοποίηση (κασέ). Οι εφημερίδες υποχρεώθηκαν πλέον να διαμορφώσουν ξεχωριστές φυσιογνωμίες από προσωπικό που είχε αναλάβει αυτή την ειδική φροντίδα.

Σήμερα, που επιχειρείται η καταγραφή των δεδομένων για μια Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, προβάλλει έντονα η ανάγκη της δημιουργίας Μητρώου και για τους συντελεστές της καλλιτεχνικής εμφάνισης της έντυπης δημοσιογραφίας. Επιμελητές ύλης, σελιδοποιοί, εικονογράφοι, γελοιογράφοι –ειδικότητες επαγγελματιών, οι οποίες μέχρι πρότινος ήταν αποκλεισμένες κι από τις δημοσιογραφικές συντεχνίες και τις συνδικαλιστικές οργανώσεις– σήμερα συντελούν αποφασιστικά στο ψηφιακό μέλλον του Τύπου και ασφαλώς τους αναλογεί αναδρομικά ένα μεγάλο κομμάτι από την Ιστορία του.

1. Δ. Μάργαρης, *Τα παλιά περιοδικά. Η ιστορία τους κι η εποχή τους*, Αθήνα 1957, 48.

2. Δ. Σαπρανίδης, *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας. 3.000 Χρόνια αμφισβήτησης*, Εκδ. Ποταμός (Αθήνα 2001) 185.

3. Franco Cristofori, *I giornali umoristici dal 1859 al 1924*, Cappelli editore (1973) 110.

Δημήτρης Παυλόπουλος

ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΚΙΤΣΟΓΡΑΦΟΙ-ΓΕΛΟΙΟΓΡΑΦΟΙ
ΤΟΥ ΗΜΕΡΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ:
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ – ΑΘΗΝΑ, 20^{ός} ΑΙΩΝΑΣ

ΤΟ ΟΥΤΩΣ Ή ΑΛΛΩΣ «μεικτό είδος» της σκιτσογραφίας-γελοιογραφίας είχε ιδιαίτερη ανάπτυξη στην Κωνσταντινούπολη κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα.¹ Ανάμεσα στους πολίτες σκιτσογράφους-γελοιογράφους, εντάσσονται και αρκετοί που ήρθαν στην Ελλάδα και δημιούργησαν το σημαντικό έργο τους στην Αθήνα, όπως οι Γεώργιος Γκείβελης (1893-1976), Φωκίων (Φώκος) Δημητριάδης (1894-1977), Σοφοκλής Αντωνιάδης (Σόφος) (1894-1978), Νίκος Καστανάκης (1896-1961), Κώστας Ασλόγλου (Κεντ) (1899-1977), Δημήτριος (Μίμης) Γ. Αντωνιάδης (1900-1938), Μέντης Μποσταντζόγλου (Μποστ) (1918-1995). Κοινό χαρακτηριστικό όλων τους: ο ζωγραφικός τρόπος ή τόνος, θα έλεγα, με τον οποίον αντιμετώπιζαν τα γελοιογραφικά σκίτσα τους, κάτι που τείνει να εκλείψει από τη σημερινή «κωδικοποιημένη», αφαιρετική γλώσσα των γελοιογράφων. Μερικοί μάλιστα, όπως ο Νίκος Καστανάκης, δήλωναν περήφανα, όταν τους δινόταν ευκαιρία, τις ζωγραφικές επιδόσεις τους.

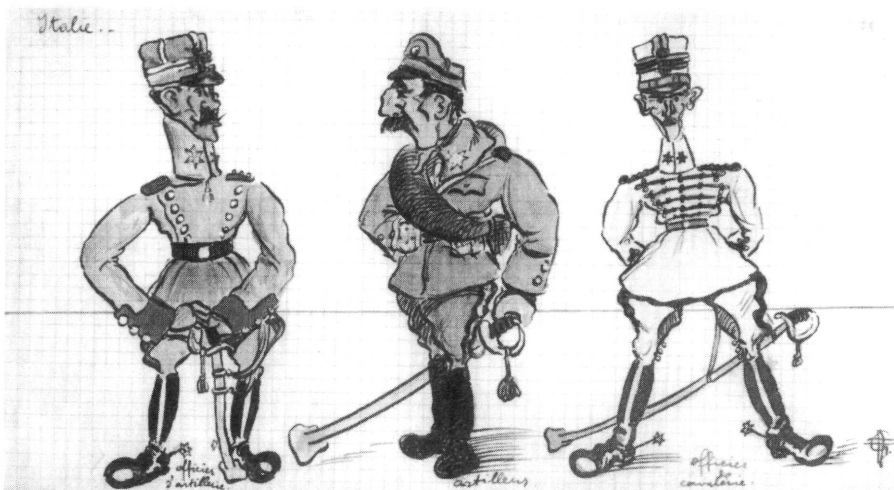
Πολιτικός και κοινωνικός σχολιαστής, ο Γεώργιος Γκείβελης, αφού εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα το 1922, συνέχισε να εκδίδει έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930 το πολύχρωμο σατιρικό περιοδικό του *Ο Γάτος*. Επιδόθηκε ακόμη στη ζωγραφική, τη διαφήμιση και την εικονογράφηση εντύπων, ενώ έγραψε επίσης ευθυμογραφήματα, διηγήματα, ποιήματα. Είναι ο πρώτος –διατείνεται– Έλληνας γελοιογράφος που χρησιμοποίησε χρώμα στα σκίτσα του.

Κατεξοχήν πολιτικός γελοιογράφος, ο Φώκος Δημητριάδης έρχεται στην

1. Για τους κωνσταντινουπολίτες σκιτσογράφους-γελοιογράφους είναι χρήσιμες οι έρευνες και οι δημοσιεύσεις του μητροπολίτου Ελενουπόλεως Αθανασίου Παπά. Παραπέμπω εδώ μόνον στο βιβλίο του *Πολίτες ζωγράφοι και αγιογράφοι του δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα* (Αθήνα 1989), όπου συγκεντρώνεται στα οικεία λήμματα η σχετική βιβλιογραφία, και στο άρθρο του «Κωνσταντινουπολίτες σκιτσογράφοι. Η σκιτσογραφία γνώρισε πρώιμη άνθηση στους Ρωμιούς της Πόλης», στον τόμο *Ελληνική γελοιογραφία. Δύο αιώνες σάτιρας (Η Καθημερινή [«Επτά Ημέρες»], τ. ΜΔ' [2001] 21-31)*, στον οποίο περιλαμβάνονται αρκετές πληροφορίες για το θέμα μας. Στοιχεία για το ίδιο θέμα βρίσκονται επίσης στα λήμματα του *Λεξικού Ελλήνων Καλλιτεχνών* (4 τόμοι, Αθήνα 1997-2000), όπως και στην *Ιστορία της ελληνικής γελοιογραφίας. 3.000 χρόνια αμφισβήτησης του Δημήτρη Σαπρανίδη* (Αθήνα 2001): [βιβλιοκρισία: Δημήτρης Παυλόπουλος, «Η έρευνα της ελληνικής γελοιογραφίας», εφ. *Η Εποχή* (6 Ιανουαρίου 2002)].

Φωκίων (Φώκου) Δημητριάδη, Ο Άνδροκλής και το Λιοντάρι. (Το 1940 η Ελλάδα βοήθησε τη Μεγάλη Βρετανία. Αλλά τώρα...), 1956, χρωμολιθογραφημένο επιστολικό δελτάριο, 10,5x15 εκ. (εχδ.: International News & Public Relations Agency in Greece, Αθήνα 1956).

Δημητρίου (Μίμη) Γ. Αντωνιάδη, «Ιταλία. Αξιωματικός του πυροβολικού, πυροβολητής, αξιωματικός του ιππικού», 1915-18, σινική μελάνη και υδροχρώματα, 14,7x5 εκ. (φωτ.: Album de Caricatures appartenant à Démètre G. Antoniadis, Αθήνα 2002).

Ελλάδα το 1922 και συνδέει αποκλειστικά το όνομα και τη φήμη του με τα ημερήσια και περιοδικά φύλλα του Δημοσιογραφικού Οργανισμού Λαμπράκη. Παράλληλα όμως εργάστηκε στην εικονογράφηση βιβλίων του φίλου του Δημήτρη Ψαθά² και άλλων συναδέλφων του δημοσιογράφων. Εξαιρετική είναι η σειρά των εγχρωμων γελοιογραφικών σκίτσων του με εξάγλωσσες λεζάντες (αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ισπανικά, ελληνικά, αραβικά), που δημιούργησε στα μέσα της δεκαετίας του 1950 για τον Κυπριακό Αγώνα, σειρά που τυπώθηκε στην Αθήνα από το «Διεθνές Πρακτορείο Νέων και Αναπτύξεως Σχέσεων εν Ελλάδι»,³ και κυκλοφόρησε δωρεάν από την «Πανελλήνιον Επιτροπήν διά την Αυτοδιάθεσιν της Κύπρου» σε –συλλεκτικά πια– επιστολικά δελτάρια, διαφωτίζοντας την παγκόσμια κοινή γνώμη για το δίκαιο του κυπριακού λαού.

Ο Σοφοκλής Αντωνιάδης διέπρεψε στη λεγόμενη «φυσιογνωμική» γελοιογραφία – πολύ επιτυχημένα τα σκίτσα του, κάποτε με μονοκοντυλιά, πρωταγωνιστών του ελληνικού θεάτρου σε ιδιωτική συλλογή. Υπήρξε ως σχεδιαστής στον Βασιλικό Ναύσταθμο Σαλαμίνος και φιλοτέχνησε επίσης υδατογραφίες.

Πολύπλευρος ο Νίκος Καστανάκης, αδελφός του συγγραφέα Θράσου Καστανάκη, εκτός από την πολιτική γελοιογραφία στην οποία προσέδωσε νέα πνοή, ίδρυσε το 1927, μαζί με τον ζωγράφο και διαφημιστή Άγγελο Σπαχή (1903-1963), το ατελιέ γραφικών τεχνών «Καστανάκης-Σπαχής» στην οδό Βουλής 1,⁴ το οποίο επέδειξε πληθωρική δραστηριότητα στη σχεδίαση και εκτέλεση μακετών αφισών, σκηνογραφιών, διακοσμήσεων. Άφησε επιπλέον εξώφυλλα και κοσμήματα βιβλίων, επιμελήθηκε διάφορα προγράμματα και μακέτες σκηνικών για θεατρικές παραστάσεις.

Σκιτσογράφος-γελοιογράφος και διαφημιστής, ο Κώστας Ασλόγλου ήρθε το 1922 στην Ελλάδα. Καθιέρωσε ένα προσωπικό λιτό ύφος στη διαγραφή των προσώπων του. Δούλεψε όμως και στην εικονογράφηση εντύπων, καθώς και στη διαφήμιση.

Ευχάριστη έκπληξη για μένα –και θα μου επιτρέψετε να το πω– αποτέλεσε η

2. Ο Ψαθάς επανειλημμένως έγραψε για τον Δημητριάδη με διάφορες αφορμές: Βλ. Δημήτρης Ψαθάς, *Μαίηντ ιν Αμέρικα και άλλα τινά* (Αθήνα 1977) 292-295· ο ίδιος, *Στο καρφί... και στο πέταλο!..* (Αθήνα 1999) 251-254· Δημήτρης Παυλόπουλος, «Ψαθάς σε σκίτσα Δημητριάδη», εφ. *Η Εποχή* (14 Ιανουαρίου 2001).

3. International News & Public Relations Agency in Greece (INPRA), που έδρευε στην οδό Βουλής 21.

4. Βλ. Σπύρος Καραχρήστος, «Χρονικό της ελληνικής αφίσας», στο δίγλωσσο (ελληνικά – αγγλικά) λεύκωμα *Ελληνικές αφίσες, επιλογή – παρουσίαση – καλλιτεχνική επιμέλεια Σπύρος Καραχρήστος, πρόλογος Δημήτρης Παπαστάμος, κείμενα Α. Τάσος – Γιώργος Βακιρτζής – Σπύρος Καραχρήστος* (Αθήνα 1984) 30, 34· ο ίδιος, «Η ελληνική αφίσα και οι δημιουργοί της», στο λεύκωμα *Ελληνικές αφίσες, γ' έκδ. αναθεωρημένη* (Αθήνα 2003) 13.

πρόσφατη έκδοση από το ΕΛΙΑ και από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (με έδρα τα Χανιά) του λευκώματος *Γελοιογραφικές απεικονίσεις στρατιωτικών στολών του αυτοδίδακτου Μίμη Αντωνιάδη*, θείου της σκιτσογράφου κυρίας Έλλης Σολομωνίδη-Μπαλάνου. Είχα ήδη εντυπωσιαστεί με τα σκίτσα του άτυχου αυτού ανθρώπου, όταν έβλεπα, μια μέρα, στα παλιά γραφεία της *Καθημερινής*, στην Ομόνοια, τα σκίτσα του που έφερνε η κυρία Σολομωνίδη-Μπαλάνου. Συμπληρώνοντας λοιπόν την ύλη για τον –εξαντλημένο σήμερα– πρώτο τόμο της σειράς των ένθετων «Επτά Ημέρες» με τίτλο *Η Ελλάδα τον 20ό αιώνα*, τον Οκτώβριο του 2000, τον θυμήθηκα κι έβαλα στη δεύτερη δεκαετία (1920-1930) ένα σκίτσο του με την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Συμμάχους το 1922. Ο Μίμης Αντωνιάδης, συνεπώνυμος, ίσως και συγγενής (;), του Σόφου Αντωνιάδη, έχει ένα ύφος πολύχρωμο, που παραπέμπει αρκετά στον Φώκο Δημητριάδη. Προσεγγίζει με διάθεση ψυχογραφική, ποτισμένη με λεπτό σαρκασμό, τους παράξενους ανθρώπινους χαρακτήρες – ειδικά τους εμπόρους και τους γυρολόγους της Πόλης, τους αξιωματικούς του Πολεμικού Ναυτικού της Χίου (που τους έζησε και λόγω της θέσης του πατέρα του, διοικητικού διευθυντή του Λιμένος Χίου), αλλά και τους μεσοπολεμικούς δανδήδες, τους αριστοκράτες της Αθήνας (στην τελευταία ήρθε μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή παράλυτος και εγκαταστάθηκε στο νέο τότε προάστιο του Ψυχικού). Δεν αποκλείεται η μια κάποια χαιρέκακη στάση του να ακονίστηκε από την αρρώστια του.

Γνωστός για το «ανορθόγραφο» ιδίωμά του και για τους τύπους της «Μαμάς Ελλάδας», του «Πιναλέοντα» και της «Ανεργίτσας», ο Μποστ εικονογράφησε στην αρχή ευθυμογραφήματα του Νίκου Τσιφόρου, παγιώνοντας, με τον καιρό, ένα λαϊκότροπο στίγμα γραφής που συνδυάζει το καίριο ευφυολόγημα με την οξεία παρήχηση σε απολαυστικά, σπαρταριστά κείμενα.

Κλείνοντας τη σύντομη αυτή υπενθύμιση, περισσότερο, και όχι ανακοίνωση, θα ήθελα να επισημάνω το καινούργιο βιβλίο του Δημήτρη Σαπρανίδη, πολύτιμο για την ιστορία της γελοιογραφίας, και να επιστήσω την προσοχή μας στο γεγονός ότι ο διάυλος Κωνσταντινούπολη-Αθήνα, όσον αφορά στους γελοιογράφους-σκιτσογράφους είναι καθοριστικής σημασίας. Θα έλεγα ότι τροφοδοτεί και πλουτίζει την ελληνική γελοιογραφία με έναν ζωγραφικό τρόπο, με ένα χιούμορ ιδιαίτερα ενδιαφέρον και αρκετά ιδιότυπο, και βέβαια με μίαν άνεση στη διαγραφή των ευανάγνωστων πια τύπων, που πολλές φορές είναι γλώσσα κοινή αλλά αποδίδονται από τους γελοιογράφους με δικό τους, τελειώς προσωπικό τρόπο.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΛΩΛΗΣ: Από ένα τέτοιο συνέδριο δεν θα μπορούσε να λείπει και η αναφορά στους τυπογράφους. Ευτυχώς που ο κύριος Σαπρανίδης και ο κύριος Μαστορίδης έθιξαν το θέμα: ο πρώτος με το θέμα της εικονογράφησης και ο δεύτερος με τα τυπογραφικά στοιχεία. Θα ήθελα να πω ότι ο ρόλος του τυπογράφου στην εποχή που η τυπογραφία και η δημοσιογραφία βρίσκονταν στον ίδιο χώρο, ο τυπογράφος και ο δημοσιογράφος ανέπνεεαν το αντιμόνιο, ήταν όχι μόνο επιφανειακός στην εμφάνιση, αλλά και ουσιαστικός, διότι ο τυπογράφος και ιδίως ο προϊστάμενος τυπογραφείου επενέβαινε ακόμη και στην ουσία των θεμάτων που θα έμπαιναν στην προμετωπίδα, στην πρώτη σελίδα.

Θυμάμαι ακόμη και εγώ, γιατί υπηρέτησα αυτόν τον χώρο επί πενήντα χρόνια, τον προϊστάμενο ο οποίος σε κάποια καιρία στιγμή προχωρημένη, μας έλεγε ότι ο χώρος παίρνει έναν τίτλο δεκατρία γράμματα, είναι δεκατέσσερα γράμματα, δεν έχω παραπάνω. Ή ότι αυτό το θέμα μπορεί να είναι σπουδαίο, αλλά δεν έχουμε χώρο παραπάνω από ένα δίσηλο. Άλλωστε, αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι στις συλλογικές συμβάσεις ο τυπογράφος χαρακτηρίζεται και ως πνευματικός άνθρωπος.

Μια δεύτερη μαρτυρία μου αφορά τη διακίνηση των εφημερίδων. Αναφέρθηκε η εισηγήτρια στο θέμα της διακίνησης των εφημερίδων, στο θέμα της παρουσίας πνευματικών ανθρώπων, λογοτεχνών, ποιητών στο χώρο των εφημερίδων. Θα ήθελα να πω ότι στους διακινητές των εφημερίδων, ιδίως των επαρχιακών, των μικρών εφημερίδων, έκαναν την παρουσία τους κατά καιρούς άνθρωποι οι οποίοι μετέπειτα εξελίχθηκαν σε ποιητές, σε λογοτέχνες, σε γιατρούς, σε δικηγόρους: ήταν ένα στάδιο βιοπάλης με το οποίο συνδέθηκαν άρρηκτα. Άλλωστε και το παράδειγμα του Βουρνά, νομίζω ότι είναι χαρακτηριστικό.

Και ένα τρίτο και τελειώνω, για τον τίτλο των εφημερίδων που είναι η προθήκη του εντύπου, του Τύπου. Πέραν από τους χαρακτηρισμούς του εντύπου, όπως «Φιλελεύθερος», «Ανεξάρτητος», εκείνο που εντυπωσιάζει τον ερευνητή είναι ότι πολλές εφημερίδες φέρουν τίτλους τοπικιστικού χαρακτήρα. Είναι μεγάλος ο αριθμός των εφημερίδων που ονομάζονται «Τρικαλινά Νέα», «Θεσπρωτία», «Βόλος» ή οτιδήποτε άλλο. Σας ευχαριστώ.

ΚΑΚΑΒΙΑΡΗΣ: Θα ήθελα να πω κάτι πέρα από αυτά που έχουν ειπωθεί εδώ. Δεν αναφέρθηκε τίποτε για τον μαθητικό Τύπο. Δεν ξέρω αν το θέμα αυτό ενδιαφέρει τους συνέδρους. Βέβαια απευθύνεται ουσιαστικά στους μαθητές των σχολείων. Όμως ο τρόπος που κατασκευάζεται είναι επίπονος και χρονοβόρος. Ελπίζω σε ένα προσεχές συνέδριο να δοθεί η δυνατότητα να προβληθεί ο μαθητικός Τύπος, ο οποίος έχει παραλειφθεί σήμερα.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ, Πρόεδρος συνεδρίας: Ένα θέμα που διαπερνούσε αρκετές από τις εισηγήσεις είναι η ολοένα αυξανόμενη ταχύτητα στη διανομή και την κατανάλωση των περιεχομένων των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας. Κλείνοντας θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ομιλητές για τις πολύ ενδιαφέρουσες συμβολές τους.

Την κυρία Σταυροπούλου για το θέμα της διακίνησης. Θα ήθελα εδώ να επισημάνω δύο πράγματα: το ένα είναι βέβαια ότι το πρόβλημα της διακίνησης, της διανομής υπάρχει σήμερα με κάποια διαφορετική μορφή. Επίσης σήμερα έχουμε το πρόβλημα της διανομής της τηλεοπτικής εικόνας που είναι ένα άλλο πρόβλημα και αυτό οφείλεται στη γεωμορφολογία της χώρας. Τον κύριο Κατσίγερα για την ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα εισήγησή του. Απλώς θυμίζω ότι η μετάβαση από την εφημερίδα στην ταμπλόιντ εξ ανάγκης δημιούργησε μια νέα διάλεκτο. Σήμερα στο ταμπλόιντ κυκλοφορεί μια νέα διάλεκτος, μια νέα ελληνική διάλεκτος. Τον κύριο Καρυκόπουλο, ο οποίος τόνισε πως είναι ιδιαίτερα θετικό ότι οι νέοι θεσμοί αντιστοιχούν σε νέα πλαίσια, δηλαδή οι παλαιές δομές διαμορφώνονται έτσι ώστε να αντιστοιχούν σε νέα πλαίσια. Και να τον ευχαριστήσω επίσης για την παραπομπή στο αθηναϊκό imperium. Είναι ένα τεράστιο θέμα που θα άξιζε ίσως ένα ιδιαίτερο συνέδριο. Τον κύριο Χριστοδουλίδη για τη συνοπτική ιστορία των πρακτορείων ειδήσεων. Έχει περάσει όντως πολύς καιρός από τότε που από το χρηματιστήριο του Παρισιού έπαιρναν τα περιστερία, έδεναν τις τιμές των μετοχών στα πόδια τους και μετά τα περιστέρια πήγαιναν στο χρηματιστήριο του Λονδίνου. Τον κύριο Καρυάτογλου που μας θύμισε με πολύ εμφαντικό τρόπο ότι η διαφήμιση από την τέταρτη σελίδα απλώθηκε και σε πολλές άλλες σελίδες. Τον κύριο Βασίλενα για την εικόνα που έδωσε για τη διαφήμιση σε ένα μικροπεριβάλλον, σε μια μικρότερη σε μέγεθος αγορά που έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τέλος τον κύριο Σαπρανίδη, τον κύριο Μαστορίδη, για την οπτικοακουστική παρουσίασή του σε σχέση με την ελληνική εφημερίδα στον 19ο αιώνα, καθώς και τον κύριο Παυλόπουλο.

ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Ο ΑΘΗΝΑΪΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΜΕ ΤΟΝ ΠΕΡΙΕΚΤΙΚΟ ΟΡΟ Αθηναϊκός Τύπος εννοούμε, βέβαια, τις εφημερίδες και τα περιοδικά που εκδόθηκαν και εκδίδονται στην Αθήνα, την πρωτεύουσα του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για έναν πάρα πολύ μεγάλο αριθμό εντύπων, διαφορετικής στόχευσης και μεγάλου θεματικού φάσματος.¹ Δεν θα προσπαθήσω εδώ να δώσω την ιστορία των εντύπων της πρωτεύουσας (στόχος ανέφικτος, άλλωστε, στα περιορισμένα όρια αυτής της εργασίας), αλλά να περιγράψω τη γενική εικόνα τους. Όπως, άλλωστε, θα φανεί στη συνέχεια, παρά το αναπτυσσόμενο ενδιαφέρον των μελετητών για την ιστορία του ελληνικού Τύπου υπάρχουν ακόμη αρκετά ερωτήματα που χρειάζεται να απαντηθούν.

Για να βρούμε λοιπόν τα χαρακτηριστικά αυτής της ενότητας του ελληνικού Τύπου, η έρευνά μας πρέπει να ακολουθήσει δύο κατευθύνσεις: να αναζητήσει, αν υπάρχουν ιδιαίτερα στοιχεία ταυτότητας πέρα από τον τοπικό προσδιορισμό, και να εξετάσει παράλληλα, σε πολύ αδρές γραμμές, τον αθηναϊκό Τύπο σε αντιδιαστολή με τον Τύπο των ελληνικών επαρχιών, του υπόδουλου ελληνισμού αλλά και της διασποράς. Το πρώτο συγκριτικό στοιχείο που προκύπτει από αυτή τη διαίρεση είναι ότι η ασύμβατη ομαδοποίηση του «μη αθηναϊκού Τύπου» από τη μια (που περιλαμβάνει μια τεράστια ποικιλία εντύπων) και του αθηναϊκού από την άλλη, υπογραμμίζει και πάλι την πρωταρχική σημασία του τόπου έκδοσης.

1. Για να υπολογίσουμε τον αριθμό των εφημερίδων της πρωτεύουσας συγκριτικά με τον αντίστοιχο της ελληνικής περιφέρειας και του ελληνισμού της διασποράς, σημειώνω ότι κατά τον σχεδιασμό της *Εγκυκλοπαίδειας του ελληνικού Τύπου* από τα 1500 προβλεπόμενα λήμματα για εφημερίδες τα 500 αφιερώθηκαν σε αθηναϊκά έντυπα. Ο εξαιρετικά μεγάλος αριθμός εφημερίδων και περιοδικών που τυπώνονταν στην Αθήνα επισημαίνεται διαρκώς ήδη από τον 19ο αιώνα, βλ. ενδεικτικά «Κατάλογος στατιστικός των εφημερίδων και των περιοδικών συγγραμμάτων, όσα κατά το 1866 εξεδόθησαν εν Ελλάδι», *Εθνικόν Ημερολόγιον του δισέκτου έτους 1868*, σ. 194-200, όπου στις 32 αθηναϊκές εφημερίδες και 11 περιοδικά αντιστοιχούν 45 και 2 στην υπόλοιπη ελεύθερη Ελλάδα.

Η κατάταξη του Τύπου σύμφωνα με τον τόπο έκδοσής του διαφέρει ουσιαστικά από την αλφαβητική κατάταξη των λημμάτων της προετοιμαζόμενης *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου*, που υλοποιείται μεν χάρη στην εργασία πολλών αλλά κυρίως χάρη στην πίστη των αρχικών εμπνευστών της που στηρίξαν και συντόνισαν αυτή την προσπάθεια. Αυτή ακριβώς η διαφορά από τη φαινομενική ουδετερότητα των ξεχωριστών ενοτήτων - λημμάτων αποτελεί την αφετηρία αλλά και το ερέθισμα της προσπάθειάς μου, να δείξω, δηλαδή, πώς τα διαφορετικά ερωτήματα που δημιουργεί αλλά και τα στοιχεία που προσφέρει η τοπική ομαδοποίηση μπορεί να συμβάλουν στο κατεξοχήν ζητούμενο: την πληρέστερη και καθαρότερη εικόνα του ελληνικού Τύπου.

Δύο ιστορικά παραδείγματα με βοηθούν να στηρίξω καλύτερα το θεωρητικό σχήμα μου. Όπως είναι γνωστό η πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε στην Αθήνα, σε ένα από τα τυπογραφεία που είχε φέρει στη μαχόμενη Ελλάδα ο συνταγματάρχης Λ. Στάνχοπ ως εκπρόσωπος του Φιλελληνικού Κομιτάτου του Λονδίνου, είναι η *Εφημερίς των Αθηνών* (1824-1826) με διευθυντή τον Αθηναίο λόγιο Γεώργιο Ψύλλα. Όχι μόνο το περιεχόμενο αλλά και η ίδια η έκδοση του φύλλου απεικονίζει τις φάσεις του αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας: πρωτοεκδόθηκε στις 20 Αυγούστου του 1824 στη Σαλαμίνα, που αποτελούσε ανέκαθεν ασφαλές καταφύγιο των Αθηναίων, μεταφέρθηκε σύντομα στην Αθήνα και σταμάτησε αναγκαστικά την έκδοσή της τον Απρίλιο του 1826 εξαιτίας της πολιορκίας της πόλης από τα στρατεύματα του Κιουταχί. Η επιλογή της Αθήνας από τον Στάνχοπ στηρίχτηκε όχι μόνο στη σχετική ησυχία και στην παρουσία εκεί οπλαρχηγών, όπως ο Ιωάννης Γκούρας και ο Οδυσσέας Ανδρούτσος, αλλά και στο ιστορικό όνομα, στην αρχαία αίγλη και στις αρχαιότητες, που συγκινούσαν ιδιαίτερα τους φιλέλληνες. Η ιδιαιτερότητα της πόλης και η μεγάλη της κληρονομιά αντικατοπτρίζονται και στα δημοσιεύματα του φύλλου. Πρόκειται για ειδήσεις και σχόλια που αποκαλύπτουν το ενδιαφέρον τόσο του συγγραφέα τους όσο και των συμπολιτών του, κυρίως για θέματα παιδείας αλλά και οργάνωσης της δημόσιας ζωής, σύστασης πολιτιστικών εταιρειών κ.ά. Σύμφωνα με την Αικατερίνη Κουμαριανού βρίσκουμε στην *Εφημερίδα των Αθηνών* «ένα ιδιαίτερο θέλγητρο, ένα διακριτικό, οικείο τόνο που παρόμοιό του δεν βρίσκουμε στις άλλες εφημερίδες του Αγώνα».²

2. Για την *Εφημερίδα των Αθηνών* βλ. κυρίως *Ο Τύπος στον Αγώνα*, επιμ. Αικατερίνη Κουμαριανού, τ. Α', Ερμής (Αθήνα 1971) ν' -ξβ' και 55-287 (το απόσπασμα στη σ. νς'). Επισημαίνω ότι η σχετική με τον Τύπο βιβλιογραφία (καταγραφή εντύπων,

Χρειάστηκε ωστόσο να περάσουν δέκα χρόνια, μέχρι την επανέκδοση εφημερίδας στην Αθήνα: πρόκειται για την *Εθνική* με υπεύθυνο συντάκτη τον Κ. Μισουδάκη και κατόπιν τον Ιωάννη Παπά Γεωργίου.³ Η δίγλωσση αυτή εφημερίδα, όργανο του αντιβασιλέα Άρμανσμπεργκ, είχε πρωτοεκδοθεί στο Ναύπλιο και μεταφέρθηκε στην Αθήνα στις 15 Νοεμβρίου 1834, λίγες μόνο μέρες πριν από την επίσημη εγκατάσταση του Όθωνα στην οριστική πρωτεύουσα του κράτους του.

Τα δύο αυτά παραδείγματα είναι ενδεικτικά για όσα λιγότερο ή περισσότερο γνωστά ακολούθησαν, για τη συνεχιζόμενη πορεία του αθηναϊκού Τύπου με ανόδους και κάμψεις, δυσκολίες και επιτυχίες. Το πρώτο παράδειγμα μάς δείχνει, πέρα από την αναμφισβήτητη σημασία, που Έλληνες και ξένοι έδιναν στη λειτουργία του Τύπου κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, πόσο η αρχαία κληρονομιά επηρέασε ευνοϊκά τους νεότερους Αθηναίους. Το δεύτερο προβάλλει τη σύνδεση του Τύπου με πολιτικά συμφέροντα αλλά και την κεντρομόλο ώθηση προς τη νέα πρωτεύουσα, που αναδεικνύεται αμέσως όχι μόνο στο κατεξοχήν κέντρο των αποφάσεων αλλά και σε φάρο επηρεασμού της κοινής γνώμης.

Ο γνωστός εκδότης πολλών εντύπων, δημοσιογράφος και λογοτέχνης της εποχής, Μαρίνος Βρεττός, έγραφε το 1870, χρησιμοποιώντας έναν παραλληλισμό που θα μπορούσε να προκαλέσει αρκετή συζήτηση: «Εν ελλείψει της επιρροής του κλήρου ο τύπος ηδύνατο να εξασκήσει μεγάλην επιρροήν παρ' ημίν, ιδίως εις τας επαρχίας. Ενθυμούμαι ότε προ ετών ήμην εις το Ναύπλιον με πόσην ανυπομονησίαν περιέμενον οι κάτοικοι της πρώην πρωτευούσης του Βασιλείου την άφιξιν του ταχυδρομείου εξ Αθηνών, όπως ίδωσι τι λέγουσιν αι εφημερίδες· ενθυμούμαι επίσης μετά πόσην προσοχής φερ' ειπείν θρησκευτικής εγένετο η ανάγνωσις αυτών εις επήκοον πολυπληθούς ακροατηρίου».⁴

μελέτες για μεμονωμένα έντυπα ή για ζητήματα σχετικά με τη θεματική, την κυκλοφορία, τη νομοθεσία κ.λπ.) είναι αρκετά εκτεταμένη, καθώς τις τελευταίες δεκαετίες αρκετοί μελετητές ασχολούνται με εφημερίδες και περιοδικά. Για τη διαμόρφωση της εικόνας του αθηναϊκού Τύπου χρειάστηκε να ανατρέξω σε σειρά εντύπων και μελετημάτων, ωστόσο στην εργασία μου παραπέμπω μόνο ενδεικτικά σε ορισμένες βασικές εργασίες, καθώς λίγα από τα κείμενα που μελέτησα είχαν άμεση συνάφεια με το θέμα μου.

3. Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Α', 1790-1900, εκδότης Α. Δημόπουλος (Αθήναι 1957) 45.

4. «Πώς μουντζουρώνουν το χαρτί, ήτοι περί εφημεριδογραφίας», *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1871*, 488.

Επομένως, συνοψίζοντας τα προηγούμενα, ένα πρώτο χαρακτηριστικό του αθηναϊκού Τύπου είναι η «εγκυρότητα» του, εγκυρότητα που εκπορεύεται από το γεγονός ότι έχει άμεση πρόσβαση στις πηγές των ειδήσεων, πολιτικών, οικονομικών, καλλιτεχνικών και άλλων. Πράγματι οι εφημερίδες των Αθηνών ήταν, ιδιαίτερα παλαιότερα με τις δυσκολίες στα μέσα επικοινωνίας και μεταφοράς, σε προνομιακή θέση, καθώς μπορούσαν να επωφελούνται από τα λίγα τεχνικά μέσα που διέθετε το κράτος στην επικοινωνία του με το εσωτερικό και το εξωτερικό.

Ένα ακόμη χαρακτηριστικό είναι η σχέση του αθηναϊκού Τύπου με τον ευρωπαϊκό, καθώς η ελληνική πρωτεύουσα βρισκόταν, ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα, στην πνευματική περιφέρεια της Ευρώπης. Δεν έχει ακόμη μελετηθεί ικανοποιητικά το μέγεθος της εξάρτησης τόσο στους τίτλους των αθηναϊκών εντύπων όσο και στη διαμόρφωση των φύλλων, της εμφάνισής τους, αλλά και του περιεχομένου τους.

Δεν έχει επίσης μελετηθεί η αλυσίδα αναπαραγωγής των διεθνών ειδήσεων, πριν ακόμη να υπάρχουν επίσημες συνεργασίες ελληνικών και ξένων εντύπων. Από ποιες ξένες εφημερίδες δηλαδή μεταφράζουν, με ποιες αλληλογραφούν, ανταλλάσσουν το φύλλο· στοιχεία όλα που θα φανέρωναν εκλεκτικές συγγένειες, εξαρτήσεις, έμμεσες αντιπαλότητες ή φιλίες, το πλέγμα των ανταποκριτών, Ελλήνων κυρίως του εξωτερικού αλλά και ξένων, που παίζουν έναν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ταυτότητας κάθε εφημερίδας.

Εδώ μπορούμε να εντάξουμε και ένα άλλο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του αθηναϊκού Τύπου: ότι περιλαμβάνει συστηματικά και διαχρονικά ένα μέρος που απευθύνεται σε μη ελληνόφωνο κοινό. Το φαινόμενο των δίγλωσσων εφημερίδων το συναντάμε βέβαια στις παλαιότερες εφημερίδες υπόδουλων περιοχών, όπως της Επτανήσου, ή ελληνικών κοινοτήτων στο εξωτερικό, όπως στην Αίγυπτο, ως αποτέλεσμα επιβολής ή πολιτικής συναινετικής πρότασης, ή όπως στις ελληνικές κοινότητες της Αμερικής για τους Ελληνοαμερικανούς, που δεν γνωρίζουν πια καλά την ελληνική γλώσσα.

Ο ξενόγλωσσος Τύπος της Αθήνας όμως (γύρω στις πενήντα εφημερίδες έχουν καταμετρηθεί ως το 1970) παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία: άλλοτε κατευθυνόμενος από τις ελληνικές αρχές στοχεύει κυρίως στην ενημέρωση των ξένων για τις δίκαιες διεκδικήσεις του ελληνικού λαού, ιδιαίτερα σε κρίσιμες περιόδους, ή δίνει πληροφορίες και στοιχεία για τα όσα συμβαίνουν στην Ελλάδα. Ένα του μέρος εκδίδεται από ξένους που ζουν εδώ για

την προβολή των δικών τους συμφερόντων και δικαιωμάτων. Ωστόσο, σε κάθε περίπτωση αξίζει να μελετηθεί ο τρόπος προβολής των διαφόρων θεμάτων σε σύγκριση μάλιστα με τον αντίστοιχο ελληνόγλωσσο Τύπο.⁵

Ένα τέταρτο χαρακτηριστικό διαμορφώνεται με βάση την πολύπτυχη σχέση του Τύπου των ελληνικών επαρχιών ή και της ευρύτερης περιφέρειας με τον αθηναϊκό. Το στοιχείο αυτό αποτυπώνει την αίγλη των εντύπων της πρωτεύουσας στον ελληνισμό (που πηγάζει βέβαια από την εγκυρότητα που, όπως ήδη επισήμανα, του αποδίδεται). Τον 19ο αιώνα, καθώς μεγάλο μέρος της ύλης των εφημερίδων καλυπτόταν από «Διάφορες Ειδήσεις» και «Τηλεγραφήματα», τα επαρχιακά έντυπα συνήθιζαν να αναδημοσιεύουν μεγάλο μέρος της ύλης των αθηναϊκών, ενώ η αντίστροφη αναδημοσίευση ή η μνεία των περιεχομένων τους από μια αθηναϊκή εφημερίδα προβαλλόταν στις στήλες του επαρχιακού εντύπου. Η εγκυρότητα ενός επαρχιακού φύλλου τεκμηριωνόταν από την απήχηση που είχε η προσπάθειά του στον αθηναϊκό Τύπο.

Για τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ενδεικτικά είναι όσα γράφει ο κύριος συντελεστής του αλεξανδρινού περιοδικού *Νέα Ζωή*, Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, στο βιβλίο του *Η ζωή της «Νέας Ζωής»*, όπου το κύριο επιχείρημα για την αξία του περιοδικού είναι τα παραθέματα των εντύπων της πρωτεύουσας με σχόλια για τα περιεχόμενά του κ.λπ.⁶ Πιο ενδιαφέρουσες είναι οι νεότερες πληροφορίες που συγκέντρωσε η Μαρία Ρώτα, σχετικά με τις προσπάθειες του συγκεκριμένου περιοδικού να αναπτύξει δεσμούς με την Ακρόπολι, που συνεργαζόταν με το ανταγωνιστικό αλεξανδρινό περιοδικό *Γράμματα*. Από το 1912 ως το 1916 ο ανταγωνισμός των δύο περιοδικών αποτυπώνεται στην αλληλογραφία τους με τον Βλάση Γαβριηλίδη.⁷

5. Στο βιβλίο του Παναγιώτη Φ. Χριστόπουλου, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970)*, Περιγραφικός κατάλογος. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, ΚΝΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 1993) 463-469, καταγράφονται 50 ξενόγλωσσες εφημερίδες στην Αθήνα, 1 στην Αθήνα και στον Πειραιά, 3 στην Αίγινα, 4 στη Θεσσαλονίκη, 2 στην Κέρκυρα, 2 στην Κομοτηνή, 3 στο Ναύπλιο/Σπέτσες, 1 στην Πάτρα και 1 στην Ύδρα. Αρκετές από αυτές τις επαρχιακές εφημερίδες εκδίδονταν μόνο στη διάρκεια της ελληνικής επανάστασης.

6. *Η ζωή της «Νέας Ζωής»* (Αλεξάνδρεια 1963) ενδεικτικά στις σ. 12-13, 22-24, 37, 42-43, 46-47, 74.

7. Βλ. την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή της Μαρίας Ρώτα, *Το περιοδικό «Γράμματα της Αλεξάνδρειας» (1911-1919)* (Αθήνα 1994). Η σχετική αλληλογραφία στο Αρχείο Πάργα (ΕΛΙΑ).

Από την άλλη, δεν είναι λίγες και οι αθηναϊκές εφημερίδες του 19ου αιώνα που προβάλλουν στις στήλες τους τοπικά γεγονότα, συνήθως από την περιοχή καταγωγής του συντάκτη τους.⁸ Καθώς την περίοδο εκείνη οι περισσότερες εφημερίδες είναι δημιούργημα ενός μόνο ανθρώπου, είναι φυσικό να απεικονίζουν τις δικές του προτιμήσεις και γνώσεις.

Επισημαίνω ακόμη ότι από την αλφαβητική κατάταξη της *Εγκυκλοπαίδειας του ελληνικού Τύπου* και από τους πίνακες του *Καταλόγου του Παναγιώτη Χριστόπουλου* γίνεται φανερό ότι οι τίτλοι των αθηναϊκών εντύπων δεν επιλέγονται για να υπογραμμιστεί η εντοπιότητά τους (με λίγες εξαιρέσεις, όπως *Αθήναι*, *Αθηναϊκή*, *Ακρόπολις*, *Αττική*, *Εφημερίς των Αθηνών*, *Αθηναϊκά Νέα*, *Νεολόγος Αθηνών* κ.ά). Αντίθετα, ευδιάκριτο στην ονομασία αρκετών είναι ένα άλλο στοιχείο: το ότι ενώ εκδίδονται στην πρωτεύουσα, στηρίζουν τα συμφέροντα μιας άλλης περιοχής: *Αμοργός* (*Μηνιαία έκδοσις του εν Αθήναις συνδέσμου των Αμοργινών*, 1960-1968), *Αργολιδοκορινθία* (*Εβδομαδιαία εφημερίς των απανταχού Αργολιδοκορινθίων*, 1945-1946), *Βήμα Αιτωλοακαρνανίας*, *Δωδεκανησιακή Αυγή* (*Δεκαπενθήμερος εφημερίς, εκδιδόμενη εν Αθήναις, υπό επιτροπής λογίων Δωδεκανησίων*, 1926-1946), *Κυθηραϊκή Αυγή* (1897-1899), *Κυθηραϊκή Δράσις* (*Ανεξάρτητος εφημερίς, όργανον του κυθηραϊκού λαού*, 1937-1940, 1945-1970), *Σιφναϊκή Φωνή* (*Μηνιαία Πανσιφναϊκή εφημερίδα*, 1965-1970) κ.ά.

Τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα πολλά έντυπα τοπικού ενδιαφέροντος και προσανατολισμού εκδίδονται στην Αθήνα, αν και συχνά στις μέρες μας δεν κυκλοφορούν στην πρωτεύουσα, παρά μόνο σε συνδρομητές, καθώς μάλιστα τα περισσότερα αποτελούν όργανα τοπικών συλλόγων. Ας μη θεωρηθεί ως μοναδική αιτία αυτού του φαινομένου (ιδιαίτερα κατά τον 19ο αιώνα) η έλλειψη τυπογραφείου στην περιφέρεια, αν και τα καλύτερα τεχνικά μέσα της πρωτεύουσας παίζουν οπωσδήποτε ρόλο. Η ουσιαστική αδυναμία να εκδοθούν ελληνικές εφημερίδες σε υπόδουλες ακόμη περιοχές, η επιθυμία ενός εγκατεστημένου στην πρωτεύουσα εκδότη να στηρίξει τον τόπο καταγωγής του, η ευκολότερη πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας και στη δημοσιότητα και η μετά τα μέσα του 20ού αιώνα έντονη αστυφιλία προσδιορίζουν αυτή την επιλογή.

8. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η εφημερίδα της πρωτεύουσας *Γνώμη* (1872-1876) του Κ. Δ. Σακελλαριάδη, που δημοσιεύει πολλές ειδήσεις και σχόλια για θέματα του νομού Τριπόλεως και ειδικότερα της ιδιαίτερης πατρίδας του εκδότη, Στεμνίτσας, δίνοντας έτσι διπλή εικόνα τοπικής και αθηναϊκής εφημερίδας.

Αξιοσημείωτο παράδειγμα η αθηναϊκή εφημερίδα *Αγών* (1899-1911), που αρχικά χαρακτηριζόταν «Δημοσιογραφικόν ὄργανον Ἡπειρωτῶν και Μακεδόνων» (κατόπιν «Ὅργανον ερεῦνης των ηθικῶν και υλικῶν δυνάμεων του ελληνικοῦ ἔθνους») και είχε τον ευρύτερο στόχο της αναγνώρισης των ελληνικῶν δικαίων στις υπόδουλες στην Οθωμανική αυτοκρατορία χώρες, με την πρωτοτυπία ὅτι τα φύλλα κάθε χρόνου κυκλοφορούσαν κατόπιν σε τόμο, διότι δεν αποτελούσαν «εφήμερο ανάγνωσμα».

Στο ίδιο πλαίσιο των σχέσεων του κέντρου με την περιφέρεια ανήκει και το επόμενο χαρακτηριστικό του Τύπου της πρωτεύουσας, το οποίο είναι, για να ακριβολογήσουμε, η επιτομή μιας σειράς διακριτικῶν στοιχείων. Πρόκειται για την ποιοτική και ποσοτική ανάπτυξη των αθηναϊκῶν εφημερίδων συγκριτικά με τον Τύπο των επαρχιών. Το 19ο αἰώνα οι περισσότερες αθηναϊκές εφημερίδες δεν διαφέρουν στην εμφάνισή τους (μέγεθος, αριθμός σελίδων, ἔλλειψη εικόνων κ.λπ.) από τις επαρχιακές.

Μάλιστα πολλές βραχύβιες εφημερίδες, ἄσχετα με τον τόπο της ἐκδόσής τους, είχαν ἕνα πολύ ειδικό και κάποτε πολύ περιορισμένο στόχο: να υποστηρίξουν ἕναν υποψήφιο βουλευτή ή δήμαρχο, ή την ψήφιση ενός νόμου ή να επιτεθούν ἐναντίον ενός ἀτόμου. Γι' αυτό και με την ἐξαίρεση μερικῶν μεγάλων γεγονότων που απασχολούν ὅλα τα ἔντυπα, ο μελετητής ἐκδοτικά παράλληλων εφημερίδων του 19ου αἰώνα μπορεί να αποκομίσει πολύ διαφορετική εικόνα για την πνευματική ζωή, την επικαιρότητα, τα αναγνωστικά ενδιαφέροντα του κοινού. Αυτό ἐρμηνεύεται και από το ὅτι δεν αποτελούσαν ἐπιχείρηση, ἀλλά σχέδιο ενός ἀτόμου ή μιας ολιγάριθμης ομάδας και ἐξηγεί ἐν μέρει την πληθώρα τους, τη σύντομη τροχιά τους και το ἄδοξο κάποτε τέλος τους.

Αρχικά, ἄλλωστε, οι εφημερίδες της πρωτεύουσας είχαν περιορισμένη ἐμβέλεια λόγω κυρίως των μεγάλων δυσκολιών στη διακίνησή τους. Τη δεκαετία του 1870 πραγματοποιήθηκε η πρώτη θεαματική ἀλλαγὴ με τα πρώτα αθηναϊκά καθημερινά φύλλα, την ευχερέστερη διανομή του Τύπου, τις ανταγωνιστικές προσφορές φυλλαδίων και βιβλίων προς τους ἀναγνώστες, τη συστηματικότερη οργάνωση των εφημερίδων.

Παραμένοντας στον 19ο αἰώνα και στις αρχές του 20οῦ (γιατί τότε τα φαινόμενα είναι ιδιαιτέρως ἔντονα), θα πρέπει να συμπεριλάβουμε δύο ἀκόμη σημαντικά ζητήματα στη σχέση Αθήνας και περιφέρειας: τη μεταφορά μιας τοπικής εφημερίδας στην πρωτεύουσα, που αποτελούσε συχνά τον τελικό στόχο του δημιουργοῦ της, ἀλλά και την ευρύτερη κινητικότητα των δημοσιογράφων, ὧσων τουλάχιστον είχαν τη δημοσιογραφία ὡς

κύριο επάγγελμα και δεν ήταν δάσκαλοι, τυπογράφοι, νομικοί ή δεν ασκούσαν κάποιο άλλο επάγγελμα και περιστασιακά μόνο ασχολούνταν με τον Τύπο.

Η μικρή κεφαλονίτικη εφημερίδα *Εργάτης*, για να φέρω ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα από πολλά ανάλογα, ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1875 από τον Παναγιώτη Πανά για να υποστηριχτεί ο Ρόκκος Χοϊδάς, ανεξάρτητος υποψήφιος στις επικείμενες εκλογές. Μετά την επιτυχία του εκλεκτού του ο Πανάς μετέφερε την εφημερίδα του στην Αθήνα έχοντας τους φιλόδοξους στόχους: να προβάλλει καλύτερα τα συμφέροντα της ιδιαίτερης πατρίδας του, να πολεμήσει αποτελεσματικότερα την «αγυρτεία και το έγκλημα», αλλά και να παρακολουθήσει από κοντά τις εργασίες της Βουλής. Ως αθηναϊκή πλέον εφημερίδα ο *Εργάτης* (1875-1876) απαθανάτισε το όνομα του συντάκτη του με τη συστηματική προβολή στο φύλλο δημοκρατικών και σοσιαλιστικών ιδεών.

Η περίπτωση του Πανά είναι χαρακτηριστική και για τον δεύτερο λόγο που ανέφερα: επαγγελματίας δημοσιογράφος, που αντιμετώπιζε το επάγγελμά του όχι ως μέσο βιοπορισμού αλλά ως τη μόνη δυνατότητα να προβάλλει τις ιδέες του, άλλαζε τόπο διαμονής συνεχώς, για να εκδίδει εφημερίδες και περιοδικά (6 στο Αργοςτόλι, 3 στην Αθήνα, 4 στη Βραίλα και 1 στην Αλεξάνδρεια) ή για να ανταποκρίνεται σε αλληπάλληλες προσκλήσεις συνεργασίας, ακόμη κι αν δεν ήταν τόσο συγκινητικές όπως αυτή του φίλου του Σοφοκλή Καρύδη που, αντιμετωπίζοντας συνεχώς προβλήματα με το οθωνικό καθεστώς, του έγραφε το 1860: «Θέλω να ζήση το Φως δι' εμού και διά σου. Αποχαιρέτησον τους φίλους σου και ελθέ το ταχύτερον να με αναπληρώσης. Μη λυπηθής. Και εδώ θα εύρης να παλαίσης προς μεγάλους».⁹

Ας μην ξεχνάμε ότι ο ελληνικός Τύπος και ιδιαίτερα ο αθηναϊκός τροφοδοτήθηκε κατά καιρούς όχι μόνο από δημοσιογράφους της επαρχίας αλλά και από αλύτρωτες περιοχές του ελληνισμού και τις ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού: Κωνσταντινουπολίτες, Κύπριοι, Αιγυπτιώτες για λόγους πολιτικούς ή αναζητώντας απλώς μια καλύτερη τύχη, πύκνωναν τις τάξεις των συνεργατών των αθηναϊκών εντύπων με ονόματα, όπως του Βλάση Γαβριηλίδη από την Κωνσταντινούπολη, του οποίου η Ακρόπολις καθιέρωσε σημαντικούς νεωτερισμούς και με την ύλη και με την τεχνολο-

9. Για τον Π. Πανά και τις εφημερίδες του βλ. Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανάς (1832-1896), Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός*, Εκδόσεις Επικαιρότητα (Αθήνα 1987).

γία της ή του Κύπριου Άδωνι Κύρου, του ιδιαίτερα ικανού διευθυντή της *Εστίας*.

Από μian άλλη παραπλήσια σκοπιά κοιτάζοντας το θέμα, πρέπει να παραδεχτούμε ότι τα έντυπα της πρωτεύουσας είχαν πάντα τη δυνατότητα να επιλέξουν τους συνεργάτες τους ανάμεσα στους σημαντικότερους πνευματικούς ανθρώπους και τους καλύτερους λογοτέχνες. Σχετικές εξαιρέσεις τοπικών φύλλων με διακεκριμένους συνεργάτες σε περιοχές με πλούσια πνευματική ζωή, όπως τα Επτάνησα, η Κρήτη, η Μυτιλήνη, τελικά επιβεβαιώνουν αυτόν τον κανόνα, γιατί οι τοπικοί λόγιοι συχνά, όταν οι συνθήκες το επέτρεψαν, μετακινήθηκαν προς την πρωτεύουσα και άρχισαν να συνεργάζονται με έντυπα μεγαλύτερης κυκλοφορίας. Από τον 19ο ως τον 21ο αιώνα η υπαλληλική εξάρτηση του λογοτέχνη από την εφημερίδα για να γράφει καθαρώς δημοσιογραφικά κείμενα, οι οικονομικές απολαβές του, η θέση του στην ιεραρχία της εφημερίδας, ο ρόλος του στη διαμόρφωση του εντύπου είναι ένα ενδιαφέρον θέμα προς διερεύνηση.¹⁰

Αντίστοιχο ερώτημα θα μπορούσε να τεθεί για το αν υπάρχει διαφορετική οικονομική, μορφωτική και κοινωνική διαστρωμάτωση ανάμεσα στους δημοσιογράφους/υπεύθυνους συντάκτες των επαρχιακών και των εφημερίδων της Αθήνας.

Φτάνοντας στον 20ό αιώνα, ο αθηναϊκός Τύπος αρχίζει να παρουσιάζει σαφές προβάδισμα έναντι του επαρχιακού, καθώς επωφελείται από τη ραγδαία εξέλιξη των τεχνικών μέσων και από τη βελτίωση του συστήματος διανομής. Το 1915 το ημερήσιο τιράζ των αθηναϊκών εφημερίδων ήταν 150.000 φύλλα, το 1930-1936 αντίστοιχα 350.000-360.000 φύλλα, ενώ κατά την περίοδο της δικτατορίας του Μεταξά μειώθηκε στα 250.000-270.000 φύλλα.¹¹

Τη δεκαετία του 1930, μετά το τέλος μιας μεγάλης περιόδου πολεμικών και πολιτικών αναταραχών, μια σειρά αλλαγών που θα καθιερωθούν στη συνέχεια, προβάλλουν τη νέα εικόνα του Τύπου της πρωτεύουσας που αναπτύσσεται ολοένα σε βάρος του επαρχιακού. Το 1931 δημιουργείται το

10. Με το θέμα αυτό αλλά και με τη σχέση του λογοτεχνικού με τον δημοσιογραφικό λόγο και με άλλες ακόμη πτυχές του ζητήματος «Λογοτεχνία και δημοσιογραφία» σχετίζεται το αφιέρωμα του περιοδικού *Η λέξη*, τχ. 104 (Ιούλ.-Αύγ. 1991).

11. Τα στοιχεία από το βιβλίο των Νάσης Μπάλτα – Δέσποινας Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου. Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Εκδόσεις Οδυσσεάς (Αθήνα 1993) 81.

πρώτο εκδοτικό συγκρότημα με την έκδοση από τον Δημ. Λαμπράκη της απογευματινής εφ. *Αθηναϊκά Νέα*, παράλληλα με την πρωινή εφημερίδα του ίδιου *Ελευθερον Βήμα* (1922) και το εβδομαδιαίο οικονομικό περιοδικό *Οικονομικός Ταχυδρόμος* (1926).¹² Την ίδια χρονιά αναδιοργανώνεται το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων για την ταχύτερη και καλύτερη διακίνηση των διεθνών ειδήσεων. Παράλληλα αρχίζουν να εκδίδονται συστηματικά έντυπα που απευθύνονται σε πλατύ κοινό, όπως λαϊκά περιοδικά ποικίλης ύλης και αθλητικές εφημερίδες.¹³

Η πορεία του αθηναϊκού Τύπου συνεχίστηκε ανοδική για το μεγαλύτερο μέρος του αιώνα. Όταν τα ιστορικοπολιτικά γεγονότα ανέκοπταν για ένα διάστημα την ανάπτυξη και την απρόσκοπτη κυκλοφορία του, η άνοδος του συνεχιζόταν είτε από παράπλευρες διεξόδους, είτε την εξισορροπούσε η αυξητική τάση του μόλις έπαυαν οι δυσκολίες. Αναφέρομαι στην περίοδο της Κατοχής στην εκδοτική παραγωγή της οποίας θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και τον παράνομο Τύπο, καθώς και στην περίοδο της δικτατορίας την οποία ακολούθησε η μεγάλη άνθηση του Τύπου μετά το 1974 και ως τα τέλη της «χρυσής δεκαετίας» του 1980.¹⁴

Ενώ στη διάρκεια της επταετίας η μέση ημερήσια κυκλοφορία των αθηναϊκών εφημερίδων (πρωινών και απογευματινών) κυμαίνεται, από 570.000 ως 750.000 φύλλα, κατά τη μεταπολίτευση φθάνουν και μερικά χρόνια ξεπερνούν τα 1.000.000 φύλλα.¹⁵

12. Βλ. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Β', Αθηναϊκά εφημερίδες 1901-1959 (Αθήναι 1959) 196-212. Για να είμαστε ακριβέστεροι, ήδη από τον 19ο αιώνα ο Βλ. Γαβριηλίδης εξέδιδε παράλληλα με την *Ακρόπολι* και άλλα έντυπα, βλ. Μάγερ, *Ιστορία...*, Α', ό.π., 187-204.

13. Διαμαντής Μπασαντής, *Ο ημερήσιος Τύπος από τον 18ο στον 21ο αιώνα*, Εκδόσεις Οδυσσέας (Αθήνα 2002) 73-80.

14. Για την περίοδο της δικτατορίας βλ. Κωνσταντίνος Στράτος, *Αντίθεση και διαφωνία. Η στάση των εφημερίδων στη δικτατορία 1967-1974*, Εκδόσεις Καστανιώτη (Αθήνα 1995).

15. Για τους αριθμούς των φύλλων στη δικτατορία βλ. Στράτος, ό.π., 155. Για τη μεταπολίτευση και ιδιαίτερα για τα αίτια που προκάλεσαν τη συρρίκνωση της κυκλοφορίας του Τύπου στις αρχές της δεκαετίας του '90, βλ. πώς το θέμα εξετάζεται από διαφορετικές πλευρές στα ακόλουθα βιβλία: Δημήτρης Κ. Ψυχογιός, *Το αβέβαιο μέλλον του αθηναϊκού Τύπου*, Εκδόσεις Δίαυλος (Αθήνα 1992)· Α. Ζαούσης - Κ. Στράτος, *Οι εφημερίδες 1974-1992. Η αθέατη όψη μιας κρίσιμης πορείας*, Εκδόσεις Γνώση (Αθήνα 1993) και Μ. Γ. Δρεττάκης, *Η κυκλοφορία των εφημερίδων 1975-1992*, Εκδόσεις Gutenberg (Αθήνα 1994).

Κατά το πρώτο αυτό διάστημα της μεταπολίτευσης αυξήθηκε ιδιαίτερα η πώληση αθηναϊκών εφημερίδων στην επαρχία, επιβεβαιώνοντας την πανελλήνια «επιβολή» του Τύπου της πρωτεύουσας. Παράλληλα έγινε ιδιαίτερα αισθητή η συρρίκνωση των πρωινών φύλλων. Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε η αλλαγή του τρόπου έκδοσης των εφημερίδων (από τη λινοτυπία σε φωτοσύνθεση), που διαφοροποίησε την εμφάνισή τους (σχήμα, μέγεθος, έγχρωμες φωτογραφίες, αριθμός σελίδων), ενώ καθιερώθηκαν μεγάλα εκδοτικά συγκροτήματα και αυξήθηκε ο μεταξύ τους ανταγωνισμός.

Αντίθετα, από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται διαρκής πτώση των πωλήσεων του αθηναϊκού πολιτικού Τύπου που μπορεί να αποδοθεί σε πολλές αιτίες, όπως η αύξηση της τιμής των εφημερίδων, η ίδρυση ιδιωτικών τηλεοπτικών σταθμών, η ύπαρξη άλλων σύγχρονων δι-αύλων ενημέρωσης και ψυχαγωγίας με ανταγωνιστική λειτουργία, η μείωση της αξιοπιστίας του Τύπου κ.ά. Την πτώση των πωλήσεων οι εκδότες προσπάθησαν να ανακόψουν με τη δημιουργία μικρότερων έντυπων ειδικού ενδιαφέροντος, που μοιράζονται παράλληλα με το φύλλο (τα γνωστά ένθετα) και με προσφορές κάθε είδους από βιβλία και cd ως σπίτια! Η αγορά επομένως μιας εφημερίδας δεν γίνεται πλέον για τον βασικό ενημερωτικό στόχο της αλλά για το προσφερόμενο και άσχετο με αυτήν δώρο! Θα πρέπει βέβαια να συνυπολογίσουμε ότι στην εποχή μας εκδίδεται στην πρωτεύουσα ένας μεγάλος αριθμός εξειδικευμένων εφημερίδων, π.χ. αθλητικές, αλλά ιδιαίτερα περιοδικών (ποικίλης ύλης, λογοτεχνικά, επιστημονικά κ.ά.), γεγονός που φανερώνει όχι μόνο τον πολλαπλασιασμό των αγνωστών αλλά και τον επιμερισμό των ενδιαφερόντων τους, καθώς δεν περιορίζονται σε ένα μόνο έντυπο για να τα καλύψει.

Για να ολοκληρώσω την περιγραφή των χαρακτηριστικών του αθηναϊκού Τύπου θα επισημάνω ένα ζήτημα που σχετίζεται με την πολιτική. Η εξάρτηση του Τύπου από αυτήν ή ακόμη και το αντίθετο, δεν εικονογραφείται μόνο στη γνωστή σατιρική φράση του Αλέξανδρου Σούτσου «Η υπόγρημα με δίδεις ή εφημερίδα γράφω». Ιδιαίτερα η ευκολία με την οποία μπορούσε κανείς να εκδώσει εφημερίδα κατά τον 19ο αιώνα, έκανε αυτή την εξάρτηση ευκολότερη και αμεσότερη. Σε σχέση με τις επαρχιακές εφημερίδες, οι αθηναϊκές, πλησιέστερα στο κέντρο των αποφάσεων, είχαν –και φυσικά ακόμη έχουν– έναν ευρύτερο κύκλο επιρροής και πίεσης, και αυτό κάνει τη σχέση τους με την εξουσία πιο έντονη και δυναμική.

Σε ορισμένες περιόδους, ακόμη και σχετικά πρόσφατα, η κομματική

ταυτότητα ενός εντύπου προσδιόριζε απόλυτα το αναγνωστικό του κοινό, δημιουργώντας και συντηρώντας σχέσεις εξάρτησης και φανατισμού. Αν και το στοιχείο της πολιτικής ταυτότητας ενός εντύπου διατηρείται ως τις μέρες μας, στις μεγάλες αθηναϊκές εφημερίδες παρατηρείται σχετική πολυφωνία, που δημιουργείται, υπόγεια σχεδόν, από το πλήθος των δημοσιογραφικών απόψεων που περνούν στις στήλες τους, πολυφωνία βέβαια που μερικές φορές οδηγεί στην ιδεολογική ασάφεια. Είναι προφανές ότι τα έντυπα ευρύτατης κυκλοφορίας δεν είναι διατεθειμένα να χάσουν εύκολα αναγνώστες μένοντας άκαμπτα πιστά στις θέσεις τους, καθώς μάλιστα ο ανταγωνισμός με την τηλεόραση είναι σκληρός.

Συνδυάζοντας, λοιπόν, το στοιχείο αυτό μαζί με άλλα, θα μπορούσε κανείς να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι όσο γιγαντώνεται ο Τύπος της πρωτεύουσας, όσο αναπτύσσεται τεχνικά, όσο βελτιώνονται τα συστήματα μεταφοράς, τόσο αναδιπλώνεται ο επαρχιακός Τύπος, μειώνεται σε απόλυτους αριθμούς ή περιορίζει την ύλη του στα καθαρώς ειδικά, τοπικού ενδιαφέροντος θέματα.

Σύμφωνα όμως με τις αισιόδοξες παρατηρήσεις του Ριχάρδου Σωμερίτη στο *Επίμετρο της Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου* αυτή, ακριβώς, η συσπείρωση των τοπικών εντύπων γύρω από τα θέματα της επαρχίας τους φαίνεται ότι οδήγησε στη σημερινή εποχή σε μίαν άνθηση του επαρχιακού Τύπου. Ίσως, λοιπόν, μέσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο αντίδρασης στη σημερινή παγκοσμιοποιημένη ουδετερότητα να αρχίσουν να αλλάζουν και οι συσχετισμοί ανάμεσα στον αθηναϊκό και τον επαρχιακό Τύπο με την ανατροπή της μεταξύ τους ανισότητας.

Συμπερασματικά, λοιπόν, και για να επανέλθω στον αρχικό μου προβληματισμό, ο προσδιορισμός ενός μεγάλου μέρους του ελληνικού Τύπου ως αθηναϊκού τού προσδίδει έναν πολύ βαθύτερο και ουσιαστικότερο χαρακτηρισμό, διότι τα χαρακτηριστικά της πρωτεύουσας, η ραγδαία ανάπτυξή της, η ανομοιογένεια του πληθυσμού της, η εντοπιότητα και ο κοσμοπολιτισμός, η πολιτική και η διασκέδαση, η ποικιλία των ενδιαφερόντων αλλά και των θεμάτων που αναπτύσσονται στα όριά της, λειτουργούν ως κινητήρια δύναμη για τη δημιουργία του Τύπου, ενώ αντίστροφα βλέπουμε τα χαρακτηριστικά αυτά να αναδύονται κατά την ανάλυση της φασματικής του εικόνας.

Ο ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

ΔΕΝ ΘΑ ΗΤΑΝ ΥΠΕΡΒΟΛΗ να πούμε ότι εάν ο προεπαναστατικός Τύπος αναπτύχθηκε στην ελληνική διασπορά, τότε ο επαναστατικός Τύπος αναπτύχθηκε κυρίως στην ελληνική επαρχία. Πράγματι οι πρώτες εφημερίδες στον ελλαδικό χώρο εκδόθηκαν κατά τη διάρκεια της εθnikοαπελευθερωτικής επανάστασης στο Γαλαξίδι, το Μεσολόγγι, το Αγρίνιο, στην Καλαμάτα, την Ύδρα, στο Ναύπλιο αλλά και στην Αθήνα. Με λίγα λόγια η γέννηση του Τύπου στον ελλαδικό χώρο δεν ήταν προνόμιο του μετέπειτα εθνικού μας κέντρου αλλά ολόκληρης της επαναστατημένης Ελλάδας.

Από το 1827 έως και το τέλος του 19ου αιώνα πολυάριθμες εκδοτικές πρωτοβουλίες αναπτύσσονται τόσο στην Αθήνα όσο και στην επαρχία παρά τα κατασταλτικά μέτρα του Καποδίστρια και εν συνεχεία του Όθωνα. Είναι χαρακτηριστικό, όπως αναφέρει ο Ν. Πολίτης, «ότι μόνο στην Πάτρα εκδίδονται από το 1840 έως και το 1900 ογδόντα εφημερίδες χωρίς στον αριθμό αυτό να υπολογίζονται οι σατιρικές, θρησκευτικές κ.ά.»¹

Οι εφημερίδες του 19ου αιώνα, οι οποίες όμως συνεχίζουν να κυκλοφορούν μέχρι τις μέρες μας, είναι ουσιαστικά τέσσερις: η *Πελοπόννησος* των Φραγκοπουλαίων, η οποία εκδόθηκε στην Πάτρα το 1886, η *Εστία*, η οποία εκδόθηκε το 1894 στην Αθήνα, η *Θεσσαλία* του Βόλου, η οποία εκδόθηκε το 1898, και το *Θάρρος* του Αποστολάκη, το οποίο εκδόθηκε το 1899 στη Καλαμάτα. Αυτές είναι οι μοναδικές ημερήσιες εφημερίδες που διασώθηκαν κατά τη διάρκεια ολόκληρου σχεδόν του 20ού αιώνα. Τρεις όμως από αυτές, οι τρεις επαρχιακές, συνεχίζουν την ανοδική τους πορεία έχοντας κατακτήσει μια σημαντική θέση από άποψη κυκλοφορίας και αναγνωσιμότητας.

Στις αρχές του 20ού αιώνα οι εκδοτικές πρωτοβουλίες συνεχίζονται. Πλήθος εφημερίδων εκδίδονται σε ολόκληρη την ελληνική επικράτεια, μερικές από τις οποίες διεσώθησαν μέχρι τις μέρες μας. Οφείλω ωστόσο να διευκρινίσω ότι αρκετές από τις εκδοτικές αυτές προσπάθειες παύουν προ-

1. Νίκος Πολίτης, *Χρονικό του πατράϊκού Τύπου 1840-1940* (Πάτρα 1984) 11.

σωρινά την κυκλοφορία τους ή αναγκάζονται να αλλάξουν τίτλο, κυρίως λόγω της πολιτικής αστάθειας της περιόδου ή για λόγους λογοκρισίας ή επειδή κυκλοφορούσαν κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Άλλες, με σημαντικότητα συνεισφορά, δυστυχώς διέκοψαν την κυκλοφορία τους οριστικά. Μεταξύ αυτών δύο από τις πιο ισχυρές επαρχιακές εφημερίδες, ο *Νεολόγος των Πατρών* και ο *Ταχυδρόμος του Βόλου*.² Λόγω του περιορισμένου χώρου είναι σχεδόν αδύνατο να γίνει εκτενής αναφορά σε όλους τους τίτλους οι οποίοι εμφανίστηκαν ιστορικά στην ελληνική περιφέρεια. Για το λόγο αυτό η αναφορά θα επικεντρωθεί σ' αυτές, τις ημερήσιες επαρχιακές, οι οποίες κυκλοφορούν έως και σήμερα.

Το 1901 εκδίδεται ο *Κήρυξ των Χανίων*, εφημερίδα την οποία ίδρυσε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Κ. Μάγερ: «Ο Κρής πολιτικός έκανε σφοδρόν δημοσιογραφικόν αγώνα εναντίον του περιβάλλοντος του πρίγκιπος Γεωργίου και κατά της πολιτικής του τελευταίου επί του Κρητικού θέματος. Διά την αρθρογραφίαν αυτή ο *Κήρυξ* επαύθη τρεις φορές μέχρι του κινήματος του Θερίσου το 1905 και ο Βενιζέλος κατεδικάσθη εις φυλάκισιν την οποία εξέτισεν εις τας φυλακάς του Ιτζεδίν».³ Στο σημείο αυτό επιτρέψτε μου να πω ότι από το 1881 έως και το 1983 στην Κρήτη εκδόθηκαν πάνω από 400 εφημερίδες σύμφωνα με σχετικές έρευνες.⁴ Το 1902 εκδίδεται η εφημερίδα *Πατρίς* του Πύργου από τον Λεωνίδα Βαρουξή. Η εφημερίδα αυτή, η οποία ξεπέρασε τα 100 χρόνια συνεχούς κυκλοφορίας, εξακολουθεί να εκδίδεται από την ίδια οικογένεια! Το 1912 εκδίδεται η εφημερίδα *Κρητική Επιθεώρηση* από τους αδελφούς Καλαϊτζάκη στο Ρέθυμνο· αποτελεί τη συνέχεια της εφημερίδας *Ραδάμανθης*, η οποία εκδόθηκε το 1841 από τον Εμμανουήλ Βιβιλάκη θείο των αδελφών

2. Βλ. σχετικά Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Γ' (Αθήνα 1960) 107-116 και 176-177.

3. Ο.π., 187-188.

4. Βλ. σχετικά Ξενοφών Παγκαλιάς, «Οι εφημερίδες των Χανίων 1900-1950», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τχ. 27 (1981) 413-425, και τχ. 31 (Αθήνα 1982) 278-293· ο ίδιος, «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου 1881-1983», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τχ. 36 (1983). Επίσης, Γιάννης Παπιομύτογλου, «Εκατό χρόνια ρεθεμνιώτικων εφημερίδων (1881-1981)», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τχ. 29 (1982) 165-181· Ελευθέριος Πλατάκης, «Περιοδικά και εφημερίδες του Νομού Λασιθίου», *Αμάλθεια*, τχ. Ιανουαρίου-Δεκεμβρίου (Άγιος Νικόλαος 1971). Βλ. επίσης τις συμπληρωματικές εργασίες της Ζαχαρένιας Σημανθηράκη, «Κρητικός Τύπος», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τχ. 34 (1984) και η ίδια, «Οι χανιώτικες εφημερίδες μετά το 1950», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, τχ. 39 (1984).

Καλαϊτζάκη. Το δεύτερο φύλλο της εκδόθηκε στο αρχηγείο των επαναστατημένων Κρητικών στο χωριό Βαφές των Λευκών Ορέων.⁵ Το 1913 κάνει την εμφάνισή του στη Θεσσαλονίκη το *Έθνος*, το οποίο αργότερα θα μεταφέρει την έδρα του στην Αθήνα και την ίδια χρονιά η *Ηπειρος* στα Γιάννενα. Το 1915 κυκλοφορεί η *Ροδιακή* στη Ρόδο, ενώ το 1916 εκδίδεται η *Σημαία* της Καλαμάτας. Το 1917 κυκλοφόρησε ο *Ριζοσπάστης*, ο οποίος είχε ουσιαστικά πρωτοκυκλοφορήσει στις αρχές του 1908. Το 1919 θα εκδοθεί από τον Γεώργιο Βλάχο η *Καθημερινή*. Το 1922 εκδίδονται οι εφημερίδες *Ελεύθερο Βήμα* των Αθηνών από τον Δημήτριο Λαμπράκη και η *Ελευθερία* στη Λάρισα από τον Γεώργιο Δημητρακόπουλο. Όπως αναφέρει ξανά ο Μάγερ, «η *Ελευθερία* πραγματικά απετέλεσε τον σημαιοφόρο της Θεσσαλικής αναγεννήσεως και έγινε αφορμή δημιουργίας και άλλων ισάξιων με αυτήν εφημερίδων». Το 1923 εκδίδεται στην Αθήνα η εφημερίδα *Βραδυνή*, ενώ το 1927 θα κάνει την εμφάνισή του στα Γιάννενα ο *Ηπειρωτικός Αγών* με εκδότη τον δάσκαλο Ευθύμιο Τζάλλα. Η εφημερίδα αυτή δικαίως χαρακτηρίζεται ως η μεγάλη δημοσιογραφική σχολή της Ηπείρου. Την ίδια χρονιά κυκλοφορεί η *Πρόοδος* στη Χίο, ενώ το 1928 εκδίδεται ο *Δημοκράτης* της Μυτιλήνης και ο *Κήρυξ* της Λάρισας, του οποίου συνέχεια αποτελεί ο σημερινός *Ημερήσιος Κήρυξ*. Το 1929 θα εκδοθεί η *Πρόοδος* στις Σέρρες, ενώ το 1931 ο *Ταχυδρόμος* στην Καβάλα. Το 1932 εκδίδεται η εφημερίδα *Ανατολή* στον Άγιο Νικόλαο Κρήτης. Το 1936 εκδόθηκαν ο *Λαμιακός Τύπος* στη Λαμία και ο *Νέος Αγών* στην Καρδίτσα, εφημερίδες οι οποίες κατέχουν σήμερα υψηλά ποσοστά αναγνωσιμότητας.

Αυτή η ιστορική αναδρομή γίνεται για να κατανοήσουμε ότι κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου έχουμε μια παράλληλη πετυχημένη εκδοτική προσπάθεια όχι μόνο στην Αθήνα αλλά και στην ελληνική επαρχία. «Είναι η περίοδος προς το τέλος του μεσοπολέμου όπου σταδιακά άρχισε να διαμορφώνεται ο Τύπος του κέντρου ως κυρίαρχος παράγοντας της δημόσιας επικοινωνίας σε εθνικό επίπεδο».⁶ Σύμφωνα με στοιχεία που αναφέρει χαρακτηριστικά η Νάση Μπάλτα, «το 1915 οι κυκλοφορίες των ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων ήταν 150.000 φύλλα. Το 1930-1936 ο

5. Ευμορφία Βαγιαάκη-Μπουτουράκη, *Κρήτες δημοσιογράφοι* (Αθήνα 1990) 27-36.

6. Βλ. σχετικά Νίκος Δεμερτζής - Αντώνης Σκαμνάκης, «Τα περιφερειακά/τοπικά ΜΜΕ στην Ελλάδα», στο *Περιφερειακά ΜΜΕ στην Ευρώπη*, Εκδόσεις Παπαζήση (Αθήνα 2000) 232-233.

μέσος όρος κυκλοφορίας έφθασε τα 350.000-360.000 περίπου φύλλα».⁷

Κατά τη διάρκεια της Κατοχής εκδόθηκαν πάνω από 400 παράνομα έντυπα, στη συντριπτική τους πλειονότητα στην περιφέρεια. Μόνο στα Χανιά κυκλοφόρησαν από το 1941 έως και το 1944 35 παράνομες εφημερίδες,⁸ ενώ στη Φθιώτιδα τουλάχιστο 9.⁹ Τα έντυπα αυτά στην πραγματικότητα αντικατέστησαν όσες επαρχιακές εφημερίδες σταμάτησαν να κυκλοφορούν ή όσες απ' αυτές συνέχισαν να κυκλοφορούν κάτω από το κατοχικό καθεστώς όπου εφαρμοζόταν αυστηρή λογοκρισία. Στην ουσία η ενημέρωση των ελλήνων πολιτών γινόταν κατά τη διάρκεια της Κατοχής από τον παράνομο Τύπο, γι' αυτόν το λόγο η παρουσία του ήταν επιτυχής.

Οι μεταπολεμικές συνθήκες ενισχύουν ακόμη περισσότερο την αύξηση της κυκλοφορίας του αθηναϊκού Τύπου, ο οποίος επιβάλλεται στην ελληνική περιφέρεια. Τα μεγάλα εκδοτικά συγκροτήματα των Αθηνών κατόρθωσαν να ελέγξουν τις κυκλοφορίες και να επιβληθούν και στο αναγνωστικό κοινό της περιφέρειας εις βάρος των παραδοσιακών τοπικών εφημερίδων. Αυτό οφείλεται σε μια σειρά παράγοντες, όπως για παράδειγμα το εμφυλιακό και μετεμφυλιακό πολιτικό κλίμα, το οποίο ευνόησε τον καθεστωτικό Τύπο της Αθήνας να προχωρήσει πιο γρήγορα σε επενδύσεις: «ας μη λησμονούμε την χορήγηση από την κυβέρνηση μιας απ' ευθείας οικονομικής ενισχύσεως η οποία πήρε διάφορες μορφές (αποδοτέα δάνεια, κρυφές επιχορηγήσεις χάρις σε μυστικά κονδύλια)».¹⁰ Σημαντική στάθηκε επίσης η ανάπτυξη των επικοινωνιακών μέσων, γεγονός το οποίο ευνόησε τη γρήγορη μεταφορά του Τύπου της Αθήνας στην περιφέρεια, αλλά και η δημιουργία των Πρακτορείων διανομής του αθηναϊκού Τύπου.¹¹ Σε αυτό θα πρέπει να προσθέσουμε και την οικονομική και κοινωνική πολιτική των μεταπολεμικών κυβερνήσεων, πολιτική που οδήγησε σε μια υδροκεφαλική

7. Νάση Μπάλτα, «Σχεδιάσμα ιστορίας του ελληνικού Τύπου», στο: Νάση Μπαλτά – Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου*, Εκδόσεις Οδυσσεάς (Αθήνα 1993) 81.

8. Μιχάλης Γρηγοράκης, «Ο παράνομος κατοχικός Τύπος στα Χανιά», *Χανιώτικα Νέα* (16-24 Νοεμβ. 1993).

9. Ιωάννα Αλαμπάνου – Δημήτρης Νάτσιος, «Φθιωτικός Τύπος (1852-1999)», *Φθιωτικά Χρονικά* (Λαμία 2001).

10. J. Meynaud, *Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Μπαίρον (Λωζάννη 1966) 191.

11. Διαμαντής Μπασαντής, *Πρακτορείο Εφημερίδων Αθηναϊκού Τύπου – 50 χρόνια* (Αθήνα 1995) 18-21.

ανάπτυξη της Αθήνας και στη δημιουργία μιας ατροφικής ελληνικής περιφέρειας. Μερικές όμως από τις τοπικές εφημερίδες, οι οποίες εκδόθηκαν πριν από τον πόλεμο, κατορθώνουν να συντηρηθούν παρά τον έντονο ανταγωνισμό των αθηναϊκών φύλλων. Την ίδια στιγμή νέες εκδοτικές προσπάθειες πραγματοποιούνται σε ολόκληρη την περιφέρεια. Εφημερίδες οι οποίες εκδίδονται από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου έως και το 1967. Οι εφημερίδες αυτές, παρόλο που είναι σχετικά νεότερες, κατορθώνουν να συσπειρώσουν μικρές ομάδες του αναγνωστικού κοινού της περιφέρειάς τους και μαζί με τις παλαιότερες επαρχιακές εκδόσεις θα δημιουργήσουν προϋποθέσεις για τη σημαντική μεταβολή η οποία θα πραγματοποιηθεί προς τα μέσα της δεκαετίας του '90. Το 1945 εκδίδονται οι εφημερίδες *Ελεύθερη Θράκη* στην Αλεξανδρούπολη, αρχικώς ως δισεβδομαδιαία, η *Πατρίς* του Ηρακλείου από τον Αθηναγόρα Μυκωνιάτη (1946), η *Πρόοδος* της Ρόδου από τον Γιώργο Διαμαντίδη (1949), η *Πρωινή* της Καβάλας (1951), η *Θεσσαλική Ηχώ* της Καρδίτσας (1953), ο *Πρωινός Λόγος* των Ιωαννίνων (1957) και η *Έρευνα* Τρικάλων (1958). Το 1962 ο μέσος όρος κυκλοφορίας των αθηναϊκών εφημερίδων έχει ξεπεράσει τις 500.000 ημερησίως, εκ των οποίων οι περίπου 200.000 διακινούνται στην επαρχία. Η σχέση αυτή όχι μόνο θα διατηρηθεί αλλά θα αλλάζει σταδιακά. Οι αθηναίοι εκδότες θα βάλουν στόχο την αύξηση των πωλήσεών τους στην επαρχία, γεγονός το οποίο και θα πετύχουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Παράλληλα όμως συνεχίζουν να εμφανίζονται νέες επαρχιακές εκδόσεις και να μεγαλώνει ο αριθμός των ημερήσιων επαρχιακών εφημερίδων. Τα *Ρεθεμνιώτικα Νέα* του Γιάννη Χαλκιαδάκη εκδίδονται το 1965. Αργότερα η δικτατορία θα φυλακίσει τον εκδότη και θα πάψει την κυκλοφορία της εφημερίδας. Το 1967 εκδίδονται τα *Χανιώτικα Νέα* του Γιάννη Γαρεδάκη, εφημερίδα η οποία θα συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη της πολιτιστικής ζωής της πόλης των Χανίων, ενώ και μετά τη δικτατορία θα συνεχίσουν να εμφανίζονται νέες εκδοτικές προσπάθειες, όπως αυτή του *Πρωινού Λόγου* στα Τρίκαλα το 1974. Σύμφωνα με τους Ζαούση – Στράτο την περίοδο 1982-1985 παρουσιάζεται μια σημαντική αύξηση των πωλήσεων των αθηναϊκών εφημερίδων στην περιφέρεια. Συγκεκριμένα η κυκλοφορία τους έφθασε τα 580.000 φύλλα στην Αθήνα και 500.000 φύλλα στην επαρχία. Δηλαδή αναλογία περίπου 1 προς 1.¹²

12. Αλέξης Ζαούσης – Κωνσταντίνος Στράτος, *Οι Εφημερίδες 1974-1992*, Εκδόσεις Γνώση (Αθήνα 1993) 22-23.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να σημειώσουμε ότι η μεταπολεμική παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη, η οποία οδήγησε και σε μια σημαντική ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας, παρά τα έντονα στοιχεία συγκεντρωτισμού των πρώτων δεκαετιών, επέφερε σταδιακά σοβαρές αλλαγές στη σχέση κέντρου-περιφέρειας. Αυτές οι αλλαγές έγιναν ιδιαίτερα αισθητές κατά τη διάρκεια των τελευταίων δύο δεκαετιών όπου παρατηρούνται τάσεις σημαντικής αποκέντρωσης. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο ημερήσιος Τύπος της περιφέρειας αρχίζει να αναβαθμίζεται. Προπολεμικές και μεταπολεμικές εκδόσεις, νεότερες εφημερίδες, οι οποίες εκδίδονται μετά τη μεταπολίτευση, αποκτούν εμπορικό προσανατολισμό, με κύριο μοχλό τη διαφήμιση και τις πωλήσεις, γεγονός το οποίο επιφέρει μια σημαντική βελτίωση στα οικονομικά τους. Έτσι παρουσιάζονται προς το τέλος της δεκαετίας του '80 τοπικές εφημερίδες με εκτεταμένη τοπική ειδησεογραφία, οι οποίες έχουν μια σημαντική αναγνωσιμότητα και βαθμό διείσδυσης στην τοπική κοινωνία.

Ωστόσο, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι η περιφερειακή ανάπτυξη στη χώρα μας ήταν και εξακολουθεί να είναι ανισομερής. Από το γεγονός αυτό προκύπτει ότι η ανάπτυξη του περιφερειακού Τύπου εμπεριέχει δυστυχώς όλα αυτά τα στοιχεία των ανισοτήτων που εμφανίζονται στο εσωτερικό της ελληνικής περιφέρειας. Παρουσιάζονται δηλαδή από περιοχή σε περιοχή, εξαιρετικά ανομοιογενή χαρακτηριστικά ως προς την ποιότητα, την απήχηση των μέσων στην τοπική κοινωνία και την τήρηση των νόμων και των κανόνων δημοσιογραφικής δεοντολογίας. Για παράδειγμα οι ημερήσιες εφημερίδες της Θεσσαλίας, της Κρήτης και της Δυτικής Πελοποννήσου είναι περισσότερο ανεπτυγμένες και ως εκ τούτου έχουν μεγαλύτερη αναγνωσιμότητα από τις εφημερίδες της Μακεδονίας ή της Θράκης.

Πρόσφατη έρευνα αναγνωσιμότητας έρχεται να επιβεβαιώσει όχι μόνο τη σημαντική διείσδυση του ημερήσιου Τύπου της περιφέρειας αλλά να προσθέσει ένα νέο στοιχείο: την πλήρη κυριαρχία ενός μέρους του περιφερειακού έναντι του αθηναϊκού Τύπου. Συγκεκριμένα, σε δεκαπέντε νομούς της χώρας, οι 15 πρώτες σε αναγνωσιμότητα ημερήσιες τοπικές εφημερίδες έχουν μέσο όρο 20,58% αναγνωσιμότητα μέσου τεύχους, ενώ οι 15 πρώτες αθηναϊκές στους αντίστοιχους δεκαπέντε νομούς έχουν μόλις 3,29%.¹³ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τη συνεχιζόμενη πτωτική πορεία της κυκλοφορίας των ημερησίων αθηναϊκών εφημερίδων. Είναι χαρακτη-

13. Βλ. σχετικά Νίκος Δεμερτζής - Αντώνης Σκαμνάκης, *ό.π.*, 235-236.

ριστικό ότι τα στοιχεία της κυκλοφορίας για ολόκληρο το 2001, τα οποία ανακοινώθηκαν επίσημα από την ΕΙΗΑΕ στις αρχές του 2002, έδειξαν μια συνεχιζόμενη πτωτική τάση, με τη μέση πανελλαδική κυκλοφορία τους να εξακολουθεί να βρίσκεται κάτω από τα 500.000 φύλλα σε σχέση με το 1.150.000 φύλλα που ήταν το 1989. Σε μια δεκαετία δηλαδή οι ημερήσιες αθηναϊκές εφημερίδες έχασαν περίπου το 55% της κυκλοφορίας τους!

Κρατική επιχορήγηση και ελευθερία του Τύπου

Σοβαρά όμως προβλήματα εξακολουθούν να εμποδίζουν την παραπέρα ανάπτυξη του ημερήσιου Τύπου της περιφέρειας. Τα προβλήματα αυτά σχετίζονται με το πολυδιάσπαρτο και αναχρονιστικό, σε αρκετές περιπτώσεις, νομοθετικό πλαίσιο, στην απουσία ολοκληρωμένου επενδυτικού προγράμματος στον κλάδο του Τύπου γενικά και στη μη εφαρμογή των νόμων που αφορούν την άμεση και έμμεση κρατική επιχορήγηση. Βεβαίως το ζήτημα της κρατικής επιχορήγησης είναι ένα θέμα, το οποίο ενώ δημιουργεί εξαρτήσεις, ενισχύοντας τα χαρακτηριστικά της πατρωνίας και των πελατειακών σχέσεων στην ελληνική κοινωνία, από την άλλη αποτελεί μια κατάκτηση με ιστορικές και ιδεολογικές προεκτάσεις κυρίως στον ευρωπαϊκό χώρο.¹⁴ Προκειμένου η κρατική επιχορήγηση να διασφαλίζει την από το Σύνταγμα κατοχυρωμένη έννοια της ελευθερίας του Τύπου θα πρέπει όλη η περί Τύπου νομοθεσία να αναθεωρηθεί και κυρίως να προσανατολιστεί στην καταπολέμηση των ισχυρών τάσεων συγκεντρωτισμού που εμφανίζονται στον τομέα της ενημέρωσης. Η διαφήμιση του ευρύτερου δημόσιου τομέα, όπως αυτή διατυπώθηκε με το Νόμο 2328/1995, μπορεί να βοηθήσει σημαντικά στην κατεύθυνση βελτίωσης των οικονομικών των εφημερίδων. Υπολογίζεται ότι η ετήσια κρατική διαφημιστική δαπάνη ξεπερνά τα 15 δισ. ετησίως, ενώ η διαφημιστική προβολή του Γ' ΚΠΣ θα είναι περίπου 32 δισ. για τα επόμενα τέσσερα χρόνια. Από αυτή την «πίτα» ελάχιστα, δυστυχώς, έχουν δοθεί στον περιφερειακό Τύπο. Το γεγονός αυτό αποτελεί μία κατάφωρη παραβίαση των νόμων τους οποίους έχει ψηφίσει το ελληνικό κοινοβούλιο. Τι θα σήμαινε ωστόσο η υλοποίηση των νόμων και κυρίως η κατανόηση ότι η περιφερειακή οικονομική ανάπτυξη

14. Βλ. σχετικά «Murschetz State support for daily press in Europe», στο: *European Journal of Communication*, 293-294, και Raymonde Kuhn, *The media in France*, London, Routledge (1995) 40-42.

των τελευταίων ετών έχει οδηγήσει σε αναβάθμιση του επαρχιακού Τύπου. Σημαίνει ότι τα κονδύλια, τα οποία διοχετεύονται σχεδόν αποκλειστικά στα εθνικά ΜΜΕ, με αδιαφανείς και σκανδαλώδεις σε αρκετές περιπτώσεις τρόπους, όπως χαρακτηριστικά έχουν καταγγείλει οι ενώσεις των ΜΜΕ της περιφέρειας, θα διοχετευθούν και στα τοπικά μέσα. Αυτό θα οδηγήσει σε παραπέρα επενδύσεις στις νέες τεχνολογίες, στη δημιουργία νέων θέσεων εργασίας, στην ανάπτυξη των επικοινωνιακών δομών της ελληνικής επαρχίας, παράγοντες που θα αναβαθμίσουν τη σχέση του πολίτη της περιφέρειας με το κράτος.

Για το λόγο αυτό η κυβέρνηση και το αρμόδιο Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ θα πρέπει να προχωρήσουν άμεσα στη θέσπιση και τη λειτουργία επιτροπής ελέγχου, η οποία θα παρεμβαίνει προκειμένου να διοχετεύεται το 12% της κρατικής διαφήμισης στον Τύπο της περιφέρειας. Θα πρέπει επίσης να προχωρήσει σε αλλαγές στο νομοθετικό πλαίσιο που διέπει τον επαρχιακό Τύπο μέσω καταρχήν της κωδικοποίησης της υφιστάμενης νομοθεσίας.¹⁵ Παράλληλα θα πρέπει να αναγνωριστεί ο σχετικά προοδευτικός χαρακτήρας των τοπικών και περιφερειακών ΜΜΕ. Σήμερα σε όλες σχεδόν τις χώρες της Ευρώπης, τουλάχιστον όσον αφορά τη δημοκρατία και τη λειτουργία των πολιτικών θεσμών, διαπιστώνεται ότι έχουν πραγματοποιηθεί σημαντικές κοινωνικές κατακτήσεις. Το γεγονός αυτό είναι αποτέλεσμα φυσικά της δράσης κοινωνικών ριζοσπαστικών κινημάτων. Βέβαια, η Ευρώπη δεν έχει λύσει σημαντικά προβλήματα, όπως αυτό της απασχόλησης ή της δικαιότερης κατανομής του κοινωνικού πλούτου ή ότι πολύ περισσότερο έχει λυθεί το πρόβλημα της δημοκρατικής ενημέρωσης. Το ζήτημα της ελευθερίας του Τύπου στην Ευρώπη δεν απειλείται από κάποια αντιδημοκρατικά καθεστώτα, αλλά από τις ισχυρές τάσεις συγké-

15. Το 2003 στάθηκε μια σημαντική χρονιά, διότι μετά από πιέσεις των ενώσεων των εκδοτών της περιφέρειας, το Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ προχώρησε στη σύσταση επιτροπής, αποτελούμενης από εκπρόσωπους των επαγγελματιών σωματείων των εκδοτών του Υπουργείου προκειμένου να κωδικοποιηθεί η υπάρχουσα νομοθεσία για τον επαρχιακό Τύπο και να καταγραφούν οι προτάσεις των συνδικαλιστικών φορέων. Η επιτροπή αυτή ολοκλήρωσε το έργο της, ενώ το νέο νομοσχέδιο για τον επαρχιακό Τύπο αναμένεται να κατατεθεί έως το τέλος του 2003. Το Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ προχώρησε, επίσης με βάση το Νόμο, 3166/2003· στη σύσταση γνωμοδοτικής επιτροπής για τη διαφημιστική προβολή του ευρύτερου δημόσιου τομέα με τη συμμετοχή των επαγγελματιών ενώσεων.

ντρωσης και μονοπώλησης της ενημέρωσης που παρατηρούνται στο χώρο των ΜΜΕ σε ολόκληρη τη γηραιά ήπειρο. Τα ίδια φαινόμενα συγκέντρωσης παρατηρούνται και στη χώρα μας.

Σύμφωνα με έρευνα του IOBE, πέντε εκδοτικοί όμιλοι ελέγχουν το 65% των πωλήσεων και το 78% της διαφημιστικής πίτας. Το ίδιο, και ίσως σε μεγαλύτερο βαθμό, συμβαίνει και στις υπόλοιπες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το ερώτημα που ευλόγως τίθεται είναι τι θα συμβεί αν αυτές οι τάσεις αναπτυχθούν ακόμη περισσότερο και κυριαρχήσουν στην πολιτική και κοινωνική ζωή της χώρας. Σίγουρα η αρχή της ελευθερίας του Τύπου, που αναφέραμε, θα διαβρωθεί, και ο δημοκρατικός ρόλος του Τύπου θα χάσει την ιστορική του αποστολή, η οποία είναι μία και μοναδική. Να εξυπηρετεί την κοινωνία και τη δημοκρατία.

Στην Ελλάδα το υφιστάμενο νομικό πλαίσιο δεν επιτρέπει την ιδιοκτησία περισσότερων από δύο ημερησίων τοπικών εφημερίδων, κάτι το οποίο θα μπορούσε να επεκταθεί αλλά και να αποτελέσει μέρος της ευρωπαϊκής νομοθεσίας για τα ΜΜΕ. Ο παραπάνω νόμος φυσικά δεν εφαρμόζεται στην περίπτωση των μεγάλων αθηναϊκών εκδοτικών και ραδιοτηλεοπτικών συγκροτημάτων, πολλά από αυτά έχουν ήδη προχωρήσει σε μια άνευ προηγουμένου μονοπωλιακή επέκταση, καθιστώντας την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή του τόπου έρμαιο των δικών τους επιλογών και αποφάσεων. Εάν πράγματι οι τάσεις συγκέντρωσης του κεφαλαίου αποτελούν μια νομοτελειακή εξέλιξη στο πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας της αγοράς, τότε πρέπει, τουλάχιστον, να αναζητηθούν τρόποι διασφάλισης της δημοκρατικής λειτουργίας της ίδιας της αγοράς. Γιατί φυσικά οι νόμοι δεν αρκούν για να περιορίσουν τις ασύδοτες τάσεις συγκέντρωσης εάν δεν προβλεφθούν παράλληλες μορφές ενίσχυσης θεσμών οικονομικής αποκέντρωσης, οι οποίοι θα είναι βιώσιμοι και θα διασφαλίζουν τη δημοκρατική λειτουργία της αγοράς, όσο βέβαια αυτό είναι εφικτό, τον πλουραλισμό στην κοινωνία και τον κοινωνικό έλεγχο στο παραγόμενο πολιτιστικό προϊόν.

Οι ελληνικές κυβερνήσεις θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους τις εξελίξεις αυτές, δηλαδή τον συνεχώς αυξανόμενο έλεγχο της πληροφόρησης και να ενισχύσουν τέτοιες δυνάμεις, οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ή λειτουργούν ήδη αποκεντρωτικά. Αυτές οι δυνάμεις υπάρχουν και θα μπορούσαν να αποτελούν τον αντίποδα μιας διαφορετικής πολιτικής, μη συγκέντρωσης στο χώρο των Μέσων. Ενισχυμένος ο Τύπος της περιφέρειας, σημαίνει έκφραση των τοπικών κοινοτήτων, μεγαλύτερο πλουραλισμό

και δημοκρατία και ενίσχυση των τοπικών πολιτιστικών ταυτοτήτων.

Οικονομικά ανεξάρτητες τοπικές εφημερίδες και περιφερειακά Μέσα ενημέρωσης αποτελούν εγγύηση για μια τέτοια λειτουργία, η οποία θα διασφαλίζει με τη σειρά της την αρχή της Ελευθερίας του Τύπου. Η ελληνική κυβέρνηση θα πρέπει να συμπεριλάβει στην πολιτική της μια σειρά από μέτρα, τα οποία θα αναβαθμίσουν ακόμη περισσότερο τον περιφερειακό Τύπο όπως:

1. Έρευνες και μελέτες, προκειμένου να διαπιστωθεί η θέση των τοπικών και περιφερειακών ΜΜΕ στην Ελλάδα και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο.
2. Προγράμματα κατάρτισης των δημοσιογράφων, ειδικά της περιφέρειας.
3. Δημιουργία διακρατικού δημοσιογραφικού κέντρου συνεχιζόμενης κατάρτισης και εφαρμοσμένης έρευνας.
4. Σύνδεση των κέντρων λήψης αποφάσεων με τα τοπικά μέσα και τις τοπικές κοινωνίες.
5. Προγράμματα ανταλλαγών και τοποθέτησης μεταξύ δημοσιογράφων διαφορετικών χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και τέλος,
6. Μέτρα ενίσχυσης των περιφερειακών ΜΜΕ ειδικά στις επενδύσεις στις νέες τεχνολογίες.

Οι προτάσεις αυτές, ενίσχυσης των περιφερειακών ΜΜΕ και ειδικά του ημερήσιου Τύπου της περιφέρειας, καθώς και άλλες, θα μπορούσαν να συμβάλουν στην κατεύθυνση ενός πραγματικού πλουραλισμού στο χώρο της ενημέρωσης και της δημοκρατικής λειτουργίας της κοινωνίας μας.

Χ. Α. Καραόγλου

ΤΑ ΕΙΔΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΝΟΜΗΣΗ ΤΟΥΣ

I

Ορισμοί και διαχωρισμοί

ΚΑΤ' ΑΡΧΑΣ, ΕΠΕΙΔΗ, ίσως, ο τίτλος της ανακοίνωσης δημιουργεί προσδοκίες στις οποίες δεν θα ανταποκριθώ, διευκρινίζω ότι δεν προτίθεται να καταθέσω κάποια συστηματική πρόταση διάκρισης του περιοδικού Τύπου, βάσει της οποίας τα πάσης φύσεως περιοδικά, από τις επιστημονικές επετηρίδες σχολών μέχρι τα κόμικς και τα πορνοπεριοδικά θα κατατάσσονται σε είδη. Ομολογώ ότι τρομάζω στην ιδέα ενός τέτοιου εγχειρήματος – με τρομάζει το πλούσιο, πολυποίκιλο και μεταβαλλόμενο με το πέρασμα του χρόνου υλικό. Ας μην ξεχνάμε ότι ο Τύπος, από κάθε άποψη, είναι θεσμός απολύτως ιστορικός και πως οποιαδήποτε περί αυτού μελέτη οφείλει να μην παραβλέπει την ιστορικότητά του. Κατά τη γνώμη μου, με τον Τύπο ισχύει ό,τι και με τη λογοτεχνία: η διάκρισή τους σε είδη είναι εφικτή μόνον ιστορικά – ποτέ διαχρονικά. Οι ομαδοποιήσεις και οι διαχωρισμοί, για να αποδώσουν –ως οφείλουν– την πραγματικότητα, πρέπει να προκύψουν από τα δεδομένα των συγκεκριμένων περιοδικών κάθε εποχής, από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα, από τις ομοιότητες και τις διαφορές τους. Βάσει αυτών και βάσει ενιαίων και συγκεκριμένων κριτηρίων (της ύλης, των αποδεκτών κτλ.)¹ θα διαμορφωθούν οι ειδολογικοί πίνακες – όχι το αντίστροφο.

Συμπερασματικά, το ζητούμενο δεν είναι μια διαχρονική ειδολογική διάκριση του Τύπου –ένας τέτοιος πίνακας θα ήταν κατ' ανάγκη στατικός και, άρα, αντιεπιστημονικός– αλλά διακρίσεις ιστορικά προσδιορισμένες.

1. Είναι γνωστές οι διακρίσεις του Τύπου που γίνονται με διάφορα και διαφορετικά κριτήρια, όπως π.χ.: α') την ύλη: εφημερίδες πολιτικές, οικονομικές, αθλητικές κτλ., περιοδικά ραδιοτηλεοπτικά, επιστημονικά (ιατρικά, θεολογικά, φιλολογικά), λογοτεχνικά, εικαστικά, φωτογραφίας κτλ. β') το αναγνωστικό κοινό στο οποίο απευθύνονται: περιοδικά επαγγελματικά, γυναικεία (μόδας κτλ.), παιδικά κτλ. γ') τη λειτουργία: Τύπος γνώμης, πληροφόρησης (ή ενημέρωσης), περιοδικά ψυχαγωγίας κτλ.

Γι' αυτό, λοιπόν, αντί να εμπλακώ σε μιαν ανιστόρητη περιγραφή της πολύμορφης κατηγορίας των «ειδικών περιοδικών», προτιμώ να καταθέσω κάποιες απλές παρατηρήσεις για την επάρκεια των όρων που χρησιμοποιούμε, επειδή ακριβώς η ορολογία αποτελεί βασικό εργαλείο κάθε επιστήμης – εξάλλου, αυτό υποδεικνύει και η ρήση του Επίκτητου *αρχή παιδείσεως η των ονομάτων επίσκεψις*.

Πρώτα πρώτα νομίζω πως πρέπει να διασαφηνιστεί η έννοια *ειδικά περιοδικά*. Αν στον επιθετικό προσδιορισμό *ειδικός* δώσουμε –όπως πρέπει– την ετυμολογική και λεξικογραφική του σημασία, τότε ως *ειδικά* πρέπει να εννοήσουμε όσα ανήκουν σε κάποιο συγκεκριμένο «είδος». Υπ' αυτή την έννοια, *ειδικά περιοδικά* είναι όχι μόνο τα απολύτως εξειδικευμένα, δηλαδή όσα ασχολούνται με ένα πολύ ειδικό θέμα, όπως λ.χ. τα *Παπαδιαμαντικά Τετράδια*, αλλά και τα περιοδικά ποικίλης ύλης, όπως τα *οικογενειακά-φιλολογικά περιοδικά* του 19ου αιώνα. Σε τελευταία ανάλυση στα ειδικά ανήκει το σύνολο των περιοδικών, εφόσον όλα εντάσσονται σε κάποιο είδος, διακριτό από τα άλλα είδη.

Θα μπορούσε, ίσως, να αντιτείνει κανείς ότι ως *ειδικά* πρέπει να θεωρηθούν μόνον όσα δημοσιεύουν ύλη αποκλειστικά μίας (1) περιοχής ή περισοτέρων αλλά συγγενικών μεταξύ τους, όπως, επί παραδείγματι, τα *Ηλύσια* (υπότιτλος: *Τρίμηνος λογοτεχνική έκδοσις των μεταφράσεων*) και *Η Εικονογραφημένη της Ελλάδος* (υπότιτλος: *Μεγάλη μηνιαία φιλολογική και καλλιτεχνική επιθεώρησις*). Αντιθέτως, περιοδικά όπως η *Εθνική Αγωγή* του Δροσίνη (υπότιτλος: *Ανατροφή, Εκπαίδευσις, Γράμματα, Επιστήμαι, Καλαί Τέχναι, Βιομηχανία*) και *Η Φύσις* (υπότιτλος: *Εικονογραφημένον εγκυκλοπαιδικόν σύγγραμμα*) πρέπει να ενταχθούν σε άλλη κατηγορία.

Επιμένοντας όμως στην ιστορικότητα του θέματός μας, θα είχα να προβάλλω την εξής αντίρρηση: Τα περιοδικά *Η Φύσις* και *Εθνική Αγωγή*, όπως και πολλά άλλα αυτής της περιόδου, λ.χ. η *Ευτέρπη*, η *Πανδώρα* και η *Εστία* –για να περιοριστώ σε τρία κορυφαία παραδείγματα– εντάσσονται, κατά τη γνώμη μου, σ' ένα ιδιαίτερο «είδος» που, επί πενήντα σχεδόν χρόνια, από τα μέσα του 19ου αιώνα, αποτελούσε κανόνα στο χώρο του περιοδικού Τύπου. Ήσαν έντυπα που δημοσίευαν ποικίλη ύλη (λογοτεχνικά έργα, επιστημονικά μελετήματα αλλά και αξιοπερίεργα γεγονότα, διάφορες ειδήσεις κτλ.), ακριβώς διότι απευθύνονταν σε αναγνώστες με διάφορες και διαφορετικές ανάγκες και ενδιαφέροντα. Συνάμα θα πρέπει να λη-

φθεί υπόψη ότι σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, εκτός σπανίων εξαιρέσεων, απουσιάζουν τα ειδικά περιοδικά (λογοτεχνικά, αρχαιολογικά κ.ά.). Από αυτή την άποψη, μια γενική διάκριση των περιοδικών σε ειδικά και σε μεικτά (ή γενικά ή ποικίλης ύλης, ή όπως αλλιώς θα τα ονομάζαμε) είναι λανθασμένη ως ανιστόρητη, αφού δεν ισχύει για τα παλαιότερα περιοδικά.

Θα μπορούσε βέβαια να διατυπωθεί η εξής εύλογη, ίσως, ερώτηση ή αντίρρηση: Μήπως όμως, σήμερα, αυτή η διάκριση είναι σωστή; Υποθέτω ότι στα σύγχρονά μας περιοδικά ποικίλης ύλης θα εντάσσαμε τα ένθετα *Έψιλον της Ελευθεροτυπίας*, *Ταχυδρόμος των Νέων*, *Βημαγazine* του *Βήματος* και *Εικόνες του Έθνους* αλλά και πολλά άλλα. Μολονότι θα μπορούσαμε να επισημάνουμε μερικά βασικά κοινά γνωρίσματά τους, θεωρώ ότι η ονομασία περιοδικά ποικίλης ύλης (ή μεικτά κτλ.) είναι ανεπαρκής, ακριβώς διότι είναι, κατά την αντίληψή μου, έννοια τόσο ευρεία, που μπορεί να περιλάβει πολύ διαφορετικά μεταξύ τους έντυπα. Χρειαζόμαστε, πιστεύω, λεπτομερέστερες διακρίσεις και όρους ακριβέστερους που να μην προκαλούν συγχύσεις και παρερμηνείες. Αν ο όρος *οικογενειακά-φιλολογικά* περιοδικά, τον οποίο εισήγαγε η συνάδελφος κ. Καρπόζηλου, είναι ικανοποιητικός, διότι ακριβώς χαρακτηρίζει μια ειδικότερη ομάδα περιοδικών ποικίλης ύλης του 19ου αιώνα,² σήμερα για τα σύγχρονά μας περιοδικά ποικίλης ύλης, χρειαζόμαστε άλλους όρους που να προσδιορίζουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους γνωρίσματα: διότι οι ομοιότητές τους με τα *οικογενειακά-φιλολογικά* περιοδικά είναι μόνον επιφανειακές, ενώ οι διαφορές τους, ως προς την ύλη και ως προς τη λειτουργία τους, είναι τόσες και τόσο σημαντικές, ώστε να μην αιτιολογείται η ένταξή τους σε μία ενιαία κατηγορία, κάτω από τον ίδιο προσδιοριστικό όρο: «περιοδικά ποικίλης ύλης». Ούτε βέβαια μπορούμε να πούμε πως τα μεν αποτελούν εξέλιξη των δε. Γενικεύοντας, θα έλεγα ότι σε κάθε εποχή διαμορφώνονται διάφορα και διαφορετικά μεταξύ τους περιοδικά ποικίλης ύλης, για τα οποία χρειαζόμαστε ισάριθμους όρους που να δείχνουν, με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια, τη μεταξύ τους ανομοιογένεια.

Συνήθως, το «είδος» ενός περιοδικού υποδηλώνεται στον τίτλο του και ορίζεται στον υπότιτλό του ή, για να είμαστε ακριβείς, ο τίτλος και ο υπότιτλος δείχνουν τις προθέσεις του εκδότη – όχι κατ' ανάγκη τον πραγματι-

2. Για το περιεχόμενο του όρου (που υποδηλώνει περιεχόμενο και αποδέκτες) βλ. Μάρθα Καρπόζηλου, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)* (Ιωάννινα 1991) 29-30.

κό χαρακτήρα του περιοδικού. Αυτός προκύπτει τελικά από την ύλη του. Έτσι, συχνά, πέρα από τις προθέσεις του εκδότη, ένα περιοδικό ποικίλης ύλης αποκτά το χαρακτήρα ειδικού περιοδικού, επειδή ακριβώς το μεγαλύτερο μέρος της δημοσιευμένης ύλης του αφορά έναν μόνο τομέα. Δύο παραδείγματα:

Το περιοδικό *Παντογνώστης* (15 Δεκ. 1921-31 Μαρτ. 1926 και 1 Φεβρ. -1 Αυγ. 1928) στον υπότιτλό του αυτοπροσδιορίζεται ως *Επιθεώρησης πολιτικής, κοινωνιολογικής, οικονομολογικής, νομολογικής, λογοτεχνικής, στατιστικής*, ενώ το προγραμματικό άρθρο του εκδότη είναι καθαρά πολιτικό. Πράγματι, στον *Παντογνώστη* δημοσιεύονται διάφορα πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά άρθρα από την ελληνική και τη διεθνή ζωή – όμως, η λογοτεχνία κατέχει το μεγαλύτερο μέρος. Σ' ένα τμήμα του περιοδικού –το εκτενέστερο– με τίτλο «Λογοτεχνικά – Τεχνοκριτικά», φιλοξενούνται λογοτεχνικά έργα, άρθρα, βιβλιοκρισίες, ειδήσεις και σχόλια από τη θεατρική, την εκδοτική και την καλλιτεχνική κίνηση.

Αντιθέτως, το σχεδόν σύγχρονό του περιοδικό, με τίτλο *Πολιτισμός* (Φεβρ. 1932 – Απρ. 1933), μολονότι εκδίδεται με τον ίδιο ευρύ και ποικίλο προσανατολισμό, όπως φαίνεται στον υπότιτλό του, *Μηνιαίον γενικών περιοδικόν. Πολιτική, Κοινωνιολογία, Οικονομολογία, Επιστήμαι, Γράμματα και Τέχναι*, έχει διαφορετικό τελικά χαρακτήρα. Οι συνεργασίες του, στη συντριπτική τους πλειονότητα, αναφέρονται σε ελληνικά και διεθνή πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα· ενδεικτικά αναφέρω τα άρθρα «Το έθνος και ο εθνικισμός», «Καπιταλισμός και σοσιαλισμός», «Ο εθνικοσοσιαλισμός εν Ελλάδι», «Η πατρίς ως κοινωνιολογική έννοια», ή άρθρα για τον αφοπλισμό και το θέμα των πολεμικών χρεών και των επανορθώσεων, για την πολιτική κατάσταση στη Γερμανία και την ανάληψη της εξουσίας από τον Χίτλερ κ.ά.

Η διαπίστωση είναι προφανής: δύο ομοειδή, ως προς την πρόθεσή τους, περιοδικά που τελικά δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία: κατεξοχήν λογοτεχνικό το πρώτο, κατεξοχήν πολιτικό το δεύτερο.

Δεν θα επιμείνω άλλο στις έννοιες ειδικά περιοδικά και περιοδικά ποικίλης ύλης. Ας μου επιτραπεί ακόμη να προσθέσω ότι πριν από τέσσερα χρόνια, στο Επιστημονικό Συμπόσιο της Εταιρείας Σπουδών της Σχολής Μωραΐτη για τον εξω-ελληνισμό, είχα αναφερθεί στα προβλήματα που δημιουργεί η διάκριση του Τύπου με κριτήριο τον τόπο έκδοσης, στις διχοτομίες κέντρο-περιφέρεια ή έσω-έξω ελληνισμός· οι συνακόλουθοι όροι Τύπος του κέντρου και Τύπος της περιφέρειας (ή περιφερειακός Τύπος ή

επαρχιακός Τύπος), Τύπος του μείζονος ελληνισμού, της Διασποράς μπορεί να φαίνονται (και ως ένα σημείο να είναι) σαφείς, αλλά ως γενικές διαχρονικές διακρίσεις του Τύπου είναι, ενίοτε, ανιστόρητοι.³

Γι' αυτόν το λόγο έθεσα εξαρχής το θέμα της ειδολογικής κατάταξης του περιοδικού Τύπου σε βάση ιστορική. Μια τέτοια προσέγγιση θα μας υποχρεώσει να υποβάλουμε σε κριτικό έλεγχο και τους εν χρήσει σήμερα όρους, οι οποίοι μπορεί να ανταποκρίνονται σε τρέχουσες ανάγκες, αλλά από ένα σημείο και μετά, ως επιστημονικοί όροι, αποδεικνύονται προβληματικοί ή παραπλανητικοί. Έτσι, για να αναφέρω ένα τελευταίο παράδειγμα, ενώ οι όροι με τους οποίους ο Τύπος διακρίνεται ανάλογα με την τεχνική, με τον τρόπο ή το μέσον μετάδοσης –δηλαδή οι όροι γραπτός τύπος (χειρόγραφος ή έντυπος), οπτικοακουστικός (ραδιοφωνικός ή τηλεοπτικός) και ηλεκτρονικός– είναι απολύτως σαφείς και ακριβείς (αν και ισχύουν μόνο για την εποχή μας), δεν συμβαίνει το ίδιο με τους πολύ κοινούς όρους με τους οποίους ο Τύπος διακρίνεται σε ημερήσιο και σε περιοδικό· οι όροι εφημερίδα και περιοδικό (ή ημερήσιος και περιοδικός Τύπος) είναι ανεπαρκείς και, συχνά, ανακριβείς, διότι δηλώνουν –όχι πάντοτε ορθώς– την περιοδικότητα της έκδοσης, αλλά δεν υποδηλώνουν ουσιώδεις διαφορές μεταξύ εφημερίδων και περιοδικών.⁴

3. Βλ. την ανακοίνωσή μου «Αναζητώντας την ταυτότητα των περιφερειακών λογοτεχνικών περιοδικών», Πρακτικά του Συμποσίου *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη, 1800-1922. Πνευματικός και κοινωνικός βίος, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* (Αθήνα 2000) 107-119.

4. Ο όρος εφημερίδα, με το νόημα που του δίνει η ετυμολογική του προέλευση, είναι μεν ακριβής για το μεγαλύτερο μέρος των εφημερίδων (που είναι πράγματι «ημερήσιες» εκδόσεις), όχι όμως για ένα άλλο όχι ασήμαντο ποσοστό εβδομαδιαίων, μηνιαίων κτλ. εφημερίδων. Το σημαντικότερο είναι ότι οι όροι δεν υποδηλώνουν καμιά από τις ουσιώδεις διαφορές τους στο περιεχόμενο και τη λειτουργία τους – διαφορές που διαμορφώνουν και τα εξωτερικά γνωρίσματά τους (την περιοδικότητα, το σχήμα, τον αριθμό των σελίδων τους κτλ.). Αν συγκρίνουμε ομοειδή ως προς το περιεχόμενο έντυπα –για παράδειγμα, μια πολιτική εφημερίδα και ένα πολιτικό περιοδικό– θα διαπιστώσουμε εύκολα ότι οι μεταξύ τους διαφορές είναι ουσιαστικότερες: Η εφημερίδα καλύπτει ειδησεογραφικά κυρίως την καθημερινή πολιτική και κοινωνική επικαιρότητα, ενώ στο περιοδικό δημοσιεύονται άρθρα που αναλύουν τα γεγονότα, τα πολιτικά φαινόμενα. Πάντως πρέπει να τονιστεί ότι οι διαφορές αυτές, είτε εξωτερικές είτε ουσιαστικότερες, σε πολλές συγκεκριμένες περιπτώσεις αμβλύνονται (ιδίως στην εποχή μας), οπότε δεν μπορεί ν' αποτελέσουν απόλυτο κριτήριο για τη διάκριση εφημερίδων και

Από τα παραπάνω είναι, ελπίζω, σαφές ότι η συστηματική, ιστορικά προσδιορισμένη, ειδολογική διάκριση του Τύπου πρέπει να εξυπηρετεί μια αναγκαιότητα, να έχει έναν αντικειμενικό στόχο: να αποτυπώσει ακριβέστερα την πραγματικότητα· άλλως, τα προκατασκευασμένα σχήματα και οι πίνακες δεν έχουν παρά πρακτική αξία: απλοποιώντας (και, συχνά, διαστρεβλώνοντας) μια πολυσύνθετη πραγματικότητα, βοηθούν απλώς τον μελετητή να τη συλλάβει, ν' αποκτήσει κάποια εποπτεία ή να επικεντρώσει την προσοχή του σ' ένα τμήμα της. Όμως, ο ιστορικός του Τύπου οφείλει όχι μόνο να επισημάνει, να περιγράψει και να ταξινομήσει το υλικό του, αλλά και να ερμηνεύσει τις μεταβολές που συντελούνται στον χαρακτήρα, στο περιεχόμενο και στη λειτουργία των περιοδικών – μεταβολές που συνεπάγονται διαφορετική ειδολογική κατάταξή τους – οφείλει λ.χ. να αναζητήσει τους παράγοντες που συντέλεσαν στη διαμόρφωση των οικογενειακών-φιλολογικών περιοδικών του 19ου αιώνα ή, αμέσως μετά, στην εμφάνιση των εξειδικευμένων λογοτεχνικών περιοδικών ή, κατόπιν, των λαϊκών λογοτεχνικών περιοδικών του Μεσοπολέμου. Πιστεύω ότι οι μεταβολές οφείλονται πρωτίστως στις μεταβολές του κοινωνικού σώματος – ένα νέο είδος περιοδικού δημιουργείται, όταν μεταβάλλονται η σύνθεση και τα χαρακτηριστικά του αναγνωστικού κοινού.

Για να γίνω συγκεκριμένος, θα αναφερθώ ειδικότερα στα περιοδικά «λόγου και τέχνης». Η αυτονόμησή τους υπαγορεύεται από το ότι αποτελούν ένα είδος που, από τα τέλη του 19ου αιώνα, έχει διαρκή και πυκνή παρουσία στην ιστορία των γραμμάτων μας. Μολονότι δεν λείπουν πρωιμότερες (αλλά μεμονωμένες) εμφανίσεις τους, μπορούμε να θεωρήσουμε αφετηρία του είδους το 1898, όταν, με πρώτο την *Τέχνη* του Κ. Χατζόπουλου, η έκδοσή τους πυκνώνει αισθητά και γίνονται βασικό συστατικό στοιχείο της πνευματικής ζωής του τόπου, δημιουργώντας μια παράδοση που συνεχίζεται μέχρι σήμερα.

περιοδικών. Συγχρόνως, ας μην ξεχνούμε ότι, ενίοτε, αυτή η τόσο γενική διάκριση είναι –κατά τη γνώμη μου– σχεδόν παραπλανητική. Έτσι, για παράδειγμα, αναρωτιέμαι γιατί πρέπει να ενταχθούν στις εφημερίδες τα εξάιρετα *Νεοελληνικά Γράμματα* του Δημ. Φωτιάδη (υπότιτλος: *Εβδομαδιαία φιλολογική, καλλιτεχνική και επιστημονική εφημερίς*) ή η *Τέχνη* (υπότιτλος: *Εφημερίς των εικαστικών τεχνών*), ενώ με κριτήριο τα κύρια γνωρίσματά τους ανήκουν στα λογοτεχνικά και τα εικαστικά περιοδικά: ούτε θεωρώ πως οι δύο συγκεκριμένες «εφημερίδες», όπως και άλλες παρόμοιες, θα έπρεπε, για ουσιώδεις λόγους, να αποτελέσουν χωριστό είδος με την ονομασία «λογοτεχνικές/εικαστικές εφημερίδες», το οποίο να διακρίνεται από τα «λογοτεχνικά/εικαστικά περιοδικά».

Πέρα όμως από αυτή την εύκολη παρατήρηση, οφείλουμε να θέσουμε ερωτήματα σχετικά με τους παράγοντες που συνέβαλαν στη γένεση των περιοδικών λόγου και τέχνης. Θα αρκεστώ σε μία μόνο μαρτυρία, του Παλαμά, που μας υποδεικνύει την κατεύθυνση προς την οποία πρέπει να κινηθεί ο ιστορικός. Δύο φορές ο Παλαμάς, το 1897 και το 1898, εκφράζει άμεσα και εμφατικά το αίτημα της εποχής του, την επιτακτική ανάγκη των λογοτεχνών να έχουν δικό τους εκφραστικό όργανο. Παραθέτω:

Ελάχιστα τούτων [των «έργων της Φαντασίας»] περισώζονται εις βιβλία, περί των οποίων κανείς λόγος δεν γίνεται. Των άλλων αι εμφανίσεις ή παρέρχονται ως διάττοντες ή φιλοξενούνται ως έκθετα εις τα υπόγεια των εφημερίδων ή περνούν την ζωήν των εις χειρόγραφα μέσα εις τα συρτάρια [...].

Περιοδικός τύπος, συγκρατών και αναπτύσσωσιν συστηματικώς και μεθοδικώς την φιλολογίαν εις όλας της τας τάσεις και τας φάσεις δεν υπάρχει. Κριτική εις τον τύπον, [...] δεν υπάρχει, εκτός μόνον ως εμφανίσεις σπασμωδικαί και ανωφελείς. Εκδότηι βιβλίων δεν υπάρχουν [...].

(Απαντα, 15, 540, δημοσ. 26. Αυγ. 1897)

Οι νέοι ποιηταί δεν κατώρθωσαν ακόμη να συμπήξουν οίκον ίδιον, να αποκτήσουν και εν όργανον δημοσιότητος προς μεθοδικήν μετάδοσιν και επιβολήν των έργων αυτών. Στερούνται περιοδικών· δεν ελπίζουν εις έκδοσιν βιβλίων· αφήνονται εγκαταλελειμμένοι εις τα ανεπαρκή ελέη του καθημερινού τύπου [...].

(Απαντα, 2, 503, γράφεται 1898)

Όπως, λοιπόν, κάθε ανάγκη δημιουργεί ένα «προϊόν» που την ικανοποιεί, έτσι και η ικανοποίηση της ανάγκης των (νέων μόνο;) λογοτεχνών να έχουν δικό τους εκφραστικό όργανο, να διαθέτουν ένα κατάλληλο μέσο επικοινωνίας με το αναγνωστικό κοινό, ήταν απλώς ζήτημα χρόνου – και ήρθε πολύ γρήγορα. Ασφαλώς, για μια πληρέστερη απάντηση πρέπει να αναζητηθούν και άλλοι παράγοντες που θα συνέβαλαν στη γένεση των περιοδικών λόγου και τέχνης – κάτι που ομολογώ δεν είμαι έτοιμος να το πράξω αυτή τη στιγμή τεκμηριωμένα.⁵

5. Είχα ήδη σημειώσει ότι η μαρτυρία του Παλαμά δεν συνιστά πλήρη και ικανοποιητική απάντηση και ότι θα πρέπει να ληφθούν υπόψη και άλλες παράμετροι που ανήκουν στο χώρο της κοινωνιολογίας της λογοτεχνίας (βλ. Ερευνητική Ομάδα, Επο-

Γι' αυτό, ας μου επιτραπεί, προχωρώντας στο δεύτερο μέρος της ανακοίνωσής μου, να αναφερθώ ειδικότερα σε ορισμένα άλλα ζητήματα που αφορούν τον όρο *περιοδικά λόγου και τέχνης*, και αποτελούν αντικείμενο της βιβλιογραφικής έρευνας που διεξάγουμε εδώ και χρόνια οι συνεργάτες μου κι εγώ, με την εκδοτική στήριξη του University Studio Press. Οφείλω όμως να ομολογήσω εξ αρχής ότι ο τίτλος της εργασίας μας «*Περιοδικά λόγου και τέχνης*» υπόσχεται περισσότερα από όσα πραγματοποιούμε, διότι, για λόγους που θα εξηγήσω, αποκλείσαμε πέντε κατηγορίες περιοδικών που αυτοδικαίως, με κριτήριο την ύλη τους, εντάσσονται στα *περιοδικά λόγου και τέχνης*. Αναφέρομαι στα «*λαϊκά*», λεγόμενα, λογοτεχνικά περιοδικά του Μεσοπολέμου, τα κινηματογραφικά, τα φωτογραφικά, τα σατιρικά και τα λογοτεχνικά ημερολόγια.

II

Τα περιοδικά «λόγου και τέχνης»

Προφανώς, στα *περιοδικά λόγου και τέχνης* εντάσσονται τα εξής είδη: λογοτεχνικά, θεατρικά, μουσικά και εικαστικά, δηλαδή περιοδικά στα οποία οι συνεργασίες οι σχετικές με τη λογοτεχνία, το θέατρο, τη μουσική κτλ. αποτελούν την αποκλειστική ή τη σχεδόν αποκλειστική ύλη τους. Πρόκειται για περιοδικά άλλοτε ειδικά (λ.χ. αμιγώς εικαστικά ή λογοτεχνικά – ή ακόμη ειδικότερα, λ.χ. μόνο ποίησης) και άλλοτε «μεικτά», στα οποία συστεγάζονται, σε διάφορες αναλογίες, κείμενα από διαφορετικές τέχνες.

Εκτός όμως από τα παραπάνω είδη, υπάρχει και ένας διόλου ευκαταφρόνητος αριθμός περιοδικών, στα οποία η λογοτεχνία ή και οι εικαστικές τέχνες κτλ. δεν αποτελεί την αποκλειστική ή σχεδόν αποκλειστική περιοχή ενδιαφέροντος, αλλά απλώς την κύρια, όπως λ.χ. στον *Παντογνώστη* που ανέφερα προηγουμένως, τον οποίο εντάξαμε στα *περιοδικά λόγου της τέχνης*, με το επιχείρημα ότι η λογοτεχνία και η άλλη συναφής ύλη κατέχουν ποσοστό τουλάχιστον το 50% των ενυπόγραφων συνεργασιών. Ωστόσο, ειλικρινά, δεν ξέρω πόσο αντικειμενικά αποδεκτό είναι αυτό το κριτήριο: ίσως θα μπορούσε να ισχύσει το ίδιο ποσοστό αλλά επί του αριθμού των σελίδων. Εν πάση όμως περιπτώσει *περιοδικά σαν τον Παντογνώστη* δεν μπορούν να θεωρηθούν ομοειδή με τα αμιγώς λογοτεχνικά.

Από την άλλη, όπως είπα, αποκλείσαμε από την εργασία μας τα «λαϊκά», λεγόμενα, λογοτεχνικά περιοδικά του Μεσοπολέμου. Αν θελήσουμε να προσδιορίσουμε τι είναι «λαϊκό» λογοτεχνικό περιοδικό, θα μπορούσαμε ίσως να συμφωνήσουμε, σε γενικές γραμμές, ως προς μερικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του, όπως λ.χ. ως προς την εικονογράφησή τους, την παρουσία κοσμικής στήλης κτλ.⁶ Θα μπορούσαμε ακόμη να προχωρήσουμε σε κάποιες αντικειμενικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις ως προς τα λογοτεχνικά έργα που κατά προτίμηση δημοσιεύονται σε αυτά.⁶ Αλλά, ακόμη και αν (εύκολα και, θα έλεγα, επιπόλαια) τη χαρακτηρίζαμε ως «παραλογοτεχνία», θα έπρεπε να αντιμετωπίσουμε το πρόβλημα πώς ακριβώς αυτή ορίζεται και πώς διακρίνεται από τη λογοτεχνία.⁷

Εν πάση πάντως περιπτώσει, στην πράξη, θα διαπιστώναμε ότι μερικά από όσα θα θεωρούσαμε τυπικά γνωρίσματα των λαϊκών λογοτεχνικών περιοδικά απαντούν και σε άλλα λογοτεχνικά περιοδικά και ότι, κατά συνέπεια, τα μεταξύ τους όρια δεν είναι τόσο ευδιάκριτα και ότι δεν είναι δυνατόν να χαραχθεί μεταξύ τους μια σαφής, αντικειμενικά αποδεκτή, διαχωριστική γραμμή, ώστε να θεωρήσουμε πως ανήκουν σε δύο διαφορετικά είδη.

Παρ' όλα αυτά –δηλαδή, ακόμη και αν δεχθούμε ότι τα λαϊκά λογοτεχνικά περιοδικά του Μεσοπολέμου αποτελούν ένα πραγματικά αυτόνομο υποείδος– δεν θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε κανένα ουσιώδες επιστημονικό επιχείρημα που να δικαιολογεί επαρκώς τον αποκλεισμό τους από μια βιβλιογραφία ή από μια μελέτη των περιοδικών λόγου και τέχνης, τη στιγμή μάλιστα που αρκετά από αυτά (με κορυφαίο το *Μπουκέτο*) παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον για τον ιστορικό της λογοτεχνίας μας. Πιστεύω ότι σε οποιαδήποτε ιστορική έρευνα και μελέτη η παράλειψή τους

6. Θα διαπιστώναμε λ.χ. ότι δημοσιεύουν, σε μεγαλύτερο τουλάχιστον ποσοστό, λογοτεχνικά είδη ξεπερασμένα, όπως το αισθηματικό ρομάντζο ή είδη ανυπόληπτα, όπως το αστυνομικό μυθιστόρημα: ότι δημοσιεύουν κείμενα είτε γνωστών παλαιών μα παρωχημένων λογοτεχνών (του Πολέμη ή του Δροσίνη) είτε νεαρών επίδοξων ποιητών που φιλοδοξούν (κάποτε πληρώνοντας) να δουν τυπωμένα τα κείμενά τους: θυμίζω την περίπτωση του έφηβου Καρυωτάκη που βομβάρδιζε λαϊκά περιοδικά της δεκαετίας του 1910. Τέλος, θα μπορούσαμε επίσης να θέσουμε ως υπόθεση εργασίας ότι τα «λαϊκά» λογοτεχνικά περιοδικά απευθύνονται και σ' ένα διαφορετικό αναγνωστικό κοινό.

7. Για τον σχετικό προβληματισμό βλ. Παν. Μουλλάς, «Λογοτεχνία και παραλογοτεχνία», περ. *Κονδυλοφόρος*, 1 (1992) 27-20.

θα αποτελούσε ασύγγνωστη αμέλεια ή άγνοια. Εκτός βέβαια αν καλυφθούμε πίσω από το έωλο επιχείρημα ότι η παραλογοτεχνία είναι ένα κατώτερο είδος – ανάξιο λόγου. Προσωπικά πάντως δεν ανήκω σε αυτή την ομάδα. Έτσι, ο μόνος πραγματικός λόγος για τον οποίο αποκλείσαμε από την έρευνά μας τα λαϊκά λογοτεχνικά περιοδικά του Μεσοπολέμου είναι υποκειμενικός: είναι η πρακτική αδυναμία μας (η έλλειψη πόρων και χρόνου) να ανταποκριθούμε και σε αυτή την ανάγκη.

Για τον ίδιο ακριβώς λόγο δεν καταγράφουμε και τα άλλα ειδικά περιοδικά, τα κινηματογραφικά, τα φωτογραφικά, τα σατιρικά και τα λογοτεχνικά ημερολόγια. Όσον αφορά τα κινηματογραφικά περιοδικά, ο αποκλεισμός τους από την έρευνά μας δεν μπορεί βέβαια να δικαιολογηθεί από το ότι ο κινηματογράφος, στα πρώτα του βήματα, δεν είχε αναγνωριστεί ως τέχνη. Μάλιστα, στον Μεσοπόλεμο αρχίζουν να εμφανίζονται και τα πρώτα σημαντικά κινηματογραφικά περιοδικά. Συνεπώς, θα έπρεπε τουλάχιστον κατ' επιλογήν, αποκλείοντας μόνο τα κατεξοχήν πληροφοριακά και διαφημιστικά, να τα συμπεριλάβουμε στην εργασία μας. Πολύ περισσότερο δεν υπάρχει κανένα απολύτως ελαφρυντικό για τον αποκλεισμό των λογοτεχνικών ημερολογίων. Έτσι, η απουσία από τη βιβλιογραφία μας περιοδικών σαν το *Εθνικόν Ημερολόγιον* (1886-1918) του Κ. Σκόκου, μπορεί να χαρακτηριστεί ως μία από τις σοβαρές ελλείψεις της.

Κυρίες και κύριοι, με όσα είπα δεν θέλω να φανώ μετριόφρων, πηγαίνοντας κόντρα στη λαϊκή ρήση «αν δεν παινέψεις το σπίτι σου, ...»: απλώς ήθελα να εκθέσω τον προβληματισμό μας για το αντικείμενο της έρευνάς μας – το πρώτο που οφείλει να κάνει ο βιβλιογράφος.

Τελειώνοντας θέλω να προσθέσω τούτο: Αν η αυτονόμηση των περιοδικών λόγου και τέχνης δικαιολογείται από τα ίδια τα πράγματα, η ομάδα μου κι εγώ έχουμε πλήρη επίγνωση ότι η εργασία μας παρουσιάζει και μian άλλη (απολύτως δικαιολογημένη, αυτή τη φορά) έλλειψη: με εξαίρεση εφημερίδες που δημοσιεύουν αποκλειστικώς ή κυρίως λογοτεχνική, θεατρική ή εικαστική ύλη, δεν ασχοληθήκαμε με άλλες εφημερίδες. Γνωρίζουμε πολύ καλά ότι, χωρίς τη συστηματική αναδίφηση εφημερίδων, μια φιλόδοξη ιστορική μελέτη πάνω σε γενικότερα ή ειδικότερα θέματα της νεοελληνικής λογοτεχνίας θα είναι πιθανότατα επικίνδυνα ατελής. Είναι γνωστός ο ρόλος και η συμβολή των παλαιότερων εφημερίδων, λ.χ. της *Ακροπόλεως* του Βλάση Γαβριηλίδη ή του *Άστεως* κ.ά., στη λογοτεχνική και στην πνευματική γενικά ζωή στα τέλη του 19ου αιώνα. Αλλά και κατόπιν οι εφημερίδες εξακολουθούσαν να αποτελούν, περισσότερο ή λιγότερο,

πρόσφορο όργανο για τη δημοσίευση κριτικών άρθρων, επιφυλλίδων, βιβλιοκρισιών κτλ. Η φιλολογική σελίδα της *Καθημερινής* της Πέμπτης ή οι επιφυλλίδες του *Βήματος* είναι δύο μόνο από τα παραδείγματα. Πιστεύουμε όμως ότι ο αποκλεισμός των εφημερίδων ήταν επιβεβλημένος όχι μόνο για πρακτικούς λόγους αλλά, πρωτίστως, για λόγους μεθοδολογικούς.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

ΝΙΤΣΑ ΚΟΛΙΟΥ (Δημοσιογράφος από τον Βόλο) : Θα μου επιτρέψει ο κύριος Σκαμνάκης μία συμπλήρωση στα όσα ανέφερε· παρέλειψε τον *Ταχυδρόμο* του Βόλου, ο οποίος βγήκε το 1916, έζησε ως το 1996, ογδόντα χρόνια, έγινε η πρώτη επαρχιακή εφημερίδα από πλευράς κύρους και κυκλοφορίας, με εκδότη, διευθυντή, ιδιοκτήτη, αρθρογράφο, ... τα πάντα, τον Αλέξανδρο Μέρο, μία φυσιογνωμία του επαρχιακού δημοσιογραφικού κόσμου. Δεν ξέρω γιατί τον παρέλειψε, ίσως επειδή έκλεισε το 1996. Για μας ήταν σχολή δημοσιογραφίας από τις λίγες· βγήκαν γενιές συντακτών από κει μέσα και ήταν, ας πούμε, το υπόδειγμα του Θεσσαλικού Τύπου, για να μην πω και του επαρχιακού ολόκληρου.

Για την πτωτική τάση που αναφέρατε, λυπάμαι, αλλά το ίδιο παρατηρείται όχι μόνο στις αθηναϊκές, αλλά και στις επαρχιακές. Και όσο για τις κρατικές επιχορηγήσεις, βεβαίως να δοθεί το 12% που αναφέρατε, αλλά ως εκεί και όχι πέρα. Ο πλουραλισμός των εφημερίδων είναι καλός όταν συμβαδίζει με αυτοδυναμία· όταν δεν συμβαδίζει, δεν τον χρειαζόμαστε. Δηλαδή, πρέπει να βγαίνουν στην Καρδίτσα έξι εφημερίδες ημερήσιες; Για όνομα του Θεού. Φτάνουν δύο. Να βγαίνουν έξι, να βγαίνουν δεκαέξι, μόνο αν μπορούν να ζουν. Αν δεν μπορούν να ζουν, να μην τείνουμε χείρα επαιτείας στο κράτος, στους πολιτευομένους, σε άλλους εμφανείς και αφανείς χρηματοδότες. Εμείς σαν επαγγελματίες δημοσιογράφοι θέλουμε τις εφημερίδες αυτοδύναμες, αυθύπαρκτες. Αν είναι έτσι ναι, να 'ναι πολλές, να 'ναι λίγες, όσες θέλουν. Να μην ξεχνάμε ότι το ίδιο φαινόμενο έχει και η Αθήνα, τον πλουραλισμό δηλαδή και την πτωτική τάση της κυκλοφορίας και όλα τα συνεπακόλουθα. Ευχαριστώ.

ΜΑΝΩΛΗΣ ΚΑΝΔΥΛΑΚΗΣ : Επιφυλάσσομαι να κάνω μία προσθήκη σ' αυτά που είπε ο κ. Σκαμνάκης για τη Θεσσαλονίκη στην παρέμβασή μου που θα ακολουθήσει.

ΑΝΤΩΝΗΣ ΣΚΑΜΝΑΚΗΣ : Οπωσδήποτε η εφημερίδα *Ταχυδρόμος* είναι επίσης μία ιστορική εφημερίδα για την ελληνική περιφέρεια. Δεν την ανέφερα στην εισήγησή μου διότι αναφέρθηκα σε αυτές τις εφημερίδες που κυκλοφορούν στις ημέρες τις πρόσφατες, τα σημερινά χρόνια, εννών το 2000, το 2002, το 1999. Δεν αποτελεί μία παράβλεψη του ιστορικού χαρακτήρα της εφημερίδας *Ταχυδρόμου*· υπήρξαν και άλλες εφημερίδες σημαντικές που έχουν επίσης κλείσει. Αλλά επικεντρώθηκα σε αυτές τις εφημερίδες που έχουν διασωθεί μέχρι σήμερα.

Επίσης δεν γνωρίζω αν είναι πτωτική η πορεία των ημερησίων εφημερίδων της περιφέρειας· αντιθέτως η εκτίμηση είναι ότι υπάρχει μία αύξηση της κυκλοφορίας, και σε συνδυασμό με την κατακόρυφη πτώση της κυκλοφορίας των αθηναϊκών εφημερίδων, αυτό δημιουργεί νέα δεδομένα στο επικοινωνιακό πεδίο στο χώρο του Τύπου στην Ελλάδα. Υπάρχει δηλαδή, τουλάχιστον από έρευνες αναγνωσιμότητας στην περιφέρεια, υπάρχει μία ενδεικτική ανοδική πορεία του Τύπου της περιφέρειας. Δυστυχώς δεν υπάρχουν μηχανισμοί

καταμέτρησης της κυκλοφορίας του ημερήσιου Τύπου της περιφέρειας, γιατί, όπως το γνωρίζετε, διακινείται διαφορετικά από τον αθηναϊκό Τύπο. Οι αθηναϊκές εφημερίδες διακινούνται μέσω πρακτορείων, το «Άργος» για παράδειγμα, ενώ στην περιφέρεια διακινούνται είτε με το ταχυδρομείο, είτε με δικά τους μέσα, δικούς τους διανομείς και εδώ υπάρχει αδυναμία καταμέτρησης της κυκλοφορίας. Αυτά που διαθέτουμε είναι μετρήσεις αναγνωσιμότητας. Αυτές λοιπόν τις μετρήσεις επικαλούμαι κι εγώ, οι οποίες είναι ενδεικτικές. Αυτές έχουν γίνει μέχρι τώρα από δύο εταιρείες: η μία είναι η VPRC και η άλλη είναι η εταιρεία FOCUS. Επίσης είχε γίνει και μία τρίτη έρευνα αναγνωσιμότητας η οποία είχε χρηματοδοτηθεί από το Υπουργείο Τύπου και την Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Επαρχιακών Εφημερίδων με μία γνωστή επίσης εταιρεία μετρήσεων η οποία είχε βγάλει τα ίδια αποτελέσματα. Ομιλώ για την KAPA Research συγκεκριμένα. Έχουμε λοιπόν στα χέρια μας τρεις έρευνες που δείχνουν ανοδική τάση για τον ημερήσιο Τύπο της περιφέρειας, όσον αφορά την αναγνωσιμότητα. Η αναγνωσιμότητα βεβαίως δεν σχετίζεται άμεσα με την κυκλοφορία. Είναι ενδεικτική όμως για να δούμε και τις αλλαγές που συντελούνται και στον ημερήσιο Τύπο της περιφέρειας.

ΑΝΟΙΚΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Συντονίστρια: Νίτσα Κολιού

Ο ΒΟΛΙΩΤΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΟΜΗ αναφορά στον βολιώτικο Τύπο ας αποδώσουμε ελάχιστη τιμή σε μερικούς πρωτοπόρους Θεσσαλούς των παλαιότερων εποχών. Ας θυμηθούμε πρώτα από όλα τους τρεις μεγάλους, τον Ρήγα Βελεστινλή, τον Άνθιμο Γαζή και τον Θεόκλητο Φαρμακίδη, που υπήρξαν θεμελιωτές του ελληνικού Τύπου πριν ακόμη από την απελευθέρωση του Γένους. Από το 1796 ο Βελεστινλής φέρεται συνεργάτης και εμψυχωτής των εκδοτών της *Εφημερίδος της Βιέννης*, η οποία πρωτοβγήκε το 1790. Ο Άνθιμος Γαζής, από τις Μηλιές του Πηλίου, ήταν ο εκδότης της εφημερίδας *Ερμής ο Λόγιος*, πάλι στη Βιέννη, το 1811. Τον Γαζή διαδέχθηκε στην ίδια εφημερίδα ο Θεόκλητος Φαρμακίδης από το Νεμπεγλέρ της Λάρισας, ο οποίος αργότερα, και συγκεκριμένα τον Αύγουστο του 1821, έβγαλε την πρώτη σε ελληνικό έδαφος εφημερίδα με τον τίτλο *Σάλπιγξ ελληνική* και με έδρα την ελεύθερη πλέον Καλαμάτα. Είναι χαρακτηριστικός ο στόχος και ο στοχασμός του Φαρμακίδη, όπως έχει περιληφθεί στο πρώτο φύλλο της *Σάλπιγγος*, «... Το Γένος όλον, αγωνιζόμενον τον υπέρ της Ελλάδος αγώνα, θέλει να βλέπη και διά του Τύπου τους αγώνας του κηρυττομένους, τας αρετάς των καλών δημοσίως επαινουμένας και τας κακίας των κακών εξελεγχομένας, εις αποφυγήν και μίμησιν...». Μεταξύ του Γαζή και του Φαρμακίδη, ακόμη ένας Θεσσαλός, ο ανεψιός του Γαζή, γιατρός και λόγιος, Δημήτριος Αλεξανδρίδης, από τον Τύρναβο, υπήρξε διευθυντής μιας άλλης ελληνικής εφημερίδας της Βιέννης, που εκδόθηκε το 1812 με τον τίτλο *Ελληνικός Τηλέγραφος*.

Στη Θεσσαλία οι πρώτες εφημερίδες εκδίδονται μετά την προσάρτηση στο ελληνικό κράτος, το 1881. Πρώτη βγαίνει η εφημερίδα *Αστήρ της Θεσσαλίας* στη Λάρισα, με εκδότη τον Ανδρέα Πεταλά, που έγραψε με καμάρι, «Ευτυχή λογίζω εμαυτόν ότι πρώτος εγώ εν τη Θεσσαλία μετέφερον το όργανον δι' ου η Ελευθερία, η Πρόοδος και ο Πολιτισμός εμπεδούται και προάγεται».¹ Μετά ένα δεκαήμερο, και συγκεκριμένα από τις 19 Σε-

1. Ο Ανδρέας Πεταλάς, γεννημένος το 1848, ήταν δικηγόρος, δημοσιογράφος και θεολόγος. Δημοσιογραφέυσε στην Αθήνα από το 1870 και στη συνέχεια στη Ρουμανία.

πτεμβρίου 1881 βγαίνει στα Τρίκαλα η εφημερίδα *Φάρος του Ολύμπου* του Ευθύμιου Οικονομίδη. Στην πραγματικότητα η εφημερίδα αυτή ήταν πολύ παλαιότερη, γιατί εκδιδόταν στη Λαμία από το 1856 με τον τίτλο *Φάρος της Όθρυος*.² Ο *Φάρος της Όθρυος*, όπως και η *Ευνομία* της Λαμίας, καθώς και οι εφημερίδες των άλλων ελεύθερων, πριν από το Βόλο, πόλεων, και κυρίως της Αθήνας, υπήρξαν πηγή πληροφοριών για δεινά της σκλαβιάς και για επαναστατικά κινήματα, όπως αυτό του 1878. Ήταν τότε που στη Μακρινίτσα του Πηλίου δολοφονήθηκε από τους Τούρκους ο Άγγλος δημοσιογράφος Κάρολος Ογλ, απεσταλμένος των *Τάιμς* του Λονδίνου.

Με θέματα τοπικού ενδιαφέροντος ασχολήθηκαν ιδιαίτερα και κάποιοι ντόπιοι δημοσιογράφοι, εγκατεστημένοι στην Αθήνα, στα πριν από την προσάρτηση της Θεσσαλίας χρόνια. Θα μνημονευθεί ιδιαίτερα ο Δήμος Π. Αθανασίου, από την Πορταριά του Πηλίου, ο οποίος κάνει την εμφάνισή του στην εφημερίδα *Φιλόπατρις* από το 1861. Υπήρξε επίσης ο Αθανασίου, εκδότης της αθηναϊκής εφημερίδας *Η Νέα Γενεά* (1862-1869). Από το 1869 εμφανίζεται ως συντάκτης του Αθηναϊκού *Μέλλοντος* με την υπογραφή Δήμος Παπαθανασίου.

Το 1876 ιδρύθηκε στην Αθήνα από τον διαπρεπή νομικό, πολιτικό και δημοσιογράφο Γεώργιο Φιλάρετο και άλλους φλογερούς πατριώτες ο σύλλογος «Ρήγας» ο οποίος εξέδωσε και ομώνυμη εφημερίδα.³ Το 1885 θα βρούμε τον *Ρήγα* ως βραχύβια εφημερίδα του Βόλου, να υποστηρίζει τον Φιλάρετο στους πολιτικούς του αγώνες.⁴

Στην Αθήνα πρωτοεκδόθηκε και η εφημερίδα *Θεσσαλία* του Βόλου από τους αδελφούς Κωνσταντίνο και Γεώργιο Σακελλαρίδη. Πρώτη ημέρα κυκλοφορίας 14 Φεβρουαρίου 1880. Τον επόμενο χρόνο η *Θεσσαλία* μετα-

Εργάστηκε για την απελευθέρωση της Θεσσαλίας και χρημάτισε γραμματέας της προσωρινής κυβέρνησης στο διαμέρισμα του Αλμυρού.

2. Ο Ευθύμιος Οικονομίδης, εκτός από δημοσιογράφος, ήταν και δικηγόρος, αλλά και καθηγητής και είχε διδάξει στην Ιταλία, τη Βιέννη και την Τεργέστη, στο Γυμνάσιο που είχε ιδρύσει ο Κωνσταντίνος Κούμας.

3. Ο Γεώργιος Φιλάρετος, που είχε αποκληθεί «πατέρας της Ελληνικής Δημοκρατίας», ήταν ηλιουρείτικης καταγωγής, αλλά γεννήθηκε στη Χαλκίδα. Εκεί, από το 1876 ως το 1881 εξέδιδε την εφημερίδα *Εύβοια*, στην οποία συχνά δημοσιεύονταν ανταποκρίσεις από τον Βόλο, που βρισκόταν ακόμη υπό τουρκικό ζυγό.

4. Μετά το 1881 ο Φιλάρετος πολιτεύθηκε στον Βόλο και εξελέγη βουλευτής. Χρημάτισε βουλευτής επί τέσσερις θητείες και το 1892 διετέλεσε υπουργός. Στην Αθήνα εξέδιδε κατά τα χρόνια 1908-1910 την εβδομαδιαία εφημερίδα *Ριζοσπάστης*.

φέρθηκε στο Βόλο. Αγγελία της μεταφοράς υπήρχε στο φύλλο της 13ης Αυγούστου 1881, «Επειδή το τυπογραφείον της Θεσσαλίας φορτωθέν εις το πλοίον “Ευρυδίκη”, μεταφέρεται εις Βόλον, δηλούμεν ότι η έκδοσις της Θεσσαλίας θα εξακολουθήσει ενταύθα (στην Αθήνα δηλαδή) και ότι μόνον ολίγων ημερών διακοπή θα επέλθει όταν πλησιάσῃ η του τελευταίου τμήματος κατάληψις.⁵ Το τυπογραφείον της Θεσσαλίας θα ἔχῃ και παράρτημα εν Λαρίση και μετά τουρκικῶν στοιχείων». Κάτι τέτοιο δεν επιβεβαιώνεται, η Θεσσαλία πάντως κυκλοφορεῖ στο Βόλο από 10ης Οκτωβρίου 1881 με δυνατὴ και ενθουσιώδη αρθρογραφία. Ο Κώστας Σακελλαρίδης, ἀπὸ τον Ἅγιο Λαυρέντη Πηλίου, εἶχε σπουδάσει ιατρική, φιλολογία και μουσική, ἀσκήσε το ἐπάγγελμα του σχολάρχῃ και ἐπιδόθηκε στη δημοσιογραφία, την ποίηση και τη συγγραφὴ βιβλίων. Φλογερός πατριώτης, πήρε μέρος στην ἐπανάσταση του Πηλίου το 1878 και διετέλεσε γραμματέας της προσωρινῆς κυβέρνησης. Ο ἀδελφός του Γεώργιος Σακελλαρίδης δεν ἦταν ἴσως τόσο μορφωμένος. Τελείωσε το σχολαρχεῖο στην Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ ἦταν πολυταξιδεμένος, πολυγραφότατος και καλλιπέστατος.⁶

Υστερα ἀπὸ δεκαεπτὰ χρόνια, ἀπὸ τις 25 Μαΐου 1898, ἀρχισε να ἐκδίδεται μια ἄλλη Θεσσαλία, η εφημερίδα του Βόλου *Η Θεσσαλία*, η οποία ἀποτελεῖ συνέχεια των εφημερίδων του Ι.Φ. Μπέμπου *Παγασαί* (1889-1892) και *Νέα Θεσσαλία* (1892-1897) και συνεχίζει ως σήμερα να κυκλοφορεῖ. Τον Αύγουστο του 1901 η *Θεσσαλία* περιέρχεται στην ἰδιοκτησία του διευθυντῆ της Δημοσθένη Ρίζου ως το 1914.⁷ Στη συνέχεια ἰδιοκτήτες και διευθυντές γίνονται διαδοχικά ο δημοσιογράφος Τάκης Οικονομάκης, ο ἐκδότης και βιβλιοπώλης Κ. Παρασκευόπουλος και οι γιοι του Γιώργος και Τάκης Παρασκευόπουλος. Ο Τάκης Οικονομάκης υπῆρξε μεγάλη φυσιογνωμία του ἐπαρχιακοῦ Τύπου για τριάντα χρόνια. Το 1990 η εφημερίδα περιέρχεται στην ἰδιοκτησία του αλευροβιομήχανου Κ. Λούλη ως το 1996, ὁπότε γίνεται ἰδιοκτήτης της η Ἐταιρεία «Θεσσαλικές Ἐκδόσεις».

5. Η περιοχή Βόλου ἦταν ἀπ’ ὅλη τη Θεσσαλία η τελευταία που προσαρτήθηκε στο ἐλληνικό κράτος, στις 2 Νοεμβρίου 1881.

6. Χειρόγραφα ἀπομνημονεύματά του βρίσκονται στην κατοχὴ της ερευνητριάς.

7. Ο Δημοσθένης Ρίζος ἐγκατέλειψε ἀπὸ νεαρός το ἐπάγγελμα του εκπαιδευτικού και πρωτοεργάστηκε ως συντάκτης στις εφημερίδες *Αναμόρφωσις* και *Αυγή* (1896). Το 1914 ο Ρίζος –διατηρώντας την ἰδιοκτησία της *Θεσσαλίας* ως το 1924– ἐγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη, ὅπου ἐξέδωσε την εφημερίδα *Φως*. Χρημάτισε βουλευτῆς του Λαϊκοῦ Κόμματος (1935-1936).

Διευθύνων σύμβουλος ο εκ των εταίρων Στέλιος Καραθάνος και διευθυντής ο δημοσιογράφος Θανάσης Σαμαράς. Η Θεσσαλία, αυτή του 1898, αποτελεί φαινόμενο αντοχής και πληρότητας για επαρχιακή εφημερίδα.

Η άλλη μεγάλη εφημερίδα του Βόλου, η οποία αναδείχθηκε σε πρώτη επαρχιακή, από πλευράς κυκλοφορίας και κύρους, ήταν ο *Ταχυδρόμος* του Αλέξανδρου Μέρου. Ιδρύθηκε στις 9 Δεκεμβρίου 1916 και έκλεισε, ύστερα από ογδόντα χρόνια, στις 17 Ιανουαρίου 1996. Ο Αλέξανδρος Μέρου, θεωρούμενος πατριάρχης της θεσσαλικής δημοσιογραφίας, χρημάτισε ιδιοκτήτης και διευθυντής του *Ταχυδρόμου*, επί μισόν σχεδόν αιώνα (1916-1964).⁸

Αλλά ο Βόλος έχει να επιδείξει και πολυάριθμες άλλες αξιόλογες εφημερίδες, περιοδικά και άλλα έντυπα, στο διάβα του χρόνου. Στο διάστημα των 120 χρόνων, από το 1881 ως σήμερα, είδαν το φως 300 σχεδόν έντυπα. Ξεφυλλίζοντας κανείς τα αρχεία των χρόνων αυτών θα διαπιστώσει ότι, για τον Τύπο του Βόλου, τα τοπικά θέματα είναι το άλφα και το ωμέγα της καθημερινής δουλειάς. Ο ερευνητής θα καταπλαγεί από την πληθώρα των πληροφοριών, των περιγραφών και των σχολίων, όλων δηλαδή των στοιχείων που συνθέτουν τη μικροϊστορία του κάθε τόπου. Μυρμήγκια φιλόπονα, στην πλειονότητά τους, οι εκδότες και οι συντάκτες, παρέδωσαν στην αιωνιότητα πολύτιμες ιστορικές σελίδες για τη γέννηση και τη διαδρομή του κάθε ζητήματος. Και όταν αυτά τα ζητήματα ήσαν μεγάλα, οι άνθρωποι των εφημερίδων περνούσαν στην αγωνιστική πρωτοπορία με θαυμαστή μαχητικότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι στον Βόλο εκδόθηκαν ειδικές εφημερίδες για αποκλειστικά προβλήματα, όπως η *Πανθεσσαλική* του Σοφοκλή Τριανταφυλλίδη (1900-1912) για την απαλλοτρίωση των τσιφλικιών⁹ και ο *Εργάτης* (1907-1911), ο οποίος με τη συνεργασία προοδευτικών διανοουμένων, συνετέλεσε στην ίδρυση του Εργατικού Κέντρου Βόλου, του πρώτου της χώρας, τον Δεκέμβρη του 1908. Στον αντίποδα η εφημερίδα *Κήρυξ* του Δημοσθένη Κούρτοβικ, αρχιμάστορα του Κίτρινου Τύπου, κατά τον Κορ-

8. Ο Αλέξανδρος Μέρου (1891-1964) είχε διακριθεί σε πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες, υπέρμαχος ιδιαίτερα των αγροτικών δικαιών. Διετέλεσε νομάρχης Άρτας - Πρέβεζας το 1924. Το 1926 εξελέγη στον Βόλο αγροτικός βουλευτής και το 1963 επίσης εξελέγη βουλευτής με την Ένωση Κέντρου.

9. Από την περιοχή εξεπήγασε και ο Ελληνικός Συνεργατισμός με την ίδρυση στον Αλμυρό το 1900 γεωργικού συνεταιρισμού, του πρώτου της χώρας. Άλλωστε η Θεσσαλία υπήρξε πεδίο μακρόχρονων και σκληρών αγώνων για τη διανομή των τσιφλικιών και την αποκατάσταση των κολλήγων, με ορόσημο τα αιματηρά γεγονότα του Κιλελέρ το 1910.

δάτο. Ο Κούρτοβικ, δυνατός αρθρογράφος, υπήρξε ο μεγάλος πολέμιος και σημαιοφόρος των διώξεων εναντίον του Εργατικού Κέντρου και του Ανώτερου Παρθεναγωγείου Βόλου υπό τον Αλέξανδρο Δελμούζο (1908-1911). Ηγούμενος των συντηρητικών στοιχείων, κατάφερε να σβηστούν το 1911 οι δύο μεγάλοι φάροι πολιτισμού, άσχετα αν στη δίκη που ακολούθησε το 1914 στο Ναύπλιο, γνωστή ως «Αθεικά», η απόφαση υπήρξε αθωωτική.

Ωστόσο τα προοδευτικά κινήματα δεν έπαψαν να εμφανίζονται στον Βόλο και στις μετέπειτα εποχές με εκφραστές τους αρθρογράφους σε εφημερίδες και περιοδικά. Το 1921 εκδόθηκε στον Βόλο η πρωτοποριακή εβδομαδιαία εφημερίδα *Εργατική*, με υπεύθυνο τον Γεώργιο Ζιούτο.¹⁰ Πληθωρικός και δυνατός ήταν και ο αντιστασιακός Τύπος του Βόλου κατά τη διάρκεια της Κατοχής 1941-1944.¹¹

Σήμερα (2002) εκδίδονται οι ημερήσιες εφημερίδες *Η Θεσσαλία*, *Πρώτη* και *Νέος Τύπος* και οι εβδομαδιαίες *Θεσσαλία της Δευτέρας* και *Γνώμη*. Από τις μικρές και χαριτωμένες εφημεριδούλες της παλιάς εποχής, με έκδηλο συχνά τον έντονο υποκειμενισμό των εκδοτών τους, αλλά και το έντονο πάθος για το καλό του τόπου, περάσαμε πλέον σε συγκροτήματα αξιώσεων με σημαντικές τεχνικές βελτιώσεις.¹² Στο χώρο των εκδοτών υπήρξαν μερικά μεγάλα αναστήματα που παραδειγματίσαν και άφησαν εποχή. Αλλά και στο χώρο των συντακτών αθρόοι δημοσιογράφοι διέπρεψαν με την ικανότητά τους, το ήθος τους και την ακαμψία τους, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις που επιχειρείται κάθε μορφής λογοκρισία και καταπάτηση της ελευθεροτυπίας. Οι εφημερίδες του Βόλου αποτέλεσαν σημαντική Δημοσιογραφική Σχολή και ανέδειξαν τόσο άριστα καταρτισμένους συντάκτες, που αρκετοί μεταπήδησαν έπειτα σε αθηναϊκές εφημερίδες, μερικοί και σε εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, για να συνεχίσουν εκεί επάξια το δημοσιογραφικό τους έργο.¹³

10. Ο Γ. Ζιούτος, όπως και ο επίσης δημοσιογράφος του Βόλου Άθως Τριγκώνης είχαν σπουδάσει δημοσιογραφία στο Παρίσι κατά τη δεκαετία του 1930.

11. Ειδικά κεφάλαια για τον αντιστασιακό Τύπο στα βιβλία της Νίτσας Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης 1941-44*, 205-223 και *Τυπο-φωτογραφικό Πανόραμα του Βόλου*, 507-543.

12. Αρκετά αρχεία των εφημερίδων του Βόλου, έστω και ελλιπή, υπάρχουν στην τοπική βιβλιοθήκη του Συλλόγου «Τριών Ιεραρχών», καθώς και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Αθήνας, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στη Γεννάδειο και στο ΕΛΙΑ.

13. Μερικά ονόματα: Στάθης Ασημακόπουλος, Γιώργος Ζωιτόπουλος (Ζιούτος), Άθως Τριγκώνης, Αριστείδης Μπουντούρης, Κώστας Παπαδόπουλος, Θανάσης Ζαφειρόπουλος, Λευτέρης Ραφτόπουλος, Πέτρος Κυπριωτέλης, Αλέκος Τράκας, Γιάννης Φάτσος.

Από τα περιοδικά του Βόλου θα πρέπει να μνημονευθούν ιδιαίτερα, το ημερολόγιο *Φήμη* (1886-1888) και το μηνιαίο *Προμηθεύς* (1889-1901) του ιδιόρρυθμου και διεισδυτικού κοσμοκαλόγερου Ζωσιμά Εσφιγμενίτη. Πρέπει επίσης να αναφερθεί το περιοδικό *Φιλότεχνος* (1926-1927), όργανο του τοπικού Συλλόγου Φιλοτέχνων. Ήταν το περιοδικό για το οποίο ο παρισινός Αγών είχε γράψει ότι αποτελεί μοναδικό φαινόμενο για την Ελλάδα, που θα τιμούσε μία ευρωπαϊκή χώρα.

Σήμερα (2002) κυκλοφορούν οι περιοδικές εκδόσεις *Εν Βόλω* (του Δημοτικού Κέντρου Ιστορικών Ερευνών), *Πληροφόρηση* (της Ιεράς Μητρόπολης Δημητριάδος), *Εντός, Wish, Προφίλ*, καθώς και τα περιοδικά του Επιμελητηρίου Μαγνησίας, του Τεχνικού Επιμελητηρίου, του Συνδέσμου Βιομηχάνων Θεσσαλίας και μερικά άλλα. Τόσο οι τοπικές εφημερίδες, όσο και τα περιοδικά αποτελούν πολύ αξιόλογες παρουσίες, από τις λίγες της επαρχιακής Ελλάδας.

Ας προστεθεί ότι στο Βόλο έχουν την έδρα τους δύο τηλεοπτικοί σταθμοί (TRT και ASTRA TV) και δεκαπέντε ραδιοφωνικοί σταθμοί.

Σε Παράρτημα παρατίθεται πίνακας εφημερίδων και περιοδικών του Βόλου κατά χρονολογική σειρά έκδοσής τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών (ΔΗΚΙ) Βόλου, *Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης (1835-1902)* (Βόλος 1997).
- Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Θεσσαλίας, Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας, *50 χρόνια δημοσιογραφικές αναμνήσεις* (Βόλος 1982).
- Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Θεσσαλίας, Στερεάς Ελλάδας και Εύβοιας, *70 σκαλοπάτια* (Βόλος 2002).
- Νίτσα Κολιού, *Άγνωστες πτυχές Κατοχής και Αντίστασης, 1941-44*, 2τ. (Βόλος 1985).
- , *Οι ρίζες του Εργατικού Κινήματος και ο Εργάτης του Βόλου*, Οδυσσέας (Αθήνα 1988).
- , *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου*, 2 τ. (Βόλος 1991).
- Γιάννης Μουγογιάννης, «Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης – Ο κοσμοκαλόγερος του Βόλου», *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών*, τ. 4 (1976).
- Δημ. Νάτσιος, *Τυπογραφεία της Θεσσαλίας, 1881-1899*, Λαμία 1982.
- Γ. Παναγιώτου, «Ο Τύπος του Βόλου», ανάτυπο από το *Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών*, τ. Ε' (Βόλος 1979).
- Δημ. Παντελοδήμος, *Αλέξανδρος Μέρος (1890-1964), ο Δημοσιογράφος, ο Πολιτικός, ο Ιδεολόγος Αγωνιστής* (Βόλος 1995).

Αννίτα Πρασσά, *Η πόλη της Καρδίτσας μέσα από τα περιοδικά Φήμη και Προμηθεύς του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη* (Καρδίτσα 1996).

Γιάννης Σιαφλέκης, *Τάκης Οικονομάκης* (Βόλος 1952).

Παν. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970). Περιγραφικός κατάλογος* (Αθήνα 1993).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΠΙΝΑΚΑΣ ΕΝΤΥΠΩΝ ΒΟΛΟΥ ΚΑΤΑ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΗ ΣΕΙΡΑ

1881 Θεσσαλία (Σακελλαρίδη)	1899 Λανάρι
1881 Φωνή του Λαού	1899 Γεωργική Πρόοδος
1882 Σατανάς	1899 Εργάτης
1882 Αβδηρα	1899 Εφημερίς των ειδοποιήσεων
1883 Ελευθερία	1900 Πανθεσσαλική
1883 Βλαξ	1900 Δικαιοσύνη
1883 Ισότης	1900 Ομόνοια
1884 Εθνικόν Μεγαλείον	1900 Κρόταλος
1884 Ο Βόλος	1901 Ελευθερία
1884 Ανεξαρτησία	1901 Σαλέπι
1885 Ρήγας	1901 Εφημερίς των συντεχνιών
1885 Σημαία	1901 Θεατής
1886 Πλειάς	1901 Φροσάρ
1886 Φήμη	1901 Νέος Αγών
1887 Το Πήλιον	1901 Θεσσαλική
1887 Μικρομέγας	1901 Μακεδονική
1887 Βώλος	1901 Κουνούπι
1889 Παγασαί	1902 Τύπος
1889 Προμηθεύς	1904 Μακεδονικός Κήρυξ
1891 Ισότης	1904 Το Ρόδον
1891 Λαός	1905 Πανελλήνιος Κήρυξ
1891 Πατρίς	1906 Γερομήμων
1892 Νέα Θεσσαλία	1906 Θεσσαλός
1892 Σύγκλητος	1906 Μίκριον Αλμυρού
1893 Πρόοδος	1906 Μεγαλείον Αλμυρού
1893 Σάτυρος	1906 Αλμυρός
1893 Δημητριάς	1907 Ο Λαός
1894 Φωνή των έξω Ελλήνων	1907 Κήρυξ
1894 Αγγλής	1907 Εργάτης
1895 Κορδόνι	1908 Μεταρρύθμισις
1895 Χείρων	1908 Σατανάς
1896 Αναμόρφωσις	1908 Σημαιοφόρος
1896 Αυγή	1908 Προμάχος
1896 Αγκάθι	1911 Πρωία Θεσσαλίας
1897 Βήμα	1911 Έρευνα
1898 Μέλλον	1911 Έγερσις
1898 Σημαία	1911 Αρετή
1898 Θεσσαλία	1915 Λαϊκή
1899 Φλοίσβος	1916 Ταχυδρόμος
1899 Δελτίον «Οθρύος»	1916 Αιγιαλός

- 1916 Έφεδρος
 1917 Ισραήλ
 1917 Μηνιαία Ερασιτεχνική Επιθεώρησης
 1917 Νεανική Ηλικία
 1919 Ελευθερία
 1920 Δελτίον Εμπορικού Επιμελητηρίου
 1920 Νέα Ζωή
 1920 Πρόοδος
 1921 Εργατική
 1921 Αναγέννησις
 1922 Φάρος
 1922 Λαϊκή Φωνή
 1923 Λογοτέχνης
 1923 Σπίρτο
 1923 Δημοκρατία Βόλου
 1924 Προμάχος
 1924 Φωνή του Έθνους
 1924 Λεύκιμα Ομίλου Εκδρομίων Βόλου
 1925 Σημαία
 1925 Ελληνική
 1925 Εργαταγορευτική
 1925 Αλκυών
 1925 Λόγγος
 1926 Φιλότεχνος
 1926 Θεσσαλικά Χρονικά
 1927 Μαθητική Ένωση
 1927 Κεντρί
 1929 Θεσσαλικός Τύπος
 1930 Βραδυνά Νέα
 1931 Ένωση
 1931 Θεσσαλικός Αθλητισμός
 1933 Ατρόμητος
 1933 Νέος Κόσμος
 1933 Ηχώ Αλμυρού
 1933 Ηχώ Αλμυρού (Μαθητική)
 1933 Πρόοδος Αλμυρού
 1933 Επαρχία
 1933 Μαγνησία
 1934 Θεσσαλός
 1934 Μεσάνυχτα
 1935 Τύπος
 1935 Νέα Ελλάδα
 1935 Το Φως του Κόσμου
 1936 Ηνωμένος Τύπος του Βόλου
 1936 Αλήθεια
 1936 Η Φωνή του Ρήγα
 1936 Αγιορείτικη Βιβλιοθήκη
 1939 Δελτίον Ομίλου «Παν»
 1943 Ο Τύπος του Βόλου
 1941-44 Αντιστασιακός Τύπος
 Θεσσαλική Λευτεριά
 ΕΑΜ
 Λαοκράτης
 Αναγέννηση
 Η Εργατική
 Λευτεριά
 Η Εθνική Αντίσταση
 Γυναικείος Αγών
 Μαχητής
 Ελεύθερο Πήλιο
 Αυτοδιοίκηση
 Ο Σύντροφος
 Λευτεριά Αλμυρού
 Φωνή του Ρήγα
 Σήμαντρα Λευτεριάς
 Νέος Αγωνιστής
 Αυγή
 Νεανικός Παλμός
 Νεανική Φλόγα
 Θεμελιωτής
 Νέοι Ορίζοντες
 Νέος Αγρότης
 Επονίτης
 Οι Μικροί Επαναστάτες
 Νεανική Ορμή
 Νειότη
 Νιότη
 Ξύπνημα
 Ορμή
 Φωνή των Νέων
 Ακρίτας
 Ενωμένα Νειάτα
 Επονίτικη Κραυγή
 Εργαζόμενη Νειάτα
 Εργαζόμενη Νεολαία
 Ξεσήκωμα της Νειότης
 1943 Φωνή του Φοιτητή
 1944 Νεανική Δράση
 1945 Ατρόμητος
 1945 Ένωσις
 1945 Θεσσαλικά Γράμματα
 1945 Λουλούδια
 1946 Ανόρθωσις
 1946 Ιερολοχίτης
 1947 Θάρρος
 1948 Λυτρωτής
 1949 Παγκανίνι
 1950 Ο Αγών (Δελτίο της ΕΠΕΚ)
 1950 Θεσσαλικός Κήρυξ
 1951 Προοδευτική Ένωσις

- 1951 Πορεία
 1952 Εποχή
 1952 Δελτίον Πληροφοριακών – Διαφωτιστικών (ΕΠΕΚ)
 1952 Αθλητικός Τύπος
 1952 Η Προοδευτική
 1954 Εφημερίς του Αλμυρού
 1954 Νέα του Αλμυρού
 1956 Το Φως
 1958 Απόστολος των Εθνών Παύλος
 1958 Φιλοπρόοδος Νέας Αγχιάλου
 1958 Θεσσαλικά
 1958 Αλήθεια
 1958 Δελτίο Ροταριανού Ομίλου
 1959 Δελτίο Περιγηγητικής Λέσχης
 1959 Άμυνα
 1959 Δελτίο Ορειβατικού Συνδέσμου
 1960 Θεσσαλικά Σιδηροδρομικά Χρονικά
 1961 Ο Καρνάβαλος του Βόλου
 1962 Αργώ
 1962 Αθλητική Θεσσαλία
 1963 Μαγνησία
 1964 Εμπρός
 1965 Δελτίον Εμπορικού Επιμελητηρίου
 1965 Νέα Ζωή
 1965 Διάυλος
 1966 Παρουσίες
 1966 Δελτίον Εργατικών Ειδήσεων
 1967 Ο Αγών των Εργαζομένων
 1970 Επιμόρφωσις
 1971 Πρωινή της Δευτέρας
 1972 Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών
 1972 Δελτίον Σοροπτιμιστικού Ομίλου
 1974 Έρευνα
 1975 Ορειβατικά Νέα
 1975 Πρόοδος
 1975 Θεσσαλική Ενημέρωση
 1975 Σφενδόνη
 1975 Δημοκρατική
 1976 Ελεύθερη Γνώμη
 1976 Φωνή της Μαγνησίας
 1976 Ολυμπιονίκης
 1976 Κείμενα του Βόλου
 1978 Παρατηρητής
 1978 Σχολικά Νειάτα
 1978 Μαθητικός Αντίπαλος
 1978 Φωνή της Μαγνησίας
 1979 Σημείωμα (Ετ. Περιβάλλοντος)
 1979 Δημοτικός Διάλογος
 1980 Ενημέρωση
 1980 Αγγελιαφόρος Ερμής
 1980 Λεύκωμα Εκκλησιαστικού Λυκείου
 1981 Πληροφόρηση
 1981 Δελτίο Συνδέσμου Βιομηχανιών Θεσσαλίας και Κεντρικής Ελλάδος
 1981 Η Φωνή της Νέας Ιωνίας
 1981 Αλλαγή της Μαγνησίας
 1982 Μακρινίτσα
 1982 Ανθιμος Γαζής
 1982 Εκφραση (ΕΛΜΕ)
 1982 Τεχνική Ενημέρωση
 1982 Έξοδος
 1982 Δημήτρης Γρηγοριάδης
 1982 Προς την Πρόοδο (Αλμυρού)
 1983 Σχήμα Λόγου
 1983 Η Φωνή της Αργαλαστής
 1983 Ιχώρ
 1985 Βόλος, η Πόλη μας
 1986 Νέα Ιωνία
 1986 Εργάτης
 1986 Ωρες
 1986 Η Ενορία μας
 1986 Ανοιχτή Γραμμή
 1987 Μαγνησία
 1987 Περί (ανέμων, υδάτων και όχι μόνο)
 1988 Επαγγελματικό και Βιοτεχνικό Επιμελητήριο Βόλου
 1988 Πορεία της Μαγνησίας
 1988 Επιστημονική Αναζήτηση
 1988 Μάτι
 1988 Ενοριακοί Παλμοί
 1989 Επιμελητήριο Μαγνησίας
 1989 Πήλιον
 1989 Ο Μύλος κι Εσείς
 1989 Φωνή της Μαγνησίας
 1990 Ερμάριο
 1990 Φίλοι του Κραυσίδα
 1990 Λιμνιώνας Ζαγοράς
 1990 Η Εφημερίδα
 1990 Περιοδικό Σωματείου ΑΓΕΤ
 1990 Αγορα
 1994 Νέος Δρόμος
 1996 Πρώτη
 1996 Εντός
 1997 Θεσσαλία της Δευτέρας
 1998 Νέος Τύπος
 2001 Εν Βόλω
 2001 Wish
 2002 Γνώμη

Λάμπρος Βαρελάς

ΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΙΚΟ ΕΠΑΡΧΙΑΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΗΜΙΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ (1919-1940)

ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΠΟΥ ΘΑ παρουσιαστούν στη συνέχεια στηρίζονται σε παλαιότερη έρευνά μου, η οποία παρουσιάζεται εδώ ελάχιστα εμπλουτισμένη, κυρίως ως προς τον επισυναπτόμενο κατάλογο των περιοδικών.¹

Τα ερευνητικά δεδομένα δείχνουν ότι στον Μεσοπόλεμο εμφανίζεται μια αισθητή αύξηση των επαρχιακών περιοδικών που ενδιαφέρονται και για τη λογοτεχνική ύλη. Οι γενεσιουργοί παράγοντες ήταν, φυσικά, πολλοί, ξεχωρίζουν ωστόσο αφενός η ωρίμανση των νεοελληνικών φιλολογικών, ιστορικών και λαογραφικών σπουδών που καθιστούσε επιτακτική την ανάγκη για τη συγκέντρωση του αντίστοιχου υλικού (από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 κ.ε.) και αφετέρου η κίνηση για την πνευματική αφύπνιση της επαρχίας που κυριάρχησε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Η αριθμητική πύκνωση των επαρχιακών περιοδικών, σε συνδυασμό με τους παράγοντες που προαναφέρθηκαν, είχε μάλιστα και ως αποτέλεσμα να προκληθεί έντονη συζήτηση ανάμεσα στους λογίους της Αθήνας και της επαρχίας σχετικά με το ρόλο των εντύπων αυτών.

Η έρευνα που πραγματοποιήσα αφορούσε μόνο την ελλαδική επαρχία από το 1919 έως το 1940. Έτσι, δεν ερευνήθηκαν περιοδικά της Αθήνας και του Πειραιά ούτε και περιφερειακών ομογενειακών περιοχών (Κωνσταντινούπολη, Μικρά Ασία, Αλεξάνδρεια, Κύπρος). Το κύριο σώμα αποτελείται από ημιλογοτεχνικά περιοδικά, αφού το ακραίες λογοτεχνικό περιοδικό στην επαρχία ήταν πολύ σπάνια περίπτωση (αλλά και όχι μόνο στην επαρχία). Στην έρευνα δεν συνυπολογίστηκαν, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, τα μαθητικά, τα ημερολόγια και τα λευκώματα, που αποτελούν ιδιαίτερη κατηγορία.

1. Βλ. την εργασία μου «Το λογοτεχνικό περιοδικό της επαρχίας στον Μεσοπόλεμο (1919-1940): Προβληματισμοί και πραγματικότητα», στον τόμο: *Επιστημονικό Συμπόσιο, Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο* (26-27 Μαρτίου 1999), Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Ιδρυτής Σχολή Μωραΐτη) (2001) 59-85 (όπου παρατίθεται και η Βιβλιογραφία που χρησιμοποιήθηκε για τη σύνταξη του καταλόγου). Ευχαριστώ κι από εδώ τον Αντώνη Πλάτωνα που είχε την καλοσύνη να μου στείλει ανάτυπο της εργασίας του «Η ιστορία της λεσβιακής δημοσιογραφίας» από την περιοδική έκδοση *Μυτιλήνη*, τ. Δ' (1990) σ. 189-221, από την οποία άντλησα χρήσιμες πληροφορίες για περιοδικά της Λέσβου. Ευχαριστώ, επίσης, τη Λουκία Δρούλια για την υπόδειξή της να καταταχθούν κατά τόπους οι τίτλοι των περιοδικών στον επισυναπτόμενο κατάλογο.

Από τη μέχρι τώρα έρευνα στον χώρο των επαρχιακών λογοτεχνικών και ημιλογοτεχνικών περιοδικών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο εντοπίστηκαν 136 τίτλοι. (Στον αριθμό αυτό μπορούμε να προσθέσουμε, για την ίδια περίοδο, τουλάχιστον 20 περιοδικά του Πειραιά, τουλάχιστον 6 της Κύπρου, τουλάχιστον 4 της Κωνσταντινούπολης και τουλάχιστον 10 της Αλεξάνδρειας.) Η πιο ισχνή περίοδος όσον αφορά τον αριθμό των τίτλων που κυκλοφορούν είναι η τριετία 1920-1922, προφανώς για τους γνωστούς ιστορικούς λόγους. Εντυπωσιακή όμως αύξηση παρατηρείται κατά τη διετία 1923-1924, σταθερότητα έως τα τέλη της δεκαετίας του 1920, πύκνωση στο γύρισμα του 1930 και πραγματική έκρηξη κατά την τριετία 1936-1938.

Τα περιοδικά αυτά, ως προς την επιλογή των συνεργατών και των θεμάτων τους, ακολουθούν σε γενικές γραμμές τα εξής: Ενθαρρύνουν τους νεαρούς τοπικούς λογοτέχνες φιλοξενώντας την τοπική λογοτεχνική παραγωγή –πρωτόλεια συνήθως–, αλλά επιδιώκουν και τη συνεργασία λογοτεχνών του κέντρου. Συχνά επίσης τοπικοί λόγιοι δημοσιεύουν λαογραφικές και ιστορικές μελέτες που αφορούν τις περιοχές στις οποίες τα έντυπα αυτά εκδίδονται. Δεν λείπουν όμως και περιπτώσεις όπου επιδιώκουν, ιδίως τα γνησιότερα λογοτεχνικά περιοδικά, να θίγουν γενικότερα θέματα λογοτεχνικής θεωρίας και κριτικής.

Τα έντυπα αυτά εκδίδονται από νεαρούς επαρχιώτες λογίους ή λογοτέχνες, με μεγαλεπήβολα σχέδια και υπερβολικές φιλοδοξίες, με στόχο να αφυπνίσουν την επαρχία τους και να δημιουργήσουν μόνιμη πνευματική ζωή στην περιοχή τους, κάποτε και να αλλάξουν τον λογοτεχνικό χάρτη της χώρας. Η διάρκεια της κυκλοφορίας τους συνήθως είναι βραχύβια, για λόγους που σχετίζονται με την έλλειψη οικονομικών πόρων, την ισχνή αγοραστική ζήτηση, την έλλειψη ικανών συνεργατών κ.ά. Πολλά πρόσφεραν το πρώτο βήμα σε νεαρούς λογοτέχνες της επαρχίας που αργότερα καθιερώθηκαν στα ελληνικά γράμματα. Λίγα πάντως υπήρξαν πραγματικά αξιόλογα κατορθώνοντας να δημιουργήσουν τοπική πνευματική δραστηριότητα και να αναδείξουν έναν αριθμό αξιόλογων λογοτεχνών με ιδιαίτερα, ευδιάκριτα χαρακτηριστικά. Από αυτές τις περιπτώσεις ξεχωρίζω τις ακόλουθες:

Προηγούνται χρονικά σ' αυτή την περίοδο τα περιοδικά της Λέσβου, αρχικά οι *Ελπίδες* (1915) και *Τα Νιάτα* (1919-1920) της Μυτιλήνης και, αργότερα, τα *Λεσβιακά Φύλλα* (1928-1929). Και τα τρία καθορίστηκαν από την προσωπικότητα του Στρ. Μυριβήλη, κυρίως, και του Α. Πρωτοπάτση, συνέβαλαν στη δημιουργία της αποκαλούμενης «λεσβιακής άνοιξης» και κατάφεραν να αναδείξουν πολλούς τοπικούς λογοτέχνες που γονιμοποίησαν τον λογοτεχνικό χάρτη της χώρας με μια ιδιαίτερη θεματική και γλώσσα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν κάποια από τα λογοτεχνικά περιοδικά της Κρήτης: καταρχήν, το πολύ συγκροτημένο περιοδικό *Νεοελληνικά Γράμματα*

(1926-1928) του Γιάννη Μουρέλλου και του Λευτέρη Αλεξίου στο Ηράκλειο και, αργότερα, οι *Κρητικές Σελίδες* (1936-1939) της Θάλειας Καλλιγιάννη πάλι στο Ηράκλειο, και η *Δρήρος* (1937-1941) του Μανώλη Πυτινάκη στη Νεάπολη (Νομού Λασηθίου). Και σ' αυτή την περίπτωση, όσον αφορά τις λογοτεχνικές τους συνεργασίες, ενισχύθηκε το «τοπικό χρώμα» τόσο στη θεματική όσο και στη γλώσσα.

Πολύ πιο σημαντικά είναι τα αποτελέσματα που φέρει η εμφάνιση των θεσσαλονικιώτικων εντύπων, λιγότερο των *Μακεδονικών Γραμμάτων* (1922-1924), απ' όπου ξεκίνησε ο Γ. Θ. Βαφόπουλος, και περισσότερο των νεωτερικών *Μακεδονικών Ημερών* (1932-1939) του Πέτρου Σπανδωνίδα και του κύκλου του, αλλά και των συντηρητικότερων *Μορφών* (1936-1938) του Βασίλη Δεδούση. Όπως είναι γνωστό, οι *Μακεδονικές Ημέρες*, με την έμφαση που έδωσαν στην παράδοση του εσωτερισμού, αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς φορείς για την εισαγωγή νεωτερικών τάσεων στη νεοελληνική πεζογραφία, συμβάλλοντας στη δημιουργία της τάσης που ονομάστηκε από πολλούς «Σχολή της Θεσσαλονίκης».

Μεμονωμένες περιπτώσεις πολύ αξιόλογων περιοδικών που κατόρθωσαν, όσο διήρκεσε η έκδοσή τους, να δημιουργήσουν τοπική πνευματική κίνηση με την παράλληλη συγκρότηση συλλόγων, την οργάνωση διαλέξεων, εκδηλώσεων, εκδόσεων κ.ά. συναντούμε και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, χωρίς όμως τη μαζικότητα και τη διάρκεια των προηγούμενων τριών περιπτώσεων. Στην περίπτωση αυτή ανήκει, πρώτα απ' όλα, ο *Φιλότεχνος* (1926-1927) του Βόλου, που εκδόθηκε από τον Αρ. Βεκιαρέλη, και αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επαρχιακά λογοτεχνικά περιοδικά ολόκληρης της περιόδου και ένα από τα αρτιότερα αισθητικά σε πανελλήνιο επίπεδο. Σημαντικά περιοδικά υπήρξαν επίσης οι *Κυκλάδες* (1930-1932) της Ερμούπολης Σύρου (διευθυντές του ήταν η Ρίτα Μπούμη, η Κατίνα Μπαϊλα και ο Βίκτωρ Παπαδάκης)· οι *Νέοι Ρυθμοί της Δράμας* (1926-1929) του Κώστα Δρακόπουλου και του Αχιλλέα Βαγενά, το πιο αξιόλογο λογοτεχνικό περιοδικό της Μακεδονίας, πριν από την εμφάνιση των *Μακεδονικών Ημερών*· η *Ιόνιος Ανθολογία* (1927-1941) της Μαριέττας Μινώτου και της Ρίτας Μπούμη, το οποίο ξεκίνησε την έκδοσή του στην επαρχία, στη Ζάκυνθο αρχικά (1927-1928) και στη συνέχεια στη Σύρο (1928-1930), αλλά τελικά μεταφέρθηκε στην Αθήνα (1931-1941)· τα *Αχαϊκά* (1937-1943) του Κ. Ν. Τριανταφύλλου στην Πάτρα· το *Νησί* (1937-1939) των Γ. Μουτάφη, Κ. Χαλλιορή και Φ. Αγγουλέ στη Χίο· τα *Νεοελληνικά Σημειώματα* (1937) του Γιάννη Σκαρίμπα στη Χαλκίδα· η *Βίγλα* (1923) του Μεσολογγίου και η *Επαρχία* (1930-1931) του Νίκου Παππά στα Τρίκαλα.

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΑΙ ΗΜΙΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΠΟΥ ΕΚΔΟΘΗΚΑΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΑΡΧΙΑ (1919-1940)

ΑΓΙΑ ΛΑΡΙΣΑΣ

Μυροβόλος Αύρα. Δεκαπενθήμερον περιοδικόν (1923)

ΑΡΓΟΣ

Τα Τυχερά. τχ. 1 (1924) - τχ. 11 (;

Τα «Ηραία». Μηνιαία λογοτεχνική και ιστορική επιθεώρησης της Αργολίδος (ιδρυτές: Γ. Λογοθέτης - Γ. Τσουκαντάς): Έτη Α' - Γ': τχ. 1 (Νοέμβρ. 1937) - τχ. 30-31 (Οκτ. - Νοέμβρ. 1940)

ΒΑΘΥ ΣΑΜΟΥ

Μηνιαία Επιθεώρησης. Λογοτεχνική - μουσική - θεατρική (Φιλότεχνος Όμιλος Νέων): τχ. 1 (Ιούλ. 1923) - τχ. 12/24 (Ιούν. 1925)

ΒΕΡΟΙΑ

Ελεύθερος Λόγος. Δεκαπενθήμερη επιθεώρηση πολιτικής, κοινωνικής, φιλολογικής πρωτοπορείας [...] Μακεδονίας (διευθυντής: Θρασ. Α. Συμυρλής): Έτος Α': τχ. [1-2] (1931) [Από τον Ιούνιο του 1931 αλλάζει τον τίτλο σε *Μακεδονικά Χρονικά*]

Μακεδονικά Χρονικά. Μεγάλη επιθεώρησης μακεδονικής πρωτοπορείας (Έκδοσις της εφ. *Ελεύθερος Λόγος*. Διευθυντής σύνταξης: Λώλης Χάρης - γενικός διευθυντής: Θρασ. Συμυρλής): Έτη Α', τχ. 1 (Ιούν. 1931) [Αποτελεί συνέχεια του περ. *Ελεύθερος Λόγος*. Κυκλοφορεί ξανά σε διπλό τεύχος τον Ιαν. - Φεβρ. του 1934 με τον υπότιτλο: Μηνιαία επιθεώρησης καλλιτεχνική-φιλολογική και τουριστική]

Μακεδονικά Χρονικά. Μηνιαία επιθεώρησης καλλιτεχνική-φιλολογική και τουριστική: τχ. Ιαν. - Φεβρ. 1934

Μακεδονική Ηχώ. Μηνιαία καλλιτεχνική έκδοσις τέχνης - ερεύνης - μελέτης (διευθυντής: Λώλης Συμυρλής): τχ. 1 (Απρ. 1940) - τχ. 5 (Αύγ. 1940) [Παράρτημα της εφ. *Μακεδονική Ηχώ*]

ΒΟΛΟΣ

Λογοτέχνης. Δεκαπενθήμερον φιλολογικόν περιοδικόν εκδιδόμενον υπό συντροφιάς. (Διευθύνεται υπό συντακτικής επιτροπής): τχ. 1 (15 Μαΐου 1923) - τχ. 2 (1 Ιουν. 1923)

Φάρος. Μηνιαία λογοτεχνική έκδοσις (έκδ: Σύλλογος «Αναγέννησις»): τχ. 1/13 (Μάρτ. 1924)

Φιλότεχνος. Φιλολογική και καλλιτεχνική επιθεώρηση (επιμελητής: Αρ. Βεκιαρέλης): τχ. 1 (Αύγ. 1926) - τχ. 11/12 (Ιούν. - Ιούλ. 1927)

ΒΡΑΧΑΣΙ ΛΑΣΗΘΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ

Νέος Κόσμος. Μηνιαία πολιτική και λογοτεχνική επιθεώρησης (διευθυντής - ιδιοκτήτης: Κωστής Γιανναδάκης): Έτος Α', τχ. 1 (Φεβρ. 1931) - τχ. 2-3 (Μάρτ.-Απρ. 1931): εβδομαδιαία έκδοσις: τχ. 1 (6 Δεκ. 1931) - τχ. 2 (13. Δεκ. 1931)

ΓΑΡΓΑΛΙΑΝΟΙ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Τριφυλιανά Χρονικά. Δεκαπενθήμερη κοινωνικοπολιτική και φιλολογική επιθεώρηση (διευθυντής: Γ. Δ. Καλογερόπουλος): (1934)

ΔΡΑΜΑ

Φίλιπποι. τχ. 1-3 (1922)

Νέοι Ρυθμοί. Δεκαπενθήμερο φύλλο/Λογοτεχνικά και καλλιτεχνικά φύλλα (ιδιοκτήτης: Κ. Δρακόπουλος): Περ. Α', τχ. 1 (Μάρτ. 1926) – τχ. 6 (26 Δεκ. 1926). Περ. Β', τχ. 1 (Φεβρ. 1928) – τχ. 6 (Απρ. 1929)

Νέα Πνοή. Εκδότης – διευθυντής: Χρίστος Τριανταφυλλίδης: (1928)

Νειάτα. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό των νέων (εκδότης-διευθυντής: Φώτης Αρτακιανός – επί της ύλης: Κώστας Ν. Δρακόπουλος): Έτος Α': τχ. 1 (Δεκ. 1932) – τχ. 2 (Ιαν. 1933)

Δραμινά Χρονικά. Δεκαπενθήμερα φύλλα ζωής – κόσμου – φιλολογίας – τέχνης (διευθυντής: Τάκης Πρωτέας): Έτος Α', τχ. 1 (1933)

ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΣΥΤΡΟΥ

Αναγέννησις. Περιοδικόν κοινωνιολογικόν και φιλολογικόν (διευθυντής: Κ. Ι. Μπαστουνοπούλου [=Κωστής Μπαστιάς]): τχ. 1 (15 Απρ. 1918) – τχ. 24 (12 Απρ. 1919)

Χαραυγή. Δεκαπενθήμερος ποικίλη επιθεώρησις (διευθυντής: Π.Μ. Στέφανος;): τχ. 1 (7 Μαρτ. 1919) – τχ. 2 (1 Απρ. 1919)

Έσπερος. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό (Ιδρυτές: Γιάννης Μπαρούνας, Βελ. Φέρρης): τχ. 1 (1 Αυγ. 1922) – τχ. 16 (Σεπτ. 1923)

Πυρσός. Γράμματα – Καλές Τέχνες (εκδ. Γιάννης Μελάς): τχ. 1 (Ιούν. 1923)

Αιέν Αριστεύειν. τχ. 1 (Οκτ. 1923) – τχ. 11 (Οκτ. 1924)

Τα Νιάτα. Δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό περιοδικό: τχ. 1 (1 Μαρτ. 1924) – τχ. 8/9 (Ιούλ. 1924)

Ιόνιος Ανθολογία. Μηνιαίο ιστορικό, φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό (διευθυντές: Μαριέττα Μινώττου (1927-1935) / Ρίτα Ν. Μπούμη (1928-1930) / Σπύρος Μινώτος (1935-1941)): τόμ. 1 (Απρ. 1927) – τόμ. 15 (Μάρτ. 1941), Ζάκυνθος (Απρ. 1927 – Ιούν. 1928), Σύρος (Ιούλ. 1928 – Φεβρ. 1930), Αθήνα (Μάρτ. 1930-Μάρτ. 1941).

Κυκλάδες. Μηνιαίο λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό περιοδικό εκδιδόμενο στη Σύρο (εκδότες: Ρίτα Μπούμη, Κατίνα Μπαίλα, Βίκτωρ Παπαδάκης, [Γ. Κυπραίος]): Έτος Α': τχ. 1 (1 Ιουν. 1930) – τχ. 12 (1 Μαΐου 1931). Έτος Β': τχ. 13 (Οκτ. 1931) – τχ. 21 (Ιούν. 1932)

Η Σύρος. Φιλολογικόν και εγκυκλοπαιδικόν περιοδικόν (ιδιοκτήτης-διευθυντής: Κ. Γερασιμίδης): Έτη Α'-Β': τχ. 1 (Αύγ. 1937) – τχ. 19 (Μάιος – Ιούν. 1939)

ΕΥΞΕΙΝΟΥΠΟΛΗ ΑΛΜΥΡΟΥ (ΜΑΓΝΗΣΙΑ)

Αχιλλής. Περιοδικόν αυτοτελές (διευθυντής: Ευστ. Παπακωνσταντίνου Καλτσέτας): τχ. Οκτ. 1930· τχ. Σεπτ. 1933· τχ. Ιουν. 1934· τχ. Ιουλ. 1935

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Αι Μούσαι. Τριμηνιαίον τεύχος ιστορίας και τέχνης (διευθυντής: Α. Χ. Ζώης): Έτη Α'(1892) [...], ΔΗ' (1929-1930) – ΜΘ' (1940-1941) [Από τον Σεπτ. του 1939 εκδίδεται στην Αθήνα]

Αι Νύμφαι. τχ. 1 (Νοέμβρ. 1919-1920;)

Επτανσιακή Επιθεώρησις. Μηνιαίον περιοδικόν (διευθυντής: Π. Δ. Αβούρης): τχ. 1 (1923;) – τχ. 12 (Απρ. 1924)

Επτανσιακή Εστία. τχ. 1-5 (22 Ιαν. 1923 – ;)

Ιόνιος Ανθολογία. Μηνιαίο ιστορικό, φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό (διευθυντές: Μαριέττα Μινώττου (1927-1935) / Ρίτα Ν. Μπούμη (1928-1930) / Σπύρος Μινώτος (1935-1941)): τχ. 1 (Απρ. 1927) – τχ. 15 (Μάρτ. 1941), Ζάκυνθος (Απρ. 1927-Ιούν. 1928), Σύρος (Ιούλ. 1928-Φεβρ. 1930), Αθήνα (Μάρτ. 1930-Μάρτ. 1941).

Λύρα. τχ. 1 (6 Νοεμ. 1927)

Ρόδον. Δεκαπενθήμερον λογοτεχνικόν περιοδικόν (διευθυντής Σπ. Δ. Μαρίνος): 1931-1940[;]

Το Ξεκίνημα. Μηνιαίο περιοδικό κριτικής και τέχνης (διευθυντής: Νίκος Γρυπάρης): Έτη Α'-Β': τχ. 1 (Μάρτ. 1937) - τχ. 13 (Ιούν. 1938)

ΗΡΑΚΛΕΙΟ

Χρυσάλλις. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό εγκυκλοπαιδικό περιοδικό (διευθυντής: Άγγελος Φάρος): (1923)

Νεοελληνικά Γράμματα. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό (διευθυντής: Γιάννης Μουρέλλος): τχ. 1 (Οκτ. 1926) - τχ. 21 (Ιούν. 1928)

Κρητικό Λεύκωμα. Ανθολογία των νέων (επιμέλεια: Γιάννης Γιαννακουδάκης, Μιχάλης Σφαιριανιάκης): (Ιούν. 1928)

Πρωτοπόρος. Βγαίνει κάθε μήνα. Διήγημα - ποίηση - κριτική - μελέτες - καλές τέχνες (διευθυντής: Πέτρος Στυλίνης): τχ. 1 (Ιαν. 1931)

Το Κάστρο. Περιοδική έκδοση στίχου και κριτικής (υπεύθυνος: Λευτέρης Αλεξίου): τχ. 1 (Μάιος 1934) - τχ. 9 (Μάρτ. 1938)

Φύλλα Τέχνης. Περιοδική επιθεώρησης στίχου και κριτικής (διεύθυνση: Μηνάς Δημάκης): τχ. 1-2 (1935), 3 (1936) και 4 (1937)

Κρητικές Σελίδες. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό/Λογοτεχνία - ιστορία - λαογραφία (διευθύντρια: Θάλεια Ι. Καλλιγιάννη): Έτη Α'-Β': τχ. 1 (Φεβρ. 1936) - τχ. 23-24 (Ιαν.-Φεβρ. 1938). Έτος Γ': τχ. 1-3 (Απρ.-Μάιος-Ιούν. 1938) - τχ. 10-12 (Ιαν.-Φεβρ.-Μάρτ. 1939)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Τέχνη. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό: τχ. 1 (15 Φεβρ. 1921) - τχ. 6 (1 Μαΐου 1921)

Μακεδονικά Γράμματα. Μηνιαίο περιοδικό διευθυνόμενο από συντροφιά συνεργατών (διευθυντής: Ράδος Χατζηνάσης): Έτος Α': τχ. 1 (Απρ. 1922) - τχ. 6 (Νοέμ. - Δεκ. 1922). Έτος Β': τχ. 1/7 (Ιαν. 1923) - τχ. 11/17 (Δεκ. 1923). Έτος Γ': τχ. 1/18 (Ιαν. 1924) - τχ. 4/21 (Απρ. 1924)

Αυγή. Φιλολογικών και επιστημονικών περιοδικών (εκδότης: Αθ. Μάνος - διευθυντές: Στρ. Πελεκίδης, Ν. Λούβαρις): Έτος Α': τχ. 1 (Ιούν. 1922) - τχ. 8-12 (1923). Έτος Β': τχ. 1 (1 Ιαν. 1924) - τχ. 8-12 (Αύγ.-Δεκ. 1924)

Θεσσαλονίκη. Εθνικόν εικονογραφημένον περιοδικόν (εκδότης - υπεύθυνος: Πάνος Ν. Βουδούρης - Συντακτική επιτροπή: Α. Σύρος, Σ. Δημητριάδης, Δ. Σκούρας, Πάνος Ν. Βουδούρης): τχ. 1 (21 Νοεμ. 1926) - τχ. 27-28 (17 Ιούλ. 1927)

Μακεδονική Τέχνη. Μηνιαίο περιοδικό των γραμμάτων και των καλών τεχνών (διευθυντής: Κώστας Σκαλτσάς): τχ. 1 (Μάιος 1927)

Εποχή. Εβδομαδιαία εικονογραφημένη επιθεώρησης (διευθυντής: Αντ. Δ. Κοσματόπουλος): τχ. 1 (9 Δεκ. 1928) - τχ. 12 (21 Μαρτ. 1929)

Η Αυγή. Μηνιαία εικονογραφημένη καλλιτεχνική και φιλολογική επιθεώρησης (διευθυντής-υπεύθυνος: Κ. Σάλτας): Έτος Α': τχ. 1-2 (1929)

Νεανική Σκέψη. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό (αρχισυντάκτης: Κώστας Δημάδης-διαχειριστής: Αντώνης Γαβαλάς): Έτος Α': τχ. 1 (1 Δεκ. 1929)

Αναγέννησις. Μακεδονικόν ηθικοκοινωνιολογικόν και οικογενειακόν περιοδικόν/Δεκαπενθήμερον ηθικοκοινωνικόν και φιλολογικόν περιοδικόν (ιδιοκτήτης: Ανδρέας Ξυδιάς - διευθυντής: Ν. Παπακοινόμου): Έτος Α': τχ. 1-4 (1930).

Έκτακτος Πανηγυρική Έκδοσις Εθνικής Παμποιτητικής Ενώσεως Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1931)

Μακεδονικές Ημέρες. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό: Έτη Α'-Ζ' (Μάρτ. 1932-Ιούλ.-Αύγ.-Σεπτ. 1939)· μεταπολεμικά: τχ. 1 (Σεπτ. 1952) - τχ. 6 (Μάρτ.-Απρ. 1953)

Μακεδονόπουλο. Μηνιαίο περιοδικό (εκδίδεται απ' τον Διαπλασιακό Σύλλογο «Χαρούμενη Συ-

- ντροφιά) – υπεύθυνος: Ν. Δ. Γεωργίτσας): Έτη Α'-Δ': (Ιούν. 1932–Μάιος 1936) [Από τον Ιούνιο του 1936 συνεχίζει την έκδοσή του ως *Νέα Πνοή*]
- Η Εβδομαδιαία Μακεδονία*. Εβδομαδιαίον περιοδικόν: τχ. 1-7 [;] (1934)
- Μακεδονική Νεολαία*. Μηνιαίο φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό (εκδίδεται απ' τον διαπλασιακό σύλλογο «Σαλονικιώτικη παρέα» – διευθύνεται υπό επιτροπής – εμβάσματα: Νίκον Γεωργίτσαν): Έτη Α'-Δ' (20 Ιουλ. 1934–Μάρτ. 1937)
- Κόσμος*. Μεγάλο εβδομαδιαίο περιοδικό (διευθυντής: Τάκης Α. Σερβετάς – αρχισυντάκτης: Φ. Στογιαννόπουλος): τχ. 1 (4 Ιαν. 1935) – τχ. 2 (27 Ιαν. 1935)
- Μηνιαία Ιστορική Επιθεώρησις* [έκδοση της εφημερίδας *Ελεύθερος Μ.* [=Μακεδονικός] Τύπος] (1935)
- Λαϊκή Βιβλιοθήκη*. Περιοδική επιστημονική και φιλολογική έκδοσις εφημερίδος «Το Φως» (1935)
- Μορφές*. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό (στη διεύθυνση: Βασ. Δεδούσης – στην εποπτεία της ύλης: Μπάμπης Νίντας): Έτη Α'-Β' (Μάρτ. 1936–Φεβρ. 1938)· μεταπολεμικά: Έτη Α'-Η' (Οκτ. 1946–Δεκ. 1953 / Ιαν.-Φεβρ. 1954)
- Οι Νέοι*. Μηνιαίο επιστημονικό-λογοτεχνικό περιοδικό (εκδίδεται από ομάδα φοιτητών του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης – διευθύνουσα επιτροπή: Γιάννης Μαμάκης, Φώτης Πέτσας, Κώστας Μαρινάκης): τχ. 1 (Απρ. 1936)–τχ. 9 (Φεβρ. 1937)
- Olimpo*. Rivista mensile di cultura italiana (έκδοση της Societa nazionale «Dante Alighieri». Direzione: Stylianos Xefludas – Enzo Volture): Έτη Α' - Ε' (Απρ. 1936-Απρ. 1940)
- Νέα Πνοή*. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό νέων (διευθυντής: Νίκος Π. Πάνος): Έτη Ε'-ΣΤ' (Ιούλ. 1936-Ιούλ./Δεκ. 1938) [Τα προγούμενα τέσσερα έτη το περιοδικό κυκλοφορούσε με τον τίτλο *Μακεδονόπουλο*]
- Μήνες*. Πολιτική – οικονομία – ελληνικά προβλήματα – κοινωνική ζωή – γράμματα και τέχναι – επιστήμαι – ιστορία (διευθυντής: Κ. Σνωκ): Έτη Α' - Δ' (Ιαν. 1937-Σεπτ. 1940)
- Μακεδονικές Σελίδες*. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό (διευθύνεται από ομάδα νέων – υπεύθυνος: Γεώργιος Ζιούμος/Θάνος Μεγγρέλης): τχ. 1 (Ιούν. 1937) – τχ. 4-5 (Σεπτ.-Οκτ. 1937)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

- Η Αναγέννησις*. τχ. 1 (20 Δεκ. 1923) – τχ. 14 (5 Μαρτ. 1925)
- Ελλοπία*. Μηνιαία ηπειρωτική επιθεώρησις (διευθυντές: Πάνος Φάντης – Τάκης Σιωμόπουλος): (Αύγ. 1930-Ιούλ. 1931)
- Ηπειρωτικά Φύλλα*. Δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό περιοδικό (διευθύνεται από επιτροπή νέων – επί της ύλης: Χ. Χρηστοβασίλης): Έτος Α': τχ. 1 (1 Αυγ. 1936) – τχ. 6 (Νοέμ. 1936)

ΚΑΒΑΛΑ

- Χρυσουργή*. Πνευματικό και λογοτεχνικό περιοδικό νέων (Συνεργάτες: Ελευθ. Ράφτης, Κ. Μυλωνάδακης κ.ά.): (1929)
- Χαρουργή*. Εβδομαδιαίο περιοδικό (εκδότες: Ι. Δαπρίδης, Σ. Τόγιας, Γ. Γρηγοριάδης και Κωνσταντινίδης): (1930)
- Νέοι*. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό (επιμ. ύλης: Γεώργιος Στογιαννίδης – διευθυντής/υπεύθυνος: Γ. Παπαστεφάνου): τχ. 1 (Αύγ. 1933) – τχ. 4 (Νοέμ. 1933)

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

- Ελεύθερη Σκέψη*. τχ. 1 (Μάρτ. 1929)
- Τα Χρονικά*. Δεκαπενθήμερος φιλολογική εφημερίς εν Καλάμαις, εκδιδόμενη υπό ομάδος νέων: τχ. 1 (15 Ιουν. 1929) – τχ. 2 (30 Ιουν. 1929)

Μεσσηνιακόν έτος. Έκδοσις ετησία. Σύλλογος προς διάδοσιν των γραμμάτων: τ. 1 (1938)

ΚΑΡΛΟΒΑΣΙ ΣΑΜΟΥ

Σαμιακή Στοά. Εικονογραφημένη, εκδιδόμενη υπέρ του Λωβοκομείου Σάμου και του Φαρμακείου των, επιμελείαδος Θεοσεβείας Βεργή: τ. 1 (1926)

ΚΑΣΤΟΡΙΑ

Ξύπνημα [Εφημερίδα ή περιοδικό που κυκλοφόρησε κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1930]. Αρχισυντάκτης: Αργύρης Μπακάλης

ΚΕΡΚΥΡΑ

Κερκυραϊκή Ανθολογία. Δίμηνο φιλολογικό περιοδικό (διευθύντρια: Ειρήνη Δενδρινού – γραμματεύς: Κωνστ. Θεοτόκης – συντάχτες: Μάρκος Ζαβιτζιάνος, Λυκούργος Κογεβίνας, Πέτρος Σταματόπουλος): Έτος Α' - Γ': τχ. 1 (1 Σεπτ. 1915) – τχ. 18 (1 Σεπτ. 1918) / Νέα περίοδος: Έτος Δ' - Ε', τχ. 1 (1 Ιαν. 1924) - τχ. 5 (1 Σεπτ. 1924) / τχ. 1 (1 Ιαν. 1925) – τχ. 2 (1 Μαρτ. 1925)

Ορφεύς. Δεκαπενθήμερος φιλολογική και επιστημονική επιθεώρησις (Διευθυντής: Πίπης Δ. Μαρτίνης): τχ. 1 (15 Νοεμ. 1922) – τχ. 19 (31 Ιαν. 1924)

Ανθών. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό (ιδιοκτήτης: Β. Δαφνής – διευθυντής: Γ. Λευθεριώτης): τχ. 1 (15 Ιαν. 1923) – τχ. 5 (5 Απρ. 1923)

Επτάνησος. Μηνιαία πανεπτανησιακή φιλολογική, ιστορική και επιστημονική επιθεώρησις (διευθυντής και εκδότης: Πίπης Δ. Μαρτίνης): Έτος Α': τχ. 1 (Νοέμβρ. 1930) – τχ. 11-12 (Σεπτ. – Οκτ. 1931). Έτος Β': τχ. 1-3 (Νοέμβρ. / Δεκ. 1931-Ιαν. 1932)

ΚΟΖΑΝΗ

Αύρα. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό (διευθυντής – ιδιοκτήτης: Γ. Σαμ.): τχ. 1 (23 Φεβρ. 1926)

ΛΑΜΙΑ

Τέχνη. Δεκαήμερο λογοτεχνικό περιοδικό των νέων: Έτος Α' (1934)

ΛΑΡΙΣΑ

Απόλλων (εκδότης: Κώστας Βεριούπουλος): (1930)

Θεσσαλικά Γράμματα. Μηνιαίο φιλολογικό, επιστημονικό, καλλιτεχνικό περιοδικό (εκδότης: Αχιλλέας Καρανάσιος): Έτος Α', τχ. 1 (Ιαν. 1935) - τχ. 7 (Αύγ. 1935)

ΜΕΣΣΟΛΟΓΓΙ

Η Βίγλα. Μηνιαία φιλολογική και καλλιτεχνική έκδοση (ιδρυτής – διευθυντής: Μπάμπης Κ. Χρέλιας): τχ. 1 (Ιούλ. 1923) – τχ. 5/6 (Νοέμ.-Δεκ. 1923)

Ελληνική Νεολαία. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό διά παιδιά, νέες και εφήβους (1928-1929)

ΜΥΤΙΑΗΝΗ

Ο Φάρος της Μυτιλήνης. τχ. 1 (7 Απρ. 1919) – τχ. 5 (10 Ιουν. 1919) [Συνεχίστηκε με τον τίτλο Τα Νιάτα]

Τα Νιάτα. τχ. 1 (30 Ιουν. 1919) – τχ. 14/15 (Ιαν. 1920) [Συνεχίζει το περιοδικό Φάρος της Μυτιλήνης]

Μυτιληνιά Μούσα. τχ. 1 (Νοέμ. 1923) – τχ. 4 (Ιαν. 1924)
Λεσβιακές Σελίδες. τχ. 1 (Ιαν. 1925) – τχ. 9 (Ιαν. 1926)
Τα Χρονικά. τχ. 1-2 (Μάρτ.-Απρ. 1926)
Η Νιότη. τχ. 1 (30 Απρ. 1926)
Των Φιλοτέχνων το Πρώτο. τχ. 1 (13 Ιουν. 1926)
Λεσβιακά Φύλλα. Έτος Α': τχ. 1 (Μάρτ. 1928) – τχ. 4 (Μάρτ. 1929)
Η Τέχνη μας. Δεκαπενθήμερη έκδοση: Έτη Α' - Β' (1930-1931)
Τρίβολος. Εύθυμο-σατυρικό-γελοιογραφικό βδομαδιαίο περιοδικό (ιδιοκτήτης-διευθυντής: Στρατής Παπανικολάου): τχ. 1 (25 Δεκ. 1931) – τχ. 354 (25 Αυγ. 1939), τχ. 1-64 (15 Μαρτ. 1940-14 Οκτ. 1941) και τχ. 1-17 (11 Ιουλ. 1952-6 Δεκ. 1952)

ΝΕΑ ΖΙΧΝΗ ΣΕΡΡΩΝ

Αυγή. Μηνιαίο εγκυκλοπαιδικό και φιλολογικό περιοδικό, εκδιδόμενο υπό του Γυμναστικού Συλλόγου ο «Εθνικός» (διευθύνουσα επιτροπή: Τρ. Θεοδωρίδης κ.ά.). Έτος Α': τχ. 1 (Αύγ. 1929) – τχ. 12 (Ιούλ. 1930)

ΝΕΑΠΟΛΗ ΚΡΗΤΗΣ

Αυγή. Εβδομαδιαία φιλολογική και κοινωνική επιθεώρησης: Έτος Α' (1930)
Δήρος. Μηνιαίο λαογραφικό – ιστορικό – λογοτεχνικό περιοδικό (διευθυντής: Μανώλης Ι. Πιτυκάκης): Έτη Α'-Δ': τχ. 1 (Ιούν. 1937) – τχ. 43-45 (Ιαν.-Μάρτ. 1941)

ΠΑΤΡΑ

Ηώς. τχ. 1 (15 Μαρτ. 1919) – τχ. 4 (30 Απρ. 1919)
Ελικών. τχ. 1 – τχ. 9 (Απρ.-Οκτ. 1919)
Κόσμος. (1919)
Φοίνιξ. (1919)
Πατραϊκή Επιθεώρησης. (1920)
Εθνική Εστία. (1923)
Σκέρτσο. (1923)
Ακροθίνια. (1924)
Λυκαυγές. τχ. 1 (Απρ. 1925) – τχ. [:]
Πατρεύς. (1928-1929)
Πατραϊκή Εβδομάς. Φιλολογική και αθλητική επιθεώρησης (εκδότες: Αφοί Ανδριόπουλοι): τχ. 1 (15 Μαρτ. 1929) – τχ. 22 (1 Σεπτ. 1929)
Αναμορφωτής. Δεκαπενθήμερον φιλολογικό περιοδικό (ιδιοκτήτης: Βασ. Αντωνόπουλος – διευθυντής: Α. Γιαννακόπουλος): Έτος Α': τχ. 1-4 (1930)
Οι Νέοι των Πατρών. Φιλολογικό περιοδικό (διευθυντής: Κώστας Φωτεινός): τχ. 1-3 (1932)
Αχαϊκά. Γράμματα – επιστήμαι – τέχναι (διευθυντής-εκδότης: Κ. Ν. Τριανταφύλλου): Έτη Α'-Δ': τχ. 1 (Μάρτ. 1937) – τχ. 16 (Ιούν. 1943)

ΠΕΤΡΑ ΛΕΣΒΟΥ

Πετρίες. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό – σατυρικό περιοδικό: τχ. 1 (1-15 Μαρτ. 1929)

ΠΥΡΓΟΣ

Αναγέννησις. Δεκαπενθήμερος φιλολογική και κοινωνική επιθεώρησης (διευθυντής: Αιμ. Ρενάτης): (1923)
Ηλειακά Χρονικά. Μηνιαίο φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό περιοδικό (διευθυντής σύνταξης:

Λάμπης Χρυσάφης – διευθυντής τυπογραφείου: Ι Ν. Δημητρακόπουλος): τχ. 1 (Ιούλ. 1936) – τχ. 6 (Δεκ. 1936)

ΡΕΘΥΜΝΟ

Αθηνά. Δεκαπενθήμερον φιλολογικόν περιοδικόν. Εκδίδεται υπό ομάδος νέων. (Διευθυντές: Γεώργιος Α. Ανδρουλιδάκης – Μιχάλης Ε. Πρεβελάκης): τχ. 1 (15 Δεκ. 1923) – τχ. 21 (19 Νοέμβρ. 1924)

Ρέθυμνο. τχ. 1 (Δεκ. 1923) – τχ. 19 (Σεπτ. 1924)

ΣΕΡΡΕΣ

Μαθητικές Πινoές. Δεκαπενθήμερο φιλολογικό περιοδικό (συντακτική επιτροπή: Γιώργος Καφταντζής – Γιώργος Ζαχαρόπουλος – Τάκης Κολοκοτρώνης – Λευτέρης Παπαντωνίου): τχ. 2 (Οκτ. 1934 – Νοέμβρ. 1934)

ΣΠΑΡΤΗ

Φλόγα. Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό Σπάρτης (εκδότης: Τεύκρος Ανθίας): τχ. 1 (Πρωτοχρονιά 1925) – τχ. 3 (Μάρτ. 1925)

Λογοτεχνική Ένωσις Σπάρτης. (επιμελητής: Μ. Καρύδης): τχ. 1-2 (Σεπτ. 1928)

ΤΡΙΚΑΛΑ

Τρικαλινή Επιθεώρησις. Δεκαπενθήμερον περιοδικόν (εκδότες: Θεμ. Κατσιάμπας – Ι. Ιακωβάκης – Ν. Μπούρας – Γ. Καρράς): τχ. 1-5 (β' εξάμηνο του 1926)

Η Επαρχία. Γράμματα – τέχνες – επιστήμες. Δεκαπενθήμερο λογοτεχνικό περιοδικό (επιμελητής: Ν. Δ. Παππάς – διευθυντής: Νίκος Μπούρας/Ν. Δ. Παππάς): Έτος Α': τχ. 1 (15 Νοεμ. 1930) – τχ. 13 (1 Ιουν. 1931)

Η Σπίθα. Λογοτεχνικό περιοδικό των νέων (φιλολογικός διευθυντής: Τάκης Βλάχος): Έτη Α' – Γ' (1932-1934)

ΦΛΩΡΙΝΑ

Υπνοβάτης. [Λογοτεχνικό – σατιρικό περιοδικό ή εφημερίδα] (διευθυντής: Αλέξ. Προδάνος): 1936-1937

ΧΑΛΚΙΔΑ

Έφηβος. τχ. 1 (20 Ιουλ. 1924) – τχ. 4/5 (21 Σεπτ. 1924)

Νεοελληνικά Σημειώματα. Μηνιαία έκδοση ελέγχου κριτικής και μελέτης (διευθυντής: Γιάννης Σκαρίμπας – επιμελητής: Γιάννης Φλιάσιος): τχ. 1 (Μάρτ. 1937) – τχ. 5 (Ιούλ.-Αύγ. 1937)

ΧΑΝΙΑ

Πήγασος. Δεκαπενθήμερος φιλολογική επιθεώρησις (διευθυντής: Γ. Ν. Αναστόπουλος): τχ. 1 ([Απρ.], 1923) – τχ. 7 (Αύγ. 1932)

Λογοτεχνικές Σελίδες. Μηνιαίο περιοδικό. Βγαίνει από μια συντροφιά νέων (διευθυντής: Ρούσος Ι. Κτιστάκης – διευθυντής της ύλης: Στέλ. Καψωμένος): τχ. 1 (Αύγ. 1923) – τχ. 2 (Σεπτ. 1923)

Αυγερινός. Δεκαπενθήμερο περιοδικό (Κρητικός Φιλολογικός Σύλλογος): τχ. 1 (1924) – τχ. 14 (1925)

Ερωτόκριτος. Μηνιαία πανελλήνιος επιθεώρησις: γράμματα – καλές τέχνες – επιστήμες – πολιτική ζωή (υπεύθυνοι: Μαν. Σκουλούδης (παραλαβή χειρογράφων) – Κ. Χρυσάκης (παραλαβή

συνδρομών): τχ. 1 (Σεπτ. 1924) – τχ. 6 (Φεβρ.- Ιούλ. 1925) [Είναι όργανο του Συνδέσμου για τη Διάδοση των Καλών Τεχνών στην Κρήτη. Εκδίδεται με την επιμέλεια του Τμήματος των Γραμμάτων του Συνδέσμου, το οποίο αποτελείται από τους Στ. Χαριτάκη, Μαν. Σκουλούδη, Γ. Ι. Καλούτση, δα Μαρία Φούμη, Ρ. Κτιστάκη, Μαν. Καλιτσάκη, Δ. Σακορράφο]

Δομένικος Θεοτοκόπουλος. Γράμματα – ωραίες τέχνες. Μηνιαίο κρητικό φυλλάδιο εκδιδόμενο στα Χανιά (διευθυντής: Σπύρος Παπαδαντώνης – διαχειριστής: Μιχάλης Ράπτης): τχ. 1 (Ιούν. 1927) – τχ. 2 (Δεκ. 1927)

Κρητικά. Τετράμηρον περιοδικόν σύγγραμμα εκδιδόμενον υπό του Κρητικού Φιλολογικού Συλλόγου εν Χανίοις (διεύθυνση: Εμμ. Γενεράλις – Κ. Μ. Φούμης – Κ. Καλεμικέρης – Ν. Β. Τωμαδάκης – διαχειριστής: Κ. Ν. Βαλάκης): τ. Α', τχ. 1-3 (1930)

Επετηρίς της Ενώσεως Καλλιτεχνών Λογοτεχνών Χανίων. Έτος Α' (1937)

ΧΙΟΣ

Εστιάδα. Μηνιαίτικη φιλολογική έκδοση (ιδιοκτήτης και διευθυντής: Γιάννης Σγόντζος): τχ. 1 (Οκτ. 1921) – (1922;)

Το Νησί. Μηνιαίο φιλολογικό και καλλιτεχνικό περιοδικό / Μηνιαίο λογοτεχνικό περιοδικό (διευθυντές: Γ. Μουτάφης – Κ. Χαλλιορής – Φ. Αγγουλές): Έτη Α'-Γ': τχ. 1 (Ιούν. 1937) – τχ. 7 (Οκτ. 1939)

ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ – ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΑ ΕΝΤΥΠΑ

ΤΟ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ενδιαφέρον που παρουσιάζει η μελέτη των εντύπων του αιγυπτιακού ελληνισμού δεν είναι εύκολο να αναπτυχθεί στα περιορισμένα χρονικά όρια μιας παρέμβασης. Με δεδομένο όμως ότι περίπου το 65% από τα έντυπα των Ελλήνων της Αιγύπτου τυπώνονται στην Αλεξάνδρεια,¹ ίσως μπορούν να θεωρηθούν ενδεικτικές ορισμένες διαπιστώσεις που προκύπτουν από τη μελέτη του Τύπου στην πόλη αυτή, την πόλη που, σύμφωνα με τον Ι. Α. Σαρεγιάννη, «άρχισε να ξεψυχά από τα '20 περίπου για να πεθάνει εντελώς με τον Καβάφη ή λίγο πριν από τον τελευταίο πόλεμο».²

Οι συντελεστές του ελληνικού αλεξανδρινού Τύπου δραστηριοποιούνται από το 1862 σε μια πολιτεία διάσπαρτη από μνημεία ελληνικής δόξας, προσδοκώντας να διατηρήσουν τη συνείδηση της εθνικής ταυτότητας και να ισχυροποιήσουν τη θέση των Ελλήνων στην οικονομική ζωή του διεθνούς αυτού εμπορικού και οικονομικού κέντρου, όπου ο ανταγωνισμός μεταξύ ισχυρών επεκτατικών ξένων δυνάμεων είναι διαρκής και η επικοινωνία μεταξύ εκπροσώπων διαφόρων λαών Ανατολής και Δύσης αβίαστη. Η δόξα του παρελθόντος και η απαιτούμενη προσαρμογή στα διαρκώς ανανεούμενα δεδομένα του παρόντος, αποτυπώνονται στα ελληνικά έντυπα της Αλεξάνδρειας, έντυπα που θεμελιώνονται σε μια αστική κοινωνική πραγματικότητα εντελώς διαφορετική από εκείνη του εθνικού κέντρου. Η αλεξανδρινή αστική εμπειρία είναι εκείνη που προσδίδει το ιδιαίτερο ιδεολογικό ή ειδολογικό στίγμα στον αλεξανδρινό περιοδικό Τύπο από τις αρχές περίπου του 20ού αιώνα ως το 1919-1920 δημιουργώντας μία εποχή, μία «νέα αλεξανδρινή εποχή» με πανελλήνια εμβέλεια και γόνιμη επιρροή στα γράμματά μας. Η ίδια αλεξανδρινή εμπειρία είναι επίσης εκείνη που επιτρέπει σε οξυμένες συνειδήσεις της πολυπλη-

1. Ευγένιος Μιχαηλίδης, *Πανόραμα, ήτοι Εικονογραφημένη ιστορία του δημοσιογραφικού περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιακών Ελλήνων (1862-1972)* (Αλεξάνδρεια 1972), ειδικότερα τις σ. 300-315, όπου χρονολογικός πίνακας των εντύπων του ίδιου, *Μητρών του δημοσιογραφικού περιοδικού Τύπου της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιακών Ελλήνων (1862-1963)* (Αλεξάνδρεια 1964). Βλ. και Δημήτρης Δασκαλόπουλος, «Λογοτεχνικά περιοδικά της Αλεξάνδρειας», *Συμπαθητική μελένη. Θέματα, συγγραφείς, έργα νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Ερμής (Αθήνα 1999) 123-124 και 133, όπου τα στατιστικά στοιχεία των εντύπων ανά παροικία: τα 225 από τα 330 έντυπα της περιόδου 1862-1972 τυπώνονται στην Αλεξάνδρεια (ποσοστό περίπου 65%).

2. Ι. Α. Σαρεγιάννης, *Σχόλια στον Καβάφη*, Ίκαρος, σ. 9. Βλ. και Katerina Trimi – Ilios Yannakakis, «Les Grecs: la "parikia" d'Alexandrie», π. *Autrement*, αρ. 20: *Alexandrie 1860-1960* (Παρίσι 1992) 86-87.

θούς και ακμαίας τότε ελληνικής κοινότητας να αρχίσουν να αξιοποιούν τη διαφοροποίησή τους από τις πολιτισμικές προοπτικές του ελληνικού κράτους, προχωρώντας έτσι, σταδιακά, στη διερεύνηση θεμάτων εθνικής ταυτότητας και σχέσεων με το εθνικό κέντρο. Ενδεικτικά:

Στα τέλη του 1901 κυκλοφορεί ο *Εμπορικός Μηνύτωρ, Δεκαπενθήμερον όργανον των εμπορικών και βιομηχανικών συμφερόντων του εν Αιγύπτω και Σουδάν Ελληνισμού*, έντυπο που θα βραβευθεί το 1903 για την προσφορά του στην οικονομική ευημερία του έθνους από την ελληνική κυβέρνηση. Η έκδοση αυτή, που ακολουθεί την παράδοση μεγάλων εμπορικών και πολιτικών ευρωπαϊκών εφημερίδων, έχει τις προϋποθέσεις, λόγω του τόπου στον οποίο κυκλοφορεί και του κοινού στο οποίο απευθύνεται, να μετεξελιχθεί το 1912 σε «Ελληνο-Γαλλική μηνιαία εμπορικήν επιθεώρησιν, όργανον μεταξύ του Ελληνισμού της Αιγύπτου και των Ευρωπαϊκών παροικιών της χώρας ταύτης, δι ου θα διεγερθή η προσοχή και εκτίμησις του ξένου εμπορικού κόσμου προς το Ελληνικόν εμπόριον και πάσαν άλλην παραγωγικήν οικονομικήν κίνησιν». Εδώ είναι επίσης που κυκλοφορεί η μηνιαία εκκλησιαστική επιθεώρηση *Εκκλησιαστικός Φάρος* από τον Ιανουάριο 1908, ένα έντυπο που διακρίνεται για την καλαίσθητη εκτύπωσή του, το επιστημονικό κύρος των συνεργατών του, αλλά και την ευκολία με την οποία παρακολουθεί από την Αλεξάνδρεια την παγκόσμια εκκλησιαστική επικαιρότητα, καθώς στη στήλη του «Επιθεώρησις του Τύπου» απλώνεται σε Αίγυπτο, Ελλάδα, Τουρκία, Κρήτη, Κύπρο, Ρωσία, Σερβία, Ρουμανία, Βουλγαρία, Ιταλία, Γαλλία, Αγγλία, Ελβετία, Γερμανία, Σουηδία, Δανία, Πολωνία, Αυστρία και Αμερική. Κι αν φαίνεται ευνόητο οι Έλληνες στην Αλεξάνδρεια του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου, ή στο ισχυρό τότε εκεί Πατριαρχείο, να προσδίδουν στην πόλη τους την αίγλη εθνικού κέντρου με τις αξιόλογες επιδόσεις τους στον Τύπο της αρμοδιότητάς τους, πώς να ερμηνευθεί («η πανελλήνια κορυφή»), στην οποία φθάνουν αλεξανδρινά λογοτεχνικά έντυπα των αρχών του 20ού αιώνα, αν δεν συνεκτιμηθεί και πάλι η συγκεκριμένη αστική κοινωνική πραγματικότητα που τα εξέθρεψε. Η αλεξανδρινή αστική εμπειρία³ επιτρέπει στους θεμελιωτές του περιοδικού *Γράμματα* να θέσουν από το 1911, με τη συνεργασία του Κ. Π. Καβάφη, μια σειρά από ανανεωτικές προτάσεις για την ελληνική λογοτεχνία, όπως είναι η φυσική χρήση της γλώσσας, ο ρόλος του βιώματος, η στροφή προς τη ζωή της πόλης, προτάσεις οι οποίες τότε θα ξενίσουν τον ελληνισμό, για να επαναδιατυπωθούν σε άλλη συνάφεια και μετά από μια δεκαετία στον αθηναϊκό περιοδικό Τύπο.⁴ Στα *Γράμματα*

3. Γιώργος Αράγης, *Αστική εμπειρία και αστική ιθαγένεια της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Δοκίμια*, Εκδόσεις Σοκόλη (2001) 45-89 και ειδικότερα στις σ. 60-61.

4. Μαρία Ρώτα, «Η αλεξανδρινή ώθηση στον περιοδικό Τύπο του Μεσοπολέμου», στον τόμο: *Ο περιοδικός Τύπος στον Μεσοπόλεμο*, Εταιρεία Σπουδών - Σχολή Μωραΐτη (Μάρτιος 2001) 251-262.

της Αλεξάνδρειας συντονίζονται ως το 1919 οι ζωντανές δυνάμεις του μείζονος ελληνισμού της εποχής, καθώς το περιοδικό ανοίγεται για να καταγράψει ισότιμα τις δημιουργικές τους δραστηριότητες και να προβάλει ό,τι κατά την κρίση των συντελεστών του ανανεώνει τη νεοελληνική λογοτεχνία και τον σύγχρονο στοχασμό. Τα κριτήρια, βάσει των οποίων επιλέγονταν τα υπό δημοσίευση κείμενα, καταγράφουν κριτικές δυνατότητες που ενυπήρχαν τότε στην παροικία, δυνατότητες στις οποίες θα πρέπει μάλλον να αποδώσουμε την εμβέλεια και το δυναμισμό των αλεξανδρινών *Γραμμάτων*. Η προσέγγιση αυτών των περιοδικών με κάπως πιο σύγχρονους προβληματισμούς και ο έλεγχος της υπάρχουσας σχετικής βιβλιογραφίας,⁵ ήταν δυνατά για τους συνεργάτες της «Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου», χάρη στο ΕΛΙΑ που παραχώρησε προς μελέτη όλα τα σωζόμενα τεύχη κι επέτρεψε την ελεύθερη πρόσβαση στο υλικό των αιγυπτιακών αρχείων του.

Αυτοψία δεν ήταν όμως δυνατό να γίνει πάντα σε εφημερίδες της Αλεξάνδρειας. Αναφερόμενος στην πρώτη τους περίοδο, στη «χρυσή», όπως τη χαρακτηρίζει, «εποχή της Διώρυγας του Σουέζ», ο Στρατής Τσίρκας διαπιστώνει πως: «Κάθε εφημερίδα ανασταίνεται ή φθίνει σε άμεση σχέση με το διεθνές αυτό πρόβλημα».⁶ Τέτοιοι συσχετισμοί και προσεγγίσεις σπάνια απαντώνται σε δημοσιεύματα άλλων εκπροσώπων του αιγυπτιακού ελληνισμού για τα έντυπά του. Παράδειγμα οι διαθέσιμες πηγές για την εφημερίδα *Τηλέγραφος*, μία από τις πρώτες ημερήσιες, με μεγάλη διάρκεια ζωής (1880-1924), η μόνη αλεξανδρινή στην οποία ο Καβάφης δίνει συνεργασίες του από το 1891 και για δέκα περίπου χρόνια.⁷ Η βιβλιογραφία διασώζει πληροφορίες για την ίδρυση, την αγορά, τις κληρονομικές μεταβιβάσεις του τίτλου της εφημερίδας, όπως και τις αλλαγές των κατά καιρούς υπευθύνων της, όχι όμως για τις προγραμματικές αρχές, τη φυσιογνωμία και την παρέμβαση που άσκησε, μολονότι καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο *Τηλέγραφος* «έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στα παροικιακά κι η γνώμη της είχε απήχηση και στην Αθήνα».⁸ Ο Ευγένιος Μιχαηλίδης στα βιβλία του σημειώνει ότι κατά το 1890, όταν «σύσσωμος ο γαλλικός και ελληνικός της Αιγύπτου Τύπος κατεφέρετο κατά των Άγγλων», ο διευθυντής αυτής της εφημερίδας «ήτο ο μόνος δημοσιογράφος ο οποίος υπεστήριξε διά του *Τηλεγράφου* την αγγλικήν πολιτικήν».⁹ Σε εντελώς αντίθετο συμπέρασμα καταλήγει ο Τσίρκας, που θεωρεί την αρθρογραφία της εφημερίδας αντιβρετανική («πέρα για πέρα»), υποσημειώνοντας: «Όσα γράφει

5. Βλ. σχετικά Δ. Δασκαλόπουλος, *ό.π.*, 126-127, σημ. 1.

6. Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος (1981) 370.

7. Βλ. Καβάφης, *Πεζά*, παρουσίαση, σχόλια Γ. Α. Παπουτσάκη, Φέξης (1963) 23-164 και Γ. Π. Σαββίδης, *Οι Καβαφικές εκδόσεις (1891-1932)*, Ίκαρος (1992) 108.

8. Μανώλης Γιαλουράκης, *Η Αίγυπτος των Ελλήνων. Συνοπτική ιστορία του ελληνισμού της Αιγύπτου*, Μητρόπολις (Αθήνα 1967) 555.

9. *Ο.π.*, σημ. 1, *Πανόραμα...*, 259, *Μητρώον...*, 153- 154.

ο Ευγένιος Μιχαηλίδης [...] θέλουν αναθεώρηση. [...] Εγώ τουλάχιστο, που διάβασα τα σώματα του *Τηλεγράφου* [δέκα ετών μεταξύ 1885 και 1906], δεν παρατήρησα κάτι τέτοιο». ¹⁰ Ο συνεργάτης της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου* δεν έχει πολλά περιθώρια να ελέγξει αυτές τις πληροφορίες, καθώς δεν μπορεί να βρει πλέον τα φύλλα της εφημερίδας. Στο αρχείο Τσίρκα στο ΕΛΙΑ, σώζεται μόνο ένα μικρό χειρόγραφο απόσπασμα από μεταγραφή άρθρου με την ένδειξη «Τηλεγράφος, 19/31 Μαρτίου 1891» και τίτλο «Η Ελληνοαιγυπτιακή Σύμβασις», το οποίο αποδίδει ευθύνες στην αγγλόφιλη πολιτική Τρικούπη για τη σύναψη εμπορικής σύμβασης που πλήττει τους Έλληνες καπνεμπόρους. Στο ΕΛΙΑ και στο αρχείο Δημήτρη Χαριτάτου βρέθηκε όμως κι ένα μεταγενέστερο έγγραφο, ¹¹ απευθυνόμενο προς τον αρχηγό του Λαϊκού Κόμματος Δ. Γούναρη, με αποστολέα, όπως προκύπτει από εσωτερικές ενδείξεις, τον τότε διευθυντή του *Τηλεγράφου* Γεώργιο Ποτήρη, «Εν Αλεξανδρεία, τη 10/23 Μαΐου 1922». Τυτλοφορείται: «Εκθεσις περί της καταστάσεως του εν Αιγύπτω ελληνισμού και του έργου του *Τηλεγράφου* Αλεξανδρείας» και φέρει το διακριτικό «προσωπική». Εκεί, μεταξύ άλλων, διαβάζουμε: «Είναι εκτός πάσης αμφισβητήσεως, Κύριε Πρόεδρε, ότι η Αίγυπτος και προ παντός η Αλεξάνδρεια, κατά τους τελευταίους ιδία χρόνους, απέβη η επικίνδυνος εστία, εξ ης εξυφαίνονται αι τρομακτικότεραι συκοφαντίαι και οργανούνται αι παντός είδους ύπουλοι οργανώσεις κατά του εν Ελλάδι Καθεστώτος και παντός αντιδρώντος εις την επάνοδον του επαισχύντου τυράννου, αρχηγού των Βενιζελικών. Τα δίκτυα δε της ατίμου τούτων προπαγάνδας δεν περιορίζονται μόνον διά τον εν Αιγύπτω Ελληνισμόν, αλλ' εξαπλούνται και εις τε το εσωτερικόν της Ελλάδος (Αθήναι, Κρήτη, Θεσσαλονίκη) και εις το εξωτερικόν (Κωνσταντινούπολις, Ρουμανία, Ιταλία, Γαλλία κτλ.) [...] Διότι [...] το Βενιζελικόν κόμμα] περιλαμβάνει τους πλουσιότερους και κατά το πλείστον διανοουμένους παράγοντας [...] και όλα σχεδόν τα εν Αιγύπτω Ελληνόφωνα δημοσιογραφικά όργανα, δύο εν Αλεξανδρεία, τον κακοήθη *Ταχυδρόμον* και τα κακοηθέστερα *Νέα*, τρία εν Καΐρω, το *Καίρον*, την *Κλειώ* και τον *Αγώνα* του διαβόητου Αρβανιτάκη, εκπνεύσαντα ευτυχώς, άμα τη εμφανίσει του *Τηλεγράφου* και δύο εβδομαδιαία εν Πορτσάιτ, άτινα έχουσι δηλητηριάση εις τοιούτον βαθμόν την κοινήν γνώμην κατά του εν Ελλάδι Καθεστώτος [...], ώστε να απαιτήται σήμεραν εργασία συστηματική και αυτοθυσία μεγάλη, ίνα διακηρυχθή καταλλήλως η αλήθεια και εδρεωθή η προς τους Βασιλείς ημών και την Ελληνικήν Κυβέρνησιν πίστις [...]. Διότι εν Αλεξανδρεία, τη εστία της προπαγάνδας και της διαφθοράς των συνειδήσεων, το έδαφος είχαν αφεθεί τελείως ελεύθερον εις αυτούς. Καθόσον η εκεί εκδιδομένη Βασιλόφρων *Εφημερίς* του κ. Καραβία, είναι όργανον ανέκαθεν ανεξάρτητον και ουδέπο-

10. Στρατής Τσίρκας, *Ο πολιτικός Καβάφης*, Κέδρος (4 1982) 118 και 121.

11. Δίφυλλο, 34x21 εκ., κολοβό χειρόγραφο, γραμμένο με μαύρο μελάνι.

τε ηθέλησε να αναλάβη αγώνα τοιούτον, όστις ηδύνατο, δυσαρεστουμένων των πλουσίων Βενιζελικών, να παραβιάψη τα συμφέροντα ταύτης, ως συμβαίνει εις τον *Τηλέγραφον*».

Οι πληροφορίες αυτές, γραμμένες λίγο πριν από τη Μικρασιατική καταστροφή, όσο κι αν μεροληπτούν, παρουσιάζουν μια εικόνα του αλεξανδρινού ημερήσιου Τύπου και κυρίως της σημασίας που τότε θεωρείται ότι έχει. Μας επιτρέπουν επίσης να υποθέσουμε ότι ο αμφιλεγόμενος ως προς την πολιτική του τοποθέτηση στα τέλη του 19ου αιώνα *Τηλέγραφος* θέλησε να είναι το κατεξοχήν αντιβενιζελικό αλεξανδρινό φύλλο, σύμφωνα με τις προθέσεις του εκδότη του στα 1922. Αλλά δεν επαρκούν για τη σύνταξη του ενδεδειγμένου λήμματος στην *Εγκυκλοπαίδεια*, παρά τη μακρά διάρκεια κυκλοφορίας της συγκεκριμένης εφημερίδας και τη σημασία που της έχει αποδοθεί. Στο λήμμα για τον *Τηλέγραφο* ο συντάκτης υποχρεούται να περιγράψει συνοπτικά όσα προαναφέρθηκαν, εστιάζοντας κατ' ανάγκην λιγότερο στην εφημερίδα και περισσότερο στο πρόβλημα διασταύρωσης των διαθέσιμων μαρτυριών. Στον αναγνώστη του δίνεται ίσως η ευκαιρία να αντιληφθεί το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο αλεξανδρινός Τύπος ως περιοχή μελέτης όχι μόνο των ίδιων των εντύπων, αλλά και των κατά καιρούς αξιολογήσεών τους. Η ανανεωτική δυναμική του αλεξανδρινού κύκλου των νέων Ελλήνων μεσοαστών, που συσπειρώθηκαν για παράδειγμα στο περιοδικό *Γράμματα* (1911-1919), δεν ήταν εύκολο να αξιολογηθεί ως τέτοια τριάντα χρόνια αργότερα όταν οι συνθήκες στην καβαφική πόλη είχαν ολότελα διαφοροποιηθεί. Ελάχιστα ήταν τ' απομεινάρια από το τότε σφρίγος του ελληνισμού που επέτρεψε στην Αλεξάνδρεια να προβληθεί ως εθνικό κέντρο ισοδύναμο με τη μητρόπολη Αθήνα, κέντρο με πανελλήνια πνευματική ακτινοβολία.¹² Έτσι, η δημιουργία, η ποιότητα, η διάδοση και η ακτινοβολία των *Γραμμάτων* επικράτησε να αποδίδεται στις αθηναϊκές υπογραφές, στους Αθηναίους συνεργάτες που ανέδειξαν με τη συνεργασία τους το αλεξανδρινό περιοδικό.

Τα παραπάνω στοιχεία επιλέχθηκαν, ενδεικτικά, από μια πληθώρα άλλων αντίστοιχων, για να δείξουν: α') τη σπουδαιότητα της *Εγκυκλοπαίδειας*, ακόμη και σ' ένα χώρο όπως αυτό των αλεξανδρινών εντύπων, για τα οποία η εκτεταμένη βιβλιογραφία δίνει την εντύπωση πως διαθέτουμε έγκυρες πηγές, και β') τη συνεισφορά του προγράμματος στη συμπλήρωση, τροποποίηση ή και αναθεώρηση καθιερωμένων εικόνων και απόψεων.

12. Μαρία Ρώτα, «Γραμμάτων ευτυχία», π. *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής*, τχ. 5 (1995/96) 261-264 και «Το αλεξανδρινό πείραμα του 1911-19», π. *Μολυβδο-κονδυλο-πελεκητής*, τχ. 7 (2000) 146-156.

ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΙΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΠΡΟΘΕΣΗ ΑΥΤΗΣ της σύντομης παρέμβασης είναι να εξετάσει συνοπτικά το πρόβλημα του Τύπου στην Κωνσταντινούπολη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Αν μπορούσε κανείς να θέσει το πλαίσιο της συζήτησης, θα πρέπει να λάβει υπόψη του δύο βασικούς παράγοντες. Ο πρώτος συνδέεται με τις οθωμανικές μεταρρυθμίσεις του 19ου αιώνα και την ανοχή προς τον Τύπο γενικότερα. Υπό την έννοια αυτή η εμφάνιση αυτού που συμβατικά αποκαλούμε «ελληνικός Τύπος» είναι μέρος ενός γενικότερου φαινομένου που αφορά και άλλες ομάδες εντύπων τα οποία απευθύνονται στη μουσουλμανική ή στις άλλες μη μουσουλμανικές κοινότητες. Ο δεύτερος παράγοντας αφορά την υποδοχή του Τύπου από το χώρο στον οποίο απευθύνεται: η εμφάνιση του Τύπου θα ήταν τελείως μετέωρη χωρίς την ύπαρξη μιας εγγράμματης κοινότητας στην οποία απευθύνεται και η οποία με τη σειρά της διαχειρίζεται την έντυπη επικοινωνία. Χωρίς να έχω την πρόθεση να γενικεύσω, θα έλεγα ότι η εδραίωση του Τύπου είναι ευθέως ανάλογη με την επέκταση των εγγράμματων στρωμάτων στους αστικούς χώρους της οθωμανικής επικράτειας.

Σε άμεση σύνδεση με τους παράγοντες αυτούς μπορεί κανείς να διακρίνει την εμφάνιση και συστηματοποίηση περιοδικών εκδόσεων, από το καθημερινό πολιτικό φύλλο μέχρι τις εβδομαδιαίες, μηνιαίες, ακόμη και ετήσιες επιθεωρήσεις που εμφανίζονται στην Κωνσταντινούπολη από τη δεκαετία του 1830, με την έκδοση του ημιεπίσημου *Οθωμανικού Μηνύτωνα*, και αυξάνονται συνεχώς κατά τις επόμενες δεκαετίες. Δεν πρόκειται πάντως για μια γραμμική πορεία σταδιακής ανάπτυξης αλλά για μια πορεία που συμπυκνώνει φάσεις έντονης καθώς και ασταθούς εκδοτικής δραστηριότητας, όπως η περίοδος 1860-1870 και άλλες όπου παρατηρείται σχετική ύφεση. Αναφέρομαι όμως εδώ περισσότερο στα πολιτικά έντυπα, που εκ των πραγμάτων γνώρισαν ύφεση μετά την εδραίωση του χαμιτικού απολυταρχισμού και λιγότερο στα έντυπα οικογενειακού ή ψυχαγωγικού χαρακτήρα. Συνολικά μέσα στο διάστημα που εξετάζουμε εμφανίστηκαν στην Κωνσταντινούπολη οκτώ τουλάχιστον καθημερινά φύλλα και μεγάλος αριθμός περιοδικών. Το διάστημα έκδοσης αυτών των εντύπων ποικίλλει, από μερικές εβδομάδες μέχρι πολλές δεκαετίες.

Αν και δεν γνωρίζω ακριβή στατιστικά στοιχεία για τα έντυπα αυτά, διαθέσιμες πληροφορίες αναφέρουν ότι ορισμένα γνώρισαν περιόδους ακμής και οικονομικής ευμάρειας ενώ άλλα υπήρξαν προβληματικές επιχειρήσεις που σύντομα χρε-

ωκόπησαν. Το βέβαιο πάντως είναι ότι μέσα σε ένα διάστημα λίγων δεκαετιών διαμορφώθηκε ένα νέο επαγγελματικό κύκλωμα εκδοτών, ιδιοκτητών, αρχισυντακτών, δημοσιογράφων και πωλητών το οποίο δεν ήταν ωστόσο ιδιαίτερα διευρυμένο. Πολλοί δημοσιογράφοι εργάζονταν σε περισσότερα του ενός έντυπα, ενώ συχνές ήταν οι μετακινήσεις αλλά και οι αλλαγές τίτλων και οι συνενώσεις εντύπων, με κυριότερα παραδείγματα τη συνένωση του *Τηλέγραφου του Βοσπόρου* με τη *Βυζαντιδα*, της *Ομόνοιας* με τον *Νεολόγο*, και της *Επταλόφου* με την *Κωνσταντινούπολη*. Παρατηρείται συνεπώς μια ρευστότητα στο χώρο του Τύπου που δεν ήταν πάντως άσχετη με τις πολιτικές και οικονομικές συγκυρίες της εποχής.

Το σύντομο αυτό περίγραμμα του Τύπου της Κωνσταντινούπολης κρίθηκε απαραίτητο προκειμένου να θέσουμε ορισμένα ερωτήματα σχετικά με την προσέγγιση του θέματος.

Καταρχήν αισθάνομαι ότι ο όρος «ελληνικός Τύπος» στην Κωνσταντινούπολη χρειάζεται ορισμένες διευκρινίσεις, καθώς πιστεύω ότι η χρήση του όρου εντάσσει το φαινόμενο μέσα σε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Θα μπορούσα να διευκρινίσω αυτή την παρατήρηση θέτοντας δύο ερωτήματα. Τι ακριβώς εννοούμε με τον όρο αυτό; Εννοούμε τις εφημερίδες και τα έντυπα που τυπώνονται στα ελληνικά ή περιλαμβάνουμε το σύνολο των εντύπων που απευθύνονται στην ορθόδοξη κοινότητα της Κωνσταντινούπολης, συμπεριλαμβανομένων των τουρκόφωνων εντύπων και των εντύπων που δημοσιεύονται σε γλώσσες όπως η γαλλική. Αλλά ακόμη και αν διευκρινίσει κανείς τη θέση του απέναντι στο ερώτημα αυτό, αν επιλέξει δηλαδή τη μία αντί της άλλης ομάδας εντύπων ως βάση για τον προσδιορισμό του ελληνικού Τύπου, θα έχει απλώς διακρίνει με βάση μία εξίσου ολοτική προσέγγιση. Με ποια λογική μπορούμε να θεωρήσουμε ότι οι ομάδες αυτές διακρίνονται από κάποια συνοχή, γιατί δηλαδή να πάρουμε ως δεδομένη την ένταξή τους σε μια αυτονόητη ενότητα; Η πεποίθηση ότι μία ομάδα εντύπων διακρίνεται από μία άλλη στη βάση της γλώσσας π.χ. που είναι γραμμένη, ή στη βάση του προσανατολισμού που έχουν συνήθως, στηρίζεται σε μία εκ των υστέρων ταξινομήση η οποία συνήθως αφορά την εποχή που έγινε και όχι την εποχή στην οποία αναφέρεται. Ταυτόχρονα όμως χάνεται η ιστορικότητα του ίδιου του φαινομένου που εξετάζουμε, στη περίπτωση μας του Τύπου στην Κωνσταντινούπολη, στο βαθμό που η παραγωγή και η διάχυση συγκεκριμένων εντύπων εγγράφεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο το οποίο και εν μέρει διαμορφώνει, την οθωμανική αστική κοινωνία του 19ου αιώνα και τους ποικίλους μετασχηματισμούς της. Η αγνόηση ή η υποβάθμιση αυτού του πλαισίου αναιρεί στην ουσία τον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται ο Τύπος και η δυναμική του. Αν υποθέσουμε ότι τα έντυπα της εποχής αξιολογούν, ταξινομούν και διαχειρίζονται πληροφορίες, στη βάση των οποίων εγκαθιστούν μορφές επικοινωνίας, τότε πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η επικοινωνία αυτή δεν εξαντλείται στα όρια της ελληνικής ή ορθόδοξης κοινότητας

αλλά επεκτείνεται πέραν αυτής. Οπότε και οι πιθανές ταξινομήσεις των εντύπων αλλάζουν.

Θα ήταν νομίζω περισσότερο παραγωγικό να τοποθετήσουμε το πρόβλημα του Τύπου σε σχέση με τη διαμόρφωση ενός νέου δημόσιου χώρου/σφαίρας στην Οθωμανική αυτοκρατορία, δηλαδή με την ανάδειξη της έννοιας της κοινής γνώμης ως σημείου ελέγχου της πολιτικής, ως τελικού κριτή της κοινωνικής και πολιτικής ζωής. Η πεποίθηση στην ύπαρξη αυτού του νοητού κριτή, το ίδιο το πρόβλημα της ύπαρξής του, αποτελεί ένα σημαντικό θέμα που δεν θα μας απασχολήσει εδώ. Έχει όμως σημασία να αναφέρουμε ότι η πεποίθηση αυτή συνήθως συμβιώνει με έναν εντονότατο ανταγωνισμό σχετικά με το ποιος εκπροσωπεί αυθεντικότερα τον κριτή αυτό, ποιος είναι σε θέση να μιλήσει για λογαριασμό του, μεταφέροντας την αλήθεια του. Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε να κάνουμε ορισμένες υποθέσεις σχετικά με το ρόλο του Τύπου, αλλά και να διακρίνουμε, στο μέτρο του δυνατού, τα όρια του ελληνικού Τύπου. Αναγκαστικά περιορίζομαι μόνο σε δύο ζητήματα που τα θεωρώ και σημαντικότερα.

Το πρώτο ζήτημα, που θα μπορούσε να απασχολήσει μια ανάλογη συζήτηση, αφορά στη διαμόρφωση των κοινών τόπων που εμφανίζονται και διακινούνται μέσα από τον Τύπο. Σε ποιο βαθμό με άλλα λόγια ο χώρος του Τύπου αντανακλά και τα όρια της κοινωνικής σκέψης; Και σε ποιο βαθμό οι κοινοί τόποι που ανακυκλώνονται διαμορφώνουν και τα όρια της κοινωνικής δράσης, αλλά και της αξιολόγησής της; (Το παράδειγμα της φιλανθρωπίας, παιδείας.)

Το δεύτερο ζήτημα αναφέρεται στη διαχείριση των διαφορών. Τι ακριβώς και με ποιους όρους προκύπτει ένα δημόσιο ζήτημα που πρέπει να αφορά την κοινή γνώμη; Και σε ποιο βαθμό κοινή γνώμη, ή τέλος πάντων μια κυρίαρχη άποψη, μορφώνεται στη βάση συζητήσεων ή διαμαχών που έχουν μερικό χαρακτήρα; Εδώ τα πράγματα είναι περισσότερο σύνθετα με την έννοια της άμεσης εμπλοκής του Τύπου στις πολιτικές και εκκλησιαστικές αντιθέσεις της περιόδου. Για παράδειγμα τα ελληνικά έντυπα ανέπτυξαν έντονες αντιπαραθέσεις σε θέματα όπως το βουλγαρικό ζήτημα, και οι αλλαγές των πατριαρχών. Η επίκληση της κοινής γνώμης, η του γενικού συμφέροντος υπήρξε συνήθης σε όλες αυτές τις αντιπαραθέσεις.

Συνοψίζοντας θα έλεγα ότι η διερεύνηση του Τύπου, σε σχέση με ανάλογα ερωτήματα, καθιστά σημαντικό βοήθημα για την ερμηνεία του παρελθόντος στο βαθμό που ξεφεύγει κανείς από την αξιολόγησή του απλώς ως αυθεντικού ή αντικειμενικού πεδίου πληροφόρησης και χρησιμοποιήσει το υλικό αυτό με διαφορετικό τρόπο.

Μανώλης Κανδυλάκης

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΡΑΚΗΣ

Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ στη σημερινή Βόρεια Ελλάδα καθυστέρησε υπερβολικά σε σύγκριση όχι μόνο με την υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και με τις περισσότερες βαλκανικές χώρες. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα χρόνια που ο αθηναϊκός Τύπος σημείωνε ακμή και είχε ήδη γράψει λαμπρές σελίδες αγώνων για την ελευθερία της εκφράσεως, για αγώνες πατριωτικούς και εθνικούς και προσαρμογή στις νέες εξελίξεις της τεχνολογίας και της δημοσιογραφικής δεοντολογίας, τότε μόνο εμφανίστηκαν στη Θεσσαλονίκη και στις πρωτεύουσες των βιλαετιών στη Μακεδονία και τη Θράκη οι πρώτες εφημερίδες και μάλιστα σε μορφή κρατικών Μέσων Μαζικής Ενημερώσεως.

Η κύρια αιτία της αρνήσεως να χορηγηθούν οι απαραίτητες άδειες ήταν η δυσπιστία του απολυταρχικού οθωμανικού καθεστώτος για την πριν από αιώνες ανακάλυψη της τυπογραφίας, αλλά και ο φόβος για τις εθνικές επιδιώξεις των μειονοτικών λαών και της διαδόσεως των ευρωπαϊκών φιλελεύθερων και αφυπνιστικών διακηρύξεων. Δεν είναι τυχαίο ότι επιτράπηκε να εκδοθούν πρώτα οι εβραϊκές εφημερίδες, αφού απευθύνονταν σε κοινό που δεν είχε τότε αλυτρωτικές ούτε καν εθνικές επιδιώξεις. Εξάλλου ουσιαστικό ρόλο στη μη ανάπτυξη του Τύπου έπαιξαν τα υποτυπώδη μέσα συγκοινωνίας, που περιόριζαν την κυκλοφορία των εφημερίδων κυρίως στις πόλεις όπου εκδίδονταν, και η περιορισμένη ειδησεογραφική ενημερότητά τους στις γνωστές άλλωστε εκεί τοπικές ειδήσεις.

Με τα δεδομένα αυτά στον 19ο αιώνα, εκτός από τις «βιλαετικές», στη Θεσσαλονίκη και την Αδριανούπολη και αργότερα στο Μοναστήρι, εκδόθηκαν εφημερίδες μετά από πολλές αντιρρήσεις της Υψηλής Πύλης στη Θεσσαλονίκη με «πολιτική», αλλά και φιλολογική, οικονομική, σατιρική και γυναικεία ύλη, στα τουρκικά, στα εβραϊκά και στα ελληνικά. Έγινε και μια προσπάθεια στις Σέρρες, όπου παρά τη σοβαρή προεργασία δεν φαίνεται να προχώρησε. Στη Θεσσαλονίκη εκδόθηκε το 1869 η εφημερίδα του βιλαετίου της, η *Θεσσαλονίκη*.

Μέχρι την απελευθέρωση της περιοχής από τον τουρκικό ζυγό εκδόθηκαν –εκτός βέβαια από τη Θεσσαλονίκη– εφημερίδες μόνο στην Καβάλα και στις Σέρρες, στην τελευταία ήταν τουρκόγλωσση, που όμως εκτός από τον τυπικό χαρακτηρισμό τους ως τουρκικές, δεν επιβίωσαν.

Αμέσως μετά την απελευθέρωση εκδόθηκαν εφημερίδες σε όλους σχεδόν τους νομούς της Μακεδονίας και της Θράκης. Να επισημανθεί ότι η απελευθέ-

ρωση της Μακεδονίας και της Θράκης άρχισε μεν το 1912, συμπληρώθηκε όμως το 1919 και ολοκληρώθηκε το 1923 με τη συνθήκη της Λωζάνης.

Οι πρώτες λοιπόν εφημερίδες στα απελευθερωμένα εδάφη εκδόθηκαν το 1914 στη Δράμα, την Κοζάνη, στις Σέρρες και στη Φλώρινα και ακολούθησαν στην Έδεσσα το 1917, στον Πολύγυρο και στην Καστοριά το 1920, στη Βέροια το 1924 και στα Γρεβενά και στην Κατερίνη το 1929, ενώ με σημαντική καθυστέρηση, το 1935, εκδόθηκε εφημερίδα στο Κιλκίς. Στη Θράκη εκδόθηκαν το 1913 στην Κομοτηνή, το 1927 στην Ξάνθη και τον επόμενο χρόνο στην Αλεξανδρούπολη. Δεν θα αναφερθώ στις μειονοτικές που ασφαλώς εντάσσονται στον ελληνικό Τύπο. Ήταν οι περισσότερες από αυτές μικρού σχήματος, με έντονο ενδιαφέρον για τα τοπικά θέματα, με πατριωτική αρθρογραφία και πολλές φορές με απροκάλυπτη πολιτική τοποθέτηση αλλά και με εκλαίκευμένα και πολύτιμα κείμενα για την τοπική ιστορία, τη λαογραφία και την πνευματική παράδοση.

Οι πολεμικές συνθήκες της πρώτης δεκαετίας μετά την απελευθέρωση, η πληθυσμιακή μορφωτική σύνθεση, οι πολιτικές διαιρέσεις του κοινού και πάντοτε η κάλυψη των τοπικών αναγκών από τον σφικτό εναγκαλισμό των εφημερίδων της Θεσσαλονίκης, είναι οι δικαιολογίες των καθυστερημένων αυτών εξελίξεων. Πρέπει όμως να μην αποσιωπήσουμε ότι, παρά την ευπρεπή αριθμητική παρουσία εφημερίδων, ούτε η ποιότητα της ύλης τους, ούτε η διάρκεια του βίου τους, αλλά ούτε και η επιχειρηματική αντίληψη των εκδοτών τους ήταν στην πλειονότητά τους αξιόλογη.

Στη Θεσσαλονίκη η σύνθεση του πληθυσμού της με τους Εβραίους, με τους τουρκόγλωσσους πρώην κυριάρχους της και με τους πρόσφυγες, με τους μορφωμένους κατοίκους της, τους επαγγελματικά ανώτερης στάθμης επισκέπτες της ή με τη ραγδαία πνευματική εξέλιξή της, την πολιτική, τη στρατιωτική και τη γενικότερη οικονομική σημασία της, ο Τύπος ως τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο γιγαντώθηκε και υπήρξαν εφημερίδες, που όχι μόνο εκείνη την περίοδο, αλλά και μεταγενέστερα, όχι απλώς επιβίωσαν, αλλά έθεσαν τις βάσεις για την εξέλιξή τους.

Στην περίοδο αυτή εκδόθηκαν εφημερίδες με βίο πολλών δεκαετιών. Εκτός από τη Μακεδονία, που πρωτοεκδόθηκε το 1911 και συνεχίζει ως σήμερα, με διακοπή στην περίοδο της Κατοχής και τη Νέα Αλήθεια, από το 1909 ως το 1972, εκδόθηκαν επίσης Το Φως (1914-1959), η Εφημερίς των Βαλκανίων το 1916 ως την παύση της από τους Γερμανούς το 1941, ο Ταχυδρόμος της Βορείου Ελλάδος, (1916-1937), τα Μακεδονικά Νέα από το 1924 και επί δέκα χρόνια, η Απογευματινή το 1933 ως το τέλος της Κατοχής, και ο Ελληνικός Βορράς από το 1936 ως το τέλος του 2000, με διακοπή στην περίοδο της 4ης Αυγούστου και της Κατοχής. Δεν αναφέρω τις εβραϊκές και τις γαλλόγλωσσες εφημερίδες του Μεσοπολέμου.

Στις άλλες περιοχές δεν έχομε παρόμοιες εξελίξεις. Στους δεκαέξι νομούς της Μακεδονίας και της Θράκης εκδόθηκαν μέχρι σήμερα περίπου 1.360 εφημερίδες και περισσότερα από 24 περιοδικά. Ο βίος των εφημερίδων συνήθως ήταν μικρός,

η κυκλοφορία τους περιορισμένη, η ύλη τους όχι ιδιαίτερα αξιόλογη και ο αριθμός των αντιτύπων τους μικρός, με αποτέλεσμα να μη διασωθούν πολλές φορές ούτε κάποια φύλλα τους. Ασφαλώς δεν λείπουν οι εξαιρέσεις και ασφαλώς δεν μπορεί να υποτιμηθεί και να υποβαθμιστεί ούτε η προσπάθεια των εκδοτών τους να αντιπαλέψουν με τις επικρατούσες συνθήκες, ούτε η συμβολή τους στην εξέλιξη του τοπικού Τύπου, ούτε η διαφύλαξη και η διάσωση στα φύλλα τους ενός πολύτιμου υλικού για τον τοπική ιστορία και όχι μόνο γι' αυτή.

Το πρόβλημα όμως είναι η έλλειψη των φύλλων των εφημερίδων αυτών, αφού ο μικρός αριθμός των αντιτύπων τους, η περιορισμένη εκτίμηση των φορέων αλλά και των ιδίων να τις διαφυλάξουν, η καθυστερημένη ίδρυση βιβλιοθηκών ή μουσειακών χώρων για να τις συγκεντρώνουν και οι φυσικές αλλά και εκδικητικές καταστροφές τους συντέλεσαν στη θλιβερή σχετική εικόνα.

Και στη Μακεδονία και τη Θράκη παρουσιάστηκε το ίδιο φαινόμενο, όπως νομίζω στις άλλες περιφέρειες της χώρας: Οι τοπικές κοινωνίες και οι δημόσιες βιβλιοθήκες βρέθηκαν ανέτοιμες να εξυπηρετήσουν τους ερευνητές όταν ανακαλύφθηκε η σημασία των εφημερίδων ως πηγής της ιστορίας.

Ως «κοινωνία» εννοούμε ασφαλώς όχι μόνο τις οικογένειες των ανθρώπων του Τύπου, που κατά τεκμήριο εκτιμούν, συγκεντρώνουν και διατηρούν φύλλα εφημερίδων –ιδίως αν πρόκειται για οικογενειακές επιχειρήσεις ή για προσωπικά ενθύμια– ούτε το ευρύτερο κοινό, που για κάποιο λόγο κατέχει ορισμένα φύλλα εφημερίδων. Εννοούμε κυρίως τους αναγνώστες των δημοσίων βιβλιοθηκών που δεν σέβονται, όσο έπρεπε, τα ευπαθή φύλλα των εφημερίδων και εγληματούν από επιπολαιότητα και εγωισμό σε βάρος μιας παρακαταθήκης που ίσως είναι δυσαναπλήρωτη για τις μέλλουσες γενεές και για τους ερευνητές των εφημερίδων οι οποίοι συνεχώς αυξάνουν.

Αν η εικόνα αυτή είναι γενική και κατά κάποιο τρόπο ανεκτή και πιο εύκολο να αντιμετωπιστεί στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα, δεν είναι η ίδια στις επαρχιακές πόλεις όπου επικρατεί από άγνοια μέχρι απαξίωση για τις τοπικές εφημερίδες. Αν μάλιστα ληφθεί υπ' όψιν ότι τα στοιχεία που αναζητά κάποιος είναι πιο δυσεύρετα και πιο δύσκολο να αναζητηθούν και να ελεγχθούν, αφού οι περιφερειακές εφημερίδες έχουν περιορισμένη κυκλοφορία, απευθύνονται σε πιο δύσκολο κοινό (οικονομικά, ποσοτικά, μορφωτικά κ.τ.λ.), το κοινό αυτό είναι φυσικό να μην μπορεί να εκτιμήσει τις τοπικές εφημερίδες, τις φτωχές σε εμφάνιση, τις πιο φτωχές σε περιεχόμενο, τις μειωμένες σε κύρος, που όμως όχι μόνο καταγράφουν, προβάλλουν, αναδεικνύουν και συχνότατα συμβάλλουν στην επίλυση των τοπικών προβλημάτων, αλλά άριο θα είναι αν όχι ο καθρέφτης, τουλάχιστον μία μαρτυρία των προβλημάτων του χθες, μία μοναδική μαρτυρία της μικρής ιστορίας, που δεν θα μπορεί να αναζητηθεί πουθενά αλλού.

Όμως έχουμε και τις βιβλιοθήκες, τις δημόσιες, τις δημοτικές, τις βιβλιοθήκες των φορέων, εκείνες δηλαδή που είναι προσεγγίσιμες και προσιτές στον ερευνητή. Όμως πρώτον, υπάρχουν; Δεύτερον, ενδιαφέρονται για τις εφημερίδες; Τρίτον, οι συλλογές τους είναι πρόσφορες, τουλάχιστον για να εντοπισθούν τα κατεχόμενα (σωζόμενα;) φύλλα, έστω χωρίς επιτόπια αναζήτηση; Μου δόθηκε η ευκαιρία να διαπιστώσω ότι στη Μακεδονία αλλά και τη Θράκη βιβλιοθήκες της κατηγορίας αυτής δεν υπάρχουν. Ακόμη, ότι δεν υπάρχει στις περισσότερες βιβλιοθήκες ένας Κατάλογος των εφημερίδων που διαθέτουν οι ίδιες. Ακόμη, ότι βιβλιοθήκες μεγάλων αστικών κέντρων δεν έχουν καν τμήμα εφημερίδων. Ακόμη, ότι κάποιοι υπεύθυνοί τους δεν γνωρίζουν ούτε καν τις εφημερίδες που εκδόθηκαν στον τόπο τους. Ακόμη, ότι δεν δραστηριοποιούνται για να αποκτήσουν έγκαιρα και με σχετική ευκολία τα φύλλα των εκδιδόμενων στον τόπο τους εφημερίδων. Ακόμη, να επικαλεσθούν και να εκμεταλλευθούν τη νομική υποχρέωση να τους στέλνονται τα έντυπα που εκδίδονται στην περιφέρειά τους.

Δεν θα αναφερθώ στον τομέα των ιδιωτικών βιβλιοθηκών, όπου η έλλειψη ταξινομήσεως, η απουσία ενός τυπικού καταλόγου των κατεχόμενων φύλλων, η επιφυλακτικότητα και ο δισταγμός των κατόχων τους, τις καθιστά άγνωστες, δυσπρόσιτες και άχρηστες για την έρευνα.

Όταν ο ερευνητής θα σκεφθεί αυτόματα την τοπική σχέση του θέματός του (γεγονότα-πρόσωπα) και θα θελήσει να καταφύγει σε μια τοπική βιβλιοθήκη, όπου κατά τεκμήριο θα πρέπει να υπάρχει αυτό που αναζητά, νομίζω ότι τις περισσότερες φορές θα απογοητευθεί όχι μόνο από την έλλειψη οργανώσεως των περισσότερων βιβλιοθηκών, όσο και από την αδυναμία να εξυπηρετηθεί και από την αμφιβολία μήπως το φύλλο που δεν βρήκε υπάρχει σε άλλη βιβλιοθήκη.

Στην ίδια κατηγορία των ιδιωτικών βιβλιοθηκών θα πρέπει να υπαχθούν και τα αρχεία των εφημερίδων. Οι τόμοι που υποτίθεται ότι διατηρούνται από τους ενδιαφερόμενους δεν συγκεντρώνονται συστηματικά, δεν συντηρούνται, δεν φυλάγονται όπως και όσο θα έπρεπε, με αποτέλεσμα πολλές φορές ούτε τα ίδια τα αρχεία των εφημερίδων και ούτε οι οικογένειες των εκδοτών τους να κατέχουν πλήρη σειρά των φύλλων τους.

Φοβούμαι ότι απέχομε πολύ από το όραμα για την ικανοποίηση της απλής ανάγκης των ερευνητών να υπάρξει ένας τρόπος καταγραφής όλων των διασκορπισμένων φύλλων, που θα αλληλοκαλύπτει τα όποια κενά και θα εξυπηρετεί καλύτερα όχι μόνο τον κάθε ενδιαφερόμενο αλλά και την ανάγκη να συγκεντρωθούν στον φυσικό τους χώρο, σε αντίγραφα, όλες οι εκδόσεις του τύπου που βρίσκονται διασκορπισμένες στην Αθήνα ή σε ξένες χώρες αλλά και σε ιδιωτικές συλλογές, άσχετα από προκαταλήψεις και υπολογισμούς.

Ο ΤΥΠΟΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Η Α ΠΡΟΣΠΑΘΗΣΩ ΝΑ σας γνωρίσω την πορεία του Τύπου στα Δωδεκάνησα από την πρώτη εμφάνισή του μέχρι σήμερα, καθώς και τα χαρακτηριστικά του γνωρίσματα. Για λόγους ιστορικούς, αλλά και μεθοδολογικούς, κατατάσσω την πορεία του σε δύο χρονικές περιόδους. Η πρώτη από το 1896 ως το 1947 –και η πιο ενδιαφέρουσα–, περιλαμβάνει τα χρόνια των αγώνων για την απελευθέρωση των νησιών. Η δεύτερη εκτείνεται από το 1948 μέχρι και σήμερα.¹

Κατά τη διάρκεια λοιπόν της τελευταίας περιόδου της τουρκοκρατίας, στη συνέχεια της ιταλοκρατίας, και του ελεύθερου βίου της Δωδεκανήσου, έχουμε την εμφάνιση του δωδεκανησιακού Τύπου. Κι ενώ η θεματολογία και ο σκοπός των εφημερίδων κινούνται πάνω στον ίδιο άξονα, την επίλυση δηλαδή του εθνικού προβλήματος, ο τόπος της έκδοσης και η περιοχή της κυκλοφορίας των εφημερίδων είναι είτε η Ρόδος και κάποια από τα άλλα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, είτε η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, αλλά και άλλες περιοχές στον διεθνή χώρο.

Πρώτη περίοδος. 1896-1947

Εφημερίδες που κυκλοφορούν στα Δωδεκάνησα²

Η πρώτη εφημερίδα στη Ρόδο εκδίδεται στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας και συγκεκριμένα την περίοδο του Αμπεντίν Πασά,³ ο οποίος από το 1894 μέχρι και το 1908 ήταν βαλής (νομάρχης) του Αρχιπελάγους, που εκτός από τα Δωδεκάνησα περιελάμβανε και τα νησιά Χίο και Μυτιλήνη. Ο Αμπεντίν Πασάς ήταν αυτός που έφερε στη Ρόδο το πρώτο μηχάνημα επίπεδου πιεστηρίου από τις Βρυξέλλες και σ' αυτό τυπωνόταν, από το 1896, η εβδομαδιαία εφημερίδα *Αιγαίον* με δύο σελίδες στην τουρκική και δύο στην ελληνική γλώσσα. Η εφημερίδα αυτή δημιουργεί και τον πρώτο πυρήνα τυπογράφων και δημοσιογράφων, ιδιότητες που

1. Για τη γενικότερη ιστορική πορεία της Ρόδου, βλ. Χρ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1972 (ΣΤΓΔ).

2. Βλ. Πίνακα 1. Η εργασία μας βασίστηκε κατά πολύ στα αρχεία των εφημερίδων *Νέα Ρόδος*, *Ροδιακή*, *Messagero di Rodi* που απόκεινται στη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ρόδου.

3. Πλ. Κυπριώτης, «Αμπεντίν Πασάς Νομάρχης του Αρχιπελάγους», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Β' (1974) 141-179.

συχνά συνυπάρχουν στο ίδιο πρόσωπο. Ο Αμπεντίν Πασάς, εκτός από ανώτερος διοικητικός υπάλληλος, διπλωμάτης και πολιτικός, υπήρξε και άνθρωπος των γραμμάτων, μάλιστα είναι χαρακτηριστικό ότι δημοσίευσε το 1894 ποιήματα στην ελληνική γλώσσα.

Λίγο αργότερα ο Ε. Παντελίδης, από τους ιδρυτές του αθλητικού σωματείου «Ο Πεισίροδος», κυκλοφορεί 2-3 φύλλα της εφημερίδας *Όρσα*, που είχε χαρακτηριστή σατιρική, επηρεασμένος από τον *Ρωμή* του Γ. Σουρή. Τα μεγάλα έξοδα της έκδοσης ήταν η αιτία της διακοπής της κυκλοφορίας της. Την ίδια εποχή κυκλοφορεί στην τουρκική γλώσσα για τέσσερα περίπου χρόνια το έντυπο *Afitar* (*Ήλιος*).

Με την ανακήρυξη του τουρκικού Συντάγματος στα 1908 η σουλτανική τρομοκρατία υποχωρεί και έτσι βρίσκει πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί πνευματική κίνηση κυρίως στο νησί της Ρόδου, αλλά και στα υπόλοιπα νησιά. Ήδη από τις 25 Μαρτίου 1905 έχει ιδρυθεί ο «Γυμναστικός Σύλλογος Διαγόρας» που για δεκαετίες ολόκληρες παρουσίασε αξιοθαύμαστη εθνική, πνευματική, κοινωνική και εκδοτική δραστηριότητα.⁴ Ενώ από τον Ιούλιο του 1910 λειτουργεί το Βενετόκλειο Γυμνάσιο, σταθμός στην ιστορία της Ρόδου και των Δωδεκανήσων.⁵ Έτσι φθάνουμε στις 11 Απριλίου του 1909, όταν ο Εμμανουήλ Πολεμικός, μαζί με τον Γεώργιο Κοκκίδη, κυκλοφορούν από το τουρκικό κρατικό τυπογραφείο την εφημερίδα *Ρόδος* σε 200 αντίτυπα, ενώ από τον Απρίλιο 1911 και με τον τίτλο πλέον *Νέα Ρόδος* η εφημερίδα τυπώνεται στο ιδιόκτητο επίπεδο πιεστήριο που φέρνει από την Κωνσταντινούπολη ο Ε. Πολεμικός, δημιουργώντας έτσι το πρώτο ελληνικό τυπογραφείο στη Ρόδο, με την ονομασία «Απόλλων».⁶

Ένα από τα πρώτα φύλλα της εφημερίδας *Ρόδος*.

4. Μαν. Παπαϊωάννου, *Διαγόρας Ολυμπιονίκης ο Ρόδιος*, Γυμναστικός Σύλλογος «Διαγόρας» (Αθήνα 1983).

5. Πλ. Κυπριώτης, *Οι Βενετοκλείς και το Βενετόκλειο* (Αθήνα 1973 - Σ.Γ.Τ.Δ.).

6. Ι. Τρικεριώτης, «Τυπογράφοι και τυπογραφεία της Ρόδου», εφ. *Ροδιακή*, αρ. 613 κ.ε. (15 έως 21 Ιανουαρίου 1951).

Με την κατάληψη των νησιών από την Ιταλία τον Μάιο του 1912 και τον τερματισμό της μακράς περιόδου της τουρκοκρατίας, αρχίζει να πνέει άνεμος αισιοδοξίας, αφού οι κάτοικοι έβλεπαν ως προσωρινή την ιταλική κατοχή και όλοι πλέον ελπίζουν βάσιμα, ότι η ημέρα της εθνικής αποκατάστασης πλησιάζει. Γρήγορα όμως θα αντιληφθούν τις πραγματικές προθέσεις των Ιταλών και το ότι οι διακηρύξεις τους ήταν κενές περιεχομένου. Για τη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα αρχίζει η περίοδος της ιταλοκρατίας που, αφού περάσει από πολλές πολιτικές και διπλωματικές φάσεις, θα διαρκέσει ως το 1943.

Έτσι τον Σεπτέμβριο του 1915 στο τυπογραφείο «Ήλιος» κυκλοφορεί από τον Εμμανουήλ Καλαμπίχη και τον Κ. Μ. Αναστασιάδη η εφημερίδα *Ροδιακή*, η μακροβιότερη στα Δωδεκάνησα, αφού εκτός από μία περίοδο απαγόρευσης της κυκλοφορίας της από τους Ιταλούς (1939), εξακολουθεί να κυκλοφορεί μέχρι και σήμερα. Ανάμεσα στις εφημερίδες *Νέα Ρόδος* και *Ροδιακή* αναπτύσσεται ανταγωνισμός και αντίθεση, ιδιαίτερα για τα κοινοτικά ζητήματα.

Το πρώτο φύλλο της *Ροδιακής* στις 3 Σεπτεμβρίου 1915.

Όπως γράφει στα απομνημονεύματά του ο Εμμ. Καλαμπίχης,⁷ η έκδοση της *Ροδιακής* έγινε με την προτροπή και την υποστήριξη του μητροπολίτη Ρόδου Αποστόλου και της Δημογεροντίας, και οι σκοποί της ήταν: α'. Να συμβάλει εις την ομαλή λειτουργίαν των κοινοτικών μας πραγμάτων, εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών, β'. Να προβάλλη την ελληνικότητα της νήσου διά της προβολής οιασδήποτε κινήσεως των κατοίκων της, γ'. Να συγκεντρώση την εμπιστοσύνην του ελληνικού πληθυσμού της νήσου εις την Ιεράν Μητρόπολιν, ως εθνικού κέντρου. Θα ήτο επίσης ένας εκ των κυρίων σκοπών της εφημερίδος η εκ του εμφανούς υποστήριξις του δικαίου της ελευθερίας μας, αν δεν υπήρχεν η λογοκρισία και αν δεν υπήρχεν ο κίνδυνος να απαγορευθή η έκδοσις του φύλλου. Επεχειρήθη βε-

7. Εμμ. Καλαμπίχης, *Από τη ζωή μου*, εφ. *Ροδιακή* (Ρόδος 1968) ροδιακή. Βλ. επίσης Εμμ. Καλαμπίχης, «*Ροδιακή δημοσιογραφία*», εφ. *Ροδιακή*, αρ. φ. 501 (27 Απριλίου 1950).

βαίως και τούτο με τρόπον λεπτόν και έμμεσον, δεν διέφυγεν όμως το άγρυπνον βλέμμα της λογοκρισίας, η οποία εκτός της απαλείψεως των άρθρων ηπειλήσεν και με παραπομπήν εις εξορίαν του διευθυντού της...». Παράλληλα, το 1915, η Ιερά Μητρόπολη Ρόδου κυκλοφορεί το θρησκευτικό περιοδικό *Ορθόδοξος Διδάχχ*.

Η εφημερίδα *Il Messaggero di Rodi*.

Οι Ιταλοί δεν παραμένουν αδιάφοροι, και στις 24 Απριλίου 1916 θέτουν σε κυκλοφορία την ημερήσια εφημερίδα *Messaggero di Rodi* (Ο Αγγελιοφόρος της Ρόδου), τα πρώτα φύλλα της οποίας τυπώθηκαν στο τυπογραφείο «Απόλλων». Η ανάληψη της διοικήσεως των νησιών από τον διπλωμάτη Mario Lago και η βοήθεια που αυτός προσφέρει στην εφημερίδα (παραχώρηση όλου του εξοπλισμού του τουρκικού τυπογραφείου και αγορά νέου, καθώς επίσης και την απαιτούμενη χρηματοδότηση) καθιστούν την εφημερίδα κυρίαρχη στα Δωδεκάνησα. Χαρακτηριστικό είναι ότι η τελευταία σελίδα της ήταν γραμμένη στα ελληνικά, μέχρι και το 1937 όταν ο τότε διοικητής De Vecchi, την κατάργησε, όπως άλλωστε προσπάθησε να καταργήσει και τη χρήση της ελληνικής γλώσσας, τόσο στον γραπτό όσο και στον προφορικό λόγο.

Με την υποστήριξη των Ιταλών κυκλοφορούν το 1923 η εφημερίδα *Selam* (Χαιρετισμός) στην τουρκική γλώσσα, και από το 1928 το *Μηνιαίο Δελτίο της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Ρόδου*. Από τις πρώτες ενέργειες άλλωστε των Ιταλών ήταν να θεωρήσουν ισότιμες την ελληνική, την τουρκική και την ισραηλιτική κοινότητα του νησιού, με προφανή σκοπό αλλά και αποτέλεσμα την υποτίμηση του ελληνικού στοιχείου, το οποίο και αριθμητικά αλλά και ποιοτικά υπερετερούσε. Το 1923 στο νησί της Σύμης εκδίδεται η διςέλιδη εφημερίδα *Ελπίς* από τον αιδεσιμότατο Σωτήριο Καρανικόλα και τον Δημοσθένη Χαβιαρά, ενώ το 1926 κυκλοφορεί στην Κω και μέχρι τον καταστρεπτικό σεισμό της 23ης Απριλίου 1933, από τον Φιλητά Περίδη η εφημερίδα *Νέα Κως*.

Με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης η Ιταλία διαθέτει νομικούς τίτλους στα Δωδεκάνησα και έκτοτε η πολιτική της σκληραίνει περισσότερο. Το 1927 ο διοικητής Mario Lago απαγορεύει την εισαγωγή διδακτικών βιβλίων από την Ελλάδα, στην προσπάθειά του να επιφέρει καίριο πλήγμα στην ελληνική εκπαίδευση. Επέτρεψε σκόπιμα το τύπωμα σχολικών βιβλίων από τα τυπογραφεία της

Ρόδου. Προφανώς δεν υπολόγισε ότι και από την τάξη των τυπογράφων (οι περισσότεροι των οποίων ήταν εκδότες εφημερίδων), αλλά και από την τάξη των δασκάλων θα βρίσκονταν άνθρωποι, που σκληρά εργαζόμενοι, με οικονομική ζημία και κίνδυνο θα αναλάμβαναν να καλύψουν το κενό της έλλειψης σχολικών βιβλίων. Είναι οφειλόμενο να αναφέρω τα τυπογραφεία Μ. Νοταρά, Κρεμμυδά, και εκείνα των βιβλιοπωλείων Ε. Παντελίδη, Δημητράκη και Κ. Αναστασιάδη, που μαζί με τους ηρωικούς δασκάλους της εποχής Ν. Παπαθανάση, Α. Βρόντη, Θ. Διακογιάννη, Σ. Χατζηπαπάκη, Α. Σταματίου, Ι. Αμουργινό, Ι. Διακογεωργίου, Α. Μοσχόβη-Φωτάρα κ.ά. κράτησαν την ελληνική γλώσσα και ιστορία και προστάτευσαν τους νέους της Δωδεκανήσου από τη φασιστική λαίλαπα.⁸

ΕΤΟΣ Λ.

Ρόδος 1η 5 Φεβρουαρίου 1944

ΛΡΙΘ. 2

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΝ, ΗΘΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ ΔΙΣ ΤΟΥ ΜΗΝΟΣ

«Ἐὰν μὴ τις γεννηθῆ ἄνωθεν, οὐ δύναται ἰδεῖν τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ.» (Ἰωάννου Γ. 3.)

Διευθυντής καὶ Ὑπεύθυνος: ἸΩΑΝΝΗΣ ΠΡΩΤΟΣΥΓΓΕΛΛΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΥΣ

Ἐκ τοῦ τυπογραφείου: ΕΜΜ. ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ - ΡΟΔΟΣ

Το δεύτερο τεύχος του περιοδικού Αναγέννησις.

Κατά την περίοδο της γερμανικής Κατοχής (13 Σεπτεμβρίου 1943-8 Μαΐου 1945) κυκλοφορείται το 1944 το θρησκευτικό περιοδικό *Αναγέννησις*, μοναδικό ελληνόφωνο έντυπο, αφού η έκδοση της *Νέας Ρόδου* είχε σταματήσει από το 1937, ενώ η *Ροδιακή* έκλεισε, με απόφαση των Ιταλών, τον Σεπτέμβριο του 1939. Από τη γερμανική στρατιωτική διοίκηση κυκλοφορεί το διάστημα αυτό η γερμανόφωνη εφημερίδα *Wacht auf Rhodos* (Φρουρά της Ρόδου), για την ενημέρωση των γερμανών στρατιωτών.

Κατά την περίοδο της αγγλικής Κατοχής (8 Μαΐου 1945-31 Μαρτίου 1947) κυκλοφορεί από την αγγλική στρατιωτική διοίκηση η εφημερίδα *Χρόνος* με υπεύθυνο αξιωματικό της έκδοσης τον τότε ταγματάρχη Lawrence Durrell, γνωστό και διάσημο άγγλο λογοτέχνη.

8. Ι. Τρικεριώτης, ό.π.

ΧΡΟΝΟΣ

ΡΟΔΟΣ - 28 ΙΟΥΝΙΟΥ 1946

ΑΦΥ ΟΥΛΛΟΥ 250

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Η ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ

ΚΠΟΔΙΔΕΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ

ΕΛΛΑΔΑ

Ο ΜΟΛΟΤΩΦ ΑΙΡΕΙ ΤΑΣ

ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ ΤΟΥ

Λονδίνο 28 - 'Ο όμοιος των 'Ελευτηρίων της 'Αμερικής η. Μολότωφ έφασκε την 'Ικανοποίησιν του όστι η διάσκεψις κατόρθω-σε να λύση οξεία ζητήματα κατά την συναδρισίν της της 28ης.

Λιά πρώτη φορά η η. Μολότωφ έφασκε τέσση όμοιοτητα εις πολλά ζητήματα. 'Ο η. Μολότωφ έφασκε το ζήτημα της Δωδεκανήσου και Αίθιας την όσιν του. 'Ο η. Μολότωφ παρουσίασε το προτάζον σχέδιόν του και ειπε λαμπρικάτατα. Συμφωνά να άπεδοθ ό Δωδε-κανήσος εις την 'Ελλάδα άνευ οδώνός άλλου θρου ειμή τοσ παραλι-μιά της. 'Οι τρεις άλλοι όμοιοι συναφάνησαν επί τοσ όμοιοθόντων της τάτου όσ τοσ η. Μολότωφ θρου και τοισυτοθρόμας το ζήτημα Ελπίαν.

'Ηδη συμφώνησε προς την καθορισθείσαν διόδοισιν η άπόφα-σις άβτη των τσσοθρον 'Υκουργθον των 'Ελευτηρίων θά τσθ όσ' όσιν τοσ προερχόσ Κυνοθρίον της ειρήνης διά την όμοιοθρόν.

Το ιστορικό για τα Δωδεκάνησα παράρτημα του Χρόνου στις 28 Ιουνίου 1946.

Πρώτη περίοδος. 1896-1947

Εφημερίδες που κυκλοφορούν εκτός Δωδεκανήσου⁹

Την ίδια περίοδο κυκλοφορούν στην Ελλάδα αλλά και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύ-πτου, κέντρο του αγώνα των Δωδεκανησίων για την απελευθέρωση των νησιών, αρκετές εφημερίδες, περιοδικά και ημερολόγια. Τα έντυπα αυτά, τα οποία εμφα-νίζονται κυρίως μετά το 1923, είχαν ως κύριο σκοπό τους να κρατήσουν στην επι-καιρότητα το Δωδεκανησιακό ζήτημα το οποίο, μετά τις τότε στρατιωτικές, πο-λιτικές και διπλωματικές εξελίξεις, φαινόταν να έχει οριστικά χαθεί. Εμφανίζο-νται ασφαλώς πιο μαχητικά, πολλές φορές και επιθετικά, σε σύγκριση με αυτά που κυκλοφορούσαν στη Ρόδο, εναντίον των Ιταλών και αποτελούν την αιχμή του δόρατος στον αγώνα που διεξάγεται.

Στην Αθήνα εκδίδεται το 1906 η εφημερίδα *Η Κάρπαθος* με διευθυντή τον Μιχαήλ Παπαβασ. Πετριτή και αρχισυντάκτη τον Εμμανουήλ Ι. Καφετζόπουλο. Οφείλουμε να σταθούμε στην κυκλοφορία της εφημερίδας που, από το 1911, αρχι-κά με τον τίτλο *Αυγή Καρπάθου*, έως το 1915 και από το 1919 μέχρι και τις 13 Απριλίου 1940 με τον τίτλο *Αυγή Δωδεκανησιακή* κυκλοφορούσε ο Καρπάθιος Μιλτιάδης Παπαμανώλης¹⁰ με διευθυντή τον Μ. Γ. Μιχαηλίδη-Νουάρο. Η εφημε-

9. Βλ. Πίνακα 2.

10. Ο Μιλτιάδης Παπαμανώλης ήταν καφετζής στο επάγγελμα και από τα πλέον δραστή-ρια μέλη για το Κόμμα των Φιλελευθέρων στη δωδεκανησιακή παροιμία της πρωτεύουσας.

ρίδα αυτή, με τρόπο ιδιαίτερα μαχητικό, προσπάθησε και πέτυχε να κρατήσει το Δωδεκανησιακό ζήτημα στην επιφάνεια, ακόμη και όταν η πολιτική των τότε ελληνικών κυβερνήσεων ήθελε «να παγώσει» κάθε αναφορά στο ζήτημα. Είναι δε εύκολο να αντιληφθούμε πόσο ενοχλούσαν τις τότε κυβερνήσεις οι κάθε μορφής κινητοποιήσεις και διαμαρτυρίες. Στο κύριο άρθρο με τίτλο *Υπό νέαν Μορφήν* του πρώτου μετά την επιβολή της δικτατορίας της 4ης Αυγούστου φύλλου (αρ. 355, 15 Σεπτ. 1936) επισημαίνεται ότι: «Η προσπάθεια εις την οποίαν από σήμερον κατέρχεται η Αυγή αποβλέπει και πάλιν εις την τόνωσιν του Δωδεκανησιακού φρονήματος, εις την σφυρηλάτησιν Δωδεκανησιακής συνειδήσεως και εξύψωσιν αυτής. Φιλοδοξεί και υπό την νέαν μορφήν της να είναι ο αγαπητός σύνδεσμος των απανταχού Δωδεκανησίων, να είναι ο κρίκος ο οποίος, ως μέχρι τούδε, συνέδεε στενότερα τους διεσπαρμένους ανά τα δύο Ημισφαίρια συμπολίτας και προσηνατόλιζε προς τα φίλτατα νησάκια μας. Ευρίσκει μόνον ότι αυτό το οποίον κατέρωθωσεν άλλοτε πολιτικολογούσα θα το επιτύχει τώρα ΦΙΛΟΛΟΓΟΥΣΑ και αφοσιωμένη εις την έρευναν και ανάπτυξιν του Δωδεκανησιακού πολιτισμού, της Δωδεκανησιακής λογοτεχνίας, των τεχνών, των γραμμάτων, των ηθών και εθίμων του λαού μας. Οι αρχαίοι πρόγονοί μας κατέκτησαν την εκτίμησιν και τας συμπαιθείας ολοκλήρου του κόσμου, μηδέ των σημερινών σοφών εξαιρουμένων, με το κάλλος του πολιτισμού των και με τα προϊόντα της Ελληνικής διανοήσεως και ζωής. Ελπίζομεν λοιπόν και ημείς, όπως εδημιουργήθησαν οι Φιλέλληνες εις όλην την Ευρώπην με τους θησαυρούς του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού να συντελέσωμεν, ώστε να δημιουργηθή και φάλαγξ ΦΙΛΟΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ παντού με την επίχυσιν φωτός εκ του Δωδεκανησιακού πολιτισμού και της Δωδεκανησιακής διανοήσεως και ζωής».

Ακόμα στην Αθήνα κυκλοφόρησαν την περίοδο αυτή οι εφημερίδες *Ο Αγών της Δωδεκανήσου* (1931), με διευθυντή τον Ι. Ε. Μοσχονά και *Φωνή της Καρπάθου* (1935), με διευθυντή τον Χαρ. Κάσσιο.

Στην Αλεξάνδρεια, κέντρο του δωδεκανησιακού αγώνα, κυκλοφορεί η εφημερίδα *Δωδεκάνησος* στις 12 Σεπτεμβρίου 1925 ως «εβδομαδιαία πολιτική εφημερίς όργανον των Δωδεκανησίων» από τον Συμαίο Παντελή Καστρούνη (1896-1952), ο οποίος ήδη από το 1924 εκδίδει και το *Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον*.¹¹ Τη διευθύνουσα συντακτική επιτροπή της εφημερίδας απαρτίζουν οι Δρ. Γ. Νικολάου, Θωμάς Γεράκης, Κων. Κουλλέπης και Γουλιέλμος Μαυρίκιος, ενώ υπεύθυνος είναι ο Αντώνιος Μαυρίκιος. Σκοπός της εφημερίδας, όπως αναγράφεται στο πρώτο φύλλο της, είναι: «την τοιαύτην κατάφωρον ηθικην και νομικην αδικίαν του Δωδεκανησιακού λαού προτίθεται η εφημερίς αύτη να προασπίση, εκπροσωπούσα

11. Π. Καστρούνη, «Η ιστορία του Δωδεκανησιακού αγώνος εις την Αίγυπτον (1912-1925)», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. Δ' (1975) 222-314.

την γνώμην, τους πόθους, το φρόνημα και τας διαθέσεις των απανταχού Δωδεκανησιών, ερειδομένη μόνον επί του δικαίου και του δόγματος του δικαίου των εθνικοτήτων, το οποίον διεκηρύξεν και εκαλλιέργησεν αυτός ούτος ο ευγενής και φιλελεύθερος ιταλικός λαός, καθώς και επί του θεσπισθέντος εις τον κανονισμόν της Κοινωνίας των Εθνών δικαιώματος της αυτοδιαθέσεως των λαών. Με μόνια τα όπλα ταύτα η Δωδεκάνησος θα διακηρύξη τους πόθους και τα φρονήματα των ανά τον κόσμον νησιωτών...» και παρακάτω: «... παρά ταύτα θα προσπαθήσῃ να ἔχη ἐνήμερον τον απανταχού Δωδεκανησιακόν κόσμον περί του ζητήματός του και θα του υπενθυμίξῃ, ὅτι και αυτός αποτελεί μέρος και ἀπαρτίζει ἐπαρχίαν της μάζης και ουσίας των ἄλλων ἐλληνικῶν τμημάτων, τα οποία δι' ἐπιμονής και αγώνων, ἀφομοιώνοντα χωρίς να ἀφομοιωθῶν, ἐπέτυχον της τελείας αὐτῶν ἀποκαταστάσεως»).

Το πρώτο φύλλο της εφημερίδας Δωδεκάνησος στις 12 Σεπτεμβρίου 1925.

Στην Αίγυπτο κυκλοφορούν επίσης και τα ημερολόγια Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον (1924-1932), με εκδότη τον Π. Καστρουνή, το Δωδεκανησιακόν Πασχαλινόν Λεύκωμα το 1929 από τον Ιωάννη Λερόπουλο, το Ημερολόγιο των Δώδεκα από τον Κ. Φραγκούλη στο Πορτ-Σαΐδ (1936). Την ίδια περίοδο, η Δωδεκανησιακή Νεολαία Αμερικής εκδίδει στις Ηνωμένες Πολιτείες το μηνιαίο δελτίο Δωδεκανήσιος (1934).

Την περίοδο της Στρατιωτικής Διοικήσεως Δωδεκανήσου κυκλοφορεί η εφημερίδα Ελληνική Σημαία κατά το διάστημα Απρίλιος 1947 έως Μάρτιος 1948. Η πρώτη ελεύθερη φωνή στον δωδεκανησιακό Τύπο.

Οι εφημερίδες της περιόδου αυτής κυκλοφορούσαν δύο φορές την εβδομάδα, το σχήμα τους ήταν συνήθως 30x45 εκ., ενώ έχουν τυπωθεί και σε έγχρωμα χαρτιά, ακόμη και σε λαδόκολλες, μια και οι αρχές φρόντιζαν πάντοτε να δημιουργούν προβλήματα. Κυρίως όμως φρόντιζαν να ελέγχουν τι έγραφαν οι εφημερίδες ασκώντας αυστηρή λογοκρισία αρχικά με το από 26 Φεβρουαρίου 1913 διάταγμα, το οποίο έθετε σε ισχύ τον ιταλικό νόμο της 30ής Ιουνίου 1889 «περί δημοσίας ασφαλείας», στη συνέχεια με την 211 εγκύκλιο του Μαρτίου 1917, ενώ τον Απρίλιο

1920, με διάταγμα του στρατηγού διοικητού Αχιλλέα Πόρτα ορίζονται οι διατάξεις περί Τύπου. Ακολουθούν ο Κανονισμός της Αστυνομίας (18 Ιανουαρίου 1928), όπου στο κεφάλαιο 3 και στα άρθρα 23, 24 και 25 προβλέπονται οι διατάξεις περί Τύπου και τυπογραφείων. Τέλος με το διάταγμα 261 της 2ας Μαΐου 1938 ο De Vecchi επεμβαίνει κι αυτός στα θέματα του Τύπου και της ελευθεροτυπίας.

Κοινός παρονομαστής των ρυθμίσεων που επέβαλαν όλα αυτά τα διατάγματα είναι η υποχρέωση του εκδότη ή του τυπογράφου (συνήθως είναι το ίδιο πρόσωπο) να παραδώσουν για έλεγχο στις αρμόδιες υπηρεσίες (αρχικά στρατιωτικές και στη συνέχεια στην Εισαγγελία του δικαστηρίου της Ρόδου) κάθε έντυπο, πριν αυτό τεθεί σε κυκλοφορία και η δυνατότητα των αρχών να αφαιρούν ό,τι θέλουν, επιβάλλοντας παράλληλα αυστηρές ποινές (εξοντωτικά πρόστιμα, διακοπή της έκδοσης, ακόμα και φυλακίσεις). Στο διάταγμα 161 της 2ας Μαΐου 1938 του De Vecchi, εξαιρούνται από τον έλεγχο της λογοκρισίας μόνο τα ακόλουθα: «... εξαιρούνται από την υποχρέωση της παράδοσης, τα επισκεπτήρια, τα επιστολόχαρτα, οι φάκελοι, οι ετικέτες, οι κάρτες, το χαρτί περιτυλίγματος, τα έντυπα και βιβλία γραφείου και εμπορίου, τα διακοσμητικά χαρτιά, τα φέιγ βολάν της καθημερινής και πρόχειρης διαφήμισης στο εμπόριο και στη βιομηχανία, οι φωτογραφίες για ιδιωτική χρήση, τα προσκλητήρια για βαφτίσεις, γάμους ή αγγελτήρια θανάτου και ανάλογα έντυπα».

Bolettino Ufficiale delle Isole Italiane dell'Egeo - 1938 - XVI - 241

DECRETI GOVERNATORIALI

D. C. 2 Maggio 1938-XVI, N. 161. — *Obbligo del deposito delle pubblicazioni stampate edite nelle Isole Italiane dell'Egeo.*

NOI

CESARE MARIA DE VECCHI CONTE DI VAL GISMON
GOVERNATORE CIVILE E MILITARE
DELLE ISOLE ITALIANE DELL'ECEO

Visto il R. D. L. 22 novembre 1936-XV, N. 2025, convertito nella legge 4 gennaio 1937-XV, N. 240;

Ritenuto necessario estendere nelle Isole Italiane dell'Egeo le disposizioni che regolano nel Regno il deposito obbligatorio degli stampati e delle pubblicazioni ivi editi;

In virtù dei pieni poteri conferitici;

DECRETIAMO:

Το περί λογοκρισίας 161 Διάταγμα του 1938.

Σχετικά με τη λογοκρισία μπορούμε να διακρίνουμε σχηματικά τρεις περιόδους: 1. Από το 1912 μέχρι τη λήξη του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου το 1918, όπου η λογοκρισία χρησιμοποιείται, κυρίως, για στρατιωτικούς λόγους, αυτή τουλάχιστον ήταν η επίσημη δικαιολογία. 2. Από το 1919 μέχρι και την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάνης το 1923, την πλέον ενδιαφέρουσα για το θέμα μας. 3. Από το 1924 μέχρι και το 1939.

Κατά τις πρώτες δύο περιόδους συναντάμε εφημερίδες με λευκά κομμάτια, ακόμη και λευκές ολόκληρες σελίδες. Είναι η εποχή κατά την οποία οι δημοσιο-

γράφοι μπορούν και τολμούν να υψώνουν φωνή διαμαρτυρίας με τα δημοσιεύματά τους. Η εποχή, που η Ελλάδα βρίσκεται στο πλευρό των νικητών και οι επιδέξιες κινήσεις του Βενιζέλου κατευθύνουν το σκάφος στο λιμάνι της ολοκλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας. Κατά την τρίτη περίοδο όμως, τα πράγματα είναι τελείως διαφορετικά. Δεν έχουμε την Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών, αλλά μια Ελλάδα καθημαγμένη και αιμορραγούσα από τη Μικρασιατική καταστροφή. Οι εφημερίδες δεν «φαίνεται» να έχουν λογοκριμένα κομμάτια. Τα πάντα δείχνουν να έχουν χαθεί. Με καρτερία, υπομονή και ευρηματικότητα οι άνθρωποι του Τύπου, όπως και όλος ο πληθυσμός προσπαθεί να περισώσει ό,τι μπορεί – αρκείται έστω και στην έκδοση ελληνικού φύλλου.

Γράφει στα απομνημονεύματά του ο εκδότης της *Ροδιακής* Ε. Καλαμπίχης: «Με το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα του De Vecchi περιωρίζετο η διδασκαλία των ελληνικών εις ολίγας ώρας, εξαρτωμένας από τον διδάσκαλον, ο οποίος αν μεν ήτο Ιταλός, τας παρέλειπε, αν δε ήτο εκ των ιδικών μας διετάσσετο ιδιαίτερος από τους κατά τόπους σταθμούς να παραλείπη το μάθημα αυτό, αν ήθελε να μη παρεξηγηθή από τας αρχάς και να μην χάση την θέσιν του.

»Ευτυχώς κυκλοφορούσε ακόμη η *Ροδιακή* μου διά να βλέπουν οι ιδικοί μας ένα ελληνικόν φύλλον και να διαβάζουν ελληνικά, μέχρι του Σεπτεμβρίου 1939, ότε ακριβώς συνεπλήρωνεν μίαν εικοσιτετραετίαν από της εκδόσεώς της, διά λόγους ως μου είπαν, δημοσίας τάξεως, κυρίως όμως διότι οι φασίσται δεν ηνείχοντο να βλέπουν να κυκλοφορή ελληνική εφημερίς εις τόπον, τον οποίον αυτοί ενόμιζον πλέον ιδικών των».

Αλήθεια, τι ενοχλούσε τους Ιταλούς; Τους ενοχλούσε λοιπόν κάθε είδηση προερχόμενη από την Ελλάδα, οι λέξεις Έλληνας, ελληνικός, το όνομα του Βενιζέλου (για την ιστορία σας αναφέρω ότι με αυτό βάφτιζαν σε πολλά νησιά τα παιδιά τους), η παράθεση ιστορικών στοιχείων, η προβολή των Δωδεκανησίων που σπούδαζαν στην Αθήνα, το δελτίο με τα ληξιαρχικά στοιχεία για τους γάμους, τις γεννήσεις και τους θανάτους που εξέδιδε η Ιερά Μητρόπολις Ρόδου, οι νίκες των ομάδων μας στα πρωταθλήματα και τόσα άλλα.

Η αντίδραση του Τύπου;

Πρώτα απ' όλα και μόνο η κυκλοφορία ελληνικών εφημερίδων και βέβαια τα χιλιάδες άρθρα που δημοσίευαν και τα οποία σκόπευαν στην τόνωση του εθνικού φρονήματος. Έχουμε γιατρούς να καταγράφουν τοπωνύμια του χωριού τους και να εξηγούν ότι έχουν ζωή χιλιάδων ετών και βέβαια είναι ελληνικά. Έχουμε δικηγόρους να καταγράφουν και να εξηγούν τα ήθη και έθιμα του τόπου. Σε όλους αυτούς οφείλουμε πολλά.

Στις εφημερίδες αυτές δημοσιεύθηκαν καταπληκτικά κείμενα των Τρύφωνα

Ευαγγελίδη, Δημοσθένη Χαβιαρά, Χριστόδουλου Παπαχριστοδούλου, του μητροπολίτη Ρόδου Αποστόλου Τρύφωνος, των Αναστάσιου Βρόντη, Αγαπητού Τσοπανάκη, Γ. Θ. Γεωργιάδη, Δημητρίου Βενετοκλή, Εμμανουήλ Καλαμπίχη, Ζωής Πολεμικού, Κ. Ν. Κωνσταντινίδη και τόσων άλλων. Καταγράφονται επίσης στοιχεία και πληροφορίες για την καθημερινή ζωή των κατοίκων της Ρόδου και των άλλων νησιών. Είναι προφανές ότι, με την πάροδο του χρόνου, οι πρώτες σελίδες των εφημερίδων αρχίζουν να χάνουν αξία, αντίθετα οι μέσα σελίδες, τα «φιλά γράμματα», γίνονται πολύτιμες πηγές για τη ζωή ενός τόπου, τις συνήθειες των κατοίκων, μας δίνουν με εύγλωττο τρόπο το κλίμα της εποχής. Οι πληροφορίες που αντλούμε από τις διαφημίσεις και τις μικρές αγγελίες είναι πολύτιμες.

ΟΜΙΛΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΟΓΡΑΦΟΣ
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Από αύριον Παρασκευήν 26 τρέλ. μέσοι της Δευτέρας
 29 τρέλ. προβάλεται το Έλληνιόν Αφοιστόγραμμα.

ΟΙ ΑΠΑΧΗΔΕΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

με τους γαστούς Έλληνας ήθοισιούς:
 Εμμανουήλ και Κυριακίτζον ! Στέλλαν Χριστοφορίδου Γ. Βερνέαν Η. Έπιτροπάκη Η. Κυριακού Δασίτην Σαγιάννου

Ταινία ήθητική και άδουσα
 Χοροί και τραγούδια Έλληνικά
 Έγγον καταπληκτικ: Ιστορίας.
 Μοναδική εκδοκία !
 Κανείς νά μή λείψη.

Διαφήμιση της ταινίας: *Οι Απάχηδες των Αθηνών.*

Αντιμέτωποι με όλες αυτές τις δυσκολίες και μ' αυτήν την εχθρική στάση των Ιταλών (εθεωρείτο περίπου ύποπτος ο συνδρομητής της *Νέας Ρόδου* και της *Ροδιακής*) κυκλοφορούσαν τις εφημερίδες τους οι Γεώργιος Κοκκίδης και Εμμανουήλ Πολεμικός τη *Νέα Ρόδο* και ο Εμμανουήλ Καλαμπίχης τη *Ροδιακή*.

Πρέπει όμως να αναφερθώ και σε μια πρόσθετη και ίσως πλέον επώδυνη, συναισθηματικά, δυσκολία: Αυτήν που προκαλούσε η κριτική των δωδεκανησιακών εφημερίδων της Αθήνας και της Αλεξάνδρειας. Πολλές φορές ασκήθηκε άδικη κριτική στους δημοσιογράφους της Ρόδου. Συχνά είναι τα δημοσιεύματα της μορφής: «Και ενώ ο Αβδούλ Χαμίτ της Δωδεκανήσου [έτσι παρομοίαζαν τον De Vecchi] συνεχίζει τον αφελληνισμόν της Δωδεκανήσου, τα τοπικά φύλλα σιωπούν, τι περιμένουν άραγε;». Στο σημείο αυτό ιδιαίτερη αναφορά θα πρέπει να γίνει σε τρεις από τους πρωτοπόρους της δωδεκανησιακής δημοσιογραφίας στα δέκα εκείνα χρόνια, οι οποίοι διακρίθηκαν για την πολύπλευρη δραστηριότητά τους.

Στον Γεώργιο Κοκκίδη (1876-1942),¹² τον Εμμανουήλ Πολεμικό (1883-1937)¹³ και τον Εμμανουήλ Καλαμπίχη (1886-1971).¹⁴ Τα ονόματα και των τριών δημοσιογράφων δόθηκαν τιμητικά σε οδούς της πόλης της Ρόδου.¹⁵

Αρκεί, πιστεύω, ν' αναφερθεί ότι ολόκληρη η πρώτη σελίδα των φύλλων της *Ροδιακής* της 24 Ιουνίου 1920, της 8 Ιουλίου 1920 αλλά και άλλων ακόμα φύλλων, δεν μπορούν να διαβαστούν, γιατί απλούστατα, κάτω από τον τίτλο όλη η υπόλοιπη σελίδα είναι λευκή. Γι' αυτό είχε φροντίσει η λογοκρισία. Κι όμως, εκείνοι οι ηρωικοί άνθρωποι κυκλοφόρησαν την εφημερίδα με λευκό εξώφυλλο, γιατί γνώριζαν καλά ότι ποτέ δεν θα μπορούσαν να γράψουν και να πουν περισσότερα, παρά μ' αυτόν τον τρόπο.

Η λογοκριμένη πρώτη σελίδα της *Ροδιακής*.

12. Από τα Γανόχωρα της Θράκης (1876-1942), ιδρυτής της εφημερίδας *Νέα Ρόδος*, γόνος οικογένειας λογίων και αγωνιστών του 1821. Εγκαταστάθηκε στη Ρόδο το 1904. Υπήρξε ιδρυτικό μέλος του «Γ.Σ. Διαγόρας». Όταν ο De Vecchi διέταξε το κλεισμο της εφημερίδας, χωρίς οικονομικούς πόρους κατέφυγε στην Αθήνα, όπου στις 23 Φεβρουαρίου 1942 πέθανε από ασπτιά.

13. Γεννήθηκε στη Ρόδο, εργάστηκε στο ελληνικό τμήμα της εφημερίδας *Αιχμίον* και ήταν ο ιδρυτής της εφημερίδας *Νέα Ρόδος*. Διετέλεσε επίσης πρόεδρος του «Δωριέα», ιδρυτικό μέλος του «Διαγόρα», μέλος της Εφορείας των Σχολών και της Δημογεροντίας. Η σύζυγός του Ζωή Βλαχοπούλου Πολεμικού ίδρυσε το Λύκειο «Εργάνη Αθηνά».

14. Δάσκαλος, από το χωριό Μαλώνα της Ρόδου. Φοίτησε στο Πυθαγόρειο Γυμνάσιο Σάμου και στο διδασκαλείο της Λάρισας. Διετέλεσε διευθυντής σχολείων, μέλος της Δημογεροντίας, πρόεδρος του «Διαγόρα» και του «Αθλητικού Ροδιακού Συλλόγου». Με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου τέθηκε σε «κατ' οίκον» περιορισμό. Τιμήθηκε το 1969 από τον Δήμο Ρόδου με το αργυρό μετάλλιο τιμής.

15. Ν. Νικολάου, *Οδοιπορικό στην ιστορία της πόλης της Ρόδου, μέσα από τα ονόματα των δρόμων της*, εκδ. Δήμος Ροδίων (Ρόδος 1998).

Δεύτερη περίοδος. Από το 1948 μέχρι σήμερα¹⁶

Από το σημείο αυτό μπορούμε να θεωρήσουμε ότι εισερχόμαστε στη δεύτερη περίοδο για τον Τύπο στα Δωδεκάνησα. Τον Μάρτιο 1948 επανεκδίδεται η *Ροδιακή* η οποία κυκλοφορεί μέχρι σήμερα

Η ΡΟΔΙΑΚΗ		ΠΕΡΙΟΔΟΣ Α' 1915 - 1934 ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' 1935 Α' ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ - ΕΚΔΟΤΗΣ ΕΥΑΝΓ. ΚΑΛΑΜΠΟΧΗΣ ΡΟΔΟΣ
ΗΜΕΡΗΣΙΑ ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ		ΔΕΥΤΕΡΑ 22 ΜΑΡΤΙΟΥ 1948 ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ ΑΝΤΩΝΙΟΥ Κ.
ΑΡΙΘΜ. ΦΥΛΛΟΥ 1	ΓΡΑΦΕΙΑ ΔΑΔΕ ΑΓΕΛΑΟΥ Διοχ. 39	ΤΙΜΗ ΦΥΛΛΟΥ ΔΡ. 500
ΜΕΤΑ ΕΝΝΕΑ ΕΤΗ μετά διακοπήν έννεον έτων, διακοπήν, όποιον επέθελεν ή κοινή τυραννία της ης εκείνης, ή πρό-		
μερον εις περισσότερας πόλιν, καθ' ός τό έργον της είναι έπισης διά σκοπου και τρασού. Όπως διάσκαλος και τρα-		
Έργα πολιτισμού και προόδου ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΤΡΙΔΑ ΤΟΥ ΚΛΕΟΥΒΟΥΛΟΥ ΕΠΙΝΑΝ ΠΡΟΧΘΕΣ ΤΑ ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΤΟΥ ΗΛΕΚΤΡΟΦΩΤΙΣΜΟΥ		
		ΠΡΟΣΩΠΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΑ Ενώ το Άρμα της Κω έπείσθη, έκεί στον άνωτατο.

Το πρώτο φύλλο της *Ροδιακής* μετά την επανέκδοσή της στις 22 Μαρτίου 1948.

Ακολουθούν οι εφημερίδες *Εθνική Φωνή* (Αύγ. 1948-Σεπτ. 1949) με ιδιοκτήτη διευθυντή τον δικηγόρο και δημογέροντα Γ. Θ. Γεωργιάδη, το 1949 η *Πρόοδος* που κυκλοφορεί ως σήμερα, με εκδότη τον Γεώργιο Διαμαντίδη, η *Πρώτα της Δωδεκανήσου* (Σεπτ. 1953-Απρ. 1954), με ιδιοκτήτη-διευθυντή τον Δημ. Δημητράκη, *Ο Φρουρός της Δωδεκανήσου* (1956-1958) με διευθυντή τον Βάσο Χατζήπαπα.

Σήμερα στη Ρόδο κυκλοφορούν τέσσερις ημερήσιες εφημερίδες: η *Ροδιακή*, η *Πρόοδος*, η *Δημοκρατική της Ρόδου*, η *Καθημερινή Δωδεκάνησος*, και δύο εβδομαδιαίες: η *Γνώμη*, η *Δράσις* και στην Κω η εφημερίδα *Το Βήμα της Κω*. Σε όλα σχεδόν τα υπόλοιπα νησιά κυκλοφορούν μηνιαίες εφημερίδες, ενώ σημαντική είναι και η προσπάθεια των παροικιακών συλλόγων που υπάρχουν και δραστηριοποιούνται στη Ρόδο, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη, οι οποίοι εκδίδουν εφημερίδες ή περιοδικά. Οι εφημερίδες σήμερα στα Δωδεκάνησα έχουν την πορεία που έχει ο επαρχιακός Τύπος στη χώρα μας. Στην περιοχή των Δωδεκάνησων, λόγω του τουρισμού είναι οικονομικά αυτάρκειες, αφού μία ημερήσια τοπική εφημερίδα κυκλοφορεί με 56, ακόμα και με 64 σελίδες, με θεματολογία από τα τοπικά και εθνικά γεγονότα, την αθλητική κίνηση και τα πολιτιστικά της περιοχής.

Τέλος, μελετώντας και αναλύοντας τον Τύπο στα Δωδεκάνησα διαπιστώνουμε ότι: 1) Η πορεία του είναι στενά και άρρηκτα συνδεδεμένη με την επίλυση του εθνικού ζητήματος, της απελευθέρωσης και της ένωσης της Δωδεκάνησου με την Ελλάδα. 2) Η παρουσία των τοπικών εφημερίδων στην περιοχή συνέβαλε καταλυτικά στην πνευματική αφύπνιση και πρόοδο του τόπου. 3) Ο περιορισμός του θέ-

16. Βλ. Πίνακα 3.

ματος στα γεωγραφικά όρια της Δωδεκανήσου δεν αποδίδει την πραγματική εικόνα του Τύπου. Η Αθήνα, η Αλεξάνδρεια και η Νέα Υόρκη και πολλά ακόμη μέρη φιλοξένησαν Δωδεκανήσιους, μαζί με τις αγωνίες και τους αγώνες τους. 4) Ο αγώνας των ανθρώπων του Τύπου, τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν, ο Γολγοθάς που ανέβαιναν κάθε μέρα, παραμένει σε μεγάλο βαθμό άγνωστος. 5) Οι εφημερίδες μετά την απελευθέρωση ακολουθούν την πορεία του τόπου και συμβάλλουν ενεργά στην ανάπτυξή του.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

1. ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 1896-1947

ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ	ΓΛΩΣΣΑ
<i>Αιγαίον</i>	1896-1912	Νομαρχία Αρχιπελάγους	Ρόδος	τουρκική-ελληνική
<i>Όρσα</i>	1900	Ε. Παντελίδης	Ρόδος	ελληνική
<i>Afitap</i> (Ήλιος)	1900-1904		Ρόδος	τουρκική
<i>Νέα Ρόδος</i>	1909-1937	Ε.Πολεμικός- Γ. Κοκκίδης	Ρόδος	ελληνική
<i>Ροδιακόν</i> <i>Ημερολόγιον</i>	1912-1913	Γ.Σ. ΔΙΑΓΟΡΑΣ	Ρόδος	ελληνική
<i>Ροδιακή</i>	1915-1939	Ε. Καλαμπίχης	Ρόδος	ελληνική
<i>Ορθόδοξος Διδαχή</i>	1915-1937	Ι. Μητρόπολη Ρόδου	Ρόδος	ελληνική
<i>Il Messaggero di Rodi</i>	1916-1944	Τυποgraphia Rodia	Ρόδος	ιταλική-ελληνική
<i>Selam</i> (Χαιρετισμός)	1923	Τυποgraphia Rodia	Ρόδος	τουρκική
<i>Ελπίς</i>	1923	Σ. Καρανικόλας - Δ. Χαβιαράς	Σύμη	ελληνική
<i>Νέα Κως</i>	1926-1933	Φ. Περίδης	Κως	ελληνική
<i>Δελτίο Ισραηλιτικής</i> <i>Κοινότητος</i>	1928	Τυποgraphia Rodia	Ρόδος	σεφαρδικτική
<i>Ροδιακόν Ημερολόγιον</i>	1929-1930	Ε. Λαγκάνης	Ρόδος	ελληνική
<i>Αναγέννησις</i>	1944-1947	Ι. Μητρόπολη Ρόδου	Ρόδος	ελληνική
<i>Wacht auf Rhodos</i>	1943-1945	Γερμανική Στρατ. Διοίκηση	Ρόδος	γερμανική
<i>Χρόνος</i>	1945-1947	Αγγλική Στρατ. Διοίκηση	Ρόδος	ελληνική

2. ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: ΕΚΤΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ 1896-1947

ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ	ΓΛΩΣΣΑ
<i>Η Κάρπαθος</i> <i>Δωδεκανησιακή</i> <i>Αυγή</i>	1906	Μιχ. Παπα. Πετρίτης	Αθήνα	ελληνική
	1911-1940	Μιλτ. Παπαμανώλης	Αθήνα	

<i>Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον Δωδεκανήσος</i>	1924-1932 1925-1937	Παντ. Καστρουνής Παντ. Καστρουνής	Αλεξάνδρεια Αλεξάνδρεια	ελληνική ελληνική- γαλλική
<i>Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον Ο Αγών της Δωδεκανήσου</i>	1929 1931	Ι. Λερόπουλος Ι. Μοσχονάς	Αλεξάνδρεια Αθήνα	ελληνική ελληνική
<i>Δωδεκανήσιος</i>	1934-1945	Δωδεκανησιακή Νεολαία Αμερικής	Νέα Υόρκη	ελληνική
<i>Φωνή της Καρπάθου Ημερολόγιο των Δώδεκα</i>	1935-1940 1936	Χ. Κάσσιος Κ. Φραγκούλης	Αθήνα Πορτ-Σάιδ	ελληνική ελληνική

3. ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ: 1947-

ΤΙΤΛΟΣ	ΔΙΑΡΚΕΙΑ	ΕΚΔΟΤΗΣ	ΤΟΠΟΣ
<i>Ελληνική Σημαία</i>	1947-1948	Ελλην. Στρατ. Δ/ση	Ρόδος
<i>Ροδιακή</i>	1948-	Σ. Τσοπάνακης	Ρόδος
<i>Εθνική Φωνή</i>	1948-1949	Γ. Θ. Γεωργιάδης	Ρόδος
<i>Πρόσδος</i>	1949-	Γ. Διαμαντάδης	Ρόδος
<i>Πρωία της Δωδεκανήσου</i>	1953-1954	Δ. Δημητράκης	Ρόδος
<i>Ο Φρουρός</i>	1956-1958	Β. Χατζήπαπας	Ρόδος
<i>Δωδεκάνησος</i>	1960-1961	Β. Χατζήπαπας	Ρόδος
<i>Ταχυδρόμος Δωδεκανήσου</i>	1961-1966	Γ. Διαμαντίδης	Ρόδος
<i>Δωδεκανησιακή</i>	1963-1978	Σ. Τσοπανάκης	Ρόδος
<i>Ο Χρόνος</i>	1965-1968	Π. Μαριάς	Ρόδος
<i>Η Δράσις</i>	1969-	Π. Μαριάς	Ρόδος
<i>Γνώμη</i>	1973-	Σ. Τσοπανάκης	Ρόδος
<i>Ελευθερία</i>	1978-1979	Γ. Μαρτίνης	Ρόδος
<i>Ενημέρωση</i>	1981-1983	Κ. Χονδρός	Ρόδος
<i>Δημοκρατική Μάχη</i>	1982- 1982-1990	Β. Αθανασίου Γ. Μαρτίνης	Ρόδος Ρόδος
<i>Τα Νέα της Δωδεκανήσου</i>	1985-1987	ΔΩΔΕΚ ΑΕ	Ρόδος
<i>Βήμα της Κω</i>	1977-	Γ. Ιωαννίδης	Κως
<i>Δωδεκάνησος</i>	1997-	Ν. Χιωτέλη	Ρόδος

Χρήστος Λάνδρος

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΑΜΙΑΚΗΣ ΗΓΕΜΟΝΙΑΣ. ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ Ή ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑΣ

Η ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΤΗΣ ΣΑΜΟΥ αποτελεί ένα ιδιόμορφο κρατικό μόρφωμα του 19ου αιώνα, εντός της οθωμανικής αυτοκρατορίας, στο ανατολικό Αιγαίο.¹ Πρόκειται για μια περιοχή του έξω ελληνισμού, που δεν έχει ακόμη μελετηθεί όσο θα έπρεπε. Χρονικά η ηγεμονία εκτείνεται από το 1834 μέχρι το 1912. Οργανώθηκε αρχικά κατά το πρότυπο των παραδουνάβιων ηγεμονιών σε μικρογραφία, ενώ στη συνέχεια, μετά το 1850, απέκτησε περισσότερο ευδιάκριτα τα χαρακτηριστικά της αυτονομίας στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, εξαιτίας των προϋποθέσεων που διαμορφώνονταν από τις μεταρρυθμίσεις του τανζιμάτ.

Η σαμιακή ηγεμονία διοικούνταν από χριστιανό ηγεμόνα που διορίζε ο σουλτάνος, από μια τοπική τετραμελή κυβέρνηση που ονομαζόταν Βουλή και εκλεγόταν από νομοθετικό σώμα, τη Γενική Συνέλευση των πληρεξουσίων των χωριών του νησιού. Είχε δική της σημαία, επίσημη μέσα στα όριά της, και άλλη για τα εμπορικά της πλοία. Διέθετε ιδιαίτερη τοπική νομοθεσία, εκπαιδευτικό σύστημα και αυτόνομη διαχείριση των οικονομικών και δικαστικών υποθέσεων της, αλλά είχε την υποχρέωση να καταβάλλει ετησίως στην Υψηλή Πύλη 400.000 γρόσια ως φόρο υποτέλειας.

Η έκδοση εφημερίδων στη Σάμο συνδέεται με την ύπαρξη και τη λειτουργία τυπογραφείου,² με την οργάνωση σχολείων και τη δημιουργία αναγνωστικού κοινού. Ωστόσο, ο Τύπος της σαμιακής ηγεμονίας παρουσιάζεται στο προσκήνιο κάπως καθυστερημένα, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα. Αρχικά, λειτουργεί ως όργανο του καθεστώτος, ενώ προς τα τέλη του αιώνα προβάλλει και ιδέες αναμορφωτικές, μέσα στα πλαίσια όμως της αυτονομίας την οποία επιδιώκει να ενισχύσει.

Η έκδοση της πρώτης εφημερίδας στη Σάμο πραγματοποιήθηκε το 1863, είκοσι εννιά χρόνια μετά την επιβολή του ηγεμονικού καθεστώτος και ένδεκα χρόνια μετά την έναρξη λειτουργίας του ηγεμονικού τυπογραφείου.³ Στο διάστημα

1. Α. Σεβαστάκης, *Δίκαιο και δικαστική εξουσία στη Σάμο 1550-1912*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας (Αθήνα 1986)· Χ. Λάνδρος, *Η μετεπαναστατική Σάμος σε υποτέλεια. Το πρώτο πρωτόκολλο αλληλογραφίας της ηγεμονίας*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Ν. Δημητρίου» (Αθήνα 2001).

2. Για την ίδρυση του ηγεμονικού τυπογραφείου βλ. Χ. Λάνδρος, «Έντυπα φυλλάδια του Ιστορικού Αρχείου Σάμου», *Σαμιακές Μελέτες I 1993-1994*, ΠΙΣΝΔ (Αθήνα 1994) 193-197.

3. Να σημειωθεί ότι, παρά το γεγονός πως και πριν από την εγκαθίδρυση της ηγεμονίας

1834-1863 στη Σάμο έρχονται εφημερίδες, από τη Σμύρνη κυρίως (*Μνημοσύνη, Αμάλθεια*) και λιγότερο από άλλα μέρη, σε συνδρομητές. Το 1861 δόθηκε η άδεια στον Κωνσταντίνο Καλβοκορέση⁴ να τυπώσει εφημερίδα πολιτική, φιλολογική και εμπορική υπό τον τίτλο *Βελτίωσις*, με την υποχρέωση να δημοσιεύονται σ' αυτήν επίσημες πράξεις και διατάγματα της διοίκησης, δικαστικές πράξεις κ.λπ. Η εφημερίδα θα στηριζόταν οικονομικά σε συνδρομητές και, υποχρεωτικά, στις συνδρομές όλων των αρχών της ηγεμονίας, ενώ όφειλε να τηρεί τις διατάξεις του νόμου περί Τύπου.⁵ Από τη *Βελτίωσις* μόνον η απόφαση της Γενικής Συνελεύσεως και το διάταγμα για την άδεια εκτυπώσεως έχουν διασωθεί.⁶ Δεν έχουν εντοπιστεί ούτε κάποιο φύλλο της ούτε και άλλες πληροφορίες αν τελικά πραγματοποιήθηκε ή όχι η έκδοσή της.

Με τους ίδιους όρους, προϋποθέσεις και υποχρεώσεις αλλά διαφορετικό τίτλο κυκλοφόρησε στα τέλη του 1863 η εφημερίδα *Σάμος*. Η άδεια δόθηκε στον Δημήτριο Λάκωνα,⁷ ενώ επιθεωρητής των δημοσιευόμενων άρθρων ήταν ο διευθυντής του Ηγεμονικού Γραφείου.⁸ Η *Σάμος* υπήρξε ημιεπίσημη εφημερίδα, όργανο της ηγεμονικής διοίκησης κυρίως και των ισχυρών παραγόντων της τοπικής κοινωνίας. Σ' αυτή δημοσιεύονταν οι λόγοι του ηγεμόνα, οι εργασίες των Γενικών Συνελεύσεων, οι εκθέσεις της Βουλής, δικαστικές αποφάσεις και συμβολαιογραφικές πράξεις, καθώς και σύντομες ειδήσεις που αφορούσαν το νησί. Από το 1867, υπό τη διεύθυν-

λειτούργησε τυπογραφείο για μικρό χρονικό διάστημα στο Καρλόβασι (1832), δεν τυπώθηκε τότε εφημερίδα. Μ. Βουρλιώτης, *Καρμανιόλοι και βιβλίο* (Αθήνα 1990).

4. Η άδεια δόθηκε στον Καλβοκορέση με το διάταγμα 114/12 Οκτ. 1861 «Περί εκτυπώσεως εγχωρίου εφημερίδος» υπογεγραμμένο από τον ηγεμόνα Μιλτιάδη Αριστάρχη. Ο Κων. Καλβοκορέσης ήταν λόγιος και έμπορος. Είχε γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη το 1824. Στη Σάμο είχε έλθει πιθανόν από το 1855 για εμπορικές υποθέσεις, δεδομένου ότι καταγράφεται ως έμπορος. Το 1856 παντρεύτηκε την κόρη του ελληνοδιδασκάλου του Πυθαγορείου Γυμνασίου Λεόντιου Κληρίδη, Σαπφώ, η οποία είναι γνωστή ως Σαπφώ Λεοντιάς, διευθύντρια του Παρθεναγωγείου Λιμένος Βαθός από το 1861 και συντάκτρια του *Κανονισμού των Παρθεναγωγείων* της Ηγεμονίας. Η Λεοντιάς είχε επίσης γεννηθεί στην Κωνσταντινούπολη το 1830 (ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο Διαταγμάτων 1856-1863, Ληξιαρχικά Βιβλία Λιμένος Βαθός 1856 όπου έχει καταχωρηθεί ο γάμος της Σαπφώς Λεοντιάδος και του Κων. Καλβοκορέση).

5. ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο Νόμων, Διάταξις PZ', «περί εξυβρίσεως εν γένει και περί Τύπου» (Νόμος, 10 Οκτ. 1861).

6. ΓΑΚ Σάμου, Πρακτικά Γενικής Συνελεύσεως 1861 και Αρχείο Διαταγμάτων 1861.

7. Ο Δημήτριος Λάκων ήρθε στη Σάμο το 1860 ύστερα από πρόσκληση του ηγεμόνα Αριστάρχη. Υπήρξε πρόεδρος του Εφετείου μέχρι το 1864 και συντάκτης σημαντικών νομοθετημάτων. Πέθανε στη Μυτιλήνη το 1899. Διετέλεσε πρόεδρος εφετών και ειδικός σύμβουλος του ηγεμόνα στα θέματα δικαιοσύνης. Είχε αναλάβει τη σύνταξη κώδικα πολιτικής δικονομίας, ποινικής δικονομίας, οργανισμού δικαστηρίων και τη διδασκαλία μαθημάτων Ρωμαϊκού Δικαίου (ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο Διαταγμάτων, επίσης εφημερίδα *Φως*, φ. 119 [6 Ιουν. 1899]).

8. ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο Διαταγμάτων 1863 (Διατ. 266 και 267).

ση του νομικού Πελοπίδα Ι. Λεκάτη,⁹ η *Σάμος* αλλάζει σχήμα και η ύλη της εμπλουτίζεται αποκτώντας σταθερή δομή. Εκτός από το επίσημο μέρος που προαναφέρθηκε, η ύλη της εφημερίδας περιλαμβάνει μακροσκελή άρθρα με επισκόπηση της διεθνούς κατάστασης, ειδήσεις από την Ελλάδα, την Τουρκία και την Ευρώπη, ενώ οι ειδήσεις για τη Σάμο καταλαμβάνουν μια μικρή συνήθως στήλη με τίτλο «Επιχώρια». Όσον αφορά τον φιλολογικό χαρακτήρα της εφημερίδας, κατά διαστήματα δημοσιεύονται σε συνέχειες μεταφράσεις μυθιστορημάτων ευρωπαϊών συγγραφέων και σε πολύ μικρότερο ποσοστό κάποια ποιήματα εντοπίων ποιητών.

Ο στόχος της εφημερίδας σχετίζεται με το κοινό στο οποίο απευθύνεται. Αυτό είναι οι διοικητικές και λοιπές αρχές του νησιού, που είναι ανάγκη να ενημερωθούν και να πάρουν κατευθύνσεις, ο κύκλος του ηγεμόνα και ένα τμήμα λογίων και εμπόρων. Η γλώσσα που χρησιμοποιείται είναι η λόγια (καθαρεύουσα). Η εικόνα της Σάμου που αναδύεται από την εφημερίδα είναι μάλλον ιδεατή ή και επιθυμητή στη διοίκηση. Τα πάντα φαίνονται να είναι ρυθμισμένα έτσι, ώστε να τελούν σε καλή λειτουργία. Οι ανώμαλες καταστάσεις, όπως π.χ. μια εσωτερική διαμαρτυρία, μια εξωτερική εξέλιξη, ιδιαίτερα στην Ελλάδα, που είναι πιθανό να εξεγείρει τα πνεύματα, να επηρεάσει την «ομαλότητα» και την εσωτερική «ευταξία» της ηγεμονίας ή υποβαθμίζονται ή αποσιωπούνται.¹⁰ Η *Σάμος* τυπωνόταν μέχρι το 1894, οπότε μεταβλήθηκε σε καθαρά εφημερίδα της Κυβερνήσεως, ενώ ήδη είχε αρχίσει να κυκλοφορεί η δεύτερη ιδιωτική εφημερίδα η *Ευνομία*.¹¹

Η πρώτη ιδιωτική εφημερίδα εκδίδεται στον Λιμένα Βαθέος, πρωτεύουσα

9. Μετά τον Δημ. Λάκωνα η *Σάμος* από το 1864 εκδόθηκε υπό τη διεύθυνση των Μαν. Καψάλη και Ιω. Καμπάνη, προέδρου των εφετών και εισαγγελέα αντίστοιχα (ΓΑΚ, Αρχείο Διαταγμάτων Δ. 83/1864). Ο Ιωάννης Καμπάνης, νομικός και δικηγόρος, διορίστηκε εισαγγελέας εφετών και του ανατέθηκε η έκδοση της εφημερίδος το 1864. Το 1865 απολύεται από τη θέση του εισαγγελέως εφετών. Ο Πελοπίδας Λεκάτης επίσης ήταν διαπρεπής νομικός της Σάμου και διετέλεσε αργότερα διευθυντής του Ηγεμονικού Γραφείου. Βλ. Χ. Λάνδρος, «Αρχαίον Ηγεμονικού Διοικητικού Γραφείου Σάμου (1834-1912)», *Επετηρίδα των Γενικών Αρχείων του Κράτους των ετών 1993-1996*, τ. 31 (Αθήνα 1997) 207.

10. Για παράδειγμα δεν υπάρχουν ειδήσεις για διαπιστωμένες διαμαρτυρίες, οι οποίες απλώς μετά από κάποιο χρονικό διάστημα αναφέρονται ως «οχλαγωγικών κινήμα». Οι ειδήσεις περί σχολείων, μαθημάτων, δασκάλων, κτιρίων, κ.λπ. δείχνουν αρχικά ότι λειτουργεί ένα άριστο από κάθε άποψη εκπαιδευτικό σύστημα. Το 1874 όμως δημοσιεύεται μια έκθεση του Επ. Σταματιάδη που αποδεικνύει ότι η ευφορία των προηγούμενων ετών ήταν ψευδαίσθηση στα πλαίσια μιας κατασκευής της «ευνομούμενης» ηγεμονίας.

11. Για τις πρώτες ιδιωτικές εφημερίδες της Σάμου βλ. Αγγέλα Χατζημιχάλη, «*Αλήθεια, Φως, Ευνομία*, η φυσιογνωμία των πρώτων ιδιωτικών εφημερίδων της Ηγεμονίας», *Η Σάμος από τα βυζαντινά χρόνια μέχρι σήμερα, Πρακτικά συνεδρίου*, τ. Β', ΠΙΣΝΔ (Αθήνα 1998) 509-529. Επίσης Μαρία Καβαδαία, «Η ανατολή του σαμιακού Τύπου στη δύση του 19ου αι. Κόμματα και Τύπος, 1890-1900», *Ο Τύπος στη Σάμο. Αναπαράστασεις της τοπικής κοινωνίας, 19ος-20ός αι.*, Πρακτικά συνεδρίου (Αθήνα 2003) 69-86, και Αλεξάνδρα Σφοδίνη, «Γλωσσικές και ιδε-

της Ηγεμονίας, από το ηγεμονικό τυπογραφείο με τον τίτλο *Αλήθεια*. Εκδότης και διευθυντής της ο Θεμιστοκλής Στεφανίδης.¹² Η *Αλήθεια* εκδόθηκε σε μια εποχή σύγκρουσης του ηγεμόνα Κ. Αδοσίδη με τους τοπικούς φορείς εξουσίας και ιδιαίτερα με τον ισχυρό πολιτικά και οικονομικά παράγοντα του Καρλοβάσου Ιωάννη Χατζηγιάννη. Συντάχθηκε με την πλευρά του ηγεμόνα, πιστεύοντας ότι αυτό θα ήταν το συμφέρον του τόπου, να χτυπηθεί δηλαδή ο κομματισμός και να καρποφορήσουν οι τάσεις για αναμόρφωση και εκσυγχρονισμό που κατά τον Στεφανίδη αντιπροσωπεύονταν από τον ηγεμόνα. Η απήχηση της *Αλήθειας*, προσκρούοντας στο ευρύ δίκτυο εξουσίας του Χατζηγιάννη, υπήρξε ελάχιστη και η εφημερίδα έπαυσε να κυκλοφορεί τον Δεκέμβριο του 1881, αφού είχαν εκλείψει πια οι λόγοι για τους οποίους εκδόθηκε.

Οι άλλες ιδιωτικές εφημερίδες εκδόθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, στα τέλη του 19ου αιώνα: *Ευνομία* (1894-1900), *Φως* (1896-1900, 1902), *Πατρίς* (1899-1900). Αυτές διαφοροποιούνται από τη *Σάμο* με το να προβάλλουν την τοπικότητα και να παίρνουν θέση σε συγκεκριμένα προβλήματα του νησιού, όπως είναι η παιδεία, η οικονομία, ο εκσυγχρονισμός, οι πολιτικές διεργασίες μέσω των εκλογών και άλλα. Οι τίτλοι τους δηλώνουν και την κοινωνικοπολιτική αλλά και την ιδεολογική άποψή τους. Η *Ευνομία*¹³ προτείνει την αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό των θεσμών και της κοινωνίας. Βλέπει πως ο ρόλος του δημοσιογράφου είναι και σοβαρός και αποτελεσματικός. Το *Φως* εκδίδεται δύο χρόνια αργότερα, στα τέλη του 1896, στο ιδιόκτητο τυπογραφείο «Φωστήρ». Απευθύνεται στα λαϊκά στρώματα, χτυπά τα κακώς κείμενα με πρωτοφανή για τη *Σάμο* και την ηγεμονία της μαχητικότητα. Δεν θίγει το καθεστώς, εφόσον υπάρχει και ισχύει ο νόμος περί Τύπου, αλλά τη διαφθορά του τοπικού κατεστημένου και των πολιτικών-κομματάρχων. Χρησιμοποιεί γλώσσα δημοτική, λαϊκή, εφευρίσκει τρόπους να φέρνει

ολογικές αντιπαραθέσεις στις πρώτες εφημερίδες της Σάμου (1997-1900). Το *Φως* του δημοτιστή Γ. Ν. Καρατζά», Ο Τύπος στη Σάμο..., ό.π., 87-96.

12. Ο Θεμιστοκλής Στεφανίδης γεννήθηκε στη Χώρα το 1838 και πέθανε το 1899. Μαθήτευσε στο Ελληνικό Σχολείο μέχρι τη δεύτερη τάξη. Έγινε γραφεύς το 1851 (13 ετών). Αυτοδίδακτος στη Νομική Επιστήμη. Διορίστηκε επίσης γραμματέας της Εισαγγελίας. Είχε την εύνοια του ηγεμόνα Ιωάννη Γκίκα (1854-1859). Προήχθη σε συμβολαιογραφούντα ειρηνόδικη, μετά σε εισαγγελέα Πρωτοδικών. Διορίστηκε δικηγόρος. Επί σειρά ετών εξελέγετο πληρεξούσιος δήμου Χώρας και γραμματέας στις Γενικές Συνελεύσεις των πληρεξουσίων (Γ.Σ. 1867, 1869, 1872, 1873, 1880, 1881, 1884, 1886, 1887, 1888). Εκλέχτηκε ακόμα και βουλευτής. Στη Γ.Σ. του 1899 εκλέχτηκε προσωρινός πρόεδρος. Οι προπάτορές του χρημάτισαν μεγάλοι προεστοί του τόπου. Μετά την *Αλήθεια* αρθρογραφούσε στην εφημερίδα *Ευνομία*. Βλ. εφ. *Φως*, φ. 120 (13 Ιουν. 1899), *Πατρίς* φ. 44 (1899) και *Ευνομία* φ. 216 (1899).

13. Η *Ευνομία* εκδίδεται το 1894 με διευθυντές τους νομικούς Ηρακλή Θαλασσινό και Σωκρ. Ιωαννίδη. Βλ. Αγγέλα Χατζημιχάλη, ό.π., όπου υπάρχουν πολλές πληροφορίες για τη δομή, τις τάσεις και τους συντελεστές της εφημερίδας.

στην επιφάνεια καταστάσεις που έχουν ταλαιπωρήσει τη σαμιακή κοινωνία για πολλά χρόνια και να προτείνει λύσεις σε μεγάλα προβλήματα.¹⁴ Η μαχητική δημοσιογραφία του Καρατζά προκάλεσε αντιδράσεις. Η εφημερίδα υπέστη διώξεις και ύστερα από πιέσεις ισχυρών κομματαρχών έκλεισε προσωρινά. Οι αντίπαλοι του Καρατζά και του «Προοδευτικού» κόμματος του Θεμιστοκλή Σοφούλη¹⁵ εκφράστηκαν με την έκδοση της εφημερίδας *Πατρίς*, το 1899, από τον νομικό Γεράσιμο Σβορώνο. Η σύγκρουση των δύο εφημερίδων υπήρξε σφοδρότατη και σε ιδεολογικό και σε προσωπικό επίπεδο. Οι νέες ιδέες αλλά και τα νέα πρόσωπα στην πολιτική, όπως ο Θ. Σοφούλης, που υποστηρίζονται από το *Φως*, θεωρούνται από τον Γεράσιμο Σβορώνο ως ο αντιπατριωτικός δρόμος και η καταστροφή του τόπου. Αντίθετα οι «φιλοπατριωτικές ιδέες», που προάγουν τα συμφέροντα του νησιού και της ηγεμονίας, εκφράζονται, σύμφωνα με την εφημερίδα *Πατρίς*, από το στρατόπεδο του Χατζηγιάννη.

Από τις παραπάνω εφημερίδες δεν θα επιζήσει καμία στις αρχές του 20ού αιώνα παρά μόνο το *Φως* που θα επανεκδοθεί με τον Γ. Καρατζά το 1902.¹⁶ Η *Ευνομία* συγχωνεύεται με την ημιεπίσημη *Σάμο* με τους ίδιους εκδότες, επαληθεύοντας έτσι την ταύτισή της με την επίσημη γραμμή της ηγεμονίας. Ο συνεταίρος του Καρατζά, Βασ. Καριώτογλου είχε ήδη εκδώσει την εφημερίδα *Νέα Ζωή* το 1901. Νέος αιώνας, νέα ζωή, νέοι προσανατολισμοί και στον σαμιακό Τύπο. Στη *Νέα Ζωή* κυριαρχούν ήπιοι τόνοι και ένα άνοιγμα σε τόπους γύρω και πιο μακριά από τη Σάμο. Η εφημερίδα δημοσιεύει ανταποκρίσεις από άλλα νησιά, από τη Μικρά Ασία, από την Ελλάδα, δηλώνοντας με αισιοδοξία ότι ο νέος αιώνας θα φέρει λύσεις σε πολλά οικονομικά, πολιτικά, κοινωνικά και γιατί όχι και εθνικά ζητήματα.

Σ' αυτά τα τελευταία όμως θα αναφερθεί η επόμενη εφημερίδα η *Πρόοδος* (1905-1908),¹⁷ που παίρνει τη σκυτάλη από τη *Νέα Ζωή*, αλλά κυρίως από το *Φως*

14. Το *Φως* εκδίδεται από τον φιλόλογο Γ. Καρατζά και τον νομικό Β. Ι. Καριώτογλου. Σε σειρά άρθρων με τίτλο «Τι έχουμε, τι δυνάμεθα να έχουμε» προβάλλονται ζητήματα που χρειάζονταν μεταρρύθμιση: θεσμοί, εκλογικό σύστημα, δικαιοσύνη, παιδεία, οικονομία, γεωργία κ.ά. Σε λογοτεχνικά ή λογοτεχνίζοντα κείμενα εξαιρετικής δύναμης όπως οι «Εικόνες ή αυτά γίνονται σ' ένα κόσμο όξω από 'δω κι απόμακρα» και οι «Πολιτικές κουβέντες» θίγονται κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα με τέτοιο τρόπο, ώστε να συνειδητοποιηθεί ο λαός και να αντιδράσει στο πολιτικό κατεστημένο του νησιού.

15. Για τον Θ. Σοφούλη βλ. Κ. Πτίνης, *Θεμιστοκλής Σοφούλης, πρωθυπουργός της Ελλάδας* (Αθήνα 1994).

16. Το *Φως* διέκοψε την έκδοσή του το 1900 και ο Καρατζάς πήγε στην Αθήνα όπου σπούδασε νομικά. Όταν επέστρεψε ως δικηγόρος στη Σάμο εξέδωσε το *Φως* μόνος του από τον Μάιο μέχρι και Δεκέμβριο του 1902.

17. Η *Νέα Ζωή* σταμάτησε το 1904. Η *Πρόοδος* κυκλοφόρησε το 1905 με εκδότες τον νομικό και ποιητή Ζήσιμο Σίδηρη και τον φιλόλογο Ι. Γιαννικάκη. Αρχισυντάκτης της ήταν ο Ι. Βακιρτζής ο οποίος πολύ σύντομα έγινε μοναδικός εκδότης και διευθυντής.

το οποίο επιχειρεί να μιμηθεί στη γλώσσα και στην αγωνιστικότητα. Η Πρόοδος διατυπώνει απόψεις του «Προοδευτικού» κόμματος του Θ. Σοφούλη. Μεταξύ των προοδευτικών ιδεών που προβάλλει είναι όχι μόνον η αναμόρφωση της τοπικής κοινωνίας αλλά και η δικαίωση των πατριωτικών ιδεωδών που συνδέονται με τις εθνικές ιδέες και τα δεινά του αλύτρωτου ελληνισμού. Η εφημερίδα δημοσιεύει ανταποκρίσεις και περιγραφές του ελληνισμού της Μικράς Ασίας και ειδήσεις από τον Μακεδονικό αγώνα. Στις σελίδες της υπάρχει έντονη η παρουσία ειδήσεων, περιγραφών και άρθρων που διαπνέονται από πατριωτική έξαρση με προσανατολισμό την προσήλωση στο εθνικό κέντρο. Επίσης, υπό την ίδια οπτική γωνία του πατριωτισμού και της αφαίμαξης του έθνους, παρουσιάζεται με ποικίλους τρόπους (ειδήσεις, ανταποκρίσεις, επιστολές, αναλύσεις) το φαινόμενο της μετανάστευσης Σαμιών προς την Αμερική. Η Πρόοδος κλείνει βιαίως το 1908 κατά το κίνημα εναντίον του ηγεμόνα Α. Κοπάση.¹⁸

Στο διάστημα της ηγεμονίας του Κοπάση μόνο μία ιδιωτική εφημερίδα εκδιδόταν, η *Νέα Σάμος*, όργανο του ηγεμονικού καθεστώτος. Η *Νέα Σάμος* δημοσίευε άρθρα απολογητικά των πράξεων του ηγεμόνα και απευθυνόταν σε αναγνώστες, οι οποίοι είτε υποστήριζαν τον Κοπάση είτε ζούσαν εκτός Σάμου. Κυρίως επιχειρούσε να ανασκευάσει αρνητικά δημοσιεύματα του αθηναϊκού Τύπου για την κατάσταση που επικρατούσε στη Σάμο και να προβάλλει την εικόνα μιας πολύ καλής διοίκησης και πιστής τήρησης του Οργανικού Χάρτη της ηγεμονίας εκ μέρους του Κοπάση.

Στη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα κυκλοφόρησαν δύο ακόμη εφημερίδες στη Σάμο: μια μαθητική το 1903 από μαθητές του Πυθαγορείου Γυμνασίου με τίτλο *Ηραϊόν* και μια σατιρική το 1905 με τίτλο *Εβδομαδιαία Νέα*.¹⁹ Εκτός των εφημερίδων στην περίοδο της ηγεμονίας κυκλοφόρησαν και περιοδικές εκδόσεις: τυπώνονται κυρίως στο ηγεμονικό τυπογραφείο, αλλά και σε ιδιωτικά τυπογραφεία και έχουν τη μορφή ημερολογίων. Η *Επετηρίς της Ηγεμονίας* (1877-1899) είναι περιοδική έκδοση της διοίκησης με πολλά στατιστικά και ιστορικά στοιχεία, απαραίτητα για την κατασκευή μιας εικόνας της αυτονομίας. Τα άλλα περιοδικά φέρουν τον τίτλο *Ημερολόγιον* (*Σαμιακόν, του Αιγαίου, της Πρόοδου, Μικρασιατικόν* κ.λπ.), είναι εκδόσεις πιο φροντισμένες, με έμφαση στη λογοτε-

18. Για τα γεγονότα του 1908 βλ. Κ. Πτίνης, *Αγώνες ελευθερίας. Συμβολή στην ιστορία της Σάμου 1900-1913* (Σάμος 1983) 102-180· Γιώργος Κ. Αγγελινάρας, «Το επαναστατικό κίνημα του 1908 στη Σάμο», *Σαμιακές Μελέτες*, τ. ΣΤ' (2003-2004), εκδ. Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» (Αθήνα 2003) 113-116.

19. Για τη μαθητική εφημερίδα η πληροφορία από την αίτηση προς τον ηγεμόνα να τυπωθεί στο Ηγεμονικό Τυπογραφείο. Ήδη κατά τη μαρτυρία του γυμνασιάρχη είχε κυκλοφορήσει το 1ο φύλλο σε πολύγραφο (ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο Βουλής, φάκ. 1904). Η σατιρική εφημερίδα τυπώθηκε μάλλον σε πολύγραφο, χειρόγραφο, το 1905· έχει σωθεί ένα φύλλο (ΓΑΚ Σάμου, Αρχείο Κ. Πτίνη).

χνία και δηλώνουν, τόσο από το περιεχόμενο όσο και από τους τίτλους τους τον προσανατολισμό των συντελεστών τους και τον τρόπο με τον οποίο εντάσσεται η Σάμος στον ευρύτερο πολιτισμικό της χώρο.

Πραγματικά περιοδικές εκδόσεις που κυκλοφορούσαν κάθε χρόνο τακτικά υπήρξαν Η *Επετηρίς της Ηγεμονίας* (1877-1899) και το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* (1907-1919) της ποιήτριας Ελένης Σβορώνου. Το τελευταίο τυπωνόταν σε ιδιόκτητο τυπογραφείο της Σβορώνου.

Όταν ήδη είχε αρχίσει η σαμιακή επανάσταση του 1912, ο παλιός εκδότης και διευθυντής της *Προόδου* Ιωάννης Βακιρτζής κυκλοφόρησε την εφημερίδα *Αιγαίον*. Είναι η εφημερίδα του τέλους της ηγεμονίας, της ένωσης της Σάμου με την Ελλάδα, που επιζεί σ' όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου μέχρι το 1941.²⁰ Ο εθνικός και πατριωτικός προσανατολισμός της είναι εμφανής από την αρχή, όχι μόνο λόγω της συγκυρίας αλλά και λόγω της ιδεολογικής στάσης του Βακιρτζή, μιας στάσης που τήρησε ο εκδότης μέχρι το κλείσιμο της εφημερίδας του λίγες μέρες πριν από την ιταλική κατοχή της Σάμου.

Οι εφημερίδες της ηγεμονικής περιόδου της Σάμου εκδόθηκαν στην πλειονότητά τους από νομομαθείς με εξαίρεση τον Καρατζά, που και αυτός σπούδασε αργότερα στη Νομική, και τον Ιωάννη Βακιρτζή, που υπήρξε αυτοδίδακτος δημοσιογράφος. Λειτουργήσαν μέσα στα πλαίσια του καθεστώτος της αυτονομίας. Εξέφρασαν την τοπικότητα με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με την εποχή, και σε σχέση με την Οθωμανική αυτοκρατορία και το ελληνικό βασίλειο εντός των πλαισίων και των όρων της αυτονομίας, τους οποίους ελάχιστα υπερέβησαν. Οι τίτλοι τους έχουν συμβολικό περιεχόμενο υποδηλώνοντας τις αναζητήσεις, τους προσανατολισμούς, τις επιδιώξεις των ανθρώπων που υπηρέτησαν τον Τύπο της Σάμου, ακόμη και τις στάσεις της τοπικής κοινωνίας στα μεγάλα θέματα της εποχής της.

20. Μανώλης Σέρρης, «Αιγαίον Σάμου: Πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα. Διαδρομή μιας πεντηκοναετίας (λαογραφική μελέτη)», *Ο Τύπος στη Σάμο...*, ό.π., 111-136.

Ο ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ

ΕΙΝΑΙ ΠΡΟΦΑΝΗΣ η σημασία του Τύπου στην πρόοδο και την ευημερία ενός τόπου, στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και κατ' επέκταση στον προσανατολισμό της κοινωνίας στην οποία απευθύνεται. Ιδιαίτερα ο επαρχιακός Τύπος καλείται να παίξει έναν ακόμη ρόλο εξίσου σημαντικό με τον προηγούμενο. Να αποθησαυρίσει, δηλαδή, όλες εκείνες τις πληροφορίες που συνθέτουν το κοινωνικό, πολιτικό, οικονομικό και πολιτιστικό πρόσωπο ενός τόπου. Εκεί αποτυπώνονται οι μεγάλες και μικρές στιγμές της τοπικής κοινωνίας, οι χαρές και οι συμφορές της, οι αγωνίες και οι πόθοι της. Ακόμη εκεί απαθανατίζονται οι προσωπικότητες που διαδραμάτισαν μικρό ή μεγάλο ρόλο στα τοπικά πράγματα. Όλ' αυτά μαζί αποτελούν πρώτη ύλη ανεκτίμητης αξίας για τον ιστορικό και τον κοινωνιολόγο, που θα θελήσει να συνθέσει την ταυτότητα ενός τόπου και της κοινωνίας που τον κατοικεί.

Ο κρητικός Τύπος δεν αποτελεί εξαίρεση στις παραπάνω διαπιστώσεις. Για πάνω από 120 χρόνια ακολουθεί την πορεία της μεγαλονήσου μέσα από ταραχώδεις αλλά και ομαλές περιόδους. Καταγράφει τα γεγονότα και αποθησαυρίζει τις πληροφορίες, ψέγει ή επαινεί, στηρίζει ή αντιπολιτεύεται πολιτικές παρατάξεις και πρόσωπα, άλλοτε με νηφαλιότητα και άλλοτε με φανατισμό. Είναι έργο του ιστορικού μελετητή η συστηματική έρευνα και η κριτική προσέγγιση και τελικά η αξιολόγηση τόσο του συνόλου του κρητικού Τύπου όσο και των επιμέρους εντύπων. Δυστυχώς μέχρι σήμερα κάτι τέτοιο δεν έχει γίνει. Οι κατάλογοι που έχουν δημοσιευθεί από τον Ξενοφώντα Παγκαλιά,¹ τη Ζαχαρένια Σημανδηράκη,² τον Ελευθέριο Πλατάκη³ και τον υπογράφοντα⁴ το άρθρο αυτό δεν καλύπτουν αυτό το κενό.

1. Ξενοφώντας Παγκαλιάς, α) «Κρητικές εφημερίδες του περασμένου αιώνα», *Κρητική Εστία*, 260/261 (1980) 403-413 και 268/269 (1981) 259-263· β) «Οι εφημερίδες των Χανίων 1900-1950», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 27 (1981) 413-425 και 31 (1982) 275-294· γ) «Οι εφημερίδες του Ηρακλείου», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 36 (1983) 341-379.

2. Ζαχαρένια Σημανδηράκη, α) «Κρητικές εφημερίδες Αθηνών του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης», *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 32 (1982) 369-375· β) Κρητικός Τύπος (Συμπληρωματικά στοιχεία), *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 34 (1983) 143-153· γ) Χανιώτικες εφημερίδες μετά το 1950, *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 39 (1984) 289-297· δ) Γενικό συμπλήρωμα στον κρητικό Τύπο, *Λύκτος*, 2 (1986) 263-278.

3. Ελευθέριος Πλατάκης, «Περιοδικά και εφημερίδες του νομού Λασιθίου», *Αμάθεια*, 4 (1971) 17-32.

4. Γιάννης Παπιομούτγλου, α) «Τα κρητικά και κρητολογικά περιοδικά», *Προμηθεύς*

Η ιστορία του κρητικού Τύπου μπορεί να διαιρεθεί σε έξι περιόδους, οι οποίες έχουν σχέση με την πολιτική κατάσταση που επικρατεί κάθε φορά στο νησί: α') στην πριν από τη σύμβαση της Χαλέπας (1878) περίοδο· β') στη μετά τη σύμβαση της Χαλέπας και μέχρι την Αυτονομία· γ') στην περίοδο της Αυτονομίας (1898-1913)· δ') στην περίοδο από την Ένωση μέχρι τη γερμανική Κατοχή· ε') στην περίοδο της γερμανικής Κατοχής, και στ') στη μεταπολεμική περίοδο.

Σ' όλο αυτό το διάστημα εκδόθηκαν στην Κρήτη περίπου 500 τίτλοι εφημερίδων και 200 περιοδικών. Ο αριθμός φαντάζει εντυπωσιακός, επειδή σ' αυτόν συγκαταλέγονται όχι μόνο τα έγκυρα και σχετικά μακρόβια πολιτικά έντυπα, αλλά και οι κάθε είδους περιοδικές εκδόσεις, που είτε εκδίδονται κάτω από ειδικές συνθήκες και καλύπτουν συγκεκριμένες ανάγκες, είτε αφορούν και απευθύνονται σε συγκεκριμένες ομάδες του πληθυσμού.

Περίοδος 1830-1878

Κατά την πρώτη αυτή περίοδο δεν υπάρχει εκδοτική δραστηριότητα στο νησί, τουλάχιστον με τη μορφή που την εννοούμε και την αντιλαμβανόμαστε σήμερα. Από τα 4 έντυπα που κυκλοφόρησαν κατά την περίοδο αυτή, τα 2 είναι κρατικά και τα άλλα 2 επαναστατικά. Η πρώτη εφημερίδα εκδόθηκε το 1830 στα Χανιά από την αιγυπτιακή διοίκηση. Πρόκειται για την *Vacay Girit* (Κρητικά Γεγονότα), η οποία τυπωνόταν στην ελληνική και την τουρκική γλώσσα. Ο *Ραδάμανθυς* του Εμμ. Βυβιλάκη είναι το δεύτερο έντυπο που κυκλοφορεί στην Κρήτη. Τυπωνόταν σε φορητό τυπογραφείο, που έφερε ο Βυβιλάκης από την Αθήνα για τις ανάγκες της επανάστασης του 1841. Από το συγκεκριμένο έντυπο έχουν διασωθεί το πρώτο και το δεύτερο φύλλο, που πιθανότατα είναι και τα μόνα που εκδόθηκαν. Το επόμενο έντυπο, με τον τίτλο *Κρήτη*, εκδόθηκε το 1866, ίσως από το ίδιο φορητό τυπογραφείο, στα πλαίσια της μεγάλης Κρητικής επανάστασης. Τέλος, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του '66 και με τον ίδιο τίτλο, κυκλοφορεί και η οθωμανική διοίκηση τη δική της επίσημη εφημερίδα, της οποίας η έκδοση θα συνεχιστεί μέχρι τις παραμονές της Αυτονομίας (1896).

Περίοδος 1879-1897

Με το άρθρο 15 της σύμβασης της Χαλέπας «Επιτρέπεται η εν τη Νήσῳ σύστασις τυπογραφείων και η έκδοσις εφημερίδων, συμφώνως τοις κειμένοις Νόμοις του Κράτους». Κατά τη γνώμη μου, αυτή είναι η αφετηρία του κρητικού Τύπου. Από

ο *Πυρφόρος*, 18, 19, 20, 22 (1980) 58-67, 143-149, 228-242, 397-405· β) «Εκατό χρόνια ρεθμενιώτικων εφημερίδων (1881-1981), *Προμηθεύς ο Πυρφόρος*, 29 (1982), 165-181.

τότε εκδίδονται οι πρώτες ελεύθερες εφημερίδες, αλλά υπό ανελεύθερο καθεστώς. Μπορεί το σχήμα να φαίνεται οξύμωρο, όμως αυτή είναι η πραγματικότητα. Προκαλεί θαυμασμό στον σημερινό μελετητή η μαχητικότητα και το θάρρος των εφημεριδογράφων εκείνης της περιόδου (ιδιαίτερα της δεκαετίας του 1880) απέναντι στην οθωμανική διοίκηση, η οποία μην μπορώντας να ανεχθεί μια τέτοια στάση προχωρεί σε αλλεπάλληλες διώξεις των εφημερίδων. Οι «παύσεις» διαδέχονται η μία την άλλη, άλλοτε προσωρινές και άλλοτε οριστικές.

Κατά την περίοδο αυτή (δηλαδή 1880-1897), εκδόθηκαν συνολικά 23 τίτλοι εφημερίδων. Δώδεκα στα Χανιά, 7 στο Ηράκλειο και 4 στο Ρέθυμνο. Στον κατάλογο συμπεριλαμβάνονται και 3 τουρκικές, που εκδόθηκαν στα Χανιά. Η πρώτη εφημερίδα αυτής της περιόδου και ουσιαστικά η πρώτη εφημερίδα της Κρήτης είναι *Τα Άπτερα* του Ιωάννη Παπαδάκη, που εκδόθηκε στα Χανιά στις 3 Μαΐου 1880. Άλλα φύλλα αυτής της περιόδου, που αξίζει να αναφερθούν τόσο για τη διάρκεια όσο και για τη μαχητικότητά τους, είναι: τα *Λευκά Όρη*, η *Πατρίς* και η *Άμυνα* στα Χανιά· ο *Μίνως*, η *Εβδομάς* και *Νέα Εβδομάς* στο Ηράκλειο· και, τέλος, στο Ρέθυμνο ο *Νέος Ραδάμανθς*, το *Αρκάδιον* και η *Παρρησία*. Στην περιοχή του Λασιθίου δεν εκδόθηκε εφημερίδα κατά την περίοδο αυτή, ίσως λόγω της απουσίας μεγάλου αστικού κέντρου.

Αναφορικά με την περιοδικότητα, χαρακτηριστικό είναι ότι όλες ανεξαιρέτως ήταν εβδομαδιαίες. Ως προς τη διάρκειά τους, αυτή κυμαίνεται από ένα μέχρι οκτώ χρόνια, ενώ η μέση διάρκεια της ζωής τους δεν υπερβαίνει τα τρία χρόνια. Είναι κατά κανόνα τετρασέλιδες με τρεις στήλες και σε σχήμα 40x30 εκ. με μικρές αυξομειώσεις. Η γλώσσα τους καθαρεύουσα και μάλιστα στην πιο ακραία της μορφή. Η κυκλοφορία των εφημερίδων, τόσο της περιόδου αυτής όσο και όλων των επομένων, είναι τοπικά περιορισμένη και σπάνια ξεφεύγει από τα όρια του νομού και ακόμη σπανιότερα από τα όρια του νησιού.

Περίοδος 1898-1913

Η επόμενη περίοδος του κρητικού Τύπου είναι αυτή που συμπίπτει με την κρητική Αυτονομία, δηλαδή από το 1898 ως το 1913. Κατά την περίοδο αυτή παρατηρείται ένας πρωτοφανής –για την Κρήτη– εκδοτικός οργανισμός. Βλέπουν το φως 54 τίτλοι εφημερίδων και 35 περιοδικών. Αυτό το ξέσπασμα, ως ένα βαθμό ήταν αναμενόμενο, ύστερα από καταπίεση αιώνων. Εντούτοις το νομικό πλαίσιο που καθιερώνεται με το κρητικό Σύνταγμα του 1899 και τον σχετικό νόμο που εκδίδεται κατ' επιταγή του, δεν είναι ιδιαίτερα φιλελεύθερο. Προέβλεπε αυστηρές προϋποθέσεις και εγγυήσεις για την έκδοση εφημερίδας, καθώς επίσης και αυστηρές ποινές που έφταναν μέχρι την κατάσχεση και την ανάκληση της άδειας της εφημερίδας. Αντίθετα το καθεστώς που προέκυψε με το Σύ-

νταγμα του 1907 ήταν από τα πιο φιλελεύθερα, ακόμη και με τα σημερινά κριτήρια.

Χωροταξικά οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν αυτήν την περίοδο κατατάσσονται ως εξής: 28 στα Χανιά, 13 στο Ρέθυμνο, 12 στο Ηράκλειο και μόλις 1 στο Λασιθί (Ιεράπετρα). Ως προς το περιεχόμενο, 43 ήταν πολιτικές, 4 σατιρικές, 3 δικαστικές, 2 επαναστατικές, σχετικές με το κίνημα του Θερίσου, 1 των Νεότουρκων του Ρεθύμνου και 1 αρχαιολογικών ειδήσεων. Ως προς τη διάρκειά τους, 24 κυκλοφορούν για διάστημα μικρότερο του ενός χρόνου, 19 από ένα μέχρι πέντε χρόνια, 5 από πέντε μέχρι δέκα χρόνια, 2 από δέκα μέχρι είκοσι χρόνια και 4 για πάνω από είκοσι χρόνια. Μάλιστα σ' αυτήν την περίοδο έχουν την απαρχή τους ο *Κήρυξ* των Χανίων και η *Κρητική Επιθεώρησης* του Ρεθύμνου, που είναι οι δύο μακροβιότερες εφημερίδες της Κρήτης, αφού η πρώτη κυκλοφορεί με διακοπές από το 1901, ενώ η δεύτερη αδιάλειπτα –με εξαίρεση την Κατοχή– από το 1912. Άλλες αξιοσημείωτες εφημερίδες της περιόδου αυτής είναι: η *Νέα Έρευνα*, το *Σύνταγμα*, τα *Λευκά Όρη* και τα *Υψηλά Λευκά Όρη* στα Χανιά, η *Ίδη*, η *Νέα Εφημερίς* και η *Ελευθερία* στο Ηράκλειο και τέλος η *Αναγέννησις* και η *Κρητική Εφημερίς* στο Ρέθυμνο. Ως προς την περιοδικότητα, και στην περίοδο αυτή εξακολουθούν να κυριαρχούν οι εβδομαδιαίες, οι οποίες φτάνουν τον αριθμό 41. Όμως σιγά σιγά αρχίζουν να εμφανίζονται και οι δισεβδομαδιαίες που φτάνουν τις 7, ενώ το 1911, για πρώτη φορά, εμφανίζεται ημερήσια εφημερίδα στην Κρήτη με τη *Νέα Εφημερίδα* του Ι. Μουρέλλου στο Ηράκλειο. Ως προς το σχήμα και την έκταση δεν υπάρχουν μεγάλες διαφοροποιήσεις από τα έντυπα της προηγούμενης περιόδου. Οι στήλες αυξάνονται από τρεις σε τέσσερις, ενώ η γλώσσα που χρησιμοποιούν παραμένει η καθαρεύουσα, χωρίς όμως την ακαμψία εκείνης του 19ου αιώνα. Τα θέματα που κυριαρχούν στις εφημερίδες της Κρήτης κατά την περίοδο της κρητικής Αυτονομίας αρχικά έχουν σχέση με τη διοργάνωση του νέου κράτους, ενώ αργότερα κυριαρχεί η διαμάχη μεταξύ Βενιζελικών και αντιβενιζελικών, καθώς και το θέμα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Κατά τα τελευταία χρόνια αυτής της περιόδου –όπως είναι φυσικό– στην ειδησεογραφία πρώτη θέση κατέχουν οι Βαλκανικοί πόλεμοι, στους οποίους μετέχουν εθελοντικά πολλοί Κρήτες.

Περίοδος 1914-1941

Στα επόμενα χρόνια, με την Κρήτη ενταγμένη στον εθνικό κορμό, ο κρητικός Τύπος διέπεται από την ελληνική νομοθεσία, και σε γενικές γραμμές ακολουθεί την πορεία του υπόλοιπου ελληνικού επαρχιακού Τύπου. Στα είκοσι οχτώ χρόνια που μεσολαβούν από την Ένωση μέχρι την κατάληψη της Ελλάδας από τους Γερμανούς συμβαίνουν συγκλονιστικά γεγονότα όχι μόνο πανελληνίας, αλλά πανευρωπαϊκής και παγκόσμιας εμβέλειας. Ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος και ιδιαίτερα το

Μακεδονικό μέτωπο, ο διχασμός, η Μικρασιατική εκστρατεία και καταστροφή, το προσφυγικό, η οικονομική κρίση του '29, η δικτατορία του Μεταξά και τέλος ο ελληνοϊταλικός πόλεμος απασχολούν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, τον ελληνικό και κατά συνέπεια και τον Τύπο της Κρήτης.

Κατά την περίοδο αυτή κυκλοφορούν 117 νέοι τίτλοι που ποικίλλουν από άποψη μορφής, περιεχομένου και βαρύτητας, ενώ συνεχίζουν την πορεία τους από την προηγούμενη περίοδο 4 μακρόβιες εφημερίδες: οι χανιώτικες *Κήρυξ* και *Νέα Έρευνα*, η *Κρητική Επιθεώρηση* του Ρεθύμνου και η *Ίδη* του Ηρακλείου.

Αν δούμε πάλι τη χωροταξική κατανομή των παραπάνω εφημερίδων διαπιστώνουμε ότι 59, δηλαδή περίπου οι μισές, εκδίδονται στα Χανιά, 28 στο Ηράκλειο, 25 στο Ρέθυμνο και 9 στο Λασιθί.

Ως προς το περιεχόμενο τους, κυριαρχούν, όπως είναι φυσικό, οι πολιτικές, που φτάνουν τον αριθμό 95. Σ' αυτές περιλαμβάνονται και 4, οι οποίες αποτελούν όργανα κομμάτων ή παρατάξεων. Ακολουθούν οι σατιρικές, που φτάνουν τις 12. Χωριστή ομάδα αποτελούν 10 εφημερίδες, που εκφράζουν τα συμφέροντα διαφόρων ομάδων του πληθυσμού, όπως τους εφέδρους (5), τους αγρότες (4) και τους πρόσφυγες (1). Σ' αυτήν την περίοδο ανήκουν και οι τρεις πρώτες αθλητικές εφημερίδες της Κρήτης, οι οποίες κατά περιεργο τρόπο εμφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα, οι δύο το 1930 και η τρίτη το 1931.

Ως προς τη διάρκειά τους, πέρα από τις 4 μακρόβιες που προαναφέρθηκαν, οι οποίες, πλην της *Νέας Ερεύνης*, διατρέχουν όλη την περίοδο, ο κύριος όγκος των εφημερίδων αυτής της περιόδου και συγκεκριμένα 69 απ' αυτές κυκλοφορούν για διάστημα μικρότερο του ενός χρόνου, 28 από ένα μέχρι πέντε χρόνια, 8 από πέντε μέχρι δέκα χρόνια, 5 από δέκα μέχρι είκοσι χρόνια και 7 για πάνω από είκοσι χρόνια. Από αυτές τις τελευταίες οι δύο διακόπτουν οριστικά την έκδοσή τους το 1941 με την κατάληψη της Κρήτης από τους Γερμανούς, ενώ οι υπόλοιπες 5 διακόπτουν κατά την Κατοχή και επανεκδίδονται μετά την απελευθέρωση.

Ως προς την περιοδικότητα, παρατηρείται αυτήν την περίοδο εντυπωσιακή αύξηση των ημερήσιων φύλλων, όμως οι εβδομαδιαίες εξακολουθούν να διατηρούν τα πρωτεία. Συγκεκριμένα έχουμε 53 εβδομαδιαίες, 41 ημερήσιες, 8 δισεβδομαδιαίες και 2 δεκαπενθήμερες. Υπάρχουν και 12 που εκδίδονται άτακτα και δεν εμπίπτουν σε καμιά από τις παραπάνω κατηγορίες.

Ως προς τη γλώσσα, η καθαρεύουσα καλά κρατεί και αυτήν την περίοδο. Φωτεινή εξαίρεση η *Δημοκρατία* του Νίκου Ανδρουλιδάκη, που γράφεται στη δημοτική και εκδίδεται στο Ρέθυμνο από το 1922 ως το 1932. Άλλα φύλλα αυτής της περιόδου που αξίζει να μνημονευθούν είναι: στα Χανιά, η *Αλήθεια*, η *Έρευνα*, ο *Κήρυκας*, ο *Εσπερινός Ταχυδρόμος*, ο *Παρατηρητής* και το *Βήμα του Λαού* στο Ηράκλειο, η *Ανόρθωσις*, η *Νέα Γενεά*, η *Ελευθέρα Σκέψις* και η *Δράσις* στο Ρέθυμνο η *Κρητική Επιθεώρησις*, το *Βήμα* και ο *Τύπος*, και στον Άγιο Νικόλαο η

Ανατολή. Την ίδια περίοδο κυκλοφορούν στην Κρήτη 45 τίτλοι περιοδικών με περιεχόμενο που ποικίλλει.

Περίοδος 1941-1945

Κατά την περίοδο της Κατοχής εκδίδονται συνολικά περί τα 50 έντυπα. Από αυτά, 41, δηλαδή η συντριπτική πλειονότητα, κυκλοφορούν παράνομα. Πέντε εκδίδονται από τις δυνάμεις Κατοχής και 4 κυκλοφορούν με την άδεια ή την ανοχή των κατακτητών. Το μεγαλύτερο μέρος των αντιστασιακών φύλλων (27 τον αριθμό) εντοπίζεται στην περιοχή των Χανίων, φαινόμενο που, ως ένα βαθμό, εξηγείται από το γεγονός ότι η Κατοχή σε μέρος του νομού Χανίων παρατάθηκε για περίπου οκτώ μήνες σε σχέση με τις υπόλοιπες περιοχές της Κρήτης. Επίσης αξιόλογη δραστηριότητα παρατηρείται στην περιοχή Λασιθίου, όπου έχουν επισημανθεί 8 αντιστασιακά έντυπα, ενώ στην περιοχή Ρεθύμνου και Ηρακλείου έχουν επισημανθεί 4 και 2 αντίστοιχα. Οι παραπάνω αριθμοί στηρίζονται στη σχετική βιβλιογραφία και είναι οπωσδήποτε σχετικοί, αφού λόγω των ειδικών συνθηκών, κάτω από τις οποίες εκδίδονταν και κυκλοφορούσαν, αρκετά απ' αυτά δεν διασώθηκαν ή λανθάνουν. Τυπώνονταν σε μονόφυλλα μικρού σχήματος, συνήθως σε πολύγραφο, αλλά μερικά –κυρίως τα δελτία ειδήσεων– κυκλοφορούσαν και σε χειρόγραφη μορφή.

Περίοδος 1945-1980

Η περίοδος αυτή είναι η πλουσιότερη σε υλικό, γεγονός φυσικό και αναμενόμενο, αφού και οι οικονομικές συνθήκες βελτιώνονται σταδιακά και η εκτυπωτική τεχνολογία εξελίσσεται πιο γρήγορα. Συγκεκριμένα, κατά την περίοδο αυτή, επισημάνθηκαν περίπου 200 τίτλοι εφημερίδων και 90 περιοδικών. Βέβαια και πάλι υπερτερούν τα θνησιγενή έντυπα, αφού από τους 200 τίτλους εφημερίδων οι 105 δεν συμπληρώνουν ένα έτος κυκλοφορίας.

Η χωροταξική κατανομή των εφημερίδων αυτήν την περίοδο έχει το ακόλουθο σχήμα: 79 εκδίδονται στα Χανιά, 70 στο Ηράκλειο, 26 στο Ρέθυμνο και 25 στο Λασιθί.

Ως προς την περιοδικότητα, έχουμε 35 ημερήσιες, 6 δισεβδομαδιαίες, 84 εβδομαδιαίες, 9 δεκαπενθήμερες και 15 μηνιαίες.

Ως προς το περιεχόμενό τους, οι πολιτικές, στις οποίες περιλαμβάνονται και τα κομματικά και τα προεκλογικά έντυπα, φτάνουν τον αριθμό 125. Ακολουθούν οι μαθητικές, που φτάνουν τις 22 και έπονται 19, που εκφράζουν τα συμφέροντα διαφόρων ομάδων του πληθυσμού, 17 σατιρικές, 9 αθλητικές και 11 που δεν εμπίπτουν σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες.

Αν θελήσουμε να κάνουμε μια χρονολογική κατάταξη του υλικού αυτής της περιόδου, διαπιστώνουμε ότι, αμέσως μετά την απελευθέρωση η Κρήτη κατακλύζεται από δεκάδες έντυπα που στην πλειονότητά τους είναι όργανα κομμάτων ή παρατάξεων, γεγονός που βρίσκει τη δικαιολόγησή του στο πολιτικά οξυμένο κλίμα της εποχής. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι μόνο κατά το 1945 και τους τρεις τελευταίους μήνες του 1944 βλέπουν το φως 50 τίτλοι εφημερίδων! Ενώ από το 1946 μέχρι το 1950 αυτοί περιορίζονται στους 27. Εκτός όμως από τα έντυπα που κυκλοφορούν για πρώτη φορά, επανακυκλοφορούν και έντυπα που είχαν διακόψει κατά τη διάρκεια της Κατοχής: η *Έρευνα*, ο *Κήρυκας*, η *Εθνική Φωνή* και το *Βήμα του Λαού* στα Χανιά· η *Κρητική Επιθεώρησης* και το *Βήμα* στο Ρέθυμνο, η *Δράσις* στο Ηράκλειο και η *Ανατολή* στον Άγιο Νικόλαο. Σ' αυτά τα μετακατοχικά χρόνια έχουν την αφετηρία τους και δύο μεγάλες εφημερίδες του Ηρακλείου που κυκλοφορούν μέχρι σήμερα: η *Πατρίς* που ξεκινά το 1946 και η *Μεσόγειος* το 1950.

Η δεκαετία του '50 μας δίνει 19 τίτλους, ενώ αυτή του '60 33, από τους οποίους οι 11, που ανήκουν στη δικτατορική περίοδο, είναι κυρίως κυβερνητικές προπαγανδιστικές εκδόσεις και μαθητικά έντυπα. Στα χρόνια της δικτατορίας διακόπτονται την έκδοσή τους σημαντικές εφημερίδες της Κρήτης, όπως ο *Κήρυκας*, η *Αλήθεια* και ο *Παρατηρητής* στα Χανιά, τα *Ρεθεμνιώτικα Νέα* στο Ρέθυμνο και η *Αλλαγή* στο Ηράκλειο. Όλες θα ξανακυκλοφορήσουν μετά την κατάρρευση του δικτατορικού καθεστώτος. Τέλος, κατά τη δεκαετία του '70 έχουμε περίπου 40 τίτλους από τους οποίους οι 5 ανήκουν στη δικτατορική περίοδο. Οι σημαντικότεροι νέοι τίτλοι της δεκαετίας αυτής είναι τα *Χανιώτικα Νέα* και η *Χανιώτικη Ελευθεροτυπία*.

Η σύντομη αυτή παρουσίαση σταματά στο έτος 1980, όχι γιατί πρόκειται για κάποιο έτος ορόσημο, αλλά επειδή τα στοιχεία που είχα στη διάθεσή μου φτάνουν μέχρι εκεί. Ίσως κάποιος νεότερος ερευνητής παρακινηθεί από την ανακοίνωση αυτή και επεκτείνει την έρευνα μέχρι το σήμερα.

Δημήτρης Θρασυβούλου

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ.
ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΙΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΩΝ ΣΑΜΙΑΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΟΙ ΣΑΜΙΩΤΙΚΟΙ ΤΟΠΙΚΟΙ σύλλογοι της Αθήνας¹ δημιουργήθηκαν στις δεκαετίες του '70 και του '80 και αποτελούν έκφραση δύο κυρίως ιστορικών δεδομένων. Πρώτα είναι η ιδεολογική –και όχι μόνο– έκφραση του τελευταίου ρεύματος της εσωτερικής μετανάστευσης που παρατηρήθηκε μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο στην Ελλάδα και κατά δεύτερον υπακούουν στη γενικότερη τάση της μεταπολιτευτικής εποχής για δημιουργία συλλόγων, μια τάση που κορυφώθηκε στη δεκαετία του '80 και σήμερα έχει σαφώς ατονήσει.² Στο καταστατικό των περισσότερων συλλόγων ορίζεται ως βασικός τους στόχος η έκδοση εφημερίδας, ως ένα από τα μέσα για την επίτευξη των σκοπών του συλλόγου,³ με κυρίαρχο στόχο αυτόν της επικοινωνίας όλων των χωριανών μεταξύ τους. Η πρώτη τέτοια εφημερίδα εκδίδεται το 1977 στην Αθήνα από τον σύλλογο Καλλιθιωτών Σάμου⁴ και μέχρι σήμερα έχουν εμφανισθεί εννέα παρόμοια παραδείγματα.⁵ Εκδίδονται συνήθως σε μηνιαία βάση και χαρακτηρίζονται από μικρό αριθμό σελίδων.

Στο πρώτο φύλλο όλων των εφημερίδων αυτής της κατηγορίας δημοσιεύεται ένα άρθρο που υπογράφει η συντακτική επιτροπή ή ο υπεύθυνος έκδοσης και αποτελεί ουσιαστικά τον καταστατικό χάρτη της κάθε εφημερίδας. Η ομοιότητα των

1. Πρόκειται για συλλόγους συγκεκριμένων χωριών της Σάμου με πρώτο τον σύλλογο Καλλιθιωτών Σάμου που ιδρύθηκε το 1977. Ως πρώτο σαμιακό σωματείο μεταναστών πρέπει να αναφέρουμε την «Ένωσιν των Σαμίων της Αθήνας» (1925) που μετονομάστηκε αργότερα «Αδελφότητα Σαμίων». Στόχος του ήταν να συνενώσει όλους τους σαμιώτες μετανάστες, ανεξάρτητα από την κοινότητα καταγωγής τους.

2. Για τους συλλόγους μεταναστών στην Αθήνα βλ. Margaret Kenna, «Institutional and Transformational Migration and the Politics of Community. Greek Internal Migrants and their Migrant's Association in Athens», *European Journal of Sociology*, XXIV (1983) 263-287.

3. Π.χ. «... Στην Ιδρυτική πράξη του Συλλόγου μας προβλέπεται η έκδοση εφημερίδας σαν ένα από τα μέσα για την επίτευξη των σκοπών του...», εφ. *Η Φωνή των Καρλοβασιτών*, φ. 1 (Απρίλιος 1993).

4. Για μια λαογραφική ανάγνωση της εφημερίδας βλ. Μ. Γ. Βαρβούνης, «Πολιτισμική ταυτότητα και τοπικός τύπος. Η περίπτωση μιας σαμιακής εφημερίδας», στο: *Αξονες και προϋποθέσεις για μια διεπιστημονική έρευνα. Πρακτικά συνεδρίου*, Πνευματικό Ίδρυμα Σάμου «Νικόλαος Δημητρίου» (Αθήνα 1995) 91-107.

5. Βλ. Παράρτημα Α'.

κειμένων αυτών, αλλά κυρίως η θεματολογία των εφημερίδων και η κοινή ιδεολογία που τις χαρακτηρίζει, μας επιτρέπει να τις εντάξουμε σ' ένα κοινό πλαίσιο και να τις αντιμετωπίσουμε εντέλει ως έκφραση ενός και του αυτού ιστορικού γεγονότος, που εντοπίζεται εκείνη την εποχή όχι μόνο στη Σάμο αλλά και στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο, με φορά από το κέντρο προς την περιφέρεια.

Τα θέματα των εφημερίδων αυτών έχουν αυστηρά τοπικό χαρακτήρα. Η κοινότητα καταγωγής αποτελεί κεντρικό σημείο αναφοράς. Κυριαρχούν άρθρα με θέματα από την παραδοσιακή ζωή στο χωριό, γραμμένα συνήθως από ερασιτέχνες λαογράφους ή ιστορικούς, ενώ συστηματικά δημοσιεύονται παλιές οικογενειακές φωτογραφίες και άλλες με θέματα από την κοινωνική ζωή στην προπολεμική κοινότητα.⁶ Συστηματικά επίσης προβάλλεται η ζωή επιφανών μελών της κοινότητας που έζησαν στο παρελθόν ή ζουν ακόμη και «τιμούν την πατρίδα τους», δίπλα στις στήλες με τα δημογραφικά και τις νεκρολογίες. Αναφορές στα προβλήματα της σύγχρονης Σάμου συναντάμε μετά τα καλοκαιρινά ταξίδια των συντακτών προς το νησί, ενώ απουσιάζουν εντελώς οι οποιοσδήποτε αναφορές ή άρθρα σχετικά με τον τόπο ζωής και δράσης των ανθρώπων που τις εκδίδουν. Απαραίτητο θέμα των εφημερίδων αυτών αποτελούν και οι δραστηριότητες των συλλόγων στην Αθήνα, στις οποίες κυριαρχεί ο ετήσιος χορός καθώς και η ετήσια εκδρομή των μελών του.

Κύριο χαρακτηριστικό των εισαγωγικών κειμένων αλλά και των υπόλοιπων άρθρων όλων των εφημερίδων αυτής της κατηγορίας είναι η έκκληση για ενότητα και επικοινωνία με όλα τα μέλη της κοινότητας, η οποία κοινότητα, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί το σημείο αναφοράς και το κεντρικό στοιχείο αυτοπροσδιορισμού των εφημερίδων αυτών.

Σύμφωνα με τη λογική των εφημερίδων, οι σύγχρονες συνθήκες ζωής, όπως διαμορφώθηκαν μετά την μετανάστευση, κατήγγησαν ένα βασικό στοιχείο της παλιάς ζωής, το στοιχείο της επικοινωνίας, το οποίο ουσιαστικά έθετε τις βάσεις για την ύπαρξη της τοπικής κοινότητας. Η δημιουργία του συλλόγου στην Αθήνα υπόσχεται ότι με τις δραστηριότητές του θα επανασυνδέσει τα μέλη της κοινότητας και θα συμβάλει καθοριστικά στον τομέα της ενότητας και της επικοινωνίας, όπως δηλώνεται ευθέως σε όλα τα καταστατικά.

Στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του συλλόγου η δημιουργία εφημερίδας θεωρείται ως δυναμική φάση της ιστορίας του, γιατί το εν λόγω μέσο αξιολογείται ως το πλέον πρόσφορο για την επίτευξη του κυρίαρχου σκοπού, που είναι βεβαίως η επικοινωνία. Η εφημερίδα –ως η φωνή του συλλόγου– υπάρχει κυρίως για τη διευκόλυνση του επικοινωνιακού στόχου. Από τους εκδότες των φύλλων δηλώνεται

6. Για το ρόλο της φωτογραφίας στην κατασκευή της μνήμης βλ. τις εξαιρετικές παρατηρήσεις του Ζακ Λε Γκοφ και του Πιέρ Μπουρντιέ στο: Ζακ Λε Γκοφ, *Ιστορία και μνήμη, μετάφραση Γ. Κουμπουρλής, Νεφέλη (Αθήνα 1998)* 133.

Τα Λεκκάτικα

ΕΣΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΛΕΚΚΑΤΩΝ ΑΘΗΝΑΣ
"ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ"

ΕΤΟΣ 2

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1999

ΑΡ. ΦΥΛ. 3

ΤΑ ΚΟΝΤΑΪΙΚΑ

ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΟΝΤΙΩΤΩΝ ΣΑΜΟΥ

ΓΡΑΦΕΙΑ ΚΛΕΙΣΘΕΝΟΥΣ 7 - ΑΘΗΝΑ 105 52 - ΤΗΛ. - FAX: 5241.254 - ΑΡΙΘΜΟΣ ΦΥΛΑΔΥ 55 - ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΣ - ΜΑΡΤΙΟΣ 2002 - ΤΡΙΜΗΝΗ ΕΚΔΟΣΗ - e-mail: kontas@csai.gr

Η ΑΝΑΣΤΑΣΗ
Αστέριευτη πηγή διδαχής

ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΤΟΤΟ ΠΛΗΘΟΣ ΜΑΣ
Η ΤΑΚΤΙΚΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ

Πύργος

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΕΘΝΟΠΑΝΤΑΧΟΥΡΓΩΝ ΠΙΤΤΕΙΑΣ ΣΑΜΟΥ - ΒΕΡΑΝΣΕΡΟΥ 16 - 104 32 ΑΘΗΝΑ

13 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2002
Αρ. Φύλλου 167

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ
ΑΘΗΝΑΣ

ΕΛΛΑΣ

**ΠΡΟΣΤΑΤΕΨΤΕ
ΤΑ ΔΑΣΗ ΜΑΣ**

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ
Α.Τ. ΠΡΩΤΗ

ΕΛΛΑΣ

Πανεπιστήμιο Αιγαίου
Τμήμα Μαθηματικής
Κοινωνικής
Πρώην Διεύθυνση
Επιστημονική Σχολή Σάμου

Η ΦΩΝΗ ΤΩΝ ΚΑΡΛΟΒΑΣΙΤΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΚΑΡΛΟΒΑΣΙΤΩΝ ΑΤΤΙΚΗΣ ΓΡΑΦΕΙΑ ΣΥΛΛΟΓΟΥ: ΦΙΛΙΠΠΟΣ 53, 4ος όροφος, ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ 165 25 - ΤΗΛ. / FAX: 4123.081
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1993 • ΙΔΡΥΤΗΣ: ΝΙΚΟΣ ΚΟΥΤΣΟΣ • ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β • ΑΡ. ΦΥΛΑΔΥ 37 • ΙΟΥΝΙΟΣ 2001 • ΣΥΝΤΑΞΕΤΑΙ ΑΠΘ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ευθέως και με κάθε ευκαιρία ότι η επικοινωνία αποτελεί τον κυρίαρχο στόχο της έντυπης δραστηριότητας του συλλόγου.⁷ Στο βωμό της επικοινωνίας καταργείται ακόμη και η γλώσσα, ως βασικό στοιχείο ταυτότητας, και στην περίπτωση του χωριού Λέκκα, το οποίο χαρακτηρίζεται από έντονη εξωτερική μετανάστευση, κυρίως προς τις Ηνωμένες Πολιτείες, η εφημερίδα *Τα Λεκκάτικα* κυκλοφορεί με δύο επιπλέον σελίδες στην αγγλική γλώσσα.

Στα περισσότερα εισαγωγικά σημειώματα, η κομματικοποίηση εξοβελίζεται με κατηγορηματικό τρόπο, ως στοιχείο που επιφέρει τη διαίρεση και αναιρεί ουσιαστικά την ενότητα και την επικοινωνία.⁸ Σ' αυτή τη βάση ο πολιτικός σχολιασμός συνδυάζεται με τον κομματισμό, γι' αυτό είτε αποφεύγεται είτε απουσιάζει εντελώς.⁹

Το υλικό που προσφέρουν οι εφημερίδες μάς επιτρέπει λοιπόν να συμπεράνουμε ότι με τα σύγχρονα δεδομένα ο σύλλογος έρχεται να υποκαταστήσει την απωλεσμένη κοινότητα του παρελθόντος. Οι εκκλήσεις για συσπείρωση και στήριξη των δραστηριοτήτων του συλλόγου αντανακλούν τον πόθο για μια ουτοπική-κυριολεκτικά-ανακατασκευή της κοινότητας του χωριού στο σήμερα. Η προφορικότητα-βασικό στοιχείο της παραδοσιακής κοινότητας-θα αντικατασταθεί πλέον από τον γραπτό λόγο της εφημερίδας, ο οποίος έχει τη δυνατότητα να ξεπερνά τα τοπικά όρια, να ενώνει ανθρώπους που βρίσκονται στα άκρα του κόσμου και να καθορίζει έτσι τα συμβολικά υπερ-όρια μιας φαντασιακής ανά τον κόσμο υπερ-κοινότητας.¹⁰

Ως μέλη της υπερ-κοινότητας αυτής θεωρούνται όλοι οι αναγνώστες της εφημερίδας.¹¹ Η κοινότητα λοιπόν, πέρα από γεωγραφικούς περιορισμούς, η κοινότη-

7. Π.χ. «... Μοναδικός στόχος για τον οποίο θα αγωνιστεί με όλες της τις δυνάμεις [η εφημερίδα], θα είναι η επικοινωνία μεταξύ των μελών της, η συσπείρωση γύρω από κοινές θέσεις, η βοήθεια συγχωριανών και φίλων, η ανάπτυξη και προώθηση πολιτιστικών, πνευματικών και λαογραφικών εκδηλώσεων με σκοπό τη διατήρηση της εθνικής μας παράδοσης... Η εφημερίδα αυτή, όχι μόνο θα αποτελέσει τον ομφάλιο λώρο που θα συνδέσει τους Αμπελιώτες της διασποράς με το χωριό, αλλά θα έχει άποψη...», εφ. *Άμπελος*, φ. 1 (Ιούνιος 1997).

8. Π.χ. «Αγαπητέ Συγχωριανέ, [...] Μάθε και κάτι άλλο που είναι πολύ σημαντικό: ο Σύλλογος δεν κομματίζεται, δεν ανήκει σε πράσινους, σε κόκκινους, σε γαλάζιους...», εφ. *Τα Κοινοταίγια*, φ. 14 (Απρίλης 1991).

9. Π.χ. «... Στην εφημερίδα αυτή δεν έχει θέση η πολιτική, η μικροπολιτική ίσως, φαινόμενα της εποχής μας που εκφυλίζουν και εκμαυλίζουν συνειδήσεις, διχάζουν κοινωνίες και ανθρώπινες σχέσεις και καθιστούν αδύνατη την ανθρώπινη επικοινωνία...», εφ. *Άμπελος*, φ. 1 (Ιούνιος 1997).

10. Anthony P. Cohen, *The Symbolic Construction of Community*, Ellis Horwood Limited and Tavistock Publications (London 1985).

11. Π.χ. «... Η εφημερίδα μας θα είναι ο κοινός τόπος τακτικής ανά μήνα πνευματικής συναντήσεως και μέσον επικοινωνίας όλων των Καρλοβασιτών που αποτελούμε την καρλοβασίτικη κοινότητα σε οποιοδήποτε τόπο κι αν ζούμε, είτε ο τόπος αυτός είναι η γενέτειρά μας, το Καρλόβασι, είτε η Αττική ή όπου αλλού όπου γης...», εφ. *Η Φωνή των Καρλοβασιτών*, φ. 1 (Απρίλιος 1993).

τα ως ου-τοπία είναι η πρόταση των τοπικών εφημερίδων της Αθήνας προς τους αναγνώστες τους και με τον τρόπο αυτό συμβάλλουν ουσιαστικά στην ανθρωπολογία του όρου.¹²

Βασικό υλικό για την άντληση συμβόλων, που θα υλοποιήσουν και θα ανασυστήσουν την υπερ-κοινότητα αυτή, προσφέρει το σχήμα «κοινή καταγωγή» και η αναφορά στην τοπική κοινότητα μέσα από τη σχέση παρελθόν - παρόν. Το παρελθόν κατασκευάζεται από σημασίες, που όλες συγκλίνουν στις έννοιες ενότητα - ασφάλεια - γαλήνη, έννοιες που αναζητά ο μετανάστης στον τόπο όπου ζει: η παλιά οικογένεια και οι οικογενειακές σχέσεις, η εκκλησία του χωριού,¹³ η γειτονιά και οι κοινωνικές εκδηλώσεις (ήθη - έθιμα) της παραδοσιακής κατά κύριο λόγο κοινότητας.

Από τις συμβολικές κατασκευές παρελθόν - παρόν απουσιάζουν αναφορές που αμαυρώνουν την εικόνα της («ιδανικής») κοινότητας, όπως ταξικές συγκρούσεις, ζητήματα απόκλισης ή άλλα θέματα που ενδέχεται να δυσχερατήσουν κάποιες κοινωνικές ομάδες του χωριού και να διαρρήξουν έτσι το κυρίαρχο αίτημα της ενότητας.¹⁴

Ως κυρίαρχο όργανο ανακατασκευής της κοινότητας του παρελθόντος επιστρατεύεται η νοσταλγική μνήμη, η οποία αποτελεί κοινωνική έκφραση και συναρτάται άμεσα από τις ανάγκες του παρόντος.¹⁵ Συγχρόνως δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι τα συχνότατα άρθρα με αναφορές στην ιστορία του χωριού αλλά και της

12. Στο τελευταίο φύλλο της εφημερίδας *Πύργος* (φ. 162, Μάρτ. 2002) δημοσιεύεται άρθρο με τίτλο «Γράμμα από τον Παράδεισο». Ο συγγραφέας του άρθρου, χαριτολογώντας, αναφέρει ότι κάποιος χωριανός που πέθανε πρόσφατα τού έστειλε γράμμα για να του πει τα μεταθανάτια νέα του. Του γράφει, λοιπόν, ότι μόλις πέθανε, βρέθηκε στον Παράδεισο κι εκεί τον περίμεναν όλοι οι νεκροί συγχωριανοί τους, οι οποίοι τον υποδέχτηκαν με την εξής στιχομυθία: «... Λαβαίνουμε και την εφημερίδα *Πύργος*. Έτσι μάθαμε ότι έρχεσαι και μαζευτήκαμε να σε καλωσορίσουμε...». Το ευτράπελο του ύφους επιτρέπει στον αφηγητή να εκφράσει και μιαν άλλη, πέρα από την υπέρ-τοπική, διάσταση της κοινότητας, την υπέρ-χρονική διάσταση.

13. Χαρακτηριστική η περίπτωση της εφημερίδας του Συλλόγου Σκουραιωτών Σάμου, που επιγράφεται «Άγιος Γεώργιος», χρησιμοποιώντας ως σύμβολο το όνομα του αγίου που τιμάται στην ενορία του χωριού.

14. «... Εδώ θα θέλαμε να κάνουμε γνωστό σε όλους τους συγχωριανούς μας, ότι η εφημερίδα μας θα είναι ανοιχτή σε όποιον θα ήθελε να του δημοσιεύσουμε κάποιο κείμενο. Διατηρούμε όμως το δικαίωμα της απόρριψης ή της περικοπής αποσπασμάτων που θα δημιουργούσαν προβλήματα ήθους, πολιτικής διαμάχης ή προσβολής προσώπων, θρησκείας, τιμής ή προσβολής της πατρίδας μας...», εφημ. *Τα Λεκατικά*, φ. 1 (Ιαν.-Ιούν. 1998).

15. «... Κατά κάποιον τρόπο, η διανοητικά κατασκευασμένη μνήμη ή η μνήμη που ονειροπολεί μας βοηθάει να δραπετεύσουμε από την κοινωνία... Κάποιος μπορεί να δραπετεύσει από μία κοινωνία μόνο αν της αντιπαραθέσει μιαν άλλη κοινωνία...», Maurice Halbwachs, *On Collective Memory*, The University of Chicago Press (Chicago and London) 49. Επίσης βλ. D. Lowenthal, «Nostalgia tells it like it wasn't», στο: Ch. Shaw and M. Chase (ed.), *The Imagined Past. History and Nostalgia* (Manchester 1989).

Σάμου γενικότερα λειτουργούν στην ουσία ως τεχνικές δημιουργίας ή και διαχείρισης της μνήμης.¹⁶ Τελικά η εφημερίδα φιλοδοξεί να γίνει η μνήμη της κοινότητας.¹⁷ Το παρόν της κοινότητας αντιμετωπίζεται θετικά στο βαθμό που αναπαράγει και αναβιώνει δραστηριότητες του παρελθόντος¹⁸ ή νοείται ως ο χώρος στον οποίο ο τοπικός σύλλογος της Αθήνας μπορεί να παρέμβει και να τον βελτιώσει.¹⁹ Οι αντιλήψεις αυτές συμβάλλουν στη συγκρότηση της συλλογικής ταυτότητας πρώτα των μεταναστών και στη συνέχεια όλων των αναγνωστών της εφημερίδας.

Αν δεχτούμε ότι «...η μετανάστευση είναι μια μακρόχρονη διαδικασία διαπραγμάτευσης της έννοιας της ταυτότητας, της διαφοράς ακόμα και του δικαιώματος του μετανάστη να υπάρχει πλήρως και να δημιουργεί σ' ένα καινούριο πλαίσιο...»,²⁰ τότε θα συμφωνήσουμε ότι το ερώτημα της ταυτότητας αποτελεί θεμελιώδες ερώτημα για τους ανθρώπους που αλλάζουν τον τόπο και τον τρόπο της ζωής τους.²¹

Οι εφημερίδες, που παρουσιάζουμε, ουσιαστικά ανακαλούν στη συνείδηση των αναγνωστών τους ένα μέρος της κοινότητας, την κοινότητα της παιδικής τους ηλικίας, όπου «κυριαρχεί» η ομόνοια μεταξύ των μελών, τονίζεται η αρμονικότητα των κοινωνικών σχέσεων και κυρίως περιγράφεται ως ο χώρος που αναιρεί τις αντιθέσεις του κοινωνικού ανταγωνισμού και της αστικοποίησης.²² Με άλλα λόγια, από την πραγματική κοινότητα του παρελθόντος και του παρόντος, οι σύλλογοι των μεταναστών επιστρατεύουν μια συγκεκριμένη ομάδα συμβόλων, τα οποία

16. Ρίκα Μπενβενίστε, «Μνήμη και ιστοριογραφία», στο: Ρ. Μπενβενίστε - Θ. Παραδέλης (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις* (Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1999) και ιδιαίτερα 19-24.

17. Χαρακτηριστικός ο τίτλος *Οι Ρίζες* της εφημερίδας του Συλλόγου των απανταχού Μυτιληνών Σάμου.

18. Το πανηγύρι του χωριού αποτελεί κέντρο πολλαπλών συμβολισμών, με αποτέλεσμα να αντιμετωπίζεται ως συνώνυμο της ύπαρξης της κοινότητας. Ο ετήσιος χορός του κάθε Συλλόγου στην Αθήνα ανακαλεί στη μνήμη το πανηγύρι αυτό καθεαυτό, ενώ το καλοκαίρι η διοργάνωσή του οφείλεται σε πολλές περιπτώσεις σε κοινή προσπάθεια του τοπικού πολιτιστικού Συλλόγου και του αντίστοιχου Συλλόγου της Αθήνας.

19. Π.χ. βλ. εφ. *Πύργος*, φ. 3 (Οκτώβρ. 1987). Άρθρο με τίτλο: «Προτάσεις για την ανάπτυξη του χωριού».

20. R. Benmayor and A. Skotnes, «Some Reflections on Migration and Identity» στο: *Migration and Identity*, International Year Book of Oral History and Life Stories, τ. III, Oxford University Press (1994) 8.

21. Βλ. και Maurice Aymard, «Αποδημίες», στο: Fernand Braudel κ.ά., *Η Μεσόγειος. Άνθρωποι και πολιτιστική κληρονομιά* (Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990) 121.

22. Π.χ. «... Οι καλύτεροι, ας αναπολήσουμε στα μικρά μας χρόνια κάποιες προσωπικές εργασίες, όπως τις λέγανε, σε κοινοτικά έργα και την ανταλλαγή εργασίας, που γινόταν ανάμεσα σε φίλους και συγγενείς για το τελείωμα κάποιας καλλιέργειας ή δουλειάς στα χωράφια... Είναι έργα που μας μεταφέρουν από το παρελθόν μια αξιοθαύμαστη σύμπνοια, ενότητα και κοινή προσπάθεια. Αυτό θέλουμε να τονίσουμε και ο στόχος μας και η ευχή μας σ' αυτό θεμελιώνεται...», εφ. *Τα Λευκάτικα*, φ. 1 (Ιαν.-Ιούν. 1998).

απαντούν τη στιγμή εκείνη στα ερωτήματα και τις ανάγκες της εποχής τους. Η ανάκληση αυτών των εννοιών - συμβόλων ουσιαστικά γεννάει μια «άλλη» κοινότητα, μια κοινότητα ου-τοπική και α-χρονική, που χρησιμοποιείται πλέον συμβολικά στη διαδικασία διαντίδρασης των αναγνωστών των εφημερίδων. Έχουμε λοιπόν να κάνουμε με μια συμβολική κατασκευή, την οποία συντηρεί αλλά και ανακατασκευάζει ο λόγος των εφημερίδων, είτε αποσιωπώντας στοιχεία που δεν είναι χρήσιμα στο παρόν, είτε βγάζοντας στην επιφάνεια άλλα που παλαιότερα ήταν άχρηστα. Η συμβολικά κατασκευασμένη κοινότητα ή αλλιώς αυτή η κοινότητα των συμβόλων θα αποτελέσει καταρχήν βασικό στοιχείο ταυτότητας του μετανάστη.

Υποστηρίζουμε λοιπόν ότι οι σαμιώτικοι σύλλογοι της Αθήνας διά των εφημερίδων τους ανακατασκευάζουν συμβολικά την κοινότητα καταγωγής των μελών τους, προσφέροντάς τους υλικό για τη δημιουργία μιας συλλογικής ταυτότητας. Τους βοηθούν έτσι να απαντήσουν και να αντεπεξέλθουν στις δύσκολες συνθήκες ζωής που επικρατούν στον τόπο εγκατάστασής τους.

Είναι όμως ενδιαφέρον το γεγονός ότι οι εφημερίδες αυτές δεν διαβάζονται μόνο από τους εσωτερικούς και τους εξωτερικούς μετανάστες αλλά και από τους μόνιμους κατοίκους της κοινότητας. Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε ότι το σύστημα των συμβόλων που διακινούν οι εφημερίδες μεταφέρεται και μέσα στην πραγματική κοινότητα για να συμβάλει στην κατασκευή μιας ταυτότητας από τους ίδιους τους χωριανούς. Η ταυτότητα αυτή σε πρώτο επίπεδο χρησιμοποιείται όταν οι ντόπιοι μεταβούν στην κατάσταση του μετανάστη, όταν δηλαδή γίνουν κι οι ίδιοι μετανάστες, και σε δεύτερο επίπεδο όταν οι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού, σε εποχές έντονου κοινωνικού μετασχηματισμού, αισθάνονται να χάνουν το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο έζησαν και μεγάλωσαν, κάθε φορά που βλέπουν να απειλείται η συνέχεια της κοινότητας, όχι μόνο από εξωτερικούς παράγοντες αλλά και από διασπαστικούς εσωτερικούς παράγοντες που γεννάει ο σύγχρονος τρόπος ζωής και δράσης. Μήπως τελικά ο κοινωνικός μετασχηματισμός αποτελεί μια μετανάστευση στο χρόνο, οπότε το ζήτημα της ταυτότητας είναι κι εδώ παρόν;

Εν κατακλείδι, οι εφημερίδες των συλλόγων της Αθήνας εκφράζουν τις ιδεολογικές κατασκευές των εσωτερικών μεταναστών για τον εαυτό τους και την εποχή τους, κατασκευές που έχουν ως κέντρο την κοινότητα καταγωγής. Οι κατασκευές αυτές, που συμβάλλουν καίρια στη δημιουργία της συλλογικής ταυτότητας, αφορούν όχι μόνο τους εσωτερικούς μετανάστες αλλά και τους μετανάστες του εξωτερικού όσο και τους κατοίκους της ίδιας της κοινότητας. Υπό αυτή την άποψη, οι εφημερίδες των τοπικών συλλόγων των μεταναστών αποτελούν βασικό υλικό για τη μελέτη της συλλογικής ταυτότητας και της ιδεολογίας των ανθρωπών που τις διαβάζουν.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Α.*

ΟΙ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΩΝ ΣΑΜΙΑΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ

ΤΙΤΛΟΣ	ΤΟΠΟΣ	ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ	ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ	ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
1. Η Φωνή της Καλλιθέας Σάμου (τριμηνιαία)	Δημητράκοπουλου 49, 11741, Κουκάκι, Αθήνα	Σύλλογος των απανταχού Καλλιθεωτών Σάμου	Σύλλογος των απανταχού Καλλιθεωτών Σάμου. Διεύθυνση, επιμέλεια: Ελισάβετ Μιτζάλης	1977-2001 > Με διακοπές	ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
2. Οι Ρίζες (δμηηνιαία)	Ζήνωνος 14, 104 37, Αθήνα	Πολιτιστικός Σύλλογος των απανταχού Μυτιληνών Σάμου	Πολιτιστικός Σύλλογος των απανταχού Μυτιληνών Σάμου	1983-2001 >	Laser Press, Στρέπτ 1, τηλ. 3215281
3. Πύργος (μηνιαία)	Βερανζέρου 18, Αθήνα	Σύλλογος των απανταχού Πυργιωτών Σάμου	Διεύθυνεται από επιτροπή	1987-2001 >	Μουρούσιας Γάλλης, Κο- λοκοτρώνη 144, Πειραιάς
4. Άγιος Γεώργιος (εξαμηνιαία)	Γλάδστωνος 5, 10677, Αθήνα	Πολιτιστικός, εξορασιατικός σύλλογος των Σκουραιωτών Ο Πρόεδρος, τα Μέλη	Υπεύθυνος κατά το νόμο: Νικόλαος Κουτσός	1983-2001 >	Δ. Μουρούσιας, Κολοκοτρώνη 144, Πειραιάς
5. Η Φωνή των Καρλοβασιτών Αττικής (μηνιαία)	Φίλωνος 53, 18535, Πειραιεύς	Σύλλογος Καρλοβασιτών Αττικής «Λυκούργος Λογοθέτης»	Νικόλαος Κουτσός Νοσφά 50, Πειραιάς	1993-2001 >	Χρυσολιθ. Φοκίδος 6, Πειραιάς 0945353283
6. Άμπελος (τριμηνιαία)	Κατεψάκη 27-29, 11525, Ν. Ψυχικό	Σύλλογος των απανταχού Άμπελωτών Σάμου	Σύλλογος των απανταχού Άμπελωτών Σάμου	1997-2001 >	Πάφης Καραμήτσας Νοσφά 20 - Αθήνα
7. Τα Λεκατίκια (εξαμηνιαία)		Σύλλογος Λεκατιών Αθήνας «Άγιος Ιωάννης»	Υπεύθυνοι σύμφωνα με το νόμο: Το Διοικητικό Συμβούλιο	1998-2001 >	Π. Γενίτσαρης Ν. Πλαστήρα 256, Άγιοι Ανάργυροι
8. Σύνδεσμος Μαυρατζωτών Σάμου (εξαμηνιαία)		Σύλλογος των απανταχού Μαυρατζωτών «Ο Άγιος Γεώργιος»	Υπεύθυνος: Γ. Ροδίτης	XX-2001 >	
9. Τα Κονταίκια (τριμηνιαία)	Κλεισθένους 7 10552, Αθήνα	Σύλλογος Κοντιωτών Σάμου	Συγκέντρωση, επιμέλεια ώλης από την Υποεπιτροπή Τύπου του Συλλόγου	XX-2002 >	Δ. Ζουμπούλης Γερακού 7, Αθήνα

* Το παρόντημα αναδημοσιεύεται από φυλλάδιο των ΓΑΚ Αρχαία Σάμου. Ευχαριστούμε τον κ. Χρήστο Λένδρο και την κ. Αργέλα Χατζεμμάλη για την παραχώρησή.

Η ΚΑΛΛΙΘΕΑ ΚΑΙ Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ παρουσιάζει ενδιαφέρον, καθώς εκφράζει μια «περιφέρεια» της πρωτεύουσας, όπου ο Τύπος έλαβε σημαντική ανάπτυξη, αντι-κατοπτρίζοντας την πορεία του μικρού αθηναϊκού προαστίου που εξελίχθηκε σε προσφυγούπολη και αργότερα σε μεγαλούπολη και βιομηχανικό - βιοτεχνικό - εμπορικό κέντρο, διαθέτοντας συγχρόνως μια αξιόλογη πολιτιστική κίνηση.

Ο οικισμός της Καλλιθέας ιδρύθηκε το 1884 στο πλαίσιο της επέκτασης της Αθήνας στα τέλη του 19ου αιώνα. Κατοικήθηκε αρχικά από ορισμένα επίλεκτα μέλη της αθηναϊκής κοινωνίας (το νομικό και πολιτικό Γεώργιο Φιλάρετο, τον ιστορικό Γεώργιο Κρέμο, το μεγαλέμπορο Λάσκαρη Λασκαρίδη, το βοτανολόγο Παναγιώτη Γεννάδιο, κ.ά.), που επέλεξαν την περιοχή ως τόπο εξοχικής κατοικίας, αλλά με την πάροδο του χρόνου εγκαταστάθηκαν εκεί μονίμως. Συγχρόνως, άτομα προερχόμενα από τα μεσαία στρώματα της ελληνικής κοινωνίας κατοίκησαν στο νέο οικισμό. Προσήλθαν επίσης και πολλοί αγρότες από την ελληνική επαρχία, που εργάζονταν στα χωράφια και στα περιβόλια ή απασχολούνταν στην κτηνοτροφία, στα σφαγεία, στα λατομεία και στα ασβεστοκάμινια ή στις λίγες βιομηχανικές μονάδες που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή.¹

Στο μεσοπόλεμο η Καλλιθέα αποτέλεσε χώρο εγκατάστασης μεγάλου αριθμού προσφύγων, κυρίως από τον Πόντο, τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη.² Την ίδια εποχή εγκαταστάθηκαν στην περιοχή και εσωτερικοί μετανάστες, που συνέρεαν στην πρωτεύουσα από διάφορα μέρη της Ελλάδας.³ Έτσι, ο πληθυσμός του άλλοτε μικρού προαστίου σημείωσε κατακόρυφη αύξηση.⁴ Το 1925 απο-

1. Γρ. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Άστυ Καλλιθέας 1884-1972. Ιστορία - Λεύκωμα - Οδηγός*, εκδ. εφ. *Η Καλλιθέα* (Αθήνα 1972) 187-208· Χρ. Παπάζογλου (επιμ.), *Η Καλλιθέα του χθες και του σήμερα*, εκδ. εφ. *Έρευνα Καλλιθέας* (Αθήνα 2000) 27-69· Ε. Γεωργιτσογιάννη, *Παναγής Α. Χαροκόπος (1835-1911). Η ζωή και το έργο του*, εκδ. Νέα Σύνορα - Α. Α. Λιβάνη (Αθήνα 2000) 115-174· η ίδια, «Η κοινωνική σύνθεση», *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* («Παλιά Καλλιθέα») (13 Απρ. 2003) 12-13.

2. Γρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 33-36, 208-209. Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 107-127, 144-152· Ε. Γεωργιτσογιάννη, «Η κοινωνική σύνθεση», *ό.π.*, 13-15

3. Γρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 209· Ε. Γεωργιτσογιάννη, «Η κοινωνική σύνθεση», *ό.π.*, 13-15.

4. Ο πληθυσμός της Καλλιθέας το 1896 περιλάμβανε 139 κατοίκους, το 1907, 1.270 και το 1920 έφθασε στους 4.185, ενώ το 1928 καταγράφονται 29.659 κάτοικοι, από τους οποίους οι 15.516, δηλαδή το 52,32% του πληθυσμού, είναι πρόσφυγες (Λ. Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής. Εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, εκδ. ΠΤΙ-ΕΤΒΑ [Αθήνα 1989] 48, 60, 159).

σπάστηκε, μάλιστα, από το Δήμο Αθηναίων και αποτέλεσε κοινότητα – στη συνέχεια, το 1933, μετατράπηκε σε δήμο.⁵

Συνέπεια αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων υπήρξε η εκ βάθρων αλλαγή του κοινωνικού ιστού της Καλλιθέας.⁶ Η μεγάλη πλειονότητα των κατοίκων της αποτελείτο πλέον από αγρότες και εργάτες, που εργάζονταν στις βιοτεχνίες και βιομηχανίες της περιοχής. Ένα μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού ήταν, επίσης, έμποροι, βιοτέχνες, υπάλληλοι ή ασχολούνταν με την παροχή υπηρεσιών. Υπήρχαν όμως και επιστήμονες, βιομήχανοι, επιχειρηματίες, κτηματίες, αλλά και πολλοί διανοούμενοι και καλλιτέχνες.⁷ Οι τελευταίοι, μαζί με τους υπάρχοντες συλλόγους, συνέβαλαν στη διαμόρφωση μιας σημαντικής πολιτιστικής κίνησης στην Καλλιθέα, που για το λόγο αυτό αποκαλούνταν ως η «Μονομάρτη των Αθηνών».⁸

Μετά τον πόλεμο στην Καλλιθέα άρχισαν να λειτουργούν πολλές βιομηχανικές μονάδες. Δημιουργήθηκαν επίσης πολλά εμπορικά καταστήματα και βιοτεχνίες (ακόμη και σήμερα, παρά την επελθούσα αποβιομηχανιστή της, η πόλη έχει έντονο εμπορικό και βιοτεχνικό χαρακτήρα). Μέχρι και τη δεκαετία του '50, η Καλλιθέα διατηρούσε σε μεγάλο βαθμό τον προπολεμικό της χαρακτήρα και συνέχιζε να είναι τόπος κατοικίας διανοουμένων και καλλιτεχνών. Από το 1960 όμως άρχισε η ραγδαία ανοικοδόμηση της πόλης και η συνεχής αύξηση του πληθυσμού της,⁹ με συνέπεια την αλλοίωση της φυσιογνωμίας της.

Εντός αυτού του πλαισίου αναπτύχθηκε ο τοπικός Τύπος. Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασαν οι εφημερίδες¹⁰ συνολικά εκδόθηκαν 40 εφημερίδες, από τις οποίες οι 12 κατά το μεσοπόλεμο. Αρχικό κίνητρο της έκδοσης τοπικών εφημερίδων υπήρξε η ανεξαρτητοποίηση της Καλλιθέας από το Δήμο Αθηναίων.¹¹ Γι'

5. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 209-212· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 129-136, 167-170.

6. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 209-213· Ε. Γεωργιτσογιάννη, «Η κοινωνική σύνθεση», *ό.π.*, 13-15.

7. Ενδεικτικά αναφέρονται οι λογοτέχνες Ιωάννης Γρυπάρης, Σωτήρης Σκίπης, Έλλη Αλεξίου, Κούλης Αλέπτης, Γιάννης Χατζίνης, Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη και οι ζωγράφοι Οδυσσέας Φωκάς, Κωνσταντίνος Μαλέας, Σοφία Λασκαρίδου (Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 45-48, 109-122, 147-148, 243-4· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, σ. 42-52, 185-191, 462).

8. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 45-48· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 174-184.

9. Ενώ λίγο πριν από την έναρξη του πολέμου, το 1940, ο πληθυσμός της Καλλιθέας αριθμούσε 36.557 κατοίκους, το 1951 έφθασε στους 46.986 και το 1951-1991 στους 114.233 κατοίκους [Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, Απογραφές πληθυσμού της Ελλάδος (1940, 1951, 1991)].

10. Βλ. Παράρτημα. Καταγραφή των εφημερίδων της Καλλιθέας: Αλ. Κιτσαρά - Ν. Μαυρογεώργη, *Ο Τύπος της Καλλιθέας*, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο (Αθήνα 2000) (φοιτητική εργασία - επιβλέπουσα Ε. Γεωργιτσογιάννη). Σχετικά με τις εφημερίδες της Καλλιθέας, βλ. επίσης Θ. Αμαραντίδης, «Η ιστορία της εξέλιξης του Τύπου εν Καλλιθέα», *εφ. Καλλιθεϊκός Τύπος*, φ. 20 (20 Ιαν. 1935), Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49-51. Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 342-346.

11. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 342. Ενδεικτικό είναι το γεγο-

αυτό, όλες οι προπολεμικές εφημερίδες της υπήρξαν βραχύβια έντυπα που εκδόθηκαν για να εξυπηρετήσουν προεκλογικού χαρακτήρα σκοπιμότητες των τοπικών πολιτικών παραγόντων.¹² Τη σοβαρότερη προσπάθεια δημιουργίας τοπικού εντύπου αποτέλεσε η εφημερίδα *Καλλιθεϊκός Τύπος* του Στέλιου Νικολαΐδη, που εκδόθηκε μετά τις δημοτικές εκλογές του 1934. Ήταν εβδομαδιαία, σε κανονικό σχήμα, τετρασέλιδη, με εμφάνιση αθηναϊκής εφημερίδας. Η θεματολογία της περιλάμβανε την τοπική ειδησεογραφία, ενημέρωση επί των δημοτικών ζητημάτων, χρονογράφημα, καθώς και λογοτεχνικές και καλλιτεχνικές στήλες.¹³ Μετά τη διακοπή της κυκλοφορίας του *Καλλιθεϊκού Τύπου* το 1935, δεν εκδόθηκε κανένα τοπικό έντυπο μέχρι το 1945. Στην Καλλιθέα λειτούργησε όμως, κατά την Κατοχή (1942-1944), μέσα σε ειδικά διαμορφωμένη κρύπτη σε σπίτι, παράνομο τυπογραφείο του ΕΑΜ, όπου τυπωνόταν η εφημερίδα του *Ελεύθερη Ελλάδα*.¹⁴

Η εκδοτική δραστηριότητα επαναλήφθηκε μετά την Απελευθέρωση. Οι περισσότερες εφημερίδες της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου υπήρξαν βραχύβια φύλλα, ως επί το πλείστον προεκλογικού χαρακτήρα.¹⁵ Δημιουργήθηκαν όμως και έντυπα με προοπτική και διάρκεια. Η μακροβιότερη από τις τοπικές εφημερίδες υπήρξε η *Καλλιθέα*¹⁶ (1945-1989¹⁷) του Τριαντάφυλλου Τριανταφυλλίδη. Η θεματολογία της περιλάμβανε την τοπική ειδησεογραφία, έρευνες, ενασχόληση με τα προβλήματα του τόπου και των γειτονικών δήμων, παρακολούθηση της δράσης των πολιτικών, κοινωνικών και πολιτιστικών φορέων της Καλλιθέας, καθώς και λογοτεχνικές στήλες, με τη συνεργασία τοπικών λογοτεχνών.¹⁸ Η εφημερίδα ανήκε στο συντηρητικό χώρο.

Δεύτερη σε χρονική διάρκεια υπήρξε η, πολιτικο-λογοτεχνική, κατά τον υπό-

νόσ ότι η πρώτη εφημερίδα (*Η Καλλιθέα*) εκδόθηκε το 1928, τρία χρόνια μετά την ανακήρυξη της Καλλιθέας σε κοινότητα.

12. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49.

13. Στο ίδιο, 49-50· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 342-44.

14. Στο ίδιο, 234-238. Ε. Γεωργιτσογιάννη – Αλ. Κιτσαρά – Ν. Μαυρογεώργη, «Ένα σημαντικό για την Εθνική Αντίσταση παράνομο τυπογραφείο στην Καλλιθέα (1942-44)», *ΗΥΦΕΝ* 1(9), τ. Δ' (Χειμ. 2003) 7-11. Το τυπογραφείο αυτό σώζεται ανέπαφο έως σήμερα και στο χώρο του προβλέπεται να ανεγερθεί «Μουσείο του Τύπου της Εθνικής Αντίστασης».

15. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 50-51· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 344.

16. Η εφημερίδα ήταν αρχικά εβδομαδιαία, από το 1965 έγινε δεκαπενθήμερη (παρατηρήσεις από την εξέταση φύλλων της εφημερίδας), ενώ στη δεκαετία του 1980 έγινε μηνιαία (προφορική μαρτυρία της συζύγου του εκδότη, Νίκης Τριανταφυλλίδη).

17. Κατά τη σύζυγο του εκδότη, Νίκη Τριανταφυλλίδη, ο Τρ. Τριανταφυλλίδης εξέδιδε την εφημερίδα έως το θάνατό του (1989).

18. Παρατηρήσεις από την εξέταση φύλλων της εφημερίδας. Βλ. και Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, σ. 50-51· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, σ. 344.

τιτλό της, εφημερίδα *Τα Χρονικά της Καλλιθέας* (1946-1961)¹⁹ του δημοσιογράφου-λογοτέχνη Γιάννη Θεοδωρίδη, ομοίως του ίδιου χώρου και με ανάλογο, ως ανωτέρω, θεματολόγιο.²⁰ Η μόνη από τις παλιές μεταπολεμικές εφημερίδες που κυκλοφορεί ακόμη, και μάλιστα υπό τον ίδιο εκδότη, είναι η *Έρευνα* του Χρήστου Παπάζογλου (1959-1960, 1964-1967), που επανεκδόθηκε το 1994,²¹ εμπλουτισμένη και με θέματα ευρύτερου και πιο σύγχρονου ενδιαφέροντος.²² Γενικά, τη δεκαετία του '90 παρατηρήθηκε αναζωπύρωση της τοπικής εκδοτικής δραστηριότητας στο χώρο των εφημερίδων.

Στην Καλλιθέα έχουν εκδοθεί επίσης και ορισμένες εφημερίδες με ειδικό περιεχόμενο που αφορά είτε σε ορισμένους τομείς της ζωής της πόλης²³ είτε στον ελληνισμό της Κωνσταντινούπολης και, ευρύτερα της «καθ' ημάς Ανατολής».²⁴ Εκδόθηκαν επίσης, κατά τη μεταπολεμική περίοδο, και λίγα περιοδικά: τρεις περιοδικές εκδόσεις των μεγάλων προσφυγικών συλλόγων της πόλης²⁵ και μία του φιλολογικού-κοινωνικού συλλόγου «Παλλάδιον»,²⁶ καθώς και τρία λογοτεχνικά περιοδικά, τα δύο από τα οποία συνεχίζουν να εκδίδονται.²⁷

Σε γενικές γραμμές, η ανάπτυξη του Τύπου στην Καλλιθέα οφείλεται κυρίως: πρώτον, στον υφιστάμενο ανταγωνισμό στο πλαίσιο του τοπικού πολιτικού βίου, καθώς και στην ύπαρξη στην πόλη διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων και ιδεολογικοπολιτικών τοποθετήσεων, που, όπως ήταν επόμενο, επιζητούσαν χώρους έκφρασης και προώθησης των αιτημάτων τους, γεγονός που πρέπει να συνέβαλε, προφανώς, στην πολυμορφία στο χώρο του Τύπου· δεύτερον, στην έλευση του προσφυγικού στοιχείου (αξιοσημείωτο είναι ότι οι περισσότεροι και σημαντικότε-

19. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 50-51· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 344.

20. Παρατηρήσεις από την εξέταση φύλλων της εφημερίδας. Η εφημερίδα ήταν δεκαπενθήμερη.

21. Εφ. *Έρευνα* (Καλλιθέας), φ. 149 (28 Φεβρ. 1999).

22. Παρατηρήσεις από την εξέταση φύλλων της εφημερίδας.

23. Η *Εφημερίς της Καλλιθέας*, ασχολούμενη κυρίως με το χώρο της μόδας και των επιχειρήσεων, η *Ενημέρωση*, όργανο των επαγγελματοβιοτεχνών της Καλλιθέας, η *Πολιτιστική Έκφραση*, όργανο του Πολιτιστικού Οργανισμού του Δήμου Καλλιθέας (Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 51. Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 344-345. Βλ. και Παράρτημα).

24. Η *Επτάλοφος* («Για την πόλη, τον πολίτη, τον πολιτισμό»), *Ο Ζωγραφιώτης*, όργανο των αποφοίτων του Ζωγραφείου Λυκείου της Πόλης, και η *Ανατολή* («Για την καθ' ημάς Ανατολή και τον απανταχού ελληνισμό»). Βλ. και Παράρτημα.

25. Πρόκειται για τα: *Κωνσταντινουπολίτικα Θέματα* (Ενημερωτική Επιθεώρηση του Συλλόγου Κωνσταντινουπολιτών), *Δελτίο του Συλλόγου Ποντίων «Αργοναύται- Κομνηνοί»* και *Χρονικά του Πόντου* (διευθυντής: Ξενοφών Ακόγλου) (λαογραφικού περιεχομένου).

26. Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 158- 162.

27. Πρόκειται για τα: *Θεσσαλική Εστία* (εκδότης: Μιχάλης Σταφυλάς), *Πνευματική Ζωή* (εκδότης: Μιχάλης Σταφυλάς), *Αιολικά Γράμματα* (εκδότης: Κώστας Βαλέτας). Τα δύο τελευταία εξακολουθούν να εκδίδονται.

ροι από τους εκδότες προέρχονταν από προσφυγικές οικογένειες), με την ιδιαίτερη πολιτισμική παράδοση, αλλά και τα φλέγοντα προβλήματα που έπρεπε να λυθούν, θέματα που απασχολούσαν κατά πολύ τις τοπικές εφημερίδες.

Σημαντικό ρόλο έπαιξε και η ύπαρξη πνευματικής κίνησης στην πόλη. Το γεγονός αυτό επηρέασε τη θεματολογία των εφημερίδων με τη συχνή δημοσίευση κειμένων αναλόγου περιεχομένου,²⁸ ενώ και αρκετοί άνθρωποι των γραμμάτων που κατοικούσαν στην Καλλιθέα ασχολήθηκαν με το χώρο αυτό. Συγκεκριμένα, άλλοι διετέλεσαν συνεργάτες τοπικών εφημερίδων,²⁹ όπως, κυρίως, οι λογοτέχνες Σωτήρης Σκίπτης και Γιάννης Χατζίνης και ο δημοσιογράφος Παύλος Παλαιολόγος, ενώ άλλοι ανέλαβαν πρωτεύοντα ρόλο σ' αυτές. Πρόκειται για τον ποιητή Γιώργο Κοτζιούλα, που διετέλεσε αρχισυντάκτης μιας βραχύβιας, πολιτικού χαρακτήρα, εφημερίδας του μεσοπολέμου,³⁰ καθώς και τους δημοσιογράφους-λογοτέχνες Χρήστο Πύρπασο (Πυρπασόπουλο), εκδότη δύο ανάλογων εντύπων της εποχής αυτής,³¹ και Γιάννη Θεοδωρίδη, εκδότη της προαναφερθείσας μεταπολεμικής εφημερίδας *Τα Χρονικά της Καλλιθέας*.³²

Ας σημειωθεί, επίσης, η συμβολή του Τύπου της Καλλιθέας στη διάσωση και προβολή της τοπικής ιστορίας, με τη συχνή δημοσίευση άρθρων σχετικά με το θέμα αυτό και, κυρίως, με την καταγραφή της σε τρεις αυτοτελείς εκδόσεις,³³ που πραγματοποιήθηκε χάρη στους εκδότες τοπικών εφημερίδων Ελευθέριο Κασιάνη,³⁴ Τριαντάφυλλο Τριανταφυλλίδη και Χρήστο Παπάζογλου.

Ο Τύπος της Καλλιθέας αποτελεί λοιπόν μια αξιόλογη περίπτωση «περιφερειακού» Τύπου και για το λόγο αυτό αξίζει να συγκροτηθεί ένα ειδικό αρχείο που να συγκεντρώνει τουλάχιστον όσο υλικό δεν συγκαταλέγεται στις συλλογές της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος και της Μπενακείου Βιβλιοθήκης της Βουλής, όπου βρίσκεται ένα μέρος του εν λόγω Τύπου, ενώ ένα μεγάλο μέρος του έχει ήδη χαθεί και άλλο βρίσκεται διασκορπισμένο σε ιδιώτες.

28. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49-51. Παρατηρήσεις από την εξέταση φύλλων των εφημερίδων *Καλλιθέα*, *Χρονικά*, *Θάρρος* (Μπενάκειος Βιβλιοθήκη).

29. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49-50· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 344.

30. Πρόκειται για την εφημερίδα *Η Καλλιθέα* (Β' περίοδος, 1929) (Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49).

31. Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 49· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 344. Προφορική μαρτυρία του Χρήστου Πύρπασου. Βλ. και Παράρτημα.

32. Παρατηρήσεις από την εξέταση φύλλων της εφημερίδας.

33. Ελ. Θ. Κασιάνης, *Η Καλλιθέα. Σελίδες από την ιστορίαν της 1884-1963*, Καλλιθέα 1963· Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*· Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*

34. Εξέδωσε τα βραχύβια *Νέα της Καλλιθέας* (1958) (Τρ. Τριανταφυλλίδης, *ό.π.*, 51. Χρ. Παπάζογλου, *ό.π.*, 344).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Κατάλογος εφημερίδων της Καλλιθέας

I. Περίοδος Μεσοπολέμου

Τίτλος	Εκδότης	Χρονολογίες
1. Η Καλλιθέα	α') Κ. Λεονταρίτης β') Ιω. Σιδηρόπουλος	1928 1929
2. Ηχώ της Καλλιθέας	B. Ριζομυλιώτης	1929
3. Βήμα της Καλλιθέας	α') Κ. Καραχάλιος β') Τ. Κ. Ζιώγας γ') Θ. Αμαραντίδης	1929 1933 1934
4. Καλλιθεάτης	B. Γ. Σκόπας	;
5. Πρόοδος	α') Χρ. Πύρπασος β') Β. Βασιλόπουλος	1933; 1933
6. ;	Γιαννουλάτος- Α. Φατσέας	1934
7. Φοιξί της Καλλιθέας	Γ. Τσαμπηράς	1934
8. Φωνή της Καλλιθέας	;	1934
9. Προαστιακόν Βήμα	Χρ. Πύρπασος	1934
10. Λαός της Καλλιθέας	A. Βουρτσής	;
11. Εμπρός Καλλιθέα	;	1934
12. Καλλιθεϊκός Τύπος	α') Στ. Νικολαΐδης β') Γ. Μυλωνογιάννης	1934- Μάρτιος 1935

II. Μεταπολεμική Περίοδος

Τίτλος	Εκδότης	Χρονολογίες
1. Η Καλλιθέα	Τρ. Τριανταφυλλίδης	1945-1989
2. Τα Χρονικά της Καλλιθέας	Ιω. Θεοδωρίδης	1946-1961
3. Ηχώ της Καλλιθέας	Κ. Ροκανάς	1947
4. Καλλιθεϊκόν Βήμα	Aθ. Άτλας	;
5. Θάρρος	A. Κλειδωνόπουλος	1951-1952
6. Η Φωνή της Καλλιθέας	Π. Χ. Αλεξάκης	1953-1955
7. Αγών της Καλλιθέας	α') Δ. Παυλόπουλος β') Π. Σταυρόπουλος	1954
8. Νέα της Καλλιθέας	Ελ. Κασιάνης	1958
9. Έρευνα	Χ. Σ. Παπάζογλου	1959-60, 1964-67 (1973-83: «Οικονομοτεχνική Έρευνα»), 1994- σήμερα
10. Εφημερίς της Καλλιθέας	α') Μ. Αδαμόπουλος β') Α. Λερίκου-Μωραΐτου	1961- ;
11. Δημοκρατική Καλλιθέα	Ιω. Γάλλος	1964
12. Βήμα της Καλλιθέας	Επιτροπή	1966
13. Ενημέρωση	Στ. Λιάκος	1974-1975
14. Φωνή της Καλλιθέας	Z. Νικολακάκης	1977

15. <i>Ο Ζωγραφιώτης</i>	Σύνδεσμος των εν Ελλάδι Ζωγραφιωτών	1984 - σήμερα
16. <i>Καλλιθεάτικα και άλλα</i>	Π. Καραδούκας	1985-1986
17. <i>Νέα Καλλιθέα</i>	Β. Μπαλίκος	1987-σήμερα
18. <i>Ανατολή</i>	Ν. Ατζέμογλου	1989-σήμερα
19. <i>Επτάλοφος</i>	Μ. Βασιλειάδης	1991-2000
20. <i>Για μια καλύτερη Καλλιθέα</i>	Κ. Μπέκος	1993-1995
21. <i>Αναγνώστης</i>	Ν. Μπότσας	1994-σήμερα
22. <i>Η Φωνή της Καλλιθέας</i>	Π. Παυλίδης	1994
23. <i>Η Γνώμη της Καλλιθέας</i>	α') Λ. Κοντογεωργίου β') Α. Ανδρεατίδου	1995
24. <i>Ο ρεπόρτερ της Καλλιθέας</i>	α') Κ. Ράντος β') Α. Ράντος	1995-1997 1988-σήμερα
25. <i>Πανόραμα της Καλλιθέας</i>	Αθ. Καλπίδης	1995-1996
26. <i>Άποψη</i>	Γ. Μαργωμένος	1995
27. <i>Πολιτιστική Έκφραση</i>	Γ. Μαγγανιάς	1996-1997
28. <i>Η δική σου φωνή</i>	Μ. Φαρμάκης	1999-σήμερα

ΣΥΖΗΤΗΣΗ

ΕΥΘΥΜΙΟΣ ΩΛΑΗΣ (Δημοσιογράφος στα Τρίκαλα): Στο πλαίσιο της αναφοράς στον Τύπο της περιφέρειας θα ήθελα να αναφερθώ στις σατιρικές εφημερίδες των Τρικάλων. Εντύπωση προκαλεί στον ερευνητή του τρικαλινού Τύπου η έκδοση σατιρικών εφημερίδων από τα πρώτα κιόλας χρόνια της απελευθέρωσης της πόλης και της Θεσσαλίας ολόκληρης το 1881. Έτσι, ενώ ένα μόλις μήνα μετά την αποχώρηση των Τούρκων τα Τρίκαλα απέκτησαν την πρώτη πολιτική εφημερίδα τους, τον *Φάρο του Ολύμπου*, στις 19 Σεπτεμβρίου 1881, τρία χρόνια μετά, από τον Οκτώβριο του 1884 άρχισε να κυκλοφορεί και η πρώτη σατιρική εφημερίδα, με τον τίτλο *Ο Σατανάς*, που σχολίαζε έμμετρα τα τοπικά ελληνικά και διεθνή γεγονότα της εποχής, παίρνοντας θέση σ' όλα αυτά. Πρώτος εκδότης του *Σατανά* αναφέρεται ο Νικόλαος Φραντζής, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο, του 1916 την έκδοση ανέλαβε ο Γεώργιος Παπαθεοδώρου, απόστρατος αξιωματικός της χωροφυλακής, που υπήρξε υπεύθυνος και κατά την επανέκδοσή του στις 11 Δεκεμβρίου 1929. Στη συνέχεια τον Σεπτέμβριο 1934, στην ίδια όπως φαίνεται εφημερίδα, δόθηκε ο τίτλος *Σατανερί* με τον ίδιο περίπου λογότυπο, χωρίς όμως το σκίτσο του σατανά στον τίτλο.

Στις 11 Ιουνίου 1884 εκδίδεται επίσης η σατιρική εφημερίδα *Ψαλλίδω* με εκδότη τον Ισραηλινό Ισαάκ Μωυσή.

Χρονολογικά στη συνέχεια έχουμε: το 1889 την εφημερίδα *Διάβολος*, το 1890 την εφημερίδα *Κουνενές* και οι δύο εκδόθηκαν στο τυπογραφείο του Γεώργιου Μαρινόπουλου. Το 1911 την εφημερίδα *Τέτοιος Πάντοιος*, με εκδότη και διευθυντή τον Γεώργιο Λίτσα και τον *Μεφιστοφελή* (δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία). Το 1932 εκδόθηκε ο *Κόκκορας* και ο *Ρωμμός*, με διευθυντή τον Δημ. Παπαγιαννάκη και ο *Μάστορας* του Νάκη Νακόπουλου. Το 1934 η εφημερίδα *Τιριτόμπα*, και το 1945 το *Τρικαλινό Κουτσομπολιό* του Κίτσιου Παπά, συναδέλφου για πολλά χρόνια, καθώς και η *Τσιμπίδα* με διευθυντή τον Λάκη Κυριακού, και αυτού συναδέλφου. Την Πρωτοχρονιά του 1951 εκδίδεται ο *Φανός*, επίσης του Λάκη Κυριακού. Η πυκνότητα έκδοσης των σατιρικών εφημερίδων στα Τρίκαλα αποτελεί μέρος της μεγάλης παράδοσης στο χώρο του τρικαλινού Τύπου και ένα αξιοσημείωτο φαινόμενο προς περαιτέρω διερεύνηση.

Θα ήθελα να αναφέρω ακόμη ότι το 1896 εκδόθηκε στα Τρίκαλα η εφημερίδα *Αναγέννησις* που κυκλοφορούσε αδιάκοπα επί εβδομήντα τρία χρόνια, πριν κλείσει τον Ιούλιο του 1969, έχοντας αποκτήσει τον τίτλο της μακροβιότερης επαρχιακής εφημερίδας. Επίσης το *Θάρρος* που εκδόθηκε το 1908 και κυκλοφορούσε ως το 1954.

Θα κλείσω με μία επισήμανση. Η αναφορά της κυρίας Δρούλια κατά τη συνεδρίαση της πρώτης ημέρας για την αξιοποίηση του Τύπου και ως πηγής ιστορίας, βρίσκει την επιβεβαίωσή της στην εργασία της τρικαλινής συγγραφέως Μαρούλας Κλιάφα, η οποία, με την αποδελτίωση των τρικαλινών εφημερίδων από το 1881 και μετέπειτα συνέγραψε σε τρεις τόμους, την ιστορία των Τρικάλων και της εξέλιξης της κοινωνίας των, με τον τίτλο *Από τον Σεΰφουλάχ ως τον Τσιτσάνη* (Σεΰφουλάχ, ο τελευταίος αγάς των Τρικάλων).

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ: Θα ήθελα, πρώτα απ' όλα, να συγχαρώ τον κ. Αγγελή για την πολύ ωραία ανακοίνωσή του και απλώς για πλήροφόρησή του θα ήθελα να προθέσω μία άλλη εφημερίδα των Δωδεκανήσων, την *Κάρπαθο*, από τον Μιχαήλ Πετρίτη που ήταν τότε φοιτητής της Ιατρικής. Την γνώριζα μόνον από ιδιωτικό αρχείο και με χαρά είδα ότι και το ΕΛΙΑ έχει κάποια φύλλα. Απλώς για ενημέρωση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΤΕΛΗΣ (από το Σουφλί): Είμαι συλλέκτης. Ευχαριστώ, κυρία Δρούλια, που με καλέσατε. Συλλέκτης σε μικρογραφία του κυρίου Χαριτάτου. Απλώς θέλω να συμπληρώσω στην εξαιρετική ομιλία του κυρίου Κανδυλάκη. Εφημερίδες κυκλοφορούσαν στο Δουλάι της Αδριανούπολης από το 1890 *Ο Έβρος*, και μετέπειτα η *Τσουκνίδα* του Δαρδαλίδη, γύρω στα 1920. Στην Αλεξανδρούπολη κυκλοφορούσαν εφημερίδες από το 1924, *Ο Φάρος* του Βάου, του δικηγόρου, και στο Διδυμότειχο η *Σημαία* του Μίτκα. Στο Σουφλί, από το 1925, κυκλοφορούσε εφημερίδα, συνεπώς κυκλοφορούσαν από αρκετά νωρίς οι εφημερίδες στον Έβρο.

ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΚΑΙ ΟΜΟΓΕΝΕΙΑ

Γιούλα Κουτσοπανάγου

Η ΣΥΓΧΡΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΔΙΑΧΡΟΝΙΑ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ
ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΞΩ-ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ
ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ Η ΤΕΚΜΗΡΙΩΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΞΙΑ ΓΙΑ
ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ

Η ΠΟΛΥΕΠΙΠΕΔΗ ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ του φαινομένου της δημιουργίας ελληνικών κοινοτήτων εκτός των ορίων του εθνικού κράτους έχει οδηγήσει σε χρήση συχνά ασαφών ως προς το περιεχόμενό τους όρων, όπως διασπορά, παροικία, κοινότητα, μειονότητα, ομογένεια, μετανάστευση, αποδημία, οι οποίοι δεν έχουν τύχει, μέχρι τώρα, της απαιτούμενης θεωρητικής ανάλυσης και δεν έχει διερευνηθεί η εξέλιξη των σημασιών τους στο χρόνο. «Διασπορά» και «παροικία» είναι οι όροι που συνήθως χρησιμοποιούνται για να ορίσουν συμβατικά τις εμπορικές παροικίες του τέλους του 18ου και του 19ου αιώνα εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, δημιούργημα των ιστορικών εξελίξεων μετά την οθωμανική κατάκτηση. Στη συνέχεια η εμφάνιση εθνικισμών και η ίδρυση του ελληνικού κράτους επέφεραν μετασχηματισμούς στις διασπορικές κοινότητες και το περιεχόμενο της ελληνικής διασποράς προσδιορίζεται τώρα από τη σχέση που έχει αναπτύξει με τις «ρίζες» της και από τις μεταλλαγές της στο χρόνο.¹ Ο όρος «κοινότητες» θα προτιμηθεί από τους ερευνητές για να δηλωθούν οι εθνοπολιτισμικές κοινωνικές ομάδες, οι οποίες οργανώνονται με πόλο συσπείρωσης τη γλώσσα, τη θρησκεία, τη φυλετική καταγωγή και συνέχονται από κοινά πολιτισμικά, εθνικιστικά, και πολιτικά ιδεολογήματα. Όμως, όπως έχει επισημανθεί, δεν παρουσιάζουν ομοιογένεια και ομοιομορφία ως προς τον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας τους σε όλο το φάσμα των γεωγραφικών και χρονικών διαδρομών της ελληνικής διασποράς και μετανάστευσης, καθώς αποτελούν αντανακλάσεις του εκάστοτε κοινωνικοοικονομικού και

1. Πβ. Όλγα Κατσαρδής-Hering, «Η ελληνική διασπορά: η γεωγραφία και η τυπολογία της» στο: Σ. Ι. Ασδραχάς κ.ά. (επιμ.), *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αιώνας*, τ. Ι, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς (Αθήνα 2003) 237-247.

γεωγραφικού περιβάλλοντος της εποχής τους.² Εννοιολογικές διευκρινίσεις στη χρήση των όρων θα διευκόλυνε στη σαφήνεια του επιστημονικού λόγου γύρω από τους τρόπους προσέγγισης του μεταναστευτικού φαινομένου και της διασποράς.

Έχει διατυπωθεί από μελετητές το ερώτημα κατά πόσο, με μοναδικό κριτήριο την εκτός συνόρων δημιουργία ελληνικών κοινοτήτων, είναι δυνατόν να συμπεριληφθεί η εξέτασή τους σε ένα ενιαίο πεδίο μελέτης.³

Το μεθοδολογικό ζήτημα μιας περιοδολόγησης των εμπορικών παροικιών και της υπερπόντιας μετανάστευσης, δύο χρονικά και ποιοτικά διαφοροποιημένων φαινομένων, είναι μία από τις παραμέτρους που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη για την ιστορική διερεύνηση της ελληνικής διασποράς. Η ανομοιότητα των συνισταμένων και η μεταβλητότητα των παραγόντων που συνθέτουν το φαινόμενο επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η διασπορά δεν είναι μία ενιαία και συμπαγής οντότητα, αλλά διαφοροποιείται από τις ποικίλες ταξικές, ιδεολογικές ιεραρχήσεις, ενδοπαροικιακές κοινωνικές αντιθέσεις και άλλες ετερότητες. Συνεπώς με τη μονοδιάστατη αντιμετώπιση του χρόνου σε περιόδους ακμής και παρακμής ενός φαινομένου τόσο διαφοροποιημένου στο χώρο και το χρόνο, διακινδυνεύεται η διατύπωση λανθασμένων εκτιμήσεων.

Ένας άλλος παράγοντας, ουσιαστικός για τη θεώρηση του φαινομένου, είναι η πολυσημία της έννοιας του χώρου: γεωγραφικά εκτεταμένος, εθνοτικά πολύμορφος, πολιτισμικά μη στεγανός, χωρίς οριοθετήσεις εδαφικές, πολιτικές, πολιτισμικές που οργανώνεται σε αναφορά με κάποιο μητροπολιτικό και εθνικό κέντρο.⁴

Η ιστορική αφήγηση της χωρο-χρονικής διαδρομής της ελληνικής

2. Πβ. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο ελληνικό έθνος*, Ελληνικά Γράμματα (Αθήνα 1999) 27-28.

3. «Διασπορά και παροικίες», *Το ιστορικό βιβλίο από τη μεταπολίτευση έως σήμερα*, Έκθεση στη Στοά του Βιβλίου (29 Σεπτ.-8 Δεκ. 1999) 23.

4. Για τον θεωρητικό προβληματισμό γύρω από τα ζητήματα της έννοιας της «κοινότητας» και των μηχανισμών συγκρότησής της στο πλαίσιο διαμόρφωσης της συλλογικής εθνικής συνείδησης, βλ. Β. Anderson, *Φαντασιακές κοινότητες. Στοχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, μτφρ. Π. Χαντζαρούλα, Νεφέλη (Αθήνα 1997)· επίσης Γ. Καλογεράς (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καζαντζής, Ιστορίες της Πατρίδος μου*, Τυπωθήτω - Γιώργος Δαρδανός (Αθήνα 2001) 53-54.

διασποράς έχει οργανική συνάφεια με το πλέγμα των σχέσεων «εθνικού κέντρου»-διασποράς, σχέση σύνθετη και μεταβαλλόμενη που δεν έχει ακόμη επαρκώς αποσαφηνιστεί. Μητρόπολη του ελληνισμού, ακόμη και μετά το 1922 –θεμελιώδη τομή για την πολιτική του εθνικού κέντρου– παρέμεινε η Κωνσταντινούπολη. Η Αθήνα, ως η νέα πρωτεύουσα του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου, θα αναλάβει σταδιακά αυτόν το ρόλο για να αναδειχθεί τελικά ως το μοναδικό εθνικό κέντρο μιας ενοποιημένης Ελλάδας με σαφή εδαφικά όρια.⁵ Το όραμα της *Μεγάλης Ιδέας* όπως αναπτύχθηκε στα μέσα του 19ου αιώνα και ο αλυτρωτισμός που παρήγαγε μπορεί να εγκαταλείφθηκαν μετά το 1922, όμως η έννοια ενός διασπνοριακού ελληνισμού δεν έπαψε να υφίσταται αλλά να επανέρχεται σε περιόδους κυρίως εθνικών κρίσεων, ίσως όμως χωρίς την ίδια μέχρι εκείνη τη στιγμή δυναμική. Η ιδέα ενός οικουμενικού ελληνισμού επανήλθε με μεγαλύτερη ένταση και έλαβε μάλιστα και πολιτική υποστήριξη από το εθνικό κέντρο μετά το 1974.⁶

Η εμφάνιση του ελληνικού Τύπου προηγείται της ίδρυσης του εθνικού κράτους και είναι συνυφασμένη με την πορεία ανάπτυξης των ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς. Η ιστορική αφετηρία του εντοπίζεται στην κεντρική και δυτική Ευρώπη στο τέλος του 18ου αιώνα και εντάσσεται, αναμφίβολα, στο πλαίσιο του κινήματος του Διαφωτισμού. Είτε πρόκειται για τις διασπορικές κοινότητες στην κεντρική και δυτική Ευρώπη στο τέλος του 18ου αιώνα ή για τις μεταναστευτικές κοινότητες στον «Νέο Κόσμο» στις αρχές του 20ού αιώνα, ο Τύπος είναι φαινόμενο που προϋπέθετε την παρουσία συγκροτημένων εγγράμματων κοινωνικών ομάδων, οι οποίες μέσα σε ένα σύνολο κοινωνικών, οικονομικών και πνευματικών δραστηριοτήτων, ήταν σε θέση να ιδρύουν και να διαχειρίζονται τον έντυπο λόγο. Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους η ιστορία του Τύπου του έξω-ελλη-

5. Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος ως εθνικό κέντρο», στο: Δ. Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός – Ελληνικότητα, Εστία* (Αθήνα 1983) 143-164. Για την εκδοτική συμπεριφορά του κέντρου και της περιφέρειας, πβ. Χ. Α. Καράογλου, «Αναζητώντας την ταυτότητα των περιφερειακών λογοτεχνικών περιοδικών», στο *Ο έξω-ελληνισμός. Κωνσταντινούπολη και Σμύρνη 1800-1922*, Επιστημονικό Συμπόσιο, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Αθήνα 2000) 107-119.

6. Α. Kitroeff, «The idea of the Nation and the Diaspora», στο: C. P. Ioannides (ed.), *Greeks in English-Speaking Countries. Culture, Identity, Politics*, Aristide D. Caratzas, New Rochelle (New York, Αθήνα 1997) 277-285· Π. Καζάκος, «Απόδημος ελληνισμός και εθνικά θέματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 3 (Απρ. 1994) 103-134.

νισμού συναρτάται πλέον με την ιστορία των εκτός συνόρων ελληνικών κοινοτήτων. Κατά συνέπεια, οι προβληματισμοί που τίθενται για την προσέγγιση του φαινομένου της ελληνικής διασποράς αφορούν και στη μελέτη του Τύπου της.

Στο πρώτο μισό του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, έντονη εκδοτική δραστηριότητα εντοπίζεται κυρίως στις ελληνικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης και της Βαλκανικής και ιδιαίτερα της Ρουμανίας και της μεσημβρινής Ρωσίας, αλλά και τις ελληνικές κοινότητες της Μ. Ασίας και της Αιγύπτου, όπου το ελληνικό στοιχείο υπήρξε πιο συμπυκνωμένο και εμπορικά δραστήριο. Τα διαθέσιμα ποσοτικά στοιχεία μάς επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε μόνο προσεγγιστικά την ανάπτυξη των κοινοτήτων της ελληνικής διασποράς, αφού ακόμη και για τη συνολική δημογραφική εξέλιξη οι εκτιμήσεις διαφέρουν ουσιαστικά μεταξύ τους.

Με την έκδοση ελληνικών εντύπων (Οθωμανικός Μηνύτωρ, τέλος δεκαετίας του 1830) στην Κωνσταντινούπολη εγκαινιάζεται η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στα Βαλκάνια. Στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα έχουν καταγραφεί 150 και πλέον έντυπα, στην πλειονότητά τους βραχύβια. Σημαντικότετος τόσο σε όγκο όσο και σε σημασία, ο ελληνικός Τύπος της Πόλης αποτέλεσε πολυδύναμο μέσο καλλιέργειας της ελληνικής γλώσσας και γέφυρα επικοινωνίας των Ελλήνων, μέσα και έξω από τα όρια της αυτοκρατορίας: υπήρξε φορέας ιδεών και όργανο προαγωγής των εθνικών διεκδικήσεων αλλά έγινε και καθρέπτης των διαφόρων απόψεων μεταξύ των μελών της ελληνικής κοινότητας της Κωνσταντινούπολης. Εκτός από το αξιόλογο δημοσιογραφικό δυναμικό του, με το οποίο στελέχωνε κατά καιρούς και την αθηναϊκή δημοσιογραφία, διέθετε ένα ευρύ δίκτυο διανομής στις επαρχίες της ευρωπαϊκής Τουρκίας και της νότιας Ρωσίας.

Το ίδιο δυναμική και πολυσήμαντη ήταν η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα στη Σμύρνη. Η πρώτη εφημερίδα που εκδίδεται ήταν *Ο Φίλος των Νέων* (1831) που τυπωνόταν στο τυπογραφείο της Ευαγγελικής Σχολής με τη βοήθεια των αγγλοαμερικάνων μισσιονάριων, οι οποίοι είχαν ήδη αναπτύξει αξιόλογη εκδοτική δράση στον ευρύτερο χώρο της ανατολικής Μεσογείου. Στη Σμύρνη κυκλοφόρησαν περί τις 140 εφημερίδες και περιοδικά.⁷

7. Ενδεικτικά βλ. Χ. Σολομωνίδης, *Η δημοσιογραφία εν Σμύρνη (1821-1922)* (Αθήνα 1959).

Οι παραδουνάβιες ηγεμονίες κατέχουν σημαντική θέση στην έκδοση ελληνικών εφημερίδων. Η ελληνική γλώσσα, «lingua franca» στην εποχή των Φαναριωτών, εξασκολούθησε να θεωρείται ως γλώσσα παιδείας και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, ενώ, σύμφωνα με υπάρχουσες πηγές, ο ελληνικός Τύπος διαβαζόταν όχι μόνο από τους Έλληνες αλλά και από άλλους βαλκανικούς λαούς. Το πρώτο ελληνικό έντυπο κυκλοφορεί στο Βουκουρέστι το 1841 και μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα έχουν καταγραφεί 31 περιοδικά έντυπα, με τόπους έκδοσης το Βουκουρέστι, τη Βράιλα και το Γαλάτσι.⁸ Για τις υπόλοιπες βαλκανικές χώρες ο ρυθμός ανάπτυξης του ελληνικού Τύπου είναι βραδύτερος. Στη Βουλγαρία η πρώτη ελληνική εφημερίδα (*Φιλιππούπολις*) εμφανίζεται το 1878 και ως το 1906 θα κυκλοφορήσουν περίπου 15 και 2 περιοδικά με τόπους έκδοσης τη Φιλιππούπολη, τη Βάρνα και τον Πύργο.⁹ Στην Αλβανία το πρώτο ελληνικό έντυπο εκδίδεται μάλλον στην Κορυτσά (*Πελασγός*, 1909;).¹⁰ Στη Σερβία η πρώτη ελληνική εφημερίδα θα πρέπει, σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, να εμφανίζεται πολύ αργότερα στον 20ό αιώνα. Γενικά, η ελληνική εκδοτική δραστηριότητα, αδιάκοπη από τα τέλη της δεκαετίας του 18ου αιώνα, συμβαδίζει με την αντίστοιχη των χωρών της κεντρικής Ευρώπης και προηγείται κατά πολύ, συγκριτικά με αυτήν των γειτονικών βαλκανικών χωρών. Η σταδιακή διαμόρφωση της ντόπιας αστικής τάξης στη Βαλκανική και οι αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο διεξαγόταν το διεθνές εμπόριο θα οδηγήσουν στο μαρασμό των εκεί ελληνικών παροικιών.

Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και ύστερα η Αίγυπτος θα αποτελέσει ένα από τα σημαντικότερα κέντρα διαμόρφωσης του ελληνισμού του εξωτερικού με εντυπωσιακή εκδοτική παρουσία ιδιαίτερα στην Αλεξάνδρεια, όπου εκδίδεται η πρώτη ελληνική εφημερίδα (*Αίγυπτος*, 1862). Στα χρόνια της ακμής του (1890-1936), ο αιγυπτιώτικος Τύπος θα αναδείξει σημαντικές εφημερίδες, με μακρά διάρκεια ζωής όπως ο *Ταχυδρόμος* (Αλε-

8. Olga Cicanci, *Presa de limbă greacă din România în veacul al XIX-lea*, Omnia, Βουκουρέστι 1995 (υπό έκδοση η ελληνική μετάφραση).

9. Despina Loukidou-Mavridou, «An Outline of the Greek Press in Bulgaria (1879-1906)», *Balkan Studies*, 19/2 (1978) 345-357. Ξένια Κοτζαγεώργη, «Ο ελληνικός Τύπος και η λοιπή εκδοτική δραστηριότητα», στο: *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού*, ΙΜΧΑ (Θεσσαλονίκη 1999) 415-428.

10. Βλ. εδώ, σ. 454, Γιούλα Κουτσοπανάγου, «Ο ελληνόγλωσσος Τύπος στην Αλβανία: Πρώτη διερεύνηση στα αλβανικά και ελληνικά αρχεία και βιβλιοθήκες».

Ξάνδρεια, 1880-1985) και το *Φως* (Κάιρο 1896-1997), με πλούσια θεματογραφία και τυπογραφική αρτιότητα. Την ποιότητα της πληθώρας των περιοδικών, ποικίλης και εξειδικευμένης ύλης, όπως *Η Νέα Ζωή* (1904-1927), *Γράμματα* (1911-1921), «εζήλευαν οι Αθηναίοι εκδότες» γράφει ο Κ. Θ. Δημαράς. Μια αριθμητική αποτίμηση ανεβάζει τον αριθμό ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών στην Αίγυπτο πλέον των 400 τίτλων.¹¹

Η εμφάνιση του Τύπου στις ελληνικές κοινότητες της νότιας Ρωσίας και της Υπερκαυκασίας (εφ. *Κόσμος* [Οδησός 1906]) άντλησε τη δυναμική του από την ελληνική τυπογραφική παράδοση του Εύξεινου Πόντου και των παραδουνάβιων χωρών που χρονολογείται από τα τέλη του 19ου αιώνα (περ. *Εύξεινος Πόντος* [Τραπεζούντα 1880]). Μέχρι το 1920 εκδόθηκαν 36 ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά. Τα πολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν επηρέασαν άμεσα την εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Σοβιετικής Ένωσης. Το διάστημα 1928-1930, περίοδος ιδιαίτερης εκδοτικής ακμής, ιδρύθηκαν δυο μεγάλοι ελληνικοί εκδοτικοί οίκοι: Ο «Κομμουνιστής» στο Ροστόβ και ο «Κολεχτιβιστής» στη Μαριούπολη με τις ομώνυμες εφημερίδες τους. Κατά τη διετία 1936-1938, μέσα στο γενικότερο κύμα διώξεων που επικράτησε στη Σοβιετική Ένωση, έκλεισαν πολλές ελληνικές εφημερίδες και τυπογραφεία. Η σχετική φιλελευθεροποίηση της «χρουτσοφικής» περιόδου επέτρεψε την αναβίωση της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας.¹²

Κοινά τυπολογικά στοιχεία, τα οποία διαφοροποιούνται σε επόμενα στάδια της ελληνικής εκδοτικής δραστηριότητας του εξωτερικού, εντοπίζονται στην έκδοση των ελληνικών εντύπων: στην ελληνική γλώσσα ή δίγλωσσα (υπάρχουν περιπτώσεις και τρίγλωσσων) μετέδιδαν ειδήσεις από την Ελλάδα, εσωτερικές ειδήσεις της χώρας φιλοξενίας, εξωτερικές ειδήσεις από τον ξένο Τύπο και ποικίλα νέα (κοινωνικά, κοινοτικά, εκπαιδευτικά, εκκλησιαστικά). Η ενημέρωση συμπληρωνόταν με ανταποκρίσεις από άλλες ελληνικές κοινότητες και την Αθήνα, αναδημοσιεύσεις άρθρων από τον ελληνικό μητροπολιτικό και ξένο Τύπο, επίσημες κοινοτικές καταχωρήσεις και ανακοινώσεις, χρηματιστηριακές και εμπορικές ειδήσεις, δια-

11. Ε. Μιχαηλίδης, *Πανόραμα, ήτοι εικονογραφημένη ιστορία του δημοσιογραφικού περιοδικού της Αιγύπτου υπό Αιγυπτιωτών Ελλήνων (1862-1972)* (Αλεξάνδρεια 1972).

12. Β. Αγτζίδης, *Παρευξείνιος διασπορά. Οι ελληνικές εγκαταστάσεις στις βορειοανατολικές περιοχές του Εύξεινου Πόντου*, Κυριακίδης (Θεσσαλονίκη 1997) 72-79, 297-323.

φημίσεις ελληνικών επιχειρήσεων. Συχνά διέθεταν λογοτεχνική στήλη, χρονογράφημα, αυτοτελείς μελέτες σε συνέχειες με περιεχόμενο πολιτικό, φιλολογικό και επιστημονικό.

Η πολιτική του ελληνικού κράτους αναφορικά με τον έξω ελληνισμό σ' όλο τον 19ο και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, συνίστατο στη συστηματική μεταλαμπάδευση της ιδεολογίας του αλυτρωτισμού με στόχο την εθνική και πολιτισμική ενοποίηση τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό.¹³ Η προώθηση και διάδοση των εθνικιστικών ιδεών στους εξω-ελλαδικούς πληθυσμούς με απόπειρες ένταξής τους στο κορμό της εθνικής ιδεολογίας του μητροπολιτικού κέντρου και η συνακόλουθη ιδεολογική νομιμοποίηση του τελευταίου ως το ρομαντικό αλλά και το πολιτικό κέντρο των αποφάσεων για την τύχη τους, αποτυπώνεται στις σελίδες του ελληνικού Τύπου της διασποράς. Τόσο η επιλογή της θεματικής όσο και το συχνά «πατριωτικό» ύφος της αρθρογραφίας δηλοποιεί την ισχυρή κεντρομόλο έλξη που ασκούσε το εθνικό κέντρο. Αξίζει να σημειωθεί, ωστόσο, ότι όχι σπάνια διατυπώνονται απόψεις και θέσεις διάφορες ή και αντίθετες με αυτές του ελληνικού κράτους. Ζώντας στο πολιτισμικό περιβάλλον μιας άλλης χώρας, στο γίνεσθαι της οποίας συμμετέχουν ενεργά και οι ίδιοι, οι Έλληνες της διασποράς εκφράζουν τη δική τους, μερικές φορές, διαφοροποιημένη άποψη, ιδιαίτερα σε θέματα ελληνικής εξωτερικής πολιτικής.¹⁴ Μέσα από την αρθρογραφία, που μπορεί να αναγνωσθεί σε συσχέτιση με αυτή του ελλαδικού Τύπου, ιχνηλατείται η ιδεολογική στάση του έξω-ελληνισμού και οι θέσεις του για τα θέματα που απασχολούν τη μητρόπολη - πατρίδα.

Το γλωσσικό όργανο, λόγω της ιδιαίτερης βαρύτητάς του ως κατεξοχήν δυναμικό στοιχείο εθνικής ενότητας και μέσο ένταξης στο συλλογικό σώμα του ελληνισμού, ακόμη και ομόθρησκων ξενόγλωσσων πληθυσμιακών ομάδων, θα βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και θα απασχολήσει με μεγαλύτερη ένταση τους διανοούμενους στα ακμαία κέντρα του έξω-ελληνισμού από ό,τι στην Αθήνα.¹⁵ Μέσα από τον Τύπο θα αναπτυχθεί

13. Π. Κιτρομηλίδης, «Το ελληνικό κράτος...», ό.π., 149-157.

14. Όπως, πρόσφατα, αναφορικά με τη στάση του ελληνοαμερικανικού Τύπου απέναντι στις ελλαδικές αντιδράσεις στις τρομοκρατικές επιθέσεις τον Σεπτέμβριο του 2001, βλ. Α. Κιτροέφ, «Ο ρόλος του ελληνο-αμερικανικού Λόμπι στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ: 1992-2001», στο: Π. Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική. Μια συνολική προσέγγιση*, τ. Α', Ι. Σιδέρης (Αθήνα 2003) 419.

15. Για την πολιτισμική και την πολιτική διάσταση της γλώσσας στον έξω ελλη-

ένας εκτεταμένος διάλογος· αξιόλογες μελέτες για το γλωσσικό ζήτημα θα δημοσιευτούν σε μεγάλες εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης, της Αλεξάνδρειας.

Στις αρχές του 20ού αιώνα, η ελληνική κοινωνία θα βρεθεί αντιμέτωπη με ένα φαινόμενο ομαδικής μετανάστευσης κυρίως προς τον «Νέο Κόσμο». Ο ομαδικός και ταξικά προσδιορισμός χαρακτήρας της, ο υπερπόντιος προορισμός της και η φθίνουσα επιρροή του κυρίαρχου ιδεολογικά εθνικού κέντρου στους μετανάστες συνθέτουν το νέο φαινόμενο· ταυτόχρονη θα είναι η ανάδειξη μιας καινούργιας πολιτικής και πολιτισμικής πραγματικότητας, η οποία συνέβαλε στη δημιουργία της νέας ταυτότητας του έλληνα μετανάστη.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα συγκεντρώθηκε ο μεγαλύτερος όγκος της ελληνικής μετανάστευσης, παρατηρείται μια έντονη ελληνική εκδοτική δραστηριότητα, κυρίως βραχύβιων εντύπων, με αφετηρία την εφημερίδα *Νέος Κόσμος* (Βοστώνη, 1892) του Κωνσταντίνου Φασουλαρίδη. Το 1894 εκδίδεται στη Νέα Υόρκη η *Ατλαντίς* του Σόλωνα Βλαστού, η πρώτη ελληνική ημερησία εφημερίδα, η οποία θα αντιμετωπίσει, δύο δεκαετίες αργότερα, ως ισχυρότερο ανταγωνιστή της τον επίσης ημερήσιο *Εθνικό Κήρυκα* (Νέα Υόρκη, 1915 έως σήμερα) του Πέτρου Τατάνη. Η κρίση του Εθνικού Διχασμού στην Ελλάδα και η νέα εισροή ελλήνων μεταναστών στις ΗΠΑ συνοδεύτηκε με έντονη εκδοτική δραστηριότητα. Η ποσόστωση της μετανάστευσης το 1924 (γνωστή ως Reed-Johnson Act), η οικονομική κρίση του 1930, καθώς και η αμερικανική πολιτική της αφομοίωσης των μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία συνέβαλαν στη μείωση των ελληνικών εντύπων. Ευνοϊκότερες συνθήκες, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, όπως ψήφιση νέας νομοθεσίας, αύξηση του ελληνικού μεταναστευτικού κινήματος προς τις ΗΠΑ θα επιτρέψουν την έκδοση νέων περιοδικών εντύπων.

Η Αυστραλία και ο Καναδάς δεν υιοθέτησαν την πολιτική της δομικής αφομοίωσης, του «εξαμερικανισμού», των ΗΠΑ, αλλά τα ιδιαίτερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά των μεταναστών έγιναν εξ αρχής περισσότερο σεβαστά. Το κύριο μεταναστευτικό ρεύμα στην Αυστραλία σημειώθηκε μεταξύ 1952 και 1972. Η πρώτη ελληνική εφημερίδα (Αυστραλία, Μελβούρνη) θα εκδοθεί το 1912· ελληνικές εφημερίδες θα εκδοθούν επίσης στο Σίδ-

νισμό, βλ. για παράδειγμα Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, *Ο Γ. Σκληρός στην Αίγυπτο. Σοσιαλισμός, Δημοτικισμός και Μεταρρύθμιση*, Θεμέλιο (Αθήνα 1999).

νεύ, τη Μελβούρνη και την Αδελαΐδα, σύντομης ωστόσο χρονικής διάρκειας. Εκδοτικά η πιο εντατική περίοδος στην ιστορία του ελληνοαυστραλιανού Τύπου εντοπίζεται κυρίως στην πρώτη δεκαετία του 1950. Η εφημερίδα *Νέος Κόσμος* (Μελβούρνη, 1956 έως σήμερα) του Δ. Γκόγκου θα σημειώσει τη μεγαλύτερη κυκλοφορία.¹⁶ Σύμφωνα με στοιχεία της έρευνας,¹⁷ από το 1950 έως σήμερα έχουν εκδοθεί πάνω από 200 εφημερίδες και περιοδικά ποικίλου περιεχομένου.

Παράλληλη με την πορεία της ελληνικής μετανάστευσης στον Καναδά είναι και η έκδοση ελληνικών εντύπων, επίσης βραχύβιων, η οποία εγκαινιάζεται, καθώς φαίνεται, με το περιοδικό *Εστία* (Μόντρεαλ, 1926;-μέσα 1970) του Ηρακλή Παπαμανώλη και γνωρίζει τη μεγαλύτερη ακμή της στην εικοσαετία 1960-1980· είναι η περίοδος κατά την οποία σημειώνεται αύξηση του αριθμού των ελλήνων μεταναστών, καθιερώνεται ως επίσημη καναδική πολιτική ο πολυπολιτισμός (1971) και συμβαίνουν πολιτικά γεγονότα στην Ελλάδα (δικτατορία, Κύπρος) που θα απασχολήσουν την ελληνική κοινότητα. Από τις αρχές του 1990 η ανακοπή της ελληνικής μεταναστευτικής ροής στον Καναδά, η μετατόπιση στην έμφαση της καναδικής πολυπολιτισμικής πολιτικής, η πολιτική σταθερότητα στην Ελλάδα καθώς και η εισαγωγή των νέων τεχνολογιών στην έκδοση και διανομή του Τύπου θα επηρεάσουν σημαντικά την έκδοση ελληνικών εντύπων.¹⁸

Ελληνική εκδοτική δραστηριότητα εντοπίζεται και σε άλλες χώρες στην Ευρώπη (Γερμανία, Γαλλία, Σουηδία, Βέλγιο), Αφρική (Ν. Αφρική, Σουδάν, Ζιμπάμπουε), Λατινική Αμερική (Αργεντινή, Βενεζουέλα, Χιλή).

Η περιπλοκότητα του φαινομένου της διασποράς/μετανάστευσης είναι αναμενόμενο να παράγει διαφορές στο περιεχόμενο των εννοιών «ελληνικότητα», «πατρίδα» και στις ποικίλες νοηματοδοτήσεις που αποδίδονται

16. Ενδεικτικά βλ. Γ. Καναράκης, *Ο ελληνικός Τύπος στους αντίποδες. Αυστραλία και Νέα Ζηλανδία*, Γρηγόρης (Αθήνα 2000)· Α. Τάμης, *Ιστορία των Ελλήνων της Αυστραλίας*, τ. Α' (1830-1958), Βάνιας (Θεσσαλονίκη 1997).

17. Πρόκειται για έρευνα που πραγματοποιήθηκε για λογαριασμό του προγράμματος «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου», Α. Τάμης (υπ. συγγρ. έργου), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996. Ο ελληνόγλωσσος Τύπος της Αυστραλίας*, Εθνικό Κέντρο Ελληνικών Μελετών και Έρευνας, Πανεπιστήμιο La Trobe (Μελβούρνη, Αυστραλία, Ιούνιος 2001).

18. Ενδεικτικά βλ. S. Constantinides, «Les Grecs du Québec et les Médias», *Hellenic Studies/Études Helléniques*, τ. 1, αρ. 1 (Άνοιξη 1983) 9-21· P. D. Chimbos, *The Canadian Odyssey: the Greek Experience in Canada* (Toronto 1980).

σε αυτές τις έννοιες τόσο από τις ίδιες τις διασπορικές/μεταναστευτικές κοινότητες όσο και από την κοινωνία της μητροπολιτικής πατρίδας. Επιπλέον οι νέες κοινωνικές εμπειρίες σε ένα πολιτισμικά διαφορετικό περιβάλλον που βίωσε ο έλληνας μετανάστης στη χώρα εγκατάστασης, φορέας ο ίδιος ενός άλλου πολιτισμικού και αξιακού συστήματος, της χώρας προέλευσής του, οδήγησαν στη ανασύνθεση της ταυτότητάς του με την απόκτηση νέων πολιτισμικών χαρακτηριστικών.¹⁹ Η διαδικασία κοινωνικοποίησής του και η σφυρηλάτηση της νέας του ταυτότητας προσδιορίστηκε από μια σειρά παραμέτρων που αφορούσαν στο χρόνο παραμονής του στη χώρα εγκατάστασης (πρώτη, δεύτερη κ.λπ. γενιά), στον τρόπο εθνοδόμησης της χώρας εγκατάστασης, της πολιτικής της απέναντι στους μετανάστες, στη συγκυρία των διεθνών σχέσεων.

Στη διαμόρφωση της καινοφανούς ταυτότητας του έλληνα μετανάστη συνέβαλε και ο μεταναστευτικός Τύπος· η συμβολή του μπορεί να ανιχνευθεί μέσα από το ρόλο και τη λειτουργία του: διαμόρφωσε αναγνωστικό κοινό, επηρέασε δυναμικά την κοινή γνώμη του μετανάστη, τον έθισε στην ελληνική γλώσσα διευκολύνοντας κατ' επέκταση την ιδεολογική σύνδεσή του με το ελληνικό κράτος²⁰ παράλληλα, του καλλιέργησε μια υπερτοπικιστική συνείδηση διαμορφώνοντας τη συμμετοχή του στα κοινωνικά και πολιτικά τεκταινόμενα της χώρας υποδοχής αλλά και της χώρας αποστολής, παρεμβαίνοντας μάλιστα ενεργά στα εσωτερικά αλλά κυρίως στα εξωτερικά ζητήματα της τελευταίας. Αυτό γίνεται περισσότερο αισθητό ιδιαίτερα σε περιόδους εντάσεων στην ελληνική πολιτική πραγματικότητα (διχασμός, εμφύλιος πόλεμος, δικτατορία των συνταγματαρχών, κυπριακό, μακεδονικό), όπου ο Τύπος αναλαμβάνει να διαμεσολαβήσει στην προβολή του γεγονότος και στη διαμόρφωση ή επηρεασμό της κοινής γνώμης των απόδημων.²¹ Επιπλέον στον ομογενειακό Τύπο αποτυπώνεται ο δια-

19. Βλ. για παράδειγμα, Α. Ε. Γκότοβος, «Εθνική, εθνοτική και πολιτισμική ταυτότητα: Διασπορές, διαφορές και πατρίδες» στο: Μ. Δαμανάκης – Β. Καρδάσης – Θ. Μιχελαικάκη – Α. Χουρδάκης (επιμ.), *Ιστορία της νεοελληνικής διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία*, τ. Α', ΕΔΙΑΜΜΕ (Ρέθυμνο 2004) 50-74.

20. G. Stubos, «The Greek-American Voice: From an Ethnic to a Political Definition», *Études Helléniques/Hellenic Studies*, τ. 6, αρ. 1 (Άνοιξη 1998) 25-36· Γ. Καλογεράς (επιμ.), *Κωνσταντίνος Καζαντζής, Ιστορίες της πατρίδος μου*, Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός (Αθήνα 2001) 44-48.

21. A. Kitroeff – S. Constantinides, «The Greek-Americans and U.S. Foreign

φορετικός τρόπος που οι έλληνες μετανάστες εντάσσονται στην κοινωνία εγκατάστασης και εμποδώνουν τη νέα τους ταυτότητα. Για παράδειγμα, στον ελληνοαμερικανικό Τύπο (ιδιαίτερα στις μακροβιότερες εφημερίδες *Ατλαντίς*, και *Εθνικός Κήρυξ*) τονίστηκε περισσότερο η εθνοπολιτισμική διάσταση της υπό διαμόρφωση ελληνοαμερικανικής ταυτότητας· εξαρχής υποστηρίχθηκε ένθερμα η πολιτογράφηση των Ελληνοαμερικανών στην αμερικανική κοινωνία, χωρίς βέβαια να παραμεληθεί η ελληνορθόδοξη ταυτότητα, η οποία όμως βρισκόταν σε πλήρη αρμονία με την ελληνοαμερικανική. Στην περίπτωση, αντίθετα, του ελληνοαυστραλιανού και ελληνοκαναδικού Τύπου (όπως αυτό διαφαίνεται στις σελίδες της μεγαλύτερης σε κυκλοφορία εφημερίδας *Νέος Κόσμος*) η έμφαση δόθηκε στην προάσπιση των δικαιωμάτων των ελλήνων αλλά και ξένων μεταναστών και εργατών και προβάλλεται περισσότερο η πολιτικοοικονομική διάσταση της νέας τους ταυτότητας.²²

Η εγκατάσταση των ελλήνων μεταναστών και η ανάγκη τους για επικοινωνία με το ευρύτερο αγγλόφωνο κοινό για τα θέματα που τους απασχολούσαν οδήγησε από νωρίς στην έκδοση δίγλωσσων εντύπων. Η πρώτη δίγλωσση ελληνική εφημερίδα (*Η Εθνική/The National* του Τηλέμαχου Τιμαγένη) εκδόθηκε το 1908 στις ΗΠΑ. Έκτοτε, οι αυξανόμενες ανάγκες του αναγνωστικού κοινού των επόμενων γενεών θα οδηγήσουν στον πολλαπλασιασμό του αριθμού των δίγλωσσων εντύπων.

Ιδιαίτερη κατηγορία του ελληνικού Τύπου της διασποράς αποτελεί ο θρησκευτικός. Ως συμβολική αλλά και θεσμική δύναμη, η Εκκλησία αποτέλεσε μια από τις πρώτες δομές κοινοτικής συσπείρωσης. Ο Τύπος θα εμπλακεί στις όχι σπάνιες θρησκευτικές διαμάχες, οι οποίες σε ορισμένες

Policy since 1950», *Études Helléniques-Hellenic Studies*, τ. 6, αρ. 1 (Ανοιξη 1998) 5-24· C. P. Ioannides, «Greek Americans and the Cyprus Issue: 1980-1992», στο: *Greeks in English Speaking Countries*, Hellenic Studies Forum (Μελβούρνη 1993) 239-254· Α. Κιτρορέφ, «Ο ρόλος του ελληνο-αμερικανικού λόμπι στην εξωτερική πολιτική των ΗΠΑ: 1992-2001», στο: Π. Ι. Τσάκωνας (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική εξωτερική πολιτική. Μια συνολική προσέγγιση*, τ. Α', Ι. Σιδέρης (Αθήνα 2003) 395-420· Van Coufoudakis, «The Reverse Influence Phenomenon: The Impact of the Greek-American Lobby on the Foreign Policy of Greece», στο: D. Conostas – A. Platias (eds), *Diasporas in World Politics*, Macmillan (London 1993) 76-87.

22. Β. Καραποστόλης – Ν. Δεμερτζής – Δ. Παπαδημητρίου – Α. Αρμενάκης, *Απόδημοι Έλληνες. Πολιτισμική ταυτότητα και Ομογενειακά Μέσα Επικοινωνίας*, Υπουργείο Τύπου (Αθήνα 2001) 70-71.

περιπτώσεις θα ξεπεράσουν το στενό εκκλησιαστικό περιεχόμενο και θα αποκτήσουν πολιτικό νόημα.

Η σύντομη περιδιάβαση στο χώρο της εξω-ελλαδικής εκδοτικής δραστηριότητας, με τον κίνδυνο γενίκευσης ή υπεραπλούστευσης να ελλοχεύει, βοηθά στο να εγγραφεί το απαραίτητο πλαίσιο ώστε να τεθούν ορισμένα ερωτήματα σχετικά με την προσέγγιση του θέματος. Ερωτήματα όπως τι νοείται ως ελληνικός Τύπος της διασποράς και κατά πόσο η γλώσσα ή ο προσανατολισμός του συνιστά παράγοντα, βάσει του οποίου μπορούμε να τον εντάξουμε σε μια αυτόνομη ενότητα χρήζουν απαντήσεων. Προβληματισμοί σχετικά με τη λειτουργία και τη δυναμική του ομογενειακού Τύπου θα μπορούσαν επίσης να τεθούν π.χ. κατά πόσο ο Τύπος των εκτός συνόρων ελληνικών κοινοτήτων αντανακλά ή δημιουργεί τους διανοητικούς τρόπους και τις πολιτισμικές στάσεις της κοινότητας· εάν και πώς διαμορφώνει τη συμμετοχή της στα κοινωνικά τεκταινόμενα της χώρας υποδοχής αλλά και της χώρας αποστολής· με ποιους τρόπους, ιδιαίτερα σε περιόδους εντάσεων, και σε σχέση με την πολιτισμική του παρουσία στην κοινότητα αλλά και το βαθμό παραταξιακής εμπλοκής του με την ελληνική πολιτική, προβάλλει το γεγονός και παρεμβαίνει στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης των ομογενών.

Η κατανόηση και η εξιστόρηση του ελληνικού Τύπου της διασποράς δεν μπορεί να βασιστεί μόνο στη διατύπωση των ερωτημάτων της ιστορικής έρευνας, αλλά θα πρέπει επίσης να αξιοποιηθεί σε σχέση με το κοινωνικοοικονομικό και πολιτισμικό περιβάλλον, μέσα στο οποίο αναπτύχθηκε, και να προσεγγιστεί συγκριτικά στο χώρο και το χρόνο. Τα τελευταία χρόνια η έρευνα για τη μετανάστευση έχει διευρυνθεί με τη χρήση νέων μεθόδων επιστημονικής ανάλυσης. Επιμέρους μεταναστευτικές εμπειρίες δεν εξετάζονται πλέον μεμονωμένα αλλά κατανοούνται ως μέρος των πληθυσμιακών μετακινήσεων τοποθετημένων μέσα σε ένα μεταβαλλόμενο τοπικό, περιφερειακό, εθνικό και διεθνές περιβάλλον. Η συγκριτική μελέτη του ελληνικού μεταναστευτικού φαινομένου βρίσκεται μεν στα πρώτα της στάδια,²³ αλλά η αύξηση του αριθμού των εργασιών υποδομής, προς την κατεύθυνση της οποίας και η *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου στο-*

23. Βλ. την πρώτη συγκριτική μελέτη για τις ελληνικές κοινότητες Αυστραλίας και Καναδά των Α. Μ. Tamis – Efrosini Gavaki, *From Migrants to Citizens. Greek Migration in Australia and Canada*, La Trobe University, National Centre for Hellenic Studies and Research (Μελβούρνη 2002).

χεύει και εργάζεται, δηλώνει τη μετατόπιση της εστίασης σε νέες μεθόδους επιστημονικής προσέγγισης. Λαμβάνοντας υπόψη τις εσωτερικές διαφοροποιήσεις, τις συγκρούσεις και τους συνολικότερους μετασχηματισμούς (ανάδειξη των διαντιδράσεων εθνότητας, τάξης, γενεών κ.λπ.) στη σύγκριση μιας κοινότητας της διασποράς στη διαχρονία και διαφόρων ελληνικών παροικιών του εξωτερικού στη συγχρονία, καθώς και στη σύγκριση της μεταναστευτικής εμπειρίας των Ελλήνων με αυτήν άλλων χωρών αποστολής, όπως επίσης και των ελληνικών κοινοτήτων με άλλες εθνοτικές ομάδες που συμβιώνουν στον ίδιο τόπο εγκατάστασης, η ιστορική διερεύνηση της ελληνικής μετανάστευσης και των κοινοτήτων της διασποράς θα αναδείξει παραμελημένες στη μέχρι τώρα έρευνα πτυχές του φαινομένου. Σε αυτό το σκεπτικό εντάσσεται η σπουδή του Τύπου του έξω-ελληνισμού που αν δεν προσεγγιστεί απλουστευτικά και δεν υποτιμηθεί η τεκμηριωτική αξία του, θα μπορούσε να οδηγήσει σε πολυεπίπεδη ανάγνωση της πραγματικότητας και να συμβάλει στην επέκταση του γνωστικού πεδίου προβάλλοντας άγνωστες όψεις της ελληνικής μετανάστευσης.

Αλέξανδρος Κιτροέφ

Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΠΗΓΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΙΣ ΗΠΑ

Η ΜΑΖΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ των Ελλήνων στις ΗΠΑ άρχισε στα τέλη του 19ου αιώνα, και σήμερα πάνω από ένα εκατομμύριο κάτοικοι της χώρας έχουν ελληνική καταγωγή, σύμφωνα με την αμερικανική απογραφή του 2000. Σε αυτό το διάστημα του πλέον ενός αιώνα ελληνικής παρουσίας στις ΗΠΑ εκδόθηκαν περίπου 150 εφημερίδες και περιοδικά που απευθύνονταν στους Ελληνοαμερικανούς, τα περισσότερα από αυτά τα έντυπα στην ελληνική γλώσσα. Επειδή οι έλληνες μετανάστες διασκορπίστηκαν σε σχεδόν όλα τα μήκη και πλάτη της χώρας, τα ελληνοαμερικανικά έντυπα ιδρύθηκαν σε πάνω από πενήντα αμερικανικές πόλεις.

Την εποχή που άρχιζε η ελληνική εγκατάσταση στις ΗΠΑ οι εφημερίδες γνώριζαν μεγάλη ακμή. Η πρώτη αμερικανική εφημερίδα είχε εμφανισθεί το 1704 στη Βοστώνη αλλά δεν επέζησε για πολύ· τη δεκαετία του 1720 εμφανίστηκαν άλλες δύο εφημερίδες, στη Φιλαδέλφεια και τη Νέα Υόρκη. Στο τέλος του αμερικανικού πολέμου της Ανεξαρτησίας το 1785, υπήρχαν 43 εφημερίδες στις δεκατρείς πολιτείες που συνέθεταν τότε το νεαρό αμερικανικό έθνος. Ο Τύπος έπαιζε συστατικό ρόλο στην εγκαθίδρυση της αμερικανικής δημοκρατίας και η ελευθερία του έγινε αμέσως συνταγματικά κατοχυρωμένη. Οι ηγέτες του αμερικανικού έθνους όπως ο Θωμάς Τζέφερσον και ο Γεώργιος Ουάσινγκτον θεωρούσαν τον Τύπο ως εργαλείο στη διάδοση των δικαιώματων των πολιτών και την ανεξαρτησία τους από το κράτος. Τον επόμενο αιώνα, η αλματώδης βιομηχανική ανάπτυξη της χώρας δημιούργησε τις τεχνολογικές προϋποθέσεις για την καθημερινή εκτύπωση χιλιάδων φύλλων. Τη δεκαετία του 1880 υπήρχαν περίπου 11.300 εφημερίδες στις ΗΠΑ και το 1890 έκαναν την εμφάνισή τους λαϊκές εφημερίδες ευρείας κυκλοφορίας περίπου ενός εκατομμυρίου φύλλων ημερησίως.

Από καιρό ήδη είχαν αρχίσει να εκδίδονται εφημερίδες που απευθύνονταν σε συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες, με πρώτη τη γερμανόφωνη *Philadelphische Zeitung*, που πρωτοεμφανίστηκε στη Φιλαδέλφεια το 1732. Τα μεγάλα ρεύματα μεταναστών τον 19ο αιώνα οδήγησαν σε μια πανσπερμία

εθνοτικών εφημερίδων. Το 1810 εκδόθηκε η πρώτη ιρλανδική εφημερίδα στις ΗΠΑ, η *Shamrock*. Η πρώτη ιταλόφωνη εφημερίδα, η εβδομαδιαία *L'Eco d'Italia* εμφανίστηκε το 1849, και η πρώτη καθημερινή, η *Il Progresso* το 1880 στη Νέα Υόρκη, ενώ η πρώτη πολωνική εφημερίδα, η *Echo z Polski* το 1863, επίσης στη Νέα Υόρκη. Η έκδοση ξενόγλωσσων εθνοτικών εφημερίδων συνεχίστηκε τον 20ό αιώνα, και υπολογίζεται πως το 1917 είχαν φθάσει τον αριθμό των 1.323. Προς το τέλος του 20ού αιώνα ο συνολικός αριθμός ήταν περίπου 970.¹

Οι πρώτες ελληνόφωνες εφημερίδες εμφανίζονται στο γύρισμα του 19ου προς τον 20ό αιώνα, όταν οι Έλληνες της Αμερικής ήταν ακόμη μόνο μερικές χιλιάδες.² Η πρώτη είναι ο *Νέος Κόσμος*, που βγήκε για πολύ λίγο διάστημα στη Βοστώνη το 1892. Ιδρυτής του *Νέου Κόσμου* ήταν ο Κωνσταντίνος Φασουλαρίδης, Νισύριος και απόφοιτος της Μεγάλης του Γένους Σχολής, με θητεία στην εφημερίδα *Νεολόγος* της Κωνσταντινούπολης πριν μεταναστεύσει στις ΗΠΑ το 1889. Ο Φασουλαρίδης έμελλε να γίνει ένας από τους πιό σημαντικούς λόγιους του ελληνοαμερικανικού χώρου στις αρχές του 20ού αιώνα. Το 1894 εκδόθηκε αρχικά ως εβδομαδιαία εφημερίδα η *Ατλαντίς* του επιχειρηματία Σόλωνα Βλαστού στη Νέα Υόρκη, και το 1905 έγινε καθημερινό φύλλο, εγκαινιάζοντας μια ιστορική πορεία στο χώρο της ελληνοαμερικανικής δημοσιογραφίας που κατέληξε το 1973 με το κλείσιμο της εφημερίδας για οικονομικούς λόγους. Ακολούθησαν πολλές άλλες εφημερίδες στη Νέα Υόρκη, ανάμεσά τους και ο *Εθνικός Κήρυξ* με ιδρυτή τον Πέτρο Τατάνη και αρχισυντάκτη τον Δημήτριο Καλλιμάχο, από τις μεγαλύτερες μορφές της ελληνοαμερικανικής δημοσιογραφίας.³ Ο *Κήρυξ* ξεκίνησε ως καθημερινή έκδοση το 1915 και συνεχίζει μέχρι σήμερα. Στο Σικάγο, την πόλη με τον μεγαλύτερο αριθμό Ελλήνων στις αρχές του 20ού αιώνα, εκδόθηκε το 1902 η *Ελλάς* και το 1904 ο *Ελληνικός Αστήρ*, που είναι και η αρχαιότερη ελληνοαμερικανική εφημερίδα που κυκλοφορεί σήμερα.

1. Για την ιστορία του εθνοτικού Τύπου, βλ. Frankie Hutton & Barbara Straus-Reed eds., *Outsiders in 19th Century Press History: Multicultural Perspectives*, Bowling Green OH (1995)· Sally M. Miller ed., *The Ethnic Press in the United States* (Westport CT 1987).

2. Η εγκυρότερη πηγή για την ιστορία του ομογενειακού Τύπου παραμένει η εργασία του Μπάμπη Μαλαφούρη, *Έλληνες της Αμερικής* (Νέα Υόρκη 1948).

3. Ηλίας Ζιώγας, *Πρωθυερέυς Δημήτριος Καλλιμάχος (1879-1963) – Ο Κοσμάς ο Αιτωλός της Αμερικής* (Λονδίνο 1975).

Στη δυτική ακτή των ΗΠΑ, όπου άρχισαν να φθάνουν σιγά σιγά οι έλληνες μετανάστες, οι πρώτες ελληνόφωνες εφημερίδες εμφανίστηκαν στον Άγιο Φραγκίσκο, ο *Ειρηνικός* (μετέπειτα *Προμηθεύς*) του λόγιου Αλέξανδρου Παβέλλα το 1906, και η *Καλιφόρνια* του Αναστάσιου Μούντανου τον επόμενο χρόνο.

Η έκδοση ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών συνεχίστηκε σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Σημειώνουμε την έκδοση της πρώτης πολιτικοσατιρικής εφημερίδας, *Καμπάνα*, το 1912 από τον Λεωνίδα Στελλάκη στη Νέα Υόρκη. Δεν έπαυσε η εξάπλωση του Τύπου όταν οι αμερικανικές αρχές έθεσαν περιορισμούς στη μετανάστευση στις αρχές της δεκαετίας του 1920, επειδή το ελληνικό στοιχείο αριθμούσε περίπου 400.000 και οι περισσότεροι ήταν προσανατολισμένοι σε μια μακροπρόθεσμη παραμονή στις ΗΠΑ. Μάλιστα η εξάπλωση κοινοτικών οργανώσεων στην περίοδο του μεσοπολέμου ενίσχυσε τις ελληνικές εκδοτικές δραστηριότητες παρόλο που υπήρχαν παράλληλα πιέσεις οι οποίες αποσκοπούσαν στην αφομοίωση και την αμερικανοποίηση των μεταναστών. Έχουμε για παράδειγμα το μηνιαίο περιοδικό της μεγάλης ομογενειακής οργάνωσης ΑΧΕΠΑ (ΑΗΕΡΑ – American Hellenic Educational Progressive Association), καθώς και την έκδοση *Το Βήμα της ΓΚΑΠΑ*, της ανταγωνίστριας οργάνωσης, (GAPA - Greek American Progressive Association), που αντιπολιτευόταν την ΑΧΕΠΑ η οποία υποστήριζε την πολιτική της αφομοίωσης. Παράλληλα έχουμε και την εμφάνιση της εβδομαδιαίας στην αρχή και μετέπειτα καθημερινής εφημερίδας *Εμπρός*, όργανο του ελληνικού τμήματος του Κομμουνιστικού Κόμματος των ΗΠΑ το 1923. Η συγκρότηση της Αρχιεπισκοπής Βορείου και Νοτίου Αμερικής στη Νέα Υόρκη οδηγεί στην εμφάνιση του περιοδικού και μετέπειτα εφημερίδας *Ορθόδοξος Παρατηρητής* που συνεχίζει σε εβδομαδιαία (τώρα αγγλόφωνη) έκδοση μέχρι σήμερα.⁴

Η εκδοτική παραγωγή συνεχίστηκε και μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο όταν η ελληνοαμερικανική κοινότητα γνώρισε την κοινωνική ανέλιξη, και εντάθηκε το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα που χαρακτηρίστηκε από την άνοδο της εθνοτικής συνείδησης ανάμεσα στους μετανάστες δεύτερης και τρίτης γενιάς. Η ενηλικίωση της δεύτερης γενιάς, δηλαδή των

4. John Douglas, «The Orthodox Observer», στο: Miltiades Efthimiou & George Christopoulos eds., *History of the Greek Orthodox Church in America* (New York 1984) 365-366.

αμερικανογεννημένων μεταναστών, και τα φυσικά επακόλουθα της μακρόχρονης παραμονής στις ΗΠΑ της πρώτης γενιάς έφεραν στα ελληνόφωνα φύλλα είτε σελίδες στα αγγλικά, είτε έντυπα με μεικτή γλώσσα ή και εκδόσεις εξ ολοκλήρου στα αγγλικά. Η διάδοση του εθνοτισμού και παράλληλα το νέο μεταναστευτικό ρεύμα από την Ελλάδα, που ξεκίνησε το 1965 και διήρκησε περίπου μία δεκαετία, ενίσχυσε αυτές τις τάσεις και οδήγησε στην εμφάνιση της εφημερίδας *Πρωινή* στη Νέα Υόρκη, που έγινε η τρίτη καθημερινή ελληνόφωνη εφημερίδα στην ιστορία του ελληνοαμερικανικού Τύπου, και η πρώτη με γυναίκα διευθυντή, την επιχειρηματία Φανή Πεταλλίδου. Το 1986 η Πεταλλίδου προχώρησε στην έκδοση του αγγλόφωνου εβδομαδιαίου φύλλου *The Greek American*, που εγκαινίασε μια ποιοτικά ανώτερη μορφή δημοσιογραφίας στο χώρο του αγγλόφωνου ομογενειακού Τύπου.

Παραδείγματα εφημερίδων και περιοδικών με μεικτή γλώσσα αποτελούν η εβδομαδιαία *Hellenic Chronicle* του Peter Agris στη Βοστώνη το 1950, που έκλεισε το 2000, η *Hellenic Chronicle* του Frank Anagnost το 1975 στον Άγιο Φραγκίσκο και η *Hellenic News of America* του Παύλου Κοτρώτσιου στη Φιλαδέλφεια το 1987 που συνεχίζουν μέχρι σήμερα. Ανάμεσα στα πολλά περιοδικά ποικίλης ύλης που εμφανίστηκαν μεταπολεμικά συγκαταλέγεται και το *Greek American Review* του Πέτρου Μακριά, που ξεκίνησε ως *Νέα Υόρκη* στην ομώνυμη πόλη το 1948, και το *Greek American Magazine* που ίδρυσε στο Πίτσμπουργκ το 1995 ο Gregory Pappas. Ανάμεσα στα λογοτεχνικά περιοδικά ξεχωρίζουν το *Athene – Αμερικανικό Περιοδικό Ελληνικής Σκέψης*, που εξέδιδε στο Σικάγο ο Δημήτριος Μιχάλαρος από το 1941 μέχρι το 1967, το *Charioteer – Ηνίοχος*, με συντάκτη τον λογοτέχνη Κίμωνα Φράιερ, το *Kafeneio – The Coffee House*, που εξέδιδε στον Άγιο Φραγκίσκο τη περίοδο 1975-1982 ο Ντίνος Σιώτης που συνεχίζει στον ίδιο χώρο με το *Mondo Greco* από το 1999 με έδρα την Βοστώνη. Το ακαδημαϊκό περιοδικό ελληνικών σπουδών *Journal of the Hellenic Diaspora* ιδρύθηκε στη Νέα Υόρκη το 1974 και συνεχίζει μέχρι σήμερα.

Η εντυπωσιακή αυτή παραγωγή περιοδικών εκδόσεων αποτελεί αξιόλογη πηγή για τη μελέτη της ελληνικής παρουσίας στις ΗΠΑ σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα. Τι είδους πηγή όμως; Οι συνθετικές μελέτες για την ιστορία των Ελλήνων στις ΗΠΑ αλλά και δύο βασικές μονογραφίες με θέμα τον ελληνοαμερικανικό Τύπο, του Andrew Kopan και του Βίκτωρα Παπακοσμά αντίστοιχα, θεωρούν τον Τύπο κατα πρώτο λόγο ως καθρέφτη της πολιτικοκοινωνικής πορείας των Ελλήνων στην Αμερική και κατα δεύτερο λόγο ως αντανάκλαση της κοινής θέσης των πιο επιστημονικών

προσεγγίσεων που υποστηρίζουν ότι η αμερικανική κοινωνία λειτούργησε ως χωνευτήρι για τα εκατομμύρια των μεταναστών που διέπλευσαν τον Ατλαντικό.⁵ Με δέλεαρ ένα οργανωμένο κράτος νόμων και τη δυνατότητα ταχείας κοινωνικής ανέλιξης μέσα στο πλαίσιο μιας δυναμικά αναπτυσσόμενης καπιταλιστικής κοινωνίας, όπου ο καθένας υποτίθεται ότι μπορούσε να πραγματοποιήσει το αμερικανικό όνειρο του πλουτισμού και της αστικοποίησης, οι ΗΠΑ κατόρθωσαν να απορροφήσουν και να αφομοιώσουν εκατομμύρια μετανάστες. Στις μελέτες των Theodore Saloutos και Charles Moskos για παράδειγμα, ο έλληνας μετανάστης μετουσιώνεται σταδιακά σε νομοταγή και εύπορο αμερικανό πολίτη.⁶ Πρόκειται για άμεση εφαρμογή του θεωρήματος της αφομοίωσης που διατυπώθηκε στο χώρο της μεταναστευτικής ιστοριογραφίας από τον Oscar Handlin και τους επιγόνους του.⁷

Χωρίς να απορρίψουμε εντελώς τις απόψεις που θέλουν τον ελληνοαμερικανικό Τύπο καθρέφτη της κοινωνικής πορείας των Ελλήνων στις ΗΠΑ, και αποδεχόμενοι ταυτόχρονα πως συντελέστηκε ευρεία αφομοίωση των μεταναστών, θέλουμε εδώ να επιστημόνουμε δύο επιπρόσθετες χρήσεις του Τύπου ως πηγή για την ελληνοαμερικανική ιστορία. Εάν λάβουμε υπόψη τον ελληνόφωνο Τύπο στις ΗΠΑ, βλέπουμε πως το περιεχόμενό του δεν συνάδει υποχρεωτικά με το αφομοιωτικό θεώρημα. Αντίθετα μάλιστα, τα έντυπα αυτά είτε αντιστέκονται στην αμερικανοποίηση, είτε, πράγμα πιο κοινό, προσπαθούν να διαμορφώσουν και να απαλύνουν τους όρους ενσωμάτωσης, αποσκοπώντας σε έναν πολιτισμικό συγχρωτισμό όπου η αμερικανοποίηση δεν θα απέκλειε στοιχεία της κουλτούρας της χώρας καταγωγής του κάθε μετανάστη. Πρόκειται εδώ για μια εναλλακτική θεώρηση της μεταναστευτικής εμπειρίας που θεωρεί τον μετανάστη, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, να μην ξεριζώνεται αλλά να μεταφυτεύει τον πολιτισμό του στις αμερικανικές συνθήκες.⁸

5. Andrew Kopan, «The Greek Press», στο: Sally M. Miller ed., *The Ethnic Press in the United States* (Westport CT 1987) 161-176· S. Victor Papacosma, «The Greek Press in America», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 5/4 (Winter 1979) 45-61.

6. Theodore Saloutos, *The Greeks in the United States* (Cambridge Mass. 1962)· Charles C. Moskos, *Greek Americans: Struggle and Success* (New Brunswick 1989).

7. Oscar Handlin, *The Uprooted* (Boston 1973).

8. John Bodnar, *The Transplanted: a History of Immigrants in Urban America* (Bloomington IN 1985).

Εάν το μοντέλο της μεταφύτευσης ισχύει, έστω και σε περιορισμένο βαθμό, και πραγματώνεται με τη βοήθεια τμήματος του εθνοτικού Τύπου, τότε μπορούμε να πούμε πως ο Τύπος αποτελεί ενεργητικό παράγοντα που διαμορφώνει τη συλλογική και εθνική συνείδηση των Ελλήνων στις ΗΠΑ και οριοθετεί τη σχέση τους ανάμεσα στις πιέσεις του αφομοιωτισμού και την ισχύ που έχουν οι ελλαδικές πολιτισμικές ρίζες. Ταυτόχρονα, η ανάγνωση του εθνοτικού Τύπου, για τον κάθε μετανάστη και μαζί βέβαια για τους ελληνογεννημένους αλλά και τους αμερικανογεννημένους με ελληνική καταγωγή, αποτελεί μόνη της πράξη που μέσω αυτής ο Ελληνοαμερικανός και η Ελληνοαμερικανίδα αποκτούν συνείδηση της συμμετοχής τους σε ένα ευρύτερο σύνολο με πολιτισμική ταυτότητα με στοιχεία ελληνικά και αμερικανικά. Η ακριβής θέση του κάθε ατόμου απέναντι σε αυτούς τους δύο πόλους καθορίζεται στον ένα η τον άλλο βαθμό από τις απόψεις του συγκεκριμένου έντυπου και τις επιλογές που κάνει ο κάθε Ελληνοαμερικανός.

Προτείνουμε, με άλλα λόγια, πολλαπλές και πολυεπίπεδες χρήσεις του ομογενειακού Τύπου ως πηγή για την ιστορία της ελληνικής παρουσίας στις ΗΠΑ. Τα ομογενειακά έντυπα δεν περιορίζονται στην καταγραφή της ιστορίας και την αντανάκλαση των αφομοιωτικών πιέσεων της αμερικανικής κοινωνίας. Παράλληλα με αυτές τις λειτουργίες, ο Τύπος δημοσιοποιεί εναλλακτικές λύσεις και αναλαμβάνει το ρόλο του διαμορφωτή της ελληνοαμερικανικής συνείδησης, με διαφορετικούς τρόπους, ανάλογα με την εποχή και με το συγκεκριμένο έντυπο.

Η παραπάνω θέση μπορεί να επιβεβαιωθεί με μια σύντομη ματιά στα δεδομένα του ομογενειακού Τύπου σε ορισμένες κομβικές στιγμές στην ιστορία των Ελλήνων στις ΗΠΑ. Ας πάρουμε πρώτα απ' όλα τη δεκαετία του 1920. Καταρχήν, οι δύο μεγάλες καθημερινές ελληνόφωνες εφημερίδες της εποχής εκείνης, η *Ατλαντίς* και ο *Εθνικός Κήρυξ* καταγράφουν την πολιτική διαίρεση της ομογένειας, ερίζοντας μεταξύ τους – η *Ατλαντίς* ήταν φιλοβασιλική και ο *Κήρυκας* φιλοβενιζελικός. Παράλληλα όμως, σ' αυτή την περίοδο εξαμερικανισμού, και οι δύο αυτές εφημερίδες υιοθετούν επιφυλακτική στάση απέναντι στο ζήτημα της ενσωμάτωσης των ελλήνων μεταναστών στην αμερικανική κοινωνία και δεν διστάζουν να εκφραστούν κριτικά απέναντι στον φιλο-αφομοιωτικό ενθουσιασμό της ΑΧΕΠΑ. Χωρίς να απορρίπτει την ανάγκη προσαρμογής των Ελλήνων στην αμερικανική πραγματικότητα, ο ελληνόφωνος Τύπος υποστηρίζει την ανάγκη μιας πιο ήπιας μορφής ενσωμάτωσης και φροντίδας για τη διατήρηση της ελ-

ληνικής συνείδησης των μεταναστών.⁹ Άλλο ένα δείγμα αντίστασης στο αφομοιωτικό ρεύμα, είναι η εμφάνιση 15 περίπου ελληνόφωνων εντύπων την εποχή του Μεσοπολέμου στο Σικάγο, την πόλη με τον μεγαλύτερο αριθμό Ελλήνων.

Η δεκαετία του 1950 είναι περίοδος πολιτισμικής ενσωμάτωσης των Ελλήνων στις ΗΠΑ και επιπλέον ευρείας κοινωνικής ανέλιξης για πολλούς Ελληνοαμερικανούς, σύμφωνα με τις βασικές μελέτες. Ο Saloutos μάλιστα μιλάει γλαφυρά για την απόκτηση ευπρέπειας και την αντιμετώπιση των Ελλήνων με σεβασμό μετά από δεκαετίες υποτιμητικής συμπεριφοράς απέναντί τους από τον κοινωνικό περίγυρο. Κι όμως, την ίδια στιγμή ο ελληνόφωνος Τύπος καλεί τους Έλληνες της Αμερικής σε συστράτευση με την Ελλάδα και τον αγώνα της για την Κύπρο. Είναι χαρακτηριστική η άποψη που εκφράζει ο δημοσιογράφος Ηλίας Ζιώγας σε άρθρο στον *Εθνικό Κήρυκα* τον Νοέμβριο του 1956, συνδυάζοντας την κοινωνική πρόοδο του ελληνικού στοιχείου με την ανάγκη συμπαράστασης προς την Ελλάδα: «Ο Ελληνισμός της Αμερικής είναι η κυριότερη συγκεντρωμένη δύναμη στην οποία διαθέτει σήμερα η Ελλάδα στο εξωτερικό. Ο ρόλος του Ελληνισμού της Αμερικής είναι τώρα πλέον πρώτος ρόλος! Όχι ρόλος κομπάρσου ή βωβού προσώπου, αλλά ρόλος πρωταγωνιστικός, τεράστιας σημασίας για το Έθνος, εφόσον πρόκειται για μία ομάδα ενός εκατομμυρίου ατόμων που, στο σύνολό τους, ανεβαίνουν κοινωνικά».¹⁰

Η εμφάνιση του ελληνοαμερικανικού λόμπυ το 1974 την επαύριο της τουρκικής εισβολής στην Κύπρο και η επιβολή της απαγόρευσης στην πώληση όπλων στην Τουρκία από το Κογκρέσο την περίοδο 1975-1978, χάρη στην πίεση του λόμπυ, είναι άλλη μια σημαντική στιγμή στην ιστορία του Ελληνισμού στις ΗΠΑ. Το λόμπυ, που το αποτελούσαν μία μικρή ομάδα βουλευτών, ορισμένοι από αυτούς Ελληνοαμερικανοί, καθώς και οργανωμένες ομάδες πίεσης στην Ουάσινγκτον και χιλιάδες οργανωμένοι Ελληνοαμερικανοί σε όλη τη χώρα, πέτυχε στο σκοπό του διότι άρθρωσε έναν αμερικανικό λόγο. Οι ηγέτες του παρουσίασαν τα μέλη και τους υποστηρικτές τους ως αμερικανούς πολίτες ελληνικής καταγωγής. Ζητούσαν κυρώ-

9 Αλέξανδρος Κιτροφέφ, «Εμπορικές παροικίες και μετανάστες», στο: Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος* (Αθήνα 2002) 361-391.

10 Ηλίας Ζιώγας, «Ο ελληνισμός της Αμερικής, αυτός ο άγνωστος», *Εθνικός Κήρυξ* (7 Νοεμβρίου 1956).

σεις κατά της Τουρκίας όχι ως άμεση υποστήριξη της Κύπρου αλλά ως εφαρμογή των αμερικανικών νόμων που διέπουν τους όρους με τους οποίους δίνουν οι ΗΠΑ στρατιωτική βοήθεια σε άλλα κράτη. Ότι δηλαδή δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν αυτά τα όπλα για επιθετικούς σκοπούς.

Ακόμη όμως και σε αυτή την περίπτωση, ο ελληνόφωνος ομογενειακός Τύπος υποθετούσε μια ξεχωριστή προσέγγιση. Ενώ λοιπόν οι ηγέτες του λόμπυ στην Ουάσινγκτον επαναλάμβαναν στερεότυπα «αγωνιζόμαστε για την εφαρμογή των νόμων (the rule of law) και όχι για εύνοια προς την κυπριακή ή την ελληνική πλευρά», ο Κήρυξ και η Πρωινή (η Ατλαντίς είχε κλείσει το 1973) έβλεπαν την εκστρατεία του λόμπυ όχι ως καμπάνια αμερικανών πολιτών αλλά ως υποστήριξη των ελληνικών εθνικών υποθέσεων. Οι εκκλήσεις των δύο εντύπων προς την ομογένεια, ο τρόπος που κάλυπταν τις κινητοποιήσεις είχαν καθαρά ελληνικό εθνικό χρώμα.¹¹ Προσθέτουμε βέβαια πως πέρα από τους εθνικούς τόνους, ο ελληνόφωνος Τύπος έπαιρνε θέσεις που απηχούσαν τις πολιτικές επιλογές των ιδιοκτητών και των αρχισυντακτών. Είναι κοινά γνωστό πως ο Εθνικός Κήρυξ ήταν (και παραμένει) προσκείμενος στη Νέα Δημοκρατία και η Πρωινή επρόκειτο στο ΠΑΣΟΚ.

Όλα αυτά ήταν σε αντίθεση με τον αγγλόφωνο ομογενειακό Τύπο που υπογράμμιζε την ανάγκη συστράτευσης για την εφαρμογή των αμερικανικών νόμων. Η προσέγγιση του αγγλόφωνου Τύπου απηχούσε την αντίληψη πως η εκστρατεία του λόμπυ συνίστατο κυρίως σε κινητοποίηση ατόμων που ήταν πρώτα αμερικανοί πολίτες και κατά δεύτερο λόγο Αμερικανοί ελληνικής καταγωγής. Ασφαλώς δεν μπορούμε να πούμε πως ο αγγλόφωνος ομογενειακός Τύπος προσέγγιζε την υπόθεση του Κυπριακού και τον αγώνα του λόμπυ από μία αυστηρή αμερικανική σκοπιά, αλλά οι διαφορές με τους τόνους του ελληνόφωνου Τύπου ήταν παραπάνω από ευδιάκριτες. Προσθέτουμε τέλος πως στο χώρο του αγγλόφωνου Τύπου υπήρχαν πολύ λιγότερες πολιτικές διαφορές, διότι ιστορικά, στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, η πλειονότητα των ελληνοαμερικανών είναι πολιτικά συντηρητική, και αυτό αντανακλάται (και αναπαράγεται) από τον αγγλόφωνο Τύπο.

Η παραπάνω παρατήρηση δημιουργεί την ανάγκη να επισυνάψουμε

11. Alexander Kitroeff, «Diaspora-Homeland Relations and Greek-American Lobbying: The Panhellenic Emergency Committee, 1974-1978», *Journal of Modern Hellenism*, 11 (1994) 19-40.

μια μεθοδολογική υποσημείωση στην παρούσα ανάλυση. Μέχρι εδώ έχουμε υποδείξει πως ο ελληνοαμερικανικός Τύπος είναι χρησιμότερη και πολυεπίπεδη ιστοριογραφική πηγή, διότι καταγράφει σε γενικές γραμμές τη διαδρομή της ομογένειας, τη σχέση της απέναντι στις πιέσεις της αφομοίωσης και επιπλέον μας δίνει τη δυνατότητα να επισημάνουμε τις εναλλακτικές στρατηγικές που αναπτύσσονται στους κόλπους της ομογένειας, και, τέλος, πιστοποιεί το ρόλο των εντύπων στη διαμόρφωση της ελληνοαμερικανικής συνείδησης. Οι παραπάνω χρήσεις του Τύπου προϋποθέτουν μια προσεκτική ανάγνωση των κειμένων και μελέτη των θεμάτων που προβάλλει το κάθε έντυπο, τις φωτογραφίες που συνοδεύουν τις επικεφαλίδες και την αρθρογραφία, τα γράμματα των αναγνωστών, και ούτω καθεξής. Πέρα από όλα αυτά, ο μελετητής οφείλει να λάβει υπόψη και το ευρύτερο πλαίσιο και τις συνθήκες που καθορίζουν τη λειτουργία του ομογενειακού Τύπου στις ΗΠΑ. Πρώτα από όλα, όπως ολόκληρος ο εθνοτικός Τύπος σε μια χώρα όπου κατεξοχήν κυριαρχούν οι νόμοι της αγοράς και το κράτος παίζει περιορισμένο κοινωνικό ρόλο, οι ελληνοαμερικανικές εφημερίδες είναι κατά βάση οικονομικές επιχειρήσεις και η επιβίωση και ευημερία τους εξαρτώνται άμεσα από την προσέλκυση όσο το δυνατόν ευρύτερου κύκλου αναγνωστών και διαφημίσεων. Τέτοιοι υπολογισμοί είναι δυνατόν να επηρεάσουν τα περιεχόμενα και την ποιοτική στάθμη κάθε εντύπου. Άλλη μία πηγή δύναμει πιέσεων είναι βέβαια η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα στην Ελλάδα και στις ΗΠΑ, καθώς και η στάση των δύο εν λόγω κρατών αλλά και των μεγάλων ομογενειακών οργανώσεων. Τα ομογενειακά έντυπα με άλλα λόγια, δεν είναι εντελώς ανεξάρτητοι φορείς ιδεών, και οι ιστορικοί πρέπει να συνυπολογίζουν στην ανάλυσή τους τις τυχόν εξωτερικές πιέσεις που αντιμετωπίζει το κάθε έντυπο σε κάθε περίπτωση.

Sally M. Miller

AN OVERVIEW OF THE HISTORICAL PHENOMENON
OF THE ETHNIC PRESS WITH REFERENCE TO
THE GREEK PRESS IN SELECTED COUNTRIES

THIS ESSAY WILL CONSIDER some of the highlights of and major factors in the development of a press by people of any background who live in the Diaspora. Such a press has been called collectively «the ethnic press» and it has appeared almost universally wherever peoples have settled outside their home societies. After a discussion of that phenomenon, some examples will be given of the development of a Greek press in a few English-speaking societies outside of Greece, and will analyze shaping factors in those developments. The period focused on in the main is from the late nineteenth century until World War II.

Immigrants who seek to establish a new life for themselves outside of their native societies need a means of communication. They must find ways (1) to communicate with each other, (2) to obtain the facts they require to manage in their new home, and (3) to learn of the news of their homelands and of their countrymen. Where individuals or groups believe their residence abroad to be temporary –be they revolutionary exiles or guest workers– then some of the variables are different, and they may not feel the same needs. Often, however, those who think their stay is temporary –for economic or political reasons– actually spend years or decades abroad, and they eventually recognize that they are permanently in the Diaspora and they manifest all the same communication needs. As a result, an ethnic press tends to emerge wherever groups take root. Such a press at times has been referred to as the immigrant press, and sometimes as the foreign-language press, i.e., publishing in a language other than the national language of the host society. It may take shape as a full newspaper –a daily or weekly– but sometimes in only newsletter format, depending on variables.

Factors that determine the emergence of an ethnic press –ironically even among peoples who had not been newspaper-readers prior to their migration– include (1) group settlement in substantial numbers, (2) a degree

of clustering or geographic cohesion within the group, (3) a sufficient level of literacy, (4) agreement on which language or dialect of the mother tongue to use for the written word, (5) the existence of resources such as leadership, capital and relevant print technologies, as well as (6) an atmosphere or climate in the host society permitting freedom of expression.¹

The functions of the ethnic press have been several, evolving over time as a group matures in its new setting. In a group's initial period of settlement in a new society, its need for information is at its greatest. But the instability that marked that period historically tended to preclude the emergence of a press for a decade or two. When it did emerge, it would typically reach more members of the group than would religious institutions, given degrees of anti-clericalism among particular groups. Gradually the press would become indispensable to the group, offering it that portion of the news and current events believed to be of interest to its readership, as well as printing instructional material about life in their new country which the mainstream press of the society in question—England, France, Germany, Australia, the United States, Argentina or elsewhere—would have no need to offer its readers. Clearly, the ethnic press was more than a newspaper for it assumed the role of a school for adults whom it would educate about the new society, even if sometimes through the uncertain views of editors who themselves were usually newcomers to that society.² Never really widely covering the news of the host society, it served to support the group's heritage as well as of course its language and culture. Papers would celebrate a group's holidays and history, reprint its

1. Sally M. Miller, «Introduction», in: Sally M. Miller ed., *The Ethnic Press in the United States: A Historical Analysis and Handbook*, Greenwood Press (Westport CT 1987) xv. Scholarly attention to this topic has been limited and sporadic, as indicated in this text. Some recent historical dissertations on the subject include Ulf Jonas Bjork, «The Swedish-American Press: Three Newspapers and Their Communities» unpublished Ph.D dissertation, University of Washington, 1987; Michael P. Mulcrone, «The World War I Censorship of the Irish-American Press», unpublished Ph.D dissertation, University of Washington (1993); Joseph AJami, «The Arabid Press in the Unites States since 1892: A Socio-historical Study», unpublished Ph.D dissertation, Ohio University (1987); Jeffrey Alan Irvine, «Aspects of Identity: Evidence from the Irish-American Press, 1871-1925», unpublished Ph.D dissertation, University of Pittsburgh (1994).

2. Miller in Miller, xv-xvi; Sally M. Miller, «Distinctive Media: The European Ethnic Press in the United States», in: Carl Kaestle and Janice Radway, *The Book*

most popular authors' writings, and feature ballads, tales and other important cultural artifacts of the group. It would list community social and club news, and even print lists of those who had recently arrived from the homeland, and of those who had re-emigrated or departed for the «Old Country». In short, the press served to chronicle the group's activities and institutions, while spotlighting achievements, much as do booster sheets. In terms of hard news, the press would try to cover only news of the host society that affected the group as well as to report as best it could news of the homeland. It would report on or sometimes simply reflect divisions within the group in the ancestral society as well as the new society. It would express the group's political hopes, at least as interpreted by editors, and it would mirror its economic goals and fears. Most but not all of the ethnic press would make judgments on public policy of the new society, at least in regard to a policy's or law's presumed impact on its own group. It would oppose legislation which appeared to counter its own group's well-being, such as proposed prohibition of foreign language instruction in public schools or on the prohibition of alcohol. It also kept watch on foreign policy in the host society for its possible impacts on the homeland, as examples, American acceptance of England's domination of Ireland as viewed by the Irish-American press, or support for the nation-building efforts at Versailles after World War One, and applause or criticism of those efforts afterward by newspapers of many groups. Nevertheless, editorial policy of the ethnic papers was often circumspect so as to avoid antagonizing policy-makers of the host society.

Ultimately, the press would help to shape and reinforce its readers' ancestral sense of identity in the new society. But in a seeming contradiction, the press would also serve as a force of assimilation because of its educational function concerning the host society.

The ethnic press itself was never static. In its pioneer phase, early in a group's development in a new setting, an ethnic newspaper might be a joint collaboration between or among two or more groups living in proximity who had historical ties, for instance, Danes and Norwegians, and as another example, Russians and Serbs, published newspapers jointly until

Triumphant: Print Culture in America from the 1880s to the 1940s, vol 4, A History of the Book in America. Cambridge, England: Cambridge University Press, forthcoming.

each was strong enough and had the resources to issue its own newspaper. In the second phase of development, a group would publish its own newspapers, sometimes dozens of papers and even periodicals, depending on the size of the population. In that stage, the press would appear to be flourishing. The third stage, as enunciated by journalism historian Marion Marzolf, features a decline when a settled group no longer has need of its own media, especially in second and later generations, and has begun to disperse from its initially cohesive settlement patterns.³

Of all countries in the world which have accepted people from other nations, the ethnic press thrived most extensively in the United States, especially between the last decades of the nineteenth century and the eve of World War Two. While it is sometimes necessary to remind Americans that the United States has certainly not been the only nation to receive immigrants, it nevertheless absorbed more millions of people from a greater variety of nations than any other country, most of whom were seeking economic opportunity. The greatest immigrant influx occurred from the late nineteenth century through the 1920s –with the years since 1965 marking the second greatest era of immigration to the United States. Virtually every distinct ethnic (and also racial) group that entered the United States, beginning with the Germans in colonial Pennsylvania in the 1730s and continuing through the Vietnamese in contemporary times, developed its own print media. While xenophobic reactions occasionally emerged against foreign-language publications, fundamental conditions were favourable to them. The number of newspapers published is not known with certainty since these what may be called non-mainstream publications were not always listed in newspaper directories, nor were they collected by libraries and, in the early years, they might cease publication almost immediately, and thus leave no run or record for posterity. But some newspapers experienced remarkable longevity, publishing for a century or more –(the German New York *Staats Zeitung* (Public News), *Il Progresso Italo-American* (Italo-American Progress), *L'Italia* (Italy), *Den Danske Pioneer* (The Danish Pioneer), the *Forverts* (the Jewish Daily Forward), *Journal Portuguese*, *Slovak v Amerike* (Slovak in America), and the *Svenska Amerikanaren* (The Swedish American). It has been calcu-

3. Marion Tuttle Marzolf, *The Danish-Language Press in America*, Arno Press, Inc. (New York 1979) 29; Marzolf in Miller, *The Ethnic Press*, 67.

lated that in the mid-1880s, 800 such newspapers were publishing, fifteen years later, the total had risen to over 1100, and by 1917 over 1300, that figure marking the peak year in terms of numbers of papers published.⁴ Some papers had a larger readership than any newspaper in their home society, and some of these papers even circulated back to the «Old Country». Accurate readership figures are as elusive to obtain as the data on numbers of newspapers published. These newspapers circulated hand to hand, as households and neighbours might share the same issue. The pronounced lack of literacy, especially among Eastern and Southeastern Europeans, who a century ago dominated the lists of arriving immigrant groups, led to the literate –including hired readers– reading to the illiterate, another fact which suggests that subscription figures do not accurately reflect an ethnic newspaper's circulation. What is clear is that newspapers were a major source of information through which everyone could be made aware of community issues.

In the early years of a group's settlement, often newspapers were founded by clergy. In other instances, they were established by an urban intellectual elite which could not easily follow their professions because of restrictive regulations –in the fields of law or medicine, as examples. Sometimes merchants hoping to become community leaders would start to publish a newspaper. Some journalists, typically refugees who had had to flee rather than self-selected immigrants, would establish a newspaper and, while they had appropriate experience and/or professional training, they were plagued as were most of these editors by a lack of sufficient resources, a perhaps limited potential readership, a shifting population base and often the dilemma of a variety of dialects in use in their group. Technical problems which they faced included the need to obtain the necessary type for a particular language, a sometimes insoluble problem. Publishers facing this dilemma in the Diaspora included those of newspapers as varied as Norwegian, Yiddish, Arabic and the various papers seeking to publish in Cyrillic characters or requiring diacritical marks (Slovak as an example) whose type was not so easily available. Greek-language papers are, of course another, example.

Scholarly efforts to categorize these newspapers thus far have not been successful, so there is no consensus on this matter. Robert E. Park, a

4. Miller, *The Ethnic Press*, xiii.

founder of the discipline of sociology, and one of very few specialists to this day who has studied this phenomenon, about eighty years ago proposed that the ethnic press be analyzed in categories such as (1) commercial publications, (2) publications of organizations, and (3) journals of opinion or propaganda. These are, however, ambiguous and overlapping categories. A more recent suggestion has been to categorize the ethnic press as (1) traditional, (2) nationalistic and (3) radical but, here too, these divisions do not really separate from one another. So far, this appears to be an insoluble problem in the literature.⁵

The general interest ethnic newspapers to which these remarks refer are newspapers which were aimed at the entire ethnic group. But additionally, a wide variety of other publications were issued in many groups. Special interest publications included those produced by fraternal orders, literary societies, religious institutions, unions and political organizations. Further, children's magazines were published by some groups as well as farmers', veterans' and women's publications, and recreational or hobbyist newsletters. The variety was limited only by the numbers and resources of individual groups but the focus in this discussion is on the general interest newspaper of ethnic groups.

The ethnic press began to weaken in each group when the second generation reached adulthood, as indicated, and especially when the first generation died out. The fundamental informational role of the ethnic press, in any era and in any country, always depends on the immigrant generation and its need for knowledge of its new society and also depends on its familiarity with the ancestral language. In an effort to retain its readership beyond the first generation, a newspaper would itself begin to redefine its mission and alter its contents. To interest the second generation, some newspapers began to publish in the language of the host society, at least some of its columns, features or even some pages. Such papers have been termed by scholars «mixed publications».⁶ But they

5. Robert E. Park, *The Immigrant Press and its Control*, Harper and Brothers Publishers (New York 192) 304-305, 330-332; Stanley Zabala, «Problems of Survival for the Ethnic Press in Canada», *Polyphony* 4 (spring/summer 1982) 17-22.

6. Joshua A. Fishman, Robert G. Hayden, and Mary Warshauer, «The Non-English and the Ethnic Group Press, 1910-1960», in: Joshua A. Fishman et al., *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-*

either would lose much of their readership anyway to the mainstream press and then cease publication, or switch to publishing entirely in the prevailing language and, not unusually, publish less frequently, becoming weeklies or even monthlies. In contents, the ethnic press began to minimize its original emphasis on educating its readers to the new society, and instead stressed the ties and loyalties of their readers to the «Old Country» –offering even more celebrations of the heritage and culture and more news of the homeland than previously. While the ethnic press had seldom sought to provide full coverage of news of their new land and its problems, at this point it abandoned that role to the mainstream dailies which its public now read, and so the ethnic press assumed an explicitly supplementary or complementary role to mainstream papers. Thus, in the second generation of a group's settlement, it could no longer be the primary print media for its community.

In the case of the ethnic press in the United States, changes in public policy also limited the future of these newspapers. The United States drastically limited legal immigration into the country in the 1920s, closing its famous «open door» on immigration. The policy not only limited immigration but established a quota system which favored the British and Western Europeans as potential immigrants. The impact of this legislation severely reduced the incoming tide of probable readers on which the ethnic press depended. Moreover, during and after World War One, strong assimilationist pressures worked against the use of languages other than English, both in print and in public conversation. Thus, the numbers of these newspapers rapidly became much reduced, so that non-English language dailies declined by 57 percent between 1930 and 1960.⁷ But while it appeared that the era of the ethnic press in the United States was ending, a few decades later that press would begin to revive after the U.S. Congress reopened the door on immigration in 1965.

To focus now on the Greek press, Greeks in the Diaspora scattered widely. Some have lived in what was formerly called Asia Minor, others in the former Yugoslavia, in Germany, Italy, France, the Iberian Peninsula and elsewhere in Europe, while still other Greeks settled in the Americas,

English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups, Mouton and Co. (The Hague 1966) 51-74.

7. *Ibid.*, 52-55.

both North and South America, and in Australia and New Zealand. Wherever they took up residence, they would have the need, as others, to obtain and exchange information and to strengthen their heritage, and they inevitably would seek to find means to achieve those goals through their own publications dependent on the variables of their own evolving communities. But also of significance were the conditions in their host society. For example, did the new society permit freedom of speech and freedom of the press? Did it tolerate nationalistic impulses of those newly settled? Were newcomers discouraged from continuing to use their mother tongue? And could they themselves overcome existing divisions based on regional sentiment for the sake of cooperation in the Diaspora?

To consider the Greek presence in the United States, first it must be noted that Greeks, like others, left their native land most typically in order to improve their economic status. They did not settle in the United States in vast numbers. Under 400,000 were enumerated as having entered the country over the century from 1820 to 1920.⁸ (Almost that many came from the Ottoman Empire, and some portion of those listed as Turks by immigration officials were undoubtedly Greek. In the 1960s and 1970s Greeks were one of the largest incoming European groups to the United States). Of Greeks who worked in the United States, in the late nineteenth century and early twentieth century, many returned to Greece after a season or two, some coming back to the U.S. at a later time. No statistics are reliable on these details but it is apparent that 1907 was the peak year of Greek entry into the U.S. This was a heavily male population, one that was largely illiterate, and divided from each other by regional loyalties, so the Greeks were handicapped in their efforts to build strong community institutions. But nevertheless they began to try to do so, and their first newspapers were published in the 1890s. While the problem of illiteracy and a somewhat scattered settlement pattern—Greeks can be found throughout the country including the South—were clearly limiting factors in press development, a countering factor, according to scholar Andrew Kopan was the fact that Greeks seemed to have been more tenacious than many Europeans in the retention of their mother tongue in the Diaspora. The strong Greek interest in politics and the deep

8. Roger Daniels, «Greeks,» in *Coming to America: A History of Immigration and Ethnicity in American Life*, New York, Harper Perennial (New York 1990) 202.

sense of nationalism were also factors in the growth of its press.⁹ Their press was centered around Chicago and New York but also Greek-language newspapers were located in Boston and San Francisco which had a variety of different Greek newspaper at various times, usually weeklies. Also Detroit, Pittsburgh, and Lowell, Massachusetts, were the sites of more than one weekly over time.

The first Greek-language newspaper in the United States was *Neos Kosmos* (New World) which was published in New York City briefly in 1892. This pioneering newspaper was to be succeeded by over 100 other Greek newspapers in the United States, as estimated by scholars.¹⁰ *Atlantis*, founded in 1894 in New York by a businessman and publishing until 1972, became the first long-lasting Greek newspaper, initially as a weekly, and in 1905 as a daily, which became the most widely-circulating paper. Its circulation figure of 30,000 in 1914 meant it achieved a higher circulation figure than any newspapers in Athens. (That also was true in that era of a Polish-American paper that had a greater circulation than any paper in Warsaw and a German-language newspaper in New York with a greater circulation than any in Germany.)

The other major newspaper in the Greek-American community was the *Ethnikos Keryx* (National Herald), publishing in New York City as a daily from 1915 to the present, and eventually had a greater circulation than did *Atlantis*.¹¹ In order to interest American-born Greeks, in the 1980s it began to publish a companion newspaper in the English language. Shorter-lived Greek papers published in New York included *Nomotagis* (Loyalist), publishing from 1918-24, and a variety of others which represented workers or the Communist Party are not so easily classified as general interest newspapers. Greek-language periodicals were also published in New York and elsewhere, and they are also outside the scope of this essay.

Chicago had more than one Greek neighborhood, a very full institutional network including a parish and benevolent societies dating back

9. Andrew T. Kopan, «The Greek Press» in Miller, *The Ethnic Press*, 161.

10. S. Victor Papacosma, «The Greek Press in America», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 5 (winter 1979) 46.

11. Sally M. Miller, «Immigrant and Ethnic Newspapers», *The Serials Librarian*, 14 (1988) 139-140.

to the 1890s, and the beginning of Greek entrepreneurial activities such as opening restaurants and green groceries. On the eve of World War One, the Greek population there of 15,000 was large enough and sufficiently cohesive to support parochial schools and fraternal organizations. Its major newspaper was a weekly, the *Hellenikos Astir* (Greek Star), which as late as the 1960s still published in Greek but then began to be issued in English.¹² The Greek community of Chicago for several years in the 1920s had three Greek-language dailies, but English-language newspapers began to appear in the Greek community, especially since the late 1970s (although a forerunner was published from 1925-31).

As to newspaper content, the Greek-American press educated its readers about their host society, celebrated their group heritage and covered the community life of their readers, informing them of events not only in the cities where the papers were published, but also as far as possible, of Greek club news and other events in various locations in the United States. In short, they reflected the general model of the ethnic press. But more than newspapers of other groups in the Diaspora, the Greek press in the United States has always been marked by an unrivalled enthusiasm for political debate. In contrast to the newspapers of other groups which often had a limited political focus, the Greek press immersed itself in politics, and in its first forty years in the United States, was divided between monarchist-conservative and republican-liberal opinion which affected their views on all issues. At the same time, as argued by historian Dan Georgakas, decades of continuous publication of Marxist Greek newspapers in the United States, usually ignored by scholars, demonstrate that a more radical voice was also present. Ideological feuds led to an expansion of the numbers of papers because each perspective needed its own voice and, conversely, such feuding sometimes limited a newspaper's readership and it might cease publication. These newspapers informed readers of Greek political and military events, including of wars with Turkey and of any expansionism in the Balkans threatening to the interests of Greece. In the case of *Atlantis*, it encouraged Greeks living overseas to return to Greece to serve in the Balkans Wars, it campaigned to undermine any pro-Bulgarian sentiment in the

12. Kopan in Miller, *The Ethnic Press*, 164-165. Also see Grace Abbott, «A Study of Greeks in Chicago», *American Journal of Sociology* 15 (November 1909) 379-386.

United States, and in 1913 it successfully helped defeat a proposed American high tariff on Greek produce. Hopes for a revived Byzantine Empire to succeed the Ottoman Empire held the attention of some newspapers between the two world wars, but by the mid-1930s with the reestablishment of the Greek monarchy and the resulting stability and moderation of Greek politics, the Greek-American community and its press became less focused on the politics of Greece and more involved in American public life, debating the issues of the Presidency of Franklin Roosevelt.¹³

These remarks suggest a pattern that should be emphasized. Where a group in the Diaspora comes from a homeland which is independent, stable, and peaceful, that group tends to concentrate on its life in the new society. But when the country-of-origin is seeking independence or enduring political turmoil—fighting off an oppressor or experiencing civil war—its unsettled and volatile condition stimulates nationalistic fervor and impassioned intrigue which hold the interest of those of the Diaspora. Attention is then riveted on the home society rather than on the new society even after decades in the Diaspora. That involvement in the ancestral home results in little interest by the press in issues of the host society. But if the home society achieves stability and peace, then its countrymen abroad are more fully able to concentrate on their new lives. The Greek-American press certainly represents that pattern.¹⁴

Greeks also settled in Canada, a country which, like the United States, permitted immigration for much of its history but which, in contrast to the U.S. before the 1920s, for many decades had a legally-mandated preference for immigrants from the British Isles. It might be instructive to note the comparable experience of Greeks there. Immigrants settled in Canada in fewer numbers than in the United States, in small waves that lagged behind those coming to the U.S. by a decade or so, but eventually immigrants settled in Canada from a wide variety of European backgrounds.

13. Kopan in Miller, *The Ethnic Press* 164-166; Papacosma, 5:50. See also Dan Georgakas, *The Greek Language Press*, in: «The Greeks in America», *Journal of Hellenic Diaspora* 14 (Spring-Summer 1987) 10-14; Dan Georgakas, «Greek American Radicalism: The Twentieth Century», in: *Reading Greek America* ed., Spyros D. Orfanos, Pella publishing Co. (New York 2002).

14. Miller in Kaestle and Radway, forthcoming.

Montreal, Vancouver and especially Toronto became home to Greek populations. Greeks arrived a few at a time in Toronto, first in 1904, and by 1920 there were toward 2000 in the city. Most of those individuals had already made their initial adjustment to life in North America, having worked in the United States already, and they simply migrated northward—some hardly realizing that they were moving from one country to another. This migration was of course a male, heavily illiterate population composed of laborers and petty entrepreneurs. In the decade 1910-1920, a community structure began to take shape. Some Greek women arrived from Greece, a fact allowing family and organizational life to emerge: a parish, women's groups, day school for children, men's clubs, and coffee houses, restaurants, and ice cream shops. But in contrast to Greek life in the United States, only what could be called an incomplete organizational network emerged. For example, the Canadian Greeks of that era were unable to publish newspapers of their own. This fact seems at first surprising as the same need for an ethnic press would certainly exist. Freedom of the press and other conditions in Canada allowed the possibility of a foreign-language press, and the variables of the Greek population were the same as in the United States although the population numbers fewer—and dwarfed by the numbers of their countrymen in the United States. It must be noted of course that any efforts to organize the Greek community were weaker than they might have been because of the Greek tendency, also mentioned above, to divide themselves into village—and regional—based organizations making community-wide cooperation difficult compared to the experience of some other groups. So is this the reason for no press? The crucial fact is that the Greeks in Toronto and elsewhere in Canada had available to them external resources. They were able to connect to and draw on the full institutional life of Greeks in the United States so they did not quickly create their own press or fraternal lodges, and so forth, such as AHEPA (the American Hellenic Educational Progressive Association). A fuller, autonomous community life would not emerge for Canadian Greeks until the interwar period. So, simply put, they were initially overshadowed by the American Greek community, and they leaned on that relationship.¹⁵

15. See on Greeks in Toronto, Canada, Lia Douramakou-Petroleka, «The Elusive Community: Greek Settlement in Toronto, 1900-40», in: Robert F. Harney, *Gath-*

As a final matter, attention on one other instance of Greek life in the Diaspora might be useful. The focus here will be on another English-speaking society which supported civil liberties, including freedom of speech and freedom of the press, and other rights which permit citizens and residents to exercise self expression. The country is New Zealand in the South Pacific, a small democracy which had not been known as a nation of immigrants. Indeed, for the first century of its history (from the 1840s to the 1950s), it remained an island nation of Anglo-Saxons from the British Isles that scrupulously controlled its immigration policies to keep out others. Nevertheless, after a Gold Rush in its first generation, the British-only policy was slightly punctured.

A few Greeks entered New Zealand as goldseekers in the 1870s, probably first having participated in the Australian gold rush of the previous decade. Those perhaps two-dozen men left few traces, and possibly only a few chose to remain in New Zealand. A generation later, other Greeks arrived, and by 1924 there were almost one hundred naturalized citizens of Greek birth as well as a few hundred Greek residents. The primary question that one must raise about these small numbers is whether or not it would be possible for them and their descendants to retain a distinct presence and heritage within such an environment. A Greek community was identifiable in the metropolitan area of Wellington, the capital, certainly by 1920, as brides were brought over from home villages. Life centered around a Greek Orthodox parish there, with clusters of Greeks in some of the other cities, and some Greek-owned restaurants, fish and chip shops, milk bars, and so forth, were opened. Post-WWII, about 1000 Greeks arrived, Greeks forming the largest group among the refugees and displaced persons accepted by New Zealand, joined soon by a few hundred contract laborers. By the 1960s, 2600 persons of Greek background lived in New Zealand, located especially in neighborhoods in around Wellington. Greeks were the most tightly clustered of any European group in the country, probably due to their language loyalty. While numbers remained so modest, community institutions were organized such as a Pan Hellenic Association, a community center, Greek language and cultural courses, and social and recreational clubs and activities were started. But tensions or

ering Place: Peoples and Neighbourhoods of Toronto, 1834-1945, Multicultural History Society of Ontario (Toronto 1985) 257-278.

sometimes merely distinctions limited unity among the Greeks of varying backgrounds –from Macedonia, Crete, Cyprus, etc. With the small numbers and the divisiveness, the Greeks of New Zealand did not have a sufficient base to establish an ethnic newspaper but in the 1960s, as continued evidence of a persistent cultural identification, the first publication aimed at the entire Greek population in the country appeared, a monthly magazine published in English called the *Hellenic Trumpet*.¹⁶

Thus, the Greeks of New Zealand at least in a fragmentary way tried to meet some of the needs of the group. Their population base was too small to allow for the development of a full community institutional network, and they lacked, unlike Canadian Greeks, an adjacent thriving Greek community from which they could draw strength. The Greeks of Australia were simply too distant, and were themselves small in number.

In conclusion, it seems appropriate to say a word about contemporary media possibilities. No longer is an ethnic group in the Diaspora limited to the printed word in its efforts at communication, with some of the problems that may involve, such as illiteracy. The availability in most societies of radio and television means there are other possibilities through which groups may communicate and strengthen their language, culture and heritage in the Diaspora. The most recent electronic avenue of communication is the Internet, which offers yet another forum through which people may interact across distances. They now may directly reach each other without the constraints of some of the earlier issues, including freedom from most government restraints and interference. Through the instant contact of electronic mail (e-mail) in which information can be exchanged in seconds, the sending back and forth of photographs or political appeals or broadsides, and the ease with which websites can be established means that a revolutionary age of information and communication has opened a variety of opportunities. It means perhaps the demise of the old ethnic press, but its continuation in different formats.

16. Sally M. Miller, «European Immigrant Communities in New Zealand: Comparative Reflections on a Little Known History», in: Olavi Kouvukangas and Charles Westin, *Scandinavian and European Migration to Australia and New Zealand*, Turku, Institute of Migration (Finland 1999) 235-238; L.H. Burnley, «The Greeks», in: K.W. Thomson and A.D. Trilin, eds., *Immigrants in New Zealand*, Massey University (Palmerston North 1970) 105-11.

Λευτέρης Παπαλεοντίου

ΚΥΠΡΙΑΚΑ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΑ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ: ΜΙΑ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ

ΣΤΗΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΜΟΥ θα επιχειρήσω να δώσω μια σύντομη πανοραμική εικόνα των κυπριακών περιοδικών του 20ού αιώνα, με έμφαση στο λογοτεχνικό έντυπο. Στο χρονικό διάστημα μιας εκατονταετίας τυπώνεται στο νησί μια πλειάδα (βραχύβιων κυρίως) περιοδικών, αρκετά από τα οποία στις μέρες μας είναι δυσύρετα είτε σώζονται σε ελλιπείς σειρές – κυρίως σε κυπριακές δημόσιες και ιδιωτικές βιβλιοθήκες, και πιο σπάνια στην Ελλάδα ή αλλού.

Μελετώντας κανείς τον περιοδικό Τύπο της Κύπρου του 20ού αιώνα, ενδιαφέρει να δει μεταξύ άλλων τη συμβολή τους στη διαμόρφωση της εγχώριας λογοτεχνικής ή άλλης πολιτισμικής κίνησης και την παρέμβασή τους στα μείζονα προβλήματα του τόπου· ή να αναζητήσει τις ποικίλες επαφές που αναπτύσσονται με ομόλογα περιοδικά του ελλαδικού χώρου και του μείζονος ελληνισμού και να ανιχνεύσει τη δεξίωση ιδεών και μηνυμάτων από τα διεθνή ρεύματα.

Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, μπορεί να ειπωθεί με σχετική ασφάλεια ότι το σχήμα της κυπριακής λογοτεχνίας κατά την περίοδο της αγγλοκρατίας (δηλαδή έως το 1960) είναι δυνατό να διαγραφεί πρωτίστως μέσα από τον ημερήσιο και περιοδικό Τύπο, και λιγότερο με βάση τις αυτοτελείς λογοτεχνικές εκδόσεις, αφού οι τελευταίες είναι σχετικά περιορισμένες.

Εξάλλου, μέσα από τη λογοτεχνική, φιλολογική ή άλλη ύλη των εντύπων, μπορεί κανείς να σκιαγραφήσει το ιδεολογικό πλαίσιο του κυπριακού 20ού αιώνα· αρχικά τις καταβολές του ρομαντικού εθνικισμού και το ενδιαφέρον για την ιστορική και λαογραφική έρευνα· την αναζωπύρωση του γλωσσικού ζητήματος, συχνά σε συνάρτηση με τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών· το όραμα της Ένωσης του νησιού με τη μητροπολιτική Ελλάδα και τις πολιτικές κινητοποιήσεις, με αποκορύφωμα τον αντιβρετανικό αγώνα του 1955-1959· ακολούθως τις διακοινοτικές συγκρούσεις και τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, που οδηγούν στο πραξικόπημα κατά της κυβέρνησης Μακαρίου και στην τουρκική εισβολή του

⁷⁴, γεγονότα που σημάδεψαν τη σύγχρονη ζωή και ιστορία του τόπου.

Από την άλλη, είναι απαραίτητη και χρήσιμη η συνεξέταση των πιο αξιόλογων περιοδικών της Κύπρου με έντυπα του ελλαδικού και του ευρύτερου ελληνικού χώρου. Μια τέτοια διερεύνηση μπορεί να δείξει ότι συχνά τα κυπριακά έντυπα υιοθετούν στάσεις και αντλούν παραδείγματα όχι μόνο από γνωστά περιοδικά της Αθήνας αλλά και από σημαντικά έντυπα της ελληνικής περιφέρειας του μείζονος ελληνισμού (εννοώ κυρίως τα μεσοπολεμικά αλεξανδρινά περιοδικά *Γράμματα* και *Αργώ*). Επίσης, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι η τρέχουσα λογοτεχνική κίνηση, η διακίνηση ιδεών και γενικά η πολιτισμική φυσιογνωμία μιας περιόδου διαγράφεται σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και μέσα από περιοδικές εκδόσεις, οι οποίες αποτελούν με τη σειρά τους ένα από τα βασικά κανάλια επικοινωνίας με τον έξω κόσμο (πρωτίστως με τον ευρύτερο ελληνικό χώρο και δευτερευόντως με τον ευρωπαϊκό χώρο).

Η αναζήτηση και αναδίφηση παλαιότερων εντύπων είναι συνήθως κοπιώδης αλλά ευχάριστη περιπέτεια, που κάποτε κρύβει μικρές ή μεγαλύτερες εκπλήξεις. Η συνολική εμφάνιση ενός περιοδικού, η διαρρύθμιση του εξωφύλλου, η ποιότητα του χαρτιού, τα τυπογραφικά στοιχεία, οι συνεργασίες, οι λογής αναγγελίες, οι συνδρομές, οι στήλες αλληλογραφίας και τα σχόλια επικαιρότητας μαρτυρούν ή υποβάλλουν τις ποικίλες διεργασίες που συντελούνται στο προσκήνιο και στα παρασκήνια της έκδοσης και αποτυπώνουν επαφές και σχέσεις με τα ευρύτερα πολιτισμικά συμφραζόμενά της.

Με σχετική καθυστέρηση, μόλις προς το τέλος του 19ου αιώνα, εμφανίζεται στη Λάρνακα της Κύπρου το πρώτο κυπριακό περιοδικό με τον αρχαιοπρεπή τίτλο *Ευτέρπη* (1881-1882), τρία μόλις χρόνια από τη σύσταση του πρώτου ελληνικού τυπογραφείου στο νησί (1878) από τον κυπριακής καταγωγής Αιγυπτιώτη Θεόδ. Κωνσταντινίδη. Το δυσεύρετο αυτό έντυπο, όπως και μια σειρά ανάλογων περιοδικών που εμφανίζονται κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, ακολουθούν το παράδειγμα των μεικτών-οικογενειακών περιοδικών που κυκλοφορούσαν στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο κατά τον 19ο αιώνα. Τέτοια έντυπα, άλλοτε πολυσυλλεκτικά και άλλοτε προσωποκεντρικά, κυκλοφορούν στις περισσότερες κυπριακές πόλεις. Παρά τις εύλογες αποκλίσεις που τα χαρακτηρίζουν, τα περισσότερα φιλοξενούν ενυπόγραφες ή ανυπόγραφες συνεργασίες γύρω από λογοτεχνικά, φιλολογικά, παιδαγωγικά, λαογραφικά, ιστορικά και άλλα θέματα: *Ζήνων* (Λευκωσία 1906-1909), *Αυγή* (Λευκωσία/Λάρνακα 1908-1911), *Ο Κόσμος* (Λάρνακα 1909-1911), *Ελικών* (Λεμεσός 1910), *Αρμονία*

(Λάρνακα 1913-1914), *Η Γνώσις* (Λευκωσία 1933-1937) και άλλα. Ανάλογα έντυπα ποικίλης ύλης εξακολουθούν να βγαίνουν και κατά τα τελευταία χρόνια της αγγλοκρατίας, κατά κανόνα στη Λευκωσία: *Αγωνιστής* (1944-1948), *Ελεύθερος Κόσμος* (1944 κ.ε.), *Ελληνική Κύπρος* (1949-1956), *Ο Φακός* (1952-1959), *Καιροί της Κύπρου* (1957-1963) κ.ά.

Περισσότερο ειδικό χαρακτήρα έχουν τα περιοδικά της Λεμεσού *Παιδική Ηχώ* (1903-1904) και *Παρθενών* (1906-1907), που απευθύνονται κυρίως σε παιδιά και εφήβους. Οι *Εστιάδες* της Περσεφόνης Παπαδοπούλου (Αμμόχωστος 1913-1915) αφορούν σε μεγάλο βαθμό τον κόσμο των γυναικών· το *Φως* (Λευκωσία 1911) και ο *Απόστολος Βαρνάβας* (1918 κ.ε.) έχουν θεολογικό-θρησκευτικό χαρακτήρα· τα *Κυπριακά Χρονικά* (Λάρνακα 1923-1937) αποβλέπουν να συλλέξουν και να διερευνήσουν με επιστημονικό τρόπο κυπριακό λαογραφικό και ιστορικό υλικό· το *Θέατρο* (1944-1946) του Κ. Μόντη και του Φ. Μουσουλίδη αρχικά φιλοξενεί κείμενα που αφορούν κυρίως τη θεατρική γραφή και πράξη, σταδιακά όμως προσλαμβάνει και λογοτεχνικό χαρακτήρα· η *Φλόγα* (1944-1946) και η *Σπίθα* (1944-1945) του Τ. Ανθία κατακλύζονται από τις λογοτεχνικές και άλλες συνεργασίες του διευθυντή τους και έχουν έντονο πολιτικό και ιδεολογικό χαρακτήρα.

Περίπου ανάλογη ύλη φιλοξενούν και τα ετήσια ημερολόγια και λευκώματα, που εμφανίζονται σποραδικά κατά τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα και διατηρούν το χαρακτήρα των αντίστοιχων ημερολογίων που βγαίνουν τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και σε περιοχές του μείζονος ελληνισμού και της διασποράς κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού. Από τα ημερολόγια που βγαίνουν στην Κύπρο αξίζει να μνημονευθούν το *Κυπριακόν Ημερολόγιον* της Ευανθίας Θεοδώρου (Λεμεσός 1905), το *Κυπριακόν Ημερολόγιον* των Μ. Γ. Κοντόπουλου και Δ. Ι. Μελά (Λευκωσία 1908), το *Κιτιακόν Ημερολόγιον* του Α. Χ. Οικονόμου (Λάρνακα 1913), το *Κυπριακόν Ημερολόγιον* του Χρ. Παπανικολάου (Λευκωσία 1918), το *Κυπριακόν Ημερολόγιον* του Πάνου Παπαδόπουλου (Λευκωσία 1918) και το *Παγκύπριον Λεύκωμα* του Δ. Ενωτιάδη (Λευκωσία 1925). Οι εκδόσεις αυτές, κατά κανόνα μικρού σχήματος και κάποτε καλαίσθητες, περιλαμβάνουν λογοτεχνικά, φιλολογικά, ιστορικά και άλλα κείμενα, καθώς και φωτογραφικό υλικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι κανένα από τα ημερολόγια αυτά, που εκτείνονται από 96 έως 228 σελίδες, δεν εκδόθηκε για δεύτερη φορά.

Εξάλλου, με το *Δελτίο της Εταιρείας Κυπριακών Σπουδών* (1937 έως σήμερα) εγκαινιάζονται οι ετήσιες (συνήθως ογκώδεις) εκδόσεις με έμφαση σε μελέτες κυπριακού ενδιαφέροντος για ιστορικά, φιλολογικά, λαο-

γραφικά, αρχαιολογικά, γλωσσικά και άλλα θέματα. Τέτοιες εκδόσεις είναι και το *Δελτίον του Ελληνικού Πνευματικού Ομίλου Κύπρου* (1947-1958· από το 1960 βγαίνει ως *Φιλολογική Κύπρος*), η *Επετηρίδα της Παιδαγωγικής Ακαδημίας Κύπρου* (1959 κ.ε.), η *Επετηρίς του Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* (1969 κ.ε.), η *Επετηρίδα του Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* (1990 κ.ε.), η *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών* (1992 κ.ε.) κ.ά.

Ύστερα από ορισμένες ατελέσφορες ή βραχύβιες προσπάθειες για έκδοση λογοτεχνικού περιοδικού στην Κύπρο (*Μούσα, Γλαύκα, Μέλισσα, Νέα Εποχή*), το πρώτο αξιόλογο έντυπο του είδους αυτού, η *Αβγή*, εκδόθηκε στη Λεμεσό σε δώδεκα τεύχη (1924-1925) από ομάδα νέων δημοτικιστών-σοσιαλιστών, τους Α. Ιντιάνο, Γ. Λεύκη, Αιμ. Χουρμούζιο και Χριστ. Χριστοδουλίδη. Δύο βασικοί συνεργάτες του, οι Γλ. Αλιθέρης και Ν. Νικολαΐδης, λειτουργούν ως συνδετικοί κρίκοι με λογοτεχνικούς κύκλους της Αλεξάνδρειας. Είναι εμφανές ότι η *Αβγή* υιοθετεί πολλά στοιχεία από την τυπογραφική εμφάνιση της αλεξανδρινής *Αργώς* ή παίρνει ιδέες από αριστερά ή αριστερίζοντα περιοδικά της Αθήνας (*Νέοι Βωμοί*) και του εξωτερικού (*Clarté*, Παρίσι).

Όλα τα κείμενα του περιοδικού είναι γραμμένα στη δημοτική· και, μάλιστα, σε αρκετά από αυτά εντοπίζονται επιρροές από το γλωσσικό κήρυγμα του Ψυχάρη, ο οποίος συνεργάζεται με τέσσερις μικρές πρόζες. Σε μεγάλο μέρος των (πρωτότυπων και μεταφρασμένων) ποιητικών κειμένων της *Αβγής* δεσπόζει ο χαμηλόφωνος, νεορομαντικός-νεοσυμβολιστικός τόνος, ενώ σε μερικά αφηγήματα υπερτονίζονται αρνητικές όψεις της καθημερινότητας και έμμεσα καταγγέλλεται η κοινωνική ανισότητα. Αξιοσημείωτη είναι η ενότητα των μεταφρασμένων δειγμάτων από τη διεθνή λογοτεχνία, που καλύπτουν μεγάλο ποσοστό της ύλης του. Εξάλλου, σε βιβλιοκριτικά σημειώματα διαφαίνονται θεωρητικές αρχές του δημοτικισμού και ενός πρώιμου, αδιαμόρφωτου σοσιαλισμού, καθώς και κριτήρια της διεθνούς λογοτεχνικής κριτικής.

Από την περίοδο της αγγλοκρατίας αξίζει να μνημονευθούν άλλα δύο έντυπα, που είναι σχετικά μακρόβια· το περιοδικό «μελέτης και τέχνης» *Κυπριακά Γράμματα*, που βγαίνει στη Λευκωσία κατά την περίοδο 1934-1956 με βασικούς συντελεστές τους Α. Ιντιάνο, Κ. Προυσή και Ν. Κρανιδιώτη, και το φιλολογικό περιοδικό *Πάφος* (1935-1947), που εκδίδεται στην ομώνυμη πόλη και διευθύνεται από τον Λοΐζο Φιλίππου. Και τα δύο αυτά πο-

λυσυλλεκτικά έντυπα ανταποκρίνονται στα ιδεολογικά–πολιτικά αιτήματα των καιρών και συστρατεύονται για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις της αποικιοκρατικής προπαγάνδας, αφενός με τη στροφή στην εντοπιότητα και αφετέρου με την αναζήτηση ερεισμάτων από την ιδεολογία της ελληνικότητας. Επίσης, αποβλέπουν να αναδείξουν την εγχώρια λογοτεχνική παραγωγή και ταυτόχρονα επιδιώκουν να εξασφαλίσουν συνεργασίες από τον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού. Συχνά φιλοξενούν ποιητικά κείμενα νεοπαλαμικών και νεοσυμβολιστών, και μόνο σε μεταγενέστερα χρόνια, κυρίως μετά το 1940 δέχονται νεωτερικά ανοίγματα. Αξιοσημείωτη είναι η δημοσίευση στα *Κυπριακά Γράμματα* (1954) πέντε «κυπριακών» ποιημάτων του Σεφέρη, γεγονός που ενισχύει τις νεωτερικές αναζητήσεις στην κυπριακή ποίηση και κατευθύνει τους νεότερους δημιουργούς να αξιοποιήσουν περισσότερο συνειδητά την εγχώρια παράδοση.

Στον τομέα της πεζογραφίας οι ηθογραφικές απεικονίσεις εναλλάσσονται με πολεμικά–κοινωνικά/υπαρξιακά αφηγήματα, ενώ δεν λείπουν και εδώ οι νεωτερικές αναζητήσεις, με έντονο το στοιχείο του εσωτερισμού (λ.χ., Ν. Βραχίμης). Στην πεζογραφική παραγωγή των *Κυπριακών Γραμμάτων* η συμβολή των Αιγυπτιωτών είναι ουσιαστική: Ν. Νικολαΐδης, Μαρία Ρουσσιά, Στρ. Τσίρκας, Γιάγκος Πιερίδης, κ.ά. Η θεατρική παραγωγή κρίνεται υποβαθμισμένη. Αντίθετα, πιο ουσιαστικά είναι τα δείγματα από τον τομέα της λογοτεχνικής μετάφρασης, ιδίως στα *Κυπριακά Γράμματα*: εδώ εμφανίζονται ορισμένες ευπρόσωπες, κάποτε πρώιμες επιλογές από τη διεθνή λογοτεχνία, και μάλιστα από το χώρο του ευρύτερου μοντερνισμού: Τ. S. Eliot, J. Galsworthy, F. Garcia Lorca, A. MacLeish, T. Mann, A. Moravia, L. Pirandello, E. Pound, W. Stevens κ.ά. Η φυσιογνωμία των δύο περιοδικών διαγράφεται κυρίως μέσα από τα λογής κριτικά σημειώματα, στα οποία αξιολογούνται λογοτεχνικές εκδόσεις ή γίνεται λόγος για τη λογοτεχνική παράδοση ή ανακινούνται ζητήματα σχετικά με τη γλώσσα, την ιδεολογία ή για τη θέση της κυπριακής λογοτεχνίας στο πλαίσιο της ευρύτερης ελληνικής γραμματείας κτλ. Εξάλλου, φιλοξενούνται ιστορικά και λαογραφικά μελετήματα και συγκεντρώνονται κείμενα της κυπριακής δημοτικής και λαϊκής παράδοσης (δημοτικά τραγούδια, λαϊκά στιχουργήματα και παραμύθια).¹

1. Περισσότερα για τα περιοδικά που κυκλοφόρησαν προ του 1960 βλ. Α. Παπαλεοντίου, *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της αγγλοκρατίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (Λευκωσία 2001): βλ. επίσης τη σχετική βιβλιογραφία στο τέλος της εργασίας αυτής.

Γύρω στο 1960 εμφανίζονται στη Λευκωσία τρία σχετικά μακρόβια περιοδικά, τα οποία εκπροσωπούν διαφορετικές ιδεολογικές αντιλήψεις και σφραγίζουν με την παρουσία τους τη λογοτεχνική κίνηση του τόπου: Πρόκειται για τη *Νέα Εποχή* (1959 κ.ε.), εκφραστικό όργανο της αριστερής διάνοησης, που αρχικά βγαίνει ως περιοδικό ποικίλης ύλης και εξελίσσεται σε λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό έντυπο από το 1971· την *Πνευματική Κύπρο* (1960 κ.ε.), που αντιπροσωπεύει το χώρο της παραδοσιακής Δεξιάς· και τα *Κυπριακά Χρονικά* (1960-1972), που εμφανίζεται ως υπερκομματικό εκφραστικό όργανο της λεγόμενης γενιάς της κυπριακής ανεξαρτησίας.

Από τις σελίδες της *Νέας Εποχής* συχνά προβάλλονται ιδεολογικές απόψεις και λογοτέχνες της Αριστεράς, καθώς και η πνευματική ζωή και η λογοτεχνική κίνηση σε χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Βασικός υπεύθυνος συντάκτης του περιοδικού ήταν ο ποιητής Αχ. Πυλιώτης, ενώ από το 1989 εκδίδεται με νέο σχήμα υπό τη διεύθυνση του Θ. Συμεού. Ανάμεσα στους συνεργάτες του περιοδικού περιλαμβάνονται λογοτέχνες όπως οι Έλλη Αλεξίου, Μ. Αναγνωστάκης, Τ. Ανθίας, Κ. Βάρναλης, Ν. Βρεττάκος, Γ. Φ. Πιερίδης, Θ. Πιερίδης, Γ. Ρίτσος, Στρ. Τσίρκας κ.ά. Η πρώιμη λογοτεχνική κριτική του περιοδικού (λ.χ., του Μ. Περδίου και του Π. Παιονίδη) δεσμεύεται από κριτήρια του σοσιαλιστικού ρεαλισμού. Αλλά κατά την τελευταία φάση του διαπιστώνονται περισσότερα ανοίγματα και πιο ελαστικά κριτήρια στην επιλογή συνεργατών και κειμένων. Εκτός από ποιητικά και πεζά κείμενα, βιβλιοκριτικές και λογοτεχνικές μελέτες, φιλοξενεί άρθρα και σχόλια για εικαστικά θέματα, τη μουσική, το θέατρο, τον κινηματογράφο κ.ά.

Η ομάδα των *Κυπριακών Χρονικών* (που αποτελείται από τους Χρ. Γεωργίου, Γ. Κατσούρη, Αλ. Κωνσταντινίδη, Ήβη Μελεάγρου, Ν. Σιαφκάλη, Τ. Χατζηδημητρίου κ.ά.) τηρεί έντονη αντιπολιτευτική στάση· διατυπώνει τη δυσαρέσκειά της για τις συνθήκες εγκαθίδρυσης της Κυπριακής Δημοκρατίας και γενικά ασκεί κριτική σε καταστάσεις του κυπριακού χώρου. Επίσης, αφήνει αιχμές για τη δικτατορία των συνταγματαρχών και προβάλλει ενέργειες και κείμενα λογοτεχνών που αντιστάθηκαν στο καθεστώς της χούντας των Αθηνών. Ίσως είναι και αυτός ένας από τους λόγους που εξασφάλισε τη συνεργασία σημαντικών λογοτεχνών από τον ευρύτερο χώρο του ελληνισμού, με επικεφαλής τον Σεφέρη. Ανάμεσα στους συνεργάτες των *Κυπριακών Χρονικών* περιλαμβάνονται και οι Νόρα Αναγνωστάκη, Μ. Αναγνωστάκης, Τατιάνα Γκρίτση-Μιλλιέξ, Δ. Δασκαλόπουλος, Γ. Ιωάννου, Ν. Κάσδαγλης, Χρ. Μηλιώνης, Ρ. Μιλλιέξ, Ντ.

Παγιάση-Κατσούρη, Γ. Φ. Πιερίδης, Θ. Πιερίδης, Γ. Σκαρίμπας, Κυρ. Χαραλαμπίδης κ.ά. Αξιοσημείωτες είναι και οι μεταφραστικές επιλογές του Αλ. Κωνσταντινίδη και του Ν. Σιαφάλη από το παγκόσμιο θέατρο (με πρωτοποριακά έργα των Μπέκετ, Ιονέσκο, Τ. Ουίλλιαμς κ.ά.). Εξάλλου, σε πεζογραφήματα της βασικής ομάδας του περιοδικού (κυρίως της Ήβης Μελεάγρου) ανιχνεύονται μηνύματα από την ευρωπαϊκή νεωτερική πεζογραφία και από το γαλλικό Νέο μυθιστόρημα.

Η *Πνευματική Κύπρος* (1960 κ.ε.) αρχικά εκδίδεται από ομάδα που την αποτελούν οι Φρ. Βράχας, Κ. Μόντης, Τ. Φυλακτού, Α. Χριστοφίδης και Κ. Χρυσάνθης. Σταδιακά, όμως, όλο το βάρος της έκδοσης το αναλαμβάνει ο πολυγράφος λογοτέχνης Κ. Χρυσάνθης. Ύστερα από το θάνατο του τελευταίου (1998), το περιοδικό εξακολουθεί να εκδίδεται από συντακτική επιτροπή. Πρωτίστως λογοτεχνικό περιοδικό, προβάλλει τις λογοτεχνικές αναζητήσεις στον κυπριακό χώρο και παρακολουθεί την κίνηση του βιβλίου. Επίσης, φιλοξενεί λογοτεχνικές μεταφράσεις, καθώς και συνεργασίες από τον ελλαδικό χώρο. Αρκετά τεύχη του είναι αφιερωμένα σε λογοτεχνικά ή άλλα πρόσωπα και θέματα, όπως: Μικρασιατική καταστροφή, Σεφέρης, Λιπέρτης, Παπατσώνης, Βαφόπουλος, Κρανιδιώτης, Μπαίρον, κτλ. Ανάμεσα στους συνεργάτες του περιοδικού περιλαμβάνονται και οι Α. Καραντώνης, Κ. Μητσάκης, Κ. Μόντης, Μ. Νικολαΐδης, Ν. Παναγιώτου, Ά. Περνάρης, Π. Χάρης, Α. Χριστοφίδης κ.ά.

Ανάλογη κατεύθυνση με την *Πνευματική Κύπρο* υιοθετεί και το ολιγόζωο περιοδικό *Επιθεώρηση Λόγου και Τέχνης* (Λευκωσία 1970-1974). Το τελευταίο εκδίδεται σε μια κρίσιμη περίοδο για την ιστορία της Κύπρου και του ελληνισμού γενικότερα, κατά την οποία οξύνονται οι ιδεολογικές αντιπαραθέσεις τόσο ανάμεσα στις κυπριακές κομματικές παρατάξεις όσο και ανάμεσα στην κυβέρνηση Μακαρίου και στο στρατιωτικό καθεστώς των Αθηνών. Το περιοδικό θέτει ως στόχο του να προβάλλει και να υπηρετεί το ελληνικό πνεύμα. Στους συνεργάτες του περιοδικού περιλαμβάνονται και οι Γ. Βαφόπουλος, Γ. Θέμελης, Κ. Μόντης, Α. Παστελλάς, Γ. Σκαρίμπας και Α. Χριστοφίδης.

Κατά τις δεκαετίες του 1980 και του 1990, και ενώ εξακολουθούν να εκδίδονται η *Νέα Εποχή* και η *Πνευματική Κύπρος*, εμφανίζονται ορισμένα (αποκλειστικά ή σε μεγάλο βαθμό λογοτεχνικά) περιοδικά, από τα οποία αξίζει να μνημονευθούν τα πιο κάτω:

Ο *Κύκλος* (Λάρνακα 1980-1986), αδιμηνιαία έκδοση τέχνης και προ-

βληματισμού», κυκλοφορεί με άτακτους ρυθμούς, με βασικό υπεύθυνο τον Φ. Σταυρίδη. Από τα 22 τεύχη του περιοδικού, ας αναφερθούν τα αφιερώματα στον πεζογράφο Γ. Φ. Πιερίδη και στον Καβάφη.

Η *Άμαξα* (Λεμεσός, 1983-1989) βγαίνει επίσης άτακτα σε 16 τεύχη από τους Μ. Αγαθοκλέους, Κ. Μακρίδη και Χρ. Μελίδη. Ελληνοκεντρικό έντυπο, συχνά φιλοξενεί μαχητικά σχόλια για πράγματα και καταστάσεις της Κύπρου. Η βιβλιοκριτική και η λογοτεχνική μελέτη είναι μάλλον υποβαθμισμένες.

Το *Καινούριο* (Λευκωσία 1988-1992), «περιοδικό Λογοτεχνίας και Τέχνης», κυκλοφόρησε σε 13 τεύχη από την Παγκύπρια Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων, με βασικούς υπεύθυνους την Τάνια Ραχματούλινα και τον Νέαρχο Γεωργιάδη. Σημαντικό κεφάλαιο του περιοδικού αποτελούν οι λογοτεχνικές μεταφράσεις, από τις οποίες αξίζει να επισημανθούν οι επιλογές από τη ρωσική και τη λατινοαμερικάνικη λογοτεχνία.

Με καλές προϋποθέσεις εμφανίζεται το 1989 στη Λευκωσία το τριμηνιαίο περιοδικό «λογοτεχνίας και κριτικής» με τον τίτλο *Ακμή*, το οποίο εξακολουθεί να εκδίδεται έως τις μέρες μας. Η συντακτική επιτροπή του περιοδικού ήταν αρχικά διευρυμένη και περιλάμβανε άτομα από διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους (σ' αυτήν ανήκαν και οι Λ. Ζαφειρίου και Κ. Νικολαΐδης): στη συνέχεια όμως η ομάδα συρρικνώνεται και σήμερα αποτελείται από τους Ν. Ορφανίδη και Φ. Δημητρακόπουλο.

Το *Σημείο* (Λευκωσία 1992), ετήσια «έκδοση κριτικής και λογοτεχνίας» με συντακτική επιτροπή τους Λ. Ζαφειρίου, Αλ. Ζήρα, Κ. Νικολαΐδη και Ν. Χαραλαμπίδου, έδωσε 5 ογκώδη τεύχη έως το 1998. Εκτός από άλλη πλούσια ύλη, έδωσε τρία αξιόλογα αφιερώματα: στον Κάλβο, στο θέμα της ελληνικότητας και στην κυπριακή λογοτεχνία.

Ας αναφερθούν, τέλος, η εξαμηνιαία έκδοση με τον τίτλο *Μικρο-φιλολογικά*, που βγαίνει από το 1997 με σύντομες συνεργασίες γύρω από θέματα της νεοελληνικής φιλολογίας: το *Άνευ* (2001 κ.ε.) «περιοδικό λόγου τέχνης και προβληματισμού», που εκδίδεται από την Ντίνα Κατσούρη και το περισσότερο φιλόδοξο λογοτεχνικό περιοδικό *Υλάντρον* (2001 κ.ε.), που διευθύνεται από τους Μ. Πιερή, Γ. Γεωργή, Κ. Λυμπουρή, Λ. Ζαφειρίου και Σ. Λαουμτζή.

Οι επιγραμματικές αυτές παρατηρήσεις για λογοτεχνικά και άλλα περιοδικά της Κύπρου χρειάζονται περαιτέρω επεξεργασία και δεν μπορούν να θεωρηθούν οριστικές, αφού δεν διαγράφουν με επάρκεια τη φυσιογνωμία

του κάθε εντύπου (πολύ περισσότερο αυτών που εξακολουθούν να εκδίδονται). Αξίζει πάντως τον κόπο να διερευνηθούν συστηματικά ορισμένα αξιόλογα περιοδικά και να σταθμιστεί η διαπλοκή τους με τις λογοτεχνικές ή άλλες ζυμώσεις του κυπριακού, του ευρύτερου ελληνικού και του διεθνούς λογοτεχνικού χώρου.² Τα τελευταία χρόνια πάντως έχουν γίνει περισσότερο συντονισμένες προσπάθειες για την προσέγγιση του ελληνικού περιοδικού Τύπου, με φωτοστατική αναπαραγωγή δυσέυρετων εντύπων, σύνταξη αναλυτικών ευρετηρίων και εκπόνηση συστηματικών μελετών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΓΕΝΙΚΑ

- Χρυσάνθος Στ. Κυπριανού, «Ευρετηρίαση και βιβλιογράφηση κυπριακών περιοδικών», *Α΄ Συμπόσιο Βιβλιογραφίας*, Λευκωσία, Βιβλιογραφική Εταιρεία Κύπρου, (1984) 39-45.
- Κ. Γ. Γιαγκούλλης, «Ο κυπριακός Τύπος κατά την πρώτη περίοδο της λογοτεχνίας μας (1878-1920)», *Κυπριακή λογοτεχνία: συμβολή στη διερεύνηση και σπουδή της περιόδου 1878-1920* (Λευκωσία 1986) 11-15.
- Ανδρέας Χατζηθωμάς, «Λογοτεχνικά περιοδικά της Κύπρου μετά την Ανεξαρτησία», στη συλλογική έκδοση: *25 Χρόνια της κυπριακής λογοτεχνίας 1960-1985*, Εθνική Εταιρεία Ελλήνων Λογοτεχνών Κύπρου (Λευκωσία 1987) 63-72.
- , «Αφιερώματα κυπριακών λογοτεχνικών περιοδικών μετά την Ανεξαρτησία», στον συλλογικό τόμο: *25 Χρόνια...*
- , «Αφιερώματα κυπριακών λογοτεχνικών περιοδικών μετά την Ανεξαρτησία», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 363 (Μάιος-Ιούλ. 1991) 58-71.
- , *Αφιερώματα λογοτεχνικών περιοδικών της Κύπρου* (Λευκωσία 1993).
- , «Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά της Κύπρου μετά το 1974», *Υφος*, τχ. 1 (Φθινόπωρο 1995) 23-27.
- Νίκος Παναγιώτου, «Κυπριακά φιλολογικά και λογοτεχνικά περιοδικά», *Μελετήματα Β΄* (Λευκωσία 1998) 84-101.
- Eleftherios Papaleontiou, «Cypriot Literary Magazines: a Review», *Cyprus To-day*, τχ. 3-4 (July-Dec. 1999) 66-77.

2. Ας σημειωθεί ότι έχουν εκπονηθεί μεταπτυχιακές εργασίες για τα περιοδικά *Αβγή*, *Κυπριακά Γράμματα* και *Νέα Εποχή* (Αμμοχώστου). Επίσης, έχουν καταρτιστεί συνολικά ή μερικά ευρετήρια των περιοδικών *Αβγή*, *Κυπριακά Γράμματα*, *Κυπριακά Χρονικά* (Λευκωσίας), *Νέα Εποχή*, *Πνευματική Κύπρος* κ.ά. Βλ. Φ. Σταυρίδης – Λ. Παπαλεοντίου – Σ. Παύλου, «Βιβλιογραφία κυπριακής λογοτεχνίας (Από τον Λεόντιο Μαχαιρά έως τις μέρες μας)», *Μικροφιλολογικά* (Λευκωσία 2001) 458-467.

- Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά. Σχέδιο για μελέτη», *Στοχαστικές προσαρμογές. Για την Ιστορία της ευρύτερης νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Γαβριηλίδης (Αθήνα 2000) 369-384.
- , *Κυπριακά λογοτεχνικά περιοδικά στα χρόνια της αγγλοκρατίας*, Κέντρο Επιστημονικών Ερευνών (Λευκωσία 2001).
- , *Κυπριακά περιοδικά (1903-1958). Αναλυτική βιβλιογραφία και παρουσίαση*, University Studio Press (Θεσσαλονίκη 2004).

Κυπριακά Χρονικά (1923-1937)

- Μ. Γ. Μιχαηλίδης, «Νεοκλής Γ. Κυριαζής (1877-1956)», ανάτυπο από το περ. *Κυπριακά Σπουδαί, ΜΣτ'* (1982) 13-69 [περιεχόμενα του περ. *Κυπριακά Χρονικά*, 1923-1937].
- Φοίβος Σταυρίδης, «Στοιχεία για τον Θεόδουλο Φ. Κωνσταντινίδη», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 343-345 (Ιουλ.-Σεπτ. 1989) 100-122.
- , «Ο Νεοκλής Γ. Κυριαζής και η ομάδα έκδοσης του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά Λάρνακας*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 353-355 (Μάης-Ιουλ. 1990) 147-159.

Αβγή (1924-1925)

- Ανδρέας Χατζηθωμάς (επιμ.), *Αβγή, Λογοτεχνική έκδοση (1924-1925)* [ανατύπωση και ευρετήριο] (Λευκωσία 1992).
- , *Ευρετήριο περιοδικού Αβγή (1924-1925)* (Λευκωσία 1984).
- Κ. Π. Κύρρης, «Bibliographie Franco-Chypriote», *Pan-Diffusion Culturelle*, τχ. 8 (1956) 11-12 και τχ. 11 (1956) 10-12.
- Κ. Α. Πιλαβάκης, «Ο Γιάννης Παπαγγέλου και η έκδοση της *Αβγής*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 159-160 (Δεκ. 1973-Γεν. 1974) 112.
- Γιάννης Λεύκης, «Γύρω από το περιοδικό *Αβγή*. Ένα γράμμα και ένα κείμενο», *Νέα Εποχή*, τχ. 103 (Οκτ.-Νοέμβρ. 1973) 781-784.
- Κ. Π. Κύρρης, «Αντώνης Κ. Ιντιάνος», *Κυπριακός Λόγος*, τχ. 56 (Ιαν.-Απρ. 1978) 36-47.
- Πάνικος Παιονίδης, «Η κριτική σκέψη στο λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή (1924-1925)*», *Νέα Εποχή*, τχ. 152 (Γεν.-Φλεβ. 1982) 695-696.
- Λευτέρης Παπαλεοντίου, *Το κυπριακό λογοτεχνικό περιοδικό Αβγή (1924-1925)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988 [δακτυλογρ. μεταπτ. εργασία].
- , «Το λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή (1924-1925)*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 327-328 (Μάρτ.-Απρ. 1988) 70-80.
- , «Η φιλολογική διαμάχη γύρω από το λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή*», *Νέα Εποχή*, τχ. 202 (Μάης-Ιούν. 1990) 22-29, τχ. 203 (Ιουλ.-Αύγ. 1990) 42-46.
- Χ. Λ. Καραόγλου, «*Αβγή, Λεμεσός (1924-1925)*. Ένα “ελληνικό” λογοτεχνικό περιοδικό», *Σημείο*, 1 (1992) 308-312.

- Κλείτος Ιωαννίδης, «Αβγή, ή Η κυπριακή φάση του Αιμιλίου Χουρμουζίου», *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 19 (1992) 623-676.
- Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Το λογοτεχνικό περιοδικό *Αβγή* (Λεμεσός 1924-1925). Λογοτεχνικές, γλωσσικές και ιδεολογικές αναζητήσεις στην Κύπρο του μεσοπολέμου», *Επιστημονικό Συμπόσιο Ο περιοδικός Τύπος στον μεσοπόλεμο*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (Αθήνα 2001) 181-201.

Κυπριακά Γράμματα (1934-1956)

- Ανδρέας Μ. Λόης, «Ευρετήριο των Κυπριακών Γραμμάτων», *Φιλολογική Κύπρος* (1967-1968) 1-122 (προσάρτημα) [= Λευκωσία 1967].
- Νίκος Κρανιδιώτης, «Τα Κυπριακά Γράμματα», *Παρνασσός*, 12 (1970) 230-241 [=Ν. Κρανιδιώτης, *Τα Κυπριακά Γράμματα*, Έκδοση Αδελφών Μυρτίδη (Αθήνα 1970)].
- Νίκος Παναγιώτου, «Το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 244 (Γεν. 1981) 60-64.
- , «Το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*», *Πνευματική Κύπρος*, 282-283 (Ιούν.-Ιούλ. 1984) 4-14 (προσάρτημα).
- , Κ. Χρυσάνθης - Κ. Προυσής, «Συγκέντρωση για το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*», *Φιλολογική Κύπρος* (1984) 23-50.
- Κώστας Μ. Προυσής, «Τα Κυπριακά Γράμματα και ο τυπογράφος», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 343-345 (Ιούλ.-Σεπτ. 1989) 107-109.
- Νίκος Παναγιώτου, «Η προσφορά του Κώστα Προυσή στο περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*», *Μελετήματα Β'* (Λευκωσία 1998) 38-44.
- Μαριάννα Παφίτη, «Δεξίωση των νεωτερικών αναζητήσεων στο περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 26 (2000) 401-436.
- Κωστής Δανόπουλος, *Το περιοδικό Κυπριακά Γράμματα (Λευκωσία 1934-1937, 1939-1956)*, εισαγωγική μελέτη, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κύπρου, 2001. Σε Παράρτημα (τόμ. 1-2) περιλαμβάνονται Ευρετήρια του περιοδικού.

Πάφος (1935-1947)

- Ανδρέας Μ. Λόης, «Ευρετήριο του περιοδικού *Πάφος*», *Φιλολογική Κύπρος* (1965) 171-214.
- Κώστας Γ. Ιεροκρηπιώτης, «Το φιλολογικό περιοδικό *Πάφος* (1935-1947)», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 306-307 (Ιούν.-Ιούλ. 1986) 149-153.

Κυπριακά Χρονικά (1960-1972)

- Τάκης Χατζηδημητρίου, «Μια συνέντευξη για τα *Κυπριακά Χρονικά*», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 52 (Απρ.-Μάιος 1966) 85-87.
- Χρ. Γεωργίου - Α. Χριστοφίδης - Αχ. Πυλιώτης, «Τα δεκάχρονα των *Κυπριακών Χρονικών*», *Κυπριακά Χρονικά*, τχ. 66 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1970) 365-370.
- Λευτέρης Παπαλεοντίου - Μάριος Καζίκας - Παναγιώτης Πετρίδης - Δήμητρα Σιε-

- λή, «Ευρετήριο του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά* (Λευκωσία 1960-1972)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 27 (2001) 451-540.
- Μάριος Καζίκας, «Νεωτερίκες αναζητήσεις σε πεζογραφήματα του περιοδικού *Κυπριακά Χρονικά* (1960-1972)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 27 (2001) 541-561.
- Ελένη Ι. Μιχαήλ, «Η προβολή του θεάτρου στο περιοδικό *Κυπριακά Χρονικά* (1960-1972)», *Επετηρίδα Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών*, 28 (2002) 367-398.

Πνευματική Κύπρος (1960 κ.ε.)

- Χρ. Στ. Κυπριανού, *Ευρετήριο των πέντε τόμων του περιοδικού «Πνευματική Κύπρος»* (Λευκωσία 1969).
- Νίκος Παναγιώτου, «Αποδελτίωση εργασιών για νεοέλληνες λογοτέχνες (της Κύπρου και του ευρύτερου ελληνισμού) που δημοσιεύτηκαν στους πρώτους είκοσι τόμους του περιοδικού *Πνευματική Κύπρος* (1960-1980)», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 239-240 (Αύγ.-Σεπτ. 1980) 198-210.
- , «Αποδελτίωση των βιβλιοκρισιών που δημοσιεύτηκαν στους πρώτους είκοσι τόμους του περιοδικού *Πνευματική Κύπρος* (1960-1980)», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 242-243 (Μάιος-Ιούλ. 1981) 172-178.
- Γ. Χατζηκωστής, «Τα εικοσάχρονα του περιοδικού *Πνευματική Κύπρος* (βιβλιογραφία)», *Πνευματική Κύπρος*, τχ. 248-250 (Μάιος-Ιούλ. 1981) 172-178.
- Κύπρος Χρυσάνθης, «Ο λογοτεχνικός περιοδικός Τύπος της Κύπρου και η *Πνευματική Κύπρος*», *Η Λέξη*, τχ. 85-86 (Ιούν.-Αύγ. 1989) 720-727.
- Ανδρέας Χατζηθωμάς, *Αφιερώματα του περιοδικού «Πνευματική Κύπρος»: αναλυτική παρουσίαση* (Λευκωσία 1992).

ΑΛΛΑ ΕΝΤΥΠΑ

- Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ο πρώτος χρόνος του Κύκλου της Λάρνακας: όψεις ενός σύγχρονου περιοδικού», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Γ' (Λευκωσία 1987) 587-590.
- Πάυλος Παρασκευάς, «Ευρετήριο περιοδικού *Νέα Εποχή* (1921-1922)», *Δελτίο Βιβλιογραφικής Εταιρείας Κύπρου*, 1 (1987) 67-83.
- Ανδρέας Χατζηθωμάς, «Ευρετήριο περιοδικού *Θέματα Κριτικής* (1966-1967)», *Δελτίο Βιβλιογραφικής Εταιρείας Κύπρου*, 1 (1987) 155-180.
- Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Εστιάδες, το πρώτο φεμινιστικό έντυπο στην Κύπρο», *Εντός των Τειχών*, τχ. 34 (Ιούλ.-Αύγ. 1988) 28-29 και *Διαβάζω*, τχ. 209 (22 Φεβρ. 1989) 13.
- Αχ. Πυλιώτης, «Το περιοδικό *Νέα Εποχή*. Μια τριαντάχρονη πορεία», *Η Λέξη*, τχ. 85-86 (Ιούν.-Αύγ. 1989) 715-719.
- Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Ακτή και Μέλισσα (στα ίχνη δύο άφαντων λογοτεχνικών περιοδικών)», *Ακτή*, τχ. 3 (καλοκαίρι 1990) 341-342.

- , «Μούσα (Λάρνακα 1917). Το πρώτο λογοτεχνικό περιοδικό στην Κύπρο», *Η Σημερινή* (7 Ιαν. 1996).
- Κώστας Βασιλείου, «Το Κριτήριο του Α. Χριστοφίδη», *Κριτήριο*, 14 (Δεκ. 1998) 48-54.
- Λευτέρης Παπαλεοντίου, «Το περιοδικό *Θέατρο* (1944-1945) του Κώστα Μόντη. Μια πρώτη παρουσίαση», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 5 (Άνοιξη 1999) 30-32.
- Γιώτα Παρασκευά-Χατζηκώστα, «Περσεφόνη Α. Παπαδοπούλου. Βιογραφικά, η λογοτεχνική και φεμινιστική δράση της», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών Σπουδών*, 4 (1999) 254-255, 269.
- Φοίβος Σταυρίδης, «Ελληνικός Χρόνος - *Hellenic Times* και *Ελικών*», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 6 (Φθινόπωρο 1999) 34-35.
- Μαρία Ρώτα, «Γράμματα και Γλάφκα (και ολίγα περί “λογοτεχνικών αναζητήσεων”)», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 7 (Άνοιξη 2000) 9-11.
- Γιάννης Βιολάρης, «Το περιοδικό *Λογοτεχνία* (Λευκωσία 1946-1950;)», *Μικροφιλολογικά*, τχ. 13 (Άνοιξη 2003) 56-60.

Ανδρέας Κλ. Σοφοκλέους

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΥΠΡΙΑΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ – Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ

ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΥΠΡΙΑΚΕΣ εφημερίδες εμφανίστηκαν ακριβώς τη στιγμή της μετάβασης από την τουρκοκρατία στην αγγλοκρατία, από το σκοταδισμό και την τυραννία στην υποτιθέμενη «φιλελευθεροποίηση» και ευημερία. Συνέβαλαν έτσι στη μεταμόρφωση και εξέλιξη της κυπριακής κοινωνίας, στην αφύπνιση του κυπριακού ελληνισμού για διεκδίκηση των δικαιωμάτων του, στην καταπολέμηση της διαφθοράς και της αδικίας, στην αναπτέρωση του εθνικού φρονήματος, στην οικονομική ανάπτυξη, στην πρόωθηση της εθνικής παιδείας. Με την ειδησεογραφία και προπαντός την αγωνιστική αρθρογραφία τους, κρίνοντας και επικρίνοντας τους κρατούντες και ενθαρρύνοντας και εμψυχώνοντας το λαό, υπήρξαν οι υπερασπιστές, οι προστάτες και καθοδηγητές του κυπριακού ελληνισμού.

Η έκδοση των πρώτων κυπριακών εφημερίδων γινόταν κάτω από πολύ δύσκολες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες και με πολύ πενιχρά τεχνικά μέσα. Εκτός από την ξένη κατοχή και την απειλή κλεισίματος των εφημερίδων, ο πολύς κόσμος αγωνιζόταν για να εξασφαλίσει πρώτα τα προς το ζην και δεν είχε την πολυτέλεια της αγοράς εφημερίδων. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε ότι σημαντικό μέρος των κατοίκων ήσαν αναλφάβητοι. Γι' αυτό στα πρώτα χρόνια οι εφημερίδες διαβάζονταν συνήθως στα καφενεία και στα αναγνωστήρια είτε από το δάσκαλο, είτε από τον ιερέα, και τους εγγράμματους αστούς και εμπόρους.

Η δημοσιογραφία την εποχή εκείνη ήταν πολύμοχθο έργο. Οι ιδιοκτήτες-εκδότες των εφημερίδων ήταν συνήθως και συντάκτες, διορθωτές, σελιδωτές και οικονομικοί διαχειριστές των εφημερίδων τους. Ο μεγάλος όμως ζήλος των πρωτοπόρων κυπρίων δημοσιογράφων, η αγάπη και το μεράκι τους στη δουλειά και η συνειδητοποίηση της μεγάλης εθνικής και κοινωνικής προσφοράς του έργου τους, τους εμψύχωναν να ξεπερνούν όλες τις δυσκολίες και τα εμπόδια.

Οι πρώτες κυπριακές εφημερίδες ήταν οι ακόλουθες:

Το πρώτο φύλλο της Κύπρου ήταν τετρασέλιδο. Αποτελείτο από δύο σελίδες στα ελληνικά και δύο σελίδες στα αγγλικά. Στην ουσία όμως, αποτελείτο από δύο ξεχωριστές εφημερίδες, αφού και η αρίθμηση είναι διαφορετική (σελίδα 1 και σελίδα 2 για την ελληνική γλώσσα και page 1 και page 2 για την αγγλική). Η αρίθμηση των σελίδων δηλαδή δεν είναι από το 1 μέχρι το 4. Επιπρόσθετα τα περιεχόμενα είναι διαφορετικά. Μόνο ένα άρθρο στην πρώτη σελίδα είναι το ίδιο. Το άρθρο αυτό γράφτηκε στα αγγλικά και μεταφράστηκε στα ελληνικά. Η εφημερίδα αντιμετώπισε σύντομα οικονομικά προβλήματα, το τυπογραφείο μπήκε ενέχυρο για δανεισμό από μια βρετανική εταιρεία, η οποία τελικά κατάσχεσε, με απόφαση δικαστηρίου, το τυπογραφείο και την εφημερίδα, η οποία περιήλθε έτσι στην κυριότητά της.

Η πρώτη αυτή κυπριακή εφημερίδα παρουσιάζει πολύ μεγάλο ενδιαφέρον τόσο για την ιστορία της κυπριακής δημοσιογραφίας και τυπογραφίας, όσο και για τις πληροφορίες που μας δίνει για την πολιτική, ιστορική, οικονομική και κοινωνική κατάσταση στο νησί όταν έφθασαν οι Βρετανοί το 1878. Δυστυχώς δεν σώζονται όλα τα φύλλα της. Μέχρι τη στιγμή αυτή είναι άγνωστο πόσα φύλλα κυκλοφόρησε η Κύπρος και πότε ακριβώς ανέστειλε την έκδοσή της.

(β') Νέον Κίτιον

Εβδομαδιαία εφημερίδα που κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της στη Λάρνακα στις 4 Ιουνίου 1879. Εκδότης και διευθυντής της ήταν και πάλι ο Θε-

όδουλος Φ. Κωνσταντινίδης, ο εκδότης της πρώτης κυπριακής εφημερίδας, της *Κύπρου*. Όταν έχασε την ιδιοκτησία της, αποφάσισε να εκδώσει το *Νέον Κίτιον* που έζησε πέντε χρόνια και κυκλοφόρησε 220 φύλλα. Το τελευταίο φύλλο του φέρει ημερομηνία 9 Ιουνίου 1884.

Στο *Νέον Κίτιον* ο Θεόδουλος Κωνσταντινίδης εκτός από τοπικές, εγχώριες και εξωτερικές ειδήσεις, περιλαμβάνει σοβαρή και πολύ αναλυτική σχολιογραφία και αρθρογραφία με κριτική διάθεση προς την αγγλική κυβέρνηση. Η κριτική του αναφερόταν τόσο στην κακή διοίκηση, όσο και στον τρόπο λειτουργίας των δικαστηρίων και της Αστυνομίας, στην κακή κατάσταση της γεωργίας και του εμπορίου και γενικά στην κοινωνική εξαθλίωση της εποχής εκείνης. Αποτελεί πολύ σημαντική πηγή πληροφόρησης για τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες που επικρατούσαν στην Κύπρο στα πρώτα χρόνια της Αγγλικής κατοχής και είναι απαραίτητο βοήθημα για τους μελετητές της εποχής εκείνης.

(γ') *Αλήθεια*

Η εφημερίδα *Αλήθεια* είναι μια από τις αρχαιότερες κυπριακές εφημερίδες και η πρώτη εφημερίδα που εκδόθηκε στη Λεμεσό. Το πρώτο φύλλο κυ-

κλοφόρησε στις 5 Δεκεμβρίου 1880, με εκδότη, διευθυντή και συντάκτη τον Αριστοτέλη Κ. Παλαιολόγο, γιο του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου που καταγόταν από την Κωνσταντινούπολη. Ο Αριστοτέλης Κ. Παλαιολόγος δίδαξε στην Ελληνική Σχολή Λεμεσού και ήταν για πολλά χρόνια πρόεδρος του ιστορικού σωματείου της Λεμεσού «ΙΣΟΤΗΣ». Αναμείχθηκε ζωηρά στα πολιτικά πράγματα της εποχής εκείνης και στις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου.

Ήταν εβδομαδιαία, τετρασέλιδη, μικρού σχήματος (ταμπλόιντ περίπου) και έφερε τον υπότιτλο *Εφημερίς Εβδομαδιαία*. Η εφημερίδα ασχολείται με πολιτικήν αρθρογραφία, επικρίνει την αποικιακή κυβέρνηση, συνηματολογεί υπέρ της ενώσεως, παρουσιάζει και σχολιάζει τις εκθέσεις του κυβερνήτη (Κυαναί Βίβλοι), τις εργασίες του Νομοθετικού Συμβουλίου και τις εργασίες των Δικαστηρίων. Ασχολείται επίσης με κοινωνικά και οικονομικά θέματα, με δημόσια έργα και με τοπικές ειδήσεις. Αρκετό χώρο δίδει επίσης σε ιστορικές, φιλολογικές και λογοτεχνικές στήλες.

Το 1897 ο Αριστοτέλης Παλαιολόγος δέχτηκε θέση δικαστή και έτσι εγκατέλειψε την έκδοση της εφημερίδας, την οποία ανέλαβε ο Μενέλαος Δ. Φραγκούδης ως συντάκτης και διευθυντής. Από τότε αρχίζει η δεύτερη περίοδος της ζωής της.

(δ') Στασίνας

Εβδομαδιαία πολιτική εφημερίδα που άρχισε την κυκλοφορία της στη Λάρνακα την 1η Ιανουαρίου 1882. Είχε μικρό μέγεθος στην αρχή, αλλ' αργότερα έγινε μεγαλύτερος. Ήταν δίστηλος και αργότερα τρίστηλος, τετράστηλος και τετρασέλιδος. Εκδότης και συντάκτης της ήταν ο δημοδιδάσκαλος και λογοτέχνης Θεμιστοκλής Θεοχαρίδης που καταγόταν από την Ευρύχου. Ο Θεοχαρίδης προτού προχωρήσει στην έκδοση της εφημερίδας του εχημάτισε συντάκτης στην εφημερίδα του Θεόδουλου Κωνσταντινίδη *Νέον Κίτιον*. Από τον αριθμό 98 (13 Ιαν. 1884), η εφημερίδα άλλαξε τον τίτλο της σε *Στασίνας ή Φωνή της Κύπρου* και έτσι συνέχισε την έκδοσή της ως το 1886 όταν πέθανε ο Θ. Θεοχαρίδης. Την έκδοση της εφημερίδας συνέχισε η σύζυγος του Μαρίτσα για μικρό χρονικό διάστημα, με συντάκτη τον Γεώργιο Νικόπουλο, ο οποίος από το 1887 ανέλαβε προσωπικά την έκδοσή της στη Λευκωσία σε σύγχρονο τυπογραφείο, με τίτλο *Φωνή της Κύπρου*.

Ο ρόλος αυτός των πρώτων κυπριακών εφημερίδων και των πρώτων δημοσιογράφων εκδηλωνόταν με διάφορους τρόπους:

1) Με την παράθεση και λεπτομερή περιγραφή διαφόρων επεισοδίων και γεγονότων που αναφέρονταν σε υπέρβαση εξουσίας των κυβερνώντων ή τούρκων αξιωματούχων σε βάρος των Ελληνοκυπρίων. Ο τρόπος παρουσιάσεως των ειδήσεων αυτών, που πολλές φορές έχουν τη μορφή της σχολιοείδησης, το ύφος και η γλώσσα της περιγραφής, προκαλούσαν τις αντιδράσεις και διαμαρτυρίες του κοινού εναντίον της αγγλικής διοίκησης.

2) Με το σχολιασμό των γεγονότων αυτών και την απαίτηση λήψης μέτρων και τιμωρίας των ενόχων. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των πρώτων κυπριακών εφημερίδων είναι η πλούσια σχολιογραφία των γεγονότων και εσωτερικών εξελίξεων. Και σήμερα ακόμη μας εντυπωσιάζει το γεγονός ότι σε μια περίοδο πρώτης γεύσης ελευθερίας, μετά από μια μακράιωνη τυραννική διακυβέρνηση, σε μια περίοδο που ακόμη βρισκόταν σε ισχύ ο ανελεύθερος οθωμανικός νόμος για τον Τύπο, οι πρώτοι κύπριοι δημοσιογράφοι είχαν το θάρρος και την τόλμη να σχολιάζουν, να κρίνουν και να κατακρίνουν με σκληρή γλώσσα και επιθετικό ύφος τους βρετανούς αξιωματούχους για τις παράνομες πράξεις ή παραλείψεις των ιδίων ή των τούρκων αξιωματούχων και να ζητούν τη λήψη μέτρων και την τιμωρία τους.

3) Με τη μαχητική και πολλές φορές επιθετική αρθρογραφία, με την οποία καταγγελλόταν η αγγλική διοίκηση του νησιού, είτε για τη μη τήρηση των υποσχέσεών της, είτε για τη μη λήψη των αναγκαίων μέτρων, είτε για αδιαφορία, είτε για τη μη εισαγωγή μεταρρυθμίσεων, είτε για κακοδιοίκηση και κακοδιαχείριση των δημοσίων πόρων, είτε για αναλγησία. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρώτες σελίδες των πρώτων κυπριακών εφημερίδων καταλαμβάνονταν κατά κανόνα από πλούσια αρθρογραφία που ανασκοπούσε τις εξελίξεις από τη στιγμή της άφιξης των Βρετανών στο νησί, ανέλυαν τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο τόπος και απαιτούσαν επιτακτικά από τη Βρετανική Διοίκηση τη διόρθωση της κατάστασης. Η αρθρογραφία απευθυνόταν επίσης στην Κυπριακή Εκκλησία και τους αξιωματούχους της, στους εκπροσώπους των Ελλήνων της Κύπρου στο Νομοθετικό Συμβούλιο, αλλά και στον ίδιο το λαό.

4) Με τη διαμόρφωση κοινής γνώμης γύρω από ουσιαστικά θέματα που εγείρονταν και με παρότρυνση του λαού για μαζικές εκδηλώσεις, συγκεντρώσεις διαμαρτυρίας και αποστολή ψηφισμάτων ή υπομνημάτων. Είναι γεγονός ότι η μακράιωνη δουλεία και καταπίεση, η απομύζηση των πόρων και της εργασίας του λαού από μια τυραννική διακυβέρνηση, οδή-

γησε το λαό σε μια απάθεια και αδιαφορία για τα κοινά. Μία από τις πρώτες βασικές επιδιώξεις του κυπριακού Τύπου ήταν να εμψυχώσει τους Ελληνοκυπρίους, να εξυψώσει το ηθικό τους και να καλλιεργήσει το εθνικό τους φρόνημα και το ελληνικό τους φιλότιμο, ώστε να ξανασηκώσουν το κεφάλι και να διεκδικήσουν τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματά τους, βελτιώνοντας τις συνθήκες της ζωής τους και αποκτώντας πολιτικά δικαιώματα.

5) Με το σχολιασμό και την απόρριψη της ειδησεογραφίας και της αρθρογραφίας των αγγλόφωνων κυπριακών εφημερίδων, που κατά κανόνα υποστήριζαν την αγγλική διοίκηση του νησιού και κατηγορούσαν τον ελληνοκυπριακό Τύπο για υπερβολική κριτική και στείρα αντιπολίτευση. Η αντιπαράθεση αυτή γίνεται φανερή μέσα από τη σχολιογραφία και αρθρογραφία των εφημερίδων και περιστρέφεται κυρίως γύρω από δύο θέματα. Το ένα είναι ο ισχυρισμός των αγγλόφωνων εντύπων ότι από τη στιγμή που έφθασαν οι Άγγλοι στο νησί σημειώνεται μια σταθερή πρόοδος και εξέλιξη προς εκδημοκρατικοποίηση των θεσμών και εμπέδωση της τάξης, της ασφάλειας και ισοπολιτείας και το άλλο ότι οι Κύπριοι δεν είναι Έλληνες και ότι δεν έχουν κανένα δικαίωμα να διεκδικούν την ένωση με την Ελλάδα, γιατί αν πρέπει να αποδοθεί σε κάποιαν άλλη χώρα η Κύπρος, σε περίπτωση αποχώρησης των Βρετανών, αυτή θα πρέπει να είναι η Τουρκία λόγω συμβατικών υποχρεώσεων.

6) Με το σχολιασμό και την απόρριψη της ειδησεογραφίας και της αρθρογραφίας των τουρκικών εφημερίδων που αντιτίθεντο στην οργανωμένη προσπάθεια των Ελληνοκυπρίων για εθνική αποκατάσταση και ένωση με την Ελλάδα. Οι τουρκικές εφημερίδες που έφθασαν από την Τουρκία στην Κύπρο και αργότερα οι τουρκόφωνες κυπριακές εφημερίδες υποστήριζαν ότι η διοίκηση της Κύπρου από τους Άγγλους ήταν προσωρινή και ότι αν επρόκειτο οι Άγγλοι να φύγουν, το νησί έπρεπε να δοθεί πίσω στην Οθωμανική αυτοκρατορία, πράγμα που αποτελούσε άλλωστε συμβατική υποχρέωση. Αρκετά σχόλια και άρθρα των πρώτων ελληνικών κυπριακών εφημερίδων ασχολούνται με την απόρριψη ή την ανασκευή δημοσιευμάτων σε τουρκικές εφημερίδες. Σε μερικές περιπτώσεις παρατηρείται κάποια ταύτιση απόψεων σε ορισμένα θέματα μεταξύ της αρθρογραφίας των αγγλόφωνων και των τουρκόφωνων εφημερίδων, που βρίσκονται σε αντίθεση με την αρθρογραφία και τις επιδιώξεις των ελληνικών εφημερίδων. Είναι φανερή μια διεκδικητική ανάμεσα στις τουρκικές και τις ελληνικές εφημερίδες. Οι πρώτες αγωνίζοντο για τη συντήρηση του οθωμανικού συστήμα-

τος και τη διατήρηση της εξουσίας στα χέρια των τούρκων αξιωματούχων (διοίκηση, δικαστήρια, αστυνομία, κ.λπ.), ενώ αντίθετα οι δεύτερες διεκδικούν μαχητικά τις ριζικές διοικητικές μεταρρυθμίσεις, την εξασφάλιση των δικαιωμάτων της πλειονότητας των Ελλήνων της Κύπρου, την ίση μεταχείριση, την καθιέρωση της ελληνικής γλώσσας, την ισοπολιτεία και την κατοχύρωση των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Κυπρίων.

7) Με την αυτούσια παράθεση ειδησεογραφίας και σχολιογραφίας ελληνικών εφημερίδων του μητροπολιτικού ή απόδημου ελληνισμού, μέσα από την οποία επροβάλλοντο και επρωθούντο τα ευρύτερα εθνικά συμφέροντα και εφρονηματίζετο ο κυπριακός ελληνισμός. Αν και οι ελληνικές εφημερίδες και οι εφημερίδες του απόδημου ελληνισμού έφθαναν σε πολύ μικρούς αριθμούς στην Κύπρο με τα ατμόπλοια της γραμμής, με καθυστέρηση οκτώ-δεκαπέντε ημερών από την ημέρα κυκλοφορίας τους, αποτελούσαν χρήσιμη πηγή άντλησης ειδήσεων και πληροφοριών. Σημαντικά άρθρα και σχόλια τους για την Κύπρο, αλλά και για τα άλλα εθνικά θέματα, αναδημοσιεύονταν από τις κυπριακές εφημερίδες.

8) Με τη σταθερή και συστηματική προβολή και υποστήριξη των συμφερόντων και βασικών δικαιωμάτων του κυπριακού ελληνισμού, τα οποία συμπείζονταν και παραβιάζονταν από μια ευρωπαϊκή χώρα η οποία εφημίζετο ως πρόμαχος της δημοκρατίας, του φιλελευθερισμού και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον δικό της χώρο. Ο ρόλος του κυπριακού Τύπου και των λειτουργών του στο θέμα αυτό ήταν πρωταρχικής σημασίας, γιατί ενεργούσαν σε πρωτοβάθμιο και δευτεροβάθμιο επίπεδο. Σε πρωτοβάθμιο επίπεδο λειτουργούσαν ως υποκινητές και διαμορφωτές κοινής γνώμης πάνω σε συγκεκριμένα θέματα τα οποία παρουσίαζαν και ανέλυαν από τις στήλες των εφημερίδων, και σε δευτεροβάθμιο επίπεδο πρόβαλλαν τις εκδηλώσεις και διαμαρτυρίες του λαού, σύντασσαν, ως η κατεξοχήν μορφωμένη τάξη των λαϊκών δυνάμεων, και απέστειλαν τα υπομνήματα και τηλεγραφήματα προς την αγγλική διοίκηση του νησιού αλλά και στο κοινοβούλιο και την κυβέρνηση της Μεγάλης Βρετανίας στο Λονδίνο.

9) Με την προαγωγή της προσήλωσης στα εθνικά και τα θρησκευτικά ιδεώδη της ελληνικής φυλής, στην ελληνική γλώσσα και την παιδεία και στα παραδοσιακά ήθη και έθιμα. Σημαντικό μέρος της αρθρογραφίας των πρώτων κυπριακών εφημερίδων δίδεται στην ανάγκη δημιουργίας σχολείων, διδασκαλείων και συστηματικής διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, αποτρέποντας τους Κυπρίους από το να στέλλουν τα παιδιά τους σε ξένα σχολεία σε άλλες χώρες της περιοχής.

10) Με την ενθάρρυνση για καλλιέργεια της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας, για πνευματική ζωή και πολιτιστική κίνηση που την εποχή εκείνη βρισκόταν στα σπάργανα. Στις πρώτες κυπριακές εφημερίδες δίδονται πληροφορίες για την περιορισμένη έστω πνευματική και καλλιτεχνική κίνηση της εποχής και δημοσιεύονται ποιήματα σημαντικών για την εποχή τους ποιητών, καθώς και άλλα λογοτεχνικά κείμενα και έμμετρα αινίγματα, τα οποία αποτελούν αθησαύριστο υλικό για τη λογοτεχνική παραγωγή της περιόδου.

Απ' όσα αναφέρθηκαν προκύπτει ότι οι πρώτοι κύπριοι δημοσιογράφοι υπήρξαν μαχητικοί υπερασπιστές, άγρυπνοι φρουροί και πιστοί φύλακες των εθνικών συμφερόντων και των βασικών ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Ελληνοκυπρίων, συμβάλλοντας σε αποφασιστικό βαθμό στις βασικές αλλαγές και ριζικές μεταρρυθμίσεις που εκούσα-άκουσα εισήγαγε η βρετανική διοίκηση του νησιού μετά το 1882, και που βελτίωσαν ουσιαστικά τις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες διαβίωσης των Ελληνοκυπρίων. Τις αλλαγές αυτές οι ελληνοκύπριοι δημοσιογράφοι θεωρούσαν ως βασική προϋπόθεση για μια εξελικτική πορεία που θα οδηγούσε σταδιακά στην εθνική αποκατάσταση του κυπριακού ελληνισμού.

ΑΝΟΙΚΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ

Συντονιστής: Αναστάσιος Τάμης

Δημήτρης Δόλλης

Ο ΤΥΠΟΣ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΟΜΟΓΕΝΕΙΑΣ ΣΤΟΝ 20^Ο ΑΙΩΝΑ

Αγαπητές σύνεδροι, αγαπητοί σύνεδροι,

ΧΑΙΡΟΜΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ που ένα Διεθνές Συνέδριο αφιερωμένο σε ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις του ελληνικού Τύπου εντάσσει στην προβληματική του και τον Τύπο της ομογένειας.

Η Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού στηρίζει οικονομικά αυτήν την πρωτοβουλία του ΕΙΕ γιατί θεωρεί απαραίτητη την ένταξη ολόκληρου του φάσματος των δραστηριοτήτων του οικουμενικού ελληνισμού στον καθημερινό προβληματισμό του επιστημονικού, του δημοσιογραφικού και του πολιτικού κόσμου της Ελλάδας.

Το «Ευρωβαρόμετρο» επιβεβαίωσε πριν από λίγες ημέρες, για άλλη μία φορά, τη σχετικά κακή σχέση των Ελλήνων με τον Τύπο. Αν αυτό ισχύει για τη μητροπολιτική Ελλάδα, αναλογισθείτε ποια μπορεί να είναι η σχέση των ομογεών μας με τον ομογενειακό Τύπο. Οι ερευνητικοί δείκτες στην Ελλάδα και στις νέες πατρίδες του ελληνισμού στο εξωτερικό πιστοποιούν ότι η πλειονότητα της πρώτης μεταναστευτικής μας γενιάς ήταν άτομα με στοιχειώδη κυρίως μόρφωση. Από την άλλη μεριά, οι ελληνικής καταγωγής πολίτες του κόσμου της δεύτερης και της τρίτης γενιάς, έστω και αν γνωρίζουν ελληνικά, εκφράζονται συνήθως καλύτερα σε μια άλλη γλώσσα και έχουν συνήθως διαφορετικά κοινωνικά, πολιτικά, πολιτισμικά και άλλα ενδιαφέροντα. Με άλλα λόγια έχουν συνήθως διαφορετικούς επικοινωνιακούς παρονομαστές σε σχέση με την πρώτη γενιά και με την προβληματική των εντύπων της, ερασιτεχνικών ή επαγγελματικών.

Σημαντική γέφυρα συνάντησης και προβληματισμού ανάμεσα στα ομογενειακά ΜΜΕ και στους ελληνικής καταγωγής πολίτες του κόσμου αποτελούν τα εθνικά μας θέματα και τα θέματα πολιτιστικής ταυτότητας. Οι ελληνικές ομογένειες του κόσμου αποτελούν πολιτισμικές ομάδες που διατηρούν αλλά και που ανασυνθέτουν και διευρύνουν δημιουργικά την έννοια της ελληνικότηταςμπολιάζοντάς την με στοιχεία των χωρών μόνιμης διαμονής τους. Από τη μια μεριά αποδέχο-

νται, διατηρούν και υποστηρίζουν παραδοσιακές αξίες, ενώ από την άλλη, η μεταναστευτική εμπειρία των Ελλήνων του κόσμου και το πολυπολιτισμικό τους βίωμα, έτσι όπως καταγράφεται στον σχετικά άγνωστο στην Ελλάδα κινηματογράφο ή στη λογοτεχνία τους, δίνουν απτά παραδείγματα διαπολιτισμικού διαλόγου και διαπολιτισμικής ή πολυπολιτισμικής συνύπαρξης, που μπορούν να διδάξουν πολλά στη νεοελληνική κοινωνία του 2002.

Τα ομογενειακά έντυπα και ΜΜΕ έχουν προσφέρει σημαντικό εθνικό μέχρι σήμερα έργο στην ομογένεια σε θέματα όπως η διατήρηση της ελληνικής γλώσσας και της πολιτιστικής ταυτότητας ή η διεκδίκηση των πολιτικών και κοινωνικών της δικαιωμάτων στις χώρες μόνιμης διαμονής αλλά και στην ίδια την Ελλάδα. Ανεξάρτητα όμως από την ιστορική και καταξιωμένη μέχρι τώρα πορεία του εξωελλαδικού Τύπου και των ομογενειακών ΜΜΕ, τα σημερινά δημογραφικά, κοινωνικά, οικονομικά και πολιτισμικά δεδομένα των Ελλήνων του κόσμου καλούν τον ομογενειακό Τύπο, που θέλει να επιβιώσει, να κινηθεί και να αναδείξει το δυσπρόστατο της ταυτότητας αλλά και των συμφερόντων τους. Τα ομογενειακά ΜΜΕ που κινούνται έχοντας ως σημείο αναφοράς αυτή τη θεώρηση είναι σχετικά λίγα. Πιστεύω ότι όσα ομογενειακά ΜΜΕ παρακολουθούν από κοντά και προσπαθούν να καταγράψουν, να αναδείξουν και να ερμηνεύσουν τη σημερινή σύνθετη, πολυφωνική και πολυγλωσσική πραγματικότητα των ελληνικής καταγωγής πολιτών του κόσμου θα έχουν λόγο και ρόλο στο μέλλον.

Κανένα ΜΜΕ της Ελλάδας δεν μπορεί να αναπληρώσει στο διαδίκτυο, στη δορυφορική τηλεόραση ή με τη δημιουργία μιας θυγατρικής του εταιρείας στη Μεμβούρνη για παράδειγμα, το ρόλο και την ελληνοαυστραλιανή θεώρηση της επικαιρότητας της εφημερίδας *Νέος Κόσμος* ή άλλου ομογενειακού ΜΜΕ. Βασική προϋπόθεση επιβίωσης ενός εντύπου και ενός ΜΜΕ στη διασπορά είναι η πολύ καλή γνώση της πολιτισμικής και κοινωνικής γεωγραφίας του χώρου του. Ομογένειες με αριθμητική και οικονομική ευρωστία μπορούν να διατηρήσουν τα δικά τους μαζικά «όργανα» συχνής επικοινωνίας και έκφρασης. Σ' αυτές όμως αλλά και σε άλλες περιπτώσεις ουσιαστική μπορεί να είναι και η συνδρομή της Ελλάδας με την καταχώρηση διαφημίσεων του ΕΟΤ ή μιας ελληνικής τράπεζας ή μιας ελληνικής υπηρεσίας όπως η Γενική Γραμματεία Απόδημου Ελληνισμού (ΓΓΑΕ). Σας αναφέρω για παράδειγμα ότι εφέτος η ΓΓΑΕ διαφημίζει σε ομογενειακά έντυπα τα προγράμματα εκπαιδευτικής φιλοξενίας που συνδιοργανώνει με το Υπουργείο Εσωτερικών Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης.

Είναι αυτονόητο ότι μια σύντομη ολιγόλεπτη παρέμβαση δεν προσφέρεται για αναλύσεις, προσφέρεται όμως για βασικές επισημάνσεις. Τη σύντομη υπόδειξη που περιέγραψα παραπάνω επιθυμώ να την ολοκληρώσω προτρέποντας όλους όσοι και όλες όσες νοιάζονται για τις τύχες του ελληνισμού μετά την ολοκλήρωση του Γ' ΚΠΣ και των αναπτυξιακών προοπτικών που δίνει στην πατρίδα μας, να

προσεγγίσουν προσεκτικά και μεθοδικά τις σχέσεις της Ελλάδας με το άλλο μισό του κοσμοπολίτικου έθνους μας που κατοικεί σε περισσότερες από 144 χώρες του κόσμου.

Αυτή η προτροπή απευθύνεται ιδιαίτερα στην επιστημονική και δημοσιογραφική κοινότητα της χώρας. Η πολιτική και κοινωνική συναίνεση με την οποία αντιμετωπίζονται την τελευταία εικοσαετία από την επίσημη Ελλάδα οι ελληνικές ομογένειες του κόσμου δεν θα μπορέσει να παρακολουθήσει τις εξελίξεις των καιρών και δεν θα μπορέσει να επιταχύνει τα βήματά της αν ο πνευματικός και δημοσιογραφικός κόσμος της πατρίδας μας δεν παρακολουθεί στενότερα και δεν αναδεικνύει σχεδόν καθημερινά το πολύμορφο, πολύπλευρο και πρωτοποριακό πρόσωπο του εξωελλαδικού ελληνισμού.

Γιώργος Καναράκης

Ο ΤΥΠΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ

Η ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ ΕΙΝΑΙ μια πολυεθνική, πολυπολιτισμική, πολυγλωσσική χώρα (με την αγγλική ως επίσημη γλώσσα), 19 περίπου εκατομμυρίων ανθρώπων, με 4,4 εκατομμύρια πρώτης γενιάς μετανάστες που προέρχονται από 100 και πλέον χώρες και έθνη και μιλούν τουλάχιστον εξήντα πέντε γλώσσες. Συγκεκριμένα, είναι η χώρα με τον δεύτερο υψηλότερο αριθμό αλλογενών κατοίκων στον κόσμο μετά το Ισραήλ.¹ Μέσα στην κοινωνία αυτή, οι Έλληνες, συμπεριλαμβανομένων και των αυστραλογεννημένων παιδιών τους (λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία της αυστραλιανής απογραφής του 1996) υπολογίζονται από 365.000 έως περίπου 400.000.² Συνεπώς, τα περί 700.000, 800.000 ή 1.000.000 Ελλήνων στην Αυστραλία αποτελούν ανεξέλεγκτες υπερβολές.

Ενώ η πρώτη ελληνική παρουσία στην αυστραλιανή ήπειρο σημειώθηκε το 1829,³ το πρώτο ελληνικό έντυπο εκεί δεν θα έκανε την εμφάνισή του παρά ογδόντα τέσσερα χρόνια αργότερα, στις 6 Ιουνίου 1913.⁴ Κυκλοφόρησε στη Μελβούρνη, μολονότι οι Έλληνες τότε στην πόλη αυτή –αλλά και σε ολόκληρη την Πολιτεία της Βικτώριας– αριθμούσαν μόλις 300 περίπου άτομα.⁵ Συντάκτης και ιδιοκτήτης

1. Committee of Review of the Special Broadcasting Service, *Serving Multicultural Australia: The Role of Broadcasting* (Report Part One), AGPS (Canberra 1985) 87.

2. Πβ. Χρήστος Φίφης, «Ραγδαίες αλλαγές στη μορφή της ελληνοαυστραλιανής παροικίας», *Αντίποδες* (Μελβούρνη), τχ. 41- 42 (1997) 73-81· ο ίδιος, «Aspects of the Post-War II Greek Australian Community», *Études Helléniques/Hellenic Studies* (Μοντρεάλ), τόμ. 7, τχ. 2 (Φθινόπωρο 1999) 83.

3. Η πρώτη ιστορικά βεβαιωμένη πληροφορία αφορά επτά Ύδραϊους, οι οποίοι έφθασαν στο Port Jackson (Σίδνεϊ) στις 27 Αυγούστου 1829, καταδικασμένοι από δικαστήριο της Μάλτας και του Λονδίνου για «πειρατεία» επί αγγλικού πλοίου που μετέφερε εφόδια στο τότε οθωμανικό λιμάνι της Αλεξάνδρειας. Βλ. και Hugh Gilchrist, «The Greek Connection in the Nineteenth Century», *Canberra Historical Journal*, Νέα σειρά, τ. 24 Σεπτέμβριος 1984) 4· ο ίδιος, *Australians and Greeks. Volume I: The Early Years*, Halstead Press (Sydney 1992) 32.

4. Γιώργος Καναράκης, *Ο ελληνικός Τύπος στους Αντίποδες: Αυστραλίας και Νέα Ζηλανδία*, Σειρά: Ο ελληνισμός της διασποράς, αρ. 1, Εκδόσεις Γρηγόρη (Αθήνα 2000) 25.

5. Σύμφωνα με την απογραφή του 1911 υπήρχαν 297 Έλληνες στη Μελβούρνη και στην υπόλοιπη Πολιτεία της Βικτώριας, ενώ σε ολόκληρη την Αυστραλία μόνο 1.798 γεννημένοι στην Ελλάδα. Βλ. και Μ.Ρ. Tsounis, *Greek Communities in Australia*, (ιδ. διατρ.), The University of Adelaide (1971) 579 σ., Πίν. III. Bureau of Immigration Research, Statistics Section, *Community Profiles: Greece-Born*, Australian Government Publishing Service (Canberra 1990) vi.

της τετρασέλιδης, μικρού σχήματος, εβδομαδιαίας αυτής εφημερίδας την οποία τιτλοφόρησε *Αυστραλία*, το όνομα της δεύτερης πατρίδας του, ήταν ο πολύγλωσσος Έλληνας από το Ζαγκαζίγκ της Αιγύπτου Ευστράτιος Βενλής που μορφώθηκε στην Αλεξάνδρεια.⁶ Έτσι, ο Βενλής υπήρξε ο ιδρυτής του ελληνικού Τύπου στην Αυστραλία, και με την εφημερίδα αυτή ο ομογενειακός μας Τύπος έγινε ο ενδέκατος μεταναστευτικός Τύπος της χώρας.⁷

Από αριθμητικής πλευράς, αφήνοντας την πληθώρα των ενημερωτικών δελτίων, των εφημερίδων, περιοδικών και άλλων εντύπων των συλλόγων, των κοινοτήτων και της εκκλησίας, μέχρι σήμερα έχουν εκδοθεί στην Αυστραλία τουλάχιστον 120 ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά γενικής κυκλοφορίας, διαθέσιμα συνήθως μέσω της ελεύθερης αγοράς («open press»).

Από πλευράς γλώσσας, ο ομογενειακός αυτός Τύπος, στο μεγαλύτερο ποσοστό του, είναι ελληνόγλωσσος. Όμως, ιδιαίτερα κατά τις τελευταίες δεκαετίες, όλο και περισσότερες εφημερίδες και περιοδικά περιλαμβάνουν στις εκδόσεις τους σελίδες, ή και ένθετα, στην αγγλική. Κατά καιρούς έχουν εμφανισθεί και μερικά τελείως αγγλόγλωσσα περιοδικά, καθώς επίσης μία εφημερίδα (*The Sunday Post*), όλα όμως βραχύβια.

Ως προς τον τόπο δημοσίευσης, πρόκειται για αστικό φαινόμενο (εκτός μίας ή δύο εξαιρέσεων), με την εμφάνιση των εντύπων στις πρωτεύουσες των Πολιτειών (States) πλην της Τασμανίας, ιδιαίτερα δε στη Μελβούρνη και στο Σίδνεϋ.

Μερικά επιπρόσθετα χαρακτηριστικά του Τύπου αυτού είναι τα εξής:

1. Σημείο ιστορικής σημασίας είναι το ότι η *Αυστραλία του Βενλή*,⁸ τώρα ογδόντα εννέα ετών, είναι η δεύτερη παλαιότερη χωρίς διακοπή εκδιδόμενη ξενόγλωσση εφημερίδα της Αυστραλίας, μετά τη γαλλική του Σίδνεϋ *Le Courier Australien* (1892-), με τρίτη τον *Ελληνικό Κήρυκα* επίσης του Σίδνεϋ (1926-).

2. Μολονότι υπήρχαν στην Αυστραλία ελληνικές εφημερίδες και περιοδικά προ του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, η πραγματική ακμή του Τύπου εμφανίζεται μετά τον πόλεμο. Τούτο οφείλεται στην πρωτοφανή αύξηση της ελληνικής μετανάστευσης και στην επακόλουθη ανάπτυξη και ευρωστία των ελληνικών παροι-

6. Για τη ζωή και τη συμβολή του Ευστράτιου Βενλή στον ομογενειακό Τύπο της Αυστραλίας βλ. George Kanarakis, *In the Wake of Odysseus: Portraits of Greek Settlers in Australia* (Greek-Australian Studies Publications Series, No. 5), RMIT University Publishing, (Μελβούρνη 1997) 62-83.

7. Καναράκης (2000) 100.

8. Τον Νοέμβριο του 1922 η *Αυστραλία* πουλήθηκε στον επιχειρηματία του Σίδνεϋ Νικόλαο Μαρινάκη και μετονομάστηκε *Το Εθνικόν Βήμα*, ενώ από τον Ιούλιο 2001 εκδίδεται ως *Το Βήμα της Εκκλησίας*, πάλι στο Σίδνεϋ, υπό την ιδιοκτησία της εταιρείας St. Andrews Orthodox Press της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Αυστραλίας.

κιών, κυρίως από τη δεκαετία του 1950.⁹ Από την εποχή αυτή νέα έντυπα εμφανίζονταν συχνά, μερικές φορές 6 ή 7 μέσα σ' ένα χρόνο.

3. Από πλευράς είδους, εκτός από τα γενικού ενδιαφέροντος έντυπα έχουν επίσης κυκλοφορήσει ποικίλα άλλα: αθλητικές εφημερίδες, σατιρικές, παιδικά περιοδικά κ.λπ. Παρόμοια, έχει εκπροσωπηθεί σχεδόν ολόκληρο το φάσμα των πολιτικών ιδεολογιών, από το μαρξισμό - λενινισμό ως το φιλοχουντισμό, χωρίς όμως να έχουν υπάρξει έντυπα που προώθησαν τελείως εξτρεμιστικές ιδεολογίες, λ.χ. το ναζισμό (όπως ο γερμανικός μεταναστευτικός Τύπος του μεσοπολέμου) ή την αναρχία (όπως ο ιταλικός μεταναστευτικός Τύπος της ίδιας εποχής).¹⁰ Όμως με το πέρασμα των χρόνων, τα ακροδεξιά ή ακροαριστερά αυτά έντυπα είτε έπαυσαν να κυκλοφορούν είτε μετρίασαν την οξύτητα των θέσεών τους δραστηκιά.

4. Τα παροικιακά έντυπα, όποιες και αν υπήρξαν οι πολιτικές τους ιδεολογίες, έχουν ασχοληθεί με πολιτικά θέματα επί τριών επιπέδων: της γενέτειρας, της Αυστραλίας και της ομογένειας.

Ως προς τη γενέτειρα, ο ομογενειακός Τύπος, πάντοτε και με πολύ ενδιαφέρον, παρακολούθησε τα πολιτικά γεγονότα της Ελλάδας, και παρόλο ότι αρκετές φορές υπήρξε διηρημένος σε θέματα εσωτερικής πολιτικής της γενέτειρας, σε περιπτώσεις εξωτερικών εθνικών θεμάτων ή εξωτερικής απειλής, όλα τα έντυπα, οποιασδήποτε πολιτικής γραμμής, υποστήριζαν την Ελλάδα με ομοψυχία. Παρόμοια, όσον αφορά την Αυστραλία, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1970, τα παροικιακά έντυπα πήραν θέση επί των αυστραλιανών θεμάτων (αν και ταυτόχρονα μέσα από το φίλτρο της ελληνικής ομογενειακής σκοπιάς), υποστηρίζοντας ενεργά αυστραλιανά πολιτικά κόμματα και πολιτικούς υποψήφιους και μεταδίδοντας και σχολιάζοντας πολιτικά θέματα και καταστάσεις.

5. Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα είναι πως ο Τύπος των Ελλήνων (όπως και ο άλλος εθνοτικός Τύπος της Αυστραλίας) για πολλά χρόνια δεν απέφυγε την παρεμβολή της αυστραλιανής, και αργότερα της ελληνικής κυβέρνησης. Για λόγους ασφάλειας, οι κυβερνήσεις της Αυστραλίας θέσπισαν κατά καιρούς νόμους σε σχέση με τον ξενόγλωσσο Τύπο, ιδιαίτερα βαρείς κατά την περίοδο των δύο παγκόσμιων πολέμων,¹¹

9. Τον Αύγουστο του 1952 οι κυβερνήσεις της Αυστραλίας και της Ελλάδας υπέγραψαν συμφωνία, κατά την οποία η πρώτη αναλάμβανε την υποχρέωση να βοηθήσει οικονομικά όλους τους έλληνες πολίτες που θα ήθελαν να μεταναστεύσουν στην Αυστραλία.

10. Καναράκης (2000) 111.

11. Τουλάχιστον το ένα τέταρτο του εντύπου έπρεπε να είναι στην αγγλική, και το κύριο άρθρο, εάν υπήρχε, έπρεπε επίσης να είναι στην αγγλική, συνοδευόμενο, εάν χρειαζόταν, από αντίστοιχη ξενόγλωσση μετάφραση. Ο νόμος αυτός έπαψε να ισχύει από την 1η Ιανουαρίου 1956 (Για περισσότερες πληροφορίες επ' αυτού βλ. George Kanarakis, «A Contribution Towards the Study of the Greek Press in Australia», *Modern Greek Studies (Australia and New Zealand)* τ. 1 (Sydney 1993) 93, σμ. 15.)

μολονότι τον ελληνικό Τύπο δεν τον έκλεισαν ποτέ, όπως συνέβη με τον γερμανικό, τον ιταλικό, κ.ά. Οι τελευταίοι κυβερνητικοί έλεγχοι και περιορισμοί επί του ξενόγλωσσου Τύπου ήρθησαν το 1956.

Από την άλλη πλευρά, διάφορες ελληνικές κυβερνήσεις δεν έδειξαν λιγότερο ενδιαφέρον για ανάμειξη στον ομογενειακό Τύπο της Αυστραλίας. Τούτο συνέβη διττά: αφενός, με χρηματική υποστήριξη των εφημερίδων εκείνων που υιοθέτησαν φιλοκυβερνητική γραμμή, πράγμα που συνέβη αρκετές φορές από την προ του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου περίοδο ως το τέλος της τελευταίας δικτατορίας στην Ελλάδα, και αφετέρου με τη μέθοδο άσκησης πίεσης μέσω των ελληνικών προξενικών εκπροσώπων στην Αυστραλία επί των εφημερίδων εκείνων που πήραν θέση αντικυβερνητική. Εύγλωττο παράδειγμα αποτελεί η περίπτωση της προσπάθειας της στρατιωτικής δικτατορίας το 1967 να επιφέρει οικονομική καταστροφή σε δύο μεγάλες ομογενειακές εφημερίδες (μία στο Σίδνεϋ και μία στη Μελβούρνη) ασκώντας πίεση επί των διαφημιστών και των υποστηρικτών τους, συνοδευόμενη από απειλές εναντίον των συγγενών στην Ελλάδα των ατόμων που είχαν σχέση με τα έντυπα αυτά. Ένα άλλο σχετικό παράδειγμα είναι το πρωτοσέλιδο δημοσίευμα της 10ης Μαΐου 1967 της εφημερίδας *Πανελλήνιος Κήρυξ* του Σίδνεϋ το οποίο φέρει τον αποκαλυπτικό τίτλο «Το χέρι της χούντας κι εδώ: Ρέλλας [ο Έλληνας γενικός πρόξενος στο Σίδνεϋ] και Τσαμίσης ζήτησαν από την αυστραλιανή κυβέρνηση να σταματήσει τις ραδιοφωνικές εκπομπές του *Πανελλήνιου Κήρυκα*».

Συμπερασματικά, το γεγονός είναι πως ο Τύπος του αυστραλιώτη ελληνισμού αποτελεί μια ενεργητική πηγή υποστήριξης της Ελλάδας, ενώ παράλληλα (μαζί και με όλους τους άλλους της ελληνικής διασποράς) συμβάλλει στην ενόττητα του ελληνισμού και τη διατήρηση των αξιών του.

Ευάγγελος Μάντζαρης

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΑΦΡΙΚΗ, 1902-2002.
ΜΕΡΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ στη Νότια Αφρική κατοπτρίζει τις κοινωνικές και οικονομικές ανακατατάξεις του ομογενειακού στοιχείου στη χώρα σ' όλη την ιστορική του πορεία. Όχι μόνο αποτελεί μια σημαντική πρωτογενή ιστορική πηγή, αλλά και μια πυξίδα κατανόησης της πολιτικής και ιδεολογικής δράσης του ελληνισμού στη χώρα υποδοχής.¹

Οι πρωτοπόροι

Η πρώτη ελληνική εφημερίδα στη Νότια Αφρική ιδρύθηκε στο Κέηπ Τάουν το 1902 από τον Γεώργιο Κωστάλα με τον τίτλο *Αποκάλυψις*,² μετά τη λάβρα του αγγλο-μποερικού πολέμου (1899-1902), που δίχασε τον ελληνισμό της Νότιας Αφρικής για πρώτη (αλλά όχι για τελευταία) φορά.³ Ήταν εθνική/εθνικιστική εφημερίδα που γραφόταν αποκλειστικά από τον Κωστάλα, έναν νέο διανοούμενο που αργότερα έγινε ηγετικό στέλεχος του παραρτήματος της οργάνωσης του Νεοκλή Καζάτζη «Ελληνισμός».⁴ Η εφημερίδα σταμάτησε την έκδοσή της μετά από μερικά χρόνια, λόγω οικονομικών δυσκολιών,⁵ αλλά ο Κωστάλας συνέχισε το εθνικιστικό του έργο ως ηγετικό στέλεχος της ελληνικής κοινότητας του Κέηπ Τάουν.⁶

Η εφημερίδα *Νέα Ελλάς* δημιουργήθηκε το 1913 από τον διανοούμενο και νομικό Κωνσταντίνο Νικολαΐδη, ιδρυτικό μέλος του «Ελληνισμού» στη Νότια Αφρική⁷

1. E. Mantzaris, *The Social Structure and the Process of Assimilation*. Αδημοσίευτη μελέτη Masters στο Πανεπιστήμιο του Κέηπ Τάουν, 1978. Ακόμη Ε. Μάντζαρης, «Η αυξανόμενη αφομοίωση της “νέας” μικροαστικής τάξης στη Νότια Αφρική», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τ. 42-43 (Μάιος-Δεκ. 1981) 145-153.

2. *Braby's and Donaldson's Business Directory Cape Town 1902-1906*.

3. Για τη συμμετοχή των Ελλήνων και στις δύο αντιμαχόμενες πλευρές βλ. Χρ. Λάζου, *Έλληνες στα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα*, Αίολος (2000).

4. Αρχεία Ελληνικής Κοινότητας Κέηπ Τάουν, *Ταμειακά Αποθέματα*, 1905-1906, βιβλίο 3.

5. Συνεντεύξεις με τον αείμνηστο Κυριάκο Μάντζαρη, Κέηπ Τάουν 1977, Λήμονς 1978, 1979. Συνεντεύξεις με τον αείμνηστο Νικόλαο Ευστρατίου, Κέηπ Τάουν 1978, 1979.

6. Αρχεία Ελληνικής Κοινότητας Κέηπ Τάουν, *Ταμειακά Αποθέματα*, βιβλία αποδείξεων 1902-1905, σ. 100-102.

7. Αρχεία Ελληνικής Κοινότητας Πρετόριας «Ελληνισμός» – 1908-1909. *Ταμειακά αποθέματα και αποδείξεις 1907-1909*.

και αργότερα συγγραφέα του πρώτου ολοκληρωμένου βιβλίου για τους Έλληνες της Αφρικής.⁸ Λίγο αργότερα, το 1918, ο διανοούμενος Απόστολος Καψόπουλος εκδίδει την εφημερίδα *Αφρικανίς* για ένα χρόνο,⁹ σαν μια προσπάθεια εξιλέωσης για το ρόλο του στη διάσπαση και στο διχασμό του ελληνισμού κατά την περίοδο 1915-1917.¹⁰

Οι πρώτες εφημερίδες της εποχής καθορίστηκαν ιδεολογικά από μια χεγγε-λιανή διαλεκτική, ιδεαλιστική και εθνικιστική και όπου το Είναι, η Φύση, και το Ελληνικό Έθνος αποτελούσαν μια αδιάσπαστη («καθολικότητα») αλλοτριωτική, αποξενωμένη και εχθρική προς μια κατανόηση της υπάρχουσας κοινωνικής πραγματικότητας στη χώρα υποδοχής.¹¹ Ο ιδεαλισμός αυτός ήταν βαθιά ριζωμένος σε μια αντιδραστική φιλελεύθερη ιδεολογία, που λειτούργησε σαν εργαλείο αφομοίωσης της μεταναστευτικής ομογένειας στην κυριαρχία της Συλλογικής Μητρόπολης της Δύσης. Αυτή η διαδικασία καταδειχνεται εμπειρικά στο βιβλίο μου για τις ανθελληνικές καταστροφές στη Νότια Αφρική, κυρίως το Γιοχάνεσμπουργκ όπου δεκάδες ελληνικές περιουσίες καταστράφηκαν από ομάδες επιστρεφόντων στρατιωτών από τα μέτωπα του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και ορδές ανέργων και λούμπεν προλεταρίων. Οι καταστροφές ήταν το επιστέγασμα ενός πολιτικού/ιδεολογικού διχασμού που είχε τις ρίζες του κυρίως στη διαμάχη Βενιζέλου - Ανακτόρων, αλλά και ταξικές ιστορικές πραγματικότητες στη χώρα μας και ειδικά στη μεγαλούπολη του Γιοχάνεσμπουργκ όπου οι οικονομικές ανισότητες ήταν ιδιαίτερα σκληρές κατά την περίοδο αυτή.¹²

Η κοινωνική στρωματοποίηση και κινητικότητα του ελληνισμού δεν βρήκε τον «καθρέφτη» της στον Τύπο της εποχής, παρά το γεγονός ότι η *Νέα Ελλάς* άνοιξε τις στήλες της στον σοσιαλιστή και ηγετικό στέλεχος της «Διεθνιστικής Σοσιαλιστικής Λίγκας», Αθανάσιο Πουρνάρα.¹³ Η εφημερίδα, ο διευθυντής και κύριος αρθρογράφος της Κωνσταντίνος Νικολαΐδης, μαζί με τον Απόστολο Καψόπουλο ήταν υπέρμαχοι της μοναρχίας κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκόσμιου πολέμου και μετά.¹⁴ Αυτή

8. Κ. Νικολαΐδης, *Οδηγός των ελληνικών κοινοτήτων εις την Νοτιωτέραν Αφρικήν, Νέα Ελλάς* (Γιοχάνεσμπουργκ 1923).

9. *Αφρικανίς*, φύλλον πρώτον (Ιούν. 1918, Γιοχάνεσμπουργκ).

10. Ε. Μάντζαρης, *Διχασμός στη διασπορά και οι ανθελληνικές καταστροφές στη Νότια Αφρική*, Συλλογικές Εκδόσεις (Αθήνα 1995).

11. Γ. Χέρκελ, *Φιλοσοφία της Φύσης*, Αναγνωστίδης (Αθήνα 1978) 111-113. Β. Ι. Λένιν, *Κριτική της χεγγελιανής διαλεκτικής - Φιλοσοφικά Τετράδια*, Αναγνωστίδης (Αθήνα 1978).

12. Ε. Μάντζαρης, *Διχασμός στη διασπορά*, ό.π.

13. Ε. Μάντζαρης, *Έλληνες εργάτες στη Νότια Αφρική 1890-1930*, Συλλογικές Εκδόσεις (1995).

14. Διαδοχικά άρθρα στις εφημερίδες τους αλλά και συνεντεύξεις τους στον ημερήσιο Τύπο της Νότιας Αφρικής προκλητικά υποστήριζαν το ρόλο της μοναρχίας στον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Τούτο παρά το γεγονός ότι η νοτιοαφρικάνικη κοινή γνώμη υποστήριζε ανοιχτά τους Συμμάχους μαζί με την κυβέρνησή της. Βλ. Μάντζαρης, *Διχασμός...*, ό.π.

τους η στάση ήταν καθαρά αντίθετη με την πλειονότητα του μεταναστευτικού στοιχείου στη χώρα μας όπως έχει αναπτυχθεί σε άλλες περιπτώσεις από τον συγγραφέα.¹⁵ Ως τη δικτατορία του Μεταξά η μόνη εφημερίδα του ελληνισμού της Νότιας Αφρικής διοχέτευε στους πρωτοπόρους και νέους μετανάστες έναν πολιτικό ρομαντισμό αναμειγμένο με τον σωβινιστικό μανδύα της υπερπατριωτικής «Μεγάλης Ιδέας» που έβρισκε τον πολιτικό της εκπρόσωπο στο άλφα ή βήτα κόμμα.¹⁶

Η αναβίωση του «δεύτερου πόλου» και η κοινωνική κινητικότητα

Η αναβίωση της Αφρικανίδας στη δεκαετία του 1930 κάτω από τον εθνικιστή Α. Καψόπουλο και άλλων αργότερα, δεν ήταν αποτέλεσμα διαφορετικών ιδεολογικών ή πολιτικών αντιθέσεων μια και οι δύο εφημερίδες συναγωνίζονταν επί χρόνια για τα παρελθόντα κλέη και την επίκληση των «ιστορικών πεπρωμένων του έθνους».¹⁷ Η ταπείνωση της ήττας του 1897, μια θλιβερή επωδός διάχυτη σ' όλη την ιστορική διαδρομή του ελληνικού Τύπου στη Νότια Αφρική, εξαφανίζεται προσωρινά, γιατί η ρωμαλέα μορφή του «Νέου Ελληνικού Πολιτισμού» περιγράφεται σαν η πρώτη σελίδα της «νέας ιδεολογίας» που περιτυλίγει τη Μεγάλη Ιδέα της προηγούμενης περιόδου.¹⁸

Η περίοδος της Εθνικής Αντίστασης (1940-1945) παρουσιάζεται τελείως διαστρεβλωμένη¹⁹ και τούτη η πραγματικότητα διογκώνεται από την πολύχρονη παρουσία της πρώην βασιλικής οικογένειας στη Νότια Αφρική. Η βασιλική οικογένεια ανέπτυξε μια καθαρά πατερναλιστική/εξουσιαστική σχέση με τον ελληνισμό της χώρας, παρά το γεγονός ότι ηγετικές κοινοτικές μερίδες προσπάθησαν να δημιουργήσουν στενές «κοινωνικές σχέσεις» μαζί της. Η τότε βασιλική οικογένεια βρισκόταν κάτω από την αιγίδα, προστασία και ιδεολογική καθοδήγηση του «φιλοσόφου» Σματς, ενός καθαρά άκρως συντηρητικού διανοούμενου πολιτικού²⁰ που

15. Κυρίως στο Ε. Mantzaris, *Class and Ethnicity: Politics and Ideologies of the Greek Community in South Africa 1890-1924*, Πανεπιστήμιο Κέηπ Τάουν, 1982 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή στην κοινωνιολογία).

16. Ε. Μαντζαρής, *Η δικτατορία της 21ης Απριλίου και ο ελληνισμός της Νότιας Αφρικής: Κοινωνικο-ιστορικές προσεγγίσεις*, Ανακοίνωση σε Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997.

17. Σειρά άρθρων με την υπογραφή του Καψόπουλου κατά την περίοδο 1938-1939, όπου οι περιγραφές της αρχαιοπληξίας συνοδεύονται με υμνολογίες του καθεστώτος.

18. Ο.π. με αποκορύφωμα άρθρα του Μαΐου 1939.

19. Σειρά άρθρων από την Αφρικανίδα και τη Νέα Ελλάδα σχετικά με την εισβολή, την Κατοχή και την Αντίσταση.

20. T. R. Davenport, *South Africa: A Modern History* (London 1987)· B. Bunting, *The Rise of the South African Reich*, Harmondsworth (London 1969).

δεν είχε διστάσει να πνίξει στο αίμα την εξέγερση των λευκών εργατών στο Βιτβατερσαντ το 1922.²¹

Η περίοδος του εμφυλίου (στις εφημερίδες της Νότιας Αφρικής «συμμοριτοπόλεμος») ήταν πιθανά η πιο ιδεολογικά τεταμένη για την ελληνική μειονότητα. Παρά το γεγονός ότι η πλειοψηφία του ελληνικού στοιχείου αναμφισβήτητα υποστήριζε την «εθνικιστική» μερίδα της «άρχουσας τάξης» υπήρχαν έρπουσες και κατασιγασμένες πολιτικές και ιδεολογικές αντιθέσεις. Φυσικά οι μικρές «ΕΑΜογενείς» ομάδες που έδρασαν ανοιχτά κατά την περίοδο 1940-1945 στο Γιοχάνεσμπουργκ και το Κέηπ Τάουν φιμώθηκαν από τον ελληνικό Τύπο και κοινωνικά αλλοτριώθηκαν από την πλειοψηφία σ' ένα σημαντικό βαθμό.²² Μετά τη νίκη του Εθνικού Κόμματος στη Νότια Αφρική το 1948, οι ιδεολογικές/πολιτικές διαμάχες σχεδόν εξανεμίστηκαν, μια και η νίκη των «εθνικών δυνάμεων» στην Ελλάδα συνέπεσε με την εκπληκτική επιτυχία του κόμματος του «απαρτχάιντ».²³

Απαρτχάιντ, κοινωνική κινητικότητα, μαζική μετανάστευση και Τύπος

Η περίοδος 1950-1970 ήταν σημαντική για τον ελληνισμό της Νότιας Αφρικής για πολλούς λόγους. Η ελληνική μειονότητα αντιμετώπισε τη φυλετική λαίλαπα του απαρτχάιντ σαν μια ευκαιρία κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης και κινητικότητας μια και οι παλιότερες θεωρίες του «Ενωμένου Κόμματος» ότι οι Έλληνες έπρεπε να πολιτογραφηθούν «Ασιάτες» είχαν ηττηθεί.²⁴ Η οικονομική ανύψωση και κινητικότητα που δημιούργησε το απαρτχάιντ με το χτίσιμο των «μπαντούστανς» και τη δημιουργία γκέτος γύρω στις αστικές περιοχές που χρησίμευαν σαν πηγές φτηνής εργατικής δύναμης,²⁵ αποδείχτηκε οικονομικό σωσίβιο για τους πολιτογραφημένους λευκούς. Παράλληλα, χιλιάδες νέοι έλληνες μετανάστες πλημ-

21. W. A. De Klerk, *The Puritans in Africa: A History of Afrikanerdom*, Harmondsworth (London 1975)· B. Schoeman, *Van Malan tot Verwoerd* (Cape Town 1973)· H. Wolpe, *Race, Class and the State* (London 1988)· R. Butler Jelphick and D. Welsh (ed.), *Democratic Liberalism in South Africa* (Cape Town 1987).

22. Συνεντεύξεις με Κ. Γιαμπάνη, Γιοχάνεσμπουργκ, Ιούνιος 1977, Ιούλιος 1977, Δημήτρη Λέο, Ιούλιος 1977, Γεώργιο Μπερτόλη, Ιούλιος 1977, Ιούνιος 1978, Σταμάτη Λαγουδή, Ιούνιος 1977, Ιούλιος 1978. Όλες στο Γιοχάνεσμπουργκ.

23. Συνεντεύξεις με Α. Παπαθανασόπουλο, Γιοχάνεσμπουργκ, Φεβρουάριος 1977, Ιούνιος 1977 (πρωτοπόρος του 1930). Με Α. Αθανασόπουλο, Γιοχάνεσμπουργκ, Φεβρουάριος 1977 (πρωτοπόρος του 1905).

24. *Asiatic BPII of 1930, Johannesburg, Immigration BPII of 1931, Pretoria*.

25. H. Wolpe, *Capitalism and Cheap Labour Power in South Africa: From Segregation to Apartheid, Economy and Society* (1972)· V. Hindson, *Pass Controls and the Urban African Proletariat in South Africa*, Ravan Press (Johannesburg 1983).

μύρισαν τη χώρα ή μέσω της ΔΕΜΕ ή παράνομα.²⁶ Η περίοδος 1960-1970 βρήκε τον ελληνισμό της χώρας με πληθυσμό κυμαινόμενο μεταξύ 120-150.000.²⁷

Φυσικά οι εφημερίδες αυξήθηκαν με την πρόσθεση της Ακρόπολης του δημοσιογράφου Γ. Σακελαρίδη, ενός εθνικιστή προγονολάτρη, γαλουχημένου με τους μύθους του αρχαίου κλέους και του ρομαντικού κλασικισμού. Η κοινοτική του δράση αποτέλεσε ανορθωτική προσπάθεια συσπείρωσης των νεότερων και πρωτοπόρων στρωμάτων του μεταναστευτικού στοιχείου.²⁸

Η αύξηση του πληθυσμού δημιούργησε καινούργιες ιδεολογικές/πολιτικές και οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στον Τύπο και τις δραστηριοποιημένες κοινωνικές/οικονομικές ομάδες του ομογενειακού στοιχείου που είχαν επιδείξει για χρόνια σοβαρές επιτυχίες σε προχωρημένα πια κεφαλαιακή συσσώρευση στη διακίνηση τροφίμων, λιανικό εμπόριο, βιοτεχνία και παραγωγή.²⁹ Από την άλλη μεριά μεγάλες ομάδες Νοτιοαφρικάνων/Ελλήνων της «δεύτερης γενιάς» αλλοτριώνονταν και αφομοιώνονταν όλο και περισσότερο μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα μιας βαθιά ταξικής και ρατσιστικής κοινωνίας όπου οι κοινωνικές αντιθέσεις οξύνονται αναπόφευκτα και σταθερά.³⁰

Οι ελληνικές εφημερίδες δειλά αλλά σταθερά εισάγουν τη χρησιμοποίηση της αγγλικής γλώσσας για τις νεότερες γενιές χωρίς ιδιαίτερη αποτυχία.³¹ Η εξέγερση του Σοβέτο το 1976 ήταν η πρώτη σοβαρή προειδοποίηση για τη μετέπειτα εκδίχηση της ιστορίας.

Εθνική πάλη, ταξική πάλη, ψυχολογική εγρήγορση, παλιννόστηση και Τύπος

Ο ελληνικός Τύπος, όπως και οι ελληνικές οργανικές ενότητες (οι κοινότητες) και άλλες μεταναστευτικές ομάδες αποδέχτηκαν «ορθολογιστικά» την επίσημη ιδεολογία του απαρτχάιντ, κάτω από το κάλυμμα της «πολιτικής απάθειας». Όλες οι κοινωνικές τάξεις του ελληνικού στοιχείου (κεφαλαιούχοι, μικροαστοί, τεχνίτες κ.λπ.) ήταν κοινωνικά και οικονομικά εξαρτημένες από το ρατσιστικό καθεστώς.³²

26. Συνεντεύξεις με Λαγουδή, ό.π., Παπαθανασόπουλο ό.π.

27. *South African Bulletins of Statistics 1970-1976*. Statistical Releases 1971, 1976, 1979.

28. Διάφορα τεύχη της εφ. Ακρόπολις σώζονται στα Αρχεία του Ελληνικού Τμήματος στο Πανεπιστήμιο RAU, Γιοχάνεσμπουργκ.

29. Ε. Μάντζαρης, *Οι Έλληνες στη Νότια Αφρική: Μια κοινωνική ιστορία*, κείμενο στην αγγλική προορισμένο για έκδοση από το 1990. Κεφάλαιο «Κεφαλαιακή συσσώρευση και οικονομική συνεισφορά».

30. Ε. Μάντζαρης, *Η αυξανόμενη αφομοίωση*, ό.π.

31. Κυρίως η *Αφρικανίς* (Ελληνικός Τύπος/Greek Press).

32. Ε. Μάντζαρης, *Οι Έλληνες στη Νότια Αφρική*, ό.π. Κεφάλαιο για την ιδεολογία και

Πώς ήταν δυνατό ο Τύπος που τους εκπροσωπούσε να είναι ενάντια στο συρμό; Το κλείσιμο της Ακρόπολης, της πιο ακραιφνούς συμπαραστατίδας της δικτατορίας του 1967 δεν ξάφνιασε τον ελληνισμό, μια και το δικτατορικό καθεστώς σταθερά χρηματοδότησε όλες τις υπάρχουσες εφημερίδες στη χώρα. Όλες οι εφημερίδες στη Νότια Αφρική υποστήριζαν ανοιχτά ή όχι την απριλιανή χούντα.³³

Παράλληλα η έκδοση της *Φωνής του Αποδήμου* του Βασίλη Μαρκατσέλη παρά τη μικρή της διάρκεια (δύο χρόνια) έδωσε νέα πνοή στα μικροαστικά και εργατικά στρώματα των νέων μεταναστών στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Ήταν ξεκάθαρη, συλλογική και ενεργητική εφημερίδα χωρίς ιδιαίτερα ιδεολογικά χαρακτηριστικά, αλλά με σταθερή γραμμή ενάντια στην κοινοτική και θρησκευτική νομενκλατούρα και μερίδες της οικονομικής και κοινοτικής «άρχουσας τάξης» που είχε περάσει προ πολλού το στάδιο της πρωταρχικής συσσώρευσης.³⁴ Διάφορες άλλες προσπάθειες εκδοτικές έλαβαν χώρα κατά την περίοδο αυτή χωρίς ιδιαίτερη επιτυχία.³⁵ Η Νότια Αφρική όμως κατά τις περιόδους 1976-1980 και 1985-1990 δεν ήταν η χώρα που ο ελληνισμός είχε γνωρίσει κατά την ιστορική του πορεία.

Η περίοδος 1976-1980 ώθησε μεγάλο κλίμα παλιννόστησης προς την Ελλάδα, κυρίως λόγω του ψυχολογικού πανικού που προκάλεσε η εξέγερση του Σοβέτο το 1976.³⁶ Παράδοξα όμως στατιστικές δείχνουν ότι ένας μεγάλος αριθμός παλιννοστούντων επέστρεψαν στη Νότια Αφρική μετά την περίοδο της «αναταραχής».³⁷ Η περίοδος 1985-1990 σηματοδεύτηκε από μια συνεχή επίθεση στα διάφορα μέτωπα από τα εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα ΑΕΚ/ANC και PAC/Παναφρικανικό Κογκρέσο και τα ένοπλα σώματά τους.³⁸ Στις αστικές περιοχές οι επιθέσεις έπαιρναν χαρακτήρα και στρατηγικές δανεισμένες από τα εγχειρίδια του Μάο Τσε Τουνγκ και του Κάρλος Μαρινγκέλα.³⁹ Ο ψυχολογικός πανικός είναι πολλές φορές συνέπεια μιας συνεχούς άρνησης του πολιτικού που οδηγεί στην αλλοτρίωση από τις κοινωνικές δομές και προβληματικές, μακριά από το κοινωνικό και πολιτικό γί-

πολιτικές πρακτικές. E. Mantzaris, «Apathy and Antipathy: The Greek Population during and after Apartheid», ανακοίνωση στο Συνέδριο του African American Studies Association (Chicago 1998).

33. E. Μάντζαρης, *Η δικτατορία της...*, ό.π.

34. E. Μάντζαρης, *Οι Έλληνες στη Νότια Αφρική*, ό.π.

35. E. A. Mantzaris, *The Social Structure*, ό.π., E. Mantzaris, «Νότια Αφρική» στο βιβλίο του Π. Καζάκου (με συνεργασία E. Μάντζαρη), *Ο ελληνισμός της Αφρικής*, Εκδόσεις ΓΓΑΕ (Αθήνα 1998).

36. E. Μάντζαρης, *Οι Έλληνες στη Νότια Αφρική*, ό.π., «Νότια Αφρική», ό.π., σμμ. 36.

37. Statistics of Migration 1978, 1980· Statistical Releases 1979, 1980, 1981.

38. T. Lodge, *Black Politics in South Africa since 1945* (London and New York).

39. E. A. Mantzaris, «The PAC's armed Struggle», *South African Foundation Review* (1989)· E. A. Mantzaris, *Armed insurrection, Azanian Combat* (1989).

γνεσθαι. Σ' όλη αυτή τη διαδικασία ο ελληνικός Τύπος ήταν απόλυτα συμμετέτοχος ενεργά. Ενώ η χώρα συγκλονιζόταν από τα θραύσματα μιας συγκλονιστικής εθνικής και κοινωνικής πάλης παγκοσμίων διαστάσεων, οι ελληνικές εφημερίδες της χώρας επιτάχυναν την τραγική τους αυτοαπομόνωση με ρηχή έως ανύπαρκτη ειδησεογραφία και ευκαιριακές συμμαχίες. Οι νίκες του ΠΑΣΟΚ πανηγυρίστηκαν με πρωτοσέλιδα, αλλά οι εφημερίδες αυτές σαν συλλογικά όργανα κοινής γνώμης «δεν αναγνώρισαν την ήττα τους» ή την ήττα της ιστορικής τους παράταξης. Ο θάνατος του Α. Μελακοπίδη στη δεκαετία του 1980 οδήγησε την ιστορική *Νέα Ελλάδα* στην απορρόφησή της από τον *Ελληνικό Τύπο – Αφρικανίδα*.

Ήταν μια περίοδος όπου μια νέα κοινωνία ήταν έτοιμη να γεννηθεί από τις στάχτες του απαρτχάιντ. Η Ιστορία επεκτάθηκε πάνω απ' όλους τους πληθυσμούς και τις τάξεις της Νότιας Αφρικής κουβαλώντας πάνω της όλες τις κοινωνικές αντιθέσεις που συσσωρεύτηκαν μέσα της για αιώνες.

Νέα κοινωνία, νέες αντιθέσεις και ο αργός θάνατος του ελληνισμού

Η κοινωνία που χτίζεται στη Νότια Αφρική μετά το 1990 και ειδικά μετά τις πρώτες εκλογές του 1994 έχει πολλές ομοιότητες, όσες και οι διαφορές με την προηγούμενη κοινωνία, το απαρτχάιντ. Η εθνικοαπελευθερωτική πράξη έκρυβε μέσα της το σπόρο της νεο-αποικιακής εκμετάλλευσης σε συμμαχία με ένα θασερικό/νεοφιλελεύθερο καθεστώς όπου ο μαύρος πληθυσμός βυθίζεται ακόμη πιο βαθιά στη φτώχεια, την ανέχεια και το θάνατο, ενώ μικρές μερίδες του μαύρου και έγχρωμου μεταπρατικού κεφαλαίου περνάνε γρήγορα τα διάφορα πρώτα σκαλοπάτια της κεφαλαιακής συσσώρευσης.⁴⁰ Παράλληλα τα μεγάλα προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα όπως το AIDS, η εγκληματικότητα, η ανεργία πληθαίνουν σε βαθμό σημαντικό. Οι ελληνικές κοινότητες και άλλες συλλογικές εκφράσεις του ελληνισμού συσπειρώνονται όλο και περισσότερο σ' ένα «μειονοτικό καβούκι» με δειλά και συστηματικά μελετημένα βήματα ανοχής προς το νέο «στάτους κβο». Ελληνικές επιχειρήσεις σ' όλους τους κλάδους της οικονομίας (μεταποίηση, λιανικό εμπόριο, διακίνηση, υπηρεσίες, τεχνολογία) ανταλλάσσουν την πολιτική τους «απάθεια» (ή ανοχή) με σοβαρά οικονομικά κίνητρα.⁴¹ Η μοναδική φωνή του ελληνισμού, ο *Ελληνικός Τύπος* (πρώην *Αφρικανίς*), έκλεισε λόγω οικονομικών δυσκολιών και ο ιδιοκτήτης/εκδότης μετανάστευσε στο Λονδίνο. Η μόνη ελληνική φωνή το 2002 στη Νότια Αφρική είναι η εφημερίδα *Ελληνικά Νέα*

40. E. A. Mantzaris, *Greek Business in South Africa* in HERMES Greek South African Chamber of Business (Durban Branch 1999)· Ε. Μάντζαρης και Ο. Edigheji, *Η Διεθνής Τράπεζα και η λεηλασία της Αφρικής*, Εκδόσεις Εντροπία (1996).

41. Ε. Μάντζαρης, *Έλληνες στη Νότια Αφρική*, ό.π.

που κυκλοφορεί στο Γιοχάνεσμπουργκ. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η τελευταία περίοδος του *Ελληνικού Τύπου* συνοδεύτηκε από τη διεύθυνση του αείμνηστου δημοσιογράφου Κωνσταντίνου Χέλμη και μια συντονισμένη σοβαρή προσπάθεια αξιοποίησης του δυναμικού της παροικίας, με σχόλια, ιστορικά και θρησκευτικά μελετήματα, αποκαλύψεις και άλλα θέματα.

Η εξάρτηση της ιδιοκτησίας της όμως από μια ιδιάζουσα εγωιστική, ασαφή και αδιάρθρωτη ψυχολογία έσπρωξε την εφημερίδα να γίνει στήριγμα και πεδίο διατριβών προσωπικού χαρακτήρα που έφεραν έναν καινούργιο αλλά τελείως διάφορο διχασμό ανάμεσα σε διάφορα στρώματα του ελληνισμού περιοδικά. Οι διαφοροποιήσεις αυτή τη φορά δεν είχαν καμία σχέση με την ιδεολογία ή την πολιτική, ήταν ξεκομμένες από ιδεολογήματα ή πραγματικές πολιτικές. Ήταν μια θλιβερή αυτοκτονία μιας εφημερίδας με μεγάλο παρελθόν και χωρίς μέλλον.

Και τώρα;

Όπως έχει μπει ο δεύτερος χρόνος της νέας χιλιετηρίδας, ο ελληνισμός της Νότιας Αφρικής συρρικνώνεται δραματικά μια και τα τραγικά γεγονότα της γειτονικής Ζιμπάμπουε βρίσκονται ζωντανά κάθε μέρα μπροστά του. Η ζωή συνεχίζεται στη Νότια Αφρική, αλλά η (φαινομενική) «γαλήνη», «τάξη και ασφάλεια» του απαρτχάιντ είναι πια παρελθόν. Η Νότια Αφρική της Δημοκρατίας ανακυκλώνει βία, σκληρά ναρκωτικά, AIDS και περισσότερη βία. Οι νέες (τρίτη και τέταρτη) γενιές βρήκαν καταφύγιο στις αγγλόφωνες αποικίες της «Νέας Τάξης Πραγμάτων» (Βρετανικές νήσοι, Αυστραλία, Ζηλανδία). Η παλινοστήση των παλαιότερων (αλλά και αρκετών νέων) βρίσκεται στο απόγειό της.

Ο ελληνισμός στη Νότια Αφρική προσπάθησε να χτίσει τη δικιά του Ιστορία και όχι να επιταχύνει το τέλος της. Η οικονομική πάλη του αδυνάτισε να φτιάξει μια Ιστορία στα μέτρα του. Είναι δύσκολο να σταματήσεις την Ιστορία, ειδικά όταν είσαι «εθνική μειονότητα». Ακόμη περισσότερο όταν ο Τύπος που σου τυχαίνει δεν είναι ακριβώς αντάξιος αυτής της προσπάθειας για υπαρξιακή αυθεντικότητα.

Λόγω της ειδικότητας του Συνεδρίου και της ολιγόλεπτης εισήγησης, μια σειρά από αξιόλογες εκδοτικές προσπάθειες διανοομένων, φοιτητών και ανθρώπων της τέχνης δεν συμπεριλήφθηκε στην εισήγηση.⁴² Τούτο το κενό ελπίζεται να καλυφθεί από την προσεχή έκδοση του ΕΙΕ.

42. Βλ. για παράδειγμα Ε. Μάντζαρης, «Ελληνες λογοτέχνες στη Νότια Αφρική», *Διαβάζω*, αρ. 47, 47-52.

Ευφροσύνη Γαβάκη

Ο ΕΛΛΗΝΟΚΑΝΑΔΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΚΕΜΠΕΚ ΚΑΝΑΔΑ, 2002

Εισαγωγή

Ο ΚΥΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ αυτής της μελέτης είναι η σύντομη παρουσίαση του ελληνικού Τύπου στο Κεμπέκ του Καναδά το 2002. Παρά το γεγονός ότι ορισμένοι παράγοντες είναι τυπικοί των ιστορικοκοινωνικών καταστάσεων αυτής της επαρχίας, μπορεί κανείς να βρει αρκετές ομοιότητες και στον υπόλοιπο Καναδά, στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Αυστραλία.

Στον Καναδά, όπως και σε άλλες χώρες μεταναστών και μειονοτήτων, η πολιτισμική και γλωσσική πολυμορφία εκφράζεται σε όλα τα επίπεδα της πολιτείας και της κοινωνίας. Τα εθνοτικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, και ιδιαίτερα ο Τύπος, έχουν μια μακρόχρονη και καλά εδραιωμένη παρουσία. Η κυκλοφορία και η εύκολη διαθεσιμότητα του αλλόφωνου Τύπου (μη αγγλικού και γαλλικού) είναι μία μαρτυρία του πολυεθνικού και πολιτισμικού χαρακτήρα και της σύστασης του Καναδά. Επίσημα η καναδική πολιτική του πολυπολιτισμού, η οποία εντάσσεται στο Σύνταγμα της χώρας (The Charter of Rights and Freedoms) διακηρύσσει την υποστήριξη, προώθηση και διατήρηση αυτού του πολυπολιτισμικού πλούτου της χώρας.

Ο λόγος αυτής της πολυγλωσσικής πολιτικής έχει τη ρίζα του στη μελέτη που έγινε κατ' εντολή του πρωθυπουργού Pierre Elliot Trudeau περί «Διπολιτισμού και Διγλωσσίας» (Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism: *The most Mixed Media*, σ. 3), όπου η παρουσία και η κοινωνική συνεισφορά των εθνοτικών μέσων πληροφόρησης περιγράφεται πολύ δυναμικά: «Όσο περισσότερες διαφορετικές φωνές έχουμε να μας λένε τι γίνεται, τι κάνουμε,... τόσο πιο αποτελεσματικά μπορούμε να κυβερνήσουμε τους εαυτούς μας... τα μέσα μαζικής ενημέρωσης μας κάνουν υποδείξεις και μας προτείνουν, με έναν από τους πιο σημαντικούς τρόπους, πώς να επιτύχουμε» (Lam, 1980).

Τα εθνοτικά μέσα μαζικής ενημέρωσης παίζουν σημαντικότατο ρόλο σε μία πολυπολιτισμική και πολύγλωσση κοινωνία όπως ο Καναδάς, στην οποία το ποσοστό του καναδικού πληθυσμού, εκτός μόνο των Άγγλων και Γάλλων, έχει ανέλθει από 8% το 1871 σε 65% το 1996. Σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία, ο πληθυσμός της χώρας το 1996 ήταν 28.528.125, εκ των οποίων 16% μιλούσαν γλώσσα άλλη από τη γαλλική και την αγγλική. Σε μια χώρα όπου ο τρόπος ζωής, η νοοτροπία, η συμπεριφορά και τα συστήματα είναι σχεδόν ξένα στους νέους μετανάστες, οι οποίοι κατά το μεγαλύτερο ποσοστό είναι φτωχά προετοιμασμένοι να διεκδικήσουν μια

ισότιμη θέση στην καναδική κοινωνία, τα μειονοτικά μέσα ενημέρωσης τους παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες και οδηγίες για τη νέα τους κοινωνία, τις αρχές και τις αξίες της, τα έθιμα και τον τρόπο ζωής. Χάρη στα εθνοτικά μέσα, η αρχική τους επαφή γίνεται πιο ομαλή και λιγότερο οδυνηρή.

Επίσης, ο εθνοτικός Τύπος συχνά έχει θεωρηθεί ως μία από τις καλύτερες πρωταρχικές πηγές πληροφοριών για τον κόσμο και την κοινωνία των μειονοτήτων: ποιες είναι οι προσδοκίες τους, τι τους προβληματίζει, ποιο είναι το παρελθόν τους, και ποια η εξέλιξη της συγκεκριμένης μειονότητας σε ατομικό, οργανωτικό, και γενικά παροικιακό επίπεδο. Η εθνοτική ομάδα αντανακλάται στις σελίδες του Τύπου της, όσο φτωχοί και αν είναι οι οικονομικοί του πόροι, όσο περιορισμένες και αν είναι η δημοσιογραφική εμπειρία και η ικανότητα των εκδοτών-αρθρογράφων του. Ο εθνοτικός Τύπος καταφέρνει να εξυπηρετεί και να αντανακλά τη ζωή και τις εμπειρίες της παροικίας. Με απλότητα καταγράφει το ιστορικό και τα ενδιαφέροντα της ομάδας στη μητρική γλώσσα και δίνει μία κοινωνικοπολιτιστική συνέχεια στις επόμενες γενιές και στην ευρύτερη κοινωνία.

Η κυβερνητική πολιτική του Καναδά, μέσα στα πλαίσια του πολυπολιτισμού, βλέπει την ύπαρξη των εθνοτικών μειονοτήτων ως θετική προσφορά στην καναδική κοινωνία και ενδιαφέρεται για τη διατήρηση της πολιτιστικής πολυμορφίας της χώρας. Αυτή η πολιτική στην αρχή της –μέσα του 1970– βοήθησε στην εμφάνιση, αύξηση, και διατήρηση του εθνοτικού Τύπου. Η καναδική κυβέρνηση βοήθησε οικονομικά τις εκδόσεις του δημοσιεύοντας διαφημίσεις και ανακοινώσεις προς τους μετανάστες που κάλυπταν το κόστος δύο με τριών εβδομαδιαίων εκδόσεων. Μετά το 1990 όμως, το ενδιαφέρον του προγράμματος του πολυπολιτισμού στράφηκε σε άλλους τομείς, όπως στις φυλετικές και εθνοτικές διακρίσεις και προκαταλήψεις, καθώς επίσης και σε ανισότητες στον τομέα της εργασίας. Έτσι σταμάτησε η χρηματοδότηση του εθνοτικού Τύπου με συνέπεια να κατορθώσουν να επιζήσουν μόνο λίγα μέσα. Η δεκαετία του 1990 επίσης χαρακτηρίζεται και από την αρνητική κοινή γνώμη, η οποία ήταν κατά της διατήρησης της εθνοτικής ταυτότητας, με τη δικαιολογία ότι αυτή επιβραδύνει τον ρυθμό ένταξης των μεταναστών στην ευρύτερη κοινωνία, δημιουργεί έδαφος πρόσφορο για διακρίσεις, και βάζει στο περιθώριο την οικονομική και κοινωνική άνοδο των μειονοτήτων.

Πέρα των θεωρητικών υποθέσεων όμως, ελάχιστη συστηματική μελέτη έχει γίνει στον Καναδά πάνω στο ρόλο που πραγματικά παίζουν τα εθνοτικά μέσα ενημέρωσης στη μειονότητα και την ευρύτερη κοινωνία. Γενικά οι ερευνητές δεν συμφωνούν πάνω στην επιρροή που ασκεί ο εθνοτικός Τύπος στις διάφορες μειονότητες. Μερικοί υποθέτουν ότι τα μειονοτικά μέσα πληροφόρησης διευκολύνουν και συνεπώς επισπεύδουν την ενσωμάτωση των νέων μεταναστών στη νέα τους κοινωνία, μεταβιβάζοντάς τους αποτελεσματικά τα καναδικά έθιμα, τους θεσμούς και τους τρόπους συμπεριφοράς. Αντίθετα, άλλοι αμφισβητούν τον θετικό ρόλο

των μέσων, και υπαινίσσονται ότι σταματούν τον γρήγορο ρυθμό ενσωμάτωσης της μειονότητας (Black & Leithner 1987:21). Μελέτες του 1970 (Richmond & Goldlust, 1971, 1974) έχουν δείξει ότι αυτοί που βασίζονται πολύ στον εθνοτικό Τύπο είναι λιγότερο πληροφορημένοι και λιγότερο προσαρμοσμένοι από τους μετανάστες που παρακολουθούν τα μέσα ενημέρωσης της ευρύτερης κοινωνίας.

Υπάρχει όμως ένα σημείο στο οποίο όλοι οι ερευνητές μέχρι σήμερα συμφωνούν: ο ρυθμός θνησιμότητας των εθνοτικών μέσων πληροφόρησης, ιδιαίτερα του Τύπου, είναι ταχύς. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η Sally Miller (Miller, 1987) υπολογίζει ότι στις 100 εφημερίδες, οι 93 κλείνουν μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα από την έναρξη της κυκλοφορίας τους. Με την πάροδο του χρόνου, οι μετανάστες χάνουν την ανάγκη σύνδεσης με την πατρίδα τους μέσω των εθνοτικών μέσων πληροφόρησης. Έχουν κάπως προσαρμοστεί στη νέα τους πατρίδα, ενώ οι νεότερες γενιές έχουν απομακρυνθεί από τον κλοιό της εθνοτικής ομάδας, έχοντας αποκτήσει γλωσσικές και επαγγελματικές γνώσεις, απαραίτητες για να διεκδικήσουν τη θέση τους στην ευρύτερη κοινωνία. Παράλληλα, η περικοπή των κρατικών χορηγήσεων, η έλλειψη κεφαλαίου, η τεχνολογία, το διαδίκτυο και η δυνατότητα σύνδεσης με τα μέσα της πατρίδας τους έχουν όλα συμβάλει στο μεγάλο ποσοστό θνησιμότητας των εθνοτικών μέσων. Ωστόσο οι λίγες σχετικές μελέτες που υπάρχουν δείχνουν ότι τα εθνοτικά μέσα, αν και μειωμένα, συνεχίζουν να επιζούν έχοντας προσαρμοστεί στις νέες πραγματικότητες της τεχνολογίας και της κοινωνίας, καθώς και στις νέες ανάγκες της εθνοτικής τους ομάδας.

Σύμφωνα με το Canadian Media Director's Council *Media Digest* (1981-1982: 2001-2002), το 1981-1982 υπήρχαν 153 εκδόσεις Τύπου από τριάντα έξι εθνοτικές ομάδες: το 1993-1994 ο αριθμός τους πέφτει σε 120 εκδόσεις από τριάντα πέντε εθνοτικές ομάδες, ενώ το 2001-2002 ο αριθμός τους έχει ανέλθει στις 199 εκδόσεις από σαράντα δύο εθνοτικές ομάδες.

Ο ελληνικός Τύπος στο Κεμπέκ

Η ιστορία του ελληνικού Τύπου έχει ακολουθήσει την ιστορία της ελληνικής μετανάστευσης στον Καναδά. Πριν από το 1950 υπήρχαν 16.816 έλληνες μετανάστες σκορπισμένοι στις απέραντες εκτάσεις της χώρας. Στο Κεμπέκ, γύρω στο 1900 υπήρχαν περίπου 300 άτομα, οι περισσότεροι των οποίων –όπως και σήμερα, περίπου το 98%– ήταν εγκατεστημένοι στο Μόντρεαλ. Το 1951 ο αριθμός τους ανεβαίνει στους 3.388. Οι μετανάστες αυτοί, αποκομμένοι τελείως από την πατρίδα τους και τους συγγενείς τους λόγω των παγκόσμιων πολέμων και του αργού ταχυδρομείου, ένιωθαν εντονότατα την ανάγκη ενημέρωσης και επικοινωνίας με ανθρώπους δικούς τους, με τους οποίους μοιράζονταν κοινή γλώσσα, θρησκεία, ιστορία, εμπειρίες και προβλήματα. Η Κοινότητα του Μόντρεαλ ιδρύεται το 1906.

Το 1911 ιδρύεται το πρώτο ελληνικό σχολείο στον Καναδά, ο «Πλάτων», όπου διδάσκονται η ελληνική, η αγγλική και η γαλλική γλώσσα. Η πρώτη ελληνική εφημερίδα στο Μόντρεαλ και πιθανόν σε όλον τον Καναδά, ξεκίνησε το 1926 με εκδότη-αρθρογράφο τον Ηρακλή Παπαμανώλη, δάσκαλο του σχολείου «Πλάτων». Η *Εστία* ήταν μηνιαία έκδοση σε μικρό μέγεθος. Ασχολείτο κυρίως με παροικιακά νέα, όπως γεγονότα της νεοσυσταθείσας Κοινότητας, του σχολείου και της εκκλησίας, ειδήσεις και ανακοινώσεις γάμων, βαφτίσεων και θανάτων. Η εκτύπωση γινόταν με το χέρι και στέλνονταν στους συνδρομητές μέσω του ταχυδρομείου. Η έκδοσή της διακόπτεται κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκόσμιου πολέμου. Όταν τελειώνει ο πόλεμος, την έκδοση της *Εστίας* αναλαμβάνει ένας άλλος δάσκαλος του ελληνικού σχολείου «Πλάτων», ο Μιχάλης Σταυρίδης, ο οποίος και συνεχίζει την έκδοση μέχρι το θάνατό του το 1951, οπότε και διακόπτεται η κυκλοφορία της για λίγο διάστημα. Το 1959 την έκδοση συνέχισε ο Μιχάλης Ζευγόλης μέχρι τα μέσα του 1970, οπότε και έκλεισε τελείως.

Η ελληνική μετανάστευση στον Καναδά, σε σημαντικά κύματα και με γρήγορο ρυθμό ξεκινά στη δεκαετία του 1950 και συνεχίζεται μέχρι τα μέσα του 1970. Την εποχή εκείνη η καναδική μεταναστευτική πολιτική γίνεται πιο ελεύθερη και βάζει τους Έλληνες στην κατηγορία των προτιμητέων μεταναστών. Κατά την περίοδο αυτή περίπου 150.000 Έλληνες φθάσανε στον Καναδά, η πλειονότητα των οποίων εγκαθίσταται στις αστικοβιομηχανικές μεγαλουπόλεις. Από αυτούς, 50.000 περίπου εγκαθίστανται στο Μόντρεαλ. Αυτή η συρροή αποτέλεσε την κρίσιμη μάζα της ανάπτυξης των οργανωμένων κοινοτήτων, εκκλησιών, σχολείων και άλλων οργανισμών της ελληνικής παροικίας. Η ανάγκη ενημέρωσης για τα γεγονότα της Ελλάδας και επικοινωνίας μεταξύ τους γινόταν καθημερινά όλο και πιο αισθητή. Όπως και σήμερα, έτσι και τότε όλοι οι ιδιοκτήτες-εκδότες και κύριοι αρθρογράφοι των εφημερίδων και των λοιπών μέσων μαζικής ενημέρωσης, ήταν μετανάστες, με μέση ή λίγη ανώτερη εκπαίδευση, χωρίς καμιά ειδικευση στη δημοσιογραφία. Ήταν μικροεπιχειρηματίες, ιδιοκτήτες ή εργάτες σε τυπογραφεία, και με ένα αναγνωστικό κοινό του οποίου το 80% δεν είχε καν τελειώσει το δημοτικό σχολείο. Όμως συνάμα τους διέκρινε ένας πυρετικός δυναμισμός και μια θέληση να επιβιώσουν στους σκληρούς χειμώνες και την ατελείωτη δουλειά, να ιδρύσουν εκκλησίες, σχολεία και οργανώσεις που θα τους δώσουν τη δυνατότητα να διατηρήσουν τη γλώσσα και τη θρησκεία τους, τις αξίες και παραδόσεις της πατρίδας τους, και την ελληνική τους περηφάνια και ταυτότητα. Κατά την περίοδο αυτή τα μαζικά μέσα ενημέρωσης στο Μόντρεαλ αυξάνονται σε αριθμό και παίζουν σημαντικό ρόλο στο να καλυφθούν αυτές οι ανάγκες για ενημέρωση και διατήρηση της ελληνικότητας των μεταναστών.

Εκτός όμως από τον αριθμό και το δυναμισμό των μεταναστών, πολλοί άλλοι παράγοντες συμβάλλουν στην έκδοση του ελληνικού Τύπου, κυρίως κατά τη

διάρκεια των δεκαετιών του 1960 και 1980, περίοδο κατά την οποία εμφανίζονται οι πιο πολλές ελληνικές εφημερίδες στο Μόντρεαλ. Τέτοιοι παράγοντες ήταν οι κυβερνητικές χορηγήσεις προς τον εθνοτικό Τύπο καθώς και τα πολιτικά γεγονότα και η πολιτική αστάθεια στην Ελλάδα και την Κύπρο. Μέσα στα πλαίσια της πολυπολιτιστικής πολιτικής του Καναδά που συμπίπτει με την εισροή της ελληνικής μετανάστευσης, οι τοπικές, επαρχιακές και ομοσπονδιακές κυβερνήσεις χρηματοδοτούσαν την έκδοση του εθνοτικού Τύπου μέσω διαφημίσεων και ανακοινώσεων. Ο εθνοτικός Τύπος επιζεί από αυτές τις χρηματοδοτήσεις και από τυχόν διαφημίσεις ελληνικών προϊόντων και εταιρειών. Συνεπώς η διάθεση των εφημερίδων γινόταν δωρεάν μέσω των ελληνικών καταστημάτων. Παράλληλα δε το ενδιαφέρον των μεταναστών ήταν στραμμένο προς την Ελλάδα και την Κύπρο και τις εκεί πολιτικές αναστατώσεις με την κατάληψη της εξουσίας από το στρατιωτικό δικτατορικό καθεστώς. Τα τοπικά και διεθνή νέα δεν τους απασχολούν ιδιαίτερα.

Τα ενημερωτικά ενδιαφέροντα των μεταναστών, ωστόσο, αλλάζουν, κάτω από την επίδραση των εξής παραγόντων: 1) τη στροφή της πολυπολιτιστικής πολιτικής του Καναδά από τη διατήρηση των εθνοτικών προγραμμάτων στην ενσωμάτωση των μειονοτήτων· 2) το τέλος της νέας ελληνικής μετανάστευσης (γύρω στο 1975-1980), με την πτώση της δικτατορίας· 3) την ακόλουθη πολιτική σταθερότητα και την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα· 4) την εκλογή του διαχωριστικού κόμματος (Séparatistes) στο Κεμπέκ το 1976, και 5) την καθημερινή εισροή του ελλαδικού Τύπου. Από τις 19 περίπου εκδόσεις αυτής της περιόδου, μόνο 3 καταφέρνουν να επιζήσουν, προσαρμοζόμενες στις μεταναστευτικές, κοινωνικές, τεχνολογικές και οικονομικές πραγματικότητες του 1990 και 2000. Οι μετανάστες του 1955-1975 διαβάζουν πλέον καθημερινά τον ελλαδικό Τύπο και αργότερα (1990-2000) παρακολουθούν την ελληνική τηλεόραση με απευθείας σύνδεση. Η δεύτερη και η τρίτη γενιά δεν ενδιαφέρονται για τον εθνοτικό Τύπο. Η πολιτική σταθερότητα, η σχετική οικονομική άνεση των μεταναστών που τους επιτρέπει ταξίδια και συχνή τηλεφωνική επικοινωνία με την Ελλάδα, καθώς και το διαδίκτυο τους ενημερώνουν πιο άμεσα και πιο γρήγορα. Η μετανάστευση έχει τελειώσει και ο εθνοτικός Τύπος για να επιζήσει, στρέφεται στη διαφήμιση ατόμων και προϊόντων καθώς και στα κοινοτικά και καναδικά νέα. Σήμερα στο Μόντρεαλ κυκλοφορούν τρεις έντυπες εφημερίδες (*Ελληνοκαναδικός Ταχυδρόμος*, 1958-, *Ελληνοκαναδικό Βήμα*, 1964-, *Η Ροή*, 1997-) μία εφημερίδα στο διαδίκτυο (*Ελληνοκαναδικό Ρεπορτάζ*, 1973-) και ένα περιοδικό (*Ελληνικές Μελέτες - Hellenic Studies*).

Ο ελλαδικός Τύπος στον Καναδά

Το 1952 ο Βασίλης Παπαχρήστου φέρνει τις πρώτες ελλαδικές εφημερίδες και περιοδικά στον Καναδά. Το 1967 ανέλαβε την εισαγωγή και διανομή ο Παναγιώτης Παπαχρήστου (ανιψιός του Βασιλή). Από το 1952 ως το 1967 οι εφημερίδες ερχόντουσαν αρχικά μία φορά την εβδομάδα, μετά δύο φορές, κι αργότερα καθημερινά. Τα περιοδικά ερχόντουσαν με πλοίο μία φορά το μήνα στην αρχή, και μετά μία φορά στις δεκαπέντε ημέρες. Όλος ο ελλαδικός Τύπος ερχόταν στο Μόντρεαλ και το Τορόντο, από όπου και διαμοιραζόταν στον υπόλοιπο Καναδά (από το Τορόντο σε όλη την επαρχία του Οντάριο, και από το Μόντρεαλ στον υπόλοιπο Καναδά). Κατά την περίοδο 1970-1995 λέγεται ότι η κυκλοφορία του ελληνοκαναδικού Τύπου έφτανε τα 50.000 αντίτυπα τον μήνα. Τα τελευταία τέσσερα-πέντε χρόνια όμως η κυκλοφορία έχει μειωθεί σημαντικά στα 16-20.000 αντίτυπα τον μήνα, λόγω της δυνατότητας παρακολούθησης των ειδήσεων απευθείας από την Ελλάδα μέσω της ελληνικής τηλεόρασης και του διαδικτύου. Επίσης το αρκετά υψηλό κόστος μεταφοράς έχει σημαντικά συντείνει στην πτώση της κυκλοφορίας.

Η εμφάνιση του ελλαδικού Τύπου είχε σημαντικές επιπτώσεις στον εθνοτικό Τύπο του Μόντρεαλ και γενικά του Καναδά. Καταρχήν, αυτός ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς λόγους για το κλείσιμο πολλών εθνοτικών εκδόσεων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο μετανάστης, έστω και με καθυστέρηση, είχε πια άμεση επαφή με τα γεγονότα της πατρίδας του, σε έκταση και ανάλυση ανώτερη των τοπικών. Τα εθνοτικά περιοδικά εξαφανίστηκαν, ενώ όσα προσπάθησαν να ξεκινήσουν δεν επέζησαν. Ο εθνοτικός Τύπος που κατάφερε να επιζήσει από το συναγωνισμό και τη διακοπή των κυβερνητικών επιχορηγήσεων, στρέφει την αρθρογραφία του στα παροικιακά γεγονότα, καθώς και στα τοπικά και διεθνή νέα. Η ελληνική τηλεόραση και το διαδίκτυο έχουν επίσης επιδράσει σημαντικά στην πτώση τόσο του εθνοτικού όσο και του ελλαδικού Τύπου.

Ο ελληνικός Τύπος που έκλεισε

Εστία, 1925-1940, 1970

Ελληνοκαναδικά Νέα, 1957-1976

Ελληνοκαναδικά Ταξιδιωτικά Νέα, 1963

Νέα Ελλάς, 1968-1973

Αναγέννηση, 1969-1974

Ελληνικά Νέα, 1970

Δράση, 1971-1988

Ελληνικοί Καιροί, 1967-1967

Νέα Ελλάς, 1968-1973

Παροικιακά Νέα, 1973-1973

Νέος Κόσμος, 1977-1978

Ο Μέτοικος 1980-1981

Ελληνική Φωνή, 1985-1987

Νόστος, 1999-2000

Επίλογος

Εν συντομία, λοιπόν, ο εθνοτικός Τύπος θεωρείται ότι: 1) έχει προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες και οδηγίες για τον Καναδά, τις αρχές και τις αξίες του, τα έθιμα και τον τρόπο ζωής· 2) έχει αποτελέσει καλή πρωταρχική πηγή για να καταλάβει κανείς τις κοινωνικές δομές, τις προσδοκίες, τα προβλήματα, το παρελθόν και την εξέλιξη μιας εθνοτικής ομάδας· 3) έχει εξυπηρετήσει και αντανακλά τη ζωή και την εμπειρία της παροικίας· και 4) έχει αποτελέσει συνδυετικό κρίκο ανάμεσα στους νεοφερμένους μετανάστες και τη χώρα προέλευσής τους, τη μητρική τους γλώσσα και τις παραδόσεις τους.

Στο σύνολό του και ιστορικά, ο ελληνοκαναδικός Τύπος του Μόντρεαλ φαίνεται να έπαιξε τους παραπάνω ρόλους, τουλάχιστον για τη γενιά των μεταναστών. Ξεκίνησε με την εισροή της ελληνικής μετανάστευσης κατά την περίοδο 1955-1975, αυξήθηκε και εξαπλώθηκε λόγω του μεγάλου αριθμού των νέων μεταναστών και των αναγκών τους, καθώς και με τη βοήθεια των κρατικών επιχορηγήσεων, βρίσκοντας εύφορο έδαφος μέσα στα πλαίσια της πολυπολιτισμικής πολιτικής της χώρας.

Με την πάροδο του χρόνου όμως, η νέα μετανάστευση από την Ελλάδα σταμάτησε και οι παλινοστέψαντες ξεπερνούν αυτούς που έρχονται. Συγχρόνως οι κρατικές χορηγήσεις σταματούν, ο ελληνικός Τύπος στην αρχή, και η ελληνική τηλεόραση αργότερα απειλούν την επιβίωση του ελληνοκαναδικού Τύπου. Πολλές εφημερίδες κλείνουν, ενώ οι λίγες που μένουν στρέφονται στην προσωπική και εμπορική κυρίως διαφήμιση, με φωτορεπορτάζ απόμων και οργανισμών που ζητούν προβολή στην παροικία. Μερικές άλλες δοκιμάζουν νέους τρόπους και θέματα στα αγγλικά και γαλλικά για να προσελκύσουν τους νέους και τους μη Έλληνες. Η νέα γενιά αδιαφορεί σχεδόν τελείως για τα ελληνικά νέα και θέματα, και οι λίγοι που ακόμα ενδιαφέρονται, στρέφονται στην τηλεόραση και στο διαδίκτυο. Ταυτόχρονα όμως, η νέα γενιά έχει μπει στον τομέα της εργασίας πλέον και ζητά διαφήμιση και προβολή στην ελληνική παροικία. Έτσι, ορισμένοι εκδότες και παραγωγοί αναγκαστικά προσαρμόζονται στη νέα τεχνολογία, στον ελληνικό ανταγωνισμό και στην καναδική και διεθνή πραγματικότητα.

Τέλος, πολλοί από τους εκδότες και παραγωγούς των μέσων πληροφόρησης ισχυρίζονται ότι οι ελληνικές κυβερνητικές υποσχέσεις για συζητήσεις και διαβουλεύσεις με τους Έλληνες αρμοδίους για τα μέσα της διασποράς δεν υλοποιήθηκαν ποτέ. Έτσι οι Έλληνες της διασποράς αναγκάζονται να περιοριστούν σε κακής ποιότητας παραγωγές –και πολλές φορές μη ελληνικές– που τους απομονώνουν από τον κοινωνικό τους περίγυρο και την πραγματικότητα της παροικίας και της κοινωνίας όπου ζουν. Επίσης επικρατεί η άποψη ότι οι δημοσιεύσεις για τη διασπορά που γίνονται από την Ελλάδα μέσω του διαδικτύου δεν παρουσιάζουν ακρι-

βή εικόνα της πραγματικότητας. Ο Έλληνας του εξωτερικού δεν βλέπει προγράμματα ποιοτικά που μπορούν να του διδάξουν την ελληνική γλώσσα και κουλτούρα, τις παραδοσιακές ελληνικές αξίες και την ελληνική ταυτότητα. Ίσως όλα αυτά τα θέματα θα πρέπει να εξερευνηθούν στο εγγύς μέλλον.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Addie R. (1966), «The Ethnic Media in Canada», a report prepared for the *Royal Commission on Bilingualism & Biculturalism*, Queen's Printer (Ottawa).
- Black, J. H. & C. Leithner (1987), «Patterns of Ethnic Media Consumption: A Comparative Examination of Ethnic Groupings in Toronto», *Canadian Ethnic Studies*, τ. XIX, αρ. 1, 21-41.
- Canadian Radio-television and Telecommunications Commission (1985), «*A Broadcast Policy Reflecting Canada's Linguistic & Cultural Diversity*», Minister of Supply and Services (Ottawa).
- Constantinides, St. (1983), «Les Grecs du Québec et les Médias», *Hellenic Studies*, τ. 1, αρ. 1.
- Communications-Québec: Ile-de-Montréal (Nov. 1988), *Répertoire des médias ethniques de la région de Montréal*.
- Goldlust, J. & A. H. Richmond (1974), «A Multivariate Model of Immigrant Adaptation», *International Migration Review*, τ. 18, αρ. 2, 193-225.
- Gouvernement du Québec (Oct. 1985), *Le Répertoire des Médias Éthniques*.
- Kopan, Andrew T. (1987), «The Greek Press» in S. M. Miller (ed.), *The Ethnic Press in the United States*, Greenwood Press (USA).
- Lacroix, J. M. (1988), *Anatomie de la Presse Éthnique au Canada*, Universitaires Bordeaux, Publications de la M.S.H.A., αρ. 110.
- Lam, L. (1980), «The Role of Ethnic Media for Immigrants: A Case Study of the Chinese Immigrants and their Media in Toronto», *Canadian Ethnic Studies*, τ. XII, αρ. 1, 74-92.
- Miller, S. M. (ed.) (1987), «Introduction», *The Ethnic Press in the United States*, Greenwood Press (USA).
- Multiculturalism & Citizenship Canada (1987), *Ethnic Publications in Canada* (Ottawa).
- National Library of Canada (1981), *Checklist of Canadian Ethnic Serials* (Ottawa).
- Royal Commission on Bilingualism & Biculturalism (1969), *Book IV, The Contribution of the Other Ethnic Groups, «The Media of Communication»*, Queen's Printer (Ottawa) 171-196.
- Shibutani, T. & L. Kwan (1965), *Ethnic Stratification: A Comparative Approach*, Macmillan Press (New York).
- Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ (1996), *Επετηρίδα του Ομογενειακού Τύπου* (Αθήνα).

Μαρίνα, Λαίδη Μαρκς

ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ, 1830-1862

Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ στην Οθωμανική αυτοκρατορία τον 19ο αιώνα είναι ένα από τα αποτελέσματα της προσπάθειας τριών σουλτάνων (Σελίμ Γ', Μαχμούτ Β' και Αμπντούλ Μετζίντ) να εκσυγχρονίσουν την αυτοκρατορία σύμφωνα με τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα, γνωστής και ως Τανζιμάτ (μεταρρυθμίσεις). Ένα από τα αποτελέσματα των μεταρρυθμίσεων αυτών ήταν και η ανάπτυξη του περιοδικού Τύπου στην Αυτοκρατορία. Η ιδέα της εφημερίδας, όπως την είδε η οθωμανική κυβέρνηση, ήταν η σωστή μεταφορά των κυβερνητικών πρωτοβουλιών στο ευρύ κοινό, ούτως ώστε οι μεταρρυθμίσεις που προσπαθούσε να εφαρμόσει στο οθωμανικό κράτος να γίνουν γνωστές, κατανοητές, και να εφαρμοστούν στον πληθυσμό ευκολότερα. Ταυτόχρονα με τον σουλτάνο και ο βαλής της Βαγδάτης, Νταβούκ Πασά, και ο Μωχάμετ Αλί, κυβερνήτης και μετέπειτα αντιβασιλεύς της Αιγύπτου εξέδωσαν τις δικές τους κυβερνητικές εφημερίδες στη Βαγδάτη και στο Κάιρο αντιστοίχως. Μάλιστα ο τελευταίος εξέδωσε και τη δίγλωσση εφημερίδα *Βακά-ι Γκιρίτιγε / Κρητική Εφημερίς* το 1831 στην Κρήτη, που είχε εν τω μεταξύ περάσει στην επικυριαρχία του. Μέχρι το 1860, και τα τέσσερα επισήμως αναγνωρισμένα μιλέτια (δηλαδή θρησκευτικά έθνη) της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, οι μουσουλμάνοι, οι ορθόδοξοι χριστιανοί, οι Αρμένιοι και οι εβραίοι είχαν αναπτύξει τις δικές τους εφημερίδες. Οι μουσουλμάνοι εξέδωσαν 8 εφημερίδες, 5 από αυτές ήταν κρατικές, 1 ημι-κρατική και 2 ιδιωτικές. Οι ορθόδοξοι χριστιανοί εξέδωσαν 36 (30 στα ελληνικά, 5 στα караμανλίδικα και 1 στα βουλγαρικά), όλες ιδιωτικές, με εξαίρεση τη δίγλωσση *Κρητική Εφημερίδα* που εκδιδόταν στην Κρήτη από τον Μωχάμεντ Αλί, και τον *Οθωμανικό Μηνύτορα*, τη μετάφραση της επίσημης οθωμανικής εφημερίδας *Τακβίμ-ι Βακαγί*. Οι Αρμένιοι εξέδωσαν 16 και οι εβραίοι 3, και όσο γνωρίζω ήταν όλες τους ιδιωτικές. Στην ανακοίνωση αυτή θα ασχοληθούμε με τις εφημερίδες στην ελληνική γλώσσα που κυκλοφόρησαν στην Οθωμανική αυτοκρατορία μεταξύ του 1830 και του 1862.¹

Για τους πρώτους έλληνες εκδότες της Αυτοκρατορίας, ο σκοπός του περιοδικού Τύπου και ειδικότερα των εφημερίδων, όπως γράφει ο πρωτοπόρος εκδότης

1. Η ανακοίνωση αυτή βασίζεται στην υπό έκδοση διατριβή μου με τίτλο *The Ottoman Greek Press 1830-1862*, London University.

Κυριάκος Λαμπρύλος Χατζηνικολάου τον Μάρτιο του 1835 στην εφημερίδα *Μνημοσύνη* (αρ. 1), ήταν «να προωθήσωμεν την παιδείαν, την διάδοσιν της γνώσεως, την αποκάλυψιν της αληθείας... και την καταπολέμησιν της πλάνης, η οποία γεννάται εις το σκότος από την παραπληροφόρησιν και τας φήμας».

Το γεγονός ότι οι πρώτες ελληνικές εφημερίδες εμφανίστηκαν στη Σμύρνη δεν είναι περίεργο. Το ελληνικό στοιχείο της Σμύρνης ήταν εξαιρετικά δυναμικό και ανήκε κυρίως στον εμπορικό και μεταπρατικό τομέα, έχοντας συνεχείς επαφές με τη Δύση, σχετικά καλή μόρφωση, οικονομική ευμάρεια και εθνική συνείδηση. Ένα ποσοστό αυτών των Ελλήνων είχαν ελληνικά ή άλλα μη οθωμανικά διαβατήρια. Το 1840 ο πρόξενος της Τοσκάνης Barsigli, στο βιβλίο του *Le Guide Smyrnéen*, αναφερόμενος στον πληθυσμό της Σμύρνης αριθμεί 45.000 Τούρκους, 55.000 Έλληνες, 12.000 καθολικούς και προτεστάντες, 5.000 Αρμενίους και 13.000 εβραίους. Ανάμεσα στους αναφερόμενους προτεστάντες ήταν και μία ομάδα ιεραποστόλων που ίδρυσαν στη Σμύρνη σχολείο και εξέδωσαν εφημερίδες με ιεραποστολικό και εκπαιδευτικό περιεχόμενο. Παρ' όλο που η αντίδραση εναντίον των προτεστάντων ιεραποστόλων από μία μεγάλη μερίδα των Ελλήνων και της Ορθοδόξου εκκλησίας, υπήρξε τεράστια, η δυνατότητα ύπαρξης ενός διαφορετικού είδους εκπαίδευσης υψηλού επιπέδου και οι εφημερίδες που οι ιεραπόστολοι εκτύπωσαν στη Σμύρνη έπαιζαν καταλυτικό ρόλο στη δημιουργία του ελληνικού Τύπου στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Ένας άλλος λόγος που η Σμύρνη προηγείται στην εκτύπωση εφημερίδων της Κωνσταντινουπόλεως είναι η απόστασή της από την πρωτεύουσα. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα μεγαλύτερη ελευθερία κινήσεων. Το γεγονός ότι το 1821, εκτός από τον Γρηγόριο Ε', οι γενίτσαροι εκτέλεσαν και τον διευθυντή του ελληνικού τυπογραφείου που έδρευε στο Πατριαρχείο, δείχνει τη σημασία που έδωσε η οθωμανική κυβέρνηση στην πολιτική δύναμη του τυπωμένου λόγου. Η βία εναντίον των Ελλήνων της Κωνσταντινουπόλεως κράτησε πάνω από δέκα χρόνια. Είναι φυσικό λοιπόν οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως να μην έδειξαν ιδιαίτερη προθυμία να ξεκινήσουν μια πολιτική εφημερίδα που θα ασκούσε κριτική στην κυβέρνηση χωρίς να δούνε πρώτα τις συνέπειες του περιοδικού Τύπου σε άλλα σημεία της αυτοκρατορίας.

Διάφορες πρακτικές ευκολίες συνέτειναν, επίσης, στη δημιουργία των κατάλληλων συνθηκών για τη γένεση του οθωμανικού ελληνικού Τύπου στη Σμύρνη. Στο χωριό Αρτεμίσιο (Χαλκά Μπουναρέ), δίπλα στην ομώνυμη λίμνη, περίπου τρεις ώρες περπάτημα από τη Σμύρνη, υπήρχαν χαρτόμυλοι. Αυτό έδινε τη δυνατότητα σχετικά φτηνού χαρτιού με άμεση παράδοση. Στο διπλανό χωριό του Κορυφασίου (Κουκλουτζά) υπήρχε το πρώτο τυπογραφείο της Ιωνίας φερμένο από τον έμπορο Ματζουράνη τον καιρό των Ναπολεόντειων πολέμων. Υπήρχε επίσης τυπογραφείο και τυπογράφοι στην κωμόπολη Κυδώνιες πριν από την καταστροφή

της. Εκτός από αυτά τα τυπογραφεία και τα τυπογραφεία των ιεραποστόλων που έβγαζαν στη Σμύρνη τις δικές τους εφημερίδες στα αγγλικά και στα ελληνικά υπήρξαν από το 1824, ήδη, 5 γαλλικές εφημερίδες με δικά τους τυπογραφεία: *Le Smyrnéen, Impartial, Courrier de Smyrne, Journal de Smyrne, και Echo de l'Orient*.

Ένας σημαντικός και κυρίως αρνητικός παράγων στην εκτύπωση των εφημερίδων ήταν η λογοκρισία. Παρ' όλο που η εκτύπωση εφημερίδων ήταν ιδέα της οθωμανικής κυβερνήσεως, η αυξανόμενη κριτική εναντίον του κράτους αλλά και εναντίον του Πατριαρχείου είχαν σαν αποτέλεσμα και η μεν και το δε να θέλουν να συγκρατήσουν όσο μπορούσαν το κύμα των αντιδράσεων εναντίον τους μέσω του Τύπου, και αυτό έγινε διά της λογοκρισίας. Λογοκρισία υπήρχε για όλες τις εκδόσεις, είτε τυπώνονταν στην Οθωμανική αυτοκρατορία είτε ερχόμενες από το εξωτερικό. Η λογοκρισία, κατά την εποχή των μεταρρυθμίσεων, μπορεί να χωριστεί σε τρεις περιόδους. Η πρώτη περίοδος από το 1830 μέχρι το 1845, χαρακτηρίζεται από διπλή λογοκρισία, αφενός από το οθωμανικό κράτος και αφετέρου από την ηγεσία του μιλετίου. Η λογοκρισία ήταν αυθαίρετη γιατί δεν υπήρχαν ειδικοί νόμοι ή έστω οδηγίες ως προς το τι μπορούσε κανείς να τυπώσει και τι δεν μπορούσε. Επιπροσθέτως εκείνη την εποχή ξένοι υπήκοοι, όπως οι ιεραπόστολοι, μπορούσαν να τυπώσουν χωρίς ιδιαίτερη άδεια από την κυβέρνηση. Η δεύτερη περίοδος 1845 έως 1856 ήταν μία περίοδος φιλελευθεροποιήσεως και αποκεντρώσεως, όπου η λογοκρισία είχε αφηθεί εξ ολοκλήρου στους αρχηγούς των μιλετίων. Η τρίτη περίοδος από το 1856 και εντεύθεν χαρακτηρίζεται από τον κεντρικό έλεγχο της οθωμανικής κυβερνήσεως, η οποία πήρε από τα μιλέτια τον έλεγχο του Τύπου τους. Χαρακτηρίζεται επίσης από την επισήμοποίηση της σχέσεως μεταξύ της κυβερνήσεως και του Τύπου, τη συνεχώς αυξανόμενη λογοκρισία και τον περιορισμό των δικαιωμάτων των ξένων εθνικοτήτων όσον αφορά στην εκτύπωση και την έκδοση εντύπων. Το 1857 και το 1865 η κυβέρνηση εξέδωσε μια σειρά νόμων και οδηγιών που υποτίθεται ότι διευκόλυναν τα άτομα που ενδιαφέρονταν να βγάλουν άδεια για να τυπώσουν μια εφημερίδα. Στην πραγματικότητα όμως, από την εποχή εκείνη και μετά, έγινε πολύ δύσκολο να βγάλεις άδεια για εφημερίδα. Όσοι είχαν γνωριμίες με τον αρμόδιο υπουργό κατάφεραν να πάρουν άδειες με το ανάλογο αντίτιμο, και μετά τις μεταπουλούσαν ή νοικιάζαν σε τρίτους που ήταν διατεθειμένοι να πληρώσουν και τις χρησιμοποιούσαν κυρίως για να χτυπάνε τους πολιτικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς τους αντιπάλους.

Εκτός από τη λογοκρισία οι ελληνικές εφημερίδες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας είχαν να αντιμετωπίσουν και αρκετές άλλες δυσκολίες. Η τιμή π.χ. των ελληνικών εφημερίδων θεωρείτο πολύ υψηλή σε σχέση με τις ευρωπαϊκές εφημερίδες. Η ετήσια συνδρομή της εφημερίδας *Ευσέβεια* της Σμύρνης, π.χ. το 1861, ήταν 25 δρχ. για ένα τεύχος την εβδομάδα. Η υψηλή τιμή αντικατοπτρίζει τη μικρή κυ-

κλοφορία τους. Οι πιο επιτυχημένες δεν είχαν πάνω από 800 συνδρομητές. Ένας λόγος για τη μικρή κυκλοφορία είναι ότι μεγάλο μέρος του ελληνικού πληθυσμού ήταν αγράμματο. Ένας άλλος, το διάβασμα στο καφενείο και στις διάφορες λέσχες και στους συλλόγους, όπου μια εφημερίδα διαβαζόταν από πολλούς ή σε πολλούς.

Άλλες δυσκολίες που είχε να αντιμετωπίσει ο ελληνικός Τύπος ήταν η πώληση με το σύστημα της συνδρομής και το γεγονός ότι βασιζόνταν σε ένα μεγάλο ποσοστό για την πώληση στους πράκτορες της εφημερίδας στα διάφορα μέρη. Πάρα πολλοί πιθανοί αναγνώστες ήταν διστακτικοί να πληρώσουν συνδρομή έξι μηνών ή ενός χρόνου προκαταβολικά μην ξέροντας αν η εφημερίδα θα επιζήσει τόσο διάστημα. Για να ξεπεράσουν αυτό το πρόβλημα μερικοί εκδότες έδιναν γραμμάρια που παρείχαν εγγυήσεις για την επιστροφή των χρημάτων. Είχαν επίσης καθιερώσει επιβράβευση μέχρι και 10% επί της ετησίας τιμής της εφημερίδας για να ενθαρρύνουν τους πράκτορές τους να κάνουν καινούργιους συνδρομητές. Αλλά και αν ακόμα η εφημερίδα κατάφερε να επιζήσει οικονομικά, η τακτική κυκλοφορία της έξω από τον τόπο έκδοσης δεν ήταν πάντα εγγυημένη. Παρ' όλο που και η Σμύρνη και η Κωνσταντινούπολη ήταν στα καλύτερα σημεία και για θαλάσσιες και για από ξηράς μεταφορές, όταν ο καιρός ήταν κακός ή υπήρχαν τοπικές αναταραχές, η συγκοινωνία σταματούσε και οι εφημερίδες δεν αποστέλλονταν.

Οι ελληνικές εφημερίδες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν μεγάλου σχήματος και αποτελούνταν συνήθως από τέσσερις σελίδες χωρισμένες σε τρεις ή τέσσερις στήλες των οχτώ εκατοστών περίπου. Τα τυπογραφεία στα οποία τυπώνονταν ήταν χειροκίνητα και η μεγαλύτερη ικανότητά τους ήταν 250 φύλλα την ώρα. Η κυριότερη πηγή πληροφοριών ήταν οι ξένες εφημερίδες με τις οποίες αντάλλαζαν τη δική τους, ξένοι επισκέπτες, οι επίσημες οθωμανικές και πατριαρχικές πηγές, και σε μεγάλο βαθμό οι επιστολές προς τον συντάκτη της εφημερίδας. Το περιεχόμενο ήταν κυρίως εξωτερικές και εσωτερικές ειδήσεις, κοινωνική και οικονομική στήλη, γράμματα αναγνωστών και διαφημίσεις. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρχε και ένθετο με μυθιστορήματα σε συνέχειες.

Μεταξύ του 1831 και του 1862 στη Σμύρνη τυπώθηκαν 22 εφημερίδες και στην Κωνσταντινούπολη 7. Από τις εφημερίδες της Σμύρνης οι πρώτες δύο, *Ο Φίλος των Νέων* και *Αστήρ εν τη Ανατολή*, τυπώθηκαν με τη βοήθεια και υπό την αιγίδα των ιεραποστόλων, ενώ η τρίτη, *Μνημοσύνη*, τυπώθηκε από τον υπέρμαχο της «ορθόδοξης αντίστασης» εναντίον των ιεραποστόλων Κυριάκο Λαμπρύλο Χατζηνικολάου. Μεταξύ του 1837 και του 1842, 4 ακόμη εφημερίδες δημοσιεύθηκαν στη Σμύρνη από τον Πέτρο Κλάδο, ο οποίος αργότερα έγινε επιτυχημένος επιχειρηματίας και τραπεζίτης. Την πρώτη του εφημερίδα, τον *Ιωνικό Παρατηρητή*, την έβγαλε σε ηλικία δεκαέξι χρόνων με τον πατέρα του, γνωστό γιατρό της Σμύρνης, ως εκδότη. Ο Κλάδος έβγαλε επίσης την *Εθνική* και την *Ελπίδα*. Και οι τρεις διήρκεσαν μικρά χρονικά διαστήματα, γιατί δεν μπόρεσαν να πάρουν άδεια εκδόσεως.

Τελικά το 1841 κατάφερε να πάρει άδεια για την τέταρτη εφημερίδα του (*Αστήρ της Ανατολής*), που την εξέδωσε για ένα χρόνο και μετά την παρέδωσε στον αρχισυντάκτη του. Την ίδια περίοδο άλλες 4 εφημερίδες εμφανίστηκαν στη Σμύρνη. Το Άργος το 1839 από τον πρώτο αρχισυντάκτη της *Αμαλθείας* για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω, που κράτησε ένα χρόνο περίπου, *Η Ιωνική Μέλισσα* το 1839 από τον τυπογράφο και βιβλιοπώλη Ιωσήφ Μάγνη. Και αυτή κράτησε μόνο μερικούς μήνες. *Η Ιφιγένεια*, εκδόθηκε από τον δάσκαλο Σπύρο Αυλωνίτη και χρηματοδοτήθηκε από τη συντεχνία των λαμπαδούχων. Τέλος, *Ο Εσπερινός Κήρυξ* εκδόθηκε το 1842. Καμία από αυτές τις εφημερίδες δεν μπόρεσε να πάρει άδεια εκδόσεως και γι' αυτό τελείωσαν όλες άδοξα.

Το 1838 εκδόθηκε στη Σμύρνη η πιο μακροχρόνια εφημερίδα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, *Η Αμάλθεια*. Η εφημερίδα αυτή εκδιδόταν ανελλιπώς μέχρι το 1922 και συνέχισε για ένα μικρό διάστημα και στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική καταστροφή. Η εφημερίδα άλλαξε χέρια τέσσερις φορές. Ο πρώτος εκδότης της ήταν ο ελληνοσουηδός επιστήμονας και αποτυχημένος τυπογράφος, Κωνσταντίνος Ροδές. Ο Ροδές κατάφερε να πείσει ορισμένους πλουσίους της Σμύρνης να υποστηρίξουν την έκδοση εφημερίδας με το όνομα *Αμάλθεια*. Δύο χρόνια αργότερα περίπου τσακώθηκε με τους υποστηρικτές του, παραιτήθηκε και έφυγε για να εκδώσει την εφημερίδα Άργος, η οποία όμως, όπως είδαμε, δεν κατάφερε να πάρει άδεια και έκλεισε. Έτσι η *Αμάλθεια* άρχισε να εκδίδεται από τον Περάκη Βερνάρδο και τον Λαμπρύλο Χατζηνικολάου, που ήταν μεταξύ αυτών που βοήθησαν τον Ροδέ να βγάλει την εφημερίδα. Το 1844 η ιδιοκτησία της *Αμάλθειας* άλλαξε χέρια και πάλι, και πέρασε στον Ιάκωβο Σαμιωτάκη, έναν δικηγόρο που ήταν βοηθός αρχισυντάκτη στην *Αμάλθεια* από το 1840. Αυτός πούλησε την *Αμάλθεια* το 1882, λίγο πριν πεθάνει, στον Σωκράτη Σολωμονίδη που την κράτησε μέχρι το τέλος. Υπάρχουν 9 ακόμη εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στη Σμύρνη την περίοδο που εξετάζουμε. Από αυτές 7, *Ο Εσπερινός Κήρυξ*, *Ο Φίλος του Λαού*, *Ο Φιλαλήθης*, *Ο Μελησιγενής*, *Ίρις*, *Εμπορικός Ταχυδρόμος της Σμύρνης*, *Τηλέγραφος της Σμύρνης* και *Η Αλήθεια* ήταν μικρής διάρκειας, γιατί είτε δεν μπόρεσαν να πάρουν άδεια, είτε γιατί τις έκλεισε η κυβέρνηση λόγω ανάρμοστων δημοσιευμάτων, είτε γιατί δεν κατάφεραν να προσελκύσουν αρκετούς συνδρομητές.

Μεταξύ του 1849 και του 1854 ο Ιωάννης Ισιδωρίδης Σκυλίσης, ένας λόγιος από παλιά και πλούσια οικογένεια της Σμύρνης, εξέδωσε την *Εφημερίδα της Σμύρνης*. Ο Σκυλίσης κατάφερε να πάρει άδεια από τον υπουργό Εξωτερικών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας (όπου υπάγονταν οι μη μουσουλμάνοι της Αυτοκρατορίας) και ξεκίνησε τον Απρίλιο του 1849. Η εφημερίδα είχε μεγάλη επιτυχία, αλλά ξαφνικά το 1854, χωρίς ιδιαίτερο λόγο, ο Σκυλίσης έκλεισε την εφημερίδα και πήγε στην Τεργέστη της Αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας όπου το 1855 εξέδωσε την εφημερίδα *Η Ημέρα* που έβγαινε μέχρι το 1863. Στο πρώτο τεύχος της *Ημέρας*

ισχυρίζεται ότι έκανε αυτή την κίνηση για να είναι ελεύθερος να γράφει ό,τι θέλει για την Οθωμανική αυτοκρατορία και τα ευρωπαϊκά κράτη, ώστε οι ορθόδοξοι χριστιανοί της αυτοκρατορίας να διαβάσουν την αλήθεια. Αυτό σημαίνει ότι ο Σκυλίσσης ήθελε να αποφύγει την πατριαρχική λογοκρισία διότι οι εκδόσεις που έρχονταν από το εξωτερικό υφίσταντο μόνο τη λογοκρισία της οθωμανικής κυβερνήσεως.

Τέλος, το 1861, ο αρχιδιάκονος της μητροπόλεως της Σμύρνης Ιγνάτιος δημοσίευσε μια θρησκευτική εφημερίδα, την *Ευσέβεια*. Η *Ευσέβεια* είχε την πλήρη υποστήριξη του Πατριαρχείου και κυκλοφόρησε μέχρι το 1870.

Η πρώτη ελληνική εφημερίδα της Κωνσταντινούπολεως ήταν ο *Τηλέγραφος του Βοσπόρου* που εκδόθηκε το 1843 από τον Κωνσταντίνο Αδοσίδη, έναν υπάλληλο της Υψηλής Πύλης. Ο Αδοσίδης ήταν πολύ καλός γνώστης της οθωμανικής γλώσσας, ήξερε όμως ελάχιστα ελληνικά. Έτσι προσέλαβε τον Κωνσταντίνο Φωτιάδη (μέλος της γνωστής φαναριώτικης οικογένειας) ως αρχισυντάκτη. Ύστερα από δέκα χρόνια επιτυχημένης δημοσίευσης, ο Αδοσίδης πούλησε τον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου* στον Δημήτριο Ξένη, έναν πλούσιο εκκεντρικό από τα Ιόνια Νησιά, ο οποίος είχε πάθος για τη δημοσιογραφία και την πολιτική. Το 1857 ο Ξένης συγχώνευσε τον *Τηλέγραφο του Βοσπόρου* με μια άλλη εφημερίδα που είχε βγάλει το 1856, τη *Βυζαντιδα*. Η νέα εφημερίδα λεγόταν *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίς*. Η εφημερίδα εκδιδόταν μέχρι το 1863. Το 1861 τρεις δάσκαλοι της Μεγάλης του Γένους Σχολής, οι Ιωάννης Φιλαλήθης, Κωνσταντίνος Φωτιάδης (ο μετέπειτα κυβερνήτης της Σάμου) και Βασίλειος Καλλίφρων, εξέδωσαν τον *Ανατολικό Αστέρα*. Λίγο αργότερα οι δύο πρώτοι τσακώθηκαν με τον Καλλίφωνα εξαιτίας της πολιτικής γραμμής που ακολουθούσε η εφημερίδα και παραιτήθηκαν. Η εφημερίδα δημοσιευόταν μέχρι το 1891, οπότε πέθανε ο Καλλίφρων. Η *Ομόνοια* εκδόθηκε το 1862 από το Δημήτριο Κατσελίδη. Έγινε γνωστή κυρίως για τις δημόσιες διαμάχες της με τον *Ανατολικό Αστέρα* επειδή η *Ομόνοια* υποστήριζε τον πατριάρχη Ιωακείμ Γ'. Μόλις ο Ιωακείμ έχασε τη δύναμή του το 1863 έκλεισε και η *Ομόνοια*.

Ο *Οθωμανικός Μηνύτωρ* ήταν η ελληνική μετάφραση της επίσημης εφημερίδας του οθωμανικού κράτους *Ταχβίμ-ι Βαχαγί*. Εκδιδόταν από το 1834 ως το 1840 και ο εκδότης της ήταν ο Ιωάννης Μουσούρος. Η εφημερίδα επεβλήθη από τον πατριάρχη σε όλες τις επισκοπές και μητροπόλεις, αλλά υπήρξε τόσο αποτυχημένη που τελικά η κυβέρνηση την έκλεισε το 1840.

Τέλος, μέσα στην υπό εξέταση περίοδο (1830-1862) εκδόθηκε μια εφημερίδα στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου με το όνομα *Αίγυπτος* από τους Διονύσιο Οικονομόπουλο και Σπυρίδωνα Φερεντίνο. Η *Αίγυπτος*, που εκδόθηκε το 1862, δεν ευδοκίμησε και έκλεισε το επόμενο έτος, ίσως γιατί οι Έλληνες της Αιγύπτου ήταν κυρίως από την Ελλάδα και είχαν ήδη 14 ελληνικές εφημερίδες, από τις οποίες μπορούσαν να διαλέξουν.

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΗ ΒΟΥΛΓΑΡΙΑ, 1878-1906

ΑΝΑΦΕΡΟΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ εκδοτική τους περιπέτεια οι συντάκτες της εφημερίδας *Οδησός* (Βάρνα, Βουλγαρία) σημείωναν το 1894: «Την δι' ατομικής πρωτοβουλίας ίδρυσιν ελληνικών εφημερίδων δέον οι δυνάμενοι να υποστηρίζωσι γενναίως, διότι αι εφημερίδες είνε τα όργανα, δι' ών προστατεύονται τα δίκαια των εθνών και εξαπλούσι την ηθικήν επιρροήν επί των ξένων, έστω και ισχυροτέρων, κατακτώντα οσημέραι εθνικόν έδαφος... συνεργασθώμεν εν ομοφωνία και ομονοία υπέρ του εκπολιτιστικού της δημοσιογραφίας σκοπού...».¹ Επιχειρώντας δε έναν απολογισμό τέσσερα, χρόνια μετά την ίδρυση και την κυκλοφορία της εφημερίδας τους, δήλωναν: «... εχαράξαμεν πορείαν πατριωτικήν, ..., υπερασπίστρια μέχρι θυσίας παντός της εθνικότητος ημών δικαιώματος εν τω τόπω, αυστηρά κατά παντός παρανομούντος ή κακώς έχοντος, εν τω κύκλω, ..., τω επιτρεπομένω υπό των εθνικών ημών συμφερόντων, ..., επαινετική παντός τα αγαθά υπέρ της εθνικότητος ημών πράττοντος, και ίστωρ φιλαλήθης και αδέκαστος».

Τα δύο αυτά αποσπάσματα από το κύριο άρθρο ελληνικής εφημερίδας της Βουλγαρίας αποκαλύπτουν, πιστεύω, τόσο τα κίνητρα και τους στόχους των εκδοτών των εφημερίδων αυτών κατά την ανάληψη της εκδοτικής τους προσπάθειας όσο και την αντίληψή τους για το έργο και το ρόλο της δημοσιογραφίας και του έλληνα δημοσιογράφου, ως εκπροσώπου εθνικής μειονότητας σε εθνικό βαλκανικό κράτος στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ο ελληνικός Τύπος στη Βουλγαρία αντιπροσωπεύτηκε διαχρονικά από 13 εφημερίδες και 3 περιοδικά. Όλα εκδόθηκαν κατά τη χρονική περίοδο από το 1879, έτος ίδρυσης του Βουλγαρικού Πριγκηπάτου και της Αυτόνομης Τοπαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας, έως το 1906, έτος κορύφωσης των ανθελληνικών διωγμών και κατάλυσης των ελληνικών κοινοτήτων στη Βουλγαρία.² Διευθυνόμενα από συντάκτες ιδιαίτερα δραστήριους και δυναμικούς, τα έντυπα αυτά αποτέλεσαν το βή-

1. Εφ. *Οδησός* (3 Ιουλ. 1894).

2. Γενικά για την Αυτόνομη Τοπαρχία της Ανατολικής Ρωμυλίας (το καθεστώς, το σύντομο βίο της και την κατάλυσή της και σχετικά με το ανθελληνικό κίνημα του 1906), βλ. Τάσος Χατζηναστασίου, «Οι ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας. Σύντομη ιστορική εισαγωγή», στο: Ξανθίππη Κοτζαγεώργη (επιμ.), *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληνισμού* (Θεσσαλονίκη 1999) 65-68. Για τα γεγονότα του 1906 βλ. και Σπυρίδων Σφέτας, «Οι ανθελληνικοί διωγμοί στην Ανατολική Ρωμυλία κατά το έτος 1906 στα πλαίσια της βουλγαρικής κρατικής πολιτικής», *Βαλκανικά Σύμμεικτα* 5-6 (1993-1994) 75-91.

μα για την έκφραση της εθνοπολιτιστικής ιδιαιτερότητας των Ελλήνων και προσπάθησαν να προασπίσουν, άλλοτε με μεγαλύτερη και άλλοτε με μικρότερη επιτυχία, τα δικαιώματά τους και ουσιαστικά το δικαίωμά τους να βιώνουν αυτήν την ιδιαιτερότητα σε ένα εν τη γενέσει του αφομοιωτικό εθνικό βαλκανικό κράτος.³

Τρεις ήταν οι ελληνικές κοινότητες που διέθεταν δικά τους περιοδικά έντυπα: η Βάρνα και η Φιλιππούπολη κυρίως και ο Πύργος σε πολύ μικρότερη κλίμακα.

Πρωτοπόρα στάθηκε στον τομέα αυτό η ελληνική κοινότητα Φιλιππουπόλεως. Εκεί τυπώθηκε η πρώτη, σημαντικότερη και μακροβιότερη ελληνική εφημερίδα της Βουλγαρίας, η *Φιλιππούπολις*, από το 1879-1906. Εκτός αυτής κυκλοφόρησαν άλλες δύο σημαντικές εφημερίδες –ο *Μηνύτωρ του Αίμου* (1894-1896) και οι *Ειδήσεις του Αίμου* (1896-1906)–, μία εβδομαδιαία σατιρική εφημερίδα, ο *Σατανάς*, και ένα βραχύβιο μηνιαίο λαϊκό ιατρικό περιοδικό με τον τίτλο *Υγεία*.⁴

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει η *Φιλιππούπολις*, η οποία, με διευθυντή αρχικά τον Αθανάσιο Νικολαΐδη και συντάκτες τους Δ. Ι. Κουμαριανό και Π. Μ. Μαρτί, κυκλοφορούσε στην πόλη μέχρι το 1882 σε ταυτόχρονη ελληνική και γαλλική έκδοση και από το 1882 έως το τέλος του 1885 σε δύο ελληνικές εκδόσεις και μία γαλλική εβδομαδιαίως. Από το 1886 έως το 1906 η εφημερίδα εκδιδόταν μόνο στα ελληνικά σε 500 περίπου αντίτυπα. Η αλλαγή στη γλώσσα σύνταξης της εφημερίδας συμπίπτει με την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Βουλγαρικό Πριγκηπάτο και την κατ' ουσίαν κατάργηση του πολυεθνικού χαρακτήρα του πολιτικού της μορφώματος. Η *Φιλιππούπολις* εκδιδόταν χωρίς διακοπές έως την έκρηξη του ανθελληνικού κινήματος στη Βουλγαρία το καλοκαίρι του 1906, κατά τη διάρκεια του οποίου καταστράφηκαν το τυπογραφείο και οι εγκαταστάσεις της. Μέχρι το 1886 κυκλοφορούσε και σε άλλα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μετά όμως την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Βουλγαρικό Πριγκηπάτο απαγορεύτηκε η εισαγωγή της στην οθωμανική επικράτεια.

3. Σχετικά με ορισμένους από τους διευθυντές και εκδότες των ελληνικών εφημερίδων στη Βουλγαρία βλ. Κ. Μ. Αποστολίδης, «Βιογραφία διακριθέντων Φιλιππουπολιτών», *Αρχείον Ορακικού Γλωσσικού και Λογογραφικού Θησαυρού* 14 (1947-1948) 64-94 και ο ίδιος, *Η της Φιλιππουπόλεως ιστορία από των αρχαίων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (Αθήναι 1959) 447-448, 699-700. Επίσης, Πολ. Παπαχριστοδούλου, «Μία επέτειος. Δύο ηρωικοί δημοσιογράφοι και ο ελληνικός Τύπος της Φιλιππουπόλεως», εφ. *Καθημερινή* (16 Ιουλ. 1949) και ο ίδιος, «Οι ελληνικές εφημερίδες στη Βόρειο Θράκη και η καταστροφή τους», εφ. *Μακεδονία-Θράκη* (15 Ιαν. 1960).

4. Ο *Σατανάς* πρέπει να άρχισε να εκδίδεται στη Φιλιππούπολη τον Οκτώβριο του 1895 (βλ. σχετικά εφ. *Μηνύτωρ του Αίμου*, 25 Οκτ. 1895). Συνέχισε να κυκλοφορεί και το 1896. Για τον ελληνικό Τύπο της Βουλγαρίας, εκτός από τις ίδιες τις εφημερίδες και τα περιοδικά, βλ. το άρθρο της Despina Loukidou-Mavridou, «An Outline of the Greek Press in Bulgaria (1879-1906)», *Balkan Studies* 19.2 (1978) 345-357. Επίσης, Ξανθίππη Κοτζαγεώργη, «Ο ελληνικός Τύπος και η λοιπή εκδοτική δραστηριότητα», στο: *Οι Έλληνες της Βουλγαρίας. Ένα ιστορικό τμήμα του περιφερειακού ελληγισμού* (Θεσσαλονίκη 1999) 415-422.

Η Φιλιπούπολις υπερασπίστηκε μέσα από τις στήλες της με συνέπεια τα δικαιώματα των ελλήνων και μουσουλμάνων κατοίκων της περιοχής έναντι των αυθαιρεσιών των βουλγαρικών αρχών. Η Φιλιπούπολις και πριν από το 1885 είχε έλθει συχνά σε αντιπαράθεση με βουλγαρικές εφημερίδες της πόλης (κυρίως τη *Maritsa*) και ο πρώτος εκδότης της, Αθ. Νικολαΐδης, εξαιτίας των αντιπαραθέσεων αυτών είχε συχνά αντιμετωπίσει αγωγές εναντίον του στο Ποινικό Δικαστήριο της Νομαρχίας με την κατηγορία ότι προσέβαλε τις αρχές. Μετά και το 1885, όταν η εφημερίδα υιοθέτησε εξολοκλήρου την ελληνική γλώσσα, σκλήρυνε τη στάση της απέναντι στο βουλγαρικό κράτος μέσα από τις στήλες της, καθώς την τακτική του Αθ. Νικολαΐδη συνέχισε ο Δημ. Κουμαριανός, ο οποίος από το 1880 εμφανίζεται ως εκδότης και από το 1882 και ως διευθυντής της εφημερίδας. Ο Δημήτριος Κουμαριανός προωθούσε μια μαχητική και αρκετά άκαμπτη γραμμή στις σχέσεις των Ελλήνων με τις βουλγαρικές αρχές, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα επίσης δικαστικές διώξεις εναντίον του. Για τον εθνικό ρόλο που θεωρήθηκε ότι διαδραματίζει στη συγκεκριμένη συγκυρία και στο συγκεκριμένο χώρο η Φιλιπούπολις υποστηρίχθηκε από δύο μεγάλους φιλεκπαιδευτικούς συλλόγους των Αθηνών και της Κωνσταντινούπολης και ενισχύθηκε χρηματικά από το ελληνικό κράτος μετά από δική τους παρότρυνση.⁵

Κατά την περίοδο από το 1894-1896 στη Φιλιπούπολη κυκλοφορούσε και δεύτερη ελληνική εφημερίδα, ο *Μηνύτωρ του Αΐμου*. Εκδότης της ο Γ. Σκαναβής, ο οποίος αργότερα εξέδωσε το *Βήμα* του Πύργου, ενώ στο μεταξύ διάστημα διατέλεσε συνεκδότης της ελληνικής εφημερίδας *Οδησός της Βάρνας*. Από το 1896 και έως το 1906 εκδιδόταν σταθερά μία επίσης πολύ σημαντική ελληνική εφημερίδα, οι *Ειδήσεις του Αΐμου*. Εκδότες της, ο Σκαρλάτος Κωνσταντινίδης, γνωστός γιατρός της πόλης, και ο Γεώργιος Μουσαΐος, τοπικός λόγιος και μετέπειτα προξενικός πράκτορας της Ελλάδας στη Στενήμαχο της Βουλγαρίας.⁶ Κατά το τελευ-

5. Σε επιστολή του προς τον υπουργό Εξωτερικών Κοντόσταυλο ο πρόεδρος του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων Κ. Παπαρηγόπουλος ζητούσε την έγκριση ετήσιας επιχορήγησης τουλάχιστον εβδομήντα πέντε λιρών προς τον εκδότη της εφημερίδας μετά από σχετική αίτηση της Φιλανθρωπικής και Φιλεκπαιδευτικής Αδελφότητας Κωνσταντινουπόλεως, ΑΥΕ, 1884, 29/3, 4 Μαΐου 1884. Για την εφημερίδα *Φιλιπούπολις* βλ. και Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείον Στατιστικής, *Στατιστική του Ελληνικού Τύπου κατά τους εξ πρώτους μήνας του έτους 1892* (Αθήνα 1892) 23-24 και 27.

6. Ο Σκαρλάτος Κωνσταντινίδης διατέλεσε έφορος των ελληνικών σχολείων στη Φιλιπούπολη, στα οποία δίδασκε και το μάθημα της ανθρωπολογίας δωρεάν. Ήταν επίσης και μέλος της δημογεροντίας της ελληνικής κοινότητας της πόλης. Βλ. Κ. Μ. Αποστολίδης, *Η της Φιλιπούπολεως ιστορία από των αρχαίων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, ό.π., 700. Ο Γεώργιος Μουσαΐος από τη Στενήμαχο της Βουλγαρίας είναι περισσότερο γνωστός από τη διδακτορική του διατριβή για τη μονή του Μπατσκόβου (κοντά στη γενέθλια πόλη του) με τον τίτλο *Γρηγόριος Πακουριανός, Μέγας Δομέστικος της δύσεως, και το υπ' αυτού τυπικόν της Μονής της Θεοτόκου της Πετριτζοντίσσης* που εκδόθηκε στη Λειψία το 1888.

ταίο έτος της κυκλοφορίας της η εφημερίδα εξέδιδε το *Μηνιαίον Φιλολογικόν Παράρτημα των Ειδήσεων του Αίμου* από το οποίο έχουν σωθεί 2 τεύχη, I (Ιαν. 1906) και II (Φεβρ. 1906). Τα τεύχη αυτά αντικατέστησαν τις ειδικές στήλες, στη δεύτερη και την τρίτη συνήθως σελίδα της εφημερίδας, οι οποίες ήταν αφιερωμένες στη λογοτεχνία. Ο ρόλος της εφημερίδας αυτής, ανάλογος με αυτόν της *Φιλιππουπόλεως*, υπηρετήθη με συνέπεια, με γνώμονα τα δίκαια των Ελλήνων της χώρας, τα οποία ωστόσο υποστήριξε με αμεροληψία, αποφεύγοντας τις εντάσεις και τις αντεγκλήσεις της τελευταίας. Τα κύρια άρθρα της μαρτυρούν μια πιο ευέλικτη, αλλά εξίσου πατριωτική, στάση έναντι του βουλγαρικού κράτους και παράλληλα εκφράζουν μια λιγότερο συντηρητική και περισσότερο νεωτεριστική σκέψη όσον αφορά τα κοινοτικά και εκπαιδευτικά πράγματα της ελληνικής κοινότητας της Φιλιππούπολης και γενικά όλης της Βουλγαρίας. Παρά τη διαλλακτικότητα των υπευθύνων της το τυπογραφείο της εφημερίδας ήταν ένας από τους στόχους του κινήματος του 1906 και ο εκδότης της κατέφυγε διωκόμενος από τη Βουλγαρία στην Ελλάδα το ίδιο εκείνο έτος.

Μεγαλύτερη –αριθμητικά τουλάχιστον– εκδοτική δραστηριότητα σημειώθηκε στη Βάρνα: 7 ελληνικές εφημερίδες, 2 σατιρικά φύλλα και 2 περιοδικά εκδόθηκαν σποραδικά από το 1887 έως το 1906. Από αυτές, οι εφημερίδες *Τηλέγραφος* (1887), *Βάρνα* (1888), *Ανεξαρτησία* (1897) και *Ανεξάρτητος* (1899) ήταν εξαιρετικά βραχύβιες. Το ίδιο ισχύει και για τη σατιρική εφημερίδα *Σατανάς*, η οποία άρχισε να εκδίδεται στη Βάρνα πριν συνεχίσει την έκδοσή της στη Φιλιππούπολη, για το περιοδικό *Αρμονία* (1891) και το σατιρικό φύλλο *Κρόταλο* (1899). Σημαντικότερες και μακροβιότερες, σε καμία όμως περίπτωση όσο τα έντυπα της Φιλιππουπόλεως, ήταν οι εφημερίδες *Οδησός* (1891-1894), *Εύξεινος* (1894-1896) και *Φωνή* (1901-1905) και το περιοδικό *Πανδαισία* (1898-1905).⁷

Η *Οδησός* εκδιδόταν το μεγαλύτερο διάστημα της κυκλοφορίας της από τον Χρ. Λαμπρίδη, εκπαιδευτικό στα ελληνικά σχολεία της Βουλγαρίας, και τον Βασίλη Γουναρόπουλο, ο οποίος αργότερα εργάστηκε σε άλλη εφημερίδα της Βάρνας, τον *Εύξεινο*, και ήταν ταυτόχρονα διευθυντής του φωνητικού τμήματος της «Φιλαρμονικής Ενώσεως» Βάρνας. Στην *Οδησός* δημοσιεύθηκαν κατά καιρούς ιστορικές και αρχαιολογικές μελέτες για την περιοχή της Βάρνας, όπως αυτές του Ιωάννου Νικολάου, δασκάλου και τοπικού λογίου, συγγραφέα του βιβλίου *Η Οδησός (Βάρνα) υπ' αρχαιολογικήν και ιστορικήν έποψιν* (Βάρνα 1894). Κατά τον τρίτο τουλάχιστον χρόνο της κυκλοφορίας της η εφημερίδα εξέδιδε, από τον Ιανουάριο έως τουλάχιστον και τον Απρίλιο του 1893, τρεις φορές το μήνα, τη *Μυθιστορηματική Ανθοδέσμη Οδησούς*, η οποία αποτελούνταν από δύο τυπογραφικά φύλλα και περιείχε πρωτότυπα και μεταφρασμένα λογοτεχνικά έργα. Επίσης, το

7. Για όλα αυτά τα έντυπα βλ. Ξ. Κοτζαγεώργη, *ό.π.*, 418-421.

Ημερολόγιο «Οδησός», το μόνο ελληνικό ημερολόγιο που κυκλοφόρησε στη Βουλγαρία και αποτελούνταν από δώδεκα τυπογραφικά φύλλα. Εκτός από την ειδησεογραφία που αφορούσε τη Βουλγαρία, την Τουρκία και τον υπόλοιπο κόσμο, καθώς και τις άλλες ελληνικές κοινότητες της Βουλγαρίας, η *Οδησός* εξυπηρετούσε ιδιαίτερα τις ανάγκες της τοπικής κοινωνίας, γεγονός που την καθιστά πολύτιμη πηγή για το βίο της ελληνικής κοινότητας της Βάρνας.

Το ίδιο σημαντικό και για τους ίδιους λόγους είναι και ο *Εύξεινος*, οι υπεύθυνοι του οποίου ήταν όμως, σε αντιπαράβολή με αυτούς της *Οδησού*, υπέρμαχοι της κατά το δυνατόν αρμονικής συμβίωσης των Ελλήνων με τις άλλες εθνότητες της Βουλγαρίας.⁸ Το σώμα των σημαντικών ελληνικών εντύπων της Βάρνας συμπληρώνει το περιοδικό *Πανδαισία*, το οποίο εξέδωσε ένα σημαντικό μέλος της εκεί ελληνικής κοινότητας, ο Δημήτριος Χατζηδανιήλ, διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Λειψίας, συγγραφέας αρκετών βιβλίων και μετέπειτα αρχιερατικός επίτροπος Βάρνας.

Στον Πύργο, τέλος, η εκδοτική δραστηριότητα αφορούσε την έκδοση δύο εφημερίδων. Η πρώτη εμφανίστηκε ως συνέχεια της φιλιππουπολίτικης *Ο Μηνύτωρ του Αίμου* από τον ίδιο εκδότη, Γ. Σκαναβή, και είχε την επωνυμία *Το Βήμα* (1896-1898). Η δεύτερη ήταν ελληνοβουλγαρική, είχε την επωνυμία *Θεατής* και εκδόθηκε από τον Γ. Γοργιά (πρώην δάσκαλο σε ελληνικά εκπαιδευτήρια της Βουλγαρίας). Στον Πύργο εκδιδόταν για μικρό χρονικό διάστημα, ενώ αργότερα μεταφέρθηκε, επίσης για λίγο, στη Βάρνα.⁹

Όλες οι εφημερίδες που αναφέρθηκαν και το περιοδικό *Πανδαισία* θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν πολιτικές και κοινωνικές. Εκδίδονταν σε δικό τους τυπογραφείο, συνήθως δύο ή τρεις φορές την εβδομάδα, πλην του *Θεατή*, που ήταν εβδομαδιαίος, του *Βήματος*, που ήταν για ένα διάστημα ημερήσιο, και της *Πανδαισίας*, που κυκλοφορούσε δύο ή τρεις φορές το μήνα. Χρησιμοποιούσαν ως γλώσσα κατεξοχήν την ελληνική. Μόνον ο *Θεατής* του Πύργου ήταν δίγλωσσος (ελληνοβουλγαρικός), ενώ η *Φιλιπούπολις*, κατά τα έτη ύπαρξης της Αυτόνομης Τοπαρχίας της Ανατολικής Ρωμυλίας (1879-1885), εκδιδόταν στα ελληνικά και τα γαλλικά.

Οι δημοσιογράφοι ήταν κατεξοχήν τοπικοί λόγιοι και όχι επαγγελματίες δημοσιογράφοι, με εξαίρεση τον Δημήτριο Κουμαριανό της Φιλιππούπολης. Οι περισσότεροι ασκούσαν και άλλο επάγγελμα: κάποιοι από αυτούς ήταν δάσκαλοι

8. Για την *Οδησό* και τον *Εύξεινο*, βλ. επίσης τις ίδιες τις εφημερίδες και D. Loukidou-Mavridou, *An Outline...*, ό.π., 352-353. Επίσης, Υπουργείον Εσωτερικών, Γραφείον Στατιστικής, *Στατιστική του Ελληνικού Τύπου κατά τους εξ πρώτους μήνας του έτους 1892* (Αθήνα 1892) 23-24.

9. Για τις εφημερίδες του Πύργου βλ. D. Loukidou-Mavridou, *An Outline...*, ό.π., 355-356 και Ξ. Κοτζαγεώργη, ό.π., 421, όπου και στοιχεία για αναφορές άλλων ελληνικών εφημερίδων σε αυτές.

στα σχολεία των ελληνικών κοινοτήτων, γιατροί ή παράγοντες της πολιτιστικής ζωής των κοινοτήτων.

Η δομή των ελληνικών εφημερίδων της Βουλγαρίας παρουσίαζε ελάχιστες αποκλίσεις. Στις τέσσερις, συνήθως, σελίδες τους υπήρχαν το κύριο άρθρο (όχι πάντοτε και όχι σε όλες) και ειδήσεις από το εσωτερικό της Βουλγαρίας και από τις άλλες βαλκανικές χώρες. Σε διαφορετική σελίδα, δημοσιεύονταν οι ειδήσεις (κοινοτικά, κοινωνικά, εκπαιδευτικά, πολιτιστικά, εκκλησιαστικά) που αφορούσαν την τοπική ή γειτονικές κοινότητες, καθώς και κυβερνητικές αποφάσεις, νομοθετικά διατάγματα, δημόσιοι λόγοι του βούλγαρου βασιλιά. Σε χωριστή στήλη δημοσιεύονταν οι ειδήσεις από την Ελλάδα και τις υπόλοιπες χώρες του εξωτερικού. Τέλος, κυρίως στην τρίτη και την τέταρτη σελίδα ορισμένων εφημερίδων, δημοσιεύονταν σποραδικά μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων ή αρχαιολογικές και ιστορικές μελέτες, ενώ φιλοξενούνταν και οι διαφημίσεις διαφόρων εμπορικών επιχειρήσεων, κυρίως ελληνικών, στην ελληνική και τη γαλλική γλώσσα. Συχνά, δημοσιεύονταν επίσης ανταποκρίσεις και επιστολές πληροφοριακού χαρακτήρα από άλλες ελληνικές κοινότητες ή και αναδημοσιεύσεις αποσπασμάτων από άρθρα άλλων ελληνικών εφημερίδων της Βουλγαρίας ή εφημερίδων των Αθηνών και της Κωνσταντινούπολης.

Κλείνω διατυπώνοντας τις εξής παρατηρήσεις για τον ελληνικό Τύπο της Βουλγαρίας στα τέλη του 19ου αιώνα: πέρα από την κάθε είδους λειτουργία τους ως «εθνικού» θεσμού και πολιτιστικού φορέα κατά τη διάρκεια της έκδοσης και κυκλοφορίας τους οι ελληνικές εφημερίδες της Βουλγαρίας αποτελούν σήμερα πολύτιμη πηγή για τον κοινοτικό, κοινωνικό και οικονομικό βίο των Ελλήνων της περιοχής, για την εκπαιδευτική και πολιτιστική τους δραστηριότητα, όπως επίσης και για τις σχέσεις τους ως μειονότητας με το εθνικό κράτος στο οποίο εντάχθηκαν, με την κυρίαρχη εθνική ομάδα και άλλες μειονότητες. Ορισμένες από τις εφημερίδες, οι μακροβιότερες, δίνουν ανάγλυφα και τις διαφορετικές πολιτικές τάσεις και νοοτροπίες που διαμορφώθηκαν στις ελληνικές κοινότητες, στην προσπάθεια των τελευταίων να χαράξουν την πολιτική τους έναντι της κεντρικής εξουσίας και εκφράζουν συνήθως τις δύο αντιπολιτευόμενες μερίδες των κοινοτήτων, ως επίσημα όργανά τους. Έτσι, η *Φιλιππούπολις* και η *Οδησός* εκφράζουν τη σκληροπυρηνική μερίδα των αντίστοιχων κοινοτήτων, η οποία έρχεται σε άμεση αντιπαράθεση με τις βουλγαρικές αρχές, ενώ οι *Ειδήσεις του Αίμου* και ο *Εύξεινος* εμφανίζονται διαλλακτικότερες και εκπροσωπούν τη μερίδα εκείνη που είχε αποδεχθεί ως τετελεσμένο γεγονός την ένταξη των ελληνικών κοινοτήτων στο εθνικό βουλγαρικό κράτος. Τέλος, μια διαφορετική ανάγνωση των κυρίων άρθρων τους, καθώς και των επιστολών των αναγνωστών δίνει τη δυνατότητα να ανιχνεύσει κανείς τις γενικότερες ιδεολογικές και αισθητικές αναζητήσεις ενός τμήματος του ελληνισμού που έζησε και έδρασε επί ξυρού ακμής τοπικά και χρονικά, στις παρυφές του ελλαδικού κράτους στην καμπή από τον 19ο προς τον 20ό αιώνα.

Γιούλα Κουτσοπανάγου

Ο ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ: ΠΡΩΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΣΤΑ ΑΛΒΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ

ΕΚΦΡΑΣΤΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ διεκδικήσεων αλλά και φορέας ανταγωνιστικών εθνικών και πολιτικών συμφερόντων, η μελέτη του ελληνικού Τύπου της Αλβανίας βοηθά στην καλύτερη κατανόηση των ιστορικών γεγονότων και αναδεικνύει όψεις τους, συχνά υποβαθμισμένες από την ιστορική εξήγηση. Σημαντικές ελλείψεις των μεγάλων αθηναϊκών βιβλιοθηκών (Εθνική Βιβλιοθήκη Ελλάδος, Βιβλιοθήκη της Βουλής) σε ελληνικές εφημερίδες που εκδόθηκαν στην Αλβανία οδήγησε στην αναζήτησή τους σε βιβλιοθήκες και αρχεία της Αλβανίας.¹ Συνεπώς, το κείμενο αυτής της παρέμβασης βασίζεται σε αυτοψία στην Biblioteka Kombëtare (Εθνική Βιβλιοθήκη) και στο Instituti i Gjuhësisë dhe Historisë (Ινστιτούτο Γλώσσας και Ιστορίας) των Τιράνων. Τα στοιχεία και οι εκτιμήσεις που ακολουθούν είναι αρκετά αποσπασματικά σε αυτή τη φάση της έρευνας, και, πιστεύουμε, ότι θα εμπλουτιστούν με την προσκόμιση νέων δεδομένων που θα αναδυθούν από τη γεωγραφική διεύρυνσή της.²

Η ιστορική πορεία της Αλβανίας προσδιορίζει τον χαρακτήρα και το περιεχόμενο του ελληνικού Τύπου στην περιοχή αυτή. Η απομονωμένη αλβανική εθνότητα στη Βαλκανική ήταν η τελευταία που αποτίναξε τις φεουδαλικές δομές της και διαμόρφωσε εθνική συνείδηση στα μέσα του 19ου αιώνα, ενώ συγκροτείται σε κράτος ως προϊόν των Βαλκανικών πολέμων (1912-1913). Η ανησυχία της Αυστροουγγαρίας για σλαβική επέκταση προς το Νότο και η πολιτική της Ιταλίας για έλεγχο της Αδριατικής αποτέλεσαν καθοριστικούς παράγοντες στην άσκηση πολιτικής εδαφικών διεκδικήσεων των Αλβανών. Το αποτέλεσμα των πολιτικών ανταγωνισμών της Αυστρίας, της Ιταλίας και της Ρωσίας ήταν, εκτός των άλλων, και η παράδοση του επίδικου βόρειου τμήματος της Ηπείρου,³ με μεγάλους ελληνικούς πληθυσμούς, στην Αλβανία (Πρωτόκολλο της Φλωρεντίας, Δεκέμβριος 1913).

1. Θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Λουκία Δρούλια που υποστήριξε την επιτόπια έρευνά μου στα Τιράνα, καθώς και τον κ. Gazi Kapllani για τη διόρθωση των αλβανικών και την απόδοσή τους στα ελληνικά.

2. Διεύρυνση και ανάπτυξη της έρευνας με στόχο τη συγγραφή σχετικής μονογραφίας θα επιχειρηθεί και στο πλαίσιο του έργου: «Πανδέκτης: Ψηφιακός Θησαυρός Πρωτογενών Τεκμηρίων Ελληνικής Ιστορίας και Πολιτισμού» της «Κοινωνίας της Πληροφορίας» του Ινστιτούτου Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ, 2004-2005.

3. Για το ζήτημα του αλτρωτικού όρου «Βόρειος Ήπειρος», ενδεικτικά βλ. Λ. Καλλιβεράκης, «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δη-

Η αντίδραση των Ελλήνων της Βόρειας Ηπείρου έλαβε τη μορφή αυτονομιστικού κινήματος. Για να αποφευχθεί μια ευρύτερη ελληνοαλβανική σύρραξη, τον Μάιο του 1914 υπογράφεται το πρωτόκολλο της Κέρκυρας με το οποίο αναγνωρίζεται η αυτονομία της Βόρειας Ηπείρου και συγκεκριμένα των επαρχιών Κορυτσάς και Αργυροκάστρου. Με τη συμφωνία Βενιζέλου-Τιτόνι (Ιούλιος 1919) η Ιταλία αναγνώριζε τα ελληνικά δικαιώματα επί των περιοχών αυτών.⁴

Η ιστορική διαμόρφωση της περιοχής και η συνακόλουθη τύχη της ελληνικής μειονότητας επηρεάστηκαν από τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις.⁵ Οι στρατηγικές φιλοδοξίες του Μουσολίνι, ο Β' Παγκόσμιος πόλεμος, η εδραίωση του καθεστώτος Χότζα και η πολιτική του απέναντι στις εθνικές μειονότητες ακύρωσαν το περιεχόμενο του πρωτοκόλλου της Κέρκυρας και προσδιόρισαν την πορεία ανάπτυξης του ελληνικού πληθυσμού. Η πολιτική αλλαγή του 1991 θα οδηγήσει σε επαναπροσδιορισμό της ελληνικής μειονοτικής ταυτότητας.⁶

Στον κατάλογο της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Τιράνων η εφημερίδα *Πελάγιος* (1860-1861), «συνέχεια του από 24 Δεκεμβρίου 1860 φυλλαδίου της εφημερίδας *Πελασγού - Φθ)ιώτιδος*»,⁷ με διευθυντή τον ελληνοδιδάσκαλο Α. Ι. Πυκαίο

μογραφίας», στο: Θ. Βερέμης - Θ. Κουλουμπής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας*, Πανεπιστήμιο Αθηνών-ΕΛΙΑΜΕΠ, Ι. Σιδέρης (Αθήνα 1995) 25· Α. Μπαλτσιώτης, «Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας: Μία προσπάθεια προσέγγισης σε μια μεταβατική κοινωνία», στο: Κ. Τσιτσελίκης - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα της Αλβανίας*, ΚΕΜΟ, Κριτική (Αθήνα 2003) 51-53. Για την ιστορία της περιοχής βλ. ενδεικτικά, Μ. Κοκολάκης, *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι. Χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην Τουρκοκρατούμενη Ήπειρο (1820-1913)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, αρ. 74 (Αθήνα 2003) 27-34· Τ. J. Winnifith, *Badlands - Borderlands. A History of Northern Epirus/Southern Albania*, Duckworth (London 2002).

4. Βλ. ειδικότερα, Ν. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Conference (1919)* (Θεσσαλονίκη 1978). Για το ζήτημα της ελληνικής διεκδίκησης της Βορείου Ηπείρου την περίοδο πριν από το 1914, βλ. Χριστίνα Πιτσούλη-Κίτσου, *Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις και το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα κατά την περίοδο 1907-1914*, Ολκός (Αθήνα 1947). Για την πορεία των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων μέχρι το 1946, ενδεικτικά, βλ. Γ. Γιαννουλόπουλος, «Έχω μια αδελφή κουκλίτσα αληθινή...». *Οι ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις στο Συνέδριο Ειρήνης των Παρισίων (1946) και η προϊστορία τους*, Βιβλιόραμα (υπό έκδοση).

5. Για την περίοδο 1914-1939 ενδεικτικά βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453...*, 709-731. Για την ιστορία της Αλβανίας επίσης, S. Pollo-A. Puto, *Ιστορία της Αλβανίας. Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα*, μτφρ. Μ. Ακτσόγλου, Εκδοτική Ομάδα (Θεσσαλονίκη, χ.χ.)· Miranda Vickers, *Οι Αλβανοί*, μτφρ. Εύα Πέττα, Οδυσσέας (Αθήνα 1997).

6. Β. Κόντης, *Ευαίσθητες ισορροπίες. Ελλάδα και Αλβανία στον 20ό αιώνα*, Παρατηρητής (Θεσσαλονίκη 1994) 152-176· Ν. Ζιώγας, «Τα ανθρώπινα και μειονοτικά δικαιώματα και οι Έλληνες στην Αλβανία», στο: Θ. Βερέμης - Θ. Κουλουμπής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της...*, 281-320· Π. Μπάρκας, «Η ελληνική μειονότητα επί καθεστώτος Χότζα», στο: Κ. Τσιτσελίκης - Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα...*, ό.π., 225-264.

7. Χειρόγραφο σημείωση στο: Palok Daka, *Shtyri Shqiptar 1848-1944* (Αλβανικός Τύπος 1848-1944), ανέκδοτος κατάλογος της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Τιράνων, σ. 1. Πρόκειται για

[Anastas I. Biku (Piqeu)], καταγράφεται ως το δεύτερο,⁸ σε χρονολογική σειρά έκδοσης, έντυπο που τυπώνεται στην αλβανική γλώσσα.⁹ Στην εφημερίδα αυτή ωστόσο, εκτός της αλβανικής που αποδίδεται με ελληνικούς χαρακτήρες, περιέχονται και άρθρα στην ελληνική γλώσσα. Κατά παρόμοιο τρόπο θα εκδοθεί στην Αθήνα η εφημερίδα *Αστήρ/VLL* (1901-1903;).¹⁰

Κατά τη διάρκεια της Ανατολικής κρίσης (1875-1878) υπήρξαν διεργασίες για συνεννόηση ανάμεσα στους Έλληνες και τους Αλβανούς.¹¹ Στα σχέδια της επίσημης ελληνικής πολιτικής ήταν η δημιουργία ελληνοαλβανικού δυαδικού κράτους στο πρότυπο του αυστρουγγρικού μοντέλου. Για την υποστήριξη της προσπάθειας αυτής εκδίδεται στην Αθήνα η εβδομαδιαία εφημερίδα *Φωνή της Αλβανίας*

την εφημερίδα *Πελασγός και Φθιώτις*, της οποίας ο τίτλος μεταβάλλεται σχεδόν σε κάθε φύλλο: *Πελασγός, Πελασγός και Φθιώτις, Φθιώτις, Πελασγιώτιδα, Πελασγός εδε Φθιώτιδα*, με τόπο έκδοσης τη Λαμία (1860) (βλ. Π. Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκαείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής [1789-1970]*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ [Αθήνα 1994] 279). Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στη δεκαετία 1860-1870 εμφανίζονται τα πρώτα δείγματα της εθνικής αφύπνισης των Αλβανών.

8. Ως πρώτη καταγράφεται στον κατάλογο η εφ. *L'Albanese d'Italia* (Νάπολη 1848), γραμμένη στην ιταλική γλώσσα με ένα μέρος της στην *Arbërishte* (διάλεκτος που μιλιόταν από τους Αλβανούς που εγκαταστάθηκαν στη Νότια Ιταλία και τη Σικελία ανάμεσα στα μέσα του 15ου και του 18ου αιώνα).

9. Μέχρι το 1908 χρησιμοποιούνταν πολλά αλφάβητα αποδομένα κυρίως με ελληνικούς ή λατινικούς χαρακτήρες αλλά και αραβικούς και τουρκικούς (για τον ανταγωνισμό ανάμεσα στο λατινικό και ελληνικό αλφάβητο βλ. Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Ξενόγλωσσα κείμενα με ελληνική γραφή», *Ο Ερασιστής* 10 [1972] 69-111, ιδίως 79-85). Το ζήτημα για ένα ενοποιημένο εθνικό αλφάβητο, αναγκάιο για την καλλιέργεια της αλβανικής εθνικής συνείδησης αντιμετωπίστηκε από συνέδριο που συγκλήθηκε στο Μοναστήρι (Νοέμβριος 1908 – αμφισβητήσιμες είναι οι ακριβείς ημερομηνίες διάρκειας του Συνεδρίου), το οποίο οριστικοποίησε το αλβανικό αλφάβητο. Η ορθογραφία θα σταθεροποιηθεί μόλις το 1972, βλ. Raymond Hutchings, *Historical Dictionary of Albania*, European Historical Dictionaries, no. 12, The Scarecrow Press, Inc. (Lanham and London 1996) 15-18, 23-24· επίσης, S. Skendi, «The History of the Albanian Alphabet: A Case of Complex Cultural and Political Development», *Südost-Forschungen*, XIX (1960) 263-284· A. Pipa, *The Politics of Language in Socialist Albania*, East European Monographs, Boulder, No. CCLXXI (Νέα Υόρκη 1989) 1-7.

10. Ελληνο-αλβανική εφημερίδα, όργανο της ελληνικής προπαγάνδας που στελνόταν στους έλληνες προξένους στα Γιάννενα και στον Αυλώνα και εκείνοι τη διένειμαν δωρεάν στους τοπικούς άρχοντες. Εκδιδόταν στην Αθήνα από κάποιον Χατζή και Διογένη Χαρίτων, βλ. N. Clayet, «Presse et identité nationale albanaises en 1903-1904 d'après les rapports des consuls Austro-hongrois», *Études Balkaniques* (Cahiers Pierre Belon), 4 (1997) 186, 187, 192, 197.

11. K. A. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού. Ήπειρος*, εκδοτικός οίκος Αδελφών Κωνσταντινίδη (Θεσσαλονίκη 1992) 235-241. Επίσης E. Kofos, «Greek Reaction to Developments leading to the Albanian League of Prizren», *Balkan Studies* 23 (1982) 349-362· H. Γ. Σκουλίδας, *Οι σχέσεις Ελλήνων και Αλβανών κατά το 19ο αιώνα: Πολιτικές επιδιώξεις και θεωρήσεις (1875-1897)* (ανέκδοτη διδακτ. διατρ., Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 2001).

(1879-1880) από τον Α. Ι. Κουλουριώτη.¹² Ο στόχος της εφημερίδας εναρμονιζόταν πλήρως με τις προσπάθειες των ελληνικών κυβερνήσεων να έρθουν σε συνεννόηση με ορισμένους αλβανούς ηγέτες προς την κατεύθυνση της συγκρότησης μιας αυτόνομης ηγεμονίας που θα περιελάμβανε Αλβανία και Ήπειρο και η οποία θα συνδεόταν με το ελληνικό βασίλειο. Η ίδρυση τον Ιούνιο του 1878 του Αλβανικού Συνδέσμου απομάκρυνε την προοπτική μιας ελληνοαλβανικής συνεργασίας¹³ και φάνηκε ότι κάθε προσπάθεια για την προσέγγιση των δύο λαών ήταν ανέφικτη παρά τη συνέχιση του διαλόγου ανάμεσά τους.¹⁴ Από το φθινόπωρο του 1879, ο Κουλουριώτης, βλέποντας ότι οι δικές του αντιλήψεις δεν συνάδουν με τις προτεραιότητες της ελληνικής πολιτικής διαφοροποιεί τη θέση του, και την άνοιξη του 1880 η εφημερίδα του έχει ήδη απομακρυνθεί από τους αρχικούς της στόχους.¹⁵ Προφανώς ανάλογο περιεχόμενο με την εφ. *Φωνή της Αλβανίας*, αν κρίνει κανείς από τον τίτλο, εκδίδεται στο Κάιρο τετράγλωσση (αλβανικά, ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά) εφημερίδα με τίτλο *La Unione Albano-Greca* (1901). Στο πνεύμα της ελληνο-αλβανικής συνεννόησης κινήθηκε και η δίγλωσση (ελληνικά-αλβανικά) εφημερίδα *Σωτηρία/Cqirpnia* (15/28 Σεπτ. 1901-15/2 Ιαν. 1902) που εκδίδεται στις Βρυξέλλες από τον Ισμαήλ Κεμάλ Βέη Βλιώρα. Ο εκδότης και συντάκτης της, Ισμαήλ Κεμάλ,¹⁶ επιδίωκε την αναγνώριση των Αλβανών ως «ιδιοτελούς έθνους» και την «σύμπραξιν Αλβανών μετά Ελλήνων και Τούρκων»,¹⁷ των δύο, δηλαδή, δυνάμεων, την Οθωμανική αυτοκρατορία και τον ελληνισμό, που αυτός θεωρούσε κυρίαρχες στον χώρο των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής.¹⁸

Η πρώτη ελληνική εφημερίδα στην Αλβανία, σύμφωνα με τον κατάλογο της

12. Για τις αντιλήψεις του Αναστάσιου Κουλουριώτη αναφορικά με τις ελληνο-αλβανικές σχέσεις και την «αναγέννηση» του αλβανικού έθνους, βλ. Η. Γ. Σκουλίδας, «Ο Αναστάσιος Κουλουριώτης και το έργο του. Συμβολή στη μελέτη των ελληνοαλβανικών σχέσεων (β' μισό 19ου αι.)», *Δωδώνη*, ΚΑ', 1 (1992) 221-249.

13. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού...*, ό.π., 32.

14. Νέα απόπειρα συνεννόησης επιχειρείται ακόμη μία φορά στο τέλος Ιανουαρίου 1881 χωρίς όμως αποτέλεσμα. Επίσης το διάστημα 1881-1908 διατυπώνονται επανειλημμένα σκέψεις για αυτοδιοίκηση της Αλβανίας στο πλαίσιο συγκρότησης δυαδικού κράτους, βλ. Σκουλίδας, «Ο Αναστάσιος Κουλουριώτης...», ό.π., 230, 243.

15. Βλ. Σκουλίδας, «Ο Αναστάσιος Κουλουριώτης...», ό.π., 234, 236.

16. Ισμαήλ Κεμάλ, απόφοιτος της Ζωσιμαίας Σχολής των Ιωαννίνων, κορυφαίος αλβανός διανοούμενος, πρώην αξιωματούχος της οθωμανικής διοίκησης και μετέπειτα επικεφαλής της προσωρινής αλβανικής κυβέρνησης του Αυλώνα (1912).

17. *Σωτηρία*, «Ποιος ο σκοπός της εφημερίδος μας», έτος 1ον, αρ. 1 (15/28 Σεπτ. 1901) 3.

18. Θ. Αναγνωστόπουλος-Παλαιολόγος, *Ελλάς και Αλβανία στις αρχές του εικοστού αιώνα. Τεκμήρια από το Αρχείο του Νεοκλή Καζάτζη*, Εκδ. Κυρομάνος (Θεσσαλονίκη 1995), όπου και φωτοανατύπωση των πέντε συνολικά φύλλων που εξέδωσε η εφημερίδα με μετάφραση του αλβανικού κειμένου από τον Θ. Γκιζέλη.

Εθνικής Βιβλιοθήκης των Τιράνων, εκδίδεται στην Κορυτσά, μάλλον το 1909. Πρόκειται για την τριμηνιαία εφημερίδα *Πελασγός*¹⁹ (1909;-1916; Αθήνα, :- 1926; 1934;) του Κωνσταντίνου Χ. Σκενδέρη,²⁰ ενεργού υποστηρικτή των ελληνικών διεκδικήσεων στη Βόρεια Ήπειρο. Η εφημερίδα διέθετε ένα εκτεταμένο δίκτυο διανομής στις πόλεις Αθήνα, Κατερίνη, Αργυρόκαστρο, Μπεράτι, Μπόγραδετς, Ερσέκα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Λάμποβο, Μοναστήρι, Πρεμετή· το τυπογραφείο της εφημερίδας (ιδρύθηκε το 1908) χρησιμοποιούσε, εκτός των ελληνικών, γαλλικά και τουρκικά στοιχεία. Απέριπτε τη χρήση της αλβανικής γλώσσας στην Εκκλησία, πανηγύρισε την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη και εξέφρασε τη θερμή της ευγνωμοσύνη στον «πρώτεργον της βαλκανικής συμμαχίας κ. Βενιζέλου»,²¹ ενώ δήλωνε την «αφοσίωσιν [της] προς τον ένδοξον Ελληνικόν θρόνον».²²

Τα περισσότερα ελληνικά έντυπα εκδίδονται στο διάστημα 1914-1920, περίοδο έντασης της ελληνικής διεκδίκησης της Βόρειας Ηπείρου.²³ Πρόκειται για τις εφημερίδες *Ήπειρος του Αργυροκάστρου* (Αργυρόκαστρο, 1914), τις εβδομαδιαίες *Ηπειρωτική Άμυνα* (Αργυρόκαστρο 1914-1916) του Βασ. Κ. Ντίλιου, *Κορυτσά* (Κορυτσά, 1915-1916) του Αρχιμήδη Α. Βαγγέλη. Η τελευταία εκδόθηκε ως απάντηση στην εφ. *Πελασγός*, «ίνα επέλθη ισορροπία εν τη εξυπηρετήσει των αναγκών του τόπου».²⁴ Ως υπαίτιους της άναρχης κατάστασης στην Αλβανία θεωρούσε την Αυστρία και την Ιταλία, οι οποίες «επεδίωξαν την ίδρυσιν του Αλβανικού Κράτους ζηλοτύπως οικειοποιηθείσαι τον τίτλον των προστατίδων της Αλβανίας», ενώ «ως γνωστόν επεδίωκον την κατάκτησιν [της]».²⁵ Τάχθηκε στο πλευ-

19. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα: «“Πελασγός Κορυτσάς”: πατριωτική εφημερίς των εν Αθήναις Ηπειρωτών, ιδρυθείσα τω 1909... και εκδοθείσα μέχρι του 1926», τ. ΙΘ', 874.

20. Έλαβε ενεργό μέρος στον Βορειοηπειρωτικό αγώνα του 1914, συμμετείχε ως εκπρόσωπος Κορυτσάς, στη Συντακτική Συνέλευση του Πανηπειρωτικού Συνεδρίου στο Δέλβινο, το οποίο επικύρωσε το Πρωτόκολλο της Κέρκυρας (17 Μαΐου 1914). Κατά τη διάρκεια της ελληνικής κατοχής της Κορυτσάς εκλέχτηκε δύο φορές βουλευτής Κορυτσάς στο ελληνικό Κοινοβούλιο. Εξέδωσε την *Ιστορία της αρχαίας και συγχρόνου Μοσχοπόλεως* (Κορυτσά 1905, β' έκδ. Αθήνα 1928) και το *Εγκυκλοπαιδικόν Ημερολόγιον του “Πελασγού”* (Αθήνα 1929)· βλ. Χ. Ι. Σ[ούλης], *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. ΚΑ', 913-914· Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού...*, ό.π., 761, 774, 815.

21. *Πελασγός*, κύριο άρθρο, «Και εγένετο Φως» (24 Δεκ. 1912) 1.

22. *Πελασγός*, «Ολοκλήρωσις των πόθων» (27 Ιαν. 1916) φ. 239(66) 1.

23. Πρόκειται για την προσωρινή έκδοση στο Αργυρόκαστρο της εφημερίδας *Ήπειρος*, όργανο του Πολιτικού Συλλόγου των Ιωαννίνων που πρωτοεκδόθηκε στα Γιάννενα (1909-1972, με διακοπές), βλ. Βούλα Κόντη, λήμμα «Ήπειρος», στο: Κ. Σπ. Στάικος – Τ. Ε. Σικλαβενίτης (επιμ.), *Πεντακόσια χρόνια έντυπης παράδοσης του ελληνισμού (1499-1999)*, Βουλή των Ελλήνων (Αθήνα 2000) 301.

24. *Κορυτσά*, «Επέτειος της “Κορυτσάς”», έτος Β' (7 Απρ. 1916).

25. *Κορυτσά*, «Η εν Αλβανία κατάσταση», έτος Α', αρ. 2 (15 Απρ. 1915) 1.

ρό της Entente και κατηγόρησε την εφ. *Πελασγός* για φιλογερμανισμό.²⁶ Στην αντιπαράθεση των δύο εφημερίδων αποτυπώνεται ανάγλυφα το κλίμα του διχασμού της εποχής, ως αντανάκλαση του ίδιου κλίματος που επικρατούσε αυτήν την περίοδο και στον ελλαδικό Τύπο, πράγμα που εύστοχα επισημαίνει ο συνεργάτης της εφημερίδας *Πελασγός*, Ε. Σώμος.²⁷

Στο τυπογραφείο του *Πελασγού* τυπώνεται το 1915 στην ελληνική γλώσσα η ημερήσια *Πατρίς* (Κορυτσά, 1915) του Άγγελου Α. Ζάννου και η εβδομαδιαία τρίγλωσση (ελληνικά-αλβανικά-ιταλικά) εφ. *Ομόνοια – Concordia – Konkordie* (Αργυροκάστρο, 1917;-1921) του Βασ. Κ. Ντίλιου, δικηγόρου, μέλους του Νομαρχιακού Συμβουλίου Αργυροκάστρου και εκδότη της εφ. *Ηπειρωτική Άμυνα* (Αργυροκάστρο, 1914-1916). Το πρώτο φύλλο του σώματος που διασώζεται ξεκινά με κύριο άρθρο του εκδότη, Βασ. Κ. Ντίλιου, όπου καλωσορίζει την έναρξη της ιταλικής προστασίας, γιατί πιστεύει πως η Ιταλία κατανοεί ότι «και τα μικρά έθνη έχουν δικαίωμα να υπάρχουν». Δεν θεωρεί ο συντάκτης ότι ο σκοπός της Ιταλίας είναι μπερλιαλιστικός ή κατακτητικός και κάτι τέτοιο «θα ήτο αστέιον... ενώ εργάζεται αντιθέτως».²⁸ Η εφημερίδα πανηγυρίζει την εορτή της πρώτης επετείου («της εισόδου του Ιταλικού Στρατού στην πόλιν μας») και αποκαλεί του Ιταλού «αδελφούς και προστάτας μας».²⁹ Η αποσπασματικότητα των διαθέσιμων πληροφοριών και η έλλειψη περαιτέρω στοιχείων δεν επιτρέπει την πλήρη κατανόηση του στόχου και της πολιτικής της εφημερίδας.

Το 1924 εκδίδεται η *Βαλκανική Ομοσπονδία*, «δεκαπενθήμερο όργανο των εθνικών μειονοτήτων και των καταπιεζόμενων λαών της Βαλκανικής», η οποία τυπώνεται σε όλες τις βαλκανικές γλώσσες. Σημαντικός είναι ο αριθμός των θρησκευτικών εντύπων, δίγλωσσων και με ποικίλη περιοδικότητα: το 1909 θα εκδοθεί η δισεβδομαδιαία *Lidhja Orthodoxkse* (=Ορθόδοξος Σύνδεσμος) (Κορυτσά 1909-1910), στα αλβανικά στο «Αλφάβητο της Κωνσταντινούπολης»³⁰ και στα ελληνι-

26. Κορυτσά, «Προς τον *Πελασγόν*» (11 Ιουν. 1915) 2-3, *Πελασγός*, «Προς την Κορυτσάν» (24 Ιουν. 1915) 4 (το άρθρο φαίνεται να συνεχίζει και στο επόμενο φύλλο της εφημερίδας), *Πελασγός*, «Διά τον ταξιδιώτην της Κορυτσάς» (22 Απρ. 1916) φ. 247(74), 4.

27. *Πελασγός*, Ε. Σώμος, «Εγγχώριος Τύπος» (14 Ιουλ. 1916) περ. Β', έτος ΣΤ', φ. 259, 1.

28. *Ομόνοια/Concordia*, κύριο άρθρο, «Αρχή Νέας Ιστορικής Περιόδου» (22/5 Ιουλ. 1917) περ. Δ', έτος Δ', φ. 170/17, 1.

29. *Ομόνοια/Concordia*, «Η εορτή της 20ής Σ/βρίου: Εν τη πόλει μας εγένετο» (17/30 Σεπτ. 1917) φ. 177

30. Το «Αλφάβητο της Κωνσταντινούπολης» (Stambollit) ή «Αλφάβητο των Φράσερι» (Frashëriot Alphabet) από τους αδελφούς Frashëri, Sami και Naim, που είχαν την πρωτοβουλία της δημιουργίας του, ήταν με λατινικούς χαρακτήρες και μερικά ελληνικά γράμματα. Από αναφορές αυστριακών προξένων στην Αλβανία είναι γνωστό ότι το αλφάβητο αυτό χρησιμοποιούνταν έως το 1905 από την πλειονότητα του πληθυσμού, ορθόδοξου και μουσουλμάνικου, που ζούσε στις νότιες περιοχές της Αλβανίας και ότι είχε εξαπλωθεί και βόρεια, πέρα από το Δυρράχιο

κά, και το *Kalendari «Korça»* (Κορυτσά, 1909;-1924) που περιείχε το ορθόδοξο εορτολόγιο στην αλβανική γλώσσα στο «Αλφάβητο της Κωνσταντινούπολης». Το 1924, εκδίδεται, με τη φροντίδα του μητροπολίτη Κορυτσάς Ιερόθεου, το έντυπο *Zëri i Orthodhoksisë* (=Η Φωνή της Ορθοδοξίας) (Κορυτσά, 1924-1925) στην αλβανική γλώσσα, το 1930 στο Δυρράχιο η διμηνιαία εφ. *Kisha Orthodhokse Shqiptare* (=Αλβανική Ορθόδοξος Εκκλησία), όργανο της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας και από το 1940 ως το 1944 η μηνιαία *Jeta Kristiane* (=Χριστιανική Ζωή), όργανο της Αυτοκέφαλης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Αλβανίας.

Δεν διαθέτουμε πλήρη στοιχεία για την εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων της Αλβανίας στο διάστημα 1944-1990. Η εφημερίδα που καλύπτει εν μέρει αυτό το κενό και αδιαμφισβήτητα συνιστά πολύτιμη πηγή για τη μεταπολεμική ιστορία της ελληνικής μειονότητας³¹ της Αλβανίας είναι το εβδομαδιαίο *Λαϊκό Βήμα* του Αργυροκάστρου (από τον Μάιο 1945). Στις σελίδες της αποτυπώνονται ζητήματα κοινοτικά, πολιτικά, οικονομικά, που απασχολούν την ελληνική μειονότητα.

Η πολιτική αλλαγή του 1991³² έθεσε το θέμα του μειονοτικού Τύπου στο ευρύτερο ζήτημα της λειτουργίας των μέσων μαζικής επικοινωνίας της Αλβανίας σε μια περίοδο μετάβασής της σε σύγχρονη δημοκρατία. Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία ο ελληνικός μειονοτικός Τύπος εκπροσωπείται, αν και μερικές από αυτές έχουν σήμερα σταματήσει την κυκλοφορία τους, από τις εξής εφημερίδες: Γύρω από την ελληνική μειονοτική οργάνωση «Ομόνοια» εκδίδονται οι εφημερίδες: *Η Φωνή της Ομόνοιας*, εβδομαδιαία οκτασέλιδη, στην ελληνική και αλβανική γλώσσα και *Σαράντα*, εβδομαδιαία έκδοση στην αλβανική γλώσσα του παραρτήματος

και στην περιοχή νότια της Πρισρένης (βλ. S. Skendi, «The History of the Albanian Alphabet...», ό.π., 270-271).

31. Για την ιστορία της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, βλ. B. Kondis – Eleftheria Manda (eds), *The Greek Minority in Albania. A Documentary Record (1921-1993)*, IMXA (Θεσσαλονίκη 1994) 15-24· Β. Κόντης (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Βορείου Ηπείρου και ελληνοαλβανικές σχέσεις* (Αθήνα 1995-1997), όπου δημοσιεύονται έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της περιόδου 1897-1940. Για την ιστορία της ελληνικής μειονότητας μετά το 1991, βλ. Θ. Βερέμης – Θ. Κουλουμπής – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας...*, ό.π.· Κ. Τσιτσελίκης – Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Η ελληνική μειονότητα...* ό.π. Πρόκειται για συλλογικό τόμο που συντάχθηκε μετά από πρόταση και για λογαριασμό του Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου, βλ. περίληψη έκθεσης *Σύγχρονα Θέματα*, περ. Β', έτος 24, τχ. 78-79 (Ιούλ.- Δεκ. 2001) 24-51.

32. Ενδεικτικά για την πορεία της Αλβανίας μετά το θάνατο του Εμβέρ Χότζα (1985) μέχρι σήμερα βλ. Τ. Πέτιφερ – Μιράντα Βίκερς, *Αλβανία: Από την αναρχία σε μια βαλκανική ταυτότητα*, Καστανιώτης (Αθήνα 1998) (μτφρ. Ε. Μπαρτζινόπουλος, του βιβλίου: Miranda Vickers & James Pettifer, *Albania: From Anarchy to a Balkan Identity*, C. Hurst & Co. Publishers [London 1997]).

της οργάνωσης στους Αγίους Σαράντα. Άλλα έντυπα είναι η *Ελευθερία*, εκδιδόμενη στα ελληνικά από τον Σεπτέμβριο 1992 στους Αγίους Σαράντα, της οποίας έχει ανασταλεί η έκδοση λόγω οικονομικών δυσχερειών, η *Πόλη του Νότου* στο Αργυρόκαστρο στα αλβανικά, το *Σήμερα-Αύριο*, που έλαβε άδεια έκδοσης στις αρχές του 1982 και εκδίδεται στην ελληνική γλώσσα, η εβδομαδιαία *Ρωμιοσύνη* των Δημήτρη Τσάκα και Χριστάκη Τζια στο Αργυρόκαστρο, οι μηνιαίες 2.000 του Θόδωρου Βερζιάνη, η *Αφύπνιση*, ο *Ομογενής*, η *Φωνή του Δημότη* κ.ά. Επίσης εκδίδονται στην Αθήνα ο *Βορειοηπειρωτικός Αγών*, μηνιαίο δημοσιογραφικό όργανο της Κεντρικής Επιτροπής Βορειοηπειρωτικού Αγώνα και η διμηνιαία εφημερίδα *Βορειοηπειρωτικών Βήμα*, επίσημο όργανο του Πανελληνίου Συνδέσμου Βορειοηπειρωτικού Αγώνος.³³

Η θεματολογία του ελληνικού Τύπου της Αλβανίας εκτός από τον ενημερωτικό χαρακτήρα της με ανταποκρίσεις και ειδήσεις για τοπικά, ελληνικά και παγκόσμια γεγονότα, ασχολείται με κοινοτικά θέματα (κοινωνικές ειδήσεις, καταχωρήσεις των τοπικών αρχών, θρησκευτικές εγκυκλίους, διαφημίσεις). Μετά την πολιτική αλλαγή του 1991, η ύλη εστιάζεται και σε ζητήματα που αφορούν στα ανθρώπινα δικαιώματα των Ελλήνων της Αλβανίας αναφορικά με την εκπαίδευση, τις θρησκευτικές ελευθερίες κ.λπ., ενώ διακρίνεται ένας αλυτρωτισμός που μερικές φορές εμπλέκεται στην πολιτική αντιπαράθεση των ελληνικών κομμάτων.³⁴

Η πολυπλοκότητα των παραγόντων που οδήγησαν στην ίδρυση του αλβανικού κράτους ως αποτέλεσμα των αντιμαχόμενων πολιτικών και στρατηγικών ανταγωνισμών των μεγάλων δυνάμεων,³⁵ οι εδαφικές βλέψεις των γειτονικών χωρών που ευνοούνταν από την εθνογραφική και θρησκευτική ποικιλότητα της Αλβανίας, δημιούργησαν ένα εκρηκτικό πεδίο για επιβολή και επιρροή στην περιοχή. Το γεγονός ότι οι στρατηγικοί στόχοι των υποστηρικτριών δυνάμεων μεταβάλλονται και σε κάποιες περιπτώσεις αντικρούονται μεταξύ τους κατά τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο θα οδηγήσει σε νέες ισορροπίες, στην οποία θα χρησιμοποιηθεί και ο Τύπος. Η έκδοση δίγλωσσων, τρίγλωσσων ακόμα και τετράγλωσσων εφημερίδων (με κυριότερες γλώσσες: ιταλικά, γαλλικά, γερμανικά, αγγλικά, τουρκικά) είναι

33. Α. Ι. Κανέλλος, «Τα μέσα μαζικής επικοινωνίας και η ελληνική μειονότητα στην Αλβανία», στο: Θ. Βερέμης – Θ. Κουλουμπής – Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο ελληνισμός της Αλβανίας...*, ό.π., 265-267· Χ. Ξανθάκης, «Ελληνικά ΜΜΕ στη Β. Ήπειρο», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (2 Φεβρ. 2003) 60-61.

34. Α. Ι. Κανέλλος, «Τα μέσα μαζικής...», ό.π., 267.

35. Για τον ανταγωνισμό των συμφερόντων των ξένων δυνάμεων στην περιοχή, ενδεικτικά βλ. Ελευθερία Ι. Νικολαΐδου, *Ξένες προπαγάνδες και εθνική αλβανική κίνηση στις μητροπολιτικές επαρχίες Δυρραχίου και Βελεγράδων κατά τα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα*, ΙΜΙΑΧ, αρ. 1 (Ιωάννινα 1978).

φαινόμενο που απαντάται συχνά σε ελληνόφωνα ή αλβανόφωνα έντυπα. Επίσης υπάρχουν έντυπα που τυπώνονται στην αλβανική γλώσσα με ελληνικούς ή τουρκικούς χαρακτήρες, ενώ άλλα που εκδίδονται σε αλβανική και ελληνική γλώσσα αλλά είναι αλβανικών συμφερόντων, ή και το αντίθετο. Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζει και ο τόπος έκδοσης και διανομής των ελληνικών εφημερίδων: Αργυρόκαστρο και Κορυτσά, αλλά και Αθήνα, Κέρκυρα, Κάιρο, Κωνσταντινούπολη και πόλεις της Αμερικής και του Καναδά, όπου καταφθάνουν ως μετανάστες πολλοί Ηπειρώτες, από το 1895 και ιδιαίτερα κατά τη χρονική περίοδο 1902-1907, και μετά το 1909.³⁶

Η διερεύνηση του Τύπου της ελληνικής μειονότητας στην Αλβανία και του ελληνόφωνου αλβανικού Τύπου μέσα στο γεωγραφικό πλαίσιο του σημερινού αλβανικού κράτους καθώς και της αλβανικής διασποράς θα προσκομίσει νέα στοιχεία ικανά να οδηγήσουν σε λιγότερο ελλιπείς και σχηματοποιημένες εκτιμήσεις.

36. Κ. Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Βόρειου Ελληνισμού...*, ό.π., 84.

Ο ΣΜΥΡΝΑΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ:
Η ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΔΙΑΜΑΧΗΣ

Η ΠΑΡΑΔΑΙΑ ΑΝΑΠΤΥΞΗ τόσο της αριθμητικής όσο και της οικονομικής δύναμης της ελληνορθόδοξης κοινότητας της Σμύρνης τον 18ο και 19ο αιώνα οδήγησε σε κοινωνικές διαφοροποιήσεις οι οποίες εκφράστηκαν με έντονες κοινωνικές και ιδεολογικές κρίσεις στο εσωτερικό της.¹ Οι έλληνες υπήκοοι, που εγκαταστάθηκαν στη Σμύρνη μετά τις μεταρρυθμίσεις του *Tanzimat* και την παραχώρηση διομοιογήσεων στην Ελλάδα, αποτέλεσαν σημαντικό τμήμα της αστικής τάξης η οποία αναδείχθηκε στην αναπτυσσόμενη οικονομία της Σμύρνης και διεκδίκησε τον έλεγχο της κοινοτικής διοίκησης.² Η συμμετοχή ή ο αποκλεισμός των ξένων υπηκόων, στην πλειονότητά τους έλληνες υπήκοοι, αποτέλεσε την κύρια κοινωνική και ιδεολογική αντιπαράθεση που δίχασε την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης στις αρχές του 20ού αιώνα.³

1. Στα τέλη του 18ου αιώνα μια εσωτερική κρίση δίχασε την ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης και οδήγησε το 1785 στο «Περί ομονοίας Συνυποσχετικό», το οποίο αναπροσδιόριζε τις αρμοδιότητες του νέου τότε μητροπολίτη Σμύρνης –του μετέπειτα Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου Ε΄-, των προκρίτων και των εσαφιών (συντεχνιών). Μια άλλη κρίση των αρχών του 19ου αιώνα (1810, 1819) ξέσπασε με αφορμή τη λειτουργία του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης, που θεωρήθηκε προπύργιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού. Σε λογοτεχνικά κείμενα της περιόδου, όπως ο *Λίβελλος κατά των Αρχιερέων*, ανώνυμου σμυρναίου συγγραφέα, καθώς και η *Τραγωδία κατά των δημογερόντων της Σμύρνης* του Στ. Καρατζά, αποτυπώνεται το κλίμα έντονης κοινωνικής διαμάχης που είχε επικρατήσει την περίοδο εκείνη. Οι σημαντικές αυτές κρίσεις που οδήγησαν σε αναδιάρθρωση της κοινοτικής οργάνωσης της ελληνορθόδοξης κοινότητας έχουν μελετηθεί. Βλ. Ν. Κ. Χατζηκωστής, *Σμυρναϊκά Ανάλεκτα* (Αθήνα 1906)· Α. Βέης, «Πέντε έγγραφα περί του Φιλολογικού Γυμνασίου Σμύρνης», *Μικρασιατικά Χρονικά*, I (1963) 259-292· Ν. Καραράς, *Κωνσταντίνος Οικονόμος ο εξ Οικονόμων και η Σμύρνη* (Αθήνα 1971)· Φ. Ηλιού, *Κοινωνικοί αγώνες και Διαφωτισμός. Η περίπτωση της Σμύρνης* (1819), *ΕΜΝΕ-Μνήμων* (1981, 21986)· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ιδεολογικές συνέπειες της κοινωνικής διαμάχης στη Σμύρνη (1809-1810)», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 3 (1982) 9-39.

2. Για την εμφάνιση μιας «ελληνικής αστικής τάξης» και το ρόλο της στον επαναπροσδιορισμό των προσανατολισμών της κοινότητας βλ. Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμίων στο ελληνικό έθνος* (Αθήνα 1997) 307-318.

3. Με αφορμή τις εκλογές για την ανάδειξη νέας Δημογεροντίας στα τέλη του 1902, κάποια μέλη της Δημογεροντίας αμφισβήτησαν τη νομιμότητα συμμετοχής των ελλήνων πολιτών στην εκλογή της Δημογεροντίας, του θεσμού εκπροσώπησης της κοινότητας στις οθωμανικές αρχές, αλλά και της γενικότερης συμμετοχής τους στη διοίκηση των κοινοτικών ιδρυμάτων. Η

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλοι όσοι πήραν μέρος σε αυτή την κοινοτική διαμάχη, που έμεινε γνωστή ως το κοινοτικό ζήτημα Σμύρνης (1902-1907)⁴ συμφωνούσαν ότι η εμπλοκή του Τύπου και των εκπροσώπων του την επιδείνωσε,⁵ ενώ είναι ενδεικτικό ότι κύριοι πρωταγωνιστές της αναδείχθηκαν οι εκδότες δύο εφημερίδων, ο δημογέροντας Σωκράτης Σολομωνίδης της *Αμάλθειας* και ο έλληνας υπήκοος Μιλτιάδης Σειζάνης της *Αρμονίας*. Η παρέμβαση των εκπροσώπων του Τύπου στην κοινοτική ζωή είχε απασχολήσει και στο παρελθόν τη σμυρναϊκή κοινότητα, όπως φαίνεται από την πρόταση του εκδότη της *Αρμονίας* Μιλτιάδη Σειζάνη για αποκλεισμό όλων των δημοσιογράφων από τα κοινοτικά ιδρύματα.⁶ Εξάλλου, οι ίδιοι οι δημοσιογράφοι και οι μεταξύ τους έριδες απασχολούσαν πολύ συχνά τον σατιρικό Τύπο της Σμύρνης.⁷ Αρνητική αποτίμηση του ρόλου του Τύπου σε ένα πολύ διαφο-

διενέργεια εκλογών για την ανάδειξη της νέας Δημογεροντίας χωρίς τη συμμετοχή τους, δίχασε την κοινότητα, και το θέμα πήρε τέτοιες διαστάσεις που προκάλεσε την επέμβαση των οθωμανικών τοπικών αρχών. Η διάρκεια και η ένταση της κοινοτικής διαμάχης, την οποία άλλοι είδαν ως προσωπικό ανταγωνισμό ανάμεσα στους κύριους πρωταγωνιστές, τον δημογέροντα Σολομωνίδη και τον κεντρικό επίτροπο Μ. Σειζάνη, άλλοι θεώρησαν ως μια διαφορετική έκφραση του μητροπολιτικού ζητήματος, και άλλοι την παρουσίασαν ως τη «σατανική διαίρεση ανάμεσα σε οθωμανούς και έλληνες υπηκόους», ανάγκασε το Πατριαρχείο να πάρει θέση. Αρχικά συμπαρατάχθηκε με τη δημογεροντική μερίδα εφόσον δεν θα μπορούσε επίσημα να συνηγορήσει υπέρ της συμμετοχής ξένων υπηκόων στη διοίκηση της κοινότητας, κάτι που ερχόταν σε αντίθεση με τους Εθνικούς Κανονισμούς. Οι έλληνες υπήκοοι, μέλη της Κεντρικής Επιτροπής, κατηγορήσαν τη Δημογεροντία για ανθεθνική στάση, ενώ υπενθύμισαν ακόμη και στους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας την ουσιαστική συμβολή των Ελλήνων στη λειτουργία των εκπαιδευτικών και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων της κοινότητας. Το Πατριαρχείο αναγκάστηκε να αναίρει τις αποφάσεις του και να προτείνει άλλες συμβιβαστικές λύσεις με τελική την αναθεώρηση του κοινοτικού κανονισμού και των ασφαριών του. Σχετικά βλ. ΙΑΥΕ, 1903, Ι Γ, 59/2, Γενικόν Προξενείον εν Σμύρνη (Αναφοραί και εκθέσεις περί του κοινοτικού ζητήματος Σμύρνης κ.λπ.) και την υπό επεξεργασία διδακτορική διατριβή της γράφουσας *Η ελληνορθόδοξη κοινότητα της Σμύρνης κατά τη Νεοτουρκική περίοδο (1908-1918)*.

4. Ο εκδότης της *Αρμονίας* Μιλτιάδης Σειζάνης ήταν έλληνας υπήκοος και δημοσιογράφος στη Σμύρνη από το 1874. Εθελοντής κατά τον ρωσοτουρκικό πόλεμο και κατά τη Θεσσαλική επανάσταση. Συντέλεσε στην ίδρυση διδασκαλείου θηλέων στο Κεντρικό Παρθεναγωγείο. Επίτιμο μέλος δεκαεπτά σωματείων, τιμημένος από το ελληνικό κράτος με τον Χρυσό Σταυρό του Σωτήρος για τις υπηρεσίες του (ΙΑΥΕ, 1912, 106/4,1).

5. Τόσο το Πατριαρχείο όσο και οι εκπρόσωποι του ελληνικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη συμφωνούσαν ότι οι δημοσιογράφοι έπρεπε, για το συμφέρον της κοινότητας, να αποκλεισθούν από τα κοινά (ΙΑΥΕ, 1903, Ι Γ, 59/2, 1 Νοεμβρίου 1902, 2987, Αντωνόπουλος προς Αλεξ. Θ. Ζαΐμη (πρωθυπουργό και υπουργό Εξωτερικών)).

6. Η παρέμβαση των εκπροσώπων του Τύπου στην κοινοτική ζωή είχε απασχολήσει τόσο το Πατριαρχείο όσο και τους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους στην Κωνσταντινούπολη και στη Σμύρνη. Βλ. ΙΑΥΕ, 1903, ΙΓ, 59, 1 Νοεμβρίου 1902, 2987, Αντωνόπουλος (πρόξενος Σμύρνης) προς Υπουργείο Εξωτερικών.

7. Βλ. ενδεικτικά, Δημήτρης Νικορέτζος, *Κόπανος, Ο Ρωμηός της Σμύρνης, το έπος της*

ρετικό πλαίσιο ωστόσο κάνει και ο μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, ο οποίος στον Ενθρονιστήριο Λόγο του είχε εκφράσει τη «... βαρύνουσαν αυτόν καχυποψίαν διά την ενεργότεραν δράσιν και ανάμειξιν εις τα της κοινοτικής ενταύθα κακοπραγίας αυτού (του Τύπου)...», επισημαίνοντας ωστόσο και τη συμβολή του ημερήσιου και περιοδικού ελληνικού Τύπου στο ανακαινιστικό έργο της εκκλησίας.⁸

Η εμπλοκή του Τύπου στην κοινοτική διαμάχη αποτελεί το κύριο θέμα του έργου *Σύγχρονος Ιστορία της Ορθοδόξου Κοινότητος Σμύρνης. Η εν Σμύρνη κοινοτική κακοδαιμονία*⁹ του Στέλιου Τσαλούχου,¹⁰ διευθυντή της αθηναϊκής εφημερίδας *Εθνικόν Βήμα*, «ανατραφέντος και εκπαιδευθέντος εν Σμύρνη» αλλά εγκατεστημένου από χρόνια στην Αθήνα. Τα βέλη του συγγραφέα στρέφονται κατά των τριών συντακτών σημαντικών εφημερίδων της Σμύρνης, όπως της *Αμάλθειας*, της *Αρμονίας*, και της *Νέας Σμύρνης*, τους οποίους κατηγορεί ότι η διπλή τους ιδιότητα, ως εκπρόσωποι του Τύπου και κοινοτικοί άρχοντες, επιδείνωσαν την κοινοτική κακοδαιμονία, αν δεν ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνοι για αυτή, και αναιρούσαν τον κριτικό λόγο και την όποια παιδευτική αποστολή του Τύπου. Ο υπότιτλος βέβαια του έργου του Τσαλούχου: [...] *εφημεριδογράφοι και κοινοτικοί άρχοντες από εικοσιπενταετίας μέχρι σήμερα, έλεγχος ιδία της πολιτείας των απηνών και αμειλίκτων διωκτών των εν Σμύρνη Ελλήνων, Σωκράτους Σολομωνίδου και Τίνος Μανώλογλου, των τα στήθη της δυστυχούς των Σμυρναίων ορθοδόξου Κοινότητος πιεζόντων απαισιών Εφιαλτών μαρτυρά τον χαρακτήρα του έργου ως λιβελογραφήματος και τη θέση του συγγραφέα σε αυτή την ιδεολογική αντιπαράθεση. Ο στόχος Τσαλούχου δεν είναι να στηλιτεύσει γνωστούς δημοσιογράφους μόνο επειδή συμμετείχαν στον ανταγωνισμό για την κοινοτική εξουσία αλλά κυρίως να καταδικάσει ως αντεθνική και προδοτική τη στάση μιας μερίδας, η οποία επιδίωκε τη «σατανική διαίρεση» της κοινότητας σε οθωμανούς και έλληνες υπηκόους επειδή απειλούνταν τα συμφέροντά της. Στο επίκεντρο της κριτικής του Τσαλούχου υπήρξαν δύο επιφανή μέλη της σμυρναϊκής κοινωνίας, ο Σωκράτης Σολομωνίδης¹¹ και ο δικηγόρος Εμμανουήλ Εμμανουηλίδης,¹² που έχοντας αναδειχθεί ως οι πλέον επίμονοι επικρι-*

σατιρικής εφημερίδας του Γ. Ι. Αναστασιάδη, τ. Α', Εκδόσεις Εντός (2000) 67: «Τα πρόσωπα που σατίρισε ο Κόπανος ήταν πολλά. Τη μερίδα του λέοντος κατείχαν φυσικά οι Σμυρναίοι δημοσιογράφοι και παράγοντες της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής του τόπου».

8. *Αυτόθι, τ. Β', 307-318.*

9. Το έργο του Τσαλούχου είχε προδημοσιευθεί σε συνέχειες στην εβδομαδιαία αθηναϊκή πολιτική επιθεώρηση *Εθνικόν Βήμα* και κυκλοφόρησε σε ιδιαίτερη έκδοση τον Σεπτέμβριο του 1906.

10. Μετά τη νεοτουρκική επανάσταση (1908) ο Τσαλούχος κάνει περιοδεία στην περιοχή του Πόντου δίνοντας διαλέξεις με στόχο την εθνική αφύπνιση και την οργάνωση του πληθυσμού του σε πολιτικούς συνδέσμους (ΙΑΥΕ, 1908, Μ Α 1, Προξενικά Σμύρνης).

11. Εκδότης της μακροβιότερης εφημερίδας στη Σμύρνη, της *Αμάλθειας*.

12. Εμ. Εμμανουηλίδης (Καισάρεια [Ταβλουσούν] - Αθήνα 1943). Διετέλεσε βουλευτής Αιδινίου στην οθωμανική Βουλή. Εξέδωσε την εφημερίδα *Ακτίς*, το περιοδικό *Νεότης* και συ-

τές της συμμετοχής των ελλήνων υπηκόων στα κοινοτικά ιδρύματα, κατηγορούνται για ιδιοτελεία ως προς τα κοινοτικά αλλά και τα ευρύτερα «εθνικά» συμφέροντα.¹³

Οι κατηγορίες αυτές συνοδεύονται από την εμπαθή αναφορά του Τσαλούχου στην κοινή καππαδοκική καταγωγή των Σολομωνίδη και Εμμανουηλίδη¹⁴ που πέρα από το να επισημαίνει την ύπαρξη ενός δικτύου με ποικίλους οικονομικούς και άλλους δεσμούς, έχει στόχο να ανακαλέσει και να αναπαράγει μία στερεότυπα αρνητική εικόνα του ραγιά Μικρασιάτη, για τον οποίο προτεραιότητα έχει το ατομικό παρά το «εθνικό» συμφέρον.

Μετά τη νεοτουρκική επανάσταση του 1908 η συμπαράταξη των εφημερίδων *Αμάθεια* και *Ημερησία*¹⁵ με το κόμμα των Νεοτούρκων, καθώς και η μετέπειτα υποψηφιότητα του Εμμανουηλίδη με το νεοτουρκικό κόμμα, που του εξασφάλισε και την εκλογή του, προκάλεσε επανειλημμένως την καταδίκη τους ως «προδοτικών» και «τυφλών οργάνων του κομιτάτου».¹⁶ Οι εκπρόσωποι του ελληνικού κράτους συ-

νεργάστηκε στην *Ημερησία*. Πρωτοπόρος του κινήματος του δημοτικισμού στη Σμύρνη. Συγγραφέας πολλών έργων, κυρίως του: *Τα τελευταία έτη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας* (Αθήνα 1924). Μέλος του Κόμματος Φιλελευθέρων και αρχηγός του Πολιτικού Μικρασιατικού Κέντρου. Διοικητής Δυτικής Μακεδονίας. Διετέλεσε υπουργός Κοινωνικής Πρόνοιας στην κυβέρνηση του Βενιζέλου (1928-1931).

13. Ο Τσαλούχος κατηγορεί τον Σολομωνίδη, ο οποίος διατείνεται «Εγώ είμαι εγχώριος, οι δ' εναντιούμενοι εις εμέ είνε Έλληνες», διότι «έχει ιδίαν εφημερίδα, δι' ης επιτίθεται, όπλα έχων την βίαν, την ύβριν, την συκοφαντίαν και το ψεύδος», Τσαλούχος, *ό.π.*, 24.

14. Ο Σ. Σολομωνίδης καταγόταν από το Ανδρονίκι και ο Εμ. Εμμανουηλίδης από το Ταβλοσούν της Καππαδοκίας. Πολλές προσωπικότητες που αναδείχθηκαν στην κοινωνική και πνευματική ζωή της Σμύρνης είχαν καππαδοκική καταγωγή, ενώ ένας σημαντικός αριθμός τους από την ίδια κοινότητα, το Ανδρονίκι. Ενδεικτικό είναι επίσης ότι όλοι οι βουλευτές που εκπροσώπησαν την κοινότητα στο οθωμανικό Κοινοβούλιο μετά το 1908 είχαν καππαδοκική καταγωγή. Βλ. σχετικά, Εμμανουήλ Τσαλίκιγλου, *Οι εν διασπορά Καππαδόκες. Βίος και δραστηριότης αυτών*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, α/χ. 58 (Αθήνα 1954): Γιάννης Τσουρουκτσής, *Αναμνήσεις από το Ανδρονίκιο*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, α/χ. 252 (Αθήνα 1964).

15. Ο έλληνας πρόξενος της Σμύρνης το 1911 γράφει για την *Αμάθεια*: «Το φύλλον τούτο υπεστήριξε πάντοτε την μετά της Τουρκίας φιλίαν και συμμαχίαν της Ελλάδος. Κυκλοφορεί εις υπερδεκακισχίλια ημερησίως φύλλα καθ' άπασαν την Μικράν Ασίαν και τας νήσους του Αιγαίου», και για την *Ημερησία* «εργασθείσα υπό την σημαίαν του Νεοτουρκικού Κομιτάτου. Καίτοι δε κατά τα άλλα αξιόλογον φύλλον, εν τούτοις λόγω του εκ του προγράμματος αυτής προκληθέντος παρά τω ελληνικώ κόσμω αποτροπισασμού δεν ηδυνήθη να ευδοκιμήση αναγκασθείσα να διακόψη την έκδοσιν αυτής. Επανάλαβον όμως αυτήν από του Φεβρουαρίου ε.έ. υπό την αποκλειστικήν διεύθυνσην του κ. Α. Κοκκινίδου, κατά δε την νέαν ταύτην περίοδον υποστείλασα και την σημαίαν του νεοτουρκικού προγράμματος, υφ' ην προηγουμένως εφαινετο διατελούσα, καταβάλλει προσπαθείας, ίνα καταλάβη την προσήκουσαν αυτή θέσιν εν τη εκτιμησει των Ελλήνων αυτής αναγκωστών», ΙΑΥΕ, 1911, 40 (2), 11 Ιουνίου 1911, 156/017899, έλληνας πρόξενος στη Σμύρνη (Ιωαννίδης) προς το Ελληνικόν Υπουργείον των Εξωτερικών (Κορομηλά).

16. ΙΑΥΕ, 1912, 106/4, 1 Ιουνίου 1912, 1589/18143, έλληνας πρόξενος Σμύρνης (Ψύχης) προς Υπουργείον Εξωτερικών.

χνά κατήγγειλαν τους προδότες της *Ημερησίας* και της *Αμάλθειας* «ότι δηλητηριάζουν την κοινή γνώμη και προδίδουν τα εθνικά συμφέροντα», ενώ το 1912 η αντιπαράθεσή τους πήρε την μορφή ανοιχτού πολέμου-αποκλεισμού κατά της *Αμάλθειας*.¹⁷

Ένας άλλος ενδοκοινοτικός ανταγωνισμός στον οποίο θα εμπλακούν οι εφημερίδες και οι δημοσιογράφοι είναι ο γλωσσικός ανταγωνισμός. Η πολεμική για το γλωσσικό ζήτημα ανάμεσα στις εφημερίδες *Ημερησία* και τον σατιρικό *Κόπανο*, που γράφονταν στη δημοτική, και όλες τις υπόλοιπες συμυρναϊκές εφημερίδες, οι οποίες γράφονταν στην καθαρεύουσα, κορυφώθηκε τα έτη 1907 και 1908. Τόσο ο Εμμ. Εμμανουηλίδης όσο και ο συνεργάτης του στην *Ημερησία* και εκδότης του σατιρικού *Κόπανου* Αναστασιάδης, κατηγορήθηκαν ως αρνησιπάτριδες και υπονομευτές της τιμής της ομογένειας που επιζητούσαν να πνίξουν το Γένος στην αμάθεια επειδή υποστήριζαν τις ιδέες των δημοτικιστών. Ενδεικτικές του κλίματος που επικρατούσε στη Σμύρνη όσον αφορά στις ενδοκοινοτικές, γλωσσικές και εθνικές, διχόνοιες είναι οι αυτοβιογραφικές σημειώσεις του Δ. Γληνού, ο οποίος χαρακτηρίζει τη Σμύρνη «τόπο βυθισμένο στην πρόληψη», ενώ για τις εφημερίδες της θα πει ότι «έπλεαν στο σκοτάδι του πιο μαύρου μεσαιωνισμού και κοτζαμπασισμού».¹⁸ Αλλά και σε επιστολή του στον δάσκαλό του Ν. Πολίτη γράφει για τους «δημοσιογράφους-τσορμπατζήδες» και τα κοινοτικά πάθη της Σμύρνης: «Τα δε πάθη τα οποία τους ενέπνεον ποία ήσαν; Πρώτον η αξιοπρέπείά μου. Διότι εδώ οι εφημεριδογράφοι είναι και τσορμπατζήδες δηλ. διευθύνουν την κοινότητα και θέλουν και έχουν τους πάντας υποχειρίους. Γηραιοί καθηγηταί, όπως ο Ζάκας και άλλοι, κύπτουν τον αυχένα και προσκυνούν ταπεινώς και δέχονται και με χριστιανικήν ανοχήν τους κολάφους των κοτζαμπάσηδων τούτων πολλάκις ή μάλλον πάντοτε και επί καθαρώς επιστημονικών ζητημάτων και παιδαγωγικών τοιούτων η γνώμη του αμαθούς τούτου δημοσιογράφου βαρύνει απείρως πλειότερον της γνώμης ολοκλήρου του καθηγητικού συλλόγου της Ευαγγελικής Σχολής. Εάν δε ευρεθή διδάσκαλος τόσον αφελής ώστε να θέλη να κρατή την κεφαλήν του ορθίαν επί των ώμων, είναι λίαν εύκολος και πρόχειρος και τοις πάσι πιστευτή η

17. ΙΑΥΕ, 1912, 31/3, 15 Φεβρουαρίου 1912, 462/5445, έλληνας πρόξενος Σμύρνης (Ποτέν) στην Ελληνική Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης.

18. Φ. Ηλιού (επιμ.), *Δημήτρης Γληνός, Απαντα, τ. Α' 1898-1910* (Αθήνα 1983) 523 (Σημειώσεις: σημ. 76). Βλ. στην ίδια σημείωση (76) πληροφορίες που δίνει ο Γληνός για την *Ημερησία*: «Το 1906 εκδίδεται στη Σμύρνη από ένα Νίκο Τσουρουκτσόγλου για πρώτη φορά ελληνική εφημερίδα κατά τον τύπο των εκδιδόμενων στην Αθήνα με τίτλο «*Ημερησία Σμύρνη*». Ο εκδότης της στέλνει γράμμα και προσκαλεί τον Δημ. [ήτηρ Γληνό] να γίνει συνδρομητής και συνεργάτης της εφημερίδας. Ο Δημ. απαντάει δεχόμενος με ένα γράμμα στη δημοτική, που ο εκδότης το δημοσιεύει και αυτό κινεί τον πόλεμο των καθαρευουσιάνων σχολαστικών γέρον διευθυντών των τριών σχολών της Σμύρνης, οι οποίοι και γραφτά ζητούν από το συμβούλιο της «Αναξαγορείου σχολής» την απόλυση του Δημ. Αυτή είναι η πρώτη εκδήλωση του αγώνα του Δημ. για την δημοτική».

διαβολή, ότι είναι μαλλιαρός, προδότης, αιρετικός, αρνησίπατρις, αρνησίθηρσκος, μίσθαρνος, και μύρια άλλα. Δεύτερος λόγος ήτο, ότι την συνεργασίαν μου έδιδον εις την εφημερίδα *Ημερησίαν Σμύρνης* και τούτο θεωρείται εις τον επαγγελματικόν αγώνα των δημοσιογράφων, ως δείγμα εχθρότητος κατά των άλλων...».¹⁹

Οι δημοτικιστές κατηγορούνται ως αντεθνικοί τόσο για τα κηρύγματά τους για τη γλώσσα όσο και για την πρόκρισή τους για το επίθετο Ρωμηός. Η *Αμάλθεια* παρατηρούσε: «Δύναται ο δικηγόρος των μαλλιαρών να φέρη υπερηφάνως το όνομα του Ρωμηού, ως θα το έφευρον ίσως υπερηφάνως και ο πρώτος Κουτσόβλαχος, ο μη έχων συναίσθηση της ιστορικής ανελιξέως του ημετέτου Γένους. Ναι, ωνομάσθη Πατριάρχης της Νέας Ρώμης ο Οικουμενικός πατριάρχης κατά το έτος 381 π.Χ., αλλά ο τίτλος ούτος δεν εδόθη προς καθορισμόν εθνότητος, εδόθη απλώς προς αντίθεσιν της Παλαιάς Ρώμης. Άλλως ο παρακολουθών την ιστορίαν του γένους μας γινώσκει τας περιπετείας δι' ης εδημιουργήθη ονομασία ην θέλουσιν οι μαλλιαροί σήμερον διά το Γένος μας... Αληθώς κατά τους σημερινούς χρόνους και το να κάμη τις λόγον περί του θέματος τούτου είναι ως να στερήται πάσης εθνικής συναίσθησεως...».²⁰

Σε άλλο δημοσίευσμά της η *Αμάλθεια* καταδικάζει την ξενομανία των δημοτικιστών: «Άλλ' όταν και ο εμπορικός ομογενής λαός της Σμύρνης, ο εις επιμιζίαν καθ' εκάστην ευρισκόμενος με τους ξένους διά της καθαρευούσης, κατώρθωσε ν' απορρίψει τα προ ετών εν χρήσει καμπιάλα, πόστα, αζεντσία, σιχνάτζα, καζινό, άτια κ.λπ. Δεν αποδεικνύεται αιωνία αλήθεια η φιλογενής προτροπή του μεγάλου πράγματι Σμυρναίου Κοραή γράφοντος: Είναι εντροπή εις Γραικόν, καθ' υπόθεσιν Σμυρναίον, να ονομάζη ξενικώς πράγμα το οποίον ο πλησιόχωρος αυτού Χίος ονομάζει γραικιστί, εις Κερκυραίον ιταλιστί του οποίου το Γραικόν όνομα σώζεται εις την γείτονά του Πελοπόννησον».²¹

Το γλωσσικό ζήτημα στη Σμύρνη, όπως και παντού, συνδέθηκε με το εθνικό, όπως παρατηρεί ο Εμμανουηλίδης στην παρακάτω επιστολή του στον Αλ. Πάλλη: «... Εδώ βλέπετε είναι μερικά αξιώματα που δεν επιτρέπεται να μη τα δέχουσαι, ο Ελληνισμός είναι η πλέον ευγενής, η πλέον πεπολιτισμένη, η πλέον ορθώς σκεπτομένη φυλή του κόσμου, η γλώσσα του είναι γλώσσα των θεών, έξω της θρησκείας του δεν υπάρχει σωτηρία, η εκπαίδευσίς του και η ανατροφή του είναι ανωτέρα πάσης άλλης και...και. Κάθε φρόνηση, κάθε παράπονο, κάθε έκφραση πόνου εθνικού είναι προδοσία. Αυτά κι αυτά έφευρον το Ρωμείο και είναι ξένο εις τον τόπον εδώ, που είναι πατρίδα του από αιώνες... Λυπούμαι πολύ διότι δεν μου γράψατε τίποτε για το γλωσσικό ζήτημα, εγώ πάντοτε φρονώ, πως από κάτω από

19. Φ. Ηλιού, *Δημήτρης Γληνός...*, 6.π., 547.

20. *Αμάλθεια* (Παρασκευή 4 Ιαν. 1908) 2.

21. *Αμάλθεια* (Τετάρτη 20 Φεβρ. 1908) 2.

κάθε εθνικό ζήτημα, θα βρούμε το γλωσσικό, για να νικήση η ορθή κρίσι, για να παύσουν οι δημοκοπίες χρειάζεται να αναπτυχθή το ρωμείο αλλά ανάπτυξη χωρίς γλώσσα δεν γίνεται ποτέ».²²

Το κλίμα αναγέννησης που επικράτησε μετά τη νεοτουρκική επανάσταση του 1908²³ και η σιγουριά των πρώτων μηνών ότι το οθωμανικό κράτος θα σεβαστεί τον εθνισμό των διαφόρων στοιχείων βοήθησε και στη διάδοση των ιδεών του δημοτικισμού. Σύντομα, όταν τα παρεμβατικά μέτρα των νεοτουρκικών κυβερνήσεων συμπεριέλαβαν το χώρο της παιδείας, οι διαμάχες για το γλωσσικό και κυρίως οι κατηγορίες εναντίον των υπερασπιστών της δημοτικής ως αντεθνικών, παραμερίστηκαν για να αντιμετωπιστούν με εθνική ομοψυχία οι νέοι εξωτερικοί περιορισμοί. Ο πόλεμος κατά της εθνικής της γλώσσας συσπείρωσε τη σμυρναϊκή κοινωνία.²⁴

Οι πολιτικές εξελίξεις που ακολούθησαν μετά το 1913,²⁵ με αποκορύφωμα τους διωγμούς πριν και κατά τη διάρκεια του ευρωπαϊκού πολέμου, διαψεύδοντας τις ελπίδες που είχαν ξυπνήσει οι αισιόδοξες εξαγγελίες των Νεότουρκων, είχαν μια συσπειρωτική επίδραση στην κοινότητα με αποτέλεσμα την άμβλυνση των ιδεολογικών αντιθέσεων στο εσωτερικό της και στην επικράτηση μιας «εθνικής» ομοψυχίας.

22. ΕΛΙΑ, Αρχείο Αλ. Πάλλη, Εμμ. Εμμανουηλίδης προς Αλ. Πάλλη, 12 Οκτ. 1911 (1/217).

23. Μετά τη νεοτουρκική επανάσταση (1908) και την κατάργηση της λογοκρισίας πενήντα δύο αιτήσεις για άδεια έκδοσης εφημερίδας έγιναν από το βιλαέτι Αϊδινίου, σχεδόν όλες από τη Σμύρνη, εκ των οποίων οι είκοσι στα ελληνικά. Βλ. σχετικά, Emiroğlu Kudret, *Anadolu'da Devrim Günleri* (Μέρες της Επανάστασης στη Μικρά Ασία) (İstanbul 1999) 125-30.

24. Σατιρίζοντας ο Κόπανος το 1911 γράφει: «Και μια τελευταία επέλασις κατά της ελληνικής γλώσσης. Την κυνηγά η οθωμανική Βουλή, την κυνηγά κι η ελληνική. Ας έχει δόξα ο Θεός και ο κ. Μιστριώτης, να που τέλος πάντων αξιωθήκαμε να δούμε πραγματοποιημένο το όνειρο του Αχμέτ Ριζά, ήγουν δηλαδή, την Ελληνοτουρκική συμμαχία» και «Η αστυνομία της Σμύρνης πολιόρκησε τα Σχολεία του Κουκλουτζά και του Βουρνόβα για να εμποδίσει τους Έλληνας δασκάλους να μπουν μέσα. Η Ελλάς δεν μπορεί πια να δεχτεί τόσο εξευτελισμό. Δημοσιεύεται βασιλικό διάταγμα που συγκαλεί όλες τις εφεδρικές δοτικές του κ. Μιστριώτη. Η Τουρκία τρέμει». Δημήτρης Νικορέτζος, *Κόπανος*, ό.π., 120.

25. Το 1911, 32 ελληνικές εφημερίδες κυκλοφορούσαν στη Σμύρνη, 2 στις Κυδωνίες και 3 στα Βουρλά. Σμύρνη: *Αμάθεια, Νέα Σμύρνη, Αρμονία, Πρόοδος, Ημερησία, Εστία, Τηλέγραφος, Θάρρος, Καιροί, Κόπανος, Κόσμος, Φως, Βέλος, Ανατολή, Ιερός Πολύκαρπος, Εφημερίς Κυριών, Εσπερινή, Αμερόληπτος, Νεότης, Σφυρί, Σατανάς, Εθνική, Τρακ, Εργάτης, Ποδόγυρος, Σμυρνήος, Νέα Ζωή, Αδιάλλακτος, Καθημερινή, Χίος, Κυνηγός, Ταχυδρόμος*. Κυδωνίες: *Κήρυξ, Αιολικός Αστέρ*. Βουρλά: *Σφύκα, Κλαζομεναί*. (ΙΑΥΕ, 1911, 40 (2), 11 Ιουνίου 1911, 156/017899, έλληνας πρόξενος στη Σμύρνη (Ιωαννίδης) προς το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών (Κορομηλά).

Βαγγέλης Κεχριώτης

ΟΙ ΓΑΖΕΤΑΤΖΗΔΕΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ: ΣΧΟΛΙΑ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΠΡΩΤΑΓΩΝΙΣΤΕΣ ΜΙΑΣ ΠΟΛΕΜΙΚΗΣ

Ο ΠΩΣ ΓΝΩΡΙΖΕΤΕ, με την ευκαιρία του συνεδρίου, μόλις εκδόθηκε το φυλλάδιο με τίτλο *Το Γλωσσικό ζήτημα και οι γαζετατζήδες της Πόλης*. Δεν πρόκειται να επαναλάβω εδώ αυτά που έχω γράψει ήδη στο εισαγωγικό σημείωμα της έκδοσης. Αντ' αυτού, στη σύντομη παρέμβασή μου θα διαπραγματευτώ ζητήματα που ήδη έχουν τεθεί από την κυρία Εύα Αχλάδη στην ανακοίνωσή που μόλις προηγήθηκε. Το θέμα μας είναι και πάλι το γλωσσικό ζήτημα και συγκρούσεις αντίστοιχης μορφής.

Ας ξεκινήσουμε απ' τον τίτλο του φυλλαδίου. Έχει, θεωρώ, ενδιαφέρον να δει κανείς γιατί επιλέγει ο συγγραφέας τον όρο «γαζετατζήδες». Μέσα στο κείμενο, ο συγγραφέας κινείται μεταξύ δύο όρων, «γαζετατζής» και «δημοσιογράφος». Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει πως η χρήση του πρώτου ενέχει μια σκωπτική διάθεση. Θεωρώ, ωστόσο, ότι αυτή η σκωπτική διάθεση δεν αφορά τη δυτική ή φραγκολεβαντίνικη καταγωγή του όρου. Ο όρος «γαζετατζής» είναι αυτός που χρησιμοποιείται στα τουρκικά για να δηλώσει τον δημοσιογράφο, από την εποχή που πρωτοεμφανίστηκε ο Τύπος στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Επομένως νομίζω ότι είναι ένα λεκτικό παιχνίδι αντίστοιχο με αυτό που θα έκανε κανείς αν χρησιμοποιούσε τον όρο «αραμπατζής» αντί για «αμαξάς». Με άλλα λόγια, ο όρος «γαζετατζής» ακούγεται πιο ανατολίτικος και σε ένα ελληνικό αυτί μπορεί να αποκτήσει υποτιμητική χροιά. Είναι πάνω σ' αυτόν τον νοηματικό καμβά που προσπαθεί ο συγγραφέας να εντάξει το εγχείρημά του, γλωσσικό και σημειολογικό.

Γνωρίζουμε πως το κείμενο εκδόθηκε ως αυτοτελές φυλλάδιο στην Πόλη, στα 1907. Συγγραφέας του ο ηπειρωτικής καταγωγής γιατρός Απόστολος Έξαρχος, που υπογράφει με το ψευδώνυμο Χρίστος Φεγγαράς. Πρόκειται ουσιαστικά για ένα λίβελο κατά του Ταχυδρόμου, μιας από τις σημαντικότερες εφημερίδες της Πόλης, αλλά και ολόκληρου του δικτύου παραγωγής γνώσης και μετάδοσης της πληροφορίας που αντιμάχεται τον δημοτικισμό. Ο συγγραφέας του, που ανήκει στον κύκλο του «Αδελφάτου της Δημοτικής», του συλλόγου δηλαδή που δημιουργήθηκε στα 1905 με στόχο την προώθηση της δημοτικής γλώσσας, γύρω από τον επίσης γιατρό Φώτη Φωτιάδη¹, με την ανασκευή των απόψεων που διατυπώ-

1. Γιάννης Παπακώστας, *Φώτης Φωτιάδης και το Αδελφάτο της εθνικής γλώσσας: η Αλληλογραφία*, ΕΛΙΑ (Αθήνα 1985).

νονται στις πολιτικές εφημερίδες, αλλά και την καταγγελία ορισμένων δημοσιογραφικών πρακτικών και μεθοδεύσεων, δίνει στο κείμενό του τη μορφή του μανιφέστου.

Είναι επομένως δυνατόν να διαβάσει κανείς το κείμενο με δύο τουλάχιστον τρόπους. Ο πρώτος, αφορά την ανασύνθεση του διανοητικού διαλόγου τόσο στην Πόλη όσο και στην Αθήνα γύρω απ' το γλωσσικό και την ένταξή του σε αυτό. Ο δεύτερος, αφορά την αξιοποίησή του ως πληροφοριακού υλικού για το πλαίσιο στο οποίο διεξάγεται ο παραπάνω διάλογος, εφημερίδες, δημοσιογράφοι, σύλλογοι και τα αντίστοιχα δίκτυα που διαμορφώνουν. Η υπεύθυνη του προγράμματος για τη συγκρότηση της *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου*, κυρία Λουκία Δρούλια, αποδέχθηκε την πρότασή μου να αξιοποιηθεί το κείμενο και πρότεινε τη δημοσίευσή του. Στη συνέχεια η κυρία Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου αποδέχθηκε την πρόταση να περιγράψει τους τρόπους ένταξης του κειμένου, στη συζήτηση γύρω απ' το γλωσσικό ζήτημα. Η διαπραγμάτευση αυτή καταχωρήθηκε ως Επιλεγόμενα της εν λόγω έκδοσης.² Εκεί περιγράφονται πολλές και σημαντικές πτυχές όχι μόνο της συναναστροφής του Έξαρχου με τους δημοτικιστές, και κυρίως με τον Ψυχάρη, αλλά και των συζητήσεων αυτών καθ' εαυτές. Εγώ περιορίστηκα να καταπιαστώ με την άλλη πλευρά του κειμένου, εκείνη της ανασυγκρότησης των επικοινωνιακών δικτύων με τα οποία λόγω της ενασχόλησής μου με τον *Ταχυδρόμο* ήμουν πιο εξοικειωμένος.

Θα ήθελα, στη σύντομη αυτή παρέμβαση, να επιμείνω σε μερικά μόνο σημεία, χρησιμοποιώντας ως αφετηρία αυτά που ήδη έχουν γραφτεί. Κατ' αρχάς, το κείμενο μας δίνει μια γεύση απ' το δίκτυο παραγωγής και κυκλοφορίας της πληροφορίας στον δημόσιο χώρο της Πόλης και του συσχετισμού δυνάμεων στο εσωτερικό του. Ο χώρος αυτός περιλαμβάνει τόσο τις εφημερίδες, τον αμαρτωλό *Ταχυδρόμο*, που εδώ προβάλλεται περισσότερο από τις άλλες, χωρίς κατ' ανάγκη να 'ναι η σημαντικότερη, αλλά και τις υπόλοιπες, την *Πρόοδο*, τη *Νέα Εφημερίδα* και την *Πρωία*, που ο συγγραφέας με την εμπάθεια που τον διακρίνει με μια λέξη αποκαλεί υπο-ταχυδρόμισσες.

Περιλαμβάνει όμως και τον «Ελληνικό Φιλολογικό Σύλλογο Κωνσταντινουπόλεως» για το ρόλο του οποίου στη διαμόρφωση ενός εθνικού και αισθητικού πλαισίου σε αντιδιαστολή προς την πατριαρχική *Εκκλησιαστική Αλήθεια* μας μίλησε χθες ο Σταύρος Ανεστίδης. Βεβαίως περιλαμβάνει πάνω από όλα το Πατριαρχείο, για το οποίο όμως ο ηπειρώτης γιατρός-συγγραφέας δεν κάνει την παραμικρή νύξη. Αν πρόκειται για προσεκτική αποφυγή ή όχι, αποτελεί ένα ζήτημα από μόνο του, δεδομένου μάλιστα ότι ο πατριαρχικός λόγος αποτελεί τμήμα του

2. Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, «Επιλεγόμενα» στο: Χρίστος Φεγγαράς, *Το Γλωσσικό Ζήτημα και οι γαζετατζήδες της Πόλης*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών (Αθήνα 2002) 45-55.

δημόσιου διαλόγου και μ' αυτή την έννοια υπόκειται σε κριτική.³ Για τις ανάγκες βεβαίως του κειμένου που συζητάμε, οι εφημερίδες κι ο Φιλολογικός Σύλλογος κατατάσσονται στο ίδιο στρατόπεδο, δηλαδή στους αντιπάλους.⁴

Το δεύτερο σημείο όπου θα ήθελα να σταθώ είναι ο ενεργός ρόλος που διαδραματίζουν οι εφημερίδες στην παραγωγή πολιτικής πράξης. Εδώ περιγράφεται η δυναμική παρουσία του *Ταχυδρόμου* σε μια σύγκρουση μεταξύ του μητροπολίτη Κυζίκου με μέρος της κοινοτικής ηγεσίας της Περάμου. Η εμπλοκή εφημερίδας σε ενδοκοινοτικές συγκρούσεις παρατηρείται, κατά την περίοδο αυτή, σε πολλές περιπτώσεις. Η κυρία Αχλάδη μας μίλησε προηγουμένως για τη σύγκρουση ανάμεσα στην *Αρμονία* και την *Αμάλθεια* –στην πραγματικότητα ανάμεσα στους εκδότες τους, Σειζάνη και Σολομωνίδη– που παίρνουν την τελική τους μορφή με τις κοινοτικές συγκρούσεις που ξεσπούν το 1901 και διαρκούν ουσιαστικά ως τη νεοτουρκική επανάσταση του 1908. Είναι σαφές ότι οι εφημερίδες δεν τροφοδοτούνται μόνο από την επικαιρότητα αλλά και την τροφοδοτούν, παρεμβαίνοντας ως παίχτες και όχι ως απλά εργαλεία στην όποια αντιπαράθεση.

Το τρίτο σημείο αφορά στην παρουσία των γιατρών στη δημοσιογραφική οικογένεια. Εδώ θα ήθελα να σχολιάσω την άποψη που έχει διατυπώσει πρόσφατα η κυρία Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, η οποία παρατηρεί πως οι γιατροί αποτελούν ένα δυσανάλογα μεγάλο τμήμα της πρωτοπορίας των διανοουμένων σε ζητήματα γλώσσας και κοινωνικής κριτικής, τόσο στην περίοδο του Διαφωτισμού όσο και, κυρίως, στην περίοδο που μας αφορά. Και προτείνει μια ερμηνεία σύμφωνα με την οποία οι γιατροί, στηριγμένοι με ασφάλεια στο κύρος που τους προσφέρει η επιστημονική τους κατάρτιση, δεν αποζητούν να αντλήσουν ένα αντίστοιχο κύρος μέσω της διατήρησης μιας γλώσσας πλασμένης για τους λίγους και απέναντι στην οποία οι πολλοί οφείλουν να υποκλιθούν.⁵

Αντλώντας από τα παραδείγματα που μας προσφέρει το κείμενο έχουμε και λέμε: γιατρός ο Απόστολος Έξαρχος, γιατρός ο Φώτης Φωτιάδης, αλλά γιατρός

3. Ο ίδιος ο *Ταχυδρόμος* ασκεί σκληρή κριτική σε ορισμένες πρακτικές που εφαρμόζει το Πατριαρχείο. Είναι γνωστό εξάλλου ότι οι κοινωνικές ομάδες που εμπλέκονται στη διαχείριση των κοινών με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, αλλά και πολλοί μητροπολίτες είναι διχασμένοι σε ιωακειμικούς και αντι-ιωακειμικούς, βλ. Πασχάλης Κιτρομιλήδης, «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης», *Αμιτός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου* (Αθήνα 1984) 486-507.

4. Για το ρόλο του ΕΦΣΚ στη διαμόρφωση συλλογικής ταυτότητας μεταξύ των Ρωμιών της Πόλης αλλά και ευρύτερα στο συντονισμό των εκπαιδευτικών πρωτοβουλιών μεταξύ των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων στην Αυτοκρατορία, βλ. Χάρης Εξερτζόγλου, *Εθνική ταυτότητα στην Κωνσταντινούπολη τον 19ο αι.*, *Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως, 1861-1912*, Νεφέλη (Αθήνα 1996).

5. «Από την φιλοσοφική σκέψη στην κοινωνική δράση: Οι δημοτικιστές γιατροί των αρχών του αιώνα», στο Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, *Γλώσσα, εκπαίδευση και πολιτική*, Ολκός (Αθήνα 1999) 148-166.

και ο Ευστάθιος Ιωάννου ή Ιωάννης που παίρνει την πολύκροτη συνέντευξη από τον Πιερ Λοτί στην οποία εκείνος φέρεται να κατηγορεί τον Ψυχάρη ως καταστροφέα της εθνικής γλώσσας, γιατρός επίσης κι ο Ε. Ζιμπούλης που υποστηρίζει την άποψη πως η συζήτηση για το γλωσσικό θα πρέπει να αφορά τους λίγους. Είναι βέβαιο ότι οι γιατροί αποτελούν αιχμή του δόρατος του δημοτικισμού, είναι όμως, ενδεχομένως, μέσα στη διανοητική παράδοση που τελικώς επεκράτησε –δηλαδή αυτή της δημοτικιστικής μεταρρύθμισης– που έχουν αποκτήσει τη σημασία που τους αποδίδουμε. Είναι πιθανόν η αντίπαλη παράδοση να έχει να επιδείξει αντίστοιχο αριθμό γιατρών λογίων ή διανοουμένων που τα ονόματά τους είχαν τη μοίρα των θέσεων που υποστήριξαν.

Η τέταρτη αναφορά που θα ήθελα να κάνω συνδέεται με την ανίχνευση ενός ενδιαμέσου χώρου ή χρόνου που χρησιμοποιείται ως πεδίο της σύγκρουσης. Ο Φώτης Φωτιάδης, προκειμένου να υποστηρίξει τις δημοτικιστικές του θέσεις, δημοσιεύει τα κείμενά του σ' αυτόν ακριβώς τον τρισκατάρατο *Ταχυδρόμο*, μόνο που είναι αναγκασμένος βεβαίως να τα δημοσιεύσει στην καθαρεύουσα. Η ιστορία βεβαίως θυμίζει τον Ροϊδή που μολονότι έγραφε στην καθαρεύουσα υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της δημοτικής.⁶ Μην ξεχνάμε επίσης πως ο προοδευτικός, όπως τον χαρακτηρίζει ο Έξαρχος, Κωνσταντίνος Σπανούδης, εκδότης της *Προόδου*, «έκανε μερικές ανθρωπιστικές προσπάθειες γιατί η βυζαντινή πρόληψη, το φοβερό αυτό τέρας, σπάζει κάθε θέληση». Ένα τελευταίο παράδειγμα: Ο Δημήτριος Τανταλίδης, γνωστός λογοτέχνης, είναι μέλος και του «Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως» αλλά και του «Αδελφάτου». Έχει επομένως ενδιαφέρον πέρα από τις διαχωριστικές γραμμές που θέτει ο ίδιος ο συγγραφέας στο κείμενό του, στο πλαίσιο μιας πολεμικής, να ανιχνεύσουμε τα σημεία συνάντησης ανθρώπων, εντύπων, στρατηγικών, ακριβώς τη στιγμή που διαμορφώνονται οι όροι της σύγκρουσης.

Τέλος, επιτρέψτε μου να αναπαράγω τον επίλογο της εισαγωγής που αφορά τη χρονολογία έκδοσης του κειμένου. Υπάρχει πραγματικά ένα παράδοξο στο λίβελο αυτό, ο οποίος εκδίδεται στα 1907 και αναφέρεται σε γεγονότα που έχουν συμβεί αρκετά παλαιότερα. Βεβαίως, όπως διεξοδικά αναλύει η κυρία Σταυρίδη Πατρικίου στα επιλεγόμενα, κι όπως είναι γνωστό, πολλά και σημαντικά συμβαίνουν τη διετία 1907-1908 σε σχέση με το γλωσσικό.⁷ Ωστόσο το κείμενο φαίνεται να αποτελεί προϊόν συσσωρευμένης έντασης, που χρονικά καλύπτει μεγάλη διάρκεια και με αυτή την έννοια ανακεφαλαιώνει μια ολόκληρη περίοδο. Με την έννοια αυτή αξίζει να δει κανείς το κείμενο όχι μόνο ως αποτύπωση μιας συγκεκριμένης

6. Mario Vitti, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Οδυσσεάς (Αθήνα 1978) 232-233.

7. Βλ. επίσης «Η καμπή της διετίας», στο: Ρένα Σταυρίδη Πατρικίου, *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα* (Αθήνα 2000) ια' -κη'.

χρονικής συγκυρίας ή ως διατύπωση των προσωπικών απόψεων του συγγραφέα του. Θεωρώ πως τόσο τα επιχειρήματα όσο και το ύφος του φυλλαδίου εντάσσονται σε λόγους με ευρύτερη παρουσία και επίδραση τόσο στο χώρο, σε κοινωνικές σωματώσεις στην Κωνσταντινούπολη αλλά και εκτός αυτής, όσο και στο χρόνο, εφόσον τα ζητήματα που διαπραγματεύεται, και όχι μόνο το γλωσσικό, απασχολούν ουσιαστικά τις ελληνορθόδοξες κοινότητες της Αυτοκρατορίας επί δεκαετίες.

**Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ
ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΚΑΙ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ**

Συντονίστρια: Έλλη Δρούλια-Μητράκου

Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΟΤΑΝ ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ μελετήσουμε ένα θέμα, ένα οποιοδήποτε θέμα, ανατρέχουμε στον Τύπο της αντίστοιχης χρονικής περιόδου. Συχνά πυκνά οι ερευνητές παραπέμπουν στις εφημερίδες που κυκλοφορούν πιο συστηματικά, σε περιοδικά, επετηρίδες, ημερολόγια και λευκώματα που εμφανίζονται πιο αραιά, επικαλούμενοι τις πληροφορίες τους, για να στηρίξουν τα επιχειρήματά τους, για να παρακολουθήσουν την εξέλιξη του ζητήματος που τους απασχολεί. Όλες οι παρουσιάσεις τούτης της Συνάντησης τόνισαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο τη σημασία του Τύπου.

Οι μελετητές ενδιαφέρονται τόσο για τις ανέκδοτες όσο και για τις εκδομένες, αλλά ανεκμετάλλευτες πηγές. Τέτοια πηγή αποτελεί και ο εφημερος και περιοδικός Τύπος. Εκδομένη πηγή αλλά όχι εξαντλημένη, γιατί πέρα και μετά την προσδιορισμένη χρήση της, συνεχίζει να περιέχει πλήθος πληροφοριών που, είναι δυνατόν, να διαβάζεται και να ερμηνεύεται άενα, ανάλογα με κάθε εποχή. Η κάθε είδους επικοινωνία, πολιτική, πολιτιστική ή άλλη, που είναι δυνατόν να αναφέρεται σε πληθώρα στοιχείων, γνώσεων, πληροφοριών, αξιών, στάσεων, πραγματοποιείται σε διάφορα επίπεδα μεταξύ ατόμων ή ομάδων.¹ Η επικοινωνία προϋποθέτει, εκτός από την πηγή, το ίδιο το μήνυμα, το ακροατήριο, και την αντίδραση του ακροατηρίου, το δίαυλο μέσα από τον οποίο διαβιβάζεται το μήνυμα.² Οι κυριότεροι σύγχρονοι δίαυλοι επικοινωνίας είναι η τηλεόραση, το ραδιόφωνο και, αρχαιότερος, είναι ο Τύπος, ο οποίος έχει επιβιώσει των οπτικοακουστικών μέσων, μέσα από μια μακρά διαδρομή γεμάτη διακυμάνσεις, αλλαγές και προσαρμογές. Οι εφημερίδες και τα περιοδικά αποτελούν ένα βασικό σκέλος των μέσων μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης. Ένα μέσο που λειτουργεί ως σύγχρονος μάρτυρας των γεγονότων αλλά συγχρόνως με τον τρόπο αυτό, κατά τη διεργασία αποτύπωσης, κατασκευάζει την κοινωνική πραγματικότητα, αποτελώντας συστατικό του πολιτισμού και της κοινωνίας. Ένα μέσο το οποίο έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη

1. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *Πολιτική επικοινωνία*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 17.

2. Α.-Ι.Δ. Μεταξάς, *ό.π.*, 28.

των συλλογικών νοοτροπιών, πριν ανακαλυφθεί και διαδοθεί το ραδιόφωνο και η τηλεόραση, πριν ο γραπτός λόγος παύσει να είναι το μόνο μέσο επικοινωνίας, καθώς η προφορικότητα που άργησε να υποκύψει στη γραφή και την ανάγνωση, ακόμη και μετά τη θεμελιώδη ανακάλυψη της τυπογραφίας, γνωρίζει στις μέρες μας μια νέα άνθηση.

Ο Τύπος περιλαμβάνει όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που του επιτρέπουν να θεωρηθεί «πηγή», για τις επιστήμες που μελετούν τις κοινωνίες των ανθρώπων και ιδιαίτερα για τη σύγχρονη Ιστορία.³ Δηλαδή στην ύλη του συγκαταλέγονται:

- Αφηγηματικά κείμενα που συντάχθηκαν από ανθρώπους σύγχρονους ή λίγο μεταγενέστερους από τα γεγονότα που περιγράφονται, όπως είναι οι ανταποκρίσεις και οι αναφορές, παρουσιάσεις θεμάτων και κριτικές, οι ταξιδιωτικές περιγραφές, τα χρονικά και τα ημερολόγια.
- Επίσημα και ανεπίσημα έγγραφα. Είναι εξαιρετικά σύνθητες, από την ίδρυση του νέου ελληνικού κράτους αλλά και έως τις ημέρες μας, οι εφημερίδες να τυπώνουν επίσημα έγγραφα που προέρχονται από κρατικά όργανα, οργανισμούς, όπως είναι τα διατάγματα, τα ψηφίσματα, οι συνθήκες και άλλα. Σύνθητες είναι να τυπώνουν και ανεπίσημα έγγραφα, όπως η αλληλογραφία που προέρχεται ή απευθύνεται σε επίσημες αρχές.
- Ακόμα βρίθουν «μνημείων της ιστορίας του πολιτισμού»: γλωσσικά μνημεία (ονομασίες, τοπωνύμια και ανθρωπωνύμια), λογοτεχνικά έργα, καλλιτεχνικές περιγραφές κάθε είδους, αποτυπώσεις ανθρώπινων δραστηριοτήτων και προβληματισμών, φωτογραφίες...

Καθώς οι εφημερίδες συμπεριλαμβάνουν κάθε είδους πληροφορία, μελετητές θεωρητικής –κυρίως– κατεύθυνσης στρέφονται σε αυτή τη συγκεκριμένη πηγή που κλείνει μέσα της, άθελά της, τέτοια προσφορά πληροφόρησης. Τα ελληνικά περιοδικά από την άλλη, αποτέλεσαν αγωγό των νέων ιδεών της πνευματικής και κοινωνικής αναζήτησης, είτε αποτέλεσαν κανάλια μέσα από τα οποία διακινήθηκε η νέα γνώση. Η συστηματική προσέγγιση ενός δεδομένου, γνωστού αλλά συνάμα αγνοημένου υλικού, κεντρίζει το ενδιαφέρον και αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση εργασίας. Ο Τύπος, λοιπόν, αποτελεί κατά γενική ομολογία ένα πολύ δυνατό εργαλείο έρευνας.

Δεν ανατρέχουμε στον Τύπο, απλά για να διαπιστώσουμε γεγονότα,

3. Ι. Δ. Φαράς, *Θεωρία και μεθοδολογία της Ιστορίας*, Βάνιας (Θεσσαλονίκη 2001) 44-45.

να πιστοποιήσουμε τι ακριβώς έγινε και τι ειπώθηκε και από ποιον. Εξάλλου είναι γνωστό ότι συχνά, για διάφορους λόγους, αμφισβητείται η απόλυτη εγκυρότητά του. Γνωρίζουμε εκ των προτέρων ότι ο Τύπος δεν προσφέρει πάντα την «αλήθεια» και ότι η αλήθεια μπορεί να έχει πολλές όψεις, ανάλογα με το φως που δέχεται, με τη θέση από όπου ορώνται τα πράγματα. Η τυπική ανάγνωση του περιεχομένου δεν διευρύνει το πεδίο έρευνας. Θα πρέπει οι αναγνώσεις να προχωρούν σε μεγαλύτερο βάθος, μέσα από τις τυπωμένες γραμμές και να έχουν στόχο να διαγνώσουν τις διαδικασίες και τις τάσεις που ενυπάρχουν και τα γεγονότα που συνδέονται μεταξύ τους αλλά δεν είναι αυταπόδεικτα. Η ιστορική ανάγνωση θα πρέπει να αποκαλύπτει τα πιο βαθιά στρώματα που δεν είναι ορατά εάν δεν αναδειχθεί η κρυμμένη τους αξία.⁴ Ακόμη, ως σημειωθεί ότι και ο σημερινός ιστορικός, ήδη «προγραμματισμένος» βάσει της παιδείας και των εμπειριών του, ερμηνεύει όλα όσα διαβάζει με τα δικά του δεδομένα, φιλτράροντας με τη σειρά του τα γραπτά κείμενα που έχουν υποστεί παραποιήσεις, λογοκρισία, αυτολογοκρισία... Κινδυνεύει να παρουσιαστεί ως ένας ακόμη διαμεσολαβητής ανάμεσα στην τότε πραγματικότητα και σε αυτά που είναι δυνατόν να λεχθούν εκ των υστέρων.⁵ Όπου πραγματικότητα μπορεί να είναι μία αλήθεια με πολλές αποχρώσεις και λεπτομέρειες, αλλά ακόμη και μία «ψεύτικη ιδέα είναι ένα πραγματικό γεγονός».⁶ Τα δικά μας στερεότυπα σχετικά με την τουρκοκρατία και το κρυφό σχολειό, το λάβαρο της Επανάστασης του '21 και άλλα, μπορεί να μην υπήρξαν με τον παραδομένο τρόπο που έφτασαν έως τις μέρες μας, αλλά με την πεποίθηση ότι υπήρξαν, τραγουδήθηκαν, ζωγραφίστηκαν, λειτούργησαν ως πραγματικά γεγονότα για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα και επιτέλεσαν ορισμένο ρόλο στη διαμόρφωση άλλων γεγονότων ή ιδεολογικών προσλήψεων.

Ήδη από τον 17ο αιώνα ο κόσμος του Τύπου προβληματίστηκε σχετικά με τα ζητήματα με τα οποία καταπιανόταν, την αλήθεια, τα όριά του και τις πιθανές συνέπειες. Ο χρόνος που είχαν στη διάθεσή τους οι άνθρωποι των

4. Γιέρζι Τοπόλσκι, *Προβλήματα Ιστορίας και ιστορικής μεθοδολογίας*, Θεμέλιο (Αθήνα 1983) 18.

5. Jean-Noel Jeanneney, *Η ιστορία των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης: από την εμφάνισή τους ως τις μέρες μας, μετάφραση-επιμέλεια-σημειώσεις Νάση Μπάλτα, Παπαδήμας* (Αθήνα 1999) 23-24.

6. Λόγια του Raymond Aron στα οποία ανατρέχει ο Jean-Noel Jeanneney, *ό.π.*, 26.

εφημερίδων, για να ελέγξουν και να επεξεργαστούν τις ειδήσεις, ήταν τελείως διαφορετικός από το χρόνο που διέθετε μέχρι τότε ένας συγγραφέας βιβλίου. Ο γρήγορος ρυθμός που επιβάλλεται στους εφημεριδογράφους, στους δημοσιογράφους, σε αντίθεση με το χρόνο που διαθέτουν οι χρονογράφοι, οι ιστορικοί, οι φιλόσοφοι είναι πολύ διαφορετικός. Οι πρώτοι πρέπει να αξιολογήσουν το ψέμα από τις αλήθειες έως την έκδοση του επόμενου φύλλου. Συνάμα όμως χαρακτηρίζονται από την ορμή και τον παλμό της επικαιρότητας. Οι άλλοι έχουν το χρόνο να παρουσιάσουν, έστω και επίπεδα ή δίνοντας μια πιο βαθιά χρονική διάσταση, τα αλληπάλληλα γεγονότα μέσα στην ακολουθία των συμβάντων. Από την άλλη πλευρά όμως, έχει γράψει ο Κ. Θ. Δημαράς, «... είναι πολύ σπάνιο ένα πολυσέλιδο βιβλίο να εκφράζει μία ορμή της στιγμής», ακόμη και αν ξεκίνησε μαχητικά, έως ότου τυπωθεί «... μπορεί να έχει χάσει την αρχική του οξύτητα, και, πάντως, την επικαιρότητά του».⁷

Μέχρι σήμερα λείπει ακόμη η ολοκληρωμένη, συνολική, λεπτομερής αποτύπωση των ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών. Μια πρώτη συστηματική προσπάθεια αποτύπωσης της παραγωγής του Τύπου έχει ήδη κάνει από το 1985 ο φιλόλογος Ελευθέριος Καριάτογλου. Για την πολύ σημαντική του αυτή συμβολή θα μας μιλήσει αναλυτικά σήμερα ο ίδιος.⁸

Τη σκυτάλη έχει πάρει τώρα το πρόγραμμα «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1996», χρησιμοποιώντας ένα δίκτυο περίπου 150 ανθρώπων που κινούνται παράλληλα τόσο στη Ελλάδα όσο και στο εξωτερικό. Ένα δίκτυο που συντονίζεται από το πρόγραμμα και συμβαίνει ορισμένοι συνεργάτες του να μην έχουν συναντηθεί μεταξύ τους, μέχρι τώρα.

Τα βασικά βοηθήματα του Μάγερ⁹ και του Γκίνη,¹⁰ μαζί με τον Κατάλογο των εφημερίδων και περιοδικών της Βιβλιοθήκης της Βουλής του

7. Κ. Θ. Δημαράς, «Τα προεπαναστατικά περιοδικά», στο: *Μέλισσα ή Εφημερίς Ελληνική*, ΕΛΙΑ (Αθήνα 1984) η'.

8. Βλ. εδώ σ. 530. Επίσης, Λευτέρης Καριάτογλου, «Προβλήματα βιβλιογραφικής εφημερίδων 19ου και 20ού αιώνα», *Το βιβλιογραφικό προσκήνιο στην Ελλάδα σήμερα*, Πρακτικά Α' Συνεδρίου Ελληνικής Βιβλιογραφίας, Αθήνα, 21-22 Οκτ. 1989 (Αθήνα 1990) 219-240· ο ίδιος, *Εφημερίδες και περιοδικές εκδόσεις (1790-1990)*. Αυτοβιογραφικές πηγές και συνολική απογραφή (Αθήνα 1997). Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

9. Κ. Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*, τ. Α' - Γ' (Αθήνα 1957-1960).

10. Δ. Σ. Γκίνης, *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών, 1811-1863*, ΚΝΕ/ΕΙΕ (Αθήνα 2^η1967).

Στάη,¹¹ αποτελούσαν για περίπου ογδόντα χρόνια τους βασικούς οδηγούς στο πεδίο της έρευνας. Αρχικά εντοπίστηκε η έλλειψη μιας πληρέστερης καταγραφής και αναφάνηκε η έντονη ανάγκη του βιβλιογραφικού εντοπισμού και της καταλογογράφησης του υλικού, του οποίου είχε υποτιμηθεί η σημασία και δεν αποτελούσε ίσως αξιόπιστη πηγή ιστορικής έρευνας. Αργά αλλά σταθερά παρατηρήθηκε μια πύκνωση των προσπαθειών αποτύπωσης του περιοδικού εκδοτικού στερεώματος. Τοπικοί λόγιοι χαρτογράφησαν τον Τύπο της περιοχής τους. Το Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας της Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς κυκλοφόρησε μέσα σε ένα χρονικό διάστημα δέκα ετών, τρεις ογκώδεις εργασίες καταγραφής περιοδικών που απευθύνονταν στη νεολαία ή αποτελούσε προϊόν της,¹² και μία αναλυτική παρουσίαση του περιοδικού *Η Διάπλασις των Παίδων*.¹³ Η Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού επέλεξε να δημοσιεύσει δύο μονογραφίες με περιλήψεις και ευρετήρια εφημερίδων της Αντιβασιλείας, με το σκεπτικό ότι θα χρησίμευαν ως πηγή.¹⁴ Ακόμη, συμπλήρωσε την καταγραφή του ελληνικού νεανικού Τύπου για το διάστημα 1936-1941.¹⁵ Με λεπτομερείς εργασίες αποδελτίωσης και ευρετηρίασης περιοδικών καταπιάστηκαν επίσης οι εκδόσεις Διάττων¹⁶ και University Studio Press,¹⁷ στη Θεσσαλονίκη.

11. Σ. Ε. Στάης, *Κατάλογος Βιβλιοθήκης της Βουλής. Α΄ Εφημερίδες ελληνικά. Β΄ Περιοδικά ελληνικά, Εστία* (Αθήνα 1900).

12. Κώστας Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1915-1936). Καταγραφή* (Αθήνα 1986)· Οντέτ Βαρών, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1941-1945). Καταγραφή*, τ. Α΄-Β΄ (Αθήνα 1986)· Μάρθα Καρπόζηλου, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1830-1914). Καταγραφή* (Αθήνα 1987).

13. Βίκυ Πάτσιου, «*Η Διάπλασις των Παίδων*» (1879-1922). *Το πρότυπο και η συγκρότησή του* (Αθήνα 1987).

14. Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα «Ηλιος» του Παναγιώτη Σούτσου, 1833. Περιλήψεις-Ευρετήρια* (Αθήνα 1986)· Τόνια Κουσιοπούλου, *Η εφημερίδα «Εποχή», Ναύπλιο 1834-1835. Περιλήψεις-Ευρετήρια* (Αθήνα 1986).

15. Πρόκειται για το τέταρτο βιβλίο σχετικό με την καταγραφή του νεανικού Τύπου που δεν κυκλοφόρησε από το ερευνητικό και εκδοτικό πρόγραμμα του Ιστορικού Αρχείου Ελληνικής Νεολαίας: Αγγελική Πανοπούλου – Κώστας Τσικνάκης, *Ελληνικός νεανικός Τύπος (1936-1941). Καταγραφή* (Αθήνα 1992).

16. Σειρά «Περιοδικά Λόγου και Τέχνης» υπό τη διεύθυνση του Δημήτρη Διασκαλόπουλου.

17. Σειρά «Ευρετήρια Περιοδικών Λόγου και Τέχνης», με υπεύθυνο τον Χ. Λ. Καραόγλου.

Σταδιακά ο Τύπος άρχισε να αποτελεί αντικείμενο επεξεργασίας.¹⁸ Εκπονήθηκαν σημαντικές διδακτορικές διατριβές με αφετηρία την αναλυτική σε βάθος μελέτη του Τύπου, κυρίως περιοδικών. Αλλά και μικρότερες εργασίες αποδελτίωσης του Τύπου ανατίθενται σε φοιτητές και φοιτήτριες, σε σπουδαστές και σπουδάστριες, ως «πτυχιακή» εξέταση, τα τελευταία χρόνια, δίνοντας, έτσι, την ευκαιρία να γνωρίσουν οι νέοι ερευνητές τον πλούτο της πολύτιμης πηγής και τη χρήση του εργαλείου του Τύπου. Από τη θέση μου στο Τμήμα Ημερήσιου και Περιοδικού Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής, θα μπορούσα να παρατηρήσω ότι ιδιαίτερη μελετητική ενέργεια και έφεση δείχνουν τα νεοσύστατα τμήματα θεατρικών σπουδών ανά την Ελλάδα, καθώς και τα ΤΕΙ. Ακόμη, με μεγάλη συχνότητα προστρέχουν σε εφημερίδες οι δημοσιογράφοι που γυρεύουν να στηρίξουν νέα ρεπορτάζ σε παλαιότερα δημοσιεύματα, αποδίδοντας εγκυρότητα σε οτιδήποτε έχει ποτέ γραφτεί στον Τύπο. Αντίθετα, τη Βιβλιοθήκη σπανιότερα επισκέπτονται φοιτητές και φοιτήτριες από τα «καθαράιμα» τμήματα Ιστορίας ή Πολιτικής Επικοινωνίας.

Πάμπολλες ερευνητικές εργασίες και ιδεολογικές ερμηνευτικές κατασκευές βασίστηκαν εξολοκλήρου σε δημοσιευμένες πληροφορίες που αντλήθηκαν από τον Τύπο. Ενδεικτικά, ως δείγμα παρόμοιας προσέγγισης, θα αναφερθεί η μελέτη της Έλλης Σκοπετέα¹⁹ για τη Μεγάλη Ιδέα που «... ως πρόσφορο έδαφος για τη διεξαγωγή μίας τέτοιας ανασκαφής» έκρινε τον Τύπο κατάλληλο για δύο λόγους. Επειδή μία εφημερίδα παρουσιάζει τη «συμπυκνωμένη αποτύπωση μιας ποικιλίας απόψεων, όχι αναγκαστικά σε συμφωνία μεταξύ τους», με αποτέλεσμα το γενικότερο κλίμα της εποχής να αποτυπώνεται πληρέστερα από ό,τι μπορεί να συμβεί με μία αυτοτελή και ορθολογικότερα παρουσιασμένη μονογραφία. Ο δεύτερος λόγος συνίσταται στο επιχείρημα ότι η τρέχουσα δημοσιογραφία, που δεν έχει το χρόνο να επεξεργαστεί πάντοτε σε βάθος τα θέματά της και παρουσιάζεται πιο πρόχειρα, βρίσκει πλησιέστερα στον παλμό της στιγμής από την επεξεργασμένη άποψη επώνυμων συγγραφέων. Η ίδια συγγραφέας θεωρεί ότι η προσέγγιση των περιοδικών στέκεται κάπου στη μέση.

18. Μάρθα Καρπόζηλου, *Αφιέρωματα περιοδικών: Συμβολή στην καταγραφή τους (1880-1980)*, ΕΛΙΑ (Αθήνα 1982), και η ίδια, *Τα ελληνικά οικογενειακά φιλολογικά περιοδικά (1847-1900)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (Ιωάννινα 1991).

19. Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα: Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Πολύτυπο (Αθήνα 1988).

Ενδιάμεσα της συχνής, πιεσμένης δημοσιογραφικής αρθρογραφίας και των εκπεφρασμένων πάγιων απόψεων των θεωρητικών και λογίων.²⁰

Μία άλλη πρόσφατη εργασία, που είναι αποκλειστικός σχεδόν καρπός έρευνας σε εφημερίδες, έχει αντλήσει και τον κύριο τίτλο της από αυτές: *Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης: Τύπος και βουλευτικές εκλογές στην εποχή του Χαριλάου Τρικούπη* είναι το βιβλίο της Νάσης Μπάλτα, με ερευνητικό αντικείμενο που κυμαίνεται στα σύνορα του πολιτικού και του κοινωνικού.²¹ Οι εφημερίδες με τις «μπαγατιάτικες» ειδήσεις, την ακριβώς επόμενη ημέρα, οι «παλιοφυλλάδες» για τους εκάστοτε πολιτικούς αντίπαλους, το φθηνό και άχρηστο πια χαρτί προσφέρεται στους μεταγενέστερους ιστορικούς ως «πηγή για την έρευνα και τη μελέτη της ιστορίας αλλά και ... της ιστορίας του Τύπου»,²² του ίδιου του φορέα που τον παρήγαγε. Στο βιβλίο βρithουν αποσπάσματα, φράσεις και σκόρπιες λέξεις από εφημερίδες, με το σκεπτικό ότι με αυτόν τον τρόπο γίνεται πιο άμεση η επαφή μεταξύ του σημερινού αναγνώστη και των ανθρώπων, πολιτικών και πολιτών, της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα.²³

Οι ανατυπώσεις του περιοδικού Τύπου, με τη βοήθεια της τεχνικής που πρόσφερε καταρχήν η φωτομηχανική αναπαραγωγή, έγιναν ευπρόσδεκτες από το αναγνωστικό κοινό, εφόσον έκαναν πιο προσιτή την πρόσβαση στο περιεχόμενό του. Παρατηρείται το γεγονός ότι, στην πλειονότητά τους, έχει προτιμηθεί η ανατύπωση περιοδικών και όχι εφημερίδων, και μάλιστα βραχύβιων και όχι μεγάλης χρονικής διάρκειας, γενικού ενδιαφέροντος και λογοτεχνικά, αλλά όχι εξειδικευμένων, της Αθήνας και όχι της περιφέρειας. Οι εφημερίδες που έχουν ανατυπωθεί είναι συνήθως μικρού σχήματος. Οι λόγοι των επιλογών αυτών θα πρέπει να συνδέονται με τεχνικά και οικονομικά ζητήματα που προκύπτουν από την τεχνική επεξεργασία, την κατάσταση και την πληρότητα στην οποία βρίσκονται τα έντυπα, και τη διακίνησή τους. Πρόκειται για μία δουλειά που εκ πρώτης όψεως φαίνεται απλή, αλλά όπως συμβαίνει συνήθως, δεν είναι και τόσο.

20. Έλλη Σκοπετέα, *ό.π.*, 14-15.

21. Νάση Μπάλτα, *«Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης»: Τύπος και βουλευτικές εκλογές στην εποχή του Χαριλάου Τρικούπη 1881-1895*, Βιβλιόραμα (Αθήνα 2001). Πβ. επίσης, Μάγδα Μ. Κιτρομηλίδη, *Το Μικρασιατικό Ζήτημα στην εφημερίδα «Πάφος» της Κύπρου* (Λευκωσία 1994).

22. Νάση Μπάλτα, *ό.π.*, 22.

23. Νάση Μπάλτα, *ό.π.*, 29.

Το αντίτυπο θα πρέπει να έχει διασωθεί σε καλή κατάσταση, να αποτελεί ακέραιο σώμα, και σε περίπτωση που δεν είναι ενδείκνυται να συμπληρωθούν οι ελλείψεις σε συνεργασία με φορείς ή ιδιώτες, καθώς η πληρότητα της σειράς είναι ζωτικής σημασίας για όλα τα περιοδικά έντυπα. Στη συνέχεια, αναγκαίο είναι να εξασφαλιστεί η καλή ποιότητα της απόδοσης, ώστε να διευκολύνεται η ανάγνωση. Μια ανατύπωση θα πρέπει να συνοδεύεται από αναλυτική εισαγωγή, ίσως επεξηγηματικά σχόλια και πίνακες, αλλά πάνω από όλα συνιστάται να έχει ευρετήρια, έστω και εάν είναι γενικά και όχι λεπτομερή. Αξιοπρόσεκτη είναι η πλήρης και πιστή επανέκδοση της *Εφημερίδος των αδελφών Πουλίου από την Ακαδημία Αθηνών*, σε επτά τόμους, με τη φροντισμένη επιμέλεια του Λέανδρου Βρανούση.²⁴ Και σε τούτο τον τομέα των ανατυπώσεων πρωτοβουλία έχουν δείξει το ΕΛΙΑ,²⁵ το εκδοτικό εγχείρημα των Χ. Σπανού και Ν. Νίκα με τα *Ελληνικά Χρονικά* το 1958, οι εκδόσεις του Νότη Καραβία στη γνωστή σειρά «Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών»,²⁶ προσφέροντας στη μελέτη της παιδείας και της Ιστορίας.

Τι γίνονται τα «εφημερα» φύλλα; Παλαιότερα γινόντουσαν χαρτί περιτυλίγματος στα παντοπωλεία, στα ιχθυοπωλεία. Στα υαλοπωλεία είχαν μεγάλη πέραση. Σήμερα, απλώς πετιούνται ή, στην καλύτερη περίπτωση, ανακυκλώνονται. Άλλα ερωτήματα αναβλύζουν: Πού τις βρήκαν οι ενδιαφερόμενοι τις εφημερίδες στις οποίες ανέτρεξαν και παραπέμπουν; Πού τις διάβασαν; Ήταν εύκολη η προσέγγισή τους; Σε ποιους φορείς απευθύνθηκαν; Απαντήσεις σχετικές με συλλογές Τύπου και την εικόνα που επικρα-

24. Λ. Βρανούσης (επιμ.), *Εφημερίς*, Βιέννη 1791-1797, Εκδότες οι αδελφοί Μαρκίδες Πουλίου, ΚΕΜΝΕ/Ακαδημία Αθηνών (1995-2000), τ. 1-7. Ο τόμος 5 περιέχει τα Προλεγόμενα και ο 7 τα Ευρετήρια.

25. Στη σειρά των λογοτεχνικών περιοδικών έχουν φωτοανατυπωθεί κατά καιρούς: *Διόνυσος*, *Τέχνη*, *Ηγησώ*, *Κοχλίας*, *Τετράδιο*, *Το Τρίτο Μάτι*, *Ανταίος*, τεύχη περιοδικών αφιερωμένων στον Αλ. Παπαδιαμάντη και τον Κ. Καβάφη. Στη σειρά των προεπαναστατικών περιοδικών το ΕΛΙΑ έχει κυκλοφορήσει τις εφημερίδες *Μέλισσα*, *Αθηνά*, *Εφημερίς Φιλολογική*, *Επιστημονική*, *Πολιτική και Εμπορική*, και το μακροβιότερο προεπαναστατικό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*.

26. Ως παράδειγμα αναφέρονται: *Η Αιγιναία*, *Εφημερίς Φιλολογική*, *Επιστημονική και Τεχνολογική*, εκδομένη άπαξ του μηνός υπό Γ. Αποστολίδου Κοσμητού (15 Μαρτ.-15 Σεπτ. 1831), φωτομηχανική επανέκδοση του 1969, και αυτή της *Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος* των ετών 1825, 1827, 1828, 1829, 1830, με επιμέλεια του Γεωργίου Δ. Δημακόπουλου.

τεί σήμερα, θα μας δώσουν εκπρόσωποι φορέων και βιβλιοθηκών και ιδιοκτήτες προσωπικών συλλογών εφημερίδων.

Έχουμε σήμερα κοντά μας μια αντιπροσωπευτική ποικιλία ανθρώπων που οι ίδιοι θα αναφερθούν στις συλλογές τους. Ιδιώτες από όλη την Ελλάδα που έχουν εργαστεί με μεράκι και επιμονή μια ολόκληρη ζωή και ομιλητές που θα ξεδιπλώσουν την εικόνα που παρουσιάζουν παλαιοί και νέοι φορείς. Άλλοι θα μιλήσουν για τις συλλογές των φορέων που αντιπροσωπεύουν, ενώ άλλοι θα μιλήσουν για τις προσωπικές συλλογές περιοδικού Τύπου που διαθέτουν, το περιεχόμενό τους, το ιστορικό τους και τον τρόπο ανάπτυξής τους. Θα μας δώσουν, παράλληλα, και πιο χρήσιμες πληροφορίες, όπως είναι οι προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες μπορεί κανείς να τις επισκεφθεί, δημόσιες ή ιδιωτικές, μιας και πέρα από τη συλλογή και τη διάσωση αυτού του πολύτιμου υλικού, η πρόσβαση και η αξιοποίησή του είναι ένα ζήτημα εξίσου σημαντικό. Τέλος, δεν θα μπορούσε να μη συμπεριληφθούν και τα νέα μέσα πληροφόρησης. Άλλοι θα μας μιλήσουν για την προσέγγιση της ηλεκτρονικής πληροφορίας, τη συγκέντρωσή της, τη διάθεσή της στο Διαδίκτυο και τις μεθόδους αποθήκευσής της.

Στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ) φυλάσσεται το αρχείο της Ενιαίας Δημοκρατικής Αριστεράς (1951-1967), το πρώτο αρχείο κόμματος που άνοιξε στους ερευνητές. Ανάμεσα στους φακέλους και στα έγγραφα σώζονται σκόρπια φύλλα εφημερίδων, δελτίων και περιοδικών από όλη την Ελλάδα και το εξωτερικό. Τα αρχεία των εφημερίδων *Αυγή* και *Δημοκρατική Αλλαγή* απεικονίζουν την οικονομική κατάσταση αυτών των εφημερίδων, περιέχουν στοιχεία για την κυκλοφορία και τη διανομή τους, τον πολιτικό σχεδιασμό και την ποικίλη αλληλογραφία τους.²⁷ Η κυρία Ιωάννα Παπαθανασίου θα αναπτύξει σε συντομία τους προβληματισμούς της για την αγνοημένη παράμετρο των αρχείων εφημερίδων και τη γεωγραφία των συνδρομητών τους.

Η Βιβλιοθήκη της Βουλής, η οποία διαθέτει μια εντυπωσιακή σε όγκο και ικανοποιητική σε πληρότητα συλλογή ελληνικού Τύπου, έχει επωμισθεί το βάρος της εξυπηρέτησης σε πανελλήνια, και όχι μόνο, κλίμακα, με αποτέλεσμα, ο ρυθμός φθοράς από την υπέρχρηση να έχει ενταθεί πιεστικά τα τελευταία χρόνια. Η κυρία Ευρυδίκη Αμπατζή, που είναι ήδη ένα χρόνο επικεφαλής της Διεύθυνσης της Βιβλιοθήκης της Βουλής, θα ανα-

27. Ιωάννα Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά 1951-1967, Το Αρχείο της*, ΑΣΚΙ-ΕΚΚΕ-Θεμέλιο (Αθήνα 2001).

φερθεί στη συλλογή του Τύπου της Βιβλιοθήκης, το πρόγραμμα μικροφωτογράφησης, που ξεκίνησε το 1984, και τις σκέψεις που γίνονται για το μέλλον.

Από την άλλη μεριά, η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, όπως είναι ήδη γνωστό, διαθέτει μια πλουσιότατη συλλογή εφημερίδων και περιοδικών, η οποία όμως είναι ιδιαίτερα ταλαιπωρημένη από τη βαριά και μακρόχρονη χρήση. Με σκοπό να ληφθούν μέτρα για τη διαφύλαξή της, η συλλογή αυτή αποκλείστηκε από το γενικό κοινό έως ότου συντηρηθεί και το περιεχόμενό της αποθηκευτεί σε άλλο μέσο. Η παρουσία του νέου διευθυντή της Εθνικής, κυρίου Γιώργου Ζάχου, δίνει ελπίδες ότι σύντομα το πρόβλημα της προσέγγισης του υλικού θα αντιμετωπισθεί, θα προγραμματισθεί σχέδιο δράσης και τέλος, θα δοθεί λύση. Η κυρία Παναγιώτα Μοσχονά θα μας βοηθήσει να καταλάβουμε καλύτερα πώς χειρίζεται το θέμα του Τύπου η Εθνική Βιβλιοθήκη.

Ακούγεται περίεργο να παρουσιάζει κανείς το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, το ΕΛΙΑ για συντομία, δημιούργημα του Μάνου Χαριτάτου και των συνεργατών του, πνευματική κιβωτό που έχει σώσει απίστευτο υλικό από θύελλες καταστροφής που αποδίδονται σε φαινόμενα άγνοιας, αδιαφορίας, ανεπάρκειας και ανοργανωσιάς. Και ποιος δεν το ξέρει; Από την αρχική στέγη του κοντά στην πλατεία Καρύτση, στα μετέπειτα διαμερίσματα της οδού Ελλαδίου στο Παγκράτι, στο παλιό αρχοντικό της Αγίας Ανδρέας στην Πλάκα. Και ποιος δεν ξέρει τις θαυμαστές συλλογές του που όμως έχουν κλείσει για να μηχανοργανωθούν και να παρουσιαστούν σε δύο χρόνια. Για τα πάντα φιλόδοξα προγράμματά του που καταφέρνει να πραγματοποιεί θα μας μιλήσει ο κύριος Μάνος Χαριτάτος.

Ο κύριος Νικόλαος Γκουράρος, αντιπροσωπεύοντας τον Δημοσιογραφικό Οργανισμό Λαμπράκη (ΔΟΛ), θα αναφερθεί στο έργο του Οργανισμού προς μία νέα κατεύθυνση: την ψηφιοποίηση ως μέσου διατήρησης και πρόσβασης του Τύπου. Παραγωγός και κάτοχος μιας σημαντικής συλλογής, υπήρξε πρωτοπόρος, δημιουργώντας το 1995 ένα τμήμα με σκοπό να ερευνήσει και να αξιοποιήσει τη χρήση της νέας τεχνολογίας.

Το Ίδρυμα Προαγωγής Δημοσιογραφίας Αθανασίου Βασ. Μπότση έχει καταρτίσει ένα ηλεκτρονικό Αρχείο Δημοσιευμάτων Τύπου από το 1985. Ο κύριος Δημήτρης Ζαννίδης θα μας ενημερώσει για την πορεία του ηλεκτρονικού αυτού Αρχείου, για τον τρόπο λειτουργίας του, για τους χρήστες του, τις υπάρχουσες αδυναμίες και τον τρόπο που θα αντιμετωπιστούν.

Ο κύριος Γιώργος Σ. Ζεβελάκης,²⁸ ξεκινώντας ως φοιτητής της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής Αθηνών στις αρχές της δεκαετίας του '60 και εξακολουθώντας να πλουτίζει τη συλλογή του με επιμονή μέχρι τις μέρες μας, έχει συγκροτήσει μια συλλογή περιοδικών και εφημερίδων του Μεσοπολέμου. Στην πορεία, το υλικό του έχει εκτεθεί,²⁹ έχουν προκύψει δημοσιεύσεις σε εφημερίδες³⁰ και περιοδικά³¹ και έχει παρουσιάσει τη συλλογή του σε συμπόσιο. Όμως, είναι γνωστό ότι μερικούς τίτλους τούς γνωρίζουμε μόνο έμμεσα εφόσον δεν έχει σωθεί κανένα αντίτυπο από κανένα φύλλο. Σήμερα θα ακούσουμε, «πώς αποδεικνύεται ότι ένα περιοδικό κάποτε υπήρξε».

Ο κύριος Νίκος Ζωιόπουλος κράτησε τις παιδικές του αναμνήσεις ζωτανές συγκεντρώνοντας παιδικά –εικονογραφημένα και μη– περιοδικά. Θα μας μιλήσει για αυτά.

Το κείμενο του κυρίου Νίκου Ρουδομέτωφ που αναφέρεται στην ίδρυση και τη δράση του Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας, θα διαβάσει ο κύριος Γιώργος Κουτζακιώτης.

Ο εκπαιδευτικός και για πολλά χρόνια σχολάρχης, ο οποίος έχει εκδοτική πείρα μέσα από τα δύο περιοδικά που εξέδωσε, αλλά και γνωστός για τις συλλογές του κύριος Γεώργιος Δολιανίτης θα μας μιλήσει για την πολύτιμη συλλογή των εφημερίδων και τη βιβλιοθήκη του.

Ο κύριος Λευτέρης Καριάτογλου, πριν από δεκαπέντε χρόνια ανέλαβε να φέρει μόνος του σε πέρας μια πραγματικά γιγαντιαία αποστολή. Να απογράψει όλους τους τίτλους εφημερίδων, περιοδικών, δελτίων, επιθεωρήσεων, φύλλων, ημερολογίων, επετηρίδων και γενικά όλων των εντύπων που κυκλοφόρησαν περιοδικά στην Ελλάδα από Έλληνες ή από ξένους και περιείχαν ύλη ελληνικού ενδιαφέροντος, καθώς και ξενόγλωσσα έντυπα που εκδόθηκαν σε άλλες χώρες και κάλυπταν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο

28. Γ. Σ. Ζεβελάκης, «Συλλέγοντας περιοδικά του Μεσοπολέμου», στο: *Ο Περιοδικός Τύπος στο Μεσοπόλεμο*, Επιστημονικό Συμπόσιο 26-27 Μαρτίου 1999, Αθήνα, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (2001) 45-58.

29. Γ. Σ. Ζεβελάκης, *ό.π.*, 55. Στο Φεστιβάλ Αυγής-Θούριου, με τίτλο «Λογοτεχνικά περιοδικά 1920-1940 και 1956-1976», 1976 – έκθεση οργανωμένη από το π. Μνήμων με τίτλο «Περιοδικά του Μεσοπολέμου», 1979 – έκθεση οργανωμένη από την Πνευματική Εστία Νικαίας, με τίτλο «Λαϊκά Περιοδικά του Μεσοπολέμου», 1981 σε συνεργασία με τον Λάκη Παπαστάθη – έκθεση οργανωμένη από το π. Το Δέντρο, με τίτλο «94 Περιοδικά της περιόδου 1928-1940», 1988.

30. Γ. Σ. Ζεβελάκης, *ό.π.*, 55. Στην Αυγή, το 1983.

31. Γ. Σ. Ζεβελάκης, *ό.π.*, 55. Στη Λέξη, το 1994, 1995, 1996 και 1998.

ελληνικά θέματα, από την πρώτη εφημερίδα της Βιέννης (1790) έως το 1992. Θα μιλήσει, απόψε, για τον τρόπο που προσπάθησε να προσεγγίσει το υλικό, τις δυσκολίες που συνάντησε αλλά και την αναπάντεχη βοήθεια που βρήκε στο πρόσωπο φίλων, συναδέλφων, εκδοτών, βιβλιοπωλών, δημοσιογράφων και άλλων, και για την προσπάθεια δημιουργίας πρότυπου συστήματος αυτοματοποίησης της εθνικής βιβλιογραφίας ημερήσιων και περιοδικών εκδόσεων.

Ψηφίδες που προσπαθούμε να συνταιριάξουμε έτσι ώστε να ανασυστήσουμε την πληρέστερη δυνατή εικόνα του ελληνικού Τύπου, καθώς με το πέρασμα του χρόνου όλο και περισσότερα στοιχεία χάνονται.

ΑΡΧΕΙΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ. ΜΙΑ ΑΓΝΟΗΜΕΝΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ

ΣΤΟ ΣΗΜΕΡΙΝΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ, η παρέμβασή μου δεν αποτυπώνει το εύρος των συλλογών που φυλάσσονται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, τα ΑΣΚΙ, ούτε επικεντρώνει στο ανάπτυγμα κάποιας ειδικής συλλογής ή σειράς.¹ Δεν αφορά τα αρχεία Τύπου που ανασυγκροτούμε, τις εφημερίδες και τα περιοδικά που συλλέγουμε και συντηρούμε, τις σειρές που συμπληρώνουμε και αποδελτιώνουμε. Δεν αφορά επίσης τις ίδιες τις εφημερίδες ή τα έντυπα παρά μόνο ως το τελικό αποτέλεσμα μιας καθημερινής παραγωγής, ως το προϊόν συλλογικής προσπάθειας μιας μικροκοινωνίας η οποία ζει και κινείται, ιεραρχείται και αναπαράγεται στο ρυθμό της έντυπης δημοσιογραφικής παραγωγής. Η σύντομη ανάλυσή μου εστιάζει στα ίχνη που αφήνουν αυτές οι μικροκοινωνίες, δηλαδή στις καθημερινές διεργασίες και τις εσωτερικές τους δραστηριότητες. Ασχολείται με τα υλικά που σωρεύονται στα γραφεία των δημοσιογράφων, στο χώρο του κεντρικού σχεδιασμού και της σύνταξης των εντύπων, στα τυπογραφεία αλλά και τα λογιστήρια. Αφορά εντέλει τα ίδια τα αρχεία των εφημερίδων και γενικά των περιοδικών εκδόσεων.

Πριν από την εφημερίδα ως μέσο επικοινωνίας και επομένως ως πολιτισμικό αγαθό, πριν από την εφημερίδα η οποία παίζει το ρόλο του διαμεσολαβητή στη διαμόρφωση απόψεων και θέσεων, και, φυσικά, πριν από την εφημερίδα που αποτελεί ένα ανοικτό βήμα ή καλύτερα ένα εργαλείο το οποίο εκφράζει ρεύματα σκέψης, συμφέροντα των εκδοτών και τάσεις της κοινής γνώμης, δηλαδή πριν από όλες τις κοινωνικές και πολιτικές χρήσεις της, υπάρχει η εφημερίδα ως προϊόν του χώρου που την παράγει, την διακινεί και την εμπορεύεται. Η εφημερίδα παράγεται και διαμορφώνεται καθημερινά για μεγάλα ή βραχύβια χρονικά διαστήματα

1. Η συνοπτική παρουσίαση των καθημερινών εντύπων και των τακτικών περιοδικών εκδόσεων που υπάρχουν στα ΑΣΚΙ δεν έχει γίνει μέχρι σήμερα με συστηματική μορφή. Πρόκειται για σειρές οι οποίες στο χρονικό τους ανάπτυγμα καλύπτουν έναν και πλέον αιώνα σύγχρονης Ιστορίας και οι οποίες κοσμούν και συμπληρώνουν τις άλλες αρχειακές ενότητες της Εταιρείας. Από τις συλλογές των εντύπων πρέπει να μνημονευτούν αυτόνομα οι μοναδικές σειρές των εφημερίδων *Ο Εργάτης* του Βόλου και *Ο Εργάτης* της Σμύρνης των αρχών του αιώνα, το Αρχείο του παράνομου αντιστασιακού Τύπου, οι εφημερίδες και οι περιοδικές εκδόσεις του βουνού στα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, οι σειρές εφημερίδων των ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στην περίοδο που χαρακτηρίστηκε από τον Ψυχρό πόλεμο, καθώς και οι σειρές των αντιδικτατορικών εφημερίδων και περιοδικών εκδόσεων.

μέσα από σύνθετες, συχνά αντιθετικές, διαδρομές. Οι όροι και το πλαίσιο αυτής της παραγωγής, από το σχεδιασμό και το «στήσιμο» του καθημερινού φύλλου ως τη συγκρότηση της πλήρους σειράς, οι συγκλίσεις και οι συγκρούσεις, οι εσωτερικές αντιθέσεις και οι εξωτερικοί καταναγκασμοί, στη διάρκεια και την καθημερινότητα, όπως επίσης και οι όροι διακίνησης του συγκεκριμένου εμπορεύματος και της αποδοχής του από την κοινωνία, υπάρχουν και αποτυπώνονται στα αρχεία των ίδιων των εφημερίδων.

Αρχεία που συχνά λησμονούμε ή που δεν θέτουμε ως προτεραιότητα στις αναζητήσεις μας, δίνουν, σε ένα πρώτο επίπεδο, δυνατότητες για έγκυρες προσεγγίσεις της ιστορίας των ίδιων των εντύπων, απαντούν σε ερωτήματα για τις συνθήκες, τις πρακτικές και τις πραγματικότητες μέσα στις οποίες κατασκευάζονται, ορίζουν τις κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές συνάψεις που τα υπαγορεύουν. Ταυτόχρονα, μας προσφέρουν τη δυνατότητα να ιχνογραφήσουμε τις γεωγραφικές κατανομές του αναγνωστικού κοινού και τους κοινωνικούς χώρους στους οποίους απευθύνονται.

Εκτός από τις συλλογές των εντύπων, στα ΑΣΚΙ, έχουμε την τύχη να διαθέτουμε δύο εσωτερικά αρχεία εφημερίδων: το αρχείο της *Αυγής* της περιόδου 1952-1967 και της *Δημοκρατικής Αλλαγής* της περιόδου 1964-1967. Η απαγόρευση κυκλοφορίας των δύο καθημερινών φύλλων της Αριστεράς, στις 21 Απριλίου 1967, η αστυνομική επέμβαση και το «σφράγισμα» των γραφείων τους από τις δικτατικές αρχές συνοδεύτηκε από την κατάσχεση των αρχείων τους και όλων των υλικών, επίπλων και χρημάτων που υπήρχαν εκεί, στις 22 Απριλίου 1967, την επομένη, δηλαδή, της στρατιωτικής δικτατορίας. Τα αρχεία –ακολουθώντας την τύχη όλων των άλλων συλλογών εγγράφων και αρχείων της Αριστεράς που κατασχέθηκαν εκείνες τις ημέρες– έγιναν αντικείμενο επεξεργασίας και έρευνας που υπάκουσε σε πολλαπλές αλλά συγκεκριμένες χρήσεις.² Επιστράφηκαν στη μεταπολίτευση μαζί με το προδικτατορικό αρχείο της ΕΔΑ, στον πολιτικό οργανισμό που κληρονόμησε το όνομά της. Η αποκατάσταση και ταξινόμησή τους ως τμημάτων του ευρύτερου αρχείου ΕΔΑ αποτέλεσε αντικείμενο ενός ερευνητικού προγράμματος για την ολοκλήρωση του οποίου συνεργάστηκαν τα ΑΣΚΙ και το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ). Το έργο ευοδώθηκε το 1998. Πρόσφατα εκδώσαμε το ευρετήριο του αρχείου ΕΔΑ στο οποίο συμπεριλαμβάνονται και τα δύο συγκεκριμένα αρχεία, ως αυτόνομες αρχειακές ενότητες.³

2. Ι. Παπαθανασίου, *Ενιαία Δημοκρατική Αριστερά, 1951-1967. Το Αρχείο της*, Θεμέλιο – ΕΚΚΕ (Αθήνα 2001) 49-63.

3. Στο ίδιο, βλ. Αρχείο της εφημερίδας *Η Αυγή*, Παράρτημα Ι, 311-316. Αρχείο της εφημερίδας *Δημοκρατική Αλλαγή*, Παράρτημα ΙΙ, 317-319.

Οι αναφορές που ακολουθούν αφορούν μόνο το αρχείο της Αυγής. Θα είμαι εξαιρετικά συνοπτική, αφού το αναλυτικό ευρετήριο του αρχείου έχει ήδη δημοσιευτεί. Άλλωστε το αιτούμενο σήμερα είναι να δείξουμε πώς ο Τύπος ως εργαλείο συμβάλλει στην έρευνα. Επομένως η επίκληση ή η παρουσίαση ενός αρχείου ή μιας συλλογής μπορεί να λειτουργήσει ευεργετικά μόνο στη λογική του παραδείγματος. Το αρχείο της Αυγής απαρτίζεται λοιπόν από 18.000 περίπου έγγραφα, κατανεμημένα θεματικά και χρονολογικά σε φακέλους και υποφακέλους. Εμπεριέχεται συνολικά σε 26 ταξινομικά κουτιά. Αρχείο αυτολογοκρινόμενο από τους ίδιους τους δημιουργούς του εξαιτίας των ειδικών συνθηκών που χαρακτηρίζουν μετεμφυλιοπολεμικά την ύπαρξη της Αριστεράς, των οργανώσεων αλλά και των εντύπων της, ειδικά της Αυγής, αλλά κυρίως αρχείο το οποίο λογοκρίνεται και λεηλατείται από την παρέμβαση και τις επεξεργασίες των υπευθύνων της Γενικής Διεύθυνσης Εθνικής Ασφάλειας, της γνωστής ΓΔΕΑ, στη διάρκεια της δικτατορίας, το αρχείο της Αυγής ανοίγει ένα παράθυρο στον κόσμο της εφημερίδας και την εποχή της.

Η αλληλογραφία, οι κυκλοφορίες και η διακίνηση, ο πολιτικός σχεδιασμός της εφημερίδας, η νομική της εκπροσώπηση και τα οικονομικά της αποτελούν τους πέντε βασικούς άξονες που δομούν το αρχείο και οργανώνουν τα τεκμήρια.

Α') Στις σειρές της αλληλογραφίας, εισερχόμενα και εξερχόμενα, δίνουν στοιχεία για τις σχέσεις τις οποίες διατηρεί η εφημερίδα με το αναγνωστικό της κοινό και απαντούν στα αιτήματα των συνδρομητών της, επιτρέποντας υποθέσεις ακόμη και για τα όρια της παρέμβασης του κοινού στις στήλες της εφημερίδας. Παράλληλα καταγράφονται οι σχέσεις της Αυγής με την Ένωση Ιδιοκτητών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΙΗΕΑ), με το Πρακτορείο Αθηναϊκού Τύπου, με την Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΣΗΕΑ), αλλά και με διάφορους άλλους φορείς. Στις ίδιες σειρές, άλλοι φάκελοι περιλαμβάνουν την αλληλογραφία για την προμήθεια και τη χρήση του Δημοσιογραφικού Χάρτου, τον εκτελωνισμό του, καθώς και την επικοινωνία της εφημερίδας με διάφορα Διαφημιστικά Γραφεία με σκοπό την καταχώριση των διαφημίσεων.

Β') Η καταγραφή της κυκλοφορίας γίνεται αναλυτικά σε ημερήσια βάση από την ίδρυση της εφημερίδας τον Αύγουστο του 1952. Έτσι, στο αρχείο της, υπάρχουν εγγραφές για την κυκλοφορία της ανά συνοικία στην περιοχή της πρωτεύουσας, καθώς και ανά πόλη και χωριό στην περιφέρεια, όπου οι εγγραφές γίνονταν με αφετηρία τα νομαρχιακά διαμερίσματα και τις επαρχίες. Τα στοιχεία συμπληρώνονται από στατιστικά και πίνακες για τη μέση ημερήσια κυκλοφορία της Αυγής αλλά και από συγκριτικές καταστάσεις για την κυκλοφορία των υπολοίπων αθηναϊκών εφημερίδων. Οι δυστοκίες στη διακίνηση προς την επαρχία δεν ανάγονται αποκλειστικά στις εγγενείς δυσκολίες πρόσβασης του αθηναϊκού Τύπου στην πε-

ριφέρεια. Ως πρόσθετο στοιχείο, η συστηματικότητα στις εγγραφές για τη διανομή της εφημερίδας στα περίπτερα της πρωτεύουσας και τα προβλήματα που σημειώνονται επιτρέπουν υποθέσεις για τις ιδιαίτερες συνθήκες με τις οποίες αντιπάλευε η Αριστερά. Στην ίδια σειρά, οι καταστάσεις και τα μητρώα των συνδρομητών της εφημερίδας αποτυπώνουν τον σταθερό αναγνωστικό της πυρήνα που εκτείνεται και εκτός των ελληνικών συνόρων. Παράλληλα, επιτρέπουν προσεγγίσεις για τους επάλληλους κύκλους των αναγνωστών της *Αυγής*, τη γεωγραφική τους κατανομή και την κοινωνική τους σύνθεση.

Γ') Οι ιδιαίτερες συνθήκες εντός των οποίων δρα η Αριστερά και εκδίδει την εφημερίδα της αποτυπώνονται ευκρινώς στους νομικούς φακέλους των αυτεπαγγέλτων διώξεων οι οποίες ασκούνται εναντίον της *Αυγής*. Αποτυπώνονται επίσης στο ημερολόγιο διώξεων που τηρείται επιμελώς από τους υπεύθυνους της έκδοσής της. Οι δίκες εναντίον της εφημερίδας και του επιτελείου της και η συνακόλουθη συνεχής απειλή ποινής, η οποία προέβλεπε τη στέρηση δημοσιογραφικού χάρτου, αποτέλεσαν ένα από τα ισχυρότερα όπλα που χρησιμοποίησε το μετεμφυλιοπολεμικό κράτος εναντίον των εντύπων της Αριστεράς –ιδιαίτερα της *Αυγής*– όταν απομακρύνθηκε η απειλή για το κλείσιμο της ίδιας της εφημερίδας.

Δ') Οι φάκελοι για τον πολιτικό σχεδιασμό της εφημερίδας αποτυπώνουν την οργανωτική δομή, προβάλλουν τις εσωτερικές ιεραρχίες, αποδίδουν συγκεκριμένες ιδιότητες στα πρόσωπα, παρακολουθούν τις αλλαγές στο επιτελείο της εφημερίδας και αναδεικνύουν τον ιδιαίτερο ρόλο που αναλαμβάνει να παίζει το «κομματικό γραφείο» επί της «συντακτικής επιτροπής» της *Αυγής*. Βεβαίως, οι προτάσεις ως προς τη διαμόρφωση της πολιτικής της εφημερίδας δεν μπορούν να διατυπωθούν εάν δεν συνεκτιμηθούν με τους αντίστοιχους φακέλους οι οποίοι περιέχουν τις θέσεις και την κριτική που ασκήθηκε στην εφημερίδα από τις ηγετικές ομάδες της ΕΔΑ και του ΚΚΕ και τους οποίους διαθέτουμε στα ΑΣΚΙ ενταγμένους στα αντίστοιχα αρχεία. Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση ενός «κομματικού οργάνου» όπως ήταν η *Αυγή*, το γεγονός ότι προτάσσεται το συμφέρον του κόμματος έναντι των αναγκών της εφημερίδας –κατάσταση που αποτέλεσε μια οργανωτική και καταστατική ιδιοτυπία της Αριστεράς–, δεν αναιρεί τη σημαντικότητα των τεκμηρίων τα οποία αφορούν την εσωτερική ζωή της εφημερίδας. Αντίθετα, το παράδειγμα αυτό ενισχύει τη σημασία αυτού του τύπου των αρχειακών υλικών, τα οποία ενδεχομένως υπάρχουν, υποδηλώνοντας το ρόλο των εξωτερικών ρυθμιστικών παραγόντων, και στα αρχεία άλλων εφημερίδων.

Ε') Άφησα για το τέλος τις σειρές των οικονομικών φακέλων. Φάκελοι που σχετίζονται με τις αμιγώς οικονομικές και λογιστικές πράξεις διατηρούνται παράλληλα με εκείνους που αναφέρονται αναλυτικά στις ασφαλιστικές εισφορές και εμφανίζουν σημαντικά στοιχεία για την οικονομική κίνηση της εφημερίδας. Κατά τη γνώμη μου, εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι διαδοχικές αναλυτικές μι-

σθολογικές καταστάσεις του προσωπικού, από τον διευθυντή της μέχρι τον θυρωρό του κτιρίου της οδού Ομήρου, και από τον εξωτερικό συνεργάτη μέχρι τους εργατές του τυπογραφείου. Τα τεκμήρια αυτά επιτρέπουν συστηματικές καταγραφές για το σύνολο αυτού του κόσμου που συνδέθηκε με την Αυγή ή βρέθηκε περιστασιακά στην τροχιά της.

Ολοκληρώνω την παρουσίασή μου υπενθυμίζοντας ότι σήμερα θέλησα να δείξω πόσο σημαντικά, πέρα από τις σειρές των εντύπων, ενδέχεται να είναι τα ίδια τα εσωτερικά αρχεία τους τα οποία μέχρι πρόσφατα «περιφρονούσαμε». Ασφαλείς διάκιοι για ριζοσπαστικές και χειραφετητικές προτάσεις, οι εφημερίδες, είναι εξίσου εργαλεία που οδηγούν σε παραπληροφορήσεις και οπισθοδρομήσεις, αλλά και που, συχνά, καθηλώνουν σε αντιδραστικές αγκυλώσεις. Μολονότι στις σελίδες τους καταγράφουν τις πραγματικότητες που παράγουν με βάση τα ρεύματα στα οποία εγγράφονται, τις ιδέες τις οποίες ασπάζονται αλλά και, όπως είναι φυσικό, τα συμφέροντα τα οποία υπηρετούν, τα εσωτερικά τους αρχεία αποτελούν ένα «καλό» εργαλείο το οποίο μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τους όρους και τα όρια όσων αποτυπώνονται στο δημοσιογραφικό χαρτί με βάση τις πραγματικότητες και τις συνθήκες που καθορίζουν τη λειτουργία τους.

Παναγιώτα Μοσχονά

ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΥΠΟΥ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ, η ανάδυση των εθνών και των εθνικών κρατών προκάλεσε τη συστηματική συλλογή, διάδοση και παράδοση στις επόμενες γενιές της γραπτής και έντυπης δημιουργίας εθνικής γλώσσας και πολιτισμού. Και ενώ στη Δυτική Ευρώπη, γενικά, οι εθνικές βιβλιοθήκες που ανέλαβαν αυτόν το θεσμό προέκυψαν από τις βασιλικές και πριγκιπικές βιβλιοθήκες, στην Ανατολική Ευρώπη οι εθνικές συλλογές άρχισαν να σχηματίζονται με συλλογικές ή ιδιωτικές προσφορές από τον 18ο αιώνα και μετά.

Το Αρχείο της Έντυπης Εθνικής Κληρονομιάς στην Ελλάδα ξεκίνησε να διαμορφώνεται το 1828, όταν ιδρύθηκε η πρώτη Βιβλιοθήκη του ελληνικού κράτους προσαρτημένη στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας και άρχισε να σχηματίζεται ο βιβλιακός πυρήνας μετά την «έκκληση» που στάλθηκε από τις Αρχές προς όλους τους Έλληνες και φιλέλληνες, προς τους διοικητές και προς τις μονές της χώρας, για τον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης με δωρεές βιβλίων και χρημάτων, χειρογράφων και κωδίκων. Το πρώτο χειρόγραφο και έντυπο υλικό προήλθε λοιπόν από δωρεές, αλλά και αγορές που συνεχίστηκαν και αργότερα, παράλληλα με την καθιέρωση του νόμου για την υποχρεωτική κατάθεση των νέων εκδόσεων. Στη διάρκεια της λειτουργίας της η Εθνική Βιβλιοθήκη δέχτηκε σημαντικότερες δωρεές έντυπου υλικού από Έλληνες και ξένους, όπως τους αδελφούς Ζωσιμάδες και Σακελλαρίου, τον Θ. Ηπίτη, τον Κ. Μπέλλο, τον Κ. Ασωπίου, τον Μ. Ρενιέρη, τον Δούκα της Τοσκάνης Λεοπόλδο, τη Μαρκησία Senzoni Medici, ιδρύματα όπως το Πανεπιστήμιο της Κανταβρυγίας, το Βρετανικό Μουσείο, διάφορους ηγεμόνες της Γαλλίας, της Αυστρίας, της Πρωσίας κ.ά. και πραγματοποίησε αγορές πολύτιμων ιδιωτικών βιβλιοθηκών, όπως του Μπαλτατζή-Μαυροκορδάτου, του Κ. Σάθα και πολλών άλλων.

Ανάμεσα στο έντυπο υλικό της ΕΒΕ περιλαμβάνεται μια πλουσιότατη Συλλογή Περιοδικών Εκδόσεων –εφημερίδων και περιοδικών– αναγνωρισμένη ως η σημαντικότερη και μεγαλύτερη της χώρας, που περιλαμβάνει ευρύ φάσμα τίτλων, από τη χειρόγραφη *Εφημερίδα Αιτωλική* (1821) ως τα σύγχρονα λαϊκά περιοδικά.

Θεωρητικά, μπορούμε να κατατάξουμε τη Συλλογή αυτή σε πέντε μεγάλες ενότητες:

- εκδόσεις στον ελληνικό χώρο, από την αρχή της Ελληνικής Επανάστασης και της δημιουργίας του Ελληνικού Κράτους ως σήμερα
- ελληνικές εκδόσεις στην Ευρώπη (Βιέννη, Παρίσι, βαλκανικές πόλεις) τον 19ο αιώνα –πριν από την Ελληνική Επανάσταση,

- εκδόσεις στα Επτάνησα,
- εκδόσεις της ελληνικής διασποράς
- συλλογή ξενόγλωσσων περιοδικών, που περιλαμβάνει μοναδικά αντίτυπα στον ελληνικό χώρο.

Δεν θα αναφερθούμε σε συγκεκριμένους τίτλους που περιέχονται στους θησαυρούς της Βιβλιοθήκης, γιατί αυτοί είναι γνωστοί στους ερευνητές. Θα ήθελα όμως να επισημάνω ότι η ΕΒΕ διαθέτει στις συλλογές της πολλές πλήρεις σειρές περιοδικών εκδόσεων, καθώς και αρκετά μοναδικά αντίτυπα. Σήμερα, η παρακολούθηση και η κατάθεση από τους εκδότες αυτού του υλικού γίνεται με ιδιαίτερη φροντίδα και κάτω από εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες.

Συνολικά, το σχετικό υλικό της Εθνικής Βιβλιοθήκης ανέρχεται σε 12.000 περίπου τίτλους περιοδικών και εφημερίδων, και οι περισσότεροι από τους μισούς αποτελούν τη συλλογή του επαρχιακού Τύπου που επίσης διασώζει πλήθος μοναδικών αντιτύπων. Η πλήρης απογραφή και η λεπτομερής καταγραφή της φυσικής κατάστασης του υλικού αποτελεί στόχο για το 2003.

Για την προσέγγιση του υλικού προσφέρονται στους αναγνώστες εργαλεία αναζήτησης μέσα από τρεις καταχωρήσεις:

- τον Γενικό Αλφαβητικό Κατάλογο Περιοδικών εκδόσεων,
- τον Συστηματικό Κατάλογο, όπου οι τίτλοι είναι ταξιθετημένοι κατά Τόπο Έκδοσης
- τον Τοπογραφικό Κατάλογο (εσωτερικό εργαλείο για ταξινόμηση) που μπορεί όμως να χρησιμοποιηθεί σε ορισμένες περιπτώσεις και από τους αναγνώστες.

Επίσης, βιβλιογραφικό εργαλείο αποτελεί η βάση δεδομένων του *Ελληνικού Κέντρου ISSN* που λειτουργεί στην ΕΒΕ και όπου έχουν καταχωριστεί 4.500 βιβλιογραφικές αναγραφές περιοδικών εκδόσεων που έχουν τυπωθεί στην Ελλάδα, και ανήκουν στις συλλογές διαφόρων ελληνικών και ξένων Βιβλιοθηκών. Ο κατάλογος αυτός είναι ενταγμένος στον «Διεθνή Κατάλογο ISSN», ο οποίος περιλαμβάνει 1.500.000 αναγραφές.

Σχετικά με τη φυσική κατάσταση των τόμων, η σημερινή γενική αποτύπωση αποδεικνύει ότι κυμαίνεται από πολύ καλή έως μη αναστρέψιμη. Η φθορά οφείλεται αφενός στην κακή ποιότητα του χρησιμοποιούμενου χαρτιού σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους (όπως τις δεκαετίες του 1880 και 1890, του 1910 και του 1940), στη συχνή χρήση, στο μεγάλο και δύσχρηστο σχήμα των εφημερίδων και αφετέρου στις κακές συνθήκες φύλαξης (κυρίως η κάθετη ταξίθετηση λόγω έλλειψης χώρου, η έλλειψη κλιματισμού-εξαερισμού στα βιβλιοστάσια κ.ά.) και επιδεινώνεται από την έλλειψη συστηματικής και συνεχούς «διάσωσης» και την έλλειψη δυνατότητας εκτενούς έργου συντήρησης.

Στην προσπάθειά της να εκσυγχρονίσει τη λειτουργία της, να παρέμβει για

τη διάσωση του υλικού και να διαθέσει ευρύτερα την πληροφορία, η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας σχεδίασε και εκτελεί στην ειδική υπηρεσία Συντήρησης και Μικροφωτογράφισης, δύο προγράμματα: το πρόγραμμα Μικροφωτογράφισης εφημερίδων και περιοδικών και το πρόγραμμα Ψηφιοποίησης.

Η Μικροφωτογράφιση Εφημερίδων πραγματοποιείται είτε μεμονωμένα είτε συγχρόνως με την ψηφιοποίηση. Για την ΕΒΕ αποτελεί ουσιώδη στόχο, αφού η μικροφωτογράφιση έχει καθιερωθεί διεθνώς ως το ασφαλέστερο μέσο διατήρησης των συλλογών, αλλά εξυπηρετεί και τους αναγνώστες με εκτυπώσεις. Από το 1997 έχουν μικροφωτογραφηθεί 62 τίτλοι σε 421 μικροταινίες, που διαβάζονται σε τρεις αναγνώστες μικροταινιών και έναν αναγνώστη-εκτυπωτή. Για οικονομία χρόνου και χρήματος, επιδιώκεται η συνεργασία με άλλους φορείς, και ιδιαίτερα με τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, προκειμένου να μην αποτυπώνονται οι ίδιοι τίτλοι και οι ίδιες χρονολογίες, αλλά να ανταλλάσσονται οι μικροταινίες.

Η Ψηφιοποίηση, περιοδικών και εφημερίδων σε πρώτη φάση, έχει στόχους: τη δημιουργία Ψηφιακής Συλλογής στην ΕΒΕ, τη διάθεση των αρχείων της μέσω του Διαδικτύου και την εύκολη πρόσβαση των αναγνωστών στη συλλογή από απόσταση. Ήδη έχουν πραγματοποιηθεί ή βρίσκονται σε εξέλιξη,

α'. Το πρόγραμμα ψηφιοποίησης των Επιστημονικών Επετηρίδων των Φιλοσοφικών Σχολών των Πανεπιστημίων Αθηνών και Θεσσαλονίκης των ετών 1925-1997. Το έργο χαρακτηρίζεται ως πιλοτικό, και στην επιλογή του υλικού συνυπολογίστηκε ότι στην Ελλάδα δεν πραγματοποιείται συστηματική ευρετηρίαση, όπως δεν συντάσσονται και «περιλήψεις άρθρων». Την ψηφιοποίηση ανέλαβε ο φορέας «Θησαυρός της Ελληνικής Γλώσσας» και οι αναζητήσεις γίνονται από τον Κατάλογο Συγγραφέων, τον Κατάλογο Άρθρων και με ελεύθερο κείμενο στην ηλεκτρονική διεύθυνση www.nlg.gr/epet, με ελεύθερη χρήση.

β'. Το πρόγραμμα Ψηφιοποίησης Περιοδικών Εκδόσεων του 19ου αιώνα που περιλαμβάνει τα υπο-έργα:

1. «Κοράης» που ξεκίνησε με χρηματοδότηση της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας και εκτελέστηκε στην Εθνική Βιβλιοθήκη με τη συνεργασία του Εργαστηρίου Ψηφιακών Συστημάτων και Υπολογιστών του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου. Η φιλοσοφία ήταν να ψηφιοποιηθούν όλα τα περιοδικά του 19ου αιώνα. Ως τώρα έχουν ψηφιοποιηθεί ο *Ερασιστής*, η *Τέχνη*, ο *Ιλισσός*, η *Μέλισσα*, ο *Ποιητικός Ανθών* και το *Αθήναιον*, με 2.188 άρθρα και 10.900 σελίδες. Οι δυσκολίες ψηφιοποίησης υλικού του περασμένου αιώνα είναι φυσικά ιδιαίτερα μεγάλες, και οφείλονται στην παλαιότητα του χαρτιού, στις διαφορετικές γραμματοσειρές και κυρίως στη χρήση του πολυτονικού συστήματος γραφής. Η ηλεκτρονική διεύθυνση αναζήτησης στο διαδίκτυο είναι Koraes.nlg.gr και η χρήση του απαιτεί κωδικό αριθμό χρήστη, που διαθέτει δωρεάν η ΕΒΕ. Η πλήρης λειτουργία αναμένεται να οριστεί σύντομα.

2. Τις ελληνικές περιοδικές εκδόσεις του 19ου αιώνα, που εκδόθηκαν στην Αίγυπτο. Το έργο αυτό εκτελείται από την υπηρεσία συντήρησης της Βιβλιοθήκης, συγχρόνως με μικροφωτογράφιση. Σχεδιάστηκε με την πρόθεση να αποσταλεί ένα αντίγραφο των μικροταινιών στην Αλεξανδρινή Βιβλιοθήκη, ως προσφορά της ΕΒΕ στην ανασυγκρότησή της. Περιλαμβάνονται δέκα τίτλοι σε εβδομήντα μικροταινίες.

3. Επιλογή για ψηφιοποίηση των σημαντικότερων από ιστορική άποψη και των μοναδικών αντιτύπων από τη συλλογή του Τύπου της ΕΒΕ. Το έργο βρίσκεται σε εξέλιξη, και ως σήμερα έχουν ψηφιοποιηθεί οι εφημερίδες *Ελευθερία*, *Εμπρός*, *Ριζοσπάστης*, *Σκριπ*, *Ταχυδρόμος* (της Αιγύπτου).

Γενικότερα η επιλογή για τη μικροφωτογράφιση και την ψηφιοποίηση είναι αποτέλεσμα των πραγματικών αναγκών. Παρά την εμπειρία μας από τις άλλες Εθνικές Βιβλιοθήκες –που κατά την άποψή μας– για λόγους προβολής ψηφιοποιήσαν πρώτα-πρώτα ένα μικρό αριθμό θησαυρών (όπως αρχέτυπα), στην Ελληνική Εθνική Βιβλιοθήκη κρίθηκε σκόπιμο να επιλεγούν έργα με κριτήρια όπως η μοναδικότητα, η ιστορική αξία ως κειμήλιο εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, η εγκυρότητα της ύλης, η συχνή αναζήτηση από τους αναγνώστες και η κακή φυσική τους κατάσταση.

Επίσης, θα πρέπει να τονιστεί ότι η ψηφιοποίηση έχει και έναν πρόσθετο σοβαρότατο λόγο για τα ελληνικά δεδομένα: καλύπτει και την έλλειψη ευρετηρίασης. Είναι γνωστό, βέβαια, το ολοκληρωμένο έργο που έχει επιτελέσει από τη δεκαετία του 1970 το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών του ΕΙΕ, με την ευρετηρίαση περιοδικών του 19ου αιώνα και τις εκδόσεις ειδικών βιβλιογραφιών, όπως και όλοι οι άλλοι φορείς που αναφέρθηκαν ήδη από την κυρία Δρούλια-Μητράκου, καθώς και οι νεότερες δημιουργίες Ψηφιακών Συλλογών.

Τέλος, θα θέλαμε να αναφερθούμε στην έλλειψη χάραξης μιας εθνικής στρατηγικής σε βιβλιογραφικά και βιβλιοθηκονομικά θέματα, έργο που εντάσσεται στα πλαίσια των στόχων και υποχρεώσεων μιας Εθνικής Βιβλιοθήκης.

Εύχομαι η σημερινή συνάντηση να οδηγήσει όλους μας σε στενή και γόνιμη συνεργασία για τους σκοπούς αυτούς.

ΟΙ ΣΥΛΛΟΓΕΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Η ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ιδρύθηκε το 1844 από την πρώτη Βουλή που συ-
νήλθε, αφού τέθηκε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1844. Ενώ, σε γενικές γραμ-
μές, γνωρίζουμε τον τρόπο και τους ρυθμούς με τους οποίους αναπτύχθηκε η συλ-
λογή των βιβλίων της Βιβλιοθήκης της Βουλής,¹ λίγα είναι γνωστά για τον τρόπο
που συγκεντρώθηκε η συλλογή εφημερίδων και περιοδικών, ελληνικών και ξένων,
καθώς δεν έχει μελετηθεί, μέχρι σήμερα, ο μηχανισμός της ανάπτυξής της.

Στις 31 Οκτωβρίου του 1846, σχεδόν δύο χρόνια μετά την ίδρυση της Βιβλιο-
θήκης, ο Γ. Τερτσέτης (1800-1874), ο γνωστός λόγιος ο οποίος ήταν ο πρώτος δι-
ευθυντής της Βιβλιοθήκης, συνέταξε έναν «Περιληπτικόν κατάλογον των εις την
Βιβλιοθήκην της Βουλής υπαρχόντων ελληνικών και ευρωπαϊκών βιβλίων δωρη-
θέντων παρά διαφόρων και αγορασθέντων παρ' αυτής κατά την Β' Σύνοδον της Α'
Περίοδου, εξαχθείς εκ του Γενικού Βιβλίου των αρχείων».² Στο τέλος του κατα-
λόγου προστίθεται και ένας, μάλλον σύντομος «Κατάλογος των εις το αρχειοφυ-
λάκειον της Βουλής στελλομένων εξωτερικών εφημερίδων δωρεά και δι' ετησίας
συνδρομής της Βουλής κατά το έτος 1846».³ Στον κατάλογο καταγράφονται έντε-
κα τίτλοι εφημερίδων, ελληνικών και ξενόγλωσσων, και πέντε τίτλοι περιοδικών.
Σε πέντε από τις εφημερίδες, η Βουλή φαίνεται ότι ήταν συνδρομήτρια, τις υπό-
λοιπες ελάμβανε από δωρεές διαφόρων.⁴ Τα τρία από τα περιοδικά που αναγράφο-
νται στον κατάλογο τα αγόραζε, ενώ τα άλλα δύο «εδωρήθησαν παρά του Κ. Θ.
Πισκατόρη», πρέσβη της Γαλλίας στην Αθήνα. Και στη συνέχεια, σποραδικές εί-
ναι οι πληροφορίες για την εισαγωγή εφημερίδων και περιοδικών στη Βιβλιοθήκη.

1. Είναι γνωστοί οι ρυθμοί εισροής βιβλίων στη Βιβλιοθήκη της Βουλής κατά τη διάρκεια της 28ετούς θητείας του πρώτου αρχειοφύλακα, δικαστή Γεωργίου Τερτσέτη και η πολιτική που ακολούθησε ο Τιμολέων Φιλήμων (1833-1898), που το 1880 ζήτησε από όλες τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και την Αμερική να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της Βιβλιοθήκης της Ελληνικής Βουλής. Π. Φ. Χριστόπουλος, *Η Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων 1846-1970*, Εθνικό Τυπογραφείο (Αθήνα 1970): Ν. Μακρυγιάννη, *Η Ιστορία του Μεγάρου της Βουλής*, Βουλή των Ελλήνων (Αθήνα 1979).

2. Εφ. *Η Συντηρητική*, αρ. 21 (9 Φεβρουαρίου 1847).

3. *Ο.π.*

4. Μία από τη γαλλική κυβέρνηση, δύο από τον πρέσβη της Γαλλίας Κ. Θ. Πισκατόρη, μία από τον συνταγματάρχη Τουρέτ και μία από τον Κ. Περισιάνη.

Κάποια στοιχεία αντλούμε από τα Πρακτικά των Συνεδριάσεων, παραδείγματος χάριν πληροφορίες σχετικά με τον *Ταχυδρόμον της Μασσαλίας* και τον *Παρατηρητή* της Τεργέστης.⁵

Το 1900, ο εκδοτικός οίκος της Εστίας, ανέλαβε να τυπώσει έναν κατάλογο των ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών που βρίσκονταν στη Βουλή, τον γνωστό σε όλους μας Κατάλογο του Στάη.⁶ Ο Κατάλογος αυτός περιλαμβάνει συνολικά 1.092 λήμματα. Κατά τη δεκαετία του 1920, η Βιβλιοθήκη καθιέρωσε την κυκλοφορία ετήσιων καταλόγων των «εισαχθέντων» ή «αγορασθέντων» βιβλίων της, –πολυγραφημένο αρχικά, έντυπα αργότερα– και μόνο από το 1958 άρχισε να περιλαμβάνει τους τίτλους των εφημερίδων στη βιβλιογραφική της έκδοση. Το 1967 καταργήθηκε η έκδοση αυτών των καταλόγων διακόπτοντας την καθιερωμένη δημοσιοποίηση των εισαγωγών.

Ο πληρέστερος έντυπος κατάλογος εφημερίδων εκδόθηκε το 1993 από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων σε συνεργασία με το Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, και καταγράφει 3.566 κύρια λήμματα αποκλειστικά εφημερίδων, ελληνικών και ξενόγλωσσων που καλύπτουν την περίοδο 1789-1970. Τον κατάλογο, που ανατυπώθηκε το 1994 και σήμερα έχει εξαντληθεί, έχει συντάξει ο πρώην διευθυντής της Βιβλιοθήκης της Βουλής, καθηγητής Παναγιώτης Χριστόπουλος.⁷ Η συλλογή από το 1970 και μετά είναι καταγραμμένη σε δελτία και ο πρόχειρος κατάλογος, που υπάρχει, δεν είναι εξαντλητικός και παρουσιάζει κενά. Αυτή τη στιγμή εκκρεμεί η έκδοση καταλόγου που θα καλύπτει την περίοδο μετά το 1970. Η Βιβλιοθήκη σχεδιάζει την έκδοσή του στο κοντινό μέλλον, μόλις ολοκληρωθεί η ηλεκτρονική καταλογογράφηση ολόκληρης της συλλογής του ημερήσιου και περιοδικού Τύπου. Η ηλεκτρονική καταλογογράφηση, που θα γίνει με το μηχανογραφικό σύστημα ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΣ II,⁸ θα επιτρέψει τη λεπτομερειακή αποτύπωση της συλλογής που, αυτή τη στιγμή, υπολογίζεται στους 5.000 τίτλους ελληνικών και ξενόγλωσσων εφημερίδων και 3.200 τίτλους περιοδικών.

5. Όπως για παράδειγμα: Συνεδρίαση ΡΜΗ'/22.8.1846 δωρεά του *Ταχυδρόμου της Μασσαλίας* (ο οποίος αναφέρεται και στον πρώτο κατάλογο του Τερτσέτη) και συνεδρίαση ΕΓ'/13.5.1850, οπότε ο πρόξενος της Τεργέστης στέλνει δωρεάν στη Βιβλιοθήκη της Βουλής την εφημερίδα *Ο Παρατηρητής*, που εκδίδεται στην Τεργέστη.

6. Βιβλιοθήκη της Βουλής, *Κατάλογος της Βιβλιοθήκης της Βουλής Α': Εφημερίδες ελληνικά. Β': Περιοδικά ελληνικά, Σπυριδων Στάης* (επιμ.), Εστία (Αθήνα 1900).

7. Π. Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής (1789-1970): Περιγραφικός κατάλογος*, Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/ΕΙΕ (Αθήνα 1994).

8. Το μηχανογραφικό σύστημα αυτό, που έχει σχεδιασθεί και υποστηρίζεται από το ΙΤΕ του Πανεπιστημίου της Κρήτης, χρησιμοποιεί τη Βιβλιοθήκη από το 1994 για την καταγραφή των συλλογών της.

Σήμερα, η Βιβλιοθήκη της Βουλής πλουτίζει τις συλλογές των εφημερίδων και των περιοδικών της σύμφωνα με το νόμο της υποχρεωτικής κατάθεσης ενός αντιτύπου από κάθε έντυπο που εκδίδεται στην Ελλάδα.⁹ Η εφαρμογή του νόμου επεκτείνεται και στα περιοδικά έντυπα. Ακόμη, δέχεται δωρεές από ιδρύματα και ιδιώτες και πραγματοποιεί αγορές με σκοπό να συμπληρώσει τις ελλείψεις και τα κενά της. Συνδρομήτρια είναι μόνο σε ξενόγλωσσους τίτλους εφημερίδων ευρείας κυκλοφορίας του εξωτερικού και σε επιλεγμένα περιοδικά που αφορούν στις νομικές, πολιτικές και οικονομικές επιστήμες.

Οι σπάνιες εφημερίδες, δηλαδή οι προεπαναστατικές και οι εφημερίδες του Αγώνα, φυλάσσονται στην Κεντρική Βιβλιοθήκη στο Μέγαρο της Βουλής στην «Αίθουσα των Πολυτίμων και Σπανίων Εκδόσεων». Στην Κεντρική Βιβλιοθήκη βρίσκονται και οι τελευταίοι έξι μήνες των ημερήσιων πολιτικών και οικονομικών εφημερίδων και περιοδικών, ελληνικών και ξενόγλωσσων, έτσι ώστε να έχουν άμεση πρόσβαση στο τρέχον υλικό οι βουλευτές και οι συνεργάτες τους. Όλες οι υπόλοιπες εφημερίδες μεταφέρθηκαν σταδιακά από την Μπενάκειο Βιβλιοθήκη (Ανθίμου Γαζή 2), πριν από έξι περίπου χρόνια, στο νέο παράρτημα της Βιβλιοθήκης, το Παλαιό Καπνεργοστάσιο στον Κολωνό (Λένορμαν 218) όπου και είναι στη διάθεση του κοινού για μελέτη.

Τα τελευταία χρόνια ο αριθμός των χρηστών των συλλογών Τύπου της Βιβλιοθήκης της Βουλής αυξήθηκε κατακόρυφα και το ήδη προβληματικό υλικό των συλλογών, προβληματικό λόγω της κακής ποιότητας του χαρτιού που δεν αντέχει στο χρόνο, άρχισε να καταπονείται από τη μεγάλη χρήση, και δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε, ότι φθείρεται σοβαρά. Η διαπίστωση αυτή οδήγησε τη Βιβλιοθήκη στην απόφαση να εντατικοποιήσει, παράλληλα με την τρέχουσα, και την αναδρομική μικροφωτογράφιση της συλλογής του Τύπου, η οποία ξεκίνησε το 1985 και αυτή τη στιγμή ξεπερνά τις 7.000 μικροταινίες.¹⁰

Όλοι γνωρίζουμε τις δυσκολίες εξεύρεσης παλαιότερων φύλλων εφημερίδων και περιοδικών, προκειμένου να αποκαταστήσουμε πλήρεις σειρές για μικροφωτογράφιση. Είναι ένα γεγονός που απαιτεί έρευνα και κυρίως συνεργασία με άλλους φορείς, ιδρύματα και ιδιώτες συλλέκτες.

Αισιοδοξούμε ότι με την εντατικοποίηση της μικροφωτογράφισης και τη χρήση των δυνατοτήτων, τις οποίες προσφέρουν οι νέες τεχνολογίες που σχεδιάζουμε να υιοθετήσουμε, θα είμαστε σε θέση να εξυπηρετούμε αποτελεσματικότερα το αναγνωστικό κοινό, και συγχρόνως να διαφυλάξουμε τη συλλογή μας από τη φθορά.

9. Νόμος που ψηφίστηκε το 1910 και συμπληρώθηκε το 1915, το 1939 και πιο πρόσφατα το 1998.

10. Η συλλογή της Μικροταινιοθήκης της Βουλής ανέρχεται σήμερα, το Φεβρουάριο του 2005, σε 10.000 αντίτυπα.

Ο ΤΥΠΟΣ ΣΤΟ ΕΛΙΑ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ), μη κερδοσκοπικό σωματείο πολιτιστικού χαρακτήρα, έχει ως βασικό στόχο τη διάσωση, συλλογή, ταξινόμηση, μελέτη και έκδοση αρχαιακού και έντυπου υλικού του 19ου και του 20ού αιώνα. Το υλικό που βρίσκεται στο επίκεντρο των ενδιαφερόντων του αφορά στην ιστορική, οικονομική και πνευματική πορεία της Ελλάδας. Παράλληλα, στοχεύει στη στήριξη της έρευνας και τη διάδοση της γνώσης και της πληροφορίας σχετικά με ένα ευρύ φάσμα ερευνητικών κατευθύνσεων.

Σημαντικός όγκος του αποθησαυρισμένου υλικού του ΕΛΙΑ αφορά στον Τύπο. Στις συλλογές του απόκεινται περί τις 8.000 τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών του 19ου και του 20ού αιώνα. Ειδικότερα, συμπεριλαμβάνονται εφημερίδες του 19ου και του 20ού αιώνα –πολλές από τις οποίες αποτελούν πλήρεις σειρές-, χειρόγραφες εφημερίδες, πολυάριθμοι τίτλοι παράνομοι, γυναικείου, τοπικού, αιγυπτιακού και ξενόγλωσσου Τύπου στην Ελλάδα, ξένου Τύπου με ύλη ελληνικού ενδιαφέροντος, καθώς και σατιρικά, εκπαιδευτικά και μαθητικά έντυπα, έντυπα για το θέατρο, τον κινηματογράφο και τις καλές τέχνες, βιβλιογραφικά και λογοτεχνικά περιοδικά κ.ά.

Η διάσωση και αξιοποίηση των συλλογών

Η πολιτική του ΕΛΙΑ σχετικά με τις συλλογές του κινείται πάνω σε τρεις άξονες: καταρχήν, τη διάσωση και συλλογή πλήρων σειρών, δεύτερον, την ταξινόμηση και καταγραφή του υλικού, και τρίτον τη συνεχή βελτίωση της πρόσβασης των ερευνητών στο υλικό αυτό. Το τρίπτυχο αυτό εφαρμόζεται και στην περίπτωση της συλλογής Τύπου του Αρχείου. Έτσι, το ΕΛΙΑ προχώρησε καταρχήν στη διαδικασία βιβλιοθηκονομικής καταγραφής των τίτλων της συλλογής εφημερίδων και περιοδικών. Η καταγραφή αυτή γίνεται ηλεκτρονικά, με «εργαλείο» το βιβλιοθηκονομικό πρόγραμμα Advance.

Παράλληλα, το ΕΛΙΑ, με στόχο τη διάσωση της συλλογής, προχωρά στη μικροφωτογράφιση και ψηφιοποίηση του υλικού αυτού. Μέρος της προσπάθειας αυτής χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού μέσω του Τρίτου Κοινωνικού Πλαισίου Στήριξης. Επιπλέον, το ΕΛΙΑ συνεργάζεται στενά με άλλους φορείς που κατέχουν αξιόλογες συλλογές Τύπου, όπως την Εθνική Βιβλιοθήκη, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής και άλλους, προκειμένου να συμπληρώσει τις συλλογές του με πλήρεις σειρές σε μορφή είτε ηλεκτρονική είτε μικροφίλμ.

Ερευνητικά προγράμματα

Στο πλαίσιο της αξιοποίησης της συλλογής πραγματοποιούνται τρία ερευνητικά προγράμματα σχετικά με τον γυναικείο Τύπο, τις επαρχιακές εφημερίδες και τα παιδικά περιοδικά.

Το πρώτο, με τίτλο «Τύπος γένους θηλυκού», είναι μια προσπάθεια καταγραφής και παρουσίασης των γυναικείων περιοδικών που κυκλοφόρησαν στην Ελλάδα από το 1845 –χρονολογία κυκλοφορίας του περιοδικού *Κυψέλη*– μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μια απόπειρα στοιχειοθέτησης της εικόνας της ελληνίδας αναγνώστριας της εποχής αυτής. Οι «ταυτότητες» των αναγνωσμάτων, οι κυριότεροι συντελεστές –εκδότες και δημοσιογράφοι– και το περιεχόμενο της θεματολογίας και εικονογράφησής τους είναι οι βασικοί άξονες πάνω στους οποίους κινείται η εξέταση του υλικού. Μέχρι σήμερα έχουν καταγραφεί και μελετηθεί περίπου 65 τίτλοι περιοδικών, της περιόδου 1845-1950.

Το δεύτερο πρόγραμμα αφορά τον επαρχιακό Τύπο του ΕΛΙΑ. Έχει ξεκινήσει η μελέτη και βιβλιοθηκονομική καταγραφή των επαρχιακών εφημερίδων που συγκαταλέγονται στις συλλογές του ΕΛΙΑ (περίπου 1.000 τίτλοι). Οι πληροφορίες καταχωρούνται σε δελτίο βιβλιοθηκονομικής επεξεργασίας εφημερίδων, σε ειδικά σχεδιασμένη βάση δεδομένων, του προγράμματος MS Access. Επιπλέον, συντάσσονται συνοπτικές ταυτότητες των σημαντικότερων τίτλων της συλλογής. Μέχρι σήμερα έχει ολοκληρωθεί η καταγραφή 400 τίτλων της συλλογής.

Τέλος, το τρίτο πρόγραμμα έχει αντικείμενο μελέτης τα περιοδικά που απευθύνονται σε παιδιά και νέους και χωρίζεται σε δύο βασικές υποκατηγορίες: τα περιοδικά ποικίλης ύλης (*Διάπλασις των Παίδων*, *Το Περιοδικό μας*, *Θησαυρός των Παίδων*, κ.ά.) και τα περιοδικά ενός είδους ύλης (χιουμοριστικά, παραμύθια, περιπέτειας κ.ά.). Το πρόγραμμα αυτό στοχεύει στη συγκρότηση πλήρους σειράς των εντύπων που ανήκουν σε αυτές τις δύο μεγάλες κατηγορίες και στην έκδοση ενός λευκώματος με όλα τα εξώφυλλα και τα βασικά στοιχεία των εκδόσεων αυτών.

Επιπλέον, το ΕΛΙΑ έχει επανεκδώσει τα ακόλουθα σημαντικά περιοδικά: *Ερμής ο Λόγιος*, *Μουσείον*, *Αθηνά*, και τελευταία τον *Ανταίο*.

Με στόχο την προβολή του υλικού αυτού ξεκινήσαμε μια συνεργασία με το κυριακάτικο φύλλο της εφημερίδας *Το Βήμα*. Έτσι, από τον Ιανουάριο του 2001, στο ένθετο της εφημερίδας κάθε Κυριακή, δημοσιεύεται η τακτική στήλη του ΕΛΙΑ με τίτλο «Αρχαιακά». Μέσα από την κυριακάτικη αυτή παρουσία το ΕΛΙΑ και οι συνεργάτες του δίνουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να γνωρίσει ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά ελληνικά έντυπα, αποδίδοντας με συνοπτικό τρόπο τις ταυτότητές τους καθώς και χαρακτηριστικά αποσπάσματα από την αρθρογραφία τους.

Τα ημερολόγια

Στην κατηγορία των περιοδικών εκδόσεων ανήκουν και τα ελληνικά ημερολόγια.¹ Τα ημερολόγια αποτελούν μια ιδιαίτερα σημαντική συλλογή του ΕΛΙΑ, άγνωστη σχετικά στο ευρύ κοινό, που καλύπτει τη χρονική περίοδο από τις αρχές του 19ου αιώνα έως το 1997. Συνολικά αριθμούν περίπου 1.200 τόμους και πρόκειται για τη μεγαλύτερη συλλογή ημερολογίων που υπάρχει σε βιβλιοθήκες της Ελλάδας και του εξωτερικού. Τι είναι όμως τα περίφημα ημερολόγια και γιατί μπορεί να έχουν ενδιαφέρον για τον σημερινό ερευνητή;

Τα ημερολόγια είναι αναγνώσματα με χαρακτήρα φιλολογικό και εγκυκλοπαιδικό και περιοδική κυκλοφορία, ετήσια κατά κανόνα, που γνώρισαν μεγάλη διάδοση, ιδίως από το τρίτο τέταρτο του 19ου αιώνα και μετά. Κύριο χαρακτηριστικό τους είναι η θεματική ποικιλία και η παρουσία χρηστικών πληροφοριών, που δεν απαντούν σε περιοδικά της εποχής. Συνοδεύονται από εικόνες και διαφημίσεις. Το περιεχόμενο των ημερολογίων έχει πλούσια θεματική που ικανοποιεί ενημερωτικούς, ψυχαγωγικούς και χρηστικούς στόχους. Όπως λέει και η ονομασία τους, τα ημερολόγια σχεδόν πάντα περιέχουν ημερολογιακή ύλη στις πρώτες τους σελίδες – μηνολόγια, σεληνοδρομία, εορτολόγια, αστρολογικά και αστρονομικά σχόλια. Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η εικονογράφηση των ημερολογίων: φωτογραφίες προσώπων και ομάδων, κτήρια, μνημεία, τοπία, σκηνές από την καθημερινή και τη δημόσια ζωή της χρονιάς που πέρασε. Τα κείμενα συνοδεύονται συχνά από χαρακτηριστικά και σκίτσα γνωστών καλλιτεχνών. Επίσης φωτογραφίες διάσημων έργων τέχνης, από την Αφροδίτη της Μήλου μέχρι τους πίνακες του Γύζη και του Λύτρα. Και βέβαια σκίτσα επώνυμων γελοιογράφων όπως ο Κουμετάκης, ο Noir, ο Αντωνιάδης, δίνουν με το δικό τους μοναδικό και εύληπτο τρόπο το στίγμα και το χιούμορ της εποχής.

Μέχρι πρόσφατα η συλλογή ημερολογίων του ΕΛΙΑ παρέμενε ανεπεξέργαστη. Το χειμώνα 1998/1999 ξεκίνησε το πρόγραμμα «Ελληνικά Ημερολόγια 19ου-20ού αιώνα. Καταγραφή-Ευρετηρίαση» ύστερα από ανάθεση της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας (ΓΓΕΤ) και του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ). Πρόσφατα ολοκληρώθηκε η καταγραφή και αποδελτίωση ικανού αριθμού ημερολογίων (10.000 εγγραφές) και δημιουργήθηκε μια Τράπεζα Πληροφοριών η οποία δημοσιεύθηκε στην ιστοσελίδα του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης. Στη συνέχεια, το ΕΛΙΑ προχώρησε την προσπάθεια αυτή και σήμερα έχουν αποδελτιωθεί συνολικά 764 ημερολόγια και η καταγραφή αγγίζει τις 30.000 εγγραφές περίπου.

1. Για μία πρώτη καταγραφή των ημερολογίων, βλ. Μάνος Χαριτάτος, «Τα ημερολόγια στα χρόνια 1800-1863. Με προσθήκες στην Ελληνική Βιβλιογραφία», *Ο Ερασιστής*, τ. ΙΔ' (1977) 3-41.

Έξι Περί Τύπου Ενότητες

Με στόχο την αξιοποίηση και την προβολή των συλλογών του το ΕΛΙΑ διοργανώνει εκθέσεις, που φέρνουν το υλικό του κοντά στο ευρύ κοινό. Η έκθεση που φιλοξενείται εδώ σήμερα διοργανώθηκε στο πλαίσιο του συνεδρίου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών σε συνεργασία με το Αθηναϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων. Η έκθεση, που τιτλοφορείται *Έξι Περί Τύπου Ενότητες*, παρουσιάζει τις ενότητες: «Εφημερίδες της ομογένειας», «Επαρχιακές εφημερίδες», «Παράνομος και αντιστασιακός Τύπος (1941-1944)», «Γυναικείος Τύπος», «Σατιρικές εφημερίδες του 19ου αιώνα» και «Χειρόγραφες εφημερίδες και περιοδικά». Είναι προφανές ότι έτσι μένουν εκτός άλλες κατηγορίες, εξίσου ενδιαφέρουσες, καθώς επίσης και μεγάλες –και πολύ σημαντικές– ενότητες. Στον ομώνυμο κατάλογο,² που εκδόθηκε με την ευκαιρία της έκθεσης αυτής, συνοπτικά κείμενα εισάγουν τον αναγνώστη σε καθεμία από αυτές τις ενότητες παραθέτοντας ορισμένα βασικά στοιχεία για τους τίτλους που παρουσιάζονται:

«Εφημερίδες της ομογένειας». Η εμφάνιση του ελληνικού Τύπου στο τέλος του 18ου αιώνα, πριν ακόμη υπάρξει εθνικό κράτος, δηλοποιεί και εκφράζει τη δυναμική παρουσία συγκροτημένων κοινωνικών ομάδων, των ελληνικών κοινοτήτων της διασποράς. Η αδιάκοπη –από τα τέλη του 18ου αιώνα– ελληνική εκδοτική δραστηριότητα αποτελεί, σε σύγκριση με τις γειτονικές βαλκανικές χώρες, φαινόμενο αξιοσημείωτο. Χρονικά, η ελληνική δημοσιογραφική δραστηριότητα περίπου συμβαδίζει με τις ανάλογες εκδηλώσεις των χωρών της Κεντρικής Ευρώπης, ενώ ο εθνικός Τύπος των βαλκανικών χωρών εμφανίζεται πολύ αργότερα απ' ό,τι στο ελληνικό κράτος και με πολύ πιο αργούς ρυθμούς. Στις τρεις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα παρατηρείται μια σημαντική ελληνική εκδοτική δραστηριότητα, κυρίως βραχύβιων εντύπων. Ιδιαίτερα έντονη ήταν η δεύτερη δεκαετία με τη διαμάχη βενιζελικών-κωνσταντινικών στην Ελλάδα και με τη νέα εισροή ελληνικών μεταναστών στην Αμερική.

«Επαρχιακές εφημερίδες». Τα έντυπα που κατατάσσονται στην κατηγορία των επαρχιακών εφημερίδων (με βάση όχι τόσο τον τόπο έκδοσης όσο το κοινό στο οποίο απευθύνονται – π.χ., στους «απανταχού...» ή στους «εν Αθήναις...») ποικίλλουν ως προς τον χαρακτήρα, το ύφος και τη θεματολογία. Αντιστοίχως, οι επαρχιακές εφημερίδες ποικίλλουν ως προς τη θεματολογία, καθώς συναντάμε από έντυπα που καλύπτουν πλήρως και με συνέπεια την εσωτερική και διεθνή επικαιρότητα και περιλαμβάνουν κείμενα επιστημονικά, στήλη για τη μόδα, μυθιστορήματα σε συνέχειες κ.ο.κ., μέχρι εφημερίδες που αγνοούν επιδεικτικά την εσωτερική και διεθνή ειδησεογραφία, ακόμη και σε περιόδους που τα γεγονότα εί-

2. *Έξι Περί Τύπου Ενότητες*, επιμ. Γ. Τσακνιάς, ΕΛΙΑ (2002).

και συνταρακτικά, και αφιερώνονται στην ανάγκη συντήρησης του οδικού δικτύου της περιοχής, στα αποκαλυπτήρια της προτομής τοπικού ήρωα, σε στήλες λαογραφίας και τοπικής ιστορίας κ.ο.κ. Στις γεωγραφικές και οικονομικοκοινωνικές κατά τόπους ιδιαιτερότητες θα πρέπει να προσθέσουμε και τις ιστορικές, καθώς, από τα 170 περίπου χρόνια ύπαρξης του ελληνικού κράτους, μόλις τα τελευταία πενήντα η επικράτειά του είναι αυτή που γνωρίζουμε σήμερα. Το τεράστιο εύρος της ποικιλίας των εντύπων που κατατάσσονται στην κατηγορία του επαρχιακού Τύπου, είναι δύσκολο να μην προκαλέσει καταρχήν αμηχανία στον μελετητή που θα αποφασίσει να καταπιαστεί με αυτό το ελάχιστο εξερευνημένο πεδίο.

«Παράνομος και αντιστασιακός Τύπος (1941-1944)». Πέρα από τη διακήρυξη αρχών των επιμέρους οργανώσεων, ο ρόλος του παράνομου Τύπου ήταν πολλαπλός. Είχε στόχο να δίνει πρακτικές συμβουλές επιβίωσης, αλλά και να κρατά ψηλά το ηθικό του δοκιμαζόμενου από την πείνα λαού. Να μεταδίδει πληροφορίες από το Μέτωπο (με πηγή συνήθως το ραδιόφωνο) και από τις μεγάλες επιτυχίες της ελληνικής αντίστασης (π.χ., τη βόμβα της ΠΕΑΝ που κατέστρεψε τα γραφεία της φασιστικής ΕΣΠΟ στην Αθήνα και επέφερε τη διάλυση της οργάνωσης, την ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοπόταμου και της σήραγγας στο Κούρνοβο), κρατώντας ζωντανή την ελπίδα. Να οργανώνει και να κατευθύνει τις μαζικές εκδηλώσεις διαμαρτυρίας και αντίστασης στις μεγάλες πόλεις (ας μην ξεχνάμε ότι στην Αθήνα έγινε η μεγαλύτερη διαδήλωση της κατεχόμενης Ευρώπης – η μαζική και πεισματική αντίσταση κατόρθωσε να ακυρώσει την αποστολή ελλήνων επίστρατων στη Σοβιετική Ένωση, για να πολεμήσουν στο πλευρό της Βέρμαχτ). Και, τέλος, να περιορίζει κατά το δυνατόν τα κρούσματα συνεργασίας με τον κατακτητή κατονομάζοντας, στιγματίζοντας και εκφοβίζοντας τους δωσίλογους, τους καιροσκόπους και τους μαυραγορίτες, ακόμη και «τα κορίτσια των Ιταλών/Γερμανών».

«Γυναικείος Τύπος». Ο γυναικείος Τύπος στην Ελλάδα λειτούργησε από τις απαρχές του ως μοχλός αλλαγής, στρατευόμενος ως όργανο συλλογικών σωματιών γυναικών αλλά και ως μέσο ψυχαγωγίας και γενικής παιδείας, ειδικότερα μετά την άνθηση του αστικού Τύπου μεταπολεμικά. Η πολυσχιδία του υλικού των γυναικείων εντύπων είναι τέτοια ώστε να αντικατοπτρίζονται σ' αυτό τα βασικά θέματα που απασχόλησαν τη γυναίκα κάθε εποχής. Πληθώρα άρθρων ανέλυε, κατακρίνοντας ή υποστηρίζοντας, την εκπαίδευση του γυναικείου φύλου, το δικαίωμα στην εργασία, την ισοπολιτεία, το ρόλο και τον προορισμό των γυναικών μέσα και έξω από το σπίτι. Επίσης, θέματα όπως η ανατροφή των παιδιών, η κοινωνική συμπεριφορά, η έγγαμη ζωή, η προίκα εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα. Τα περισσότερα περιοδικά αφιερώνουν μόνιμες στήλες στην ενδυμασία και στο στυλ, στα εργόχειρα, σε συνταγές μαγειρικής και ποικίλες συμβουλές για τη νοικοκυρά. Με την πάροδο του χρόνου εμφανίζονται νομικές στήλες, συμβουλές στην

εργαζόμενη γυναίκα, άρθρα για τη διακόσμηση του σπιτιού και prêt-à-porter. Οι απόψεις για όλα αυτά τα θέματα, καθώς και η έκταση που τους αναλογεί στο σύνολο των σελίδων, διαφέρουν ανάλογα με τον τύπο, την πολιτική, τους στόχους του περιοδικού και τις πεποιθήσεις των εκδοτών και των συντακτών. Οι απαντήσεις κινούνται πάνω σε έναν ιδιαίτερα ευρύ άξονα απόψεων, που εκτείνεται από τα μαχόμενα πρωτοποριακά φεμινιστικά περιοδικά έως και τα λαϊκά περιοδικά μόδας.

«Σατιρικές εφημερίδες του 19ου αιώνα»

*Ο Τύπος ο σατιρικός πολύ έχει ενδιαφέρον
Και θα 'ταν να μελετηθεί για όλους μας συμφέρον.
Είναι πολύ σημαντική πηγή της ιστορίας
Βοηθά να διατυπώσουμε διαφόρους θεωρίας.
Δίνει το κλίμα της εποχής, ατμόσφαιρα και ήθη
Χάρη σ' αυτόν κρημνίζονται στερεότυπα και μύθοι.
Οι άξιοι ερευνηταί ματιά μία να ρίξουν
Σε έντυπα σατιρικά βεβαίως δε θα πλήξουν.
Τα έχουμε με την οκά εμείς στο ΕΛΙΑ μας
(με δαύτα διασκεδάζοντας ξεχνάμε τη δουλειά μας).*

«Χειρόγραφες εφημερίδες και περιοδικά».

Και γιατί, τέλος, η χειρόγραφη μορφή; Μια πρώτη απάντηση θα πρέπει να είναι ότι συντρέχουν πρακτικοί λόγοι: απουσία –ή, για οποιαδήποτε αιτία, αδυναμία χρήσης– τυπογραφείου, χωρίς ασφαλώς να αποκλείεται η περίπτωση της καθαρά αισθητικής επιλογής. Όταν η ανάγκη για επικοινωνία (και όχι για εφάπαξ επικοινωνία μιας κατευθύνσεως, αλλά για τη δημιουργία μιας ανοιχτής γραμμής κι ενός ιδιαίτερου κώδικα, με όλα τα στοιχεία εθισμού που είναι χαρακτηριστικά της σχέσης του κοινού με τις εφημερίδες και τα περιοδικά, αλλά και αντιστρόφως, δηλαδή της σχέσης του συντάκτη με το κοινό του), όταν λοιπόν η ανάγκη κάποιου για επικοινωνία γίνεται επιτακτική, αφιερώνει τον κόπο και το χρόνο που απαιτείται για τη δημιουργία μιας χειρόγραφης εφημερίδας. Στις περισσότερες περιπτώσεις χειρόγραφων εφημερίδων, δίνεται ιδιαίτερη σημασία στη μίμηση της έντυπης, της «κανονικής» εφημερίδας. Μεγάλη προσοχή δίνεται στη μορφή του τίτλου: περίτεχνα λογότυπα, καλλιτεχνικά, άλλοτε απολύτως παιδικά και άλλοτε απομιμήσεις («νήλικων εντύπων»). Όσον αφορά τα περιεχόμενα, η ποικιλία που παρατηρείται εξαρτάται από το είδος και το κοινό, στο οποίο απευθύνεται η εφημερίδα, και από την ηλικία, τη διάθεση και τα ενδιαφέροντα του συντάκτη ή των συντακτών. Από συλλεκτικής και αρχαιακής απόψεως αποτελεί πολύτιμο αγαθό, καθώς το κάθε φύλλο της είναι unicum, εξ ορισμού μοναδικό και ανεπανάληπτο.

Η τυπογραφία στο ΕΛΙΑ – Τα άλλα τεκμήρια του Τύπου

Εκτός από την πλούσια συλλογή Τύπου, το ΕΛΙΑ κατέχει μια σειρά άλλων τεμηρίων που σχετίζονται άμεσα με τον Τύπο και καταγράφουν πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία του: αποδείξεις συνδρομών, μονόφυλλα και έκτακτα παραρτήματα, αγγελίες εκδόσεων, διαφημιστικές αφίσες, επιστολές εκδοτών, λιθογραφικές πλάκες διηγούνται μικρές ιστορίες για τα έντυπα και την αισθητική τους.

Πολύ σημαντική πηγή πληροφοριών είναι το αρχείο της οικογένειας Γεράρδου (έγγραφα και αλληλογραφία σχετικά με το τυπογραφείο στην Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα, 1848-1950), το αρχείο του τυπογραφείου-λιθογραφείου Ασπιώτη-ΕΛΚΑ, τα αρχεία του Βλ. Γαβριηλίδη και του Στ. Πάργα (*Γράμματα, Παναιγύπτια*) αλλά και τα αρχεία λογοτεχνών που συνεργάζονταν με σημαντικά φύλλα της εποχής τους.

Στην προσπάθεια εντοπισμού και διάσωσης ανάλογου –μουσειακού πλέον– υλικού αξίζει ακόμη να αναφερθούν η πρόσκτηση ενός τυπογραφείου του 1890 που αποτελείται από μια πρέσα τυπογραφείου, μια τυπογραφική μηχανή και δείγματα τυπογραφικών στοιχείων, καθώς και η δωρεά του εξοπλισμού του τυπογραφείου του κ. Αριστείδη Μιχαηλίδη.

Νικόλαος Γκουράρος

ΤΟ ΨΗΦΙΑΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΛΑΜΠΡΑΚΗ

Η ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗ ΑΠΟ το παραδοσιακό στο ψηφιακό παρουσιάζεται στους οργανισμούς οι οποίοι έχουν στην κατοχή τους περιεχόμενο ως μια πολύ ριψοκίνδυνη απόφαση. Παρ' όλα αυτά τέτοιου είδους περιεχόμενο ή αλλιώς «πληροφορίες» αποτελούν αποδείξεις της πνευματικής, επιστημονικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς, τα τεκμήρια που θα πρέπει να διαφυλάξουν τη διηγενή τους αξία για την κοινωνία και τον άνθρωπο.

Μέσα στα χρόνια που έρχονται κάθε οργανισμός, ο οποίος κατέχει πληροφορίες/αρχεία, θα πρέπει να σκεφθεί ψηφιακά. Θα συναντήσει βέβαια κρίσιμα ερωτήματα: πώς θα διαφυλάξουμε τη διηγενή αξία αυτών των πληροφοριών, πόσο σημαντική είναι η αξία των πληροφοριών που έχουμε, πώς ο κόσμος θα έχει πρόσβαση προκειμένου να αξιοποιήσει αυτό το υλικό, πώς θα διαφυλάξουμε την ασφάλεια των πληροφοριών κ.ά.

Σε αυτήν την επανάσταση της πληροφορίας η τεχνολογία των υπολογιστών έρχεται να προσφέρει με την ηλεκτρονική διαφύλαξη/διάσωση και ψηφιακή απεικόνιση των αρχείων. Η ψηφιακή έκδοση των τεκμηρίων αναγεννά τη μεγάλη αξία τους η οποία προσφέρεται στον κόσμο ανοίγοντας νέους διαύλους έρευνας, δυναμικότερης πρόσβασης στο υλικό και ανανεωμένους μηχανισμούς για τη μελέτη και την κατανόηση της πνευματικής, επιστημονικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς.

Ο Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, ως κάτοχος ενός από τα σημαντικότερα ιστορικά αρχεία της χώρας μας, πρωτοπόρησε δημιουργώντας το 1995 ένα τμήμα το οποίο θα διερευνούσε επιστημονικά όλα τα παραπάνω με σκοπό τη διάσωση και διατήρηση τέτοιων πληροφοριών με τη χρήση τεχνολογιών αιχμής. Για το Αρχείο ΔΟΛ διάσωση/διατήρηση πληροφοριών σημαίνει διάσωση/διατήρηση της πνευματικής επιστημονικής και πολιτιστικής μας κληρονομιάς, «διάσωση της πρόσβασης» στην πνευματική επιστημονική και πολιτιστική μας κληρονομιά.

Το κυρίως έργο του Αρχείου ΔΟΛ είναι η συλλογή, η ψηφιοποίηση και η ηλεκτρονική αποδελτίωση των εντύπων του ΔΟΛ, καθώς και η έρευνα και η ανάπτυξη τεχνολογιών αιχμής με θέμα την ψηφιοποίηση εντύπων και οπτικοακουστικών αρχείων. Αποτελείται από τέσσερα τμήματα: α'. Καταλογογράφησης – Αποδελτίωσης, β'. Ψηφιοποίησης – Συντήρησης και Ηλεκτρονικής Αποθήκευσης Δεδομένων, γ'. Έρευνας και Ανάπτυξης Λογισμικού και Τεχνικής Υποστήριξης, δ'. Εξυπηρέτησης κοινού. Η μέχρι σήμερα πρακτική και ερευνητική εμπειρία, επι-

στημονική κατάρτιση και υποδομή του Αρχείου ΔΟΛ το καθιστά στην πρώτη θέση στην Ελλάδα, εξειδικευμένου εργαστηρίου παροχής υπηρεσιών ψηφιοποίησης έντυπων και οπτικοακουστικών αρχείων.

Τα έργα του Αρχείου ΔΟΛ και τα ερευνητικά του τεχνολογικά επιτεύγματα σε θέματα ψηφιοποίησης αρχείων έχουν δημοσιευθεί με μεγάλη επιτυχία σε μια σειρά διεθνών και ελληνικών ακαδημαϊκών συνεδρίων.

Ολοκληρωμένα έργα ψηφιοποίησης - αποδελτίωσης εντύπων και παραγωγής ηλεκτρονικών εκδόσεων

Οι εργασίες περιλαμβάνουν: πρώτη σωστική επέμβαση - συντήρηση, ευρετήριο φύλλων, προετοιμασία για ψηφιοποίηση, ψηφιοποίηση, χρονολογική καταχώρηση - ταυτοποίηση, αποδελτίωση, ανάπτυξη ψηφιακής αρχειακής βιβλιοθήκης, μηχανισμούς ανεύρεσης, ανάκτησης και παρουσίασης δεδομένων.

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ	ΑΡ. ΣΕΛΙΔΩΝ	ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΗ-ΑΡ. ΑΡΘΡΩΝ
<i>Ελεύθερο Βήμα</i> (1922-1944)		
Ολοκληρωμένο	37.000	300.000 (1922-1944)
<i>Το Βήμα</i> (1945-1981)	88.000	40.000 (1965-1968)
<i>Το Βήμα</i> (Δεκ. 1989, Οκτ.-Δεκ. 1999)	1.600	
<i>Αθηναϊκά Νέα</i> (1931-1945)	17.000	130.000 (1931-1938)
<i>Τα Νέα</i> (1945-1958)	20.000	
<i>Τα Νέα</i> (1961-1966)	17.000	45.000 (1964-1966)
<i>Οικονομικός Ταχυδρόμος</i> (1926-1929)	1.400	
<i>Athens News</i> (1995-2001)	15.000	28.000
<i>Εβδομάδα</i> (1980-1981)	2.000	
<i>Βραδυνά Νέα</i> Σεπ. 1944	12	
<i>Βήμα της Κυριακής</i> 1996-2001	60.000	
<i>Τα Νέα</i> (1997-2001)	248.000	
<i>Το Βήμα</i> (Καθημερινή έκδοση) (1999-2001)	60.000	
ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ - ΕΝΘΕΤΑ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ (CD-ROM)	ΑΡ. ΣΕΛΙΔΩΝ	ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΗ-ΑΡ. ΑΡΘΡΩΝ
<i>Εποχές</i> (1945-1958)		
Ολοκληρωμένο	5.000	1.500
<i>Νέες Εποχές</i> (1997)		
Ολοκληρωμένο		1.000
<i>Τα Νέα Πρόσωπα του 21ου αιώνα</i> (2000)		
Σύνολο	200.000	915.000

Έργα σε συνεργασία με την Εκδοτική Ερμής (Σπουδαστήριο Νέου Ελληνισμού
www.snhell.gr)

ΑΡΧΕΙΑ

ΕΙΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Καβάφη

Κ. Θ. Δημαρά

Γ. Π. Σαββίδη

Λ. Βρανούση

Ανθολόγιο Κειμένων Νέας

Ελληνικής Λογοτεχνίας

Ανθολόγιο Αναagnώσεων Νέας

Ελληνικής Λογοτεχνίας

Ανάπτυξη και υποστήριξη του
μεγαλύτερου διαδικτυακού κόμβου
για τη νεοελληνική λογοτεχνία:
της Ψηφιακής Αρχαικής
Βιβλιοθήκης του Σπουδαστηρίου
Νέου Ελληνισμού

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΕΙΔΟΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

(CD-ROM)

Η Αθήνα στα χρόνια του Περικλή

Ερωτόκριτος

Βιβλιογραφία Μικρασιατικής

Καταστροφής

Multimedia Εκπαιδευτική Εφαρμογή
Hypermedia Εφαρμογή (Ηλεκτρονική
Λεξικογραφική- Γλωσσολογική
Ανάλυση του ποιήματος)

Multimedia Εφαρμογή, Βάση
Δεδομένων βιβλιογραφικών
λημμάτων με θέμα τη Μικρασιατική
Καταστροφή

Ολοκληρωμένα Εργαλεία Λογισμικού

- Εργαλείο αυτόματης τμηματοποίησης εφημερίδων. Αυτόματος εντοπισμός βασικών συστατικών της εφημερίδας (κείμενα, τίτλοι, εικόνες κ.λπ.), καθώς των δημοσιευμάτων από τα οποία αποτελείται.
- Εργαλείο προβολής ψηφιοποιημένων εικόνων.
- Εργαλείο αναζήτησης κειμένου για την ελληνική γλώσσα. Δυνατότητα εντοπισμού λέξεων ανεξαρτήτου γένους, κλίσεων κ.λπ. Χειρισμός συνωνύμων και συντηρήσεων.
- Εργαλείο αυτόματης επεξεργασίας υπογραφών δημοσιευμάτων.
- Εργαλείο αναζήτησης κειμένων στην ελληνική γλώσσα για το Macromedia Director.

Εφαρμογές

- Προβολή ψηφιακών φύλλων και σελίδων εφημερίδων.
- Αυτόματη αποδελτίωση εφημερίδων.
- Εφαρμογή αποδελτίωσης άρθρων.
- Εφαρμογή αναζήτησης άρθρων.
- Εφαρμογή παραγωγής και διαχείρισης ψηφιακών αρχείων εφημερίδων. Image Processing, Press Clipping, Quality Control, Cataloguing, Indexing, Database management, Text Retrieval, Presentation (υπό ανάπτυξη).

Έρευνα – Δημοσιεύσεις σε Συνέδρια

Το Αρχείο ΔΟΛ έχει δημοσιεύσει με μεγάλη επιτυχία τα ερευνητικά του αποτελέσματα σε παγκόσμια ακαδημαϊκά συνέδρια τεχνολογιών αιχμής. Η μεγαλύτερη διάκριση ήταν η διοργάνωση του παγκόσμιου διαγωνισμού για το καλύτερο λογισμικό κατάτμησης εφημερίδας και η δημοσίευση των αποτελεσμάτων στο Παγκόσιο Συνέδριο Sixth International Conference on Document Analysis and Recognition (ICDAR'01), Seattle, USA, September 2001.

Δημοσιεύσεις

1. «Automatic Page Analysis for the Creation of a Digital Library from Newspaper Archives», *International Journal on Digital Libraries (IJODL)*, τόμοι 3 (1) 77-84, 2000.
2. «Applying Fast Segmentation Techniques at a Binary Image Represented by a Set of Non-Overlapping Blocks», accepted for publication at the *Sixth International Conference on Document Analysis and Recognition (ICDAR'01)* (Seattle, USA, Σεπτ. 2001).
3. «First International Newspaper Segmentation Contest», accepted for publication at the *Sixth International Conference on Document Analysis and Recognition ICDAR'01* (Seattle, USA, Σεπτ. 2001).
4. «An Integrated System for Creating a Digital Library from Newspaper Archives», accepted for publication at the *Digital Resources for the Humanities (DRH2001) Conference* (London, U.K., Ιούλ. 2001).
5. «Creating a Digital Library from Newspaper Archives», *Proceedings of the 2001 Symposium on Document Image Understanding Technology* (Columbia, Maryland, Απρ. 2001) 285-287.
6. «Applying Morphological Transformations on a Block Represented binary

Image», *Proceedings of the Fourth International Workshop on Document Analysis Systems (DAS2000)* (Rio de Janeiro, Brazil, Δεκ. 2000) 485-495.

7. «A Novel Recursive Algorithm for Area Location using Isothetic Polygons», *Proceedings of the 15th International Conference on Pattern Recognition (ICPR2000)* (Barcelona, Spain, Σεπτ. 2000) 496-499.

8. «Integrated Search Tools for Newspaper Digital Libraries», *Proceedings of the ACM Conference on Research and Development in Information Retrieval (SIGIR 2000)* (Athens, Greece, Ιούλ. 2000) 389.

9. «A Digital Library from Newspaper Archives», demonstration at Digital Libraries 2000: The Fifth ACM Conference on Digital Libraries (DL'00) (San Antonio, Texas, Ιούν. 2000).

10. «Linking Article Parts for the Creation of a Newspaper Digital Library», *Proceedings of the Content-Based Multimedia Information Access International Conference (RIA02000)* (Paris, France, Απρ. 2000) 997-1005.

11. «Integrated Algorithms for Newspaper Page Decomposition and Article Tracking», *Proceedings of the Fifth International Conference on Document Analysis and Recognition (ICDAR'99)* (Bangalore, India, Σεπτ. 1999) 559-562.

12. «A new Method for Segmenting Newspaper Articles», *Proceedings of the Second European Conference On Research and Advanced Technology for Digital Libraries (ECDL'98)* (Heraklion, Crete, Greece, Σεπτ. 1998) 695-696.

Παρουσίαση των εργασιών του Αρχείου ΔΟΛ σε διεθνείς εκθέσεις

- IFRA 2001 Switzerland October 2001 (exhibitor) – International Federation on Newspaper Media.
- NEXPO 2001, New Orleans, US, July 2001 (exhibitor) – National Association of American Newspapers.
- NEWSTEC 2001, Brighton, UK, May 2001 (exhibitor) – National Association of British Newspapers.
- IFLA International Federation of Library Associations and Institutions. 65th IFLA Council and General Conference Bangkok, Thailand, August 20-August 28, 1999. (LPA as participant at the round table on newspapers.)

Γιώργος Ζεβελάκης

ΠΩΣ ΑΠΟΔΕΙΚΝΥΕΤΑΙ ΟΤΙ ΕΝΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΚΑΠΟΤΕ ΥΠΗΡΞΕ

ΟΙ ΑΣΧΟΛΟΥΜΕΝΟΙ με τα περιοδικά –ερευνητές, μελετητές, βιβλιογράφοι, αλλά και συλλέκτες– συναντούν δυσκολίες στην προσπάθειά τους να προσδιορίσουν, να βρουν και να καταγράψουν το τελευταίο τεύχος που ολοκληρώνει τη σειρά ενός εντύπου. Δεν υπάρχουν ασφαλή χρονικά όρια «σιωπής» που όταν ξεπεραστούν η διακοπή της έκδοσης να θεωρείται οριστική. Ακραίο συμβάν επανεμφάνισης μετά πενήντα ετών απουσία, το *Νεοελληνικόν Αρχαίον*. Είχε εκδοθεί ο πρώτος τόμος (τχ. 1,2/3) το 1935 στα Χανιά από τον Νικόλαο Τωμαδάκη και ο δεύτερος στην Αθήνα το 1985 από τον ανιψιό του Βασίλειο Τωμαδάκη. Αν λοιπόν ο απόηχος του «κύκνειου άσματος» μπορεί να ακουστεί μετά από πολλές δεκαετίες, και η πρώτη εμφάνιση ενός περιοδικού δεν προσδιορίζεται εύκολα, και όχι μόνο για τυπικούς λόγους. Εάν λ.χ. η αρίθμηση δεν ξεκινάει από τον αριθμό 1 αλλά από το 0 (όπως συνέβη με τον *Ιστό*) ή εάν έχει προηγηθεί πειραματικό τεύχος.

Ο ακριβής προσδιορισμός της έναρξης συναρτάται με την ίδια την ύπαρξη, την εμφάνιση και την κυκλοφορία του εντύπου. Ποιο είναι όμως το τεκμήριο που μας κάνει να θεωρήσουμε ότι ένα φυλλάδιο κυκλοφόρησε κάποτε; Ποιες βεβαιώσεις χρειάζεται να προσκομισθούν στο υποθετικό «ληξιαρχείο των περιοδικών», για να εκδοθεί πιστοποιητικό της γέννησης ενός νέου τίτλου;

Ας παρακολουθήσουμε τη σειρά της παραγωγής στα διάφορα στάδια. Πρώτα γεννιέται η ιδέα της έκδοσης, συστήνεται συντακτική επιτροπή, εξασφαλίζονται οι πόροι, και επιλέγεται ο τίτλος. Συζητούνται οι σκοποί και οι κατευθύνσεις, αναζητούνται οι συνεργάτες, προγραμματίζεται και συγκεντρώνεται η ύλη. Πηγαίνουν τα χειρόγραφα στο τυπογραφείο και προχωράει η στοιχειοθέτηση, γίνονται οι διορθώσεις και ακολουθούν η εκτύπωση και η βιβλιοδεσία. Έχουμε πληροφορίες ότι στο παρελθόν μερικά περιοδικά πέρασαν ορισμένα από τα παραπάνω στάδια «κυφορίας» ή «επώασης» χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η διαδικασία έκδοσής τους. Μια τέτοια προσπάθεια προετοιμασίας-προεργασίας περιγράφει η Αικατερίνη Κουμαριανού στον τόμο του *Εραμιστή*, τον αφιερωμένο στον Κ. Θ. Δημαρά, το 1980. Το περιοδικό στο οποίο αναφέρεται είναι το *Τρίς ή τα Νυν Ελληνικά*, της Ιονίου Ακαδημίας. Η αναμενόμενη έκδοση αναγγέλθηκε από τον Λόγιον Ερμή το 1819, πήγε στο τυπογραφείο αλλά δεν έφτασε στα χέρια των συνδρομητών.

Εκεί ακριβώς βρίσκεται το κρίσιμο σημείο. Για να δεχθούμε ότι ένα περιοδι-

κό υπήρξε, γεννήθηκε (εκ του τεύχομαι: υπάρχω, γίνομαι), χρειάζεται να έχει ολοκληρωθεί η φάση κυκλοφορίας του και να έχει φτάσει τουλάχιστον σε έναν παραλήπτη – συνδρομητή ή αγοραστή.

Το ζήτημα, νομίζω, διευκρινίζεται μέσα από τη σύνθεση δύο ιστοριών, της εξαφάνισής και της ανεύρεσής ενός παράξενου εντύπου του 1912 που τιτλοφορήθηκε *Ανατροπή*. Οι πληροφορίες γύρω από την εξαφάνισή του δημοσιεύτηκαν είκοσι ακριβώς χρόνια μετά την έκδοσή του. Στο κορυφαίο λαϊκό περιοδικό του Μεσοπολέμου *Μπουκέτο* φιλοξενήθηκαν σε δύο συνέχειες, στις 12 Σεπτεμβρίου και 2 Οκτωβρίου του 1932, οι αναμνήσεις του παλαιού δημοσιογράφου Δημητρίου Λαμπίκη για τον Χαρίλαο Παπαντωνίου (1867-1932). Οι ενθυμήσεις του εστιάζονται

Είς τὸ ἐπόμενον φύλλον:

Ὁ ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΣ ΩΣ ἘΠΙΣΤΗΜΗ

σπουδαιότητα μεγάλη πραγματικά, ἐναντιόθη τὸ ἐπιστημονικὸν καὶ πρακτικὸν μέρος τοῦ Σοσιαλισμοῦ καὶ παρέχουσα μετὰ οργανικῆς ἀνάλυσεως πλήρη τὴν ἱστορίαν τῆς μορφώσεως τῆς Σοσιαλιστικῆς Θεωρολογίας. Ὁ «Σοσιαλισμός» ὡς Ἐπιστήμη θὰ δημοσιευθῆ εἰς συνέχειας εἰς πολλὰ φύλλα τῆς **ΑΝΑΤΡΟΠΗΣ**.

**ΤΙ ΚΡΥΠΤΕΤΑΙ, ΔΗΔ. ΤΙ ΥΠΑΡΧΕΙ,
ΥΠὸ ΤὸΝ «ΣΟΣΙΑΛΙΣΜΟΝ».**

— Δογματικὴ καὶ ἠθικὴ ἀνάλυσις τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Ἰδεώδους.

Ἡ ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚῆ ΚΑΙ ἈΝΑΡΧΙΣΤΙΚῆ ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ.

— Πλήρης χρονολογία τῆς κινήσεως ταύτης καὶ ἑβδομαδὰ.

ΚΑΠ. ΚΑΠ.

Ἡ ΑΝΑΤΡΟΠΗ θὰ ἐκδόηται εβδομαχορμικῶς.

16484

σε μια Κυριακή βράδυ της 12ης Φεβρουαρίου 1912, όπου εμφανίστηκε ο χαριτωμένος εκείνος πνευματικός μπόμε, αδελφός του γνωστού Ζαχαρία Παπαντωνίου, στο φιλολογικό καφενείο «Βύρων», στη γωνία Πανεπιστημίου και Προαστείου (σημερινή Εμμανουήλ Μπενάκη), φέροντας υπό μάλης, με πολλές προφυλάξεις, καμιά εικοσαριά τεύχη του περιοδικού *Ανατροπή*. Το πρώτο και μοναδικό φύλλο αυτοχριστόταν «όργανον της ανθρωπιστικής ιδέας, διερμηνεία της σοσιαλιστικής επιστήμης και χαρτογράφησης της αναρχιστικής κινήσεως του κόσμου». Στο ανώνυμο προγραμματικό άρθρο κατονομάζεται «η τρικέφαλος Λερναία Ύδρα του αιώνα που δεν θα εκτοπισθεί από τον δρόμον της ανθρωπότητας, παρά εάν συντριβή: Οι Μονάρχαι, οι Χρηματισταί και οι Μεγάλοι Εργοστασιάρχαι, οι τρεις απαισιόταται μορφαί της συμφοράς του κόσμου». Θεωρεί ότι ο σοσιαλισμός είναι «η μόνη ζώσα Υπόθεσις διά την νοούσαν ανθρωπότητα... ήτις είναι ακριβώς Υπόθεσις λογικής δικαιοσύνης, ευγενείας και ανθρωπισμού». Παρακάτω ενοποιεί σοσιαλισμό και χριστιανισμό με απόλυτους όρους: «Πας μη σοσιαλιστής είναι σήμερον αντίχριστος, εχθρός της ανθρωπότητας και του πολιτισμού, εαυτού και των περί αυτών». Πριν προλάβει να το μοιράσει στους φίλους του που τον περίμεναν στα γύρω τραπέζια, ο Χαρίλαος Παπαντωνίου τα μάζευε κι έφευγε, τρομοκρατημένος από τη φήμη, ότι το επαναστατικό περιεχόμενο της *Ανατροπής* έγινε γνωστό στα Ανάκτορα και δόθηκε εντολή σύλληψης του εκδότη. Τα τεύχη μαζεύτηκαν στο πατάρι κάποιου γειτονικού λαϊκού καφενείου. Θορυβημένος από τις διαδόσεις, ο καφετζής άρχισε να τα ρίχνει λίγα-λίγα στη φωτιά για να εξαφανίσει «το σώμα του εγκλήματος». Ο εξαφανισμένος εκδότης –έλεγαν ότι είχε πάει στο Άγιον Όρος– επισκέφθηκε, όταν σταμάτησε ο θόρυβος, τον καφετζή, πήρε όσα τεύχη δεν πρόλαβαν να καούν και τα 'στειλε με δυο απεσταλμένους του στην Αλεξάνδρεια. Στο πλοίο, οι κομιστές των τευχών θεώρησαν επικίνδυνο το φορτίο και το έριξαν στη θάλασσα. Αυτά γράφει, μεταξύ άλλων, ο Δημήτριος Λαμπίικης στο *Μπουκέτο* για το άδοξο τέλος που είχε το πρώτο αναρχικό χριστιανοσοσιαλιστικό φύλλο με διεθνή προσανατολισμό.

Άρχισα να αναρωτιέμαι αν χάθηκαν όλα τα τεύχη και δεν διασώθηκε έστω ένα, που θα αποτελούσε τεκμήριο της κίνησης των αναρχικών ιδεών στις αρχές του 20ού αιώνα. Αναζητούσα την *Ανατροπή* για πολλά χρόνια, ρωτώντας και ξεφυλλίζοντας δελτία δημόσιων και ιδιωτικών βιβλιοθηκών και κάποτε ανακάλυψα ένα τεύχος της στα ράφια της Βικελαιάς Βιβλιοθήκης του Ηρακλείου. Στο σχετικό δελτίο δεν υπήρχε πηγή προέλευσης και έτσι δεν μπόρεσα να φτάσω στο όνομα του δωρητή και να εξιχνιάσω τον τρόπο που έφτασε ως εκεί. Το φωτοτυπημένο τεύχος που έχω στα χέρια μου επιβεβαιώνει τις πληροφορίες του *Μπουκέτο* αλλά περιέχει και μια έκπληξη: Πουθενά δεν αναφέρεται το όνομα του Χαριλάου Παπαντωνίου, ενώ στο εξώφυλλο φέρεται ως ιδιοκτήτης ο εικοσάχρονος τότε Φωκίων Ρωκ (1891-1946), γνωστός αργότερα γλύπτης. Ανάμεσα

στα έργα του: το ανάγλυφο του Άγνωστου Στρατιώτη στη Βουλή των Ελλήνων, η προτομή του Αριστοτέλη Βαλαωρίτη στον Εθνικό Κήπο και του Καραϊσκάκη στο Πεδίον του Άρεως .

Από τη στιγμή που εντοπίστηκε το ένα και μοναδικό αντίτυπο, νομίζω ότι η *Ανατροπή* είναι ένα περιοδικό υπαρκτό στο πεδίο έρευνας, προσφερόμενο σ' όποιον ενδιαφέρεται να μελετήσει σε εκείνη τη χρονική περίοδο την κίνηση των ιδεών.

Εκτός όμως από τους χαμένους τίτλους λανθάνουν και ενδιαμέσα τεύχη περιοδικών που διάφοροι λόγοι εμπόδισαν να αναρτηθούν στα κιόσκια. Η περίπτωση ενός τέτοιου τεύχους περιλαμβάνεται στη σειρά του Θεάτρου που εξέδιδε από το 1962 ο Κώστας Νίτσος. Το καλό εκείνο περιοδικό το βρήκε η κήρυξη της δικτατορίας του 1967, την ώρα που τυπωνόταν το 31ο τεύχος του. Ο εκδότης του Θεάτρου αρνήθηκε, όπως φαίνεται, να το κυκλοφορήσει υπό καθεστώς προληπτικής λογοκρισίας και το σύνολο των τευχών του επίσημα πολιτοποιήθηκε. Κάπου ξέφυγε ένα αντίτυπο, το οποίο διασώζεται σήμερα στη συλλογή περιοδικών του Μανόλη Αναγνωστάκη. Διευκρινίζω ότι αργότερα στη θέση του πολιτοποιηθέντος εκδόθηκε ένα άλλο τεύχος με διαφορετική μορφή και περιεχόμενο αλλά την ίδια αρίθμηση, 31 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1973), που είναι το πρώτο της νέας εκδοτικής περιόδου του Θεάτρου.

Από τις ίδιες αιτίες εξαφανίστηκαν τα αντίτυπα του διπλού τεύχους 147/8 της *Επιθεώρησης Τέχνης*, που δεν είχε προλάβει να βιβλιοδετηθεί. Δεν ξέφυγε ούτε ένα 16σέλιδο, γι' αυτό και η σειρά του φημισμένου εκείνου περιοδικού της Αριστεράς κλείνει με τον αριθ. 146, Φεβρουάριος 1967.

Θ Ε Α Τ Ρ Ο 31

ΘΕΑΤΡΟ ΔΙΜΗΝΗ ΘΕΑΤΡΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

Χρόνος ΣΤ', Τετάρτη 31
Γενάρης - Φλεβάρης 1967

Κεντρικά Γραφεία:
Παρνασσός 2, 6ος όροφος
(Πλατεία Άγιου Γεωργίου Καρότσι)

Τηλέφωνα:
Διεύθυνση (6-9 μ.μ.): 232.222
Εύνταξη - Λογιστήριο
Ευνδρομηταί: 222-555

*

Διευθυντής
ΚΩΣΤΑΣ ΝΙΤΣΟΣ

*

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ Δρχ. 30
Ευνδρομή έτησία Δρχ. 150
Φοιτητική έτησία Δρχ. 120
Έξωτερικοί: Δολάρια 10
Όργανισμών κλπ. Δρχ. 500

*

Τυπογραφικές εγκαταστάσεις
Διονυσίας Παπαδοπούλου
Έπικούρου 20, τηλ. 312.505

Μονοτυπία: Νικ. Μπουλαχάνη
Άναξαγόρα 16, τηλεφ. 538.093

Όψεις: Τεχνολογική Α.Ε.
Μαραθωνοδρόμου 119, Μαρούσι

Κλισε: Γιάννης και Γ. Λάιος
Ρόμβης 23, τηλέφωνο 233-977

*

Διευθύνσεις συμφώνως τῷ νόμῳ
Ύπευθυνος εἰς
Κώστας Νίτσος, Σισίνη 35
Ύπευθυνος Τυπογραφείου
Παπαδοπούλου, Παρνασσίδος 33

*

Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

ΘΕΑΤΡΟ 31

Δίπτυχος, Άπόσπασμα από παράσταση όμφωρσία τῶν Κλαυερδίνων (Μουσείον τῶν Μονάχων, Νο 2.344)

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΜΕΛΕΤΕΣ και ΑΡΘΡΑ: ΠΑΝΑΓΗ ΛΕΚΑΤΣΑ: 'Η Μήδεια' τῶν Εὐριπίδῃ.
'Η μορφή και τὸ Δράμα σελ. 9

ΛΙΛΑΣ ΜΑΡΑΚΑ: Τὸ Θέατρο - ντοκουμέντο. 'Υποταγή
στὴν ἱστορική ἀλήθεια σελ. 22

LUDWIG MARCUSE: 'Αν δὲν ὤπῃρχε Κριτική. Αἰ-
ρετικές ἀπόψεις γιὰ ἓνα λειτουργήμα σελ. 27

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΥΡΑΤ: 'Ο καλὸς ἄνθρωπος τῶν 'Αουγκο-
μπουργκ. 'Η ζῶη και τὸ ἔργο τῶν Μπέρτολτ Μπρέχτ.
(Συνέχεια 4ῃ) σελ. 30

ΠΑΗΡΕΣ ΕΡΓΟ: ΠΑΥΛΟΥ ΜΑΤΕΣΙ: 'Η τελετή. Μονόπρακτο. Εἰκονο-
γράφηση Μίνου Άργυράκη σελ. 44

ΞΕΝΟ ΘΕΑΤΡΟ: ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ: Μιά κραυγή στὴν ἔ-
ρημο: 'Ερνστ Τόλλερ: " Ζήτω, ζῶμε!" σελ. 54

ΠΥΡΡΟΥ ΚΙΟΥΣΗ: Τραγωδία με ντόμα κωμωδίας: Τὸ
'Μετέωρο" τῶν Ντύρρενματ σελ. 57

ΔΗΜΗΤΡΗ ΜΥΡΑΤ: Μιά δημιουργία τῆς 'Εντβίλ Φε-
γέρ: " 'Η τρελλή τῶν Σαγιδ" σελ. 61

Προμηθευτεῖτε ἐγκαιρῶς τοὺς πέντε
πλήρεις τόμους τῶν "ΘΕΑΤΡΟΥ",

Κενά στη διαδοχή κάποιων περιοδικών παρατηρούνται και εκ παραδρομής αλλά και σκοπίμως, όπως στο Στάχυ (1950-1951) του Φαίδρου Μπαρλά, όπου η «ύπαρξη» του ελλείποντος τεύχους 3 παραλληλίζεται με τον Ναπολέοντα Β' και τον Λουδοβίκο ΙΖ', ενώ το υπ' αριθ. 6 κυκλοφορήσαν μεταμφιεσμένο τις Απόκριες, δεν ανεγνωρίσθη.

Οι βεβαιώσεις για την ύπαρξη ενός εντύπου δεν έχουν θεωρητική μόνον αξία, αφού στην πράξη υποχρεώνουν έναν ερευνητή, εάν θέλει η εργασία του να είναι εξαντλητικά πλήρης και απόλυτα ακριβής, να λάβει υπόψη του έντυπα των οποίων η κυκλοφορία έχει διαπιστωθεί και καταγραφεί στην εξεταζόμενη περίοδο.

Νίκος Ζωιόπουλος

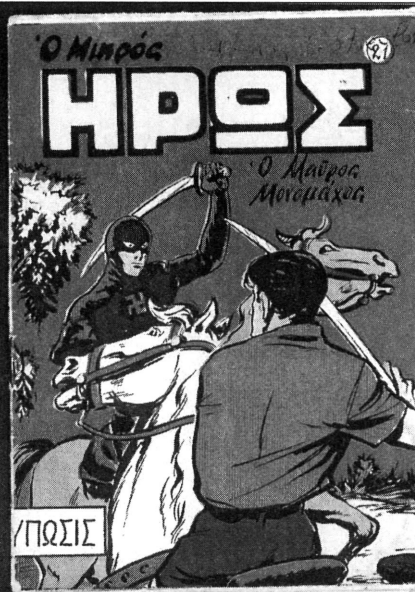
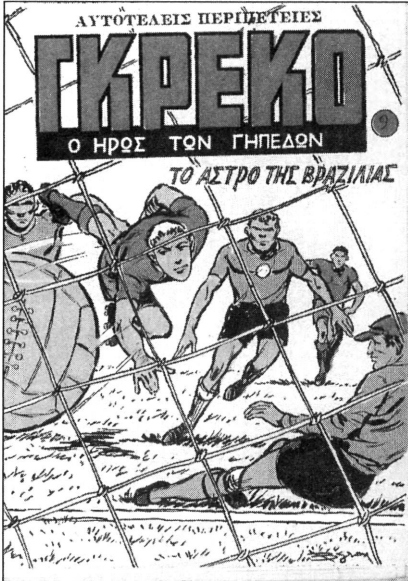
Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΚΩΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

ΗΡΘΑ ΓΙΑ ΠΡΩΤΗ φορά σε επαφή με παιδικά βιβλία και περιοδικά πολύ μικρός, πριν ακόμη μάθω καλά καλά ανάγνωση. Απ' την πρώτη στιγμή τα αγάπησα παράφορα: Τόσο, ώστε τα βράδια τα έπαιρνα στο προσκεφάλι μου. Κλασικά έργα διάσημων συγγραφέων που απευθύνονταν σε παιδιά και νέους συντράφευαν τις ώρες και τις μέρες μου, ανοίγοντάς μου καινούργιους δρόμους, ενώ παράλληλα συμπλήρωναν με τρόπο ιδανικό την προσπάθεια των δασκάλων να μου μάθουν γράμματα.

Κάποτε έπεσαν για πρώτη φορά στα χέρια μου μερικά παιδικά περιοδικά που κυκλοφορούσαν τότε: *Ταρζάν - Γκαούρ* (μετέπειτα *Γκαούρ - Ταρζάν*), *Υπεράνθρωπος*, και φυσικά ο ανεπανάληπτος *Μικρός Ήρωας*. Έγινα φανατικός αναγνώστης τους. Τα αγόραζα συστηματικά, φροντίζοντας να μη χάνω ούτε ένα. Αργότερα (ήμουν εννιά ή δέκα χρονών) ανακάλυψα και το διάσημο περιοδικό *Μάσκα*, που για μένα ήταν το διαβατήριο για να μπω πια σε χωράφια αναγνωστών μεγαλύτερης ηλικίας.

Παράλληλα με το διάβασμα προέκυψε και κάτι άλλο: Κόλλησα από νωρίς το μικρόβιο του συλλέκτη. Μάζευα τα πάντα: «Χαρτάκια» με φωτογραφίες ποδοσφαιριστών, ηθοποιών και τραγουδιστών, σπιρτόκουτα, γραμματόσημα, παιχνίδια, πώματα από μπουκάλια αναψυκτικών, και... φυσικά περιοδικά, κάθε είδους. Έτσι σιγά σιγά δημιουργήθηκε η «συλλογή» μου, για την οποία ήμουν πολύ περήφανος και φρόντιζα συνεχώς να την εμπλουτίζω. Καθώς ο χρόνος κυλούσε γοργά, συνέβαιναν μεγάλες αλλαγές σε πρόσωπα και πράγματα. Τα αποκτήματά μου όμως αντί να αβγαταίνουν, λιγότευαν... Μετακομίσεις (λόγω σπουδών, γάμων κ.λπ.) έδωσαν την ευκαιρία στους κάθε λογής «βάνδαλους» να αρχίσουν το καταστροφικό έργο τους (ξεκαθάρισμα για λόγους «καθαριότητας» ή για εξοικονόμηση χώρου κ.λπ.), μία κατάρα από την οποία ελάχιστοι νεαροί συλλέκτες μπόρεσαν να ξεφύγουν.

Φτάνουμε λοιπόν στο σήμερα. Αναλογίζομαι το πόσα θα μπορούσα να έχω ακόμα και πόσο λίγα μου έμειναν. Χάθηκαν τα περισσότερα... φωτογραφίες, παιχνίδια, σπιρτόκουτα, πώματα, καθώς και πάρα πολλά περιοδικά. Ας είναι όμως. Όσα κατάφερα να διασώσω, καθώς και όσα άλλα που μετά από εξαντλητικές αναζητήσεις ξαναβρήκα, μου φτάνουν. Η συλλογή υπάρχει ακόμη, και είναι για μένα η μαγική πύλη που με μεταφέρει στο χτες. Σε κάθε δυνατή ευκαιρία την περνάω, και ξαναγίνομαι νοερά –έστω και για λίγο– το παιδί των δεκαετιών του '50 και του '60. Και ειλικρινά, αυτό με αναζωογονεί...

Σήμερα καλούμαι να κάνω μια καταγραφή της συλλογής αυτής, δηλαδή όλων εκείνων των εντύπων που αγάπησα και αγαπώ. Δεν θα συμπεριλάβω τα κάθε είδους βιβλία μου (παιδικά, λογοτεχνικά, ιστορικά ή άλλα, ειδικών κατηγοριών), που οπωσδήποτε είναι αρκετά, επειδή αυτό ξεφεύγει από τα όρια αυτής της παρουσίασης.¹ Θα περιοριστώ λοιπόν στα περιοδικά, που είναι κυρίως παιδικά (εικονογραφημένα ή όχι), καθώς και άλλα που προορίζονταν για μεγαλύτερες ηλικίες, διαβάζονταν όμως περιστασιακά και από παιδιά.

Τα έντυπα της συλλογής

Η συλλογή περιλαμβάνει περισσότερους από 3.500 τίτλους περιοδικών, κυρίως παιδικών, που κυκλοφόρησαν από τη δεκαετία του '30 μέχρι πρόσφατα, μερικά δε συνεχίζουν ακόμη να εκδίδονται.

Μάσκα: Πρώτη περίοδος (1935-1938). Κυκλοφόρησαν 129 τεύχη. Υπάρχουν 78.

Δεύτερη περίοδος (1946-1950) τεύχη 188. Υπάρχουν 172.

Τρίτη περίοδος (1955-1958) τεύχη 147 (υπάρχουν όλα).

Τέταρτη περίοδος (1963-1974) τεύχη. 296. Υπάρχουν τα πρώτα 50, και λίγα απ' τα υπόλοιπα.

Πέμπτη περίοδος (1986) τεύχη 56. Υπάρχουν όλα.

Η Μάσκα του Τζίμμου Κορίνη (1998) τεύχη 5 Υπάρχουν όλα.

Μυστήριο: Πρώτη περίοδος (1935): τεύχη 90. Υπάρχουν 70.

Δεύτερη περίοδος (1952): τεύχη 28. Υπάρχουν 12.

Τρίτη περίοδος (1959): τεύχη. 415 Υπάρχουν ελάχιστα, επιλεκτικά.

Τέταρτη περίοδος (1977): τεύχη 10 (Υπάρχουν όλα).

Μασκούλα (1958): τεύχη. 76. Υπάρχουν τα περισσότερα.

Σφίγγα (1950) τεύχη 40. Υπάρχουν 39.

Ταρζάν και Ταρζάν - Γκαούρ (1η περίοδος, 1950): τεύχη 56. Υπάρχουν 12.

Γκαούρ - Ταρζάν (2η περίοδος, 1951): τεύχη 52. Υπάρχουν 33.

Γκαούρ - Ταρζάν (3η περίοδος, 1958): τεύχη 112. Υπάρχουν 92.

Γκαούρ - Ταρζάν (4η περίοδος, 1981): τεύχη 24. Υπάρχουν τα περισσότερα.

Ποκοπίκο (1951): τεύχη 8. Υπάρχουν όλα.

Υπεράνθρωπος (Θ. Αστρίτη, 1951): τεύχη 96. Υπάρχουν 52.

Υπεράνθρωπος 2 (Π. Πετρίτη, 1957): τεύχη 24. Υπάρχουν 9.

Μικρός Ήρωας (1953): τεύχη 800. Υπάρχουν σε 30 original τόμους τα πρώτα 240 τεύχη, και αρκετά σκόρπια ακόμα.

1. Βλ. επίσης Νίκος Ζωιόπουλος, *Τα χάρτινα όνειρα των παιδικών μας χρόνων*, Τεχνικές Εκδόσεις (Αθήνα 2000).

Μικρός Ήρωας (επανεκδοση 1985): τόμοι 100. Υπάρχουν όλοι.

Τζων Γκρηκ (Ν. Ρούτσου κ.ά): τεύχη 52 (44 και 8, σε δύο περιόδους). Υπάρχουν 37.

Κλασικά Εικονογραφημένα: Υπάρχουν αρκετά τεύχη, κυρίως της 1ης έκδοσης.

Γέλιο και Χαρά: Υπάρχουν σχεδόν όλα τα πρώτα 100 τεύχη, και μερικά απ' τα υπόλοιπα.

Τα καλύτερα κόμικς: Υπάρχουν περισσότερα από 20 τεύχη.

Μικρός Εξερευνητής (Ποικίλης ύλης, έκδοση Δημητράκου): Υπάρχουν περίπου 30 τεύχη.

Μικρός Εξερευνητής (Μυθιστόρημα συνεχείας του Αρνούλ Γκαλοπέν, Εκδόσεις Αφών Ρόδη): τεύχη 41. Υπάρχουν όλα.

Τα παιδιά του σίρκου (Μυθιστόρημα συνεχείας, Εκδόσεις Αφών Ρόδη): Όλα.

Διάπλασις των παιδών: Υπάρχει ο τόμος του 1958.

Ελληνόπουλο, Θησαυρός των παιδιών: Υπάρχουν μερικά τεύχη (επιλεκτικά) διαφόρων περιόδων έκδοσης.

Καραγκιόζης: Λίγα μόνο τεύχη απ' τις άπειρες εκδόσεις που πραγματοποιήθηκαν.

Μικρός Σερίφης - Μικρός Καουμπόυ: Αρκετά τεύχη (αντιπροσωπευτικά).

Υπάρχουν επίσης αρκετά τεύχη πολλών άλλων παιδικών περιοδικών της εποχής, όπως:

Τζόε Ντικ, *Το Αστυνομικό*, *Κουρσάρος*, *Λουλούδια*, *Κεραυνός*, *Μικρός Φαντομάς*, *Γκρέκο* (ο ήρωας των γηπέδων), *Μικρός Ζορρό*, *Μικρός Ταρζάν*, *Πλανητάνθρωπος*, *Καλ*, *Γεράκι* (ο νέος Υπεράνθρωπος), *Αετός των Γηπέδων*, *Άσσοι του Γηπέδου*, *Ζούγκλα - Ταρζάν*, *Καουμπόυ - Φάντασμα*, *Ταρζάν - Περιπέτειες στη Ζούγκλα* (εκδ. Περαιτζίκη), *Ταν ο υπερκόσμιος*, *Ταγκόρ*, *Τάργκα*, *Ταμ-Ταμ*, *Το 13*, *Νυχτερίδα*, *Γκρέκο-Ταρζάν*, *Ατσαλένιοι Γίγαντες*, *Πανόραμα*, *Διγενής*, *Πασπαρτού*, *Σέρλοκ Χολμς*, *Το Μάτι*, *Διαμάντι*, *Μπιλ Μόργκαν*, *Μίκυ Μάους* (Εκδόσεις Τερζόπουλου), *Μίκυ - Μυστήριο* (Εκδόσεις Τερζόπουλου), *Κόμιξ* (Εκδόσεις Τερζόπουλου) και άλλα.

Τελειώνοντας αναφέρω ότι εκτός όλων των παραπάνω, υπάρχει ακόμη ένας μεγάλος αριθμός περιοδικών ποικίλης ύλης, καθώς και πάρα πολλά «βιβλία τσέπης» με έργα ελλήνων και ξένων συγγραφέων, μεταξύ των οποίων και ολόκληρη η σειρά της «Ατλαντίδος» με αστυνομικές ιστορίες του Γιάννη Μαρή (σε διαφορετικές χρονικά εκδόσεις). Επίσης έργα του Τζέιμς Χάντλεϊ Τζέης, Μίκυ Σπιλαίην, Άγκαθα Κρίστι και πολλών άλλων συγγραφέων, κλασικών στο είδος τους.

Νίκος Ρουδομέτωφ

ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΞΕΚΙΝΩ ΤΗΝ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ μου με μια πολύ μικρή αναφορά στο Ιστορικό Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας. Λειτουργούσε άτυπα πριν από το 1970 με τη μορφή της προσωπικής συλλογής αρχειακού υλικού πάσης φύσεως, με σκοπό να ανευρεθεί και να διασωθεί ό,τι ελάχιστο είχε απομείνει μετά την επώδυνη Βουλγαρική κατοχή του 1941-1944, κατά τη διάρκεια της οποίας οι αρχές είχαν καταστρέψει κάθε έντυπο ή χειρόγραφο με ελληνική γραφή και είχαν επιβάλει την ομιλία μόνο της βουλγαρικής γλώσσας, σε μια αποτρόπαιη προσπάθεια αφελληνισμού της περιοχής μας, όπου σημειωτέον δεν υπήρχε ούτε δείγμα βουλγαρικής παρουσίας πριν από τον πόλεμο του 1940.

Με το πέρασμα πολλών χρόνων επίμονης και συνεχούς προσπάθειας συνειδητοποίησε ο ιδρυτής του Αρχείου ότι το συγκεντρωμένο υλικό ήταν όχι μόνο σπάνιο και δυσεύρετο, αλλά πολλές φορές κυριολεκτικά μοναδικό. Στο σημείο αυτό αποφάσισε να του δώσει τη σημερινή νομική μορφή της αστικής εταιρείας μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα, εν είδει ευέλικτου σύγχρονου πνευματικού Ιδρύματος. Αυτό έγινε πριν από επτά περίπου χρόνια. Μεταξύ των άμεσων στόχων της εταιρείας είναι η έκδοση, υπό μορφή βιβλίων, των αρχείων τα οποία έχουν συγκεντρωθεί όλα αυτά τα χρόνια. Αυτόν το στόχο τον θεωρούμε τον σημαντικότερο όλων, και επάνω σ' αυτόν εργαζόμαστε πολύ σκληρά χωρίς καμία βοήθεια από την πολιτεία.

Υπάρχουν στις συλλογές του Αρχείου :

1. Αρχείο εγγράφων με δεκάδες χιλιάδες δικαιοπρακτικά και άλλης φύσεως έγγραφα, μεταξύ των οποίων και δεκάδες μονόφυλλα του Αγώνα της Παλιγγενεσίας.
2. Πλουσιότατη συλλογή φωτογραφικού και εικονιστικού υλικού, το οποίο περιλαμβάνει πολλές χιλιάδες παλιές φωτογραφίες.
3. Μια θαυμάσια βιβλιοθήκη 25.000 περίπου τόμων, παλαιών και νέων ιστορικών βιβλίων, αρκετά των οποίων είναι εξαιρετικά δυσεύρετα.
4. Αρχείο αφίσας και διαφήμισης με αρκετές χιλιάδες αφίσες, φέιγ-βολάν κ.λπ. των ετών 1880-2000.
5. Συλλογή περίπου 500 χαρτών 15ου-20ού αιώνα (αυθεντικών και αναπαραγωγών).
6. Αρχείο Τύπου, το οποίο περιλαμβάνει εφημερίδες Καβάλας, Δράμας, Σερρών, Ξάνθης, Κομοτηνής, Θεσσαλονίκης κ.λπ. της περιόδου 1900-1950 και

άλλες πολλές ακόμη οι οποίες χρειάζονται εκτεταμένο κείμενο για να αναφερθούν διεξοδικά.

Ο κύριος κορμός του υλικού χρονολογικά εντάσσεται στον 19ο και 20ό αιώνα και καλύπτει κυρίως την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη, με έμφαση βεβαίως στην Καβάλα η οποία αποτελεί πάντοτε τη βασική προτεραιότητα του συλλεγόμενου υλικού.

Ας έλθουμε τώρα στο Αρχείο Τύπου. Περιλαμβάνει, όπως προαναφέραμε, εφημερίδες Καβάλας, Δράμας, Σερρών, Ξάνθης, Κομοτηνής, Θεσσαλονίκης, Αθηνών κ.λπ. Το σημαντικότερο υλικό είναι από την Καβάλα και τη Δράμα, κυρίως της περιόδου 1900-1945. Παρ' όλο τον φαινομενικά μικρό αριθμό των διασωθέντων φύλλων, τα οποία είναι περίπου 800, οι πληροφορίες που αντλούμε είναι ανεκτίμητης αξίας. Πολλά μάλιστα φύλλα είναι τα μοναδικά διασωθέντα τεκμήρια της έκδοσής τους και κυριολεκτικά από αυτά πληροφορούμεθα την ύπαρξή τους.

Η πρώτη σοβαρή διαπίστωση είναι η σπουδαιότητα της διάσωσης αυτών των εφημερίδων. Η καθημερινή ζωή ενός τόπου, τα σημαντικά τοπικής εμβέλειας προβλήματα και γεγονότα, η τοπική οπτική γωνία της ελληνικής επικαιρότητας, οι κοινωνικές και πολιτικές ζυμώσεις, το ανάγλυφο των κοινωνικών δομών, οι δραστηριότητες συλλόγων και οργανώσεων, η πολιτιστική του ταυτότητα και το επίπεδο της, καθώς και χιλιάδες άλλες πληροφορίες που δεν περιλαμβάνονται κατ' ανάγκη στην επίσημη Ιστορία, αλλά που φωτίζουν άπλετα και χρωματίζουν με ένταση και ενδιαφέρον την τοπική, αποτελούν πολύτιμο και αναντικατάστατο υλικό.

Αισθανόμαστε ευτυχείς που τύχη αγαθή μας βοήθησε να περισυλλέξουμε και να διασώσουμε αυτόν τον ιστορικό θησαυρό. Ταυτόχρονα όμως αισθανόμαστε βαριά την ευθύνη της διαφύλαξης και συντήρησης του υλικού. Σήμερα το ίδρυμά μας στερείται ιδιόκτητης στέγης και στεγάζεται σε τρεις διαφορετικούς χώρους οι οποίοι απέχουν αρκετά ο ένας από τον άλλον, γεγονός το οποίο δυσχεραίνει την ομαλή λειτουργία αλλά και την ασφάλειά του. Συντηρείται από τις οικονομικές χορηγίες των ιδρυτών του, όχι μόνο για την κάλυψη στοιχειωδών αναγκών, όπως ενοίκια, τηλέφωνα, ΔΕΗ, καθαριότητα κ.λπ. των χώρων του, αλλά και για τον εμπλουτισμό του ιδρύματος με νέο υλικό, το οποίο κατά κανόνα προέρχεται από αγορές και ελάχιστες φορές από δωρεές. Επίσης καλύπτει και τις δαπάνες των αμοιβών των συνεργατών του ιδρύματος, ειδικών επιστημόνων, τεχνολόγων κ.ά., οι οποίοι συνεργάζονται για την καταλογογράφηση των Αρχείων, την προετοιμασία των εκδόσεων και για τις υπόλοιπες δραστηριότητες, όπως εκθέσεις του υλικού του, οργάνωση ιστορικών και λογοτεχνικών συνεδρίων κ.λπ. Έκτακτες χορηγίες υπήρξαν μόνο δύο από την τοπική Αυτοδιοίκηση, κι αυτές επ' ευκαιρία κάποιων πολύ σημαντικών δραστηριοτήτων, όπως η διοργάνωση τον Σεπτέμβριο του 2001 του 4ήμερης διάρκειας Διαβαλκανικού Ιστορικού Συνεδρίου, το οποίο διεξήχθη με μεγάλη επιτυχία, με τη συμμετοχή πανεπιστημιακών όλων των βαλ-

κανικών κρατών' οι δαπάνες του Συνεδρίου καλύφθηκαν τελικά κατά περίπου 50% από επιχορήγηση της τοπικής Αυτοδιοίκησης.

Η μεγάλη μας προσπάθεια επικεντρώνεται κατά πρώτον στην έκδοση όσο γίνεται μεγαλύτερου μέρους των Αρχείων, ώστε αφενός να περάσουν στις βιβλιοθήκες, και τυχόν καταστροφές των πρωτοτύπων να μην είναι ανεπανόρθωτες απώλειες, και αφετέρου να μην αποτελούν πλέον δυσέυρετες και δυσπρόσιτες σπανιότητες προορισμένες για τους έχοντες δυνατότητα άνετης πρόσβασης, ή για την εξυπηρέτηση των ακαδημαϊκών αναγκών των πανεπιστημιακών κύκλων. Επιθυμούμε τα εκδιδόμενα αρχεία να τα προσφέρουμε δωρεάν σ' όλες τις Βιβλιοθήκες και ταυτοχρόνως ο κάθε μελετητής ή και απλός φιλόστοργος να έχει τη δυνατότητα να τα αποκτήσει για την προσωπική του βιβλιοθήκη, έναντι ελαχίστου και πολύ προσιτού τιμήματος. Πιστεύουμε ότι όσο περισσότεροι έρχονται σε επαφή με το υλικό αυτό, τόσο μεγαλώνει το ενδιαφέρον και η αγάπη τους για τον τόπο και την ιστορία του.

Τα αρχεία που προπαρασκευάζονται για άμεση έκδοση είναι τα ακόλουθα:

- 1) *Αρχείο του Τύπου της Δράμας 1916-1946*. Έργο δίτομο με ολόκληρα τα φύλλα περίπου 400 ανεκτίμητων εφημερίδων, 28 διαφορετικών τίτλων.
- 2) *Αρχείο του Τύπου της Καβάλας 1908-1948*. Έργο τρίτομο με ολόκληρα τα φύλλα περίπου 400 εφημερίδων, 26 διαφορετικών τίτλων.

Προχωρούμε στην ηλεκτρονική επεξεργασία και το καθάρισμα των φύλλων, ώστε η εκτύπωση να είναι όσο γίνεται καθαρότερη. Τα πολύ μεγάλα σε ύψος φύλλα τα σμικρύνουμε φροντίζοντας να διατηρούμε τη δυνατότητα άνετης ανάγνωσης, η οποία σημειωτέον είναι πολύ καλή όταν δεν κατεβαίνουμε κάτω από τα 38 εκ. για ύψος πρωτοτύπων περίπου 60 εκ.

Η προγραμματιζόμενη ηλεκτρονική αρχειοθέτηση του συλλεχθέντος και συλλεγόμενου υλικού με σύγχρονες μεθόδους, καθυστερεί προς το παρόν λόγω της απαιτούμενης μεγάλης δαπάνης. Ευελπιστούμε ότι θα μπορέσουμε να καλύψουμε τις ανάγκες αυτές ώστε το πολύτιμο υλικό να αποβεί εύκολα προσβάσιμο στην επιστημονική κοινότητα και σε όλους τους ενδιαφερομένους για την ιστορία του τόπου μας.

Στον τομέα της Βιβλιοθηκονομίας έχουμε συνεργάτιδα έμπειρη βιβλιοθηκονόμο, αλλά αντιμετωπίζουμε προβλήματα με το βιβλιοθηκονομικό πρόγραμμα ABEKT το οποίο χορηγείται δωρεάν από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, αλλά λειτουργεί σε περιβάλλον DOS. Ο εκσυγχρονισμός έγινε εδώ και δύο περίπου χρόνια, με την κυκλοφορία του προγράμματος σε περιβάλλον WINDOWS, το οποίο περιμένουμε, κατά τα υπεσχημένα, να μας χορηγηθεί. Δυστυχώς, στην ελεύθερη αγορά τα βιβλιοθηκονομικά προγράμματα κοστίζουν ακριβά και δυσκολευόμαστε να τα προμηθευτούμε.

Γενικώς τα λειτουργούντα στην περιφέρεια Αρχεία αντιμετωπίζουν τεράστια

προβλήματα στην προσπάθεια χρήσης νέων τεχνολογιών. Τα προβλήματα είναι όχι μόνον οικονομικά, αλλά και ενημέρωσης. Η μεγάλη απόσταση από το αθηναϊκό κέντρο μάς στερεί και τα δύο.

Τελειώνοντας την πολύ σύντομη παρέμβασή μου μπορώ να αναφέρω συνοπτικά ότι στο Αρχείο υπάρχουν αρκετά φύλλα εφημερίδων των Αθηνών του 19ου και του 20ού αιώνα, π.χ. *Ο Αστήρ της Ανατολής*, *Η Εφημερίς*, *Η Εφημερίς των Κυριών*, *Ο Νεολόγος*, *Ρωμιός του Σουρή*, *Ο Τηλέγραφος*, πλήρες το έτος 1922 της εφημερίδας *Ελεύθερος Τύπος*, *Ο Λαός* (62 φύλλα από 22 Μαρτ. 1914 έως 5 Σεπτ. 1915), *Νέα Ημέρα Τεργέστης* κ.λπ. Συνολικώς υπάρχουν 253 τίτλοι εφημερίδων με τόπο έκδοσης την Αθήνα, εκ των οποίων βέβαια οι περισσότερες αφορούν εκδόσεις μετά το 1945. Της Θεσσαλονίκης υπάρχουν 17 τίτλοι εφημερίδων και όλες είναι του 20ού αιώνα. Οι προ του Β' Παγκόσμιου πολέμου είναι ελάχιστες, ενώ υπάρχουν ολόκληρα τα έτη του *Ελληνικού Βορρά*, από το 1945 ως το 1952. Από την υπόλοιπη Ελλάδα, στο Αρχείο Τύπου του ΙΛΑΚ, υπάρχουν εφημερίδες εκδόμενες στις πόλεις: Αγρίνιο, Αλεξανδρούπολη, Βέροια, Βόλο, Διδυμότειχο, Δράμα, Έδεσσα, Ελευθερούπολη, Θάσο, Ιωάννινα, Καβάλα, Καστοριά, Κιλκίς, Κομοτηνή, Λαμία, Λέσβο, Νέα Καρβάλη, Ξάνθη, Πειραιά, Πορταριά Πηλίου, Σάμο, Σέρρες, Χαλκίδα και μερικές χειρόγραφες στρατιωτικές. Τέλος, για τον έξω-ελληνισμό υπάρχουν εφημερίδες από το Αργυρόκαστρο, τις Βρυξέλλες, το Κάιρο, την Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο, το Παρίσι, τη Σόφια και τη Νέα Υόρκη.

Γεώργιος Δολιανίτης

Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ ΤΗΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΔΟΛΙΑΝΙΤΗ

Η Α ΗΘΕΛΑ ΝΑ ΕΥΧΑΡΙΣΤΗΣΩ τους διοργανωτές για την ευγενική τους πρόσκληση.

Ο ελληνικός Τύπος κατέχει ξεχωριστή θέση μεταξύ των πέντε θεματικών ενοτήτων της βιβλιοθήκης μου, η οποία άρχισε να συγκροτείται συστηματικά το έτος 1963, στο πλαίσιο λειτουργίας του εκπαιδευτικού μου οργανισμού.

Πιστεύοντας στο θεσμό των εκθέσεων πρωτότυπου αρχαικού υλικού, δράτομαι της ευκαιρίας να εισηγηθώ προς τους έχοντες την πρωτοβουλία του φιλόδοξου εγχειρήματος έκδοσης *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου*, όπως εντάξουν στις δραστηριότητές τους και περιοδικές θεματικές εκθέσεις Τύπου.

Σύμφωνα με τη θεματολογία της σημερινής Συνεδρίας ο Τύπος πέρα από εργαλείο έρευνας είναι μέσο απόδειξης και τεκμηρίωσης ιστορικών γεγονότων. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να καταθέσω την εμπειρία που απέκομισα από μία περιόδουσα σε διάφορες χώρες έκθεση αρχαικού υλικού της βιβλιοθήκης μου με θέμα : «Η συμβολή των Ελλήνων στο σύγχρονο Ολυμπιακό γίγνεσθαι». Στην έκθεση αυτή ο ελληνικός Τύπος κατέχει σημαντική θέση για δύο λόγους:

Α'. Ως άμεση πηγή πληροφόρησης της «ολύμπιας» προσπάθειας των όπου γης Ελλήνων να αναβιώσουν τους Ολυμπιακούς Αγώνες το 1896 και να τους διασώσουν το 1906, με τη διοργάνωση των «Διεθνών Ολυμπιακών Αγώνων, Αθήναι 1906», που εσφαλμένα παραμένουν γνωστοί ως Μεσολυμπιάδα.

Β'. Ως μέτρο σύγκρισης με τον ξένο Τύπο και ιδιαίτερα τον Τύπο των χωρών που φιλοξένησαν τους Ολυμπιακούς Αγώνες της πρώτης κρίσιμης δεκαετίας. Οι πρωτοσέλιδες αναφορές και περιγραφές για τους Ολυμπιακούς Αγώνες των Αθηνών θα παραμείνουν αδιάψευστη μαρτυρία της καθοριστικής συμβολής των Ελλήνων στην αναβίωση των Ολυμπιακών Αγώνων. Οι μονόστηλες, ως επί το πλείστον, αναφορές και μάλιστα στις εσωτερικές σελίδες του γαλλικού Τύπου, κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων, στο Παρίσι, και του αμερικανικού Τύπου, κατά τη διάρκεια των Ολυμπιακών Αγώνων, το 1904 στον Άγ. Λουδοβίκο, αντικατοπτρίζουν την τότε περιρρέουσα ατμόσφαιρα αδιαφορίας των ξένων για τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Επανερχόμενος στο θέμα της παρέμβασής μου θ' αναφερθώ περιληπτικά σε τρεις εκθέσεις Τύπου, που έγιναν αποκλειστικά με εφημερίδες και περιοδικά της βιβλιοθήκης μου.

1. Αθήνα, Δεκέμβριος 1984. Έκθεση με τίτλο: «Πανόραμα Αθηναϊκού Τύπου, 1834-1950», στο πλαίσιο των εορταστικών εκδηλώσεων για τα 150 χρόνια της Αθήνας ως πρωτεύουσας. Εξετέθησαν 2.000 περίπου τίτλοι αθηναϊκών εφημερίδων και περιοδικών μέχρι το 1950.
Διοργάνωση: Δήμος Αθηναίων.
2. Αθήνα, Οκτώβριος 1995. Έκθεση με τίτλο: «Ο Τύπος στον Αγώνα 1940-1944», στο πλαίσιο των εκδηλώσεων για τα 50 χρόνια από τη λήξη του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Εξετέθησαν 220 περίπου τίτλοι εφημερίδων και περιοδικών της Αντίστασης.
Διοργάνωση: Ίδρυμα Προαγωγής Δημοσιογραφίας Αθανασίου Β. Μπότση.
3. Θεσσαλονίκη, Δεκέμβριος 1995. Έκθεση με τίτλο «Ομογενειακός Τύπος», στο πλαίσιο της Ιδρυτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου Απόδημου Ελληνισμού (Σ.Α.Ε.». Εξετέθησαν 600 τίτλοι ομογενειακών εφημερίδων και περιοδικών της περιόδου 1818-1958 με ιδιαίτερη έμφαση στον Τύπο της Κωνσταντινούπολης (115 τίτλοι). Η έκθεση φιλοξενήθηκε τον Ιανουάριο του 1996 και στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.
Διοργάνωση και έκδοση καταλόγου της έκθεσης: Υπουργείο Τύπου και ΜΜΕ.

Η σχέση μου με τον ελληνικό Τύπο συνδέεται και με το γεγονός ότι υπήρξα εκδότης - διευθυντής δύο περιοδικών: *Λογοτεχνικά Χρονικά* (1970) και *Ψυχολογία* (1973). Και τα δύο περιοδικά ήταν έκδοση του εκπαιδευτικού μεταλυκειακού μου οργανισμού, γνωστού ως «Κέντρο Ελευθέρων Σπουδών και Ερευνών Γεωργίου Δολιανίτη», το οποίο ίδρυσα το 1963 και διηύθυνα μέχρι το 1983.

Το Κέντρο Σπουδών λειτούργησε σε επίπεδο «Ιδιωτικού Πανεπιστημίου» και ασχολήθηκε αποκλειστικά με τομείς που δεν εθεραπεύοντο από τα ανώτερα και ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα της χώρας μας. Εδίδαξαν και συνεργάστηκαν ακαδημαϊκοί, καθηγητές Πανεπιστημίου και γνωστοί επιστήμονες και λογοτέχνες.

Η βιβλιοθήκη αριθμεί σήμερα 75.000 σπανίων βιβλίων, φυλλαδίων, εφημερίδων και περιοδικών. Εκτός από τον ελληνικό Τύπο η βιβλιοθήκη είναι ειδικευμένη στην ελληνική μυθολογία, ιστορία, γλώσσα, λογοτεχνία και εξω-ελλαδικό ελληνισμό.

Ελευθέριος Ι. Καριάτογλου

ΤΟ «ΑΡΧΕΙΟ Ε. ΚΑΡΙΑΤΟΓΛΟΥ»

ΤΟ ΕΝΔΙΑΦΕΡΟΝ σε ζητήματα Τύπου, ημερησίου και περιοδικού, παρουσίασε μεταπολιτευτικά ιδιαίτερη έξαρση. Απογραφές, ευρετηριάσεις, διδακτορικές διατριβές, ερευνητικά προγράμματα αποτελούν την πλούσια συγκομιδή αυτού του ενδιαφέροντος. Η έντονη κινητικότητα οφείλεται προφανώς στο ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο Τύπος ως ιστορική πηγή, έμμεση βέβαια, για τη μελέτη και σπουδή του παρελθόντος, αλλά και ως αυτόνομο πολιτισμικό φαινόμενο εξεταζόμενο στη διαχρονική του πορεία. Στο πλαίσιο αυτής της παραγωγής εντάχθηκε και το Αρχείο που παρουσιάζεται σήμερα ως ερευνητικό πρόγραμμα με στόχο την καταγραφή του συνόλου της έντυπης περιοδικής παραγωγής. Απώτερος σκοπός η δημιουργία ενός έργου υποδομής, μιας Τράπεζας Πληροφοριών για την εξυπηρέτηση ερευνητών, δημοσιογράφων, ιστορικών, φοιτητών δημοσιογραφικών σχολών, απλών πολιτών, κάθε ενδιαφερομένου. Ένα τέτοιο Ταμείο πιστέψαμε ότι θα άνοιγε νέους δρόμους για τη μελέτη του Τύπου.

Η παρούσα εισήγηση αποτελεί τον πρώτο καρπό αυτής της πολυετούς έρευνας και συντάχθηκε για να πληροφορήσει την ερευνητική κοινότητα γενικώς.

Στόχος γενικός υπήρξε η απογραφή όλων των τίτλων εφημερίδων, περιοδικών και λοιπών εντύπων όποιας περιοδικότητας που εκδόθηκαν: α') σε ελληνικό έδαφος από Έλληνες ή αλλοδαπούς (έντυπα ξενότιτλα ή ξενόγλωσσα) με ελληνική ύλη, β') σε ξένη χώρα από Έλληνες ή αλλοδαπούς (έντυπα ξενόγλωσσα κ.λπ.) με ελληνικά θέματα.

Δεν ήταν δύσκολη η υπέρβαση της διάκρισης εφημερίδας και περιοδικού και η ενιαία αντιμετώπισή τους στα πλαίσια μιας απογραφής. Επαναλαμβάνουμε κι εδώ την έμμεση πρόταση του Κ. Θ. Δημαρά για την παράκαμψη του σχετικού διλήμματος. Γράφει: «Και άλλοτε έχω μεταχειρισθεί τη διατύπωση [sic. περιοδικός Τύπος] με το σημερινό μας σημείωμα, πάντοτε με τη θέληση να περιλάβω σε έναν όρο τα όσα αφορούν και στις εφημερίδες και στα περιοδικά. Το σκεπτικό είναι ότι και ο ημερήσιος Τύπος –η εφημερίδα– παρουσιάζει και αυτός περιοδικότητα, απλώς πιο πυκνή από τα άλλα περιοδικά, και ότι συμφέρει για την αποτελεσματική διαλεκτική των θεμάτων αυτών, να μπορούν από μια στιγμή της θεωρίας και πέρα να τα περιλαμβάνουμε σε μια ενιαία ομάδα φαινομένων. Στο άλλο άκρο της αλυσίδας η οποία διαμορφώνεται έτσι, θα είχαμε τα έντυπα όσα ονομάζουμε “επτηρίδες”, με τη δική τους περιοδικότητα».

Το Αρχείο λοιπόν έχει συμπεριλάβει έντυπα που αυτοπροσδιορίζονται με τις

λέξεις: Εφημερίς, Εφημερίδα, Περιοδικό (-ν), Επιθεώρησις (-η), Όργανον, Φύλλον, Δελτίον, Έκδοσις (-η), Επετηρίς, Αρχείον (-α) κ.ά. Γεωγραφικά η Βιβλιογραφία κάλυψε τα έντυπα του ελληνικού κράτους, των κέντρων της ελληνικής διασποράς (Κάιρο, Αλεξάνδρεια, Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη κ.ά.), κυρίως για τον προηγούμενο αιώνα, όσο και του Απόδημου Ελληνισμού (Ενωμένες Πολιτείες Αμερικής, Καναδάς, Ν. Αμερική, Αυστραλία κ.ά.). Χρονικά το Αρχείο περιέλαβε όλη την παραγωγή από την πρώτη εφημερίδα της Βιέννης (1790) ως την τελευταία ΕΕΤ (Επετηρίδα Ελληνικού Τύπου) του 1992. Το εγχείρημα αυτό συνάντησε φυσικά πολλές δυσκολίες: οικονομικές, πρόσβασης σε υλικό, τεχνικές αξιοποίησής του.

Το αντικείμενο λοιπόν της παρούσας έρευνας, μετά από όλες αυτές τις διευκρινίσεις, ήταν η σύνταξη Εθνικής Βιβλιογραφίας Ημερησίων και Περιοδικών Εκδόσεων (ΕΒΗΠΕ). Με τον τίτλο αυτό, «Συγχρότηση και διερεύνηση Εθνικής Βιβλιογραφίας Ημερησίων και Περιοδικών Εκδόσεων 1790-1990 και δημιουργία προτύπου συστήματος αυτοματοποίησής της», διεκδίκησε το παρόν Αρχείο οικονομική στήριξη στα πλαίσια των συν-χρηματοδοτούμενων 1986 του Υπουργείου Βιομηχανίας, Έρευνας και Τεχνολογίας. Έτυχε επίσης στήριξης από την Ελληνική Ζυθοποιία Α.Ε. (Amstel).

Μέθοδος και τεχνικές ταξινόμησης και καταγραφής του υλικού

Τα βοηθήματα που είχα στη διάθεσή μου για την αναζήτηση τίτλων εφημερίδων, περιοδικών κ.λπ., την αυτοψία του υλικού και την άσκηση του βιβλιογραφικού ελέγχου μπορούν να διαιρεθούν στις ακόλουθες κατηγορίες:

α') *Βιβλιογραφίες με άξονα κυρίως το χρόνο:*

- 1) Στατιστικές Τύπου 1892, 1990. Μηνιαία Δελτία του Υπουργείου Τύπου και Τουρισμού 1936, 1937. Επετηρίδες Τύπου του Υπουργείου Προεδρίας της Κυβερνήσεως και της ΓΤΤΥΠ 1953-1992
- 2) Δεκάδες μελέτες με ιστορικό περιεχόμενο
- 3) Δεκάδες απογραφές εφημερίδων (Αιών, Νίκη, Ήλιος, Κώδων, Εκλεκτική, Εθνοφύλαξ, Ραδάμανθος, Αλήθεια κ.ά.)
- 4) Ημερολόγια. Οδηγοί 19ου και 20ού αιώνα
- 5) Διεθνείς Εκθέσεις Τύπου (1928 κ.ά.)
- 6) Ν. Γ. Πολίτου, Ελληνική Βιβλιογραφία από του έτους 1907
- 7) Απογραφές ή Δελτία Περιοδικών (Πανδώρα, «Δελτίο της Εστίας»), Οικονομική Επιθεώρησις και δεκάδες άλλα περιοδικά του 19ου και 20ού αιώνα)
- 8) Λήμματα Εγκυκλοπαιδειών
- 9) Ιστορίες του Τύπου
- 10) Πεπραγμένα της ΙΕΕΕ (1991)
- 11) «Έντυπα Δημοπρασιών».

β') Βιβλιογραφίες με άξονα κυρίως τον Τόπο:

- 1) Τοπικές Βιβλιογραφίες (Αιολική, Ευβοϊκή, Σμυρναϊκή, κ.ά.)
- 2) Δεκάδες απογραφές με τοπικό χαρακτήρα κ.ά.

γ') Βιβλιογραφίες με άξονα το θέμα ή το αναγνωστικό κοινό προς το οποίο απευθύνεται το έντυπο:

- 1) Οικονομικός, Ιατρικός, Μαθητικός, Νεανικός, Γυναικείος, Ιατρικός, Θρησκευτικός, Νομικός, Στρατιωτικός, Περιθωριακός, Ειδικός, Αθλητικός, Φιλοτελικός, Εικαστικός, Λογοτεχνικός, Εναλλακτικός κ.ά. Τύπος
- 2) Έντυπα Σατυρικά, Μειονοτήτων, Ομογένειας, Θεάτρου, Κινηματογράφου, Θετικών Επιστημών κ.ά.

Με σταθερή επιδίωξη την αυτοψία του υλικού η έρευνα έγινε συστηματικά στις παρακάτω βιβλιοθήκες:

- Βιβλιοθήκη του Υπουργείου Τύπου
- Βιβλιοθήκη Βουλής (Μπενάκειος)
- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών
- Ένωση Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών
- Γενική Γραμματεία Τύπου και Πληροφοριών
- Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Πειραιά
- Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο
- Πνευματικό Κέντρο Δήμου Αθηναίων
- Βιβλιοθήκη του Υπουργείου Τύπου

Συγκινητική και ανεκτίμητη υπήρξε η προσφορά φίλων και συναδέλφων που μου επέτρεψαν να δουλέψω στις βιβλιοθήκες τους, όπου κατέγραψα δεκάδες τίτλους τελείως άγνωστους. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει για την προσφορά και το ενδιαφέρον του ΕΛΙΑ. Η βοήθεια που είχα με ενθάρρυνε να κάνω τις γεωγραφικές και χρονολογικές διευρύνσεις και να «κλείσω» τους δύο αιώνες ελληνικής δημοσιογραφίας. Βασικότερη και πολυτιμότερη πηγή υπήρξε ο Δελτιοκατάλογος των εφημερίδων της Βουλής που έχει συντάξει ο Π. Χριστόπουλος, τότε διευθυντής της Μπενακείου Βιβλιοθήκης.

Ένας σημαντικός αριθμός τίτλων σχετικός με την πρόσφατη παραγωγή (τελευταία εικοσαετία) εντύπων ανιχνεύθηκε σε χώρους ιδιωτικούς, μακριά από οργανωμένες βιβλιοθήκες. Αυτοί οι χώροι είχαν ιδιαίτερη σημασία για μένα, γιατί παρήγαγαν ένα πλέγμα σχέσεων όχι απλά κοινωνικών αλλά ανυπόκριτα και βαθιά φιλικών. Η αναζήτηση ενός πολιτιστικού φαινομένου σε ανύποπτους συχνά ανθρώπους που προσφέρθηκαν να αναδείξουν ή να προσφέρουν ό,τι πίστεψαν πως αποτελεί αντικείμενο σπουδής, αποκάλυψε μια ιδιαίτερα γοητευτική πλευρά της έρευνας.

- Εκδότες, ιδιοκτήτες εντύπων
 - Βιβλιοθηκάριοι, υπάλληλοι βιβλιοπωλείων
 - Χώροι περιθωριακών ομάδων
 - Δημοσιογράφοι
 - Δάσκαλοί μου, φίλοι, συνάδελφοι από την ερευνητική κοινότητα
 - Μαθητές μου στην εκπαίδευση,
- κατέθεσαν έναν πλούτο πληροφοριών, συμβουλών, προτάσεων και αισθημάτων, χωρίς τα οποία το αποτέλεσμα της έρευνας θα ήταν φτωχότερο.

Το υλικό που απέδωσε η έρευνα σε όλους αυτούς τους χώρους διαμόρφωσε και τη γενική εικόνα του Αρχείου: Συμπλήρωση του κεντρικού μητρώου με τα γενικά στοιχεία του Εντύπου (τίτλος, υπότιτλος, motto, κ.λπ.).

Συμπλήρωση του 1ου περιφερειακού δελτίου που αφορά στο εκδοτικό, συντακτικό, δημοσιογραφικό προσωπικό του εντύπου σ' αυτό. Καταγράφονται όλες οι αλλαγές στο προσωπικό της εφημερίδας. Ο συνδυασμός του κεντρικού και του 1ου περιφερειακού μπορεί να μας δώσει έναν κατάλογο των ελλήνων δημοσιογράφων της πρωτεύουσας και της επαρχίας, καθώς και του εξωτερικού επί δύο αιώνες. Λεπτομερειακή καταγραφή φύλλων - τευχών μετά από αυτοψία των σωμάτων ή τόμων εφημερίδων και περιοδικών. Σ' αυτές τις καταστάσεις - δελτία εμφανίζεται και η Βιβλιοθήκη στην οποία έχει ευρεθεί το υλικό (3ο περιφερειακό δελτίο). Η χρησιμότητα αυτού του δελτίου είναι ιδιαίτερα εξυπηρετική γιατί ενημερώνει τον ενδιαφερόμενο σε ποιες Βιβλιοθήκες της ελληνικής επικράτειας (ή και του εξωτερικού) υπάρχει το έντυπο που τον ενδιαφέρει. Έτσι αποφεύγονται οι άσκοπες αναζητήσεις και μετακινήσεις. Στο τέλος, όταν εξασφαλιστεί η πληρότητα των στοιχείων και ανιχνευθούν με ακρίβεια τα όρια ζωής του εντύπου, διαμορφώνεται και η πλήρης εκδοτική εικόνα (4ο περιφερειακό δελτίο). Για μια πιθανή έκδοση του Αρχείου εξασφαλίστηκε και το φωτογραφικό υλικό, φωτοτυπίες κ.λπ. Φωτογραφίζεται δηλαδή η πρώτη σελίδα του α' φύλλου της εφημερίδας ή του περιοδικού. Πολύ συχνά οι φωτογραφίες παρακολουθούν και τις αλλαγές του λογοτύπου.

Τα παραπάνω δελτία, βασικά και περιφερειακά, αντιστοιχούν στη χειρόγραφη μορφή του Αρχείου. Στο ΕΙΕ/ΚΝΕ είχε διαμορφωθεί ειδικό πρόγραμμα για την αποθήκευση του συγκεντρωμένου υλικού σε Η/Υ του Κέντρου. Η ηλεκτρονική μορφή του Αρχείου, όπως έχει ήδη διαμορφωθεί, είναι έτοιμη να δεχθεί το θησαυρισμένο υλικό.

Εύκολα αντιλαμβάνεται ο χρήστης του Αρχείου ότι δεν έχει μόνο στη διάθεσή του έναν απλό κατάλογο εντύπων, αλλά μια τεράστια δεξαμενή στοιχείων καταγραφέντων και αποδελτιωμένων μετά 15ετή έρευνα, σχετικών με:

- 1) τον δημοσιογραφικό κόσμο

- 2) τα οικονομικά των εφημερίδων
- 3) τις σχέσεις των εντύπων με την πολιτική
- 4) τα τυπογραφεία, την τεχνική έκδοση, τις αλλαγές της τεχνικής από τον 19ο αιώνα
- 5) τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των εντύπων (κυρίως εφημερίδων)
- 6) το θεσμικό πλαίσιο
- 7) τα πρακτικά κοινοβουλευτικών συζητήσεων για τον Τύπο
- 8) τα αναγνωστήρια εφημερίδων
- 9) αναγνωσιμότητα εντύπων
- 10) τα τραβήγματα και τις κυκλοφορίες σε εθνική κλίμακα
- 11) την κοινή γνώμη
- 12) τα Πρακτικά των συνεδρίων, σεμιναρίων, συζητήσεων για τον Τύπο και τα ΜΜΕ
- 13) τις Εκθέσεις Τύπου
- 14) την κρίση ποιότητας του ελληνικού Τύπου
- 15) τη δημοσιογραφική δεοντολογία
- 16) τα δημοσιογραφικά συγκροτήματα
- 17) την εισβολή επιχειρηματικού κεφαλαίου στα ΜΜΕ
- 18) τις Ενώσεις Ιδιοκτητών και Δημοσιογράφων
- 19) τα δημοσιογραφικά όργανα των δημοσιογράφων
- 20) τη λειτουργία Πρακτορείων και διακίνηση των εντύπων
- 21) τη δραστηριότητα του Ιδρύματος Μπότση και του ΑΠΕ
- 22) τον διεθνή Τύπο και τις κυκλοφορίες του από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα
- 23) τις συνδρομές και τους συνδρομητές κυρίως τον 19ο αιώνα.

Όλη αυτή η πλούσια θεματική παραπέμπει σε μια ογκώδη Βιβλιογραφία όχι μόνο στα ελληνικά, αλλά και τα αγγλικά, τα γαλλικά, τα γερμανικά και τα ιταλικά.

Επαναλαμβάνω ακόμη ότι αυτή η θεματική εκτείνεται σε 200 χρόνια και συμπεριλαμβάνει όλη την εκδοτική δραστηριότητα του ελληνισμού, μητροπολιτικού και παροικιακού. Το γεγονός μάλιστα ότι ο Τύπος εξακολουθεί να αποτελεί ένα από τα βασικά ΜΜΕ οδήγησε στη διεύρυνση της Βιβλιογραφίας και την επέκτασή της και σε άλλους τομείς (ραδιόφωνο, ιδιωτική ραδιοφωνία, θεσμικό πλαίσιο, τηλεόραση δορυφορική, καλωδιακή, ηλεκτρονική δημοσιογραφία, multi-media, πληροφορία, επικοινωνία, ΜΜΕ κ.ά.).

Η έρευνα ξεκίνησε το 1982 αναζητώντας κατ' αρχάς τους τίτλους εφημερίδων της δεκαετίας 1870. Μετά από αλλεπάλληλες διευρύνσεις συμπεριέλαβε, όπως προαναφέρθηκε, τη συνολική παραγωγή ημερησίων και περιοδικών εκδόσεων από 1790 έως το 1992.

Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε στα πλαίσια του ΠΡΟΠΕ 1986 από τη

ΓΓΕΤ. Επιστημονική υπεύθυνη του προγράμματος ήταν η κυρία Λίζυ Τσιριμώκου, επίκουρος τότε καθηγήτρια στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, και τεχνικό προσωπικό διάφοροι φοιτητές. Η μηχανογραφική επεξεργασία του προγράμματος αυτού είχε σ' εκείνη τη φάση συμπεριληφθεί στα εγκριθέντα από την ΕΟΚ κονδύλια ΣΠΑ προς το ΚΝΕ/ΕΙΕ. Το 1990 υπεβλήθη το πρόγραμμα με διευρυμένους τους στόχους του –τελικούς αυτή τη φορά– για νέα χρηματοδότηση. Χορηγήθηκε μόνο το κονδύλι του συν - χρηματοδότη (ΥΠΠΟ). Να σημειωθεί εδώ ότι το δεύτερο όριο της ερευνώμενης περιόδου, 1990, θεωρείται πλέον σχετικό: Η τράπεζα πληροφοριών θα ενημερώνεται συνεχώς με σύστημα on line ανά εξαμήνο. Το 1992 χορηγήθηκε νέα οικονομική ενίσχυση από το ΥΠΠΟ. Να σημειωθεί ότι το πρόγραμμα σε πολλές περιπτώσεις αυτοχρηματοδοτήθηκε για να αποκλειστεί ο κίνδυνος διακοπής του.

Σήμερα, το Αρχείο αριθμεί 22.000 τίτλους. Με πρόχειρες εκτιμήσεις υπολογίζουμε ότι έχουμε καταγράψει το μεγαλύτερο μέρος της συνολικής εθνικής παραγωγής, αλλά πρέπει να διαφεύγει ένας σημαντικός αριθμός εντύπων λαθροβίων ή οριστικώς πλέον απωλεσθέντων.

Η αναζήτηση του υλικού, ο σχεδιασμός της έρευνας, η εγγραφή των ανευρισκομένων στοιχείων επηρεάστηκαν από πλήθος αντικειμενικών συνθηκών όχι πάντα σχετικών με την οικονομική παράμετρο. Επειδή πρόκειται για ευρύτατη ερευνητική περιοχή, η ανισομέρεια, η δυσαναλογία, η ελλειπτικότητα επηρέασαν την έρευνα σε πολλές φάσεις της. Ο ποταμός των πληροφοριών για 22.000 τίτλους εντύπων, πολλά των οποίων είναι και μακρόβια, αφήνει ανοικτό το δρόμο για σφάλματα, ανακρίβειες και μεγαλώνει τον κίνδυνο των διπλοεγγραφών. Η συνεχής επαφή με το υλικό, η προσθήκη νέων στοιχείων στους ήδη θησαυρισθέντες τίτλους επιτρέπει πολλαπλές διασταυρώσεις και επαληθεύσεις της ταυτότητας των εντύπων. Ένα είναι βέβαιο πάντως, η σταθερότητα και συνέπεια μιας τέτοιας επιδίωξης δεν είναι δυνατόν να αποκλείσει τα σφάλματα. Πάντως τα περιορίζει.

Συγκεκριμένη κατάληξη όλων αυτών των σκέψεων υπήρξε το αλφαβητικό ευρετήριο. Το πρώτο δείγμα γραφής. Σχήμα ασκητικό και λιτή παρουσίαση μιας πολυδιάστατης και χειμαρρώδους παραγωγής, μοναδικής ίσως σε ευρωπαϊκή κλίμακα. Έγγραφο ικανοποίηση μιας πολυετούς προσπάθειας αναζητήσεων στο χώρο των βιβλιοθηκών και αρχείων δημόσιων και ιδιωτικών. Η σύνταξη αυτού του short-title catalogue, ως δήλωση συντελεσθέντων και λακωνικός απολογισμός πεπραγμένων, προτάθηκε από την τότε Διευθύντρια του ΚΝΕ κυρία Λουκία Δρούλια. Και ως δημοσίευμα δεν είχε να κρύψει και τις χρησιμοθηρικές προθέσεις του. Ζητούσε αναγνώριση όχι για να την εξαντλήσει σε όποιες συναλλακτικές επικοινωνίες, αλλά για να την συνδέσει καθαρά με υποστήριξη γενναία και να αποτελέσει έναυσμα για περαιτέρω αναζητήσεις στον ερευνώμενο χώρο.

Προς το τέλος της δεκαετίας του '90 το θησαυρισμένο υλικό ήταν αδύνατο να

αξιοποιηθεί από έναν ιδιώτη. Χρειαζόταν κρατική επιστασία και επιχορήγηση. Έργο μίας χειρός σε καιρούς χαλεπούς ζητούσε συμπάρσταση πλέον ομαδική. Έτσι αποφάσισα να το εκχωρήσω στο ΕΙΕ/ΚΝΕ, τον μέντορά του άλλωστε όλα αυτά τα χρόνια, με τον όρο να αναφέρεται στο πλαίσιο της δικτυακής του αξιοποίησης ως «Αρχείο Ε. Καριάτογλου».

Θέλω να ευχαριστήσω όλους όσους συνετέλεσαν αμέσως ή εμμέσως στα δημιουργία αυτής της Βάσης Δεδομένων. Κυρίως την κυρία Λουκία Δρούλια όλα αυτά τα χρόνια της συντελεσθείσας έρευνας. Μοιράστηκα μαζί της το αποτέλεσμα. Ένα αποτέλεσμα που αξιοποιήθηκε και για τη σύνταξη της διδακτορικής μου διατριβής. Τελειώνοντας, διατυπώνω την εύλογη ανησυχία μου για την τύχη του «πνευματικού παιδιού» και τις ευχές μου για γρήγορη αποκατάστασή του.

ΣΤΡΟΓΓΥΛΟ ΤΡΑΠΕΖΙ
Ο ΤΥΠΟΣ ΩΣ ΕΚΦΡΑΣΤΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΜΟΡΦΩΤΗΣ
ΣΥΛΛΟΓΙΚΩΝ ΡΕΥΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΝΟΟΤΡΟΠΙΩΝ

Συντονίστρια: Αικατερίνη Κουμαριανού

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Θα ήθελα πρώτα πρώτα να ευχαριστήσω τους φίλους ξένους, που δεν είναι ξένοι βέβαια, είναι αλλοδαποί και Έλληνες οι οποίοι με ευχαρίστηση δέχθηκαν να συμμετάσχουν σε αυτό το Στρογγυλό Τραπέζι που όπως βλέπετε δεν είναι στρογγυλό, αλλά δεν έχει σημασία, να τους ευχαριστήσω λοιπόν για την παρουσία τους εδώ. Δεν έχουμε πάρα πολλή ώρα, γιατί όπως είδατε οι εργασίες του Συνεδρίου κράτησαν αρκετά. Ως προς τον χρόνο, δύο ανακοινώσεις μικρές: η πρώτη είναι ότι δυστυχώς δεν θα έχουμε μαζί μας τη Νάση Μπάλα η οποία είχε πρόσφατα ένα μικρό ατύχημα και δεν μπορούσε να μετακινηθεί, και δεύτερο, ότι ο κ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς δεν θα συμμετέχει σ' αυτό το Τραπέζι, σ' αυτήν τη συζήτηση, για λόγους μιας απρόβλεπτης παρεξήγησης ως προς την ημερομηνία του Συνεδρίου. Ίσως ο κ. Τσουκαλάς δεν έλαβε εγκαίρως την πρόσκληση. Λυπούμαι πάρα πολύ γιατί χάνουμε έναν καλό συνομιλητή μας.

Το θέμα της αποψινής συνεδρίας «Ο Τύπος ως εκφραστής και διαμορφωτής συλλογικών ρευμάτων και νοοτροπιών», είναι απολύτως δικαιολογημένο στην παρούσα περίοδο που χαρακτηρίζεται από μία πραγματική έκρηξη στον τομέα των Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης στις διαφορετικές τους εκφάνσεις. Χθες ο κ. Κωνσταντίνος Καμάρας, ανάμεσα σε όλα τα άλλα, δηλαδή Τύπο, τηλεόραση, ραδιόφωνο, μας είπε ότι σε λίγο –ίσως έχει ήδη αρχίσει να γίνεται– και το κινητό τηλέφωνο θα παίζει τον ρόλο μεταδότη ειδήσεων. Νομίζω, λοιπόν, ότι ήταν δικαιολογημένο να περιληφθεί ένα τέτοιο θέμα που έχει απασχολήσει και θα απασχολεί τους ειδικούς μελετητές του φαινομένου «Τύπος» στις διάφορες εκδοχές του. Το θέμα δεν μπορεί με κανέναν τρόπο να θεωρηθεί αναχρονιστικό, αν κρίνουμε βέβαια από όλες αυτές τις ηλεκτρονικές εξελίξεις, σε μια συνάντηση μάλιστα σαν τη δική μας που έχει ως αντικείμενο τη διερεύνηση της ιστορικής διαδρομής του Τύπου.

Θεωρώ μάλιστα ότι η περαιτέρω έρευνα και μελέτη του δεν παύει να προσελκύει ολοένα και περισσότερους ερευνητές και μελετητές, περισσότερους κύκλους ενδιαφερομένων για το φαινόμενο «Τύπος» που είναι άρρηκτα συνδεδεμένο, όπως όλοι ξέρουμε, με την εξέλιξη των κοινωνιών, και το οποίο βρίσκεται πάντοτε σε μια υπαρκτή, διαρκώς ανανεούμενη, σχέση με τις κοινωνίες που το παράγουν και το συντηρούν. Είναι φανερό πως η ανάγνωση του Τύπου, των εφημερίδων, ενδιαφέρει, θα έλεγα ερεθίζει, με διαφορετικό τρόπο τον κάθε χρήστη, σύμφωνα με τα ειδικότερα ενδιαφέροντά του και με τις εξειδικευμένες αναζητήσεις του. Διαφορετικές του ιστορικού, διαφορετικές του κοινωνιολόγου, του λογοτεχνικού κριτικού,

του γλωσσολόγου· όλοι τους όμως μπορούν να αποκομίσουν σημαντικά πολύτιμα στοιχεία από την αναδίφηση αυτού του πλούσιου και ποικίλου υλικού. Δεν επιθυμώ λοιπόν να αναπτύξω θέσεις που ελπίζω ότι θα αναπτύξουν οι παρευρισκόμενοι εδώ φίλοι, μέλη αυτής της Συνεδρίας.

Θέλω να παρουσιάσω τον καθηγητή François Moureau, μελετητή του γαλλικού Τύπου από τις πρώτες εμφανίσεις των πληροφοριακών φύλλων και συντάκτη πολλών σχετικών μελετών. Επίσης την καθηγήτρια κυρία Sally Miller, ειδική στα θέματα του εθνοτικού Τύπου (*ethnic press*), στην αναζήτηση κυρίως των εθνικών ιδιαιτεροτήτων ή ακόμη εθνικών αιτημάτων μέσα από τον Τύπο. Την καθηγήτρια κυρία Χριστίνα Ντουινιά, που θα αναφερθεί στη θέση και την προβολή της λογοτεχνίας στον Τύπο, και τον Ριχάρδο Σωμερίτη ο οποίος, ως αναλυτής δημοσιογράφος με την εμπειρία που τον χαρακτηρίζει και την εξειδικευμένη γνώση του, θα θέσει τα θέματα με τα οποία ο ίδιος ασχολείται. Τέλος τον Βασίλη Παναγιωτόπουλο και τον Φίλιππο Ηλιού οι οποίοι ελπίζω να δώσουν στην αποψινή παρουσίαση του θέματος τις θέσεις και τις απόψεις του ιστορικού. Πιστεύω ότι όλες οι παρεμβάσεις θα παρουσιάσουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς το θέμα τίθεται μέσα από διαφορετικές σκοπιές και από διαφορετικές προσεγγίσεις.

Θα παρακαλούσα τους ομιλητές να τηρήσουν τα χρονικά όρια: το 5λεπτο ή 7λεπτο έτσι ώστε να υπάρχει χρόνος μετά για ανταλλαγή απόψεων. Αυτά και σας ευχαριστώ.

Ο λόγος στον κύριο François Moureau.

FRANÇOIS MOUREAU: Je voudrais d'abord remercier les interprètes qui, pendant ces trois journées, ont magnifiquement travaillé entre le grec et l'anglais et un peu de français aussi, et je les remercie personnellement –puisque nous étions très peu d'étrangers ici– de la patience qu'ils ont eue de traduire durant des heures ces conférences, certainement passionnantes mais toujours difficiles.

Historien de la presse –on vient de le rappeler–, je suis aussi professeur de littérature française du 18e siècle et je m'occupe de littérature philosophique en particulier; si le lien entre la philosophie et la presse n'est pas évident, il peut aider à réfléchir sur un thème tel que celui de l'opinion publique. Ce qui nous préoccupe, en tant qu'historiens de la pensée philosophique et politique, consiste à suivre, de siècle en siècle, l'émergence et le développement de la notion d'opinion publique, très étroitement liée, on l'imagine, à l'action de la presse. Le terme d'opinion publique au sens moderne est né au milieu du 18e siècle en Angleterre et en France – *public opinion* en anglais et *opinion publique* en français: ces expressions apparaissent en même temps que se développe la presse d'information politique. Jusqu'alors le terme d'opinion était connoté de manière négative; Blaise Pascal parlait d' «opinion reine du monde» pour signifier que le

jugement humain collectif n'avait rien à voir avec la vérité et que l'adoption de l'erreur par le plus grand nombre ne lui donnait aucune autorité. Aujourd'hui, la réflexion de Pascal pourrait encore s'appliquer à ce que l'on nomme le «politiquement correct», caricature d'une vérité reçue par paresse d'esprit et conforme à des valeurs présentées comme universelles alors qu'elles ne sont que le fruit de l'air du temps qui changera comme le temps lui-même.

La presse est ce qui forme l'opinion, entend-on souvent, mais l'opinion informe et oriente la presse. Chaque jour nous en persuade. On parle parfois de «presse d'opinion», comme si toute presse n'exprimait pas une conception du monde ou, plus humblement, une vision de la société, fût-ce dans les périodiques ou les journaux qui semblent les plus éloignés d'une réflexion générale. Les journaux féminins ou la presse sportive véhiculent une idée de la femme –qui a des activités distinctes de l'homme– et du corps –qui a sa valeur par rapport à l'esprit. Dire que cette presse est neutre n'a guère de sens. Dire qu'elle se fonde sur une estimation d'une opinion publique– d'autres diront d'une clientèle ou d'une «cible»– ne trahit pas la vérité.

On n'a pas guère traité de contenu pendant ce colloque. Ce n'était pas le sujet principal. Depuis le 19e siècle, la presse est une entreprise demandant des capitaux importants. Celle dont je me suis occupé naguère avec mes collègues était une presse en voie de formation au 17e et au 18e siècles : elle demandait peu de capitaux et un fort investissement individuel et intellectuel. Mais à partir des années 1830, en gros à partir de l'Indépendance grecque, une nouvelle presse se développe en Europe de l'Ouest et en Amérique du Nord : elle se concentre sur certains titres généraux à grands tirages vendus à petit prix qui occupent la presque totalité du marché. Cette presse qui utilise les moyens modernes d'impression, qui se finance en partie par la publicité et dont la diffusion tend à être nationale devient une industrie. Les orientations de cette presse sont moins politiques que financières; la publicité crée des synergies discrètes entre le monde de la production et celui de l'information; parfois même, elles se superposent par les investissements capitalistes. Parler de liberté de la presse ou du «quatrième pouvoir», qui serait celui des journalistes, relève évidemment d'une illusion. De ces «illusions perdues» dont parle Balzac à propos de la presse parisienne du milieu du siècle ou Maupassant dans *Bel-Ami* pour les décennies suivantes. Nous avons entendu hier un très solide exposé sur les quatre grandes agences de presse : leur concentration qui va de pair avec celle de la presse montre à l'évidence que celle-ci n'est pas l'affaire de l'opinion publique imposant ses vues, mais d'une pratique économique libérale qui tend à la rationalisation des coûts. Ce qui fait que les quatre grandes agences n'expriment pas des opinions; elles se limitent à suivre l'opinion du marché ; elles ont pratiquement toutes les mêmes

tendances et les mêmes orientations; la même indifférence aussi à certains types d'information, voire à certains continents.

Si l'information gérée par les médias modernes peut circuler en apparence sans difficulté et bien mieux et plus vite qu'à tout autre époque, on l'empêche facilement de nuire par le silence, inaction très efficace – à défaut, on peut la déformer, la récrire, d'autant plus aisément que le nombre limité de sources «autorisées» est contrôlé en amont. La presse n'a pas besoin d'être censurée, elle assure elle-même ce service.

Le thème de notre table ronde était «la presse en tant qu'expression des courants collectifs et formateur de mentalités». Cela exprime évidemment une louable ambition, sinon une réalité quotidiennement vérifiée. La presse, même celle qui se dit d'opinion ou alternative, est victime de cette quête permanente de l'audience. D'un côté, le tirage est roi, la part de marché souveraine; de l'autre, le militantisme tue la liberté individuelle de réflexion. Qu'en est-il alors de la «formation des mentalités», sauf si l'on entend par là propagande et marchandisation?

Certes, dira-t-on, il y a Internet, espace de liberté où s'expriment des «courants collectifs» autant que des opinions personnelles. Tout s'y mêle, le vrai, le faux, le vraisemblable, la diffamation; mais il y a là le moyen pour un individu isolé, pour un groupe de diffuser sur la toile mondiale des informations ou des opinions. Cela ne pouvait pas se faire auparavant. Si nous sommes loin de la liberté de la presse rêvée comme instrument du dialogue social, la liberté pour chacun de s'exprimer en est un substitut notable. Encore, faut-il avoir accès à Internet. Quatre-vingts pour cent de la population du globe n'a ni électricité, ni accès à Internet. Ma conclusion peut paraître excessivement pessimiste, un pessimisme qui n'est pas désespéré.

La presse que nous l'avons analysée en tant qu'historiens du journalisme à ses débuts, au 17e et au 18e siècles en France, connut une naissance difficile, un développement extrêmement rapide, chargé, en même temps, de beaucoup d'illusions. Cette presse qui devait être une presse de la liberté fut une presse qui n'a certainement pas fait les révolutions. On aimerait connaître le nom des journaux qui ont fait les révolutions. En revanche, la presse accompagne les révolutions, la presse récrit parfois les révolutions. Après tout, si comme dans certains pays que nous avons connus, il n'y a pas si longtemps, il n'y avait qu'un unique journal «politique», on était sûr d'être en présence d'une dictature. Ou c'était une dictature extrêmement habile et déguisée; elle peut d'ailleurs encore exister.

Voilà des considérations largement improvisées en écho à la table-ronde, et je vous sais grès de les avoir écoutées.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Je vous remercie d'avoir mis vraiment le doigt sur des choses extrêmement intéressantes et extrêmement critiques aussi, aujourd'hui encore à propos de la presse.

I would like to give the floor to Professor Sally Miller.

SALLY M. MILLER: To reflect upon the problems suggested by the title of this round-table discussion, I look at the issues involved from my perspective as a specialist in comparative studies of the history of the press of the Diaspora. I consider factors in the formation of that press wherever it may be and problems in its development.

My remarks here are brief since my paper contains my more detailed ideas.

The Greek press in the Diaspora is somewhat of a distinctive case. Unlike most groups who have settled abroad, as examples, Norwegians or Swedes who established themselves only in a few countries abroad—in nations in proximity to their home societies and in North America—the Greeks settled virtually everywhere. As a consequence of their far-flung settlement pattern, they had a varied experience in the Diaspora about which one cannot easily generalize. Greeks have been found on just about every continent, and have lived in different cultural contexts and various environments. Thus, a variety of conditions—depending on whether or not the host society was tolerant of different religions and open to freedom of thought and freedom of expression—shaped the development of the Greek press in different ways whether it sought to express itself in Egypt, in Australia, the United States, or other places. Because the Greek Diaspora was not confined to one country, it can best be compared to the experiences of groups such as the Chinese and the Jews who have lived everywhere and have therefore been shaped culturally, linguistically and politically—even in their diets—by the particular society in which individuals have lived.

As a result, the formation of the Greek collective mentality abroad as reflected in its press is quite a complex subject. The different environments and contexts in which a Greek Diaspora press has emerged forbids generalizations about that press. At this stage of the scholarship, much more study and analysis of individual case studies is required before sweeping statements can be made about the Greek press in the Diaspora. This conference and the proceedings volume offer an excellent example of the types of case studies that are needed before an overview of the problem emerges.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Thank you very much Mrs Miller. Θα παρακαλούσα τον κύριο Ριχάρδο Σωμερίτη να πάρει τον λόγο.

ΡΙΧΑΡΔΟΣ ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ: Θα προσπαθήσω να περιοριστώ στο καθορισμένο 5λεπτο. Πρέπει να σας πω ότι έχω περισσότερους προβληματισμούς απ' ό,τι απόψεις... Πιστεύω ότι το τελευταίο διάστημα οι κατασταλαγμένες απόψεις υπόκεινται σε αναθεωρήσεις. Γιατί αυτό; Διότι διαπιστώνουμε από χώρα σε χώρα ότι ο περίφημος Τύπος-καθρέφτης-ενός-τόπου, και όταν λέμε Τύπος εννοούμε βέβαια τα πάντα στην εποχή μας και κυρίως την τηλεόραση, δεν αντικατοπτρίζει παρά μία πολύ συγκεκριμένη κατηγορία ανθρώπων, και όχι το σύνολο. Έτσι πολλοί ερμήνευσαν ακόμη και το αποτέλεσμα του πρώτου γύρου των προεδρικών εκλογών στη Γαλλία με τις ανατροπές που σημειώθηκαν κυρίως κατά τη διάρκεια του «πρώτου γύρου» (άνοδος της Ακροδεξιάς, εγκατάλειψη της κοινοβουλευτικής Αριστεράς από την ίδια τη λαϊκή της πελατεία). Με την ευκαιρία αυτή, ένα μεγάλο κομμάτι του γαλλικού πληθυσμού ανακάλυψε ότι υπήρχε ακόμη εργατική τάξη, διαφορετική ασφαλώς σε σχέση με τις αρχές του περασμένου αιώνα αλλά πάντως, εκεί, παρούσα, και συνακόλουθα πρόβλημα κοινωνικού αποκλεισμού της.

Θα ήθελα να αναφερθώ σε ορισμένες νέες έρευνες, σε ορισμένα νέα ευρήματα για τον Τύπο, τα ΜΜΕ, την κοινή γνώμη, να προσθέσω ορισμένα συμπεράσματα.

Η πρώτη έρευνα, πολύ πρόσφατη και πολύ αποκαλυπτική, ανήκει στην Kara Research και στηρίζεται σε ένα σημαντικό δείγμα 1.000 τόνων ανθρώπων. Λοιπόν το 61% των ανθρώπων που ρωτήθηκαν συνδέει την έννοια της ενημέρωσης με την τηλεόραση, μόνο το 53,7% με τις εφημερίδες, και το 37,5% με το ραδιόφωνο. Το δεύτερο εύρημα αφορά το βαθμό ικανοποίησης για το επίπεδο των μέσων μαζικής ενημέρωσης. Για το ραδιόφωνο, ικανοποίηση εκφράζει το 71,8%, για τις εφημερίδες το 51,6%, για την τηλεόραση το 30,4%.

Πάμε παρακάτω. Σε ποια μέσα εντοπίζεται πρόβλημα εγκυρότητας της ενημέρωσης και των ειδήσεων; Το 81,4% του δείγματος εντοπίζει πρόβλημα για τις ειδήσεις και την ενημέρωση, την τηλεόραση, το 2,9% στο ραδιόφωνο, το 4% στις εφημερίδες. Σκεφτείτε τώρα πόσο λίγοι αγοράζουν εφημερίδες, πόσο λίγοι αλλά πάντως πολύ περισσότεροι ακούνε ραδιόφωνο και όλον αυτόν τον κόσμο που σε Αθήνα, περίχωρα, επαρχίες, χωριά, κοιτάζει το χαζοκούτι, το προβληματικό για την ενημέρωση και τις ειδήσεις. Ένα χαζοκούτι που μολοντούτο για μένα είναι πολύτιμο, διότι έχω μεγάλες εμπειρίες μέσα σ' αυτόν το χώρο και τον αγαπώ. Αλλά, σαφώς δεν αγαπώ τη δουλειά που γίνεται τώρα.

Όμως η έρευνα δεν περιορίζεται σε αυτά. Μας πληροφορεί και ποιες έννοιες σύμφωνα με το πάνελ ταιριάζουν περισσότερο στην τηλεόραση. Τα ευρήματα είναι εντυπωσιακά. Τα παραθέτω: η βία 95,3%, η αποχώνωση 90,2%, η υπερβολή 86,2%, το άγχος 84%, η εμπορευματοποίηση 80,1%, η παραπληροφόρηση 72,7%. Στις εφημερίδες όμως αναγνωρίζεται η γνώση 71,1%, η λογική 46,4%, η αξιοπιστία 38,8%, η εμπιστοσύνη 37,9%. Και ως προς το ραδιόφωνο η πλειονότητα το θε-

ωρεί πολύ πιο φιλικό σε σχέση με κάθε άλλο μέσο. Είναι κι αυτό χαρακτηριστικό του μιντιακού μας τοπίου.

Τα όσα ακολουθούν επιβεβαιώνουν τα όσα προηγήθηκαν, δηλαδή τις αντιφάσεις μας. Δεν μας ικανοποιεί η τηλεόραση που το επίπεδό της ικανοποιεί μόνο το 27% και ελάχιστα το 40%. Αυτήν επιλέγουμε όμως με πλειοψηφίες που αν εξασφάλιζε ένα κόμμα, θα εγκαθίδρυε δικτατορία κοινοβουλευτική. Έρχεται όμως και άλλο ένα εύρημα για να υπογραμμίσει τις αντιφάσεις μας. Ερώτηση: σε ποιους ταιριάζουν ορισμένοι όροι; Ιδού οι απαντήσεις:

Αξιοπιστία: στην τηλεόραση 21,7%, στις εφημερίδες 38,8%.

Υπερβολή: στην τηλεόραση 86,2%, στις εφημερίδες 4,7%.

Προφανώς, γιατί όλα έχουν μια εξήγηση, όταν ο κόσμος λέει «εφημερίδες», αναφέρεται στις μεγάλες εφημερίδες, αυτές που διαβάζουμε κατά πλειοψηφία οι λίγοι που διαβάζουμε εφημερίδες, δεν αναφέρεται σε κάτι καινούριες που βγήκανε, που διαφημίζονται αρκετά και που ασχολούνται με τα οικογενειακά διαφόρων επωνύμων ανθρώπων ή με διάφορα σκάνδαλα.

Σημασία έχει και ένα τελευταίο εύρημα, μιας άλλης έρευνας που οργανώθηκε με τη συνεργασία των Βρυξελλών από την Ευρωπαϊκή Ένωση Ελληνίδων Δημοσιογράφων, σε συνεργασία και με άλλες χώρες. Εδώ το δείγμα ήταν δημοσιογραφικό. Δημοσιογράφοι απάντησαν σε ερωτήματα για τον Τύπο, τη δημοσιογραφία, το ρόλο τους, τη ζωή τους.

Ερώτηση προς επαγγελματίες δημοσιογράφους: Πόσο ανεξάρτητη πιστεύετε ότι είναι η δημοσιογραφία από την πολιτική εξουσία, τα κόμματα, το κράτος, την πολιτική σήμερα στην Ελλάδα;

Απαντήσεις: αρκετά 27,1%, λίγο 47,3% και καθόλου 22,5%. Βλέπετε τις διαφορές;

Και πόσο ανεξάρτητοι είναι οι δημοσιογράφοι από το χρήμα (ερώτημα που μας παραπέμπει στην προηγούμενη εισήγηση), δηλαδή το εργοδοτικό συμφέρον, τα οικονομικά συμφέροντα;

Απαντήσεις: καθόλου 39%, λίγο 43,8%, αρκετά 12,2%, πολύ 4,1%. Αυτά τα λένε οι ίδιοι δημοσιογράφοι για τους δημοσιογράφους.

Τι θέλω να πω με όλα αυτά; Ότι υπάρχει πρόβλημα. Πρόβλημα, γιατί οι εφημερίδες αφορούν μια πολύ μικρή κατηγορία αναγνωστών, τις παρακολουθεί μια πολύ μικρή κατηγορία πολιτών, παίζουν ρόλο επικοινωνιακό όχι τόσο με το περιεχόμενό τους (αυτό το ανακλύπτουν μόνο οι λίγοι αγοραστές) όσο διαμέσου των πρωτοσέλιδων τίτλων όταν είναι αναρτημένες στα περίπτερα και τις βλέπουν, όλες μαζί, τη μία δίπλα από την άλλη, τόσοι και τόσοι πολίτες διαμορφώνοντας γνώμη. Όμως μεγάλο ρόλο παίζουν οι εφημερίδες και διαμέσου των ραδιοφώνων, διότι τα ραδιόφωνα τις κατακλέβουν (επιλεκτικά όμως) για να γεμίσουν ώρες εκπομπών. Επιλεκτικά: διότι γίνεται επιλογή των αναφορών, κι ας είναι συνήθως

ανώνυμες, και έτσι η πολυσυλλεκτικότητα και η πολυφωνία του Τύπου τελικά καταστρέφεται διαμέσου πολλών ραδιοφώνων και πολλών τηλεοράσεων για να καταλήξουμε στη χώρα μας, σε κάτι που έχει διαπιστωθεί και σε άλλες χώρες, αλλά για τους αντίστροφους λόγους. Δηλαδή σε απόψεις κυρίαρχες, που αποκλείουν τις άλλες.

Είναι φοβερά δύσκολο, το γνωρίζω από προσωπική εμπειρία, να έρθει κανείς, όχι σε αντίθεση αλλά και σε απλή συζήτηση μαζί της. Διότι τότε κινδυνεύουμε τη χλεύη μερικών μεγάλοσχημων καθηγητάδων ή ψευδοκαθηγητάδων (που μας έχουν φάει και τις δουλειές σε εφημερίδες και περιοδικά), καθηγητάδες, που τους παρακολουθείτε όλοι με ανοιχτό το στόμα και με ανοιχτά τα αυτιά, γιατί λέει έχουνε καταπληκτικές γνώσεις που μιλάνε «θαυμάσια ελληνικά» και που μας χαρακτηρίζουν όσους διαφωνούμε με τις εθνικιστικές απόψεις τους «ευρωλιγούρηδες» και «βάρβαρους», ενώ διαστρέφουν γεγονότα και καταστάσεις, ακόμη και τον Μακρυγιάννη τον έχουνε διαστρέψει ορισμένοι.

Γίνεται μια πλύση σε αυτή τη χώρα, με κύριο όπλο τα τηλεοπτικά παράθυρα, που οδηγεί σε επικίνδυνες και λανθασμένες πολιτικές επιλογές, ακόμη και μέσα στις παρατάξεις, και στη δημιουργία «κλίματος» που κανείς δεν τολμά πια ή πολύ δύσκολα ο καθένας τολμά να τις αντιμετωπίσει. Λόγω «πολιτικού κόστους». Το βλέπουμε με την κυβέρνηση το πώς παραπαίει, το βλέπουμε και με την αντιπολίτευση το πώς παραπαίει, για να μην πω ότι το βλέπουμε και με όλες τις αντιπολιτεύσεις.

Υπάρχει συμπέρασμα; Όχι. Γιατί δεν κάνω γενική εισήγηση, μερικές πληροφορίες και μερικές έτσι κραυγές ήθελα να σας μεταδώσω από τα βάθη της καρδιάς μου για να πω το εξής: ότι, τελικά, έχουμε σήμερα κάτι το ιδιαίτερα επικίνδυνο. Μια ελίτ υπερπληροφορημένη με μεγάλες εφημερίδες, ειδικευμένες εκδόσεις, τον ξένο Τύπο, το Ίντερνετ. Και πληθυσμούς υπερ-παραπληροφορημένους και ζαλισμένους, συχνά φοβισμένους και εξαγριωμένους, διότι νομίζουν ότι βρίσκονται σε κίνδυνο μερικές φορές σωστά, αναμφισβήτητα, κι άλλες φορές όχι. Θα θυμίσω δύο παράλληλα γεγονότα, το ένα στην Ελλάδα, το άλλο στη Γαλλία.

Στην Ελλάδα, σε ένα χωριό, το Δημοτικό Συμβούλιο αποφάσισε να απαγορεύσει την κυκλοφορία των Αλβανών μετά τις 7-8 η ώρα το βράδυ. Γιατί; «Θέλουμε, είπαν, να πάρουμε το νόμο στα χέρια μας». Όταν τους ρώτησαν όμως αν «έχει συμβεί κάτι το σοβαρό στο χωριό», απάντησαν αρνητικά. «Έχετε, τους είπαν, πρόβλημα με τους μετανάστες;» «Όχι, απάντησαν, στα χωράφια μας δουλεύουν». «Τότε γιατί;» Απάντηση των χωριανών: «Μα δε βλέπετε τηλεόραση; Τι γίνεται σε όλη την Ελλάδα;». Ε, λοιπόν την ίδια απάντηση δώσανε στη Γαλλία πολλοί άνθρωποι που ψήφισαν Λεπέν στον πρώτο γύρο των προεδρικών εκλογών, σε περιοχές, λόγω χάρη της Αλσατίας, όπου δεν συμβαίνει τίποτε, όπου τα πάνε μια χαρά με τους λίγους μετανάστες που είναι εκεί, αλλά βλέπουν τηλεόραση.

Λοιπόν ποια είναι η επιρροή της τηλεόρασης; Αυτή μακροπρόθεσμα μας οδηγεί σε αυτά; Δεν το φαντάζομαι.

Τελειώνω με λέξεις αισιοδοξίας. Αν υπήρχε μια τέτοια επίδραση μακροπρόθεσμα του Τύπου και των τηλεοράσεων, όλες οι δικτατορίες θα είχαν μείνει στην θέση τους, όμως ανατράπηκαν όλες, χωρίς εξαίρεση και θα ανατραπούν όποιες εγκαθιδρυθούν στο μεταξύ, διότι κάποτε ο κόσμος αντιλαμβάνεται αυτό το οποίο ζει. Υπάρχει όμως και το ενδιάμεσο διάστημα. Κι αυτό φοβίζεται. Ευχαριστώ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Εγώ τρώμαξα στην αρχή με όσα άρχισε να λέει ο Ριχάρδος Σωμερίτης και σκέφθηκα ότι πάει πια ο Τύπος, τελείωσε, δηλαδή έχει κυριαρχηθεί από άλλα μέσα τα οποία τον έχουν τελείως εξουδετερώσει. Βέβαια, το τελικό του συμπέρασμα μάλλον ήταν περισσότερο αισιόδοξο και έτσι οι αισιοδοξούμε και εμείς. Και για περισσότερη αισιοδοξία πιστεύω, θα δώσω τον λόγο στην κυρία Χριστίνα Ντουνιά, εκλεκτή φίλη και καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης που θα μας μιλήσει για τη σχέση Λογοτεχνίας και Τύπου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΝΤΟΥΝΙΑ, *Τύπος και λογοτεχνία: μια αμφιλεγόμενη σχέση*

Κατά τη διάρκεια αυτού του Συνεδρίου ακούστηκαν πολλές ενδιαφέρουσες εισηγήσεις οι οποίες αναδεικνύουν για μία ακόμη φορά τον Τύπο ως πηγή σημαντική για την ιστορία των ιδεών και την πρόσληψη της λογοτεχνίας. Οι μελέτες που έχουν έρθει στο φως στη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα των λογοτεχνικών περιοδικών κυρίως του 20ού αιώνα, ενώ ολοένα και περισσότερο οι ερευνητές στρέφονται προς τον χώρο των εφημερίδων αλλά και ορισμένων περιοδικών ποικίλης ύλης. Θα ήθελα να επισημάνω τη συμβολή στον τομέα αυτό ορισμένων φορέων αλλά και ιδιωτών που όλοι μας γνωρίζουμε. Του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου και του προέδρου του Μάνου Χαριτάτου, των ερευνητών Γιώργου Ζεβελάκη και Λάκη Παπαστάθη με τις σημαντικές συλλογές τους, αλλά και του καθηγητή του Α.Π.Θ. Χαράλαμπου Καραόγλου, ο οποίος δημιούργησε και διευθύνει τη σειρά με τις χρησιμότερες βιβλιογραφίες των λογοτεχνικών περιοδικών. Η Βιβλιοθήκη της Βουλής με το τμήμα εφημερίδων στο νέο κτίριο της οδού Λένορμαν, όπως μας έδειξε και η εισήγηση της διευθύντριας Ευρυδίκης Αμπατζή, εκσυγχρονίζεται και προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες σε παλιούς και νέους μελετητές.

Ο Τέλλος Άγρας στο δοκίμιό του *Ο Καρωτάκης και οι σάτιρες* επισημαίνει ότι μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο «ο άνθρωπος των γραμμάτων ήταν ο δημοσιογράφος». Η σχέση των συγγραφέων με τον κόσμο των εφημερίδων εξακολουθεί ωστόσο να παρατηρείται και στο Μεσοπόλεμο, αλλά και μεταπολεμικά, του-

λάχιστον για όσους δεν έχουν άλλο μέσο βιοπορισμού από το γράψιμο. Από τον Αλέξανδρο Παπαδιαμάντη και τον Εμμανουήλ Ροΐδη ως τον Δημοσθένη Βουτυρά και τον Γρηγόριο Ξενόπουλο, από τον Ναπολέοντα Λαπαθιώτη και τον Πέτρο Πικρό ως τον Κώστα Βάρναλη και τον Νίκο Καζαντζάκη, από τον Φώτο Πολίτη και τον Κωστή Μπαστιά ως τον Αιμίλιο Χουρμούζιο και τον Βάσο Βαρίκα, από τον Αλέξανδρο Κοτζιά ως τον Ανδρέα Φραγκιά, για να περιοριστώ σε κάποια πολύ γνωστά παραδείγματα, μια μακριά σειρά ανθρώπων των γραμμάτων μας συνδέθηκε σταθερά με την πορεία του Τύπου.

Φυσικά κάθε εποχή έχει και τις δικές της παραμέτρους: ο Τύπος, και κατά συνέπεια η θέση και η προβολή της λογοτεχνίας στον Τύπο, ακολουθεί τις αλλαγές των κοινωνιών και των νοοτροπιών και επηρεάζεται από την ιστορική συγκυρία. Ποιήματα, διηγήματα και μυθιστορήματα σε συνέχειες, μεταφράσεις ξένης λογοτεχνίας, χρονογραφήματα και επιφυλλίδες, κριτικές αλλά και συνεντεύξεις δίνουν το στίγμα της κάθε εποχής, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις τάσεις του αναγνωστικού κοινού, την ιεράρχηση αξιών, την κριτική υποδοχή των νέων βιβλίων, την αντοχή των παλαιότερων συγγραφέων, τις ιδεολογικές και αισθητικές συζητήσεις. Μπορεί ο χρόνος ως αμείλικτος κριτής να θαμπώνει τη λάμψη των μεγάλων αστέρων, να σβήνει το φέγγος των μικρών και –πιο σπάνιο αυτό– να φουντώνει κάποια φλογίτσα που επιμένει να λαμπυρίζει παράξενα ενάντια στους ανέμους της μόδας και των καιρών. Μπορεί τα βιβλία να μένουν αζήτητα στα ράφια των δημόσιων βιβλιοθηκών ή να στέλνονται για πολτοποίηση, αφού κανείς πια δεν τα αγοράζει. Χάρη στον Τύπο όμως ο ιστορικός θα νιώσει κάτι από το άρωμα της λογοτεχνίας μιας λιγότερο ή περισσότερο μακρινής εποχής, κάτι από τους ανθρώπους που την χρωμάτισαν, κάτι από τις ιδέες που την ενέπνευσαν.

Και εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι, παρά τις διαφορές των ιστορικών περιόδων και παρά τις διαδοχικές αλλαγές των προσώπων και των σκηνικών, μία παράμετρος φαίνεται να διατηρείται σταθερά: η λογοτεχνία αφορά μία μερίδα του κοινού, περιορισμένη μάλλον σε έναν κύκλο λίγο ως πολύ απαιτητικών αναγνωστών. Σε συνδυασμό με αυτή την παράμετρο διακρίνεται επίσης μία αναγνωρίσιμη ομάδα συγγραφέων: αυτών που εγγράφονται μέσα από μια γενικά αποδεκτή κριτική διαδικασία ως πολίτες «εις των ιδεών την πόλι» σύμφωνα με το πνεύμα του γνωστού καθαφικού ποιήματος «Το πρώτο σκαλί». Καμιά εποχή βέβαια δεν είναι αθώα και άμοιρη από τους μηχανισμούς προβολής προσώπων, έργων ή τεχνοτροπιών, είτε αυτοί οφείλονται σε προσωπικές σχέσεις, είτε υπαγορεύονται από αισθητικές ή ιδεολογικές συγγένειες. Ωστόσο, πέρα από το βαθμό αναγνώρισης του καθενός, τις αστοχίες ή τις ευστοχίες της κριτικής, αναδεικνύεται σταθερά μια κρίσιμη μάζα έργων στα οποία ο σκληρός πυρήνας της λογοτεχνίας παραμένει ανέπαφος. Για να επαναλάβω πάλι τον Καβάφη: «στην αγορά της βρίσκει Νομοθέτας που δε γελά κανένας τυχοδιώκτης».

Αναρωτιέμαι αν στη σημερινή εποχή, την εποχή της μαζικής κουλτούρας και των μπεστ σέλερς, αυτή η σταθερά εξακολουθεί να παραμένει. Φαντάζομαι τον ιστορικό του μέλλοντος τι συμπεράσματα άραγε θα είναι σε θέση να εξαγάγει από τον πλουσιότατο σε πληροφορίες σημερινό Τύπο. Γιατί τα τελευταία χρόνια έχουμε γίνει μάρτυρες μιας μεγάλης αλλαγής στο χώρο του λογοτεχνικού βιβλίου. Η ευκολία της ηλεκτρονικής τυπογραφίας και η μαζική παραγωγή, οι εντυπωσιακές πωλήσεις ορισμένων μυθιστορημάτων, η μεταφορά στην τηλεόραση έργων που συχνά κινούνται στα όρια της παραλογοτεχνίας και η μετατροπή σε μυθιστόρημα των σίριαλς που επιτυγχάνουν υψηλά νούμερα τηλεθέασης, έχουν δημιουργήσει μια εκδοτική ευφορία χωρίς προηγούμενο. Εκδοτικά συγκροτήματα και ισχυροί εκδοτικοί οίκοι σημειώνουν ρεκόρ πωλήσεων σε σχέση με προηγούμενα χρόνια, και τα βιβλία στις προθήκες των βιβλιοπωλείων αντικαθίστανται σχεδόν κάθε μήνα από καινούργια. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που έχει φυσικά τις επιπτώσεις του, θετικές αλλά και, για ορισμένους φανατικούς της καλής λογοτεχνίας, αρνητικές. Θα αρχίσουμε επισημαίνοντας τις ευεργετικές συνέπειες αυτής της εκδοτικής ευφορίας και θα προχωρήσουμε στις επικίνδυνες σχέσεις και εξαρτήσεις που δημιουργεί.

Το αναγνωστικό κοινό έχει διευρυνθεί εντυπωσιακά –πράγμα που εύκολα διαπιστώνεται από τον αριθμό των πωλήσεων– και οι αισιόδοξοι ισχυρίζονται ότι όλο και περισσότεροι μετακινούνται από τα αναγνώσματα τύπου Βίπερ Νόρα –που τώρα σερβίρονται ως (σοβαρά) μυθιστορήματα– προς την αναζήτηση έργων μιας πιο απαιτητικής τέχνης. Εκδοτικοί οίκοι προσφέρουν όλο και πιο δελεαστικές αμοιβές για να εξασφαλίσουν γνωστά ονόματα συγγραφέων και όλο και περισσότεροι πεζογράφοι αφήνουν πίσω το παρελθόν με τις ισχνές πωλήσεις και τις ακόμη ισχνότερες απολαβές. Οι ευαίσθητοι παλμογράφοι της αγοράς καταγράφουν αυτή την εξέλιξη, την οποία σε ένα βαθμό έχουν εξάλλου διευκολύνει. Μεγάλα μιντιακά συγκροτήματα ενδιαφέρονται για το χώρο του βιβλίου: τα εβδομαδιαία ειδικά ένθετα με βιβλιοπαρουσιάσεις, κριτικές, συνεντεύξεις, ακόμη και κουτσομπολιά από τον κόσμο του βιβλίου έχουν γίνει πλέον απαραίτητα για τις εφημερίδες. Τα περιοδικά ποικιλίας ύλης ή τα λεγόμενα λάιφ στάιλ δημοσιεύουν συνεντεύξεις και φωτογραφίες συγγραφέων που έχουν γράψει μπεστ σέλερ ή έστω νέων και ωραίων που ο εκδότης τούς προωθεί ελπίζοντας ότι όποιο να 'ναι θα του φέρουν και αυτοί το πολυπόθητο ευπώλητο στόρι. Αρκετοί από τους δημοσιογράφους του πολιτιστικού ρεπορτάζ σπεύδουν να χαιρετίσουν με υπερθετική ρητορική κάθε νέο έργο γνωστού συγγραφέα, αδιακρίτως, είτε δηλαδή αυτός είναι ένας επιφανής παραλογοτέχνης, είτε είναι ένας δόκιμος συγγραφέας στον οποίο επενδύει ο ισχυρός εκδότης που ενδιαφέρεται φυσικά και «διά την ποιότητα». Από κοντά και οι περίφημοι κατάλογοι των εφημερίδων που αναδεικνύουν τα μπεστ σέλερς της εβδομάδας και καταρτίζονται από την κίνηση των πωλήσεων ορισμένων

βιβλιοπωλείων, λειτουργώντας έμμεσα ως διαφημιστικά μηνύματα. Ανακατεμένα και εκεί βιβλία λογοτεχνίας και παραλογοτεχνίας. Σα να λέμε πλάι στον Κοσμά Πολίτη και στον Στρατή Τσίρκα η Μπουκουβάλα Αναγνώστου και ο Γιάννης Μαρής, για να μείνω σε εποχές κατά τις οποίες τα πράγματα ήταν περισσότερο διακριτά και δύσκολα έμπαινε κανείς σε ξένα χωράφια.¹

Και η κριτική; Φυσικά υπάρχουν και σήμερα οι σοβαροί κριτικοί που προσπαθούν να κάνουν τη δουλειά τους μέσα στις συμπληγάδες των διαφημιστών και της ανεξέλεγκτης υπερπληροφόρησης. Ωστόσο, αν σε προηγούμενες εποχές η κριτική παρέμβαση με τις αστοχίες ή τις ευστοχίες της διαμόρφωνε ορισμένους κανόνες μέσα στα πλαίσια ενός σοβαρού παιχνιδιού, σήμερα δυσκολεύεται να ακουστεί ίσως ακόμη και να εκφραστεί με ευκρίνεια. Γιατί αυτοί που κατευθύνουν το αναγνωστικό κοινό είναι κυρίως οι υπεύθυνοι της ύλης των ειδικών σελίδων, οι οποίοι με τη σειρά τους κατευθύνονται από τις κυκλοφοριακές ανάγκες του εντύπου τους με ό,τι αυτό προϋποθέτει ή συνεπάγεται. Η διάχυση και η σύγχυση στην εποχή που μοιάζει να χαρακτηρίζεται από πολυφωνία, ενώ στην ουσία είναι συντηρητική και μονότροπη, επηρεάζει και τη σχέση λογοτεχνίας και Τύπου. Όλο και λιγότεροι νέοι συγγραφείς αντιστέκονται στις ανάγκες της αγοράς. Η επιτυχία πια ενός βιβλίου κρίνεται κυρίως από τις πωλήσεις του και αυτό είναι ένα από τα μεγάλα προβλήματα της προώθησης των λογοτεχνών και της ποιότητας των λογοτεχνικών έργων. Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι οι ποιητές βρίσκονται για πρώτη φορά πραγματικά στο περιθώριο και οι διηγηματογράφοι αντιμετωπίζονται ως φτωχοί συγγενείς της πεζογραφίας. Αυτό συμβαίνει επειδή αυτά τα δύο είδη δεν μπορούν να λειτουργήσουν ως διασκεδαστές. Η «ελαφρά φιλολογία», όπως ονόμαζαν τα εύπεπτα μυθιστορήματα στον 19ο αιώνα, κερδίζει όλο και περισσότερο έδαφος, όχι φυσικά επειδή το μυθιστόρημα παύει να είναι ένα σπουδαίο λογοτεχνικό είδος, αλλά επειδή οι νόμοι της αγοράς τείνουν να ευτελίσουν ακόμη και τη δημιουργία των δόκιμων και ικανών μυθιστοριογράφων. Όταν εργάζεσαι με βασικό σου στόχο το μπεστ σέλερ και δεν είσαι Μπαλζάκ ή Ντοστογιέφσκι, γίνεσαι χειρότερος και από τους μιμητές του Δουμά.

Στον μιντιακό μας κόσμο ο λογοτέχνης μπαίνει και αυτός σε ένα ιδιότυπο σταρ σύστημα. Το πού θα οδηγήσει αυτός ο δρόμος είναι νομίζω ένα ερεθιστικό ερώτημα, και ίσως την απάντησή του να βρει κάποτε αυτός ο μελλοντικός ιστορικός στο τέλος του νέου αιώνα.

1. Αυτή η παρατήρηση δεν γράφεται μειωτικά για τους δύο τελευταίους οι οποίοι ήταν εξαιρετικοί στο είδος τους. Αναφέρομαι στη σημερινή σκόπιμη ισοπέδωση της εκδοτικής πρακτικής.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Ο κ. Ηλιού έχει τον λόγο μετά από αυτήν πάλιν τη σχεδόν απαισιόδοξη νότα που έθεσε η Χριστίνα, αλλά που είναι νομίζω ένα γενικό χαρακτηριστικό όλων των ομιλιών μέχρις εδώ τουλάχιστον. Να δούμε τι θα μας πει ο κύριος Ηλιού.

ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΗΛΙΟΥ: Ευχαριστώ που μου δίνεις το λόγο, Κατερίνα. Επειδή σε απασχολεί πολύ το πρόβλημα της αισιοδοξίας και θεώρησες ότι η τελευταία φράση του Ριχάρδου Σωμερίτη άνοιγε έναν ορίζοντα προς την αισιοδοξία, θα μου επιτρέψεις να πω ότι γνωρίζοντας και τον άντρα από πολύ παλιά και αποκρυπτογραφώντας το λόγο του θα έλεγα ότι είναι η αισιοδοξία της απελπισίας. Η αισιοδοξία του απελπισμένου ανθρώπου που δεν βλέπει διέξοδο και ζει με την ελπίδα ότι θα υπάρξουν αρκετοί φωτισμένοι άνθρωποι που θα επιχειρούν, έστω κι αν γνωρίζουν ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο και σχεδόν αδύνατο, να ανατρέψουν το άθλιο κλίμα του Τύπου και της τηλεόρασης μέσα στο οποίο ζούμε.

Αλλά ας πω κι εγώ αυτά που ήθελα να πω χωρίς σχόλιο. Μέχρι πριν λίγους μήνες ήμουν πρόεδρος του Δ.Σ. της εφημερίδας *Αυγή* που όλοι γνωρίζετε και κανείς σας δυστυχώς δεν αγοράζει. Και όταν με κάλεσαν να μιλήσω οι φίλοι του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών, σκεφτόμουν αν θα τους περάσει απ' το μυαλό αυτή η ιδιότητα γιατί θα είχα πολλά να πω για τους όρους και τις συνθήκες υπό τις οποίες μπορεί να λαθροβιώσει και να περπατά στηριγμένη σε χίλια δεκανίκια, σήμερα και στην εποχή μας, μία εφημερίδα γνώμης, μία από τις ελάχιστες εφημερίδες γνώμης η οποία δε στηρίζεται σε μεγάλα κεφάλαια, δε στηρίζεται σε μεγάλα συμφέροντα, δε στηρίζεται σε διαπλοκές και παρ' όλ' αυτά κατορθώνει για ένα μικρό κόσμο απελπισμένων αισιοδόξων να κρατά όρθιο το παραθύρο της ελπίδας. Δε με κάλεσαν γι' αυτό όμως: με κάλεσαν ως ιστορικό και ως ιστορικός θα μιλήσω προσπαθώντας στα πέντε λεπτά που μου αναλογούν να συνοψίσω τη σκέψη μου.

Νομίζω έλεγαν για τον Κοραή στον περασμένο αιώνα και για το Διαφωτισμό ότι είναι εκπρόθεσμος. Θα έλεγα ότι κι εμείς οι ιστορικοί που μελετάμε τέτοια θέματα, τον Τύπο ως εκφραστή συνολικών νοοτροπιών, είμαστε κι εμείς λίγο περισσότερο από εκπρόθεσμοι. Στη σημερινή μου εφημερίδα διάβασα τον τίτλο του συνεδρίου που οργανώνεται αυτές τις ημέρες, από αύριο ή μεθαύριο νομίζω, στις Κάτω Χώρες, το πέμπτο συνέδριο της Παγκόσμιας Ένωσης Εφημερίδων. Δεν το ξέραμε να τους καλέσουμε κι εδώ να μας πουν τα ωραία μαντάτα. Ξέρετε ποιος είναι ο τίτλος του συνεδρίου τους; «Νέες στρατηγικές για την αύξηση των κερδών». Ελάτε τώρα να μιλήσουμε για νοοτροπίες, για το αν οι εφημερίδες επηρεάζουν τις κοινές συνειδήσεις ή το αντίστροφο. Θα μπορούσε να κάνει κανείς θεωρητικές αναλύσεις και για τις συνειδήσεις και τις νοοτροπίες λέγοντας πάντως ότι οι νοοτροπίες είναι ακόμη λίγο δύσκολο να χρησιμοποιηθούν ως επιχειρησιακό εργαλείο.

παρότι έχουν περάσει αρκετές δεκαετίες από την εποχή του Dupron και του Mandrou, δεν έχουν φτάσει σε μια εργαλειοποίηση που να επιτρέπει μετρήσεις και αντικειμενικές κατά το δυνατόν προσεγγίσεις. Οπωσδήποτε, όμως, μπορεί να πει κανείς και για τις παλιές εφημερίδες, το έλεγε πιο πριν ο κύριος Mougeau, και πολύ περισσότερο για τις τωρινές ότι πάντως δεν διαμορφώνουν την κοινή γνώμη, δεν διαμορφώνουν τις συλλογικές νοοτροπίες και τις συλλογικές συμπεριφορές. Είναι ένα δίπολο βέβαια, διαμορφώνω και διαμορφώνομαι, επηρεάζω κι επηρεάζομαι, αλλά αν το δει κανείς μακροσκοπικά έχει την αίσθηση ότι η εφημερίδα, και η πιο νεωτερική, απευθύνεται σε ανθρώπους ήδη διαμορφωμένους προς την κατεύθυνση που υπηρετεί κι αν σε κάτι μπορεί να επηρεάσει είναι σε περιόδους κρίσης και παροξυσμών, να επηρεάσει κατά κανόνα προς την κακή κατεύθυνση.

Ως τώως διευθυντής εφημερίδας έχω κι εγώ τις ανέσεις μου και παίρνω τις εφημερίδες μία μέρα πριν κυκλοφορήσουν. Διαβάζω στο αυριανό *Βήμα*, διαβάστε το και σεις κύριο, είναι πάρα πολύ ωραίο, μία ιστορία η οποία αρχίζει σαν ένα νέο μακεδονικό. Θυμόσαστε την ταλαιπωρία που πάθαμε, όλη εκείνη την εθνικιστική υστερία για τη Μακεδονία την οποία έβαζαν εντός εισαγωγικών και τώρα δεν την βάζουν, και όλες εκείνες τις ψυχοφθόρες συζητήσεις που έδειχναν και τις αρχαικότητες της κοινωνίας μας και πόσο εύκολα μπορούσε να τις προβάλλει η τηλεόραση διά των καλών της δημοσιογράφων. Λοιπόν πάμε να μπούμε τώρα σε μια τέτοια περιπέτεια. Υπήρξε ένα συμβάν για το οποίο οι ιστορικοί θα έπρεπε να είχαμε ξεσηκωθεί και οι πολιτισμένοι άνθρωποι αυτού του τόπου θα έπρεπε να ντρέπονται. Κυκλοφόρησε ένα σχολικό εγχειρίδιο, το οποίο δεν άρεσε σε κάποιους υποτιθέμενους αρμοδίους –λέγεται μάλιστα ότι και ο διευθυντής του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών έχει μια ανάμειξη στη διατύπωση των επιστημονικών απόψεων που καταχωρίζονται για την ιδιαίτερή του πατρίδα, την Κύπρο– δεν άρεσε, λοιπόν, σε κάποιους το εγχειρίδιο αυτό το οποίο είχε γραφτεί με τις προδιαγραφές της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας, δεν άρεσε στον κύπριο υπουργό της Παιδείας, και ο έλληνας υπουργός της Παιδείας, σοσιαλιστής, αντιστασιακός, παλικάρι ο άνθρωπος, από την Άπω Ανατολή και την Κίνα όπου βρισκόταν διέταξε να καταργηθεί η σελίδα στην οποία υπήρχαν οι «ύποπτες» φράσεις, όχι το βιβλίο. Αυτό μέχρι εκεί είναι μια σχέση ιστορικών και πολιτείας. Είναι μια σχέση ντροπής και μια σχέση που χαρακτηρίζει και αυτούς που δεν αντιδράσαμε και αυτούς που την έκαναν. Έρχεται όμως τώρα και παρεμβαίνει ο Τύπος: δύο τεράστια άρθρα στην εφημερίδα *Το Βήμα*, μία από τις μεγαλύτερες εφημερίδες, αρχίζουν να διαμορφώνουν ένα νέο κλίμα μισαλλοδοξίας, ένα νέο κλίμα όπου ο κάθε σαχλαμάρας έχει το δικαίωμα να λείει ό,τι του κατεβαίνει και να διαμορφώνει ένα κλίμα υστερίας ότι κινδυνεύουν τα ιερά και το όσια της φυλής, της πατρίδας και του έθνους. Κι αυτά όλα διότι κάποιιοι ιστορικοί τόλμησαν να προσεγγίσουν, με τον τρόπο που θεώρησαν επιστημονικώς ορθό, ένα θέμα ενδεχο-

μένως αμφιλεγόμενο, το οποίο θα μπορούσε να αμφισβητηθεί μέσα από μια ευπρεπή επιστημονική συζήτηση. Και πάντως όχι με διοικητικά μέτρα, απαγορεύσεις, λογοκρισίες και ουκιάζια.

Και βέβαια, πέντε σελίδες πιο πέρα ή πιο πριν, υπάρχει το τακτικό άρθρο του Ριχάρδου Σωμερίτη, το οποίο ως συνήθως θα είναι αντιρατσιστικό, θα είναι αντιεθνικιστικό, θα είναι ένα άρθρο, όπως μας έχει συνηθίσει, όπου θα πρυτανεύει η λογική και η προσπάθεια της καλόπιστης πειθούς του άλλου. Όμως η εφημερίδα είναι ενιαία, ο Σωμερίτης θα περάσει στο ντούκου, ο Χριστόδουλος και ο Παπαθεμελής θα φτιάξουν το κοινό κλίμα, το κλίμα το οποίο έχουμε βιώσει για πολύ σημαντικά πράγματα την τελευταία δεκαετία, θα το βιώσουμε πάλι δυστυχώς. Οι τίτλοι είναι χαρακτηριστικοί: «Γιατί πρέπει να ευνουχίζουμε τα παιδιά μας;» αυτό είναι χαρακτηρισμός επιστημονικού εγχειριδίου.

Πώς το έλεγε ο Σωμερίτης πιο πριν; Η αποχαύνωση ενενήνταπόσο τοις εκατό, νάτην, μην κάνουμε θεωρητικά σχήματα. Η ζωή και η πρακτική μάς δείχνει ότι μέσα από τον Τύπο όπως έχει διαμορφωθεί τώρα διαχέονται τα στοιχεία εκείνα που οδηγούν αν όχι στην αποχαύνωση πάντως στην εξουδετέρωση της λειτουργίας των ενεργών πολιτών. Και σ' αυτό το πράγμα μόνο οι εφημερίδες γνώμης, στο μέτρο που μπορούν και στο μέτρο που έχουν τις δυνάμεις να αντέξουν, μπορεί να φέρουν μια άλλη φωνή και μια άλλη απελπισμένη ελπίδα.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Το ξέρω. Το έχουμε πει. Εταράχθηκα αρκετά τα νερά και με την παρουσίαση, βέβαια, του Ριχάρδου Σωμερίτη και την παρουσίαση του Φίλιππου Ηλιού. Πιστεύω ότι ελέγχθησαν πράγματα που έπρεπε να έχουν λεχθεί, και από την πλευρά μου είμαι ευχαριστημένη που είμαι ιστορικός του Τύπου των παλαιών ετών και έτσι δεν θέλω να μπω καθόλου στο θέμα της διαμόρφωσης του σημερινού Τύπου και στη διαμόρφωση των νοοτροπιών μέσα από αυτόν τον Τύπο.

Θα δώσω τον λόγο τώρα στον κύριο Βασίλη Παναγιωτόπουλο. Ελεύθερος είναι να διατυπώσει τις απόψεις του όπως νομίζει μετά από όλα αυτά που ακούστηκαν εδώ. Αλλά αυτό που θέλω να πω είναι τόσο οι απόψεις του κυρίου Moureau, όσο και οι απόψεις των άλλων, των Ελλήνων, μελών αυτής της συζήτησης, είναι περίπου ίδιες. Δηλαδή, είναι ένα φαινόμενο γενικότερο, αυτή η παρεκτροπή ή ανατροπή, όπως θέλετε πείτε το, Τύπο και τα ΜΜΕ, γενικά που δεν ελέγχονται πια, θέλουν να ελέγχουν, αλλά τα ίδια δεν ελέγχονται πια. Κύριε Παναγιωτόπουλε, έχετε τον λόγο.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ: Το πρώτο πράγμα που θέλω να πω είναι κάτι θετικό, το δεύτερο είναι κάτι δυσάρεστο και το τρίτο κάτι ευχάριστο. Το θετικό είναι ότι αυτή τη στιγμή η ελληνική επιστημονική κοινότητα υπό την ηγεσία

ενός ινστιτούτου εθνικής εμβέλειας όπως είναι το ΚΝΕ/ΕΙΕ και με την προσωπική ευθύνη και δουλειά της κυρίας Λουκίας Δρούλια προβαίνει στη συγκρότηση και την έκδοση μιας *Εγκυκλοπαίδειας του Ελληνικού Τύπου*. Είναι κάτι πολύ σημαντικό, όχι ότι ήρθε την κρίσιμη στιγμή, ποτέ δεν έλλειψε αυτή η στιγμή, όπως μπορούμε να πούμε ότι ποτέ τα πράγματα δεν έρχονται στην ώρα τους ακριβώς. Το έργο αυτό θα μπορούσε να γίνει και αργότερα, θα μπορούσε να έχει γίνει και νωρίτερα, αλλά νομίζω ότι σήμερα είναι καλή στιγμή, δηλαδή δεν έχει ακόμη διαλυθεί ο παλιός ιστός του εκδοτικού σχήματος του Τύπου, της εφημερίδας, του περιοδικού, του εφήμερου εντύπου, της τυπογραφίας γενικότερα. Ακόμα υπάρχουν άνθρωποι που καταλαβαίνουν από τυπογραφία, αν και έχει αυξηθεί σε μεγάλο βαθμό ο όγκος των προς διαχείριση πληροφοριών και, όπως σήμερα μάθαμε, η ανάμιξη των παλαιών με νέες τεχνολογίες, είναι πλέον μια πραγματικότητα, η οποία ας ελπίσουμε ότι θα είναι παραγωγική.

Εγώ είμαι λίγο επιφυλακτικός προς τις νέες τεχνολογίες, όχι καθ' εαυτές βέβαια. Νομίζω ότι τις χειρίζονται άνθρωποι οι οποίοι δεν τις γνωρίζουν και δεν τις κατανοούν πολύ καλά, αυτό όμως δεν πρέπει να είναι εμπόδιο για τη διαμόρφωση μιας δράσης, πάνω σε νέα σχήματα τεχνικά και οργανωτικά που προκύπτουν στον τομέα αυτόν. Πρέπει πάντως να γίνει κατανοητό ότι τουλάχιστον μια συνέργεια και μια συνεργασία μεταξύ όλων είναι απαραίτητη. Αυτό είναι το θετικό. Το δυσάρεστο που έχω να πω είναι το εξής. Νομίζω ότι βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα πρόβλημα μιας υποβάθμισης της ιστοριοδιφικής και ιστοριογραφικής διαδικασίας μέσω της χρήσης των εύκολων πηγών. Ο Τύπος είναι μια εύκολη πηγή, είναι προσιτός, είναι εύληπτος, φοβάμαι όμως ότι στα χέρια νεότερων ιστορικών και πολλών ιστορικών της δεύτερης ζώνης (ερασιτεχνών, τοπικών λογίων κ.ά.), τους οποίους από άλλη άποψη τους τιμούμε και τους θέλουμε στο χώρο της Ιστορίας, κρύβονται κάποιοι κίνδυνοι που πρέπει να επισημανθούν. Δημιουργείται δηλαδή ένα πεδίο, ένας χώρος συγκέντρωσης, προβληματισμού, ιστοριογραφίας τελικά, ο οποίος μέσω της ευκολίας της πρόσβασης τείνει να μετατραπεί σε μια ιστορία δεύτερης ζώνης. Δεν πρέπει με κανένα τρόπο η Ιστορία να χάσει τα βασικά της αντικειμενικά στοιχεία, που είναι το πρόβλημα και η εξειδικευμένη τεκμηρίωση. Η Ιστορία δεν είναι μνήμη, η Ιστορία είναι πρόβλημα. Δεν μπορεί να μετατραπεί σε Ιστορία η οποιαδήποτε απομνημόνευση και η οποιαδήποτε συγκέντρωση δεδομένων και πληροφοριών για ένα αντικείμενο. Το λέω αυτό διότι εμείς που αγωνιστήκαμε για την ανάδειξη της σύγχρονης Ιστορίας στο επίπεδο μιας επιστημονικής Ιστορίας, δεν είχαμε σκεφθεί και δεν πρέπει με κανένα τρόπο να αποδεχτούμε μια εύκολη σύγχρονη Ιστορία. Και απ' αυτή την άποψη χρειάζεται σοβαρή προσοχή. Υπάρχει επίσης ένα ενδιαμέσο στοιχείο το οποίο πρέπει εμείς ως ιστορικοί να το διαχειριστούμε με μεγάλη λεπτότητα, με μεγάλη αβρότητα αλλά και με την ανάλογη αυστηρότητα. Εννοώ την ευκολία συγκρότησης σωματών, συλλογών

ύλης/πηγών, οι οποίες πρέπει οπωσδήποτε να συγκεντρωθούν, δεν πρέπει όμως αυτό να ταυτιστεί με κανένα τρόπο με το ίδιο το περιεχόμενο της Ιστορίας. Αυτό είναι το δυσάρεστο. Ελπίζω ότι δεν δυσαρεστώ κανέναν, η τάση μου είναι θετική, απλώς θέλω να βγάλω μιαν ανησυχία στο σημείο αυτό.

Το ευχάριστο τώρα, το τρίτο ευχάριστο σημείο. Δεν πρόκειται να συζητήσω, να μπω στη συζήτηση «αισιοδοξία ή απαισιοδοξία». Δεν ξέρω πώς γίνεται τέλος πάντων σε μια συνάθροιση σαν αυτή που είμαστε εδώ σήμερα να είμαι από τους πιο αισιόδοξους. Είναι μια σύμπτωση, ίσως να μην είναι και τόσο μια σύμπτωση. Εγώ δεν μπορώ να ξεχωρίσω και δεν μπορώ να δεχτώ τον Τύπο σαν πηγή της Ιστορίας. Μου φαίνεται λίγο. Ο Τύπος είναι ο ίδιος Ιστορία και ταυτόχρονα είναι ο ίδιος ιστοριογραφία. Όπως επίσης δε μπορώ να δεχτώ τον Τύπο ως όχημα της λογοτεχνίας. Ο Τύπος είναι ο ίδιος λογοτεχνία. Και υπ' αυτή την έννοια θα έλεγα και θα πρότεινα να δεχτούμε μιαν έννοια της πρώτης ιστορίας και της πρώτης λογοτεχνίας, δηλαδή να θεωρήσουμε ότι η εφημερίδα, ο δημοσιογράφος, αλλά δεν ενδιαφέρει εδώ ο δημοσιογράφος παρά μόνον ως εφημερίδα, είναι ένα πρώτο προϊόν Ιστορίας, είναι μια άμεση ιστορία, καθημερινή. Δηλαδή είναι η πρώτη εκδοχή της Ιστορίας, όχι μια ενδιάμεση φάση· δεν είναι μια συγκέντρωση πηγών από την οποία θα αντλήσει ο ιστορικός πληροφορίες. Ο ιστορικός θ' αντλήσει πληροφορίες όπως θ' αντλήσει κι ο γεωλόγος κι όπως θ' αντλήσει κι ο κάθε επιστήμονας. Η ίδια η εφημερίδα είναι μια σελίδα Ιστορίας. Η ίδια η εφημερίδα είναι μια σελίδα λογοτεχνίας. Δεν είναι εκ του ότι δημοσιεύει η κυριακάτικη Αυγή στην κάτω αριστερή γωνία ένα ποίημα, που η Αυγή, ή οποιαδήποτε εφημερίδα, γίνεται λογοτεχνική, αλλά είναι λογοτεχνική η ίδια επειδή είναι εφημερίδα. Ας γυρίσουμε στην «επίσκεψη» των λέξεων. Λογοτεχνία δεν είναι υποχρεωτικώς και μόνον η οποιαδήποτε δημιουργική παραγωγή. Είναι η τέχνη του λόγου. Επί δύο αιώνες και περισσότερο ένας γιγαντιαίος όγκος γραπτού λόγου παράγεται στο πλαίσιο του γραπτού Τύπου, που έχει συντελέσει στη διαμόρφωση του εγγράμματου κοινωνικού στρώματος και του γλωσσικού του οργάνου. Αυτό το λέω ως μια ευχάριστη εκδοχή των πραγμάτων για να δείξω ότι υπάρχει, μπορεί να υπάρχει κι ένας τρίτος δρόμος για την προσέγγιση της πνευματικής ζωής και των κοινωνιών των ανθρώπων κι ότι δεν πρέπει στην περίπτωση του Τύπου να μείνουμε σε μια χρηστικότητα, σ' έναν utilitarisme, της άντλησης της πληροφορίας ή του ελέγχου μιας ανακρίβειας. Κάποτε, με αφορμή το κάψιμο των φακέλων, είχαμε μιλήσει για το ψέμα. Μα και το ψέμα είναι μια νέα πληροφορία. Υπ' αυτήν την έννοια είμαστε υπεύθυνοι να τραβήξουμε από τον Τύπο, με δικά μας κριτήρια ό,τι νομίζουμε ο καθένας ότι χρειάζεται.

Αλλά πρέπει να μείνουμε σε μια σταθερή παραδοχή ότι ο Τύπος κάθε μέρα είναι μια μεγάλη πολιτιστική προσφορά, ότι συγκεντρώνει ένα τεράστιο ανθρωπινό δυναμικό το οποίο παράγει έλλογα κείμενα, λόγο, ιδέες οι οποίες βγαίνουν και επικοινωνούν, και μ' αυτή την έννοια ανεξαρτήτως του τι θα γίνει με την εικόνα,

με τις μεγάλες ταχύτητες, με όλα αυτά, εγώ προσωπικά νομίζω ότι ο Τύπος έχει μέλλον όπως και το βιβλίο. Τα ηλεκτρονικά δεν απειλούν κανέναν, δεν απειλούν τον Τύπο όπως οι μεγάλες ταχύτητες δεν απείλησαν ποτέ τον περίπατο των ανθρώπων· υπάρχουν τα σημάδια μιας αντίστασης όπως μας είπε και ο κύριος Καμάρας. Δεν κατέρρευσε το αναγνωστικό κοινό και ασφαλώς υπάρχουν περιθώρια για μια νέα άνθηση ενός πιο προβληματισμένου, πιο υπεύθυνου σίγουρα, και λιγότερο φθαρμένου, λιγότερο ύποπτου Τύπου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Να ευχαριστήσουμε τον κύριο Παναγιωτόπουλο για την ελπίδα και την αισιοδοξία την οποία έφερε. Μόνο θα ήθελα να πω δυο λόγια συνοψίζοντας, ότι ακούστηκαν διάφορες απόψεις, άλλες αν θέλετε πιο αισιόδοξες, αλλιώς λιγότερο, αλλά νομίζω ότι όλες αυτές οι απόψεις μάς δίνουν το ενδύσιμο να θεωρήσουμε ότι μπορούμε να συνεχίσουμε και τη δουλειά μας και τις έρευνές μας μέσα σ' αυτό το πνεύμα που ανέφερε ο κύριος Παναγιωτόπουλος τελειώνοντας.

Ένα λεπτό, θέλει κάτι να συμπληρώσει ο κύριος Σωμερίτης.

ΡΙΧΑΡΔΟΣ ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ: Σας ευχαριστώ. Ήθελα να ευχαριστήσω τον αδελφικό φίλο Φίλιππο για όσα είπε για το άτομό μου. Να πω το εξής· είμαι πεπεισμένος ότι αν εκδηλωθούν απόψεις –και δεν είναι πάντοτε βέβαιο ότι εκδηλώνονται αυτές οι απόψεις εύκολα–, και προταθούν στο Βήμα, θα δημοσιευτούν. Υπάρχουν πολλά παραδείγματα από το παρελθόν. Προσωπικά θα το θεωρούσα ιδιαίτερα αρνητικό αν υπήρχε άρνηση. Αυτό δεν το ξέρω και δεν μπορώ καν να το υποθέσω.

Και μία πολύ γενική παρατήρηση, καταληκτική. Η απαισιοδοξία που μου καταλογίσατε αφορά κυρίως τα ΜΜΕ, τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης, λιγότερο τις εφημερίδες. Νομίζω ότι το είχα πει αρκετά σαφώς. Και γιατί είμαι απαισιόδοξος ως προς αυτό; Διότι τα ηλεκτρονικά μέσα ενημέρωσης αφορούν τα εννέα δέκατα του πληθυσμού και υπάρχει βεβαίως μια ορισμένη κατηγορία ανθρώπων, αυτοί που διαβάζουν ορισμένες εφημερίδες, ελληνικές και ξένες, ορισμένα βιβλία, ορισμένα δελτία που έχουν αυτήν την πληροφόρηση και παρακολουθούμε το Ίντερνετ και ζούμε ίσως κάθε μέρα και περισσότερο σ' έναν κόσμο περικυκλωμένο από τείχη. Αυτό ενέχει κινδύνους για το αύριο και εδώ χρειάζεται μια συλλογική προσοχή, δημοσιογραφική, κοινωνική και πολιτική. Ευχαριστώ.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ: Θα ήθελε ο κύριος Κιτρομηλίδης να κλείσει το Συνέδριο;

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: Νομίζω ότι πρέπει να αρχίσουμε από το τέλος. Αισθάνομαι ότι εκφράζω ένα διάχυτο συναίσθημα σε αυτήν την αίθουσα, αν

πω τις ευχαριστίες μας σε όσους πήραν μέρος σ' αυτό το καταληκτήριο στρογγυλό ή παραλληλόγραμμο τραπέζι, για τους προβληματισμούς που ανέπτυξαν, που πραγματικά μας πήγαν πολύ πέρα από τη θεματική της ιστορίας του Τύπου. Μπήκαμε σε ουσιαστικά ζητήματα και της πολιτικής θεωρίας και της πολιτικής ηθικής της κοινωνίας μας. Γι' αυτό νομίζω ότι πρέπει να τους ευχαριστήσουμε ιδιαίτερα. Αυτό για το τέλος.

Ως προς το τριήμερο, νομίζω ότι πρέπει να ευχαριστήσουμε πρώτα πρώτα εκ μέρους του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών και εκ μέρους του Προγράμματος της Εγκυκλοπαίδειας του Τύπου όλους όσοι ταξίδεψαν από μακριά, πραγματικά από άλλες ηπείρους, από τα κέντρα της παγκόσμιας ελληνικής διασποράς, για να έρθουν εδώ να πάρουν μέρος στο Συνέδριό μας. Και όλους όσοι, από τα απόμακρα μέρη της Ελλάδος, ήρθαν εδώ να φέρουν την πείρα τους, τις γνώσεις τους, το κεκτημένο της έρευνάς τους για να εμπλουτίσουν την προσπάθεια που γίνεται σ' αυτό το Ίδρυμα με πολύ κόπο, με πολύ ζήλο και με πολύ ενθουσιασμό για πολλά χρόνια, για να δώσει αυτό το όργανο μελέτης που είναι η *Εγκυκλοπαίδεια του Τύπου*. Νομίζω πως είχαμε ένα τριήμερο πρόγραμμα, πλούσιο και πυκνό, το οποίο συμβάλλει ουσιαστικά στην αυτοαξιολόγηση του Προγράμματος, στον εμπλουτισμό του και στη διάνοιξη νέων προοπτικών για την ολοκλήρωσή του. Αν θυμηθούμε τους αναβαθμούς της συγκρότησης της επιστημονικής γνώσης στους οποίους αναφέρθηκα την πρώτη μέρα, νομίζω ότι απόψε έχει συντελεστεί ένας πολύ σημαντικός αναβαθμός στην πορεία για τη συγκρότηση της επιστημονικής γνώσης ενός τόσο σημαντικού παράγοντα που διαμορφώνει την Ιστορία της κοινωνίας και της παιδείας μας.

Σας ευχαριστώ όλους πάρα πολύ εκ μέρους του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών και του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

ΠΕΡΙΛΗΨΕΙΣ – RÉSUMÉS

DISCOURS INAUGURAUX

LOUKIA DROULIA, Directeur d'études émérite, Institut de Recherches Néohelléniques / FNRS

Présentation du projet: «Encyclopédie de la Presse grecque, de 1784 jusqu'à nos jours»

En tant qu'introduction au Colloque qui porte sur les approches historiques et théoriques en vue de la préparation d'une «Encyclopédie de la Presse Grecque, de 1784 jusqu'à nos jours», il est ici présenté le Projet entrepris par l'Institut de Recherches Néohelléniques de la FNRS. Le but du Colloque, qui a été organisé dans le cadre du Projet, était la généralisation de la discussion sur le sujet de la Presse grecque (problèmes méthodologiques et techniques, terminologie etc.), du fait que c'est la première fois dans notre pays qu'une telle entreprise fut entamée. Le Projet vise à enregistrer et à codifier le matériel dispersé qui s'introduit dans la Base de Données, d'horizon ouvert. Les spécimens les plus importants du matériel constitueront le corps des entrées de l'Encyclopédie en voie de préparation, précédé par un schéma de l'histoire de la Presse grecque. Les Annexes à la fin comprennent l'histoire des associations syndicales de la Presse, des agences de sa diffusion etc. ainsi qu'une Bibliographie sélective mais essentielle sur la Presse grecque.

FRANÇOIS MOUREAU, Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris IV)

Η ιστορία του κλασικού Τύπου και η γαλλική έρευνα

Αυτές οι λίγες σελίδες αναφέρονται στην ενασχόληση κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα με την ιστορία του Τύπου ως το 1789. Εκτός από τις θεμελιώδεις εργασίες του Eugène Hatin στον 19ο αιώνα, λίγα πράγματα είχαν γίνει πριν από το 1976 και την πρώτη δημοσίευση της *Εγκυκλοπαίδειας των Δημοσιογράφων (Dictionnaire des journalistes)*. Για την περίοδο του Παλαιού Καθεστώτος, ήταν ευ-

κολότερο να μελετηθούν οι δημοσιογράφοι, συχνά γνωστοί λόγιοι, παρά οι ίδιες οι εφημερίδες. Έκτοτε, πέντε Συμπληρώματα και μία αναθεωρημένη επανέκδοση (1999) έχουν διευρύνει κατά πολύ τον κόσμο του Τύπου στους επαγγελματίες που είχαν τη δημοσιογραφία ως κύρια δραστηριότητα. Στην περίοδο 1980-1990 πραγματοποιήθηκαν προσπάθειες ηλεκτρονικής θεματικής κατάταξης του Τύπου: τα ηλεκτρονικά μέσα της εποχής δεν επέτρεψαν την επιθυμητή διαμόρφωση και εξέλιξη αυτού του αναγκαίου εγχειρήματος, γεγονός που ασφαλώς θα επηρέαζον τα πρώτα χρόνια της τρίτης χιλιετηρίδας. Το σημείο αιχμής των ερευνών υπήρξε η έκδοση το 1991 της *Eγκυκλοπαίδειας των εφημερίδων (Dictionnaire des journaux)*, που περιλαμβάνει 1267 λήμματα πολιτικών, φιλολογικών και τεχνικών περιοδικών, δημοσιευμένων στα γαλλικά σε όλες τις χώρες της Ευρώπης και του Νέου Κόσμου, πριν από την Επανάσταση, γεγονός που συμπλήρωνε σημαντικά τις 350 καταλογογραφημένες από τον E. Hatin εφημερίδες της ίδιας περιόδου. Έτσι, προσφέρθηκε ένα μοναδικό εργαλείο μελέτης της συλλογικής μνήμης και της κοινής γνώμης.

LEON KARAPANAGHIOTIS, Éditeur du journal *Ta Nea*, Vice-Président du Comité exécutif de l'Organisation Lambrakis Press S.A.

La presse grecque du XXe au XXIème siècle

L'auteur présente une double image : celle d'un journal de la fin du XIXe siècle en parallèle avec celle d'un journal contemporain, dans le but de rendre évidents les changements fondamentaux qui sont survenus dans la presse grecque pendant cette longue période. Il relate des éléments documentés qui rendent évidence des changements et des améliorations observés tant en matériel qu'en qualité: l'augmentation du nombre de pages (de quatre à une soixantaine), le passage de la seule actualité à une matière vaste et divisée en rubriques spécialisées, la prédilection manifestée du public pour les journaux de l'après-midi par rapport aux journaux matinaux. L'enrichissement de la matière et les facteurs économiques ont entraîné l'augmentation du nombre de journalistes pour chaque journal, l'amélioration des moyens techniques, l'introduction de la technologie électronique, de nouvelles conditions qui influencèrent aussi le statut des travailleurs ainsi que le statut propriétaire des journaux : de l'éditeur-imprimeur, on passa au statut de l'éditeur-journaliste et aux grandes compagnies éditoriales.

Les causes de la crise des journaux sont aussi présentées. La baisse évidente du tirage qui a entraîné une crise économique substantielle des journaux, devenue manifeste pendant les dernières décennies, est due, entre autres, à la

distanciation du public de l'actualité politique, aux nouvelles technologies et à la multiplication des moyens de communication qui ont privé les journaux du monopole à la diffusion de l'information.

Ainsi, la fin du monopole de la presse a entraîné la mise en doute de son rôle même en tant que pouvoir d'opinion publique.

LA PRESSE GRECQUE: LANGUE OFFICIELLE – LANGUES MINORITAIRES

CATHERINE KOUMARIANOU, Professeur honoraire de l'Université Paris-Sorbonne (Paris IV)

La Presse Néohellénique: débuts et évolution (1780-1922)

Cette contribution tend à donner les principaux aspects relatifs à l'histoire de la Presse Néohellénique à partir de l'apparition en 1784, à Vienne, du premier journal grec jusqu' aux premières décennies du XXe siècle. C'est à dire à une période de presque de deux siècles qui ont déterminés la vie de l'hellénisme contemporain. Trois étapes se distinguent pendant cette période: presse pré-révolutionnaire (1784-1821); presse de la Guerre de l'Indépendance; presse de l'état grec libre. Il s'agit d'une présentation, amplement détaillée et bien documentée, qui nous donne l' image concrète du parcours du journalisme grec.

D'autre part l'auteur signale qu'à l'heure actuelle deux programmes sont en cours sur ce sujet important. Le premier, mené par le chercheur Mr. El. Kariatoglou, consiste à un travail bibliographique très exhaustif. Le second, travail collectif, sous la direction de Mme Loukia Droulia, Directrice Émérite de l'Institut des Recherches néohelléniques, en collaboration avec une équipe de spécialistes, s'occupe de former une base de données on-line de tous les journaux et journalistes du monde hellénique de la période concernée, ainsi que de préparer la publication d'un Dictionnaire encyclopédique sélectif de la Presse grecque.

NASSI BALTA, Professeur associé, Université Hellénique Ouverte

Les «nouvelles» dans les journaux grecs au XIXe siècle

L'étude porte sur l'évolution de l'information dans les journaux grecs au XIXe siècle et traite des questions comme les suivantes: comment se fait le passage de la «presse d'opinion» à la «presse d'information»? Quand font-elles leur appari-

tion les diverses catégories des «nouvelles» et sous quelles conditions historiques ? On explique comment l'enrichissement de l'information et l'introduction de nouveaux genres journalistiques – comme le reportage et la correspondance – forment le nouveau profil du quotidien grec. On montre aussi que tous ces changements convergent pendant les années 1870-1880 et que le coup de pouce de la modernité a été donné notamment par le journal *Acropolis*.

DESPINA PAPADIMITRIOU, Assistant Professor, Panteion University, Athens

The 20th-century Greek Press: Continuity and New Tendencies

The approach articulated in this paper combines history of the Press and ideological analysis, and covers the years 1922-1974. The Press is regarded as a cultural product, which captures and reflects the shifts of experience due to changing historical circumstances. The paper focuses in particular on the registering of new titles, the mapping of new types of journalism and new columns, the examination of new political vocabularies and of dominant political discourses in the press of the period.

MARGARITA DRITSA, Professor, European Economic and Social History, Hellenic Open University

The Economic Press

Since its emergence, the financial press has shaped tendencies, while largely reflecting the dominant economy. Economic communication and information gained autonomy in the last quarter of the nineteenth century, appearing mainly in periodical publications. This coincided with and reflected the Greek economy's transition to the capitalist system and remained a factor of modernity throughout the twentieth century. However, whereas there are abundant data and studies on the political press, the history of the economic press (and media) has not attracted equal interest. This paper postulates a series of hypotheses in the hope of opening the debate.

Initially, the financial press responded to the business world's need for accurate economic and political information. As a factor of modernity, it introduced new ideas, new organisational methods, new products and new men. It pioneered the introduction of advertising and the diffusion of an enterprise culture and ethos in the market economy. It also created a basis for Greece's integration in the international economy and for the government's efforts to promote the country's European character, thereby inducing a new climate of progress.

Financial publications were relatively few in the nineteenth century, proliferated during the twentieth and reached a peak in the interwar period, especially around the 1929-1932 crisis. They benefited from technological innovation after the First World War and were crucial for familiarizing the public with statistics, economic and business theories, as well as fast and accurate information on a variety of topics and negotiations, particularly during the collapse of the international system and the growth of bilateralism.

Three publications are examined. The monthlies *Ploutos* and *Ergasia*, although belonging to different political constellations, were among the first to introduce advertising as an organic part of their contents. The financial reviews dealt chiefly with borrowing and lending, industrial credit and international loans, since trust was a central value of the new system and banks were a dominant sector in the Greek economy. The level of analysis was quite high and most articles were written by experts and academics. In the 1920s and 1930s, the names of politicians and statesmen also figured prominently. These characteristics suggest that the system of the financial press – including institutions, processes, methods, technology and people – was constructed between the late nineteenth century and the Second World War. Most publications dealt with general topics (34 reviews), but two other groups dealt with the agricultural sector (16 magazines of a total of 74) and with artisans and professionals (16). Considerably fewer publications related to workers, the co-operative sector and those in retirement. Rationalisation and peace were the other important values promoted, while articles by well-known foreign experts also appeared in selected journals (e.g. *Oikonomikos Tachydromos*).

Over the years, certain publications emerged as platforms for pressure groups. A striking example is the monthly *Industrial Review*, which was representative of the Federation of Greek Industrialists. This was instrumental in providing a bridge for dialogue between the industrialists and the State, and in shaping positive public opinion about industry, industrialisation and the industrial class.

All these publications acted as agents for modernisation and contributed to the emergence of a national market by enhancing the process of integration through innovation, standardisation, information and communication.

LOUKIA DROULIA, Directeur d'études émérite, Institut de Recherches Néohelléniques / FNRS

Rapport présenté au Laboratoire "La Presse grecque"

Ce laboratoire s'occupe des diverses questions qui se sont produites pendant l'élaboration du Projet sur la Presse grecque, entrepris par le Groupe de

recherche dans le but de préparer *L'Encyclopédie de la Presse grecque* ainsi qu'une Base de données.

S'agit-il d'une Encyclopédie ou d'un Dictionnaire? La qualification "grecque" (hellénique) est-elle juste à l'égard de son contenu, étant donné que l'Encyclopédie comprendra des entrées sur des journaux et des périodiques en langues étrangères, produits soit par divers groupes ethniques qui habitent la Grèce même, soit par des Grecs de la diaspora qui souvent utilisent la langue du pays de réception. On discutera aussi quel est le sens exact du terme "Presse" et quels sont les personnages de la Presse. Devrait-on y inclure les poètes et les écrivains –dont la présence a considérablement contribué au développement de la presse, surtout au 19e siècle–, ou aussi les hommes politiques, les scientifiques etc. qui ont été des fondateurs, des éditeurs ou des rédacteurs de la presse périodique?

INTERVENTIONS

ANNA TABAKI, Professeur, Université d'Athènes

"Ephimeris" ou "periodiko"? Vers une typologie de la presse périodique au moment de sa genèse

Tout en s'appuyant sur la problématique relative concernant la naissance et l'évolution de la presse européenne de laquelle émerge la fluidité tant conceptuelle que typologique qui prédomine le phénomène de la presse pendant des périodes limitrophes, l'auteur de cette intervention essaie d'appliquer les hypothèses de travail déjà exprimées dans le domaine de la presse grecque au moment de sa genèse et de sa formation. Il s'agit d'une étude rétrospective de la polysémie et de l'ambivalence des termes prévalus ainsi que d'une esquisse des caractéristiques principales (référence à des questions de forme et de contenu, de buts programmatiques, d'influences éventuelles reçues) des feuilles périodiques (tant politiques que littéraires) de la presse grecque depuis sa parution (circa 1790) jusqu'environ la fin de la première moitié du XIXe siècle, où la question typologique semble achever sa courbe.

ALEXANDRA SFINI, Chargée de Recherches, Institut de Recherches Néohelléniques / FNRS

La langue des journaux

Langue naturelle (dite "langue de la nation") avec beaucoup d'emprunts étran-

gers (journaux de la diaspora, de la Révolution), langue épurée ou archaisante (journaux et périodiques littéraires), ou, encore, langue simple avec de nombreux néologismes (journaux officiels de l'État): les multiples facettes de la langue des premiers journaux grecs (1790-1833) reflètent à un certain point la variété linguistique, les transformations sociopolitiques de la période, et, finalement, une tendance à l'homogénéité.

VASSO MENTZOU, Enseignante au Département de Communication, Université Panteion, Athènes

La Presse grecque en langues étrangères – «Le Messenger d'Athènes»

Le besoin de communiquer avec les pays étrangers s'est manifesté très tôt dans le nouvel état grec. Des journaux étrangers étaient créés, pour la plupart rédigés en français, langue qui avait de profondes racines dans la société grecque. Cette presse s'adressait non seulement aux étrangers mais aussi à cette partie des autochtones qui avaient accès à l'Occident.

En 1875, paraît un journal qui devait jouer un rôle très important dans la presse grecque : *Le Messenger d'Athènes*, sous la direction d'Antoine Tzannetakis Stephanopoli et plus tard sous celle de sa fille Jeanne Stephanopoli. Ce journal a vite gagné la confiance de ses lecteurs par son sérieux, la rapidité de l'information et la pluralité des sujets traités. Sa publication s'arrête dans les années 1960.

RENA MOLHO, Visiting Professor, Panteion University, Athens

The Jewish Press in Greece

In the geographical region of today's Greece, 50 Jewish newspapers were published between 1861 and 1941. The question is whether these newspapers should be included in the *Encyclopaedia of the Greek Press*, since 42 of them were published in a foreign language, either Judeo-Spanish or French, and were mainly addressed to the Jews of Thessaloniki. These newspapers represented all current political tendencies, reflecting the pluralistic character of the local Jewish community and the city itself. Until 1919 Jews represented 50% of the population of Thessaloniki, living together with Orthodox Christians and Moslems. Their social and political development engaged with that of the city and enriched it. If not for the above reasons, the Jewish newspapers should be included in the *Encyclopaedia* because they contain important data on the Greek

Orthodox minority in Thessaloniki before 1912. This is due to the fact that whenever this minority faced political problems under the Ottomans, it usually sought the support of the Jewish Community.

RIZA KIRLIDÖKME, Researcher in History

Turcophone Newspapers and Periodicals in Western Thrace

The Turcophone Press in Western Thrace appeared during the parliamentary elections of 1923, with the newspaper *Zaman* (= Time), published in Xanthi by the landowner Tashin Bey and the lawyer V. Hadjidaki.

In the meanwhile, the Turcophone newspaper *Yeni Ziya* (= New Light) was published in Thessaloniki by the association of tobacco-workers. After the Exchange of Populations it became a Left-wing labour newspaper, which circulated in Xanthi between 1924 and 1926 in one hundred issues. The teacher Mehmed Hilmi was chief editor, while the Greek general secretary of the tobacco-workers' association was publisher.

The Turcophone Press in Western Thrace falls into three categories:

1. Newspapers with long lifespan: Those published until the Second World War were almost exclusively in Arabic script, although after the reform in 1928 some adopted the Latin alphabet. After 1940 the Latin alphabet was the norm, reflecting the progressive ideology of the publishers, while the few newspapers that continued to use the old script until 1973 represented Muslim conservatives.
2. Newspapers published during elections: Numerous propagandist newspapers were published by parties or candidates during municipal or parliamentary elections.
3. Periodicals: a) Literary: The first periodical (*Muallim Mecmuası*) was published in Xanthi in 1932, by the Association of Muslim Schoolteachers. b) Children's: The first children's periodical (*Alis*) was published in Komotini in 1963.

EVANGELIA BALTA, Research Professor, Institute of Neohellenic Research / N.H.R.F.

Karamanli Press (Smyrna 1845 – Athens 1926)

The term *karamanli* press -product of the multiethnic and polyglot Ottoman Empire- covers the newspapers and periodicals written in Turkish but printed

with Greek characters, which circulated after the mid-nineteenth century. Analogous examples to that of the *karamanli* press are encountered among other ethnic groups in the empire, the Armenians and the Jews. The reading public of the *karamanli* press was the Turkish-speaking Rums of Constantinople, a class of merchants and professional craftsmen who had migrated to the capital of the empire, virtually all of them from the heartland of Anatolia. The *karamanli* press first appeared in Smyrna shortly before the mid-nineteenth century, consequence of the freedoms introduced by Tanzimat, and lived on until 1926 as newspapers of the Turcophone refugees who settled in Athens after the compulsory Exchange of Populations.

STRATIS D. TARINAS, Collectionneur

Les Journalistes et les éditeurs roums dans la presse turque d'Istanbul*

Il s'agit d'un compte rendu sur les journalistes roums du XIXe et du début du XXe siècle qui ont publié à Istanbul des journaux politiques et satiriques en turc et qui ont ainsi contribué à la lutte pour la liberté de la presse dans l'Empire ottoman.

Sous le règne d' Abdulmedjid (1839-1861), malgré la reconnaissance des droits de l'homme avec le rescrit de Gulhane promulgué en 1839 et prévoyant des réformes, les anti-réformistes ont tout fait pour saboter cette initiative. Le premier Code Pénal (1858) comportait des articles prohibant les écrits et les dessins humoristiques à une époque où il n'existait aucune publication humoristique en turc. Parmi les intellectuels qui s'opposaient aux autorités gouvernementales, le journaliste Teodor Kasap (1835-1897), Roum d'Istanbul, a eu une place exceptionnelle. Il a fondé en 1870 sa propre imprimerie et *Le Diogène* fut son premier journal humoristique, d'abord publié en grec et en français, puis en turc sous le nom de *Diyojen*. Après 183 numéros ce journal est contraint d'arrêter sa publication. Mais Kasap continue de publier des journaux satiriques sous différents noms et dans différentes langues.

Le célèbre avocat Pandelaki Kosmidis (1867-1925) a aussi une place éminente et a joué un rôle important dans la politique et dans la presse de l'époque. En 1912 il publie un journal intitulé *Foni (Voix)*, mais seul le premier numéro a pu voir le jour. Kosmidis est condamné par le tribunal militaire à payer une amende, mais il refuse de verser cette somme et préfère rester quatre mois en

* Ce mot, issu étymologiquement de Rome, et jadis employé pour désigner les Grecs du Bas Empire ou les Grecs ottomans, est employé aujourd'hui pour désigner les Grecs d'Istanbul (note de la traductrice).

prison. Plusieurs hommes de lettres, caricaturistes et journalistes Roums ont participé à cette lutte pour les libertés politiques.

STAVROS TH. ANESTIDES, Dirigeant, Centre d'Études d'Asie Mineure

«Ecclésiastiki Alithia» de Constantinople. Le périodique religieux en tant que moyen d'éducation et soutien des prérogatives de l'Église orthodoxe

Ecclésiastiki Alithia (1880-1923) fut l'organe officiel du Patriarcat Oecuménique qui a servi avec conséquence, suffisance et franchise ses buts initiaux : l'instruction morale, les études théologiques, l'information, la documentation et l'articulation d'un discours pour revendiquer ou préserver les prérogatives de l'Église de Constantinople et de ses ouailles. À l'exception d'une période très courte, après 1920, pendant laquelle il a dû se croiser avec l'idéologie nationaliste de l'état hellénique, *Ecclésiastiki Alithia* doit être considéré comme tribune de la conscience œcuménique. Ainsi il a contribué à la culture des éléments communs de l'identité spirituelle des Orthodoxes.

ODETTE VARON-VASSARD, Enseignante, *Université Grecque Ouverte*

La presse clandestine des jeunes pendant l'Occupation (1941-1944)

Le mouvement de Résistance en Grèce pendant l'occupation nazie (avril '41 – octobre '44) fut un des plus dynamiques de toute l'Europe. Ce mouvement est inextricablement associé à la publication d'une presse clandestine, qui est une des manifestations les plus importantes de la résistance civile. Dans ma recherche je me suis intéressée spécialement à la presse des organisations de jeunes (et notamment à l'EPON, l'Organisation Unifiée Panhellénique des Jeunes, qui a été l'organisation la plus importante de la gauche, laquelle a publié des centaines de journaux dans toute la Grèce. Les 66% des journaux de la période sont des publications de l'EPON.

Dans cette communication j'ai essayé d'esquisser une typologie de la presse clandestine. Les caractéristiques spécifiques concernent les conditions de production (qui varient entre les villages de la Grèce dite libre et les villes occupées), les difficultés de distribution (exemple du journal *Doxa*), le personnel autodidacte (des jeunes qui jouent le rôle de rédacteurs et qui prennent sur eux la charge de la rédaction et de l'édition), la place du culturel (revues culturelles publiées légalement par l'initiative de l'EPON), la participation de jeunes femmes (l'importance spécifique de l'engagement des jeunes filles dans la

Résistance du point de vue de l'histoire des Femmes), finalement les difficultés pour retrouver les traces de cette presse clandestine dans un pays qui en plus a été à la suite déchiré par la guerre civile.

SPYROS KOUZINOPOULOS, General Director of the Macedonian Press Agency, Thessaloniki

The Resistance Press in Northern Greece

During the Occupation of Greece by Nazi forces in the Second World War, the National Resistance Press became the voice of the struggling nation and its guide in the tough battle against the foreign tyranny.

Thessaloniki and Northern Greece in general were pioneers in the sector of the National Resistance Press on two occasions. *Eleftheria*, the first underground newspaper in Nazi-occupied Europe, was published in Thessaloniki in June 1941, just two months after the Germans invaded Greece. In addition, Macedonia was the region of Greece with the most resistance newspapers.

The underground publishing mechanism of *Eleftheria* was organized by the National Organization "Eleftheria" (= Freedom), formed in Thessaloniki a month before by leading members of all political parties, from the Left and the Right, as well as by conservative military officers, such as its military leader Colonel Dimitrios Psarros.

The secret printing press for *Eleftheria* was installed in the basement of a small house in a flower garden at Xirokrini, Thessaloniki, from where the newspaper was distributed throughout northern Greece.

LA PRESSE, SON UNIVERS ET LE COURS DE L' INFORMATION

CONSTANTINE KAMARAS, Advisor, World Association of Newspapers (WAN) & Vice-Chairman, Interactive Advertising Bureau (IAB) Europe

The Internet: The Impact on the Newspapers

The impact of the Internet as an emerging mass medium in the media landscape is still uncertain. Despite its hitherto limited influence, both audiences and, to a lesser extent, advertisers will gradually migrate to its interactive environment, causing a slow motion shake up of the media industry. Media fragmentation will lead to different company structures and a demand of new set of skills from journalists. News will not be a dominant reason for use of the Internet,

(communication and entertainment will dominate), which will be a two-tier medium (as TV and newspapers have become in recent years) with a paid and free element.

NICOLAS VOULELIS, Managing Director, Athens News Agency

The Flow of Information

The flow of news and information is of fundamental importance to the functioning of mass-media outlets, and is also linked with the issues of news sources and accessibility to them. Modern technology allows for the instantaneous and continuous flow of news, although our world today remains deeply divided, with millions of people excluded from information and knowledge.

Criteria of major mass-media outlets are based on the needs and interests of an international system of communication, and of the countries that dominate it. There are, of course, certain professional criteria that more-or-less retain a universal value and application, although mass media are those that largely determine what will be reported and what will be suppressed. That is how they influence political developments and how they impact public opinion through a long-term process of two-way feedback.

Since Antiquity there have been numerous ways of controlling information by those in power. The flow of news is an uneven process that leads to an uneven distribution of information, one that contributes to the establishment of a new division at the international level, but one that can also be overturned. The question is whether globalization will continue to increase the power of mass media, or, whether the significant restrictions in terms of freedom of expression will be reversed and whether the spectacular capabilities of new media for substantive news will be offered to all.

INTERVENTIONS

OURANIA POLYCANDRIOTI, Chargée de Recherches, Institut de Recherches Néohelléniques

Les journaux et la littérature, depuis la fondation du nouvel état grec jusqu'à nos jours

La présence de la littérature dans la presse est constante depuis la fondation du nouvel état grec jusqu'à nos jours. Pendant la première moitié du XIXe siècle,

c'étaient les érudits et les hommes de lettres qui s'étaient chargés de l'information, de l'instruction et de la résurrection culturelle de la nation et furent les éditeurs et les rédacteurs principaux des journaux politiques. La matière littéraire (romans, poésie, critique littéraire) s'est ainsi associée à la matière politique et financière, fait prouvé aussi par les titres des journaux. A partir de 1870, le progrès survenu au mode de production des journaux a aussi entraîné la spécialisation des journalistes. Les gens de lettres gardèrent cependant leur place principale dans les journaux qui leur assuraient la survie, leur garantissaient un public et leur permettaient de s'exprimer et de commenter la vie politique et culturelle contemporaine. Il s'agit d'une relation réciproque et ininterrompue jusqu'à nos jours, qui a donné naissance à des nouveaux modes d'expression et à de nouveaux genres et dont l'évolution reflète les particularités sociales et culturelles de chaque époque.

ERI STAVROPOULOU, Professor, University of Athens

Early attempts for a better distribution of the Press in Greece. Organizing the operation of the Central Press Release Office

The distribution of the Greek Press during the nineteenth century was very difficult, mainly because of inadequate means of transportation. At first, newspapers and magazines were distributed directly to the subscribers, by mail or by local distributors. Around 1875 publication of the first daily newspapers improved and the distribution system expanded.

The paper presents and discusses the report of the Central Directory of the "Newsagents' Organization" (the first Greek Press distribution company) to the 4th Olympia Exhibition Committee in 1888.

This report provides information on the following issues:

1. The way in which the "Newsagents' Organization", later known as the Central Newspaper Agency "Spyros Tsangaris", was organized during the years 1875-1888,
2. The arrangement of the central bureau in Athens, of the district offices in Greece and the two abroad.
3. Statistics on the circulation of the Press in Athens and Piraeus in July 1888.
4. The professional status of the Organization's young employees in accordance with the philanthropic efforts of the period for the social adjustment of poor children.

KLIMIS MASTORIDIS, Director of the University of Macedonia Press

Typographical Experimentations in 19th-century Greek Newspapers

Nineteenth-century Greek newspapers constitute a showcase of experimental typography, applied by Greek printers on a trial-and-error basis, since they were working with no dominant existing tradition in this field. This fact, in conjunction with the limitations imposed by an 'improper' setup and the social conditions under which these papers were produced, occasionally resulted in imaginative, individual solutions with regards to their typographical approach. A few examples of such approaches are presented in this short paper.

PANOS CARICOPOULOS, Journaliste – Historien de la Presse

Associations Syndicales des Journalistes

Dans ce siècle de la «Société de l'Information» aux conquêtes révolutionnaires du Journalisme électronique et de l'Internet, le rôle des Associations de Journalistes et surtout de l'Association des Journalistes d'Athènes dans la réalité grecque, acquiert une prépondérance particulière en ce qui concerne les événements politiques et sociaux du pays et exerce une influence décisive sur l'Opinion publique, sur la formation des courants idéologiques et finalement sur l'action sociale.

Devant les défis de l'Informatique électronique qui crée des problèmes énormes à la profession du journaliste, surtout dans un monde de globalisation, la concentration de la force, de tous ceux qui travaillent dans le domaine de l'Information, au sein de la Fédération Panhellénique des Associations des Journalistes constitue sans aucun doute une conquête de notre milieu. Dans le contexte de cette initiative la communauté des journalistes du pays défend son droit souverain de jouer le premier rôle pour assurer les principes fondamentaux de la libre et objective information des citoyens, étant donné que seul le citoyen informé peut être un citoyen actif.

ANDREAS CHRISTODOULIDIS, General Director of the Athens News Agency (ANA)

Press Agencies

In his opening statement, the author referred to the significance of technological advances in the nineteenth century that revolutionized the flow of news and information, such as the Morse Code, trans-continental cables, the telephone, the phonograph and radio waves.

He noted that news was first given a commercial value in the mid-nineteenth century, by Charles Louis Havas, Julius Reuter and Bernhardt Wolff, and went on to describe Reuter's "target group" in that century.

He subsequently referred to a series of questions that have been aired even since that time, including:

Who controls the channels of communication?

Who decides, and how, what the content will be?

Was the operation of news agencies a type of monopoly?

He also referred to geographical "zones" staked out by individual news agencies, an allocation identified with the spread of colonialism and which lasted until the mid-twentieth century.

He argued that the adoption of certain journalistic principles and a code of ethics promoted objectivity, restricted government interference and slowly led to the independent operation of the press within the general framework of development of the "Western World".

Finally, he referred to the growth of television and the Internet, closing his address by emphasizing that "Today, news agencies are the 'gatekeepers' of news and, to a large extent, determine the amount and quality of citizens' information".

ELEYTHERIOS KARIATOGLOU, Educational Counsellor, Historian of Press

Advertisements

The paper borrows and utilizes observations and conclusions from advertising material drawn from 41 Athenian newspapers and covers the period 1860-1940. The material is classified in 127 thematic units and gives a particularly interesting picture of the consumer habits, preferences and mentalities of the citizens of the capital. Throughout the said historical period, there is a distinct evolution of the advertising message. The sometimes standardized and sometimes inspired and original choices of advertising practices for promoting goods and services, in a period when Greek society was being urbanized.

EFSTRATIOS V. VASSILENAS, Philologist, Researcher in History

Advertisements: The Journal of a place on the borderline of two centuries (Samos 1895-1914)

Advertisements in the press of Samos during the period 1895-1914 give an insight into many of the factors that signalled the end of the nineteenth century

and the beginning of difficulties for Samos, which was experiencing the end of its Principality. For this reason they are treated as a part and an indication of a developing historical and social process.

Some travellers may have presented an embellished picture of the capital of the Principality, but the reality was much harsher. The crisis in agriculture and the destruction of viniculture made the Samiots poorer and more desperate than ever. Bankruptcies and auctions, emigration and consolidation of relations with metropolitan Greece are facts that had a seminal influence on the island's social, economic and political system. Life changed. New occupations came to the fore. Tobacco growing and tanning were gradually established as alternatives, and the island tried slowly to Europeanize. There was a fall off in the frequency of contacts with Asia Minor and Samos started to turn to Greece, slowly but steadily, definitely and irrevocably.

MICHEL N. KATSIGERAS, Journaliste

La Une, une approche

Il s'agit d'une tentative de déterminer «la une» en s'appuyant sur trois traits qui la différencient de toute autre page du journal. Il s'agit aussi d'établir plus précisément les éléments qui constituent ces trois traits.

Le premier trait est bien connu: la Une a une fonction de «vitrine» du journal.

Le second trait est le nom, le logo du journal. Cela se reproduit aussi aux pages intérieures, mais pas aussi intensément qu'à la une.

Le troisième trait est que la une, plus que toute autre page, peut être lue pas seulement linéairement ou par sujet, mais aussi comme un syntagme, une totalité multilatérale ainsi qu'indivisible.

DIMITRIS SAPRANIDIS, Journalist-Historian of Satirical Press

Illustration of Daily and Periodical Publications in the 19th Century

The first newspapers and periodicals to appear in Greece were without illustrations. These publications, with their typographic vignettes and rudimentary pagination in two-columns, supervised by the printers themselves, can hardly be qualified as artistic. The first illustrations date from after 1847, when the first xylographers graduated from the Polytechnic. From 1890, when the large format was established for newspapers, the first photographs were

published (clichés constructed abroad), alongside the xylographs and lithographs of the periodicals. In 1896, the year the first Modern Olympic Games were held in Athens, foreign photographers came and engravers had the opportunity to etch the faces of the victors, which were stuck onto ready clichés with athletes' bodies. Coloured lithographs from abroad were published in periodicals such as *Neos Aristophanes* from 1886. The first decade of the twentieth century also witnessed the introduction of zincography as a medium of illustrating newspapers and periodicals.

DIMITRIS PAVLOPOULOS, Art Historian

Greek Caricaturists-Cartoonists in the Daily and Periodical Press: Constantinople – Athens, 20th Century

Whichever way one sees it, the “mixed kind” of cartooning-caricaturing was especially developed in Constantinople during the nineteenth and twentieth centuries. Many of the cartoonists-caricaturists of Constantinople later came to Greece and created important work in Athens, among them Georgios Geivelis (1893-1976), Phokion (Phokos) Dimitriades (1894-1977), Sophocles Antoniadis (Sopho) (1894-1978), Nikos Kastanakis (1896-1961), Kostas Asoglou (Kent) (1899-1977), Dimitrios (Mimis) G. Antoniadis (1900-1938), Mentis Bostantzoglou (Bost) (1918-1995). Their common characteristic is the pictorial manner or tone in which they treated their caricature sketches, something that has vanished from the modern, “codified”, ablative language of cartoonists today. Indeed several of them, such as Nikos Kastanakis, proudly stated their pictorial performance at every opportunity.

LES CAPITALES ET LA PRESSE RÉGIONAL

ERI STAVROPOULOU, Professor, University of Athens

The Athenian Press

A very large number of newspapers and magazines, with different scopes and various subjects, appeared in Athens during the last two centuries. This paper examines whether there are special characteristics of the Athenian press, or whether this vast category of the Greek Press is defined only by its local distinction in relation to the press of other Greek regions.

The main points of the study are: 1. The Athenian press had always had

special validity because of its proximity to the centres of decision taking in the Greek capital. 2. There is a special connection between the Athenian and the European Press, which has not yet been well studied. 3. There is an extensive exchange of information, articles, etc. between the Athenian newspapers and those of other Greek cities. Moreover, many journalists from the Greek provinces reinforce the newspapers of the Greek capital while the opposite is very rare. 4. This category of the Greek Press includes newspapers in foreign languages and publications oriented towards a provincial public. 5. Although for the main part of the twentieth century the Athenian Press had a clear precedence over the provincial press, due to its technical improvement and its gradual transformation into national Press, by the early 1990s its circulation declined, while many readers turned to local Press.

ANTONIS SKAMNAKIS, Department of Public Relations and Communication. HTEI of Western Macedonia, Greece

The Daily Press in the Provinces: History and Prospects

The Greek Press at its birth had no elements of centralization. On the contrary, the first newspapers were published both in various provincial towns, such as Kalamata, Missolonghi, Hydra, Nafplion, and in Athens. The oldest titles in the country today are of newspapers that were first published in the Greek provinces and still circulate there. This model was kept until the interwar years.

After the Second World War, the Athens daily Press gradually emerged as a dominant factor of public communication on a national level. The publishing companies of Athens managed to control circulation and to impose themselves on the readership in the provinces.

However, after the 1990s, strong tendencies of decentralization and regional development, which worked very powerfully on a part of the provincial Press, were observed. Under these circumstances the daily provincial newspapers started to have an important circulation, a considerable degree of influence on the local society and, most important, to be competitive even with Athenian daily newspapers.

CH. KARAOGLOU, Professeur à l'Université Aristote de Thessalonique

Les «revues» et la question de leur autonomie comme publications périodiques

Dans cette communication on soutient que la classification des journaux et

périodiques en genres doit rendre compte de l'historicité de la Presse; en plus, on signale que les termes utilisés pour cette classification devraient résulter des données des publications de chaque époque, c'est à dire être capables de représenter leurs traits distinctifs, leurs similarités et/ou leurs différences. Par exemple, une comparaison entre les termes «revue» et «magazine» démontre qu'ils sont insuffisants et n'attribuent pas le changement et la complexité du caractère, des matières et de la fonction des publications respectives.

Dans la deuxième partie, on discute le sens du terme «magazines littéraires et artistiques», on fait signaler les problèmes qui se posent au chercheur, ainsi que son impuissance de faire la distinction parmi les magazines «littéraires», les magazines «populaires» et les magazines «mixtes».

NITSA KOLIOU, Journaliste – Écrivain

La Presse de Volos

On a commencé à publier des journaux à Volos après l'annexion de la Thessalie à la Grèce, en 1881. Le premier à paraître s'intitulait *Thessalia* (*Thessalie*), édité par les Frères Sakellaridis de 1881 à 1887. Il fut suivi de nombreux autres, jusqu'à l'arrivée en 1898 du quotidien *I Thessalia* (*La Thessalie*), qui existe toujours. C'est un remarquable cas de longévité: le seul parmi les quotidiens régionaux grecs, qui n'a cessé de paraître depuis 104 ans. Son directeur fut, pendant 30 ans (de 1914 à 1944), un journaliste et homme de lettres distingué, Takis Oikonomakis.

Un autre quotidien important de Volos fut *Tachydromos* (*le Facteur*), qui paraissait pendant 80 ans, de 1916 à 1996. Son propriétaire, éditeur et directeur était Alexandros Meros, considéré comme le père du journalisme thessalien. C'est en effet lui qui fit du *Tachydromos* le premier quotidien régional en termes de tirage tout aussi que de prestige.

Au fil du temps, de 1881 à 2002, quelque 300 périodiques ont ainsi vu le jour, de tous types: journaux, magazines, publications éphémères d'organismes, d'associations et d'entreprises.

Parmi les journaux locaux importants du début du 20e siècle, on peut mentionner *Panthesaliki* (*Panthesalique*, 1900–1912) de Sofoklis Triantafyllidis. Ce journal fut une tribune de la lutte pour l'expropriation des grands bourgeois latifundiaires de Thessalie et la redistribution de leurs terres aux agriculteurs. On doit aussi citer *Ergatis* (*Ouvrier*, 1907–1911), auquel collaborèrent des intellectuels de premier plan, et qui contribua à la création en 1908 de l'Union de Travailleurs de Volos, première centrale syndicale créée en Grèce.

Aujourd'hui (2002) Volos: compte, outre *I Thessalia*, les quotidiens *Proti (Première)* et *Neos Typos (Nouvelle Presse)*, les hebdomadaires *I Thessalia tis Defteras (La Thessalie du Lundi)* et *Gnomi (Opinion)*, ainsi que les périodiques *En Volo (A Volos)*, du Centre Municipal de Recherches Historiques, *Pliroforissi (Information)*, du Saint-Archidiocèse de Dimitriada, *Endos (Intérieur)* et *Wish*. De plus, la Chambre du Commerce de Magnésie, la Chambre Technique de l'Union des Industriels de Thessalie et d'autres institutions encore publient leurs propres revues.

INTERVENTIONS

LAMBROS VARELAS, Research Fellow, Centre for the Greek Language, Thessaloniki

The Provincial Literary Periodicals in the Interwar Period in Greece (1919-1940)

The paper examines the provincial literary and semi-literary periodicals in the interwar period. At least 136 titles (presented in the appendix) appeared during these years, mainly due to the development of Modern Greek folklore, historical and literary studies, and the tendency for the cultural development of the Greek provinces. Some provincial regions and cities (such as Mytilene, Crete and Thessaloniki) played a leading role in this movement and consequently numerous periodicals circulated there.

MARIA ROTA, Philologist, Visiting Professor, University of Patras

The Greek Alexandrian Press

This paper discusses the significance of the Greek Alexandrian Press in the period 1862-1920. The magazines published in Alexandria in the early twentieth century are distinguished by their high quality and their influence on the Greeks. Although we are able to approach the particular ideological interest of the Alexandrian periodical press, we cannot do the same for all the Alexandrian newspapers, due to the fact that they have been lost.

HARIS EXERTZOGLOU, Associate Professor, University of the Aegean

The Greek Press in Constantinople

An attempt is made to place the Greek Press in Constantinople during the nineteenth century within a broader conceptual framework defined by the

Ottoman reforms and the emergence of an educated and middle class society which integrated this new form of communication into its own cultural profile. In addition, the paper outlines the development of the Greek Press and its active involvement in the current political and social issues. The point is that the Greek Press, particularly the major Greek dailies, followed different political agendas and sided with different factions, a fact that actually questions the very category Greek Press. Nevertheless, the presence of this new medium played a crucial role in forming a bourgeois public sphere, creating “public” opinion and legitimizing particular issues as issues of concern and public debate.

MANOLIS KANDYLAKIS, Journalist – Press Historian

The Press in Macedonia and Thrace

Due to special historical circumstances, newspapers appeared later in Northern Greece than in the rest of the country. Since the liberation of the region in 1912 to the present, some 1360 newspapers and over 24 periodicals have been published in the sixteen prefectures of Macedonia and Thrace. Most newspapers were short-lived, of limited circulation in the provincial cities and appeared in a small number of copies. Consequently in many cases no issues have survived.

There are, of course, exceptions, but the aforementioned factors create numerous problems and difficulties for studying not only the region’s Press but also local history, particularly since great importance is attached to newspapers as a historical source.

ANTONIS AGGELIS, Librarian

The Press in the Dodecanese

For historical and methodological reasons the Dodecanesian Press is distinguished into two periods: a. From its appearance in 1896 up to 1947 and b. From the Union of the Dodecanese with Greece in 1948 onward. In the first period, the newspapers can be classed in two groups, depending on their place of publication, that is either in the Dodecanese or in cities outside the islands (Athens, Alexandria).

The main aim of the Press was the liberation of the islands and their union with Greece. Journalists during the first period encountered many difficulties, on account of the censorship imposed by the Italian administration, as well as in establishing the first printing-houses in Rhodes. Special mention is made of the

pioneer journalists of Rhodes, Georges Kokkidis, Emmanuel Polemikos and Emmanuel Kalampichis, and analytical tables with the newspapers of each period are presented.

CHRISTOS LANDROS, Philologist, Director, General State Archives – Samos
The Press of the Samos Principality: Representations of, or Orientations Towards, Autonomy

The Press of Samos Principality appears relatively late and whereas it was initially an instrument of the authority, by the end of the century it was promoting revolutionary ideas within the framework of the desired autonomy.

The political and literary newspaper *Samos* (1863-1894), written in purist Greek (*katharevousa*), is the first important publication of the Samiot Press. A semi-formal newspaper, instrument of the prince and the powerful social authorities, it presented an idealized picture of the situation on Samos, as the administration desired.

Various private newspapers were published in the late nineteenth century (*Alithia*, *Evnomia*, *Phos* and *Patris*). *Alithia* and *Evnomia* promoted the reformation and modernization of society, but aligned themselves with the principality's politics. On the contrary, *Phos*, published by Karantzias and written in the vernacular (*demotiki*), addressed the common people and protested dynamically against the corruption of the social status. The opponents of Karantzias and of the Liberal Party of Themistocles Sofoulis, publish the newspaper *Patris*, which stood for the principality. The conflict between the two papers was intense, at both the ideological and personal level. *Phos* was the only newspaper that survived into the early twentieth century.

The optimism of the new century was expressed through *Nea Zoi* and *Proodos*, which voiced progressive and patriotic ideas, relating to the national struggle for the liberation of the Greek communities in Asia Minor. Its publication ceased when A. Kopasis became Prince of Samos. During his administration, *Nea Samos* was the only newspaper published, used as an instrument of the principality.

The periodicals of Samos were published at the printing-house of the principality and resemble journals in structure. There was one periodical of the administration (1887-1899) and other publications of literary content that convey the cultural milieu of the island.

When the revolution of Samos in 1912 was well under way, J. Vakirtzis published the newspaper *Aigeon*, which survived the end of the principality, the

Union with Greece and the First World War, continuing until 1941. Its national and patriotic character was evident.

The newspapers of Samos functioned within the framework of the autonomous status of the island and expressed locality in different ways, though always in relation to the Ottoman Empire and the Greek Kingdom.

YANNIS PAPIOMYTOGLOU, Librarian

The Press in Crete

A summary review is presented of the course of the Cretan Press from 1830 to 1980. This period is divided into six sub-periods, which are identified with corresponding periods in the island's history.

Specifically: a. Prior to the Chalepa Pact (1840-1878). b. After the Chalepa Pact and until the Autonomy (1879-1898). c. The period of Autonomy (1898-1913). d. From Union till the German Occupation. e. The German Occupation. f. The post-war years.

For each of these periods, the number of newspapers is examined by prefecture of Crete, with reference by name to the most important of these. Data are also presented concerning the periodicity, the duration of publication, the format, the language, the circulation, the contents, etc.

DIMITRIS THRASYVOULOU, Philologist, Researcher in History

The Internal Migrants' Press: Perceptions of Community and Identity in the Newspapers of the Athens Association of Samiots

The associations of internal migrants in Athens publish newspapers whose main aim is to establish a network of contact and communication between their members. We cite as examples the newspapers addressed to migrants from the island of Samos, although the conclusions are relevant to all the Greek migrants' associations.

It is argued that these newspapers help the migrants significantly to construct and reproduce their identity, by reconstructing symbolically the migrants' lost community. This aim is achieved by using a symbolic language invoking the concept of a «happy past», in contradistinction and response to the hard present-day reality.

Collective memory plays a particular part in this endeavour. Through these newspapers community symbols are transmitted around the world, wherever

migrants are and an utopic community is constructed. It is interesting that these same symbols are used by the present inhabitants of the island community, who never emigrated. Use of these symbols is intensified during periods of social transformation, when people need to resist the contemporary changes in their life, by turning back to that imaginary «happy past».

EVANGELIA GEORGITSOGIANNI (Professeur) – AL. KITSARA – N. MAVROGÉORGI, Université Charokopeios

Kallithéa et sa Presse

La Presse de Kallithéa, banlieue d'Athènes, créée en 1884, a connu un développement considérable –surtout en ce qui concerne les journaux. Au total, furent édités, dès 1928, date de parution de la première feuille locale, 40 journaux.

En général, le développement de la Presse de Kallithéa est dû: a) à la compétition existant dans le cadre de la vie politique municipale (Kallithéa fut proclamée commune en 1925 et municipalité en 1933) et à l'existence dans la cité des couches sociales et des tendances politiques diverses; b) à l'arrivée des émigrés Grecs d'Asie Mineure, de Constantinople et de la Mer Noire à l'entre-deux-guerres (à noter que la majorité des éditeurs en était originaire), qui étaient porteurs de leur propre tradition culturelle et se trouvaient confrontés à de nombreux problèmes qui demandaient leur solution. L'existence d'une riche vie culturelle à Kallithéa joua aussi un rôle important, ce qui a influencé le contenu des journaux, qui comprenait souvent des sujets d'intérêt analogue, tandis que certains écrivains, habitants de la ville, sont devenus collaborateurs de journaux locaux.

LA DIASPORA ET LES GRECS DE L' ÉTRANGER

GIOULA KOUTSOPANAGOU, Dr. in History, Co-ordinator of the *Encyclopaedia of the Greek Press* research programme

Synchrony and Diachrony in a Comparative Approach to the Greek Press Abroad and its Evidential Value for the History of the Greek Diaspora

A brief survey of the Greek Press abroad, despite the underlying danger of generalizing or over-simplifying, helps to create the necessary framework for posing questions as to how one should approach the subject: What is meant by

the Greek Press of the diaspora? To what extent does its language or orientation constitute a factor for classifying it as a discrete category? What is its role? Where are its limits?

Understanding the Greek Press of the diaspora cannot be based only on posing questions of historical research; it must take into account the socio-economic and cultural environment within which this medium developed and there must be a comparative approach, in terms of both place and time. The comparative study of the phenomenon of Greek immigration is in its early stages, but the increase in the number of works – and the *Encyclopaedia of the Greek Press* is contributing to this – signals a shift in focus to new methods of scientific approach. If research into the Greek Press abroad is not handled simplistically and its evidential value is not underestimated, it could lead to a multi-layered comprehension of reality and contribute to broadening the scope of the field, thus shedding light on unknown facets of the phenomenon of Greek immigration.

ALEXIS KITROEFF, Professor, Department of History, Haverford College, USA

The Greek American Press as a Source of Greek American History

Greek mass emigration to the United States of America began in the late nineteenth century and by the 1920s, when immigration was restricted, there were almost 400,000 Greeks settled in the United States. Greek immigration continued at a smaller rate until it increased considerably between the 1950s and the 1970s. Presently, there are over one million persons in the United States who are of Greek ancestry.

The Greek-Americans produced over 150 newspapers and journals throughout their century-long presence in the United States. They were based in about fifty different cities and smaller towns, reflecting the great geographical dispersion of the Greek element in the country.

The article suggests that the Greek-American newspapers and magazines are a useful source for the study of the community's history in three ways. Firstly as a reflection of the general contours of the Greek-Americans' unfolding experience. For example the proportion of Greek and English language publications reflects the degree to which the Greeks were becoming assimilated into American society. Secondly, we should consider that the Press was not only shaped by social circumstances but also played a role itself in shaping Greek American history, through the particular cultural and ideological strategies it recommended. Finally, given that there was a great deal of variation in the types

of publication as well as their contact, the history of the Greek American Press also reflects the great diversity that has always existed within the Greek American community.

SALLY M. MILLER, Ομότιμη Καθηγήτρια Ιστορίας, University of the Pacific, Stockton, California, USA

Μια σκιαγράφιση του ιστορικού φαινομένου του εθνοτικού Τύπου με αναφορά στον ελληνικό Τύπο σε ορισμένες χώρες

Οι μετανάστες, όπου εγκαθίστανται, ιδρύουν εφημερίδες προκειμένου να επικοινωνούν μεταξύ τους, να αποκτούν τις πληροφορίες που χρειάζονται για τη νέα τους κοινωνία, καθώς και να μαθαίνουν τα νέα της ιδιαίτερης πατρίδας τους και των συμπατριωτών τους στο εξωτερικό. Ένας τέτοιος εθνοτικός Τύπος μπορεί να ιδρυθεί εφόσον υπάρχει εγκατάσταση μιας σημαντικά πολυάριθμης ομάδας, αν η ομάδα αυτή είναι συσπειρωμένη, αν έχει ένα κάποιο μορφωτικό επίπεδο, αν διαθέτει αρχηγούς και κεφάλαιο και αν απολαμβάνει πολιτικές ελευθερίες. Ένας τέτοιος Τύπος είναι δυνατόν να ευδοκιμήσει ως τη στιγμή που η ομάδα δεν χρειάζεται πλέον δικά της μέσα μαζικής ενημέρωσης, συνήθως μετά την πρώτη γενιά. Ο πλέον εκτεταμένος εθνοτικός Τύπος που αναπτύχθηκε οπουδήποτε στις ΗΠΑ, έφθασε στην κορύφωσή του το 1917 με περισσότερες από 1.300 εφημερίδες.

Οι Έλληνες, όπως και άλλες ομάδες στη διασπορά, ίδρυσαν τις δικές τους εφημερίδες όπου το επέτρεπαν οι συνθήκες, και όταν μπορούσαν να ξεπεράσουν τις τοπικές τους διαιρέσεις. Οι Έλληνες στις ΗΠΑ ίδρυσαν εφημερίδες σε πολλές πόλεις, με πιο επιτυχημένες την *Ατλαντίδα* (1894-1972) και τον *Εθνικό Κήρυκα* (1917 ως σήμερα), αμφότερες στη Νέα Υόρκη. Στον Καναδά οι Έλληνες άργησαν να ιδρύσουν εφημερίδες, βασιζόμενοι στις πλησιόχωρες ελληνικές εφημερίδες των ΗΠΑ. Μια διαφορετική εμπειρία στον αγγλόφωνο κόσμο είχαν οι Έλληνες στη Νέα Ζηλανδία όπου ήταν πολύ λίγοι για να αποκτήσουν δικό τους Τύπο. Ως απόδειξη, ωστόσο, της εθνοτικής τους πίστης, άρχισαν στη δεκαετία του '60 να δημοσιεύουν ένα μηνιαίο περιοδικό.

Μολονότι το φαινόμενο του εθνοτικού Τύπου διήρκεσε διακόσια χρόνια, τα σύγχρονα ηλεκτρονικά μέσα μαζικής επικοινωνίας—όπως επίσης το ραδιόφωνο και η τηλεόραση—προσφέρουν στις ομάδες εναλλακτικούς τρόπους για τη μεταξύ τους επικοινωνία.

ELEFTHERIOS PAPALEONTIOU, Assistant Professor, University of Cyprus
Cypriot Literary and Other Magazines of 20th Century. A Review

A review is presented of the most noteworthy literary and other magazines circulating in Cyprus during the twentieth century. In the pages of these magazines an entire world can emerge: the exploration not only of the contributions, but also of the variety of other elements and characteristics which make up the physiognomy of a publication (the correspondence column, editorial comments on literary and other topics, letters, subscriptions, arrangement of the material, choice of printing styles, drawings and decoration, etc.) reveal the varied tasks which are performed on the fringe of the publication, attitudes and behaviour towards literary tradition or new literary trends, the unseen or more obvious interventions in current affairs and political and non-political life, and also the literary or ideological relations with analogous periodicals of the wider area of Hellenism.

ANDREAS SOFOKLEOUS, Professor of Media and Mass Communication,
Intercollege, Nicosia

The First Cypriot Newspapers: Their Role and Importance

The first Cypriot newspapers appeared just after the arrival of the British in 1878. They contributed substantially to the reformation and development of Cypriot society, to the uprising of the Greek Cypriots against the British administration in order to achieve their national aspirations, to the economic development of their country and to the improvement of education and daily life. The issue and printing of the first Cypriot newspapers was achieved under difficult political, financial, social and technical conditions, but the enthusiasm and zeal of their owners and editors was such that obstacles were overcome and these publications were able to play an important role.

INTERVENTIONS

GEORGE KANARAKIS, Professor, Charles Sturt University, Bathurst, Australia

The Press of the Greeks in Australia

Although the Press of the Greeks in Australia appeared eighty-four years after the first Greek presence on this island continent, during the ninety-one years of its

existence until today it has developed certain qualities which characterize its physiognomy and differentiate it from the other Presses of the Greek diaspora.

This paper, apart from presenting a brief survey of the Greek Press in Australia (quantity, variety, language, etc.), focuses on some of its idiosyncratic characteristics, such as government restrictions, political interference (from Australia as well as from Greece), its active role in divisive community matters of the past, such as the antagonism between the Greek Orthodox Church and the Greek communities, etc.

EVANGHELOS MANTZARIS, Professor, Social Policy Programme, University of Kwazulu Natal, South Africa

The Greek Press in South Africa: A historical Reriodization

The historical development of the Greek Press in South Africa from the turn of the twentieth century to the present is examined.

The author utilizes mostly primary historical and archival sources to identify the periodization of the Greek Press within its social, economic and political context. The first Greek newspaper was established in Cape Town in 1902, by pioneer Greek nationalist George Costalas, and was followed by *New Hellas*, established in Johannesburg in 1913, by lawyer and intellectual Costas Nicolaides .

The periodization of the historical development of the Greek press is examined in relation to seminal events and political and ideological struggles within the community and its location within the wider South African society. The article concludes with an analysis of economic, social and community parameters that have led to the death of Greek Press in South Africa.

EFROSINI GAVAKI, Professor, Concordia University, Montreal

Ethnic media in Canada: The Hellenic Press in Quebec

In Canada, like other countries of immigrants and minorities, the cultural and linguistic plurality is expressed at all levels of the State and of the society. The ethnic mass media, and especially the Press, have a long and well-established presence. Officially, the *Act of Multiculturalism* is enshrined in the Canadian Constitution (the *Charter of Rights and Freedoms*) and declares the support, promotion and maintenance of this multicultural wealth of the country. In a world where the lifestyle, the mentality, the behavioural values and systems are virtually foreign to the new immigrants – who in their majority are ill-equipped

to demand their rightful and constitutional place – the ethnic mass media offer them useful and valuable information and guidance on their rights, responsibilities and opportunities as well as of the new society's values, customs and way of life while, at the same time, they inform the larger society of the immigrants' interests, concerns and expectations. The Hellenic-Canadian Press in Quebec flourished during the early years of heavy Greek immigration (1955-1975) and served the community well. Today, however, it is on the decline.

MARINA, LADY MARKS, Historian

The Greek Newspapers in the Ottoman Empire, 1831-1862

The birth of the Ottoman newspaper in 1830 is related to the efforts of the Ottoman government to modernize the empire on Western models. All four officially recognized millets (religious nations) of the empire, Muslims, Orthodox Christians, Armenians and Jews developed their own Press.

Between 1830 and 1862 the Orthodox Christians produced 36 newspapers. Thirty newspapers were printed in Greek, five in *karamanli* Turkish and one in Bulgarian.

The Greek press was born in Smyrna, where twenty-two newspapers were published between 1831 and 1862. Six newspapers were published in Constantinople between 1843 and 1862. One was printed briefly in Egypt in 1862 and one in Crete in 1831. The overwhelming majority of the Greek newspapers (thirty-four) were privately owned. Their contents was mainly political financial-commercial and literary. Arbitrary censorship, circulation problems and low readership numbers plagued the Ottoman Greek Press in its early years. On the plus side printing facilities were already in place by the French and the missionary Press and some earlier, isolated, Greek efforts.

XANTHIPPI KOTZAGEORGI-ZYMARI, Research Associate, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki

The Greek Press in Bulgaria, 1878-1906

The Greek Press in Bulgaria was represented continuously by thirteen newspapers and periodicals. All were published during the time-span from 1879, the year of the founding of the Bulgarian Principate and of the Autonomous Region of Eastern Roumelia, until 1906, the year of the climax of anti-Greek persecution and the disbanding of the Greek communities in Bulgaria. Led by

especially dynamic and active editors, these publications were a major step towards the expression of the particular ethno-cultural identity of the Greeks and they aimed at protecting the Greeks' right to live out this identity within a Balkan state which, from its conception, was assimilative.

Three Greek communities had their own Press: Varna and Philippoupolis, and to a lesser extent Pyrgos. The Greek community of Philippoupolis was a pioneer in these activities. It was there that the first significant and long-lived Greek newspaper in Bulgaria, *Philippoupolis* (1879-1896), was conceived. Besides this there were two other significant newspapers in circulation: *Menytor tou Aimou* (*The Balkan Tribune*, 1894-1896) and the *Eidiseis tou Aimou* (*Balkan News*, 1896-1906) – which was a weekly satirical newspaper – *Satan*, and a short-lived monthly popular medical periodical called *Hygeia* (*Health*).

The greatest publishing activity – in numbers at least – was accomplished at Varna: seven Greek newspapers, two satirical pamphlets and two periodicals were published sporadically between 1887 and 1906. Of these the newspapers *Telegraphos* (*The Telegraph*, 1887), *Varna* (1888), and *Anexartisia* (*Independence*, 1899) were very short-lived. The same goes for the satirical newspaper *Satan*, which started to be published in Varna initially for the periodical *Armonia* (*Harmony*, 1891), and the satirical pamphlet *Krotalon* (*The Rattler*, 1899). More significant and longer-lived were the newspapers *Odessos* (1898-1905), *Euxeinos* (1894-1896) and *Phoni* (*Voice*, 1901-1905) as well as the periodical *Pandaisia* (*Banquet*, 1898-1905). Finally in Pyrgos, publishing activities included two newspapers: the *Vima* (*Platform*, 1896-1898) and the *Theatis* (*Spectator*), which was published there for a brief period and then moved to Varna for another brief period.

In addition to functioning as an “ethnic” institution and bearer of culture during the period of their publication and circulation, these Greek newspapers of Bulgaria constitute today an invaluable source for the social, community and economic life of the Greeks of the region, for their educational and cultural activities as well as for their relations with the dominant ethnic group and with other minorities within the host national state.

GIOULA KOUTSOPANAGOU, Dr. in History, Co-ordinator of the *Encyclopaedia of the Greek Press* research programme

The Greek-language Press in Albania: An Initial Investigation into Albanian and Greek Archives and Libraries

The complex factors that led to the establishment of the Albanian State, as a result of the conflicting interests of the Great Powers as well as the territorial

claims of its neighbouring countries – which were favoured by Albania's ethnographic, religious and linguistic diversity –, created a volatile field for contending policies in the region. The precariousness of the alliances led to a search for supporters, in which the Press would also be used.

The study of the Greek-language Press in Albania – which provided a forum for intellectual and cultural opinions among the Greek minority, an expression of Greek claims, and a vehicle for conflicting ethnic and political interests – fosters better understanding of historical events and demonstrates their many aspects, frequently underestimated by the explanations of history.

The publishing of newspapers in two, three and even four languages (the main being Italian, French, German, English, Greek and Turkish) was a phenomenon frequently encountered in Greek-language or Albanian-language publications. There were also Albanian-language publications printed using Greek or Turkish characters, and others printed in the Albanian or Greek languages, but by Albanian interests, or vice versa. In other words, one of the basic aims of this paper is to study the press of the Greek minority in Albania and the Greek-language press of the Albanians within the present-day geographical boundaries of the Albanian State, as well as among the Albanian diaspora.

EVA ACHLADI, DPhil candidate, University of Oxford, Faculty of Modern History

The Greek Press in Smyrna in the Early 20th Century: the Reflection of Social Conflicts

The Greek Press in Smyrna in the early 20th century not only reflects the antagonisms and conflicts which divided its Greek-Orthodox community, but also, through the participation of its publishers in the communal administration, aggravated them. The publishers of the newspapers *Amaltheia* and *Armonia* were protagonists in the inter-communal strife over the right of the Greek subjects to participate in the election of the Council of Elders (*dimogerontia*) and the general administration of the community, while another newspaper, *Imerisia*, played an instrumental role in the contentious «Language Question».

VANGHELIS KECHRIOTIS, Instructor of Balkan History, Bogazici University, Istanbul

The Gazetatzis of Constantinople: Commentaries on the Protagonists of a Polemic

As a supplement to my introduction to the text *The Gazetatzis of Constan-*

tinople and the Language Question, which is a polemical leaflet attacking the Constantinopolitan newspaper *Tachydromos* (Postman) and its conservative linguistic views, I would like to draw attention to certain issues. Firstly, we can assume that the term “*gazetatzis*”, which is the Turkish equivalent for journalist, is used in a rather pejorative manner. Secondly, it becomes apparent that the newspapers are not only reporting on political developments but also actively participating in them, thus contributing to the articulation of group identities. Thirdly, that a prominent place in the debate on the “Language Question” is occupied by medical doctors, not only in the camp of the advocates of vernacular Greek (*demoticists*), as has been suggested, but in both camps. Fourthly, beyond the strict distinction drawn between institutions or newspapers, on the criterion of their linguistic preferences, we can trace individuals participating in several of these, thus transgressing the ideological boundaries of the polemics and formulating new spaces of dialogue within the public sphere of the Greek-Orthodox community in Istanbul.

LA PRESSE: UN OUTIL DE RECHERCHE. COLLECTIONS DE PRESSE ET ARCHIVES INFORMATISÉES

ELLI DROULIA-MITRAKOU, Philologist, Hellenic Parliament Library

The Press as a Research Tool

When researchers wish to investigate a topic they consult the Press and refer to their source. They do not go back to the Press solely in order to certify the facts but to read and interpret the socio-political tendencies between the lines. This historical approach ought to reveal deeper layers, which remain invisible if their hidden value is not brought to a new light.

Already since the seventeenth century, the people of the Press have wondered about the issue of truth and its limitations. The time newsmen have at their disposal to check and process the content of the information is completely different from the time available to writers. Under the rapid pace of publication, journalists convey the spirit and the momentum of the instance, whereas writers, distancing themselves from the incident, can deal with it in a rational manner and put it in the sequence of other events.

Greece still lacks a complete catalogue of the Hellenic newspapers and periodicals, the compiling of which is being presently undertaken by the programme *Encyclopaedia of the Greek Press*. Gradually, the Press has attracted the interest of researchers and scholars, professors and students, and publishing houses that have reprinted periodicals and newspapers.

INTERVENTIONS

IOANNA PAPATHANASSIOU, Chercheur à l'Institut de Sociologie Politique – Centre Nationale des Recherches Sociales. Collaborateur scientifique des Archives d'Histoire Sociale Contemporaine

Les archives de journaux: Un paramètre négligé

Cette courte intervention traite la question des archives qui s'accumulent quotidiennement dans les locaux des journaux. Il ne s'agit pas de séries imprimées que les archivistes ou les historiens de la presse conservent soigneusement. À partir des archives du journal *Avghi*, confisquées par les autorités grecques durant la dictature de 1967, notre intervention est centrée sur l'importance que présentent pour la recherche historique, les matériaux représentatifs de la vie quotidienne et intérieure d'un journal.

Outre les renseignements sur la mise en page par la direction et la planification de la ligne politique à tenir par un journal de gauche –comme fut *Avghi*–, des informations sur cette micro-société centrée autour du journal vont de pair avec des questions concernant la circulation, le nombre d'abonnements, les finances et la correspondance avec les lecteurs.

PANAYOTA MOSCHONA, National Library of Greece

The Serials Collection of the National Library of Greece

The printed material in the National Library of Greece includes a very rich Collection of Serials – newspapers and periodicals – which is the largest and most important t in the country. It comprises a wide range of titles, from the handwritten *Ephimeris Aitoliki* (1821) to modern folklore periodicals.

Theoretically this Collection can be divided into five major units:

- a) Publications in Greek regions, from the outbreak of the War of Independence and the founding of the Greek State until today
- b) Greek publications in Europe (Vienna, Paris, Balkan cities), in the nineteenth century, prior to the founding of the Greek State
- c) Publications in the Ionian islands
- d) Publications of the Greek diaspora
- e) Collection of foreign periodicals which includes unique copies in the Hellenic area.

Search tools available to readers are in the form of card-catalogues:

- The general alphabetic catalogue of periodicals

- The systematic catalogue, in which titles are listed under place of publication

The National Library of Greece, in its efforts to modernize its function, to preserve the material and to provide information more widely, has designed two programmes: the programme of transferring newspapers and journals to microfilm and the programme of digitalization of the material.

EVRIDIKI ABADJI, Head Librarian of the Hellenic Parliament Library

The Newspapers and Periodicals Collection of the Hellenic Parliament Library

The Library of the Hellenic Parliament was founded by the first parliamentary assembly, on 13 January 1845. Although much is known about the ways the book collection has developed, very little has been recorded about the development of the newspapers and journals collection.

A short catalogue compiled by the first curator of the Parliamentary Library, G. Tertsetis, in 1846, comprises eleven Greek and foreign newspapers and five periodicals. In 1900, a printed catalogue of newspapers and periodicals appeared, edited by S. Stais and containing 1,092 titles. In the 1920s, the Library introduced the circulation of yearly catalogues. The most complete catalogue was published in 1994, by the former Head Librarian, P. Christopoulos. It included 3,566 entries. Today, the Library is using an automated catalogue system and is planning to enter the approximately 5,000 newspapers and 3,200 periodicals. A few rare and unique titles are located in the Main Library Building, and the rest are located in the annexe, at Lenormant Avenue. The Library's microfilming programme for newspapers and periodicals aims at protecting the material from overuse, as this valuable collection is open to the general public

MANOS HARITATOS, President of the Board, Hellenic Literature and Historical Archives

The "Hellenic Literature and Historical Archives" Press Collection

One of the richest, most important and interesting collections of the Hellenic Literature and Historical Archives library is that of newspapers and periodicals. It comprises more than 8,000 titles, some of which are in complete series, spanning the early nineteenth century and the years before the War of Independence (e.g. the *Gazzetta Jonia*, 1815, published by the French administration of the Ionian Islands) to the present. In geographical terms the

collection covers the whole of Greece, as it not only contains Athenian Press but also that of the provinces (Thessaly, Crete, Macedonia, East Aegean islands, the Dodecanese) as well as the Press of emigrant Greeks round the world (Asia Minor, Egypt, America, Australia).

The collection of nineteenth- and twentieth-century Greek almanacs (annuals) is important because of its size and wealth. Almanacs are a precious source for the economic and social history of modern Greece, on account of their particular nature and variety of contents.

N. GOURAROS, Lambrakis Press Archives Director

Lambrakis Press Archives – Sector of informatics and new Technologies, Lambrakis Press SA

Shifting from the traditional - analogue to digital for the institutions holding and creating content is a difficult but absolutely necessary decision. Such content or in other words *information*, comprise evidence of the intellectual scientific and cultural heritage, records that have to preserve their perpetual value for the human society.

At the years coming every organization that owns and creates content has to think *digital*. As a result, it will phase a number of critical questions such as *how important is the information we hold? how can we preserve the value of our information? should we allow access? how would we guarantee the security of our content? how costly is the digital shift and are there any way to make revenues from this content?* At this *digital information revolution*, state of the art technologies offer mechanisms for the digital preservation of content. The digital edition of traditional content offer the revival of its value which opens new channels of research, dynamic access and new mechanisms for studying and understudying.

Lambrakis Press (LP) the largest Greek media group and holder of the most extensive newspaper and magazine archive created in 1995 Lambrakis Press Archives (LPA), a department that would study all these new technological expectations and challenges in order to preserve the historical knowledge being created since 1922. For us in LPA, preserving information means *preserving access in the intellectual scientific and cultural knowledge*.

LPA's main target is the collection, digitization and cataloguing of Lambrakis Press's newspaper and magazine archives as well as the research and development of state of the art software solutions for digital preservation of paper and audiovisual archives. Today LPA consists of 4 departments: a. cataloguing and

indexing, b. digitization c. storage and administration d. research and development. LPA's experience and scientific accomplishments have been presented with great success in several world conferences and exhibitions.

GEORGE S. ZEVELAKIS, Literature researcher, Agricultural engineer

How Can It Be Proved that a Magazine Once Existed?

What are the indications that lead us to assume that a magazine circulated once? What proof needs to be presented to the hypothetical "magazine registry" so that a "birth certificate" of a new title is published? The answer is given from the description of the effort to track down the latent, one and only issue of the magazine *Anatropi (Overturning)* in 1912. *Anatropi* was a magazine that monitored the movement of ideas in the early twentieth century, connecting Socialism with Christianity, the humanistic ideal with the authoritarian worldview.

NICK ZOIPOULOS, MD (Radiologist), Collector

The Collection of Children's Magazines

The author describes how he started to collect adventure and detective story pulps during his childhood, a hobby he never abandoned. Today he is the proud owner of over 3,500 issues of all kinds of children and adult magazines, along with a considerable number of paperbacks and pocket books of detective and adventure stories. He describes his collection in detail, also stating some of the titles and issue numbers of the rarest ones.

The author-collector is an MD (Radiologist). He has published a study of the kind of books and pulps he collects, which contains information on circulation numbers, specific details on each of the titles and historical data on the period in which the magazines were published. The book, entitled *Our Childhood Paper Dreams* (Technical Press S.A., Athens 2000) also includes photographs of authors and publishers of the genre, along with a large number of selected pictures from the magazines (covers, heroes, comic strips, etc).

N. ROUDOMETOV, President of the Historical and Literary Archives of Kavala

The Historical and Literary Archives of Kavala

The author presents briefly the activities and the contents of the Historical and

Literary Archives of Kavala, and describes the Press Archives, in particular those from the regions of Kavala and Drama, which contain rare and precious issues or series of old newspapers. He also points out the various problems concerning the preservation of old documents and books, and the economic difficulties that the institution is confronted with in order to house, classify, catalogue and publish its historical material.

ELEFTHÉRIOS KARIATOGLOU, Conseillé l'Instruction publique, Historien de la Presse

Les archives de la presse grecque d'Elefthérios Kariatoglou

L'intérêt porté sur des questions de la presse quotidienne et périodique présente ces dernières années un rebondissement particulier. Cette poussée intense est due évidemment à l'intérêt que la presse présente en tant que source historique, indirecte bien entendu, pour l'étude du passé, mais aussi en tant que phénomène culturel autonome aussi, digne d'être examiné dans sa dimension diachronique. Le présent projet de recherche se place dans le cadre de la production de presse, ayant comme objectif l'enregistrement de l'ensemble de la production périodique d'imprimés. Les archives contiennent jusqu'à présent 25.000 fiches analytiques (journaux, périodiques, journalistes, des années 1780-1996). L'objectif à long terme est la création d'une œuvre d'infrastructure, à savoir d'une Banque d'informations au service des chercheurs, historiens, journalistes, étudiants, écoles de journalistes, citoyens, en deux mots au service de chaque intéressé. Une telle Banque, croyons-nous, ouvrirait de nouvelles voies à l'étude de la Presse.

TABLE RONDE: LA PRESSE EN TANT QU' EXPRESSION DES COURANTS COLLECTIFS ET FORMATEUR DE MENTALITÉS

FRANÇOIS MOUREAU, Πανεπιστήμιο της Σορβόνης (Paris IV)

Αυτή η Στρογγυλή Τράπεζα μας προ(σ)καλεί να διερωτηθούμε πάνω στην έννοια «κοινή γνώμη», της οποίας ο Τύπος θεωρείται ταυτόχρονα έκφραση και οδηγός. Η οικονομική δομή του σύγχρονου Τύπου προκαλεί κάποια δυσπιστία: η σημασία της διαφήμισης στον προϋπολογισμό των οργάνων του Τύπου, η αναζήτηση μέρους της αγοράς ενός αναγνωστικού κοινού που δεν μπορεί να λάβει έκταση, το μονοπώλιο των τεσσάρων μεγάλων πρακτορείων του Τύπου περιορίζουν σημαντικά την ελευθερία του λόγου. Αυτή η ελευθερία υπάρχει φαινομενικά σε νέα μέσα μαζικής ενημέρωσης όπως το διαδίκτυο. Αλλά, εκτός από το γεγονός ότι ο λό-

γος είναι χωρίς έλεγχο, ογδόντα τοις εκατό των κατοίκων του πλανήτη δεν διαθέτουν ηλεκτρικό. Η πληροφοριακή ρωγμή δημιουργεί νέες ανισότητες έναντι της πληροφορίας, της παιδείας και της ανθρώπινης προόδου.

SALLY MILLER, Ομότιμη καθηγήτρια Ιστορίας, University of the Pacific, Stockton, California

Ο ελληνικός Τύπος στη διασπορά είναι μια κάπως ιδιαίτερη περίπτωση. Διαφορετικά από άλλες ομάδες που εγκαταστάθηκαν στο εξωτερικό, λ.χ. οι Νορβηγοί και οι Σουηδοί που εγκατατάθηκαν σε λίγες μόνο ξένες χώρες –σε γειτονικά με τις πατρίδες τους κράτη και στη Β. Αμερική– οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν ουσιαστικά παντού.

Ως συνέπεια, η διαμόρφωση της ελληνικής συλλογικής νοοτροπίας στο εξωτερικό, όπως αντικατοπτρίζεται στον Τύπο, είναι ένα πολύ σύνθετο θέμα. Τα διαφορετικά περιβάλλοντα και πλαίσια μέσα στα οποία αναδύθηκε ένας ελληνικός Τύπος της διασποράς απαγορεύει τις γενικεύσεις για τον Τύπο. Σ' αυτό το στάδιο της έρευνας, χρειάζεται πολύ περισσότερη μελέτη και ανάλυση ιδιαίτερων (ατομικών) ειδικών μελετών πριν να είναι δυνατό να γίνουν γενικές διαπιστώσεις για τον ελληνικό Τύπο της Διασποράς. Αυτό το συνέδριο και ο τόμος των Πρακτικών προσφέρουν ένα εξαιρετικό παράδειγμα των διαφόρων τύπων των ειδικών μελετών που είναι απαραίτητες πριν εμφανιστεί η γενική εικόνα του προβλήματος.

RICHARD SOMERITIS, Journaliste

En Grèce comme dans d'autres pays les médias posent problème. Majoritairement les gens les regardent et les écoutent pendant des heures. Sont-ils pour autant satisfaits? Plus qu'ils ne le disent et moins que les statistiques ne le laissent entendre. En tout cas, nombreux sont ceux qui s'inquiètent: les médias, et surtout la TV, modifient, en mal, les règles de la démocratie tout en abaissant le niveau général de la culture.

Des solutions? L'auteur propose quelques pistes: des règles de moralité et de transparence concernant les contrats publics de façon à réduire la puissance des propriétaires des grands médias qui sont souvent des entrepreneurs et des industriels avides d'obtenir des marchés publics. Des contrats de programme passés entre l'Etat et les médias. Des règles de conduite consignées par la loi et inspirées par les codes professionnels de déontologie. Une convention nationale et interprofessionnelle de travail commune pour tous les médias. Une formation

universitaire et (ou) professionnelle commune à tous. La création de sociétés de rédacteurs ayant un droit reconnu de critique et d'intervention dans toutes les rédactions.

CHRISTINE DOUNIA, Assistant Professor of Modern Greek Literature, University of Crete

The Ambiguous Relations between Literature and the Press

This presentation attempts to illustrate the problems caused by the book market and the promotion of literature today. In the not so distant past, the literary critics of newspaper and magazine reviews shaped certain, generally acceptable rules. Although today there is a plethora of information giving initially the impression of plurality, in reality this creates confusion. Journalists direct their readers according to the needs of their media: the weeklies with book reviews, interviews, best seller lists, even gossip from the literary world, act as advertising messages. The success of a book is judged mainly by its sales and this is one of the main problems of promoting the authors and the quality of literature.

PHILIPPE ILIOU, Historien

On peut estimer que les journaux, la presse d'aujourd'hui, suivant les chemins de la télévision privée et commerciale, n'est pas un instrument qui forme l'opinion publique et les consciences collectives

VASSILIS PANAYOTOPOULOS, Directeur d'études émérite, Institut de Recherches Néohelléniques / FNRS

L'auteur concentre son attention au caractère implicitement littéraire des journaux, autant de notre temps que ceux des siècles passés. Selon son analyse, les journaux, lieu de production de textes d'informations, de critique, de propositions et d'idées doivent être considérés comme un reflet du niveau culturel d'une société donnée, exprimé chaque jour par ce genre spécifique des textes littéraires, à savoir des écrits journalistiques.

TABLE DES MATIÈRES

AVANT-PROPOS	7
ALLOCUTIONS	15
Loukia Droulia, <i>Présentation du projet « Encyclopédie de la Presse grecque, de 1784 jusqu'à nos jours »</i>	29
François Moureau, <i>L'histoire de la presse classique et la recherche française</i>	37
Léon Karapanaghiotis, <i>La Presse grecque du XXe au XXIe siècle</i> ..	45

LA PRESSE GRECQUE

Catherine Koumarianou, <i>Trajet historique de la Presse grecque, 1784-1922</i>	55
Nassi Balta, <i>L'évolution des nouvelles dans la Presse grecque au XIXe siècle (depuis 1830)</i>	63
Despina Papadimitriou, <i>La Presse grecque au XXe siècle: Continuités et nouvelles tendances, 1922-1974</i>	71
Margarita Dritsa, <i>La Presse financière et son histoire récente</i>	81

Laboratoire

Loukia Droulia, <i>Rapport d'Introduction</i>	89
Anna Tabaki, "Ephimeris" ou "periodiko"? <i>Vers une typologie de la Presse périodique au moment de sa genèse</i> 92	
Alexandra Sfini, <i>La langue des journaux</i> 100	
Vasso Mentzou, <i>La Presse grecque en langues étrangères</i> 104	
Réna Molho, <i>La Presse hébraïque en Grèce</i> 107	
Riza Kirlidökmé, <i>La Presse turcophone en Thrace de l'Ouest</i> 114	
Evanghélia Balta, <i>La Presse karamanlie (Smyrne 1845-Athènes 1926)</i> 118	
Stratis Tarinas, <i>Éditeurs et journalistes grecs des journaux turcs de Constantinople</i> 126	
Stavros Anestidis, « <i>Ekklisiastiki Alithia Constantinoupoleos</i> » [<i>La Vérité Ecclésiastique de Constantinople</i>]. <i>Le périodique religieux, en tant que moyen d'éducation et créneau des droits et des privilèges</i> 135	
Odette Varon-Vassard, <i>La Presse clandestine des jeunes pendant l'Occupation (1941-1944)</i> 139	
Spyros Kouzinopoulos, <i>La Presse de la Résistance en Grèce du Nord</i> 146	

LA PRESSE, SON UNIVERS ET LE COURS DE L'INFORMATION

Constantinos Kamaras, <i>Internet: l'impact sur les journaux</i>	155
Nicolas Voulélis, <i>Le cours de l'information</i>	161

Laboratoire

Ourania Polycandrioti, *Les journaux et la littérature, depuis la fondation du nouvel état grec jusqu'à nos jours* **169** Eri Stavropoulou, *Premiers efforts pour la meilleure diffusion de la Presse en Grèce. L'organisation de l'Agence Centrale de Journaux* **178** Klimis Mastoridis, *Expérimentations typographiques dans les journaux grecs du XIXe siècle* **185** Panos Karykopoulos, *Associations syndicales des journalistes* **191** Andreas Christodoulidis, *Agences de Presse* **196** Elefthérios I. Kariatoglou, *Les Publicités* **201** Stratis Vassiléas, *Publicités: Le calendrier d'un lieu à la charnière de deux siècles (Samos 1895-1914)* **215** Michalis Katsighéras, *La Une, une approche* **226** Dimitris Sapanidis, *Illustration des éditions quotidiennes et périodiques du XIXe siècle* **230** Dimitris Pavlopoulos, *Dessinateurs humoristiques et caricaturistes grecs de la presse quotidienne et périodique: Constantinople – Athènes, XXe siècle* **232**

LES CAPITALES ET LA PRESSE RÉGIONALE

Eri Stavropoulou, <i>La Presse athénienne</i>	241
Antonis Skamnakis, <i>La Presse quotidienne régionale. Histoire et perspectives</i>	253
Ch. L. Karaoglou, <i>Les revues spécialisées et la question de leur autonomie</i>	263

Laboratoire

Nitsa Koliou: <i>La Presse de Volos</i>	276
Lambros Varélas, <i>Les revues régionales, littéraires et semi littéraires, pendant la période de l'entre-deux-guerres (1919-1940)</i> 285 Maria Rota, <i>Capitales et Périphérie– La Presse d'Alexandrie</i> 296 Charis Exertoglou, <i>La Presse de Constantinople et l'espace</i>	

public **301** Manolis Kandylakis, *La Presse de Macédoine et de Thrace* **304** Antonis Anghélis, *La Presse de Dodécanèse* **308** Christos Landros, *La Presse de l'hégémonie de Samos: représentations ou orientations de l'autonomie* **323** Yannis Papiomytoglou, *La Presse de Crète* **330** Dimitris Thrasyvoulou, *La Presse de la migration intérieure. Constructions de la communauté et de l'identité dans les journaux des Associations des Samiotes à Athènes* **337** Evanhélia Géorgitsoyanni – Alexandra Kitsara – Nicolina Mavrogéorgi, *Kallithéa et sa Presse* **345**

LA DIASPORA ET LES GRECS DE L'ÉTRANGER

Gioula Koutsopanagou, <i>La synchronie et la diachronie dans l'approche comparative de l'étude de la Presse des communautés grecques hors frontières et sa valeur documentaire pour l'histoire de la diaspora grecque</i>	357
Alexandros Kitroeff, <i>La Presse en tant que source de l'histoire des Grecs aux États-Unis</i>	371
Sally M. Miller, <i>An Overview of the Historical Phenomenon of the Ethnic Press with Reference to the Greek Press in Selected Countries</i>	381
Lefteris Papaleontiou, <i>Revue littéraires et autres, à Chypre, au XXe siècle. Un tour d'horizon</i>	395
Andréas Kl. Sofokléous, <i>Les premiers journaux chypriotes. Leur signification et leur rôle</i>	409

Laboratoire

Dimitris Dollis, *La Presse et les problèmes d'identité dans les communautés grecques de l'étranger au XXe siècle* **419** Georges Kanarakis, *La Presse des Grecs en Australie* **422** Evanhélos Mantzaris, *La Presse grecque en Afrique du Sud, 1902-2002. Approches sociologiques et historiques* **426** Efrosini Gavaki, *La Presse gréco-canadienne au Québec de Canada, 2002* **434** Marina, Lady Marks, *Les journaux grecs de l'empire ottoman (1831-1862)* **442** Xanthipi Kotzagéorgi-Zymari, *Les journaux grecs de Bulgarie, 1878-1906* **448** Gioula Koutsopanagou, *La Presse de langue grecque*

en Albanie: Premières recherches dans les archives et les bibliothèques albanaises et grecques 454 Eva Achladi, *La Presse de Smyrne au début du XXe siècle. L’empreinte du conflit social 463* Vanghélis Kechriotis, *Les gazetiers de Constantinople: Commentaires sur les protagonistes d’une polémique 470*

LA PRESSE: UN OUTIL DE RECHERCHE.
COLLECTIONS DE PRESSE ET ARCHIVES INFORMATISÉES

Laboratoire

- Elli Droulia-Mitrakou, *La Presse en tant qu’un outil de recherche. . .* 477
Ioanna Papathanasiou, *Archives de journaux: une dimension négligée 489* Panayota Moschona, *Les collections de Presse de la Bibliothèque Nationale de Grèce 494* Evridiki Abatzi, *Les collections de la Presse périodique de la Bibliothèque du Parlement Grec 498* Manos Charitatos, *Les Archives de Presse des «Archives Littéraires et Historiques Helléniques» 501* Nicolaos Gouraros, *Les archives numériques des «Presses Lambrakis S.A.» 508* Georges Zévélakis, *Prouver qu’une revue ait existé dans le passé 513* Nicos Zoïopoulos, *La collection de revues pour enfants 520* N. Roudometov, *Les archives historiques et littéraires de Kavala 524* Georges Dolianitis, *La collection de journaux de la Bibliothèque Georges Dolianitis 528* Elefthérios Kariatoglou, *Les «Archives E. Kariatoglou» 530*

LA PRESSE EN TANT QU’EXPRESSION DES COURANTS
COLLECTIFS ET FORMATEUR DE MENTALITÉS

TABLE RONDE

- Coordinatrice: Catherine Koumarianou 539-556
Participants: François Moureau, Sally Miller, Richard Soméritis,
Christina Dounia, Philippos Iliou, Vassilis Panayotopoulos
- ALLOCUTION DE CLÔTURE 556
RÉSUMÉS 561
TABLE DES MATIÈRES 601
LISTE DES AUTEURS 605

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΡΓΑΤΩΝ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

Αντώνης ΑΓΓΕΛΗΣ, προϊστάμενος Κεντρικής Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρόδου
Ευρυδίκη ΑΜΠΑΤΖΗ, φιλόλογος, διευθύντρια Βιβλιοθήκης Βουλής
Σταύρος ΑΝΕΣΤΙΔΗΣ, φιλόλογος, προϊστάμενος Κέντρου Μικρασιατικών
Σπουδών

Εύα ΑΧΛΑΔΗ, υποψήφια διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Οξφόρδης
Λάμπρος ΒΑΡΕΛΑΣ, ερευνητής, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη
Οντέτ ΒΑΡΩΝ-ΒΑΣΑΡ, ιστορικός, διδάσκουσα, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Ευστράτιος ΒΑΣΙΛΕΝΑΣ, εκπαιδευτικός, ερευνητής Ιστορίας, Σάμος
Νικόλας ΒΟΥΛΕΛΗΣ, διευθυντής σύνταξης, Αθηνάϊκό Πρακτορείο Ειδήσεων
Ευφροσύνη ΓΑΒΑΚΗ, καθηγήτρια, Concordian University, Montreal
Ευαγγελία ΓΕΩΡΓΙΤΣΟΓΙΑΝΝΗ, καθηγήτρια, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Δημήτριος ΓΕΡΟΥ, τ. Γεν. Γραμματέας Ενημέρωσης Υπ. Τύπου και ΜΜΕ
Νικόλαος ΓΚΟΥΡΑΡΟΣ, διευθυντής Αρχείων Τύπου, Δημοσιογραφικός Οργα-
νισμός Λαμπράκη

Γεώργιος ΔΟΛΙΑΝΙΤΗΣ, φιλόλογος, συλλέκτης
Δημήτριος ΔΟΛΛΗΣ, καθηγητής, τ. γενικός γραμματέας Απόδημου Ελληνισμού
Μαργαρίτα ΔΡΙΤΣΑ, ιστορικός, καθηγήτρια, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
Λουκία ΔΡΟΥΛΙΑ, ιστορικός, ομ. διευθύντρια ερευνών ΙΝΕ/ΕΙΕ
Έλλη ΔΡΟΥΛΙΑ-ΜΗΤΡΑΚΟΥ, φιλόλογος, Βιβλιοθήκη της Βουλής
Χάρης ΕΞΕΡΤΖΟΓΛΟΥ, ιστορικός, αν. καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου
Γιώργος ΖΕΒΕΛΑΚΗΣ, γεωπόνος, ερευνητής φιλολογίας
Νίκος ΖΩΙΟΠΟΥΛΟΣ, ιατρός, συλλέκτης
Φίλιππος ΗΛΙΟΥ, ιστορικός, πρόεδρος ΑΣΚΙ
Δημήτρης ΘΡΑΣΥΒΟΥΛΟΥ, εκπαιδευτικός, ερευνητής ιστορίας, Σάμος
Κωνσταντίνος ΚΑΜΑΡΑΣ, σύμβουλος Διεθνούς Οργάνωσης Εφημερίδων
Γιώργος ΚΑΝΑΡΑΚΗΣ, καθηγητής, Charles Sturt University, Αυστραλία
Μανώλης ΚΑΝΔΥΛΑΚΗΣ, δημοσιογράφος-ιστορικός Τύπου, Θεσσαλονίκη
Χαράλαμπος ΚΑΡΑΟΓΛΟΥ, φιλόλογος, καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλο-
νίκης

Λέων ΚΑΡΑΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, δημοσιογράφος, αντιπρόεδρος του Δημοσιογρα-
φικού Οργανισμού Λαμπράκη

Ελευθέριος ΚΑΡΙΑΤΟΓΛΟΥ, φιλόλογος δ.φ.-ιστορικός Τύπου
Πάνος ΚΑΡΥΚΟΠΟΥΛΟΣ, δημοσιογράφος-ιστορικός Τύπου
Μιχάλης Ν. ΚΑΤΣΙΓΕΡΑΣ, δημοσιογράφος
Βαγγέλης ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ, ιστορικός, διδάσκων, Bogazici University, Τουρκία
Ριζά ΚΙΡΑΗΝΤΟΚΜΕ, ερευνητής ιστορίας, Ξάνθη
Αλέξανδρος ΚΙΤΡΟΕΦ, ιστορικός, καθηγητής Πανεπιστημίου Haverford, ΗΠΑ
Αλεξάνδρα ΚΙΤΣΑΡΑ, πτυχιούχος, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
Γεωργία ΚΟΚΛΑ, προϊσταμένη Κεντρικής Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ζακύνθου
Νίτσα ΚΟΛΙΟΥ, δημοσιογράφος-συγγραφέας, Βόλος
Ξανθίππη ΚΟΤΖΑΓΕΩΡΓΗ-ΖΥΜΑΡΗ, ερευνήτρια, ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη

- Σπύρος ΚΟΥΖΙΝΟΠΟΥΛΟΣ, Γεν. Διευθυντής, Μακεδονικό Πρακτορείο Ειδήσεων
 Αικατερίνη ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ, ιστορικός, καθηγήτρια Πανεπιστημίου Σορβόνης
 Γιούλα ΚΟΥΤΣΟΠΑΝΑΓΟΥ, ιστορικός, διδάσκουσα, Πάντειο Πανεπιστήμιο,
 συντονίστρια Προγράμματος «Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου»
 Χρήστος ΛΑΝΔΡΟΣ, προϊστάμενος ΓΑΚ, Αρχαία Νομού Σάμου
 Ευάγγελος ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ, καθηγητής, Πανεπιστήμιο Ν. Αφρικής
 Μαρίνα, Λαίδη MARKS, ιστορικός
 Κλήμης ΜΑΣΤΟΡΙΔΗΣ, διευθυντής εκδόσεων Πανεπιστημίου Μακεδονία
 Νικολίνα ΜΑΥΡΟΓΕΩΡΓΗ, πτυχιούχος, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο
 Βάσω ΜΕΝΤΖΟΥ, φιλόλογος, Πάντειο Πανεπιστήμιο
 Sally MILLER, ομότιμη καθηγήτρια, University of the Pacific, ΗΠΑ
 Ρένα ΜΟΛΧΟ, ιστορικός, διδάσκουσα, Πάντειο Πανεπιστήμιο
 Παναγιώτα ΜΟΣΧΟΝΑ, φιλόλογος, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
 Francois MOUREAU, καθηγητής, Πανεπιστήμιο Σορβόνης
 Ευαγγελία ΜΠΑΛΤΑ, ιστορικός, διευθύντρια ερευνών ΙΝΕ/ΕΙΕ
 Νάση ΜΠΑΛΤΑ, ιστορικός, καθηγήτρια, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο
 Χριστίνα ΝΤΟΥΝΙΑ, φιλόλογος, καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης
 Βασίλης ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, ιστορικός, ομ. διευθυντής ερευνών, ΙΝΕ/ΕΙΕ
 Δέσποινα ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, ιστορικός, επ. καθηγήτρια, Πάντειο Πανεπι-
 στήμιο
 Ιωάννα ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, δρ. Ιστορίας, ερευνήτρια ΕΚΚΕ, επιστ. συνεργά-
 τρια ΑΣΚΙ
 Λευτέρης ΠΑΠΑΛΕΟΝΤΙΟΥ, φιλόλογος, επ. καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κύπρου
 Ιωάννης ΠΑΠΙΟΜΥΤΟΓΛΟΥ, διευθυντής Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης
 Ρεθύμνης
 Δημήτρης ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ, ιστορικός τέχνης
 Ουρανία ΠΟΥΛΚΑΝΔΡΙΩΤΗ, φιλόλογος, ερευνήτρια ΙΝΕ/ΕΙΕ
 Νίκος ΡΟΥΔΟΜΕΤΩΦ, πρόεδρος, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας
 Μαρία ΡΩΤΑ, φιλόλογος, διδάσκουσα, Πανεπιστήμιο Πάτρας
 Δημήτρης ΣΑΠΡΑΝΙΔΗΣ, δημοσιογράφος-συγγραφέας
 Αντώνης ΣΚΑΜΝΑΚΗΣ, διδάσκων, Τμήμα Επικοινωνίας και Δημοσίων Σχέ-
 σεων, ΤΕΙ Δ. Μακεδονίας
 Ανδρέας Κλ. ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ, καθηγητής Επικοινωνίας Intercollege, διευθυ-
 ντής Ινστιτούτου ΜΜΕ Intercollege, Λευκωσία
 Έρη ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, φιλόλογος, καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών
 Αλεξάνδρα ΣΦΟΙΝΗ, ιστορικός, ερευνήτρια ΙΝΕ/ΕΙΕ
 Ριχάρδος ΣΩΜΕΡΙΤΗΣ, δημοσιογράφος
 Άννα ΤΑΜΠΑΚΗ, καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Αθηνών, διευθύντρια ερευνών
 ΙΝΕ/ΕΙΕ
 Στρατής ΤΑΡΙΝΑΣ, συλλέκτης
 Μάνος ΧΑΡΙΤΑΤΟΣ, πρόεδρος ΕΛΙΑ
 Ανδρέας ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ, γενικός διευθυντής, Αθηναϊκό Πρακτορείο Ει-
 δήσεων

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ *Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ*
1784 ΩΣ ΣΗΜΕΡΑ - ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΣΤΟΙ
ΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ, ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΘΗ
ΚΕ, ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗ
ΘΗΚΕ ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
«Γ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΕΠΕ» ΤΟΝ ΔΕ
ΚΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 2005 ΣΕ 1.000 ΑΝΤΙ
ΤΥΠΑ ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΒΑΣΩΣ ΚΥΡΙΑΖΑΚΟΥ

ISBN 960-7916-45-X